

DLA ABSOLWENTÓW SZKÓŁ PODSTAWOWYCH

Zrozumieć przeszłość

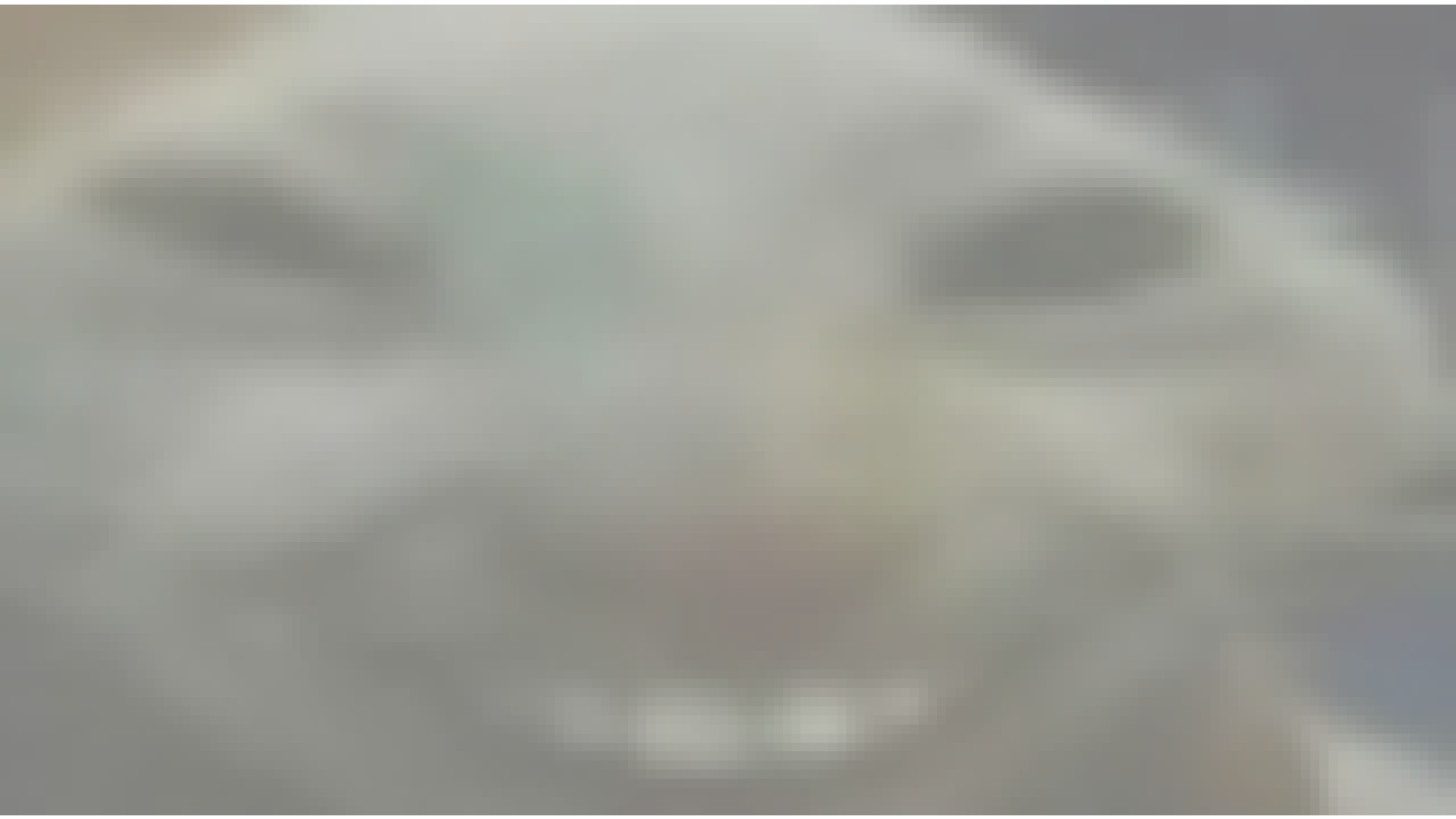
4

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era

Robert Śniegocki
Agnieszka Zielińska

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

4

Zakres rozszerzony

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
dr. hab. Krzysztofa Sychowicza, dr. hab. Rafała Łatki,
prof. dr. hab. Józefa Porayskiego-Pomsty.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2022

Numer ewidencyjny w wykazie MEiN: 1019/4/2022

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie rozszerzonym – Zrozumieć przeszłość*.

Autor zadań powtórzeniowych: Robert Śniegocki.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2022
ISBN 978-83-267-4356-6

Koordynacja prac i redakcja merytoryczna: Stefan Horak.
Współpraca redakcyjna: Paweł Kowalczyk, Pamela Sierla-Próchnicka, Agnieszka Wróblewska.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska, Magdalena Brozis.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Anna Pietrzak.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler. **Opieka graficzna:** Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Ewa Kaletyn, Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak, Zuzanna Sri.
Ilustracje: Marta Długokęcka, Krzysztof Mrawiński, Paulina Podolska.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Fotoserwis: Paulina Łukaszewska.
Realizacja projektu graficznego: Tomasz Włodarczyk.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Quad/Graphics Europe Sp. z o.o.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 4* znajdziesz informacje dotyczące współczesności. Omówiono w nim m.in. przebieg i skutki II wojny światowej, losy Polaków podczas tego wyniszczającego konfliktu oraz przemiany, do jakich doszło na świecie w czasach powojennych. Dzięki tym wiadomościom lepiej odpowiesz na wiele pytań dotyczących nieodległej przeszłości.

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

PRZYPOMNIJ SOBIE

Ćwiczenia wprowadzające pomogą Ci w przypomnieniu sobie wcześniej zdobytej wiedzy i przyswojeniu nowego materiału.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach świata.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

***To budzi* kontrowersje**

Eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom poznasz dodatkowe interesujące informacje związane z lekcją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Więcej informacji o omawianych zagadnieniach znajdziesz w polecanej literaturze.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, oznaczonych w podręczniku czerwonym kolorem.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Tablice chronologiczne

Tablice chronologiczne z najważniejszymi datami z danego rozdziału pomogą Ci w uporządkowaniu i utrwaleniu omówionych wydarzeń.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci wykształcić umiejętność rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy z danego działu oraz wykształcenie umiejętności rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. II WOJNA ŚWIATOWA

1. Napaść III Rzeszy na Polskę ... 8
2. Agresja sowiecka i koniec walk ... 18
3. Ekspansja Hitlera i Stalina ... 28
4. Atak III Rzeszy na ZSRS ... 39
5. Wojna poza Europą ... 48
6. Polityka okupacyjna III Rzeszy ... 58
7. Holokaust ... 67
8. Droga do zwycięstwa ... 80
9. Koniec II wojny światowej ... 90

Podsumowanie ... 100

II. POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Pod dwiema okupacjami ... 108
2. Terror niemiecki ... 116
3. Społeczeństwo polskie pod okupacją ... 124
4. Polskie władze na emigracji ... 133
5. Polskie Państwo Podziemne ... 140
6. Akcja „Burza" i powstanie warszawskie ... 150
7. Sprawa polska pod koniec wojny ... 162
8. Polacy w koalicji antyhitlerowskiej ... 168

Podsumowanie ... 178

III. ŚWIAT PODCZAS ZIMNEJ WOJNY

1. Powojenny podział świata ... 186
2. Rozpad koalicji antyhitlerowskiej ... 195
3. Początki zimnej wojny ... 204
4. Blok wschodni po śmierci Stalina ... 214
5. Daleki Wschód po II wojnie światowej ... 224
6. Dekolonizacja Afryki i Azji ... 233
7. Konflikty na Bliskim Wschodzie ... 243
8. Zimna wojna w latach 60. i 70. ... 252
9. USA i Europa Zachodnia podczas zimnej wojny ... 261
10. Przemiany społeczne i kulturowe ... 270

Podsumowanie ... 278

IV. POLSKA POD WŁADZĄ KOMUNISTÓW

1. Początki rządów komunistów ... 286
2. Opór wobec nowej władzy ... 296
3. Powojenna odbudowa kraju ... 304
4. Stalinizm w Polsce ... 312
5. Odwilż i polski Październik ... 322
6. Rządy Gomułki ... 331
7. Rządy Gierka ... 341

8. Początki opozycji demokratycznej ... 351
9. Powstanie NSZZ „Solidarność" ... 359
10. Stan wojenny ... 369
Podsumowanie ... 380

V. ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

1. Kryzys bloku komunistycznego ... 388
2. Polityka państw zachodnich ... 395
3. Jesień Narodów ... 402
4. Rozpad ZSRS ... 410
5. Europa na przełomie XX i XXI w. ... 420
6. Świat u progu XXI w. ... 429
7. Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne ... 438
Podsumowanie ... 448

VI. POLSKA I POLACY W EPOCE PRZEMIAN

1. Schyłek PRL ... 456
2. Polska droga do wolności ... 465
3. Początki III Rzeczypospolitej ... 474
4. Przemiany gospodarcze i społeczne ... 482
5. Polska w Europie i na świecie ... 489
Podsumowanie ... 498

Słowniczek ... 504
Indeks ... 508

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Mimo prób odbudowania systemu, jaki panował w Europie przed epoką wojen napoleońskich, zmian zainicjowanych we Francji nie dało się już cofnąć. XIX stulecie oraz początek XX w. były okresem głębokich przemian cywilizacyjno-społecznych, podczas których na świecie kształtowały się nowe podziały i układy polityczne.

ŚWIAT

Na kongresie wiedeńskim przedstawiciele mocarstw ustalili zasady, na których miał się opierać nowy porządek polityczny w Europie. Powołały też Święte Przymierze w celu tłumienia wszelkich powstań i rewolucji. Mimo to w 1848 r. na całym kontynencie doszło do wystąpień, znanych w historii jako Wiosna Ludów. W 1853 r. wybuchła wojna krymska, która przyniosła ostateczny kres działalności Świętego Przymierza.

Wkrótce zakończyły się procesy zjednoczeniowe Włoch i Niemiec. Wojna rosyjsko-turecka z lat 1877–1878 doprowadziła do nowego podziału politycznego Europy. Rywalizacja mocarstw na płaszczyźnie militarnej i gospodarczej, a także próba rozszerzenia swoich wpływów w koloniach i narastające spory na Półwyspie Bałkańskim spowodowały wybuch I wojny światowej.

Konflikt zbrojny przyniósł klęskę państwom centralnym. Podczas konferencji pokojowej w Paryżu ustanowiono ład wersalski, na którego straży miała stać powołana w tym celu Liga Narodów. W kolejnych latach poglądy społeczeństw pokonanych krajów zaczęły się coraz bardziej radykalizować. Na fali rozczarowania demokracją w wielu państwach zapanowały ustroje autorytarne. Władzę w Niemczech objął Adolf Hitler, który wprowadził w kraju ideologię nazistowską.

Wielka Brytania i Francja chciały zachować pokój w Europie za wszelką cenę. Wykorzystał to Hitler, który przeprowadził anszlus Austrii i przejął czeskie Sudety. W sierpniu 1939 r. III Rzesza podpisała z ZSRS porozumienie, zwane paktem Ribbentrop–Mołotow. Nad światem zawisła groźba kolejnej wojny.

POLSKA

W trakcie kongresu wiedeńskiego zapadły decyzje o likwidacji Księstwa Warszawskiego. W kolejnych latach wybuchły dwa zakończone klęską zbrojne wystąpienia Polaków przeciwko Imperium Rosyjskiemu. Surowe represje po powstaniu styczniowym położyły kres próbom odzyskania niepodległości na drodze walki zbrojnej. Polacy skupili się na pracy organicznej i pracy u podstaw. W tym okresie na ziemiach polskich rozwijał się ruch socjalistyczny, narodowy oraz ludowy.

W styczniu 1905 r. wybuchła rewolucja w Rosji. Do strajków doszło także w Królestwie Polskim. Pod wpływem manifestacji car zezwolił na działalność polskich stowarzyszeń i szkół z wykładowym językiem polskim.

Polacy zaangażowali się w I wojnę światową, ponieważ widzieli w tym konflikcie szansę na odzyskanie suwerenności. W czerwcu 1918 r. Wielka Brytania, Francja i Włochy wydały tzw. deklarację wersalską, gwarantującą utworzenie niepodległej Polski z dostępem do morza.

W kolejnych miesiącach ustalano powojenne granice kraju. Polska odzyskała ziemie dawnej Prowincji Poznańskiej, część Górnego Śląska, a także Warmię, Powiśle i Mazury. Z Gdańska utworzono Wolne Miasto. Wschodnia granica Rzeczypospolitej została wyznaczona po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej.

Nieudolna polityka kolejnych rządów II RP oraz dążenia Józefa Piłsudskiego i jego zwolenników do objęcia władzy doprowadziły do zamachu majowego. Rządy przejęli wówczas marszałek oraz obóz sanacji. W latach 30. napięta sytuacja międzynarodowa sprawiła, że Polska stanęła przed widmem nowej wojny.

▪ *Lądowanie wojsk amerykańskich na plażach Normandii 6 VI 1944 r.*

I
II WOJNA ŚWIATOWA

1 Napaść III Rzeszy na Polskę
2 Agresja sowiecka i koniec walk
3 Ekspansja Hitlera i Stalina
4 Atak III Rzeszy na ZSRS
5 Wojna poza Europą
6 Polityka okupacyjna III Rzeszy
7 Holokaust
8 Droga do zwycięstwa
9 Koniec II wojny światowej

1 NAPAŚĆ III RZESZY NA POLSKĘ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa zajął Hitler przed 1 września 1939 r.?
2. Co oznaczało dla Polski podpisanie przez ZSRS i III Rzeszę paktu Ribbentrop–Mołotow?

PLANY WOJENNE RZECZYPOSPOLITEJ

Pomimo prób utrzymania pokoju w sierpniu 1939 r. sytuacja polityczna w Europie nieubłaganie zmierzała w kierunku wojny. Przygotowywała się do niej także Polska, choć zły stan gospodarki nie pozwalał na stworzenie silnej i wyposażonej w nowoczesny sprzęt armii. W kraju zdawano sobie sprawę z przewagi militarnej III Rzeszy, dlatego opracowywany od marca 1939 r. plan wojny z Niemcami (tzw. **plan operacyjny „Zachód"**) zakładał walkę przy wsparciu zachodnich sojuszników – Francji i Wielkiej Brytanii. W pierwszej fazie działań zakładano utratę części polskiego terytorium, ale liczono na jego odzyskanie po nadejściu pomocy aliantów.

Z wojskowego punktu widzenia najdogodniejszą linię obrony przed atakiem III Rzeszy stanowiła linia rzek Narew–Bug–Wisła–San.

ARMIA POLSKA

W przededniu wybuchu II wojny światowej armia polska składała się głównie z piechoty (30 dywizji w służbie czynnej i 9 rezerwy) oraz kawalerii (11 brygad). Do walki udało się w pełni przygotować tylko jedną jednostkę zmotoryzowaną – 10 Brygadę Kawalerii. Piechota była uzbrojona porównywalnie do niemieckiej, ale brakowało jej środków transportu. Kawaleria do boju stawała pieszo, a konie wykorzystywano głównie do przemieszczania się. Dla wzmocnienia kawalerii do każdej brygady dołączono po 8 samochodów pancernych i 13 lekkich czołgów. Większość polskich sił pancernych stanowiły przestarzałe technicznie czołgi rozpoznawcze, tzw. tankietki TK-3 i TKS, które przydzielono poszczególnym jednostkom kawalerii i piechoty. W nowoczesne czołgi 7TP uzbrojono tylko dwa bataliony (po 49 maszyn) z 10 Brygady. Wśród sił lotniczych było jedynie 36 samolotów najnowszej generacji (bombowce średnie PZL-37 Łoś). Podobnie jak broń pancerna, lotnictwo pozostawało rozproszone – każdej armii przydzielono po kilkadziesiąt maszyn. Ponadto wódz naczelny miał do swojej dyspozycji Brygadę Pościgową, złożoną z ok. 50 samolotów myśliwskich (do obrony stolicy), oraz Brygadę Bombową (samoloty Łoś i starsze typu Karaś).

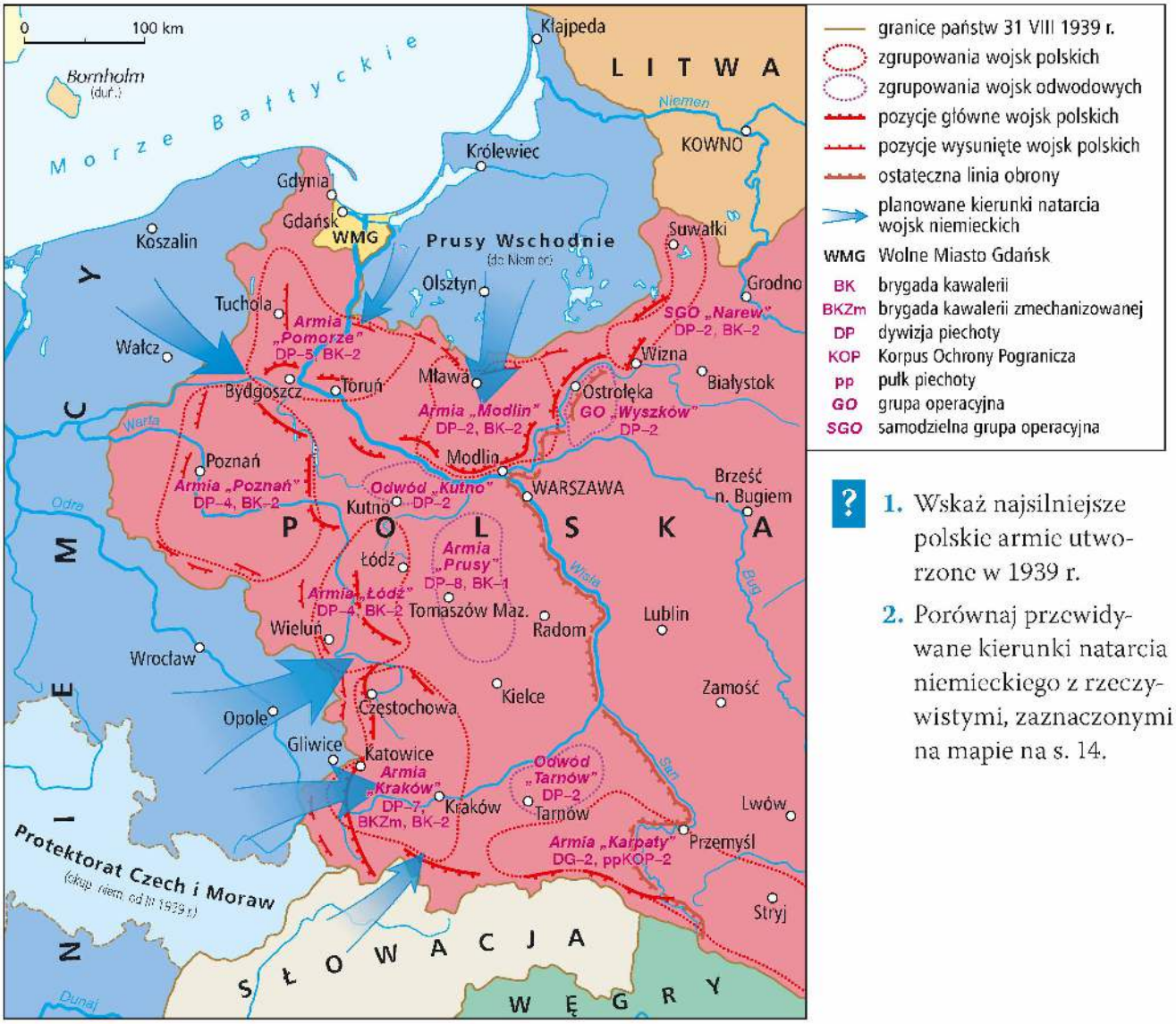

Czołgi 7TP, którymi dysponowała polska armia, były jedną z najbardziej udanych konstrukcji okresu międzywojennego. Ze względu na słabą organizację sił pancernych Rzeczypospolitej nie odegrały jednak znaczącej roli w kampanii wrześniowej.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

? Jakie rodzaje wojsk przeważały w armii polskiej w 1939 r.?

POLSKI PLAN OBRONY W 1939 R.

1. Wskaż najsilniejsze polskie armie utworzone w 1939 r.
2. Porównaj przewidywane kierunki natarcia niemieckiego z rzeczywistymi, zaznaczonymi na mapie na s. 14.

Jednak wycofanie się na te pozycje oznaczałoby oddanie Hitlerowi całej zachodniej części kraju (tzw. Polski A). Obawiano się ponadto niemieckiej propagandy, która mogłaby ogłosić, iż Polacy oddali sporne tereny bez walki. Istniała też możliwość (w której utwierdzała polskie władze polityka Londynu i Paryża), że po zajęciu Pomorza Gdańskiego, Wielkopolski i Górnego Śląska Hitler przerwie działania wojenne i zwoła konferencję pokojową jak w 1938 r. w Monachium. Dlatego, mimo militarnych przeciwwskazań, zdecydowano się na obronę całej liczącej 1987 km linii granicznej. Spowodowało to rozproszenie i tak słabszych od przeciwnika sił polskich.

Polskie plany zakładały, że w razie niepowodzenia obrony przygranicznej (która według wojskowych mogła trwać nawet kilka miesięcy) należało stopniowo wycofywać się za linię rzek Narew–Bug–Wisła–San. Tam miała się rozegrać druga faza walki. W razie dalszych silnych ataków niemieckich planowano odwrót w kierunku granicy z Rumunią. Byłaby to trzecia faza walki – na tzw. przedmościu rumuńskim oczekiwano by na ofensywę sił francuskich i brytyjskich, a jednocześnie na zaopatrzenie od tych państw drogą morską poprzez Morze Śródziemne i Morze Czarne. Władze Polski zupełnie nie brały pod uwagę konieczności prowadzenia wojny na dwa fronty. Z tego powodu osłonę granicy wschodniej zapewniało zaledwie 10% sił polskich, złożonych głównie z jednostek Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP). Dodatkowo, z powodu dbałości o zachowanie ścisłej tajemnicy, dowódcy

WARTO WIEDZIEĆ

Kampania polska, wrześniowa czy wojna obronna?

Atak III Rzeszy na Polskę był pierwszym etapem II wojny światowej. Określa się go najczęściej mianem kampanii polskiej, kampanii wrześniowej lub wojny obronnej 1939 r. Każdy z tych terminów, choć powszechnie używany, budzi sporo kontrowersji i ma zarówno swoich zwolenników, jak i przeciwników. Najbardziej precyzyjne określenie „kampania polska" wywołuje sprzeciwy części badaczy i miłośników historii, ponieważ jest powszechnie przyjęte w historiografii niemieckiej – gdzie walki w 1939 r. przedstawia się jako jedną z wielu zwycięskich operacji Wehrmachtu [czyt.: wermachtu]. Nazwę „kampania wrześniowa" uważa się za nieścisłą, ponieważ nie obejmuje walk toczonych w październiku. Często stosowany termin „wojna obronna" może z kolei wywołać niejasności – jedna wojna (obronna) miałaby bowiem stanowić część wewnętrzną innego większego konfliktu (II wojny światowej). Ponadto to określenie pozostaje w zgodzie z postulatami głoszonymi przez propagandę sowiecką (obecnie rosyjską), która za początek II wojny światowej przyjmuje dopiero atak III Rzeszy na ZSRS w 1941 r. Pomija tym samym niechlubny przedział czasowy, czyli lata 1939–1940, gdy Sowieci byli sojusznikami Hitlera.

? Które spośród określeń walk toczonych w Polsce w 1939 r. jest Twoim zdaniem najwłaściwsze?

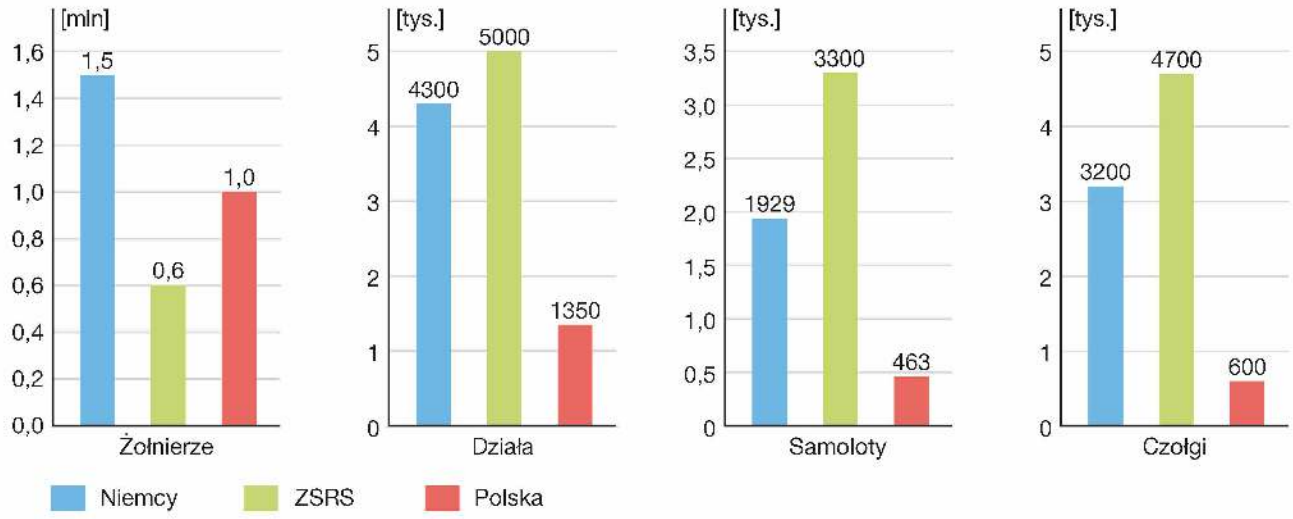
polskich armii nie znali szczegółów koncepcji obrony, opracowanej przez sztab marsz. Edwarda Rydza-Śmigłego, oraz miejsca skoncentrowania i siły oddziałów pozostających w odwodzie.

Zgodnie z przyjętym planem obrony w marcu 1939 r. rozpoczęto niejawną mobilizację i budowę fortyfikacji polowych. Tych ostatnich nie udało się ukończyć przed wybuchem wojny. Pod naciskiem sojuszników, którzy nie chcieli prowokować Hitlera, pełną mobilizację ogłoszono dopiero 31 sierpnia 1939 r.

NIEMIECKIE PLANY WOJNY BŁYSKAWICZNEJ

Podczas ataku na Polskę Niemcy chcieli zastosować strategię **wojny błyskawicznej** (niem. ***Blitzkrieg***, czyt.: blickrik). Zakładała ona silne uderzenia jednostek pancernych wspieranych przez lotnictwo w celu rozbicia i okrążenia przeciwnika, którego zniszczeniem miały się zająć potem piechota i artyleria. Z tego powodu na granicy z Rzecząpospolitą skoncentrowali większość swoich wojsk, w tym wszystkie jednostki pancerne i zmotoryzowane oraz

Stosunek sił Polski, III Rzeszy i ZSRS (na granicy z Polską w momencie agresji) we wrześniu 1939 r.

Niemieckie czołgi 1 zgrupowane w dywizjach pancernych stanowiły główną siłę uderzeniową Wehrmachtu. Wsparcie zapewniały im **zmotoryzowane jednostki piechoty** 2, które dzięki wyposażeniu w transportery kołowe mogły utrzymać odpowiednie tempo natarcia i nadążyć za atakującymi czołgami. Zadaniem czołgów było rozerwanie linii nieprzyjaciela i wdarcie się na tyły, podczas gdy oddziały piechoty dokonywały jego zniszczenia.

▪ *fotografie, Polska, IX 1939 r.*

połowę lotnictwa. Plan ataku niemieckiego na Polskę nosił kryptonim **„Fall Weiss"** (czyt.: wajs, z niem. 'wariant biały'). Zgodnie z nim siły polskie zamierzano rozbić w ciągu kilku–kilkunastu dni na zachodnim brzegu Wisły.

Decydujące uderzenie miały przeprowadzić dywizje pancerne (każda licząca ok. 300 czołgów). Taktykę wykorzystania broni pancernej na głównych kierunkach w zwartych formacjach zamiast rozpraszania czołgów w ramach dywizji piechoty opracował **gen. Heinz** [czyt.: hajnc] **Guderian**.

Natarcie ze Śląska w kierunku Warszawy miała przeprowadzić Grupa Armii „Południe". Grupie Armii „Północ" powierzono natomiast opanowanie Pomorza Gdańskiego oraz atak na Warszawę od północy. Hitler liczył na to, że upadek stolicy złamie morale Polaków i zakończy działania wojenne. Dużą rolę w napaści na Rzeczpospolitą przypisano także siłom dywersyjnym, zorganizowanym przez niemiecki wywiad wojskowy – **Abwehrę** [czyt.: abwerę]. Dywersanci, wsparci przez mniejszość niemiecką (potocznie nazywaną przez Polaków V kolumną), mieli prowadzić działania wywiadowcze i atakami na tyłach wprowadzać w polskie szeregi zamieszanie oraz panikę.

Przywódca III Rzeszy nie spodziewał się, że Francja i Wielka Brytania przyjdą Polsce z pomocą. Dlatego osłonę granicy zachodniej stanowiło tylko 40% sił niemieckich, gorzej wyposażonych i wyszkolonych. Ich wzmocnieniu służyły pograniczne fortyfikacje, zwane Linią Zygfryda.

WYBUCH WOJNY

Hitler chciał uzasadnić napaść na Polskę przed opinią publiczną w kraju i za granicą. Aby znaleźć pretekst do agresji, nakazał przeprowadzenie szeregu akcji dywersyjnych na terenie Rzeczypospolitej. O świcie **1 września 1939 r.** wojska III Rzeszy, bez formalnego wypowiedzenia wojny, co stanowiło złamanie konwencji haskiej z 1907 r., dokonały agresji na Polskę. Tę datę oficjalnie uznaje się za wybuch **II wojny światowej**. Symbolicznym początkiem niemieckiej napaści był ostrzał przez zacumowany w gdańskim porcie pancernik Schleswig-Holstein [czyt.: szlezwiś holsztajn] polskiej placówki wojskowej **na Westerplatte** w Wolnym Mieście Gdańsku (**godz. 4.45**).

Pancernik Schleswig-Holstein przybył do Gdańska z oficjalną wizytą na zaproszenie władz miasta 25 sierpnia 1939 r. Na jego pokładzie znajdowała się kompania niemieckiej piechoty, która wzięła udział w ataku na Westerplatte.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1 IX 1939 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Prowokacja gliwicka

Na rozkaz Hitlera wywiad III Rzeszy zlecił swoim agentom przeprowadzenie prowokacji mających wykazać rzekomą agresję Polaków wobec Niemców, co uzasadniałoby napaść na Rzeczpospolitą. W większości polegały one na zabijaniu przedstawicieli mniejszości niemieckiej w Polsce, a następnie oskarżanie o to Polaków. Główną prowokacją był upozorowany atak polskich żołnierzy na radiostację w Gliwicach, położonych na terenie Niemiec. Za przygotowanie akcji osobiście odpowiadał szef Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy **Reinhard Heydrich** [czyt.: rajnhard hejdriś]. Wieczorem 31 sierpnia 1939 r. grupa esesmanów udających Polaków – rzekomych powstańców śląskich wspomaganych przez regularnych żołnierzy – zaatakowała niemieckie posterunki graniczne i opanowała budynek radiostacji. Omyłkowo zajęto jednak ten, w którym nie było studia mikrofonowego, co uniemożliwiło nadanie komunikatu z wezwaniem do antyniemieckiego powstania ludności polskiej Śląska. Aby uwiarygodnić mistyfikację, na miejscu zostawiono zwłoki w polskich mundurach i z dokumentami – w większości zamordowanych więźniów obozów koncentracyjnych, choć był wśród nich także specjalnie porwany i zabity powstaniec śląski Franciszek Haniok. Niemcy szeroko rozpowszechnili informację o rzekomym napadzie na radiostację i ogłosili, że z powodu polskich ataków musieli przystąpić do wojny. Prawda o prowokacji wyszła na jaw dopiero w 1946 r.

? W jakim celu Niemcy przeprowadzili prowokację gliwicką?

Drewniany maszt nadawczy jest częścią zespołu radiostacji w Gliwicach, którą w ramach prowokacji zajęli niemieccy dywersanci.

▪ *fotografia współczesna*

Jednak w rzeczywistości jako pierwsze uderzyło lotnictwo III Rzeszy, które kilka minut wcześniej zbombardowało Wieluń i most w Tczewie. Luftwaffe szybkim atakiem chciało zniszczyć też polskie samoloty na lotniskach, lecz maszyny już wcześniej zostały przeniesione na lotniska polowe. Mimo to przewaga ilościowa i jakościowa zapewniła Niemcom panowanie w powietrzu. Luftwaffe skutecznie wspierało własne oddziały, utrudniało polską mobilizację, niszczyło linie kolejowe, mosty oraz sieć łączności. Atakowało też ludność cywilną, aby wywołać wśród Polaków strach i panikę.

Pomimo zaskoczenia polscy żołnierze stawili przeciwnikowi zacięty opór. Na Westerplatte ok. 200 Polaków, dowodzonych przez **mjr. Henryka Sucharskiego** i **kpt. Franciszka Dąbrowskiego**, podjęło nierówną walkę z wrogiem. Zgodnie z założeniami dowództwa placówka miała wytrzymać jedynie kilka godzin, a tymczasem – mimo olbrzymiej przewagi Niemców, użycia przez nich ciężkiej artylerii, okrętów i lotnictwa – jej załoga odpierała atak przez **siedem dni**. Wiadomość o obronie Westerplatte podtrzymywała nadzieję Polaków w całym kraju. Ostatecznie **7 września** mjr Sucharski podjął decyzję o kapitulacji (kpt. Dąbrowski chciał kontynuowania oporu).

Obrońcy Westerplatte prowadzeni do niewoli przez żołnierzy niemieckich po złożeniu kapitulacji.

▪ *fotografia, Westerplatte, 7 IX 1939 r.*

OBRONA POCZTY POLSKIEJ

Oprócz składnicy wojskowej na Westerplatte celem ataków niemieckich w Wolnym Mieście Gdańsku stał się także budynek Poczty Polskiej. Przed wybuchem wojny pracowało w nim ok. 100 osób, z których większość przeszła szkolenie z obchodzenia się bronią i była przygotowana na wypadek konieczności obrony. Szturm na Pocztę Polską rozpoczęto wraz z ostrzałem Westerplatte. Obrońcy liczyli na pomoc Wojska Polskiego i odparli kilka ataków, lecz ostatecznie napastnicy przy użyciu dział wtargnęli do budynku. Broniący się w piwnicach Polacy o godz. 19 podjęli decyzję o kapitulacji. Niemcy od początku nic traktowali ich zgodnie z regułami wojennymi. Zastrzelili wychodzącego z białą flagą dyrektora poczty i jednego z pracowników. Wziętych do niewoli pozostałych obrońców Poczty Polskiej zamordowano na początku października 1939 r. obok lotniska na gdańskiej Zaspie. Ich grób został odkryty dopiero w latach 90. XX w. podczas prac budowlanych.

Obrońcy Poczty Polskiej w Gdańsku prowadzeni do niewoli pod eskortą niemieckich żołnierzy. Wszyscy zostali postawieni przed niemieckim sądem i skazani na karę śmierci. Wyrok wykonano prawdopodobnie 5 października 1939 r.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1 IX 1939 r.*

? Wyszukaj informacje, na jakiej podstawie niemiecki sąd skazał na śmierć wziętych do niewoli obrońców Poczty Polskiej.

BITWA GRANICZNA

Przez pierwsze trzy dni po agresji niemieckiej na Polskę trwała tzw. **bitwa graniczna** (1–3 września). Na północy Armia „Modlin" początkowo skutecznie broniła się na pozycjach umocnionych **pod Mławą**. Jednak gdy Niemcy zaczęli je okrążać, fatalnie przeprowadzona próba kontrataku spowodowała klęskę wojsk polskich. Armia została rozbita, a jej resztki wycofały się za linię Wisły, Bugu i Narwi.

Sukcesem zakończyło się także niemieckie uderzenie na Pomorze Gdańskie. Nadmiernie rozciągnięte w Borach Tucholskich siły Armii „Pomorze" zostały rozbite przez wojska pancerne i lotnictwo wroga, który dotarł do Prus Wschodnich. Podczas walk 3 września w stronę polskich jednostek wycofujących się z Bydgoszczy otworzyły ogień oddziały niemieckich dywersantów z V kolumny. Polacy zabili lub rozstrzelali wyrokiem sądów polowych ok. 300 z nich. Historiografia hitlerowska nazwała to wydarzenie „krwawą niedzielą". W odwecie Niemcy po wkroczeniu do Bydgoszczy zamordowali blisko 1500 Polaków.

Główny atak sił III Rzeszy z Dolnego Śląska przyjęła na siebie Armia „Łódź" dowodzona przez **gen. Juliusza Rómmla**. Już pierwszego dnia wojny **pod Mokrą** ciężki bój z niemieckimi oddziałami pancernymi stoczyła Wołyńska Brygada Kawalerii płk. Juliana Filipowicza. Mimo wsparcia dwóch pociągów pancernych i zadania Niemcom poważnych strat (zniszczono kilkadziesiąt czołgów) Polacy zostali zmuszeni do odwrotu. Podobnie wyglądała sytuacja na całej szerokości frontu. Armia „Łódź" stopniowo wycofywała się za Wartę i Widawkę, jednak w wielu miejscach wyprzedzały ją zmotoryzowane oddziały niemieckie.

Na południu Niemcy zaatakowali także Armię „Kraków" pod wodzą gen. Antoniego Szyllinga. Jej centralne pozycje były osłonięte silnymi fortyfikacjami na Górnym Śląsku, dlatego nieprzyjaciel uderzył na skrzydła. Już **2 września** jego wojska przebiły polską linię obrony **pod Pszczyną**. Gen. Szylling nie znał planów naczelnego wodza nakazujących utrzymanie pozycji Armii „Kraków" za wszelką cenę, dlatego nie przeprowadził

ATAK III RZESZY NA POLSKĘ

? 1. Wskaż miejsca głównych walk podczas bitwy granicznej w pierwszych dniach wojny.

2. Wyjaśnij, dlaczego rozmieszczenie polskich jednostek przed niemieckim atakiem nie dawało im szans na skuteczną obronę.

kontruderzenia wszystkimi siłami. Aby ocalić swoje oddziały, rozpoczął odwrót za linię rzek Nida i Dunajec. Armia „Kraków" została uratowana, ale klęska pod Pszczyną pozwoliła Niemcom przekroczyć główną polską linię obrony. Manewr oderwania się od nieprzyjaciela (odwrót na nowe pozycje) ułatwiła walka ochotniczych grup byłych powstańców śląskich oraz harcerzy. Do legendy przeszły m.in. zmagania o **wieżę spadochronową w Katowicach**. Walki te zakończyły się jednak klęską i krwawymi represjami okupanta. Południową

TEKST ŹRÓDŁOWY

WRZESIEŃ 1939 R.

Wybuch wojny i kampania wrześniowa w 1939 r. różnie zapisały się we wspomnieniach zwykłych Polaków. Zazwyczaj nie byli oni świadkami walk i bitew, lecz opisywali swoje odczucia związane z codziennymi wojennymi wydarzeniami i zmiany, jakie nastąpiły wówczas w ich życiu.

Latem 1939 roku skończyłam studia w Głównej Szkole Handlowej w Warszawie, a także kurs nauczycielski, po czym wstąpiłam do Wojskowej Ochotniczej Służby Kobiet. Pamiętam, że powtarzałam sobie: „Dla Ojczyzny jestem gotowa zrobić wszystko!".

Zostałam zmobilizowana w końcu sierpnia i przydzielona do Biura Informacji i Propagandy. Odbyłam przeszkolenie strzeleckie, ale w czasie wojny nie oddałam ani jednego strzału. Odbywałam służbę w centrali łączności w Warszawie, skąd przekazywaliśmy wiadomości do jednostek polowych.

Doskonale pamiętam chwilę, kiedy z radia dowiedzieliśmy się, że Anglia wypowiedziała wojnę Niemcom. Cieszyliśmy się bardzo, że nareszcie nie walczymy sami.

Pamiętam też sytuację, kiedy wracając ze służby, wstąpiłam do sklepu spożywczego i spytałam, co mogę dostać. „Mamy tylko kilka tabliczek czekolady" – odpowiedział sprzedawca. Kupiłam jedną tabliczkę. Chciałam kupić chleb, ale nigdzie go nie można było dostać.

Nadchodziły jeszcze gorsze dni. Np. ostatnie dni września, które były naprawdę okropne. Bez przerwy bombardowano miasto.

Warszawa skapitulowała 27 września, a kilka dni później wkroczyło niemieckie wojsko. Urządzili sobie nawet oficjalną defiladę ulicami miasta.

Źródło: Wspomnienia Ewy Bukowskiej, „Oblicza Wojny", nr 1, Warszawa 1998, s. 14–17.

? 1. Przedstaw reakcję Polaków na wypowiedzenie wojny Niemcom przez sojuszników.
2. Wyjaśnij, jakie wydarzenia z pierwszych dni wojny najbardziej utkwiły w pamięci autorce wspomnień.

granicę II Rzeczypospolitej zaatakowały też siły niemieckie, wsparte korpusem słowackim. Jednak ich próby obejścia polskich pozycji przełęczami karpackimi zostały powstrzymane przez zmotoryzowaną 10 Brygadę Kawalerii płk. Stanisława Maczka.

Ostatecznie w bitwie granicznej na wszystkich atakowanych przez Niemców odcinkach polskie oddziały poniosły klęskę. Dodatkowo w walkach pod Częstochową Niemcy zdobyli polskie księgi szyfrów, co zdezorganizowało polską łączność. W ten sposób naczelny wódz stracił kontakt z wojskiem i nie mógł koordynować działań poszczególnych armii.

UTRATA LINII WIELKICH RZEK

W nocy z 5 na 6 września najeźdźcy sforsowali Narew pod Różanem i wymusili odwrót polskich sił na północnym odcinku frontu za linię Bugu. Skierowany w ten rejon Korpus Pancerny gen. Guderiana 8 września zaatakowały w rejonie **Wizny** broniące się nieliczne oddziały **kpt. Władysława Raginisa**. Mimo bohaterskiej postawy Polaków (z których większość zginęła, stąd też nazwa **„polskie Termopile"**) Niemcy przełamali polską obronę. Do zaciętych kilkudniowych walk doszło także w rejonie Nowogrodu. Ostatecznie Niemcy rozbili chaotycznie dowodzone wojska Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew". Linia Bugu została stracona.

W tym czasie główne siły III Rzeszy atakujące w kierunku Warszawy przerwały obronę Armii „Łódź" na linii rzeki Warty. Niemieckie jednostki skutecznie zdezorganizowały mobilizację i koncentrację Armii Odwodowej „Prusy". Fatalnie dowodzone i niewspółpracujące ze sobą oddziały Armii „Łódź" i Armii „Prusy" zostały pokonane w bitwach **pod Piotrkowem Trybunalskim** i **Tomaszowem Mazowieckim** (**4–7 września**). Dowódcy opuścili swoje jednostki, a rozbite oddziały rozpoczęły chaotyczny odwrót.

WARTO WIEDZIEĆ

Z szablami na czołgi

Podczas walk pod Krojantami na Pomorzu Gdańskim doszło do szarży polskich ułanów, dowodzonych przez płk. Kazimierza Masztalerza, na oddziały piechoty niemieckiej. Wróg odparł atak przy pomocy pojazdów pancernych. Po walce na miejsce bitwy przybyli włoscy korespondenci wojenni, którym Niemcy opowiedzieli, jakoby Polacy atakowali szablami ich czołgi. Ta relacja została wykorzystana przez propagandę III Rzeszy, która stworzyła mit o szarżach ułanów z szablami na czołgi. Wizerunek polskich kawalerzystów uderzających za pomocą szabel i lanc na niemieckie wozy bojowe utrwalono w 1941 r. w fabularnym filmie propagandowym. W rzeczywistości polscy kawalerzyści lanc używali tylko na paradach, a dzięki wyposażeniu w broń przeciwpancerną nie byli zmuszeni do przeprowadzania samobójczych ataków.

? W jakim celu Niemcy stworzyli wizerunek polskiej kawalerii atakującej z szablami czołgi przeciwnika?

Także na południowym odcinku frontu Wojsko Polskie przegrywało wyścig ze zmotoryzowanymi siłami niemieckimi. Oddziały Armii „Kraków" i Armii „Karpaty" kontynuowały odwrót na wschód, tak aby dojść do linii Sanu przed wrogiem. Jednak ciągłe wycofywanie się, brak sukcesów i panowanie w powietrzu lotnictwa niemieckiego mocno osłabiało morale polskich żołnierzy. Ostatecznie 9 września Niemcy przekroczyli San. W wyniku tych działań próba realizacji drugiej fazy obrony, czyli zatrzymanie wroga na linii wielkich rzek Bug–Wisła–San, zakończyła się niepowodzeniem.

BITWA NAD BZURĄ

Po załamaniu polskiej obrony już 8 września Niemcy podeszli pod Warszawę. Rozzuchwaleni dotychczasowymi sukcesami, postanowili od razu zdobyć miasto. Jednak atak 4 Dywizji Pancernej został odparty przez Polaków dowodzonych przez gen. Waleriana Czumę, a w walkach ulicznych przeciwnik poniósł duże straty. Była to dla Niemców porażka także propagandowa, ponieważ radio berlińskie zdążyło już nadać komunikat o zdobyciu Warszawy.

Dotarcie nieprzyjaciela do stolicy odcinało od niej wycofujących się żołnierzy Armii „Poznań" i Armii „Pomorze". Ta pierwsza zachowała pełną siłę bojową, a jej dowódca gen. Kutrzeba kilkukrotnie wcześniej proponował naczelnemu wodzowi uderzenie na formacje niemieckie walczące z Armią „Łódź". Marsz. Rydz-Śmigły takiej zgody nie wydał. Jednak kiedy zmotoryzowane oddziały niemieckie odcięły wojsko Kutrzeby od Warszawy, ten postanowił przebić się do stolicy siłą. W ten sposób **9 września** rozpoczęła się **bitwa nad Bzurą**

Wielkopolska Brygada Kawalerii w czasie bitwy nad Bzurą osłaniała wschodnie skrzydło nacierających wojsk polskich i prowadziła ciężkie walki z nieprzyjacielem. Polscy kawalerzyści potwierdzili swoje znakomite wyszkolenie i wysokie morale.

▪ *fotografia, Polska, IX 1939 r.*

– największe starcie wojny obronnej (przez Niemców nazywane bitwą pod Kutnem). Zaskoczeni Niemcy ponieśli szereg porażek. Mimo to brak współpracy między polskimi oddziałami sprawił, że nieprzyjaciel ściągnął w rejon walk posiłki oraz silne lotnictwo. W wyniku skoncentrowanych ataków armia Kutrzeby ponosiła olbrzymie straty. Walki trwały do **22 września**. Ostatecznie tylko nieliczne polskie oddziały z gen. Kutrzebą dotarły do Warszawy poprzez Puszczę Kampinoską. Reszta, ok. 100 tys. żołnierzy, trafiła do niewoli.

Jeszcze podczas walk nad Bzurą, 13 września, naczelny wódz wydał rozkaz odwrotu wojsk polskich na linię rzek Stryj i Dniestr, czyli na przedmoście rumuńskie. Rozkaz nie dotarł jednak do dużej części jednostek.

POSTAWA ALIANTÓW

Kiedy Niemcy zaatakowali Polskę, premier Wielkiej Brytanii **Neville Chamberlain** [czyt.: newil czamberlejn] próbował rozpocząć z Hitlerem negocjacje, w których mediatorem miał być Mussolini. Jednak pod naciskiem parlamentu, a zwłaszcza przywódcy opozycji **Winstona Churchilla** [czyt.: łinstona czerczila], do rozmów nie doszło. Ostatecznie **3 września 1939 r.** rząd Wielkiej Brytanii wypowiedział wojnę Niemcom. Do konfliktu w ciągu kilku dni przystąpiły także brytyjskie dominia – Australia, Nowa Zelandia, Nowa Fundlandia (3 września), Związek Południowej Afryki (6 września) oraz Kanada (10 września). Tego samego dnia co Wielka Brytania wojnę Niemcom wypowiedziała także Francja. Ku zaskoczeniu Hitlera napaść na Polskę wywołała światowy konflikt.

Brytyjscy i francuscy żołnierze na froncie zachodnim podczas dziwnej wojny. Sojusznicy Polski powstrzymali się w tym okresie od działań zbrojnych.

▪ *fotografia, Francja, XII 1939 r.*

Na wieść o wypowiedzeniu wojny Niemcom przez sojuszników Polacy zareagowali entuzjastycznie. Jednak szybko się okazało, że poza deklaracjami Londyn i Paryż nie zamierzały udzielić walczącej Warszawie pomocy ani podjąć działań zbrojnych. Sojusznicy wbrew zapewnieniom nie wysłali też do Polski obiecanych samolotów, a flota brytyjska nie wpłynęła na Bałtyk. Na **tajnej konferencji w Abbeville** [czyt.: abe**wil**] **12 września** Sojusznicza Najwyższa Rada Wojenna podjęła decyzję o nieatakowaniu III Rzeszy. Brytyjczycy i Francuzi postanowili jedynie przeprowadzać akcje propagandowe, w oczekiwaniu na szybkie załamanie się niemieckiej gospodarki pod ciężarem wojny. O ustaleniach z Abbeville nie poinformowano polskich władz.

W ten sposób na Zachodzie rozpoczęła się tzw. **wojna siedząca** lub też **dziwna wojna**. Mimo stanu wojny żołnierze alianccy swoje działania ograniczyli do patrolowania terenu i rozrzucania z samolotów, zamiast bomb, jedynie propagandowych ulotek.

ĆWICZENIA

1. Omów plany militarne polskiej armii w przededniu niemieckiego ataku.
2. Przedstaw taktykę wojny błyskawicznej opracowaną przez gen. Guderiana.
3. Wyjaśnij przyczyny sukcesów wojsk niemieckich podczas agresji na Polskę.
4. Oceń postawę polskich żołnierzy w walce z siłami III Rzeszy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009.
S. Skalski, *Czarne krzyże nad Polską*, Warszawa 2021.

2 AGRESJA SOWIECKA I KONIEC WALK

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były postanowienia tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow?
2. W jaki sposób Polska zabezpieczyła swoją wschodnią granicę przed ewentualną agresją?

SYTUACJA MILITARNA W POŁOWIE WRZEŚNIA

Kolejne porażki armii polskiej w walce z niemieckim agresorem sprawiły, że sytuacja w kraju w połowie września była bardzo trudna. W wyniku działań wojennych Niemcy zajęli już niemal 50% terytorium II Rzeczypospolitej i rozbili znaczną część polskich sił. Jednak nadal walczyło ok. 600 tys. polskich żołnierzy, a ok. 300 tys. z nich zdążało ku przedmościu rumuńskiemu. Istniały szanse na stworzenie z nich silnej obrony za Dniestrem i Stryjem. Tam też zmierzały tysiące rezerwistów, szukających możliwości wstąpienia do armii.

Jednocześnie niemiecki atak wyraźnie spowalniał. Sprzęt zużywał się i coraz częściej ulegał awariom. W walkach i z powodu usterek technicznych naziści stracili już ok. 30% czołgów i samolotów wykorzystanych do agresji na Polskę. Ponieważ zgodnie z niemieckimi założeniami wojna miała trwać tydzień, pojawiły się braki w zaopatrzeniu.

Polski plakat propagandowy z września 1939 r. wzywający Polaków do walki w obronie ojczyzny.

▪ *plakat, 1939 r.*

Nowe zagrożenie stwarzała jednak ludność ukraińska. Gdy walki przeniosły się na zamieszkane przez nią tereny, nakłaniana przez Niemców i współpracujących z nimi nacjonalistów ukraińskich zaczęła występować przeciwko polskim żołnierzom. Nie były to masowe działania, lecz mogły stać się przyczyną dodatkowych problemów podczas obrony na wschodzie kraju.

ATAK WOJSK SOWIECKICH

Podczas gdy niemiecka armia parła coraz dalej w głąb Polski, Stalin zwlekał z atakiem. Jego postawa wynikała z kilku powodów. Po pierwsze, w tym czasie ZSRS ciągle pozostawał w stanie wojny z Japonią i sowiecki dyktator nie chciał uwikłać kraju w walkę na dwóch odległych frontach. Do zawarcia rozejmu z Japończykami doszło dopiero 15 września 1939 r. Po drugie, Stalin czekał, aż Niemcy zdobędą Warszawę, co byłoby symbolem ostatecznego upadku Polski. Jednak, mimo niemieckich komunikatów, polska stolica nadal się broniła. Jednocześnie wojska niemieckie przekroczyły granicę stref wpływów uzgodnioną w traktacie z 23 sierpnia 1939 r. i posuwały się coraz dalej na wschód. Stalin zaczął się wówczas obawiać, że Niemcy samodzielnie zajmą całą Polskę i nie dotrzymają wcześniejszych ustaleń. Dodatkowo agenci donieśli mu o postanowieniach konferencji w Abbeville, gdzie brytyjscy i francuscy liderzy postanowili

TEKST ŹRÓDŁOWY

AGRESJA SOWIECKA NA RZECZPOSPOLITĄ

Podczas wizyty w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych ZSRS polski ambasador odmówił przyjęcia przedstawionej mu noty dyplomatycznej. Władze sowieckie (od ros. *sowiet* – rada, stąd też występujący w tekstach źródłowych przymiotnik *radziecki* i skrótowiec *ZSRR*) wysłały ją zatem pocztą. W dokumencie wymieniono przyczyny wkroczenia Armii Czerwonej do Polski.

Wojna polsko-niemiecka ujawniła wewnętrzne bankructwo państwa polskiego. W ciągu dziesięciu dni operacji wojennych Polska utraciła wszystkie swoje regiony przemysłowe i ośrodki kulturalne. Warszawa przestała istnieć jako stolica Polski. Rząd polski rozpadł się i nie przejawia żadnych oznak życia. Oznacza to, iż państwo polskie i jego rząd faktycznie przestały istnieć. Wskutek tego traktaty zawarte między ZSRR a Polską utraciły swą moc. Pozostawiona sobie samej i pozbawiona kierownictwa, Polska stała się wygodnym polem działania dla wszelkich poczynań [...] *mogących zagrozić ZSRR. Dlatego też rząd radziecki, który zachowywał dotąd neutralność, nie może pozostać dłużej neutralnym* [...].

Rząd radziecki nie może również pozostać obojętnym w chwili, gdy bracia tej samej krwi, Ukraińcy i Białorusini, zamieszkujący na terytorium Polski i pozostawieni swemu losowi, znajdują się bez żadnej obrony.

Biorąc pod uwagę tę sytuację, rząd radziecki wydał rozkazy naczelnemu dowództwu Armii Czerwonej, aby jej oddziały przekroczyły granicę i wzięły pod obronę życie i mienie ludności zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi.

Rząd radziecki zamierza jednocześnie podjąć wszelkie wysiłki, aby uwolnić lud polski od nieszczęsnej wojny, w którą wpędzili go nierozsądni przywódcy, i dać mu możliwość egzystencji w warunkach pokojowych.

Podpisano:
komisarz ludowy spraw zagranicznych
Wiaczesław Mołotow

Odpowiedź ambasadora Polski Wacława Grzybowskiego na notę ministra ZSRS Wiaczesława Mołotowa z 17 września 1939 r.

Żaden z argumentów użytych [...] *dla usprawiedliwienia uczynienia z układów polsko-radzieckich świstków papieru nie wytrzymuje krytyki. Według moich wiadomości głowa państwa i rząd przebywają na terytorium Polski. Suwerenność państwa istnieje, dopóki żołnierze armii regularnej walczą. To, co nota mówi o sytuacji mniejszości narodowych, jest nonsensem. Wielokrotnie* [...] *mówił pan o solidarności słowiańskiej.*

Gdzie się podziała wasza solidarność słowiańska? W czasie I wojny światowej terytoria Serbii i Belgii były okupowane, ale nikomu nie przyszło na myśl uważać z tego powodu zobowiązań wobec nich za nieważne. Napoleon wszedł do Moskwy, ale póki istniała armia Kutuzowa, uważano, że Rosja również istnieje. Warszawa się broni, państwo polskie istnieje.

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe do ustnego egzaminu maturalnego*, red. J. Chańko, Warszawa 1997, s. 78–80.

? 1. Wymień argumenty przedstawione przez władze ZSRS, aby uzasadnić atak na Polskę.
2. Wskaż fakty przytoczone przez ambasadora Grzybowskiego, które świadczyły o dalszym prawnym istnieniu państwa polskiego.

nie udzielać Polsce pomocy. W tej sytuacji zdecydował się wydać rozkaz ataku.

W dniu **17 września 1939 r.** wezwano na Kreml polskiego ambasadora w Moskwie **Wacława Grzybowskiego**. Tam został on poinformowany, że polskie państwo przestało istnieć, skutkiem czego zobowiązania sowieckie, takie jak układ o nieagresji z 1932 r., także przestają być ważne. Przyjęcie przez ZSRS prawnej formuły o nieistnieniu państwa polskiego pozwalało Sowietom na nierespektowanie umów międzynarodowych, w tym o jeńcach

EWAKUACJA WŁADZ

W momencie wybuchu wojny zarówno prezydent Ignacy Mościcki, jak i naczelny wódz marsz. Rydz-Śmigły wezwali Polaków do walki z Niemcami. Jednak mimo postulatów opozycyjnych polityków nie utworzyli koalicyjnego rządu jedności narodowej i nadal cała władza pozostawała w rękach działaczy sanacji. Wobec pogarszającej się z dnia na dzień sytuacji na froncie i przegranej bitwy granicznej już 4 września zapadła decyzja o opuszczeniu Warszawy przez najwyższe władze państwowe. Do ewakuacji doszło w nocy z 6 na 7 września. W kolejnych dniach przemieszczały się one coraz bardziej na wschód, aż dotarły do Kut, Kołomyi i Zaleszczyk przy granicy z Rumunią. W tym samym czasie Warszawę opuścił także wódz naczelny. Kolejne porażki na froncie sprawiły, że zaczęto rozważać możliwość przeniesienia działalności władz do Francji. O przyspieszeniu wydarzeń zadecydowała agresja wojsk sowieckich. W nocy z 17 na 18 września rozpoczęła się masowa ewakuacja. Granicę z Rumunią przekroczyli prezydent Mościcki, rząd z premierem Sławojem-Składkowskim i naczelny wódz ze swoim sztabem. O ile jednak wyjazd władz cywilnych, zwłaszcza głowy państwa – prezydenta, jest zrozumiały, o tyle opuszczenie kraju przez naczelnego wodza w sytuacji, gdy tysiące żołnierzy ciągle walczyło, powodowało uzasadnione oskarżenia o dezercję i do dziś wzbudza liczne kontrowersje.

Polscy oficerowie na ulicy rumuńskiego miasta tuż po przekroczeniu granicy. Do Rumunii udało się ok. 50 tys. polskich żołnierzy oraz wielu wyższych oficerów.

▪ *fotografia, Rumunia, IX 1939 r.*

? Jakie wydarzenia zdecydowały o opuszczeniu kraju przez polskie władze?

wojennych. Próbowali oni nawet poddać represjom polskich dyplomatów przebywających w Związku Sowieckim. Dopiero gdy z żądaniem ich wypuszczenia wystąpił dziekan korpusu dyplomatycznego w Moskwie (czyli najstarszy stażem ambasador w danym kraju) – ambasador Niemiec Friedrich Werner von der Schulenburg [czyt.: fridriś werner fon der szulenburg] – Polakom umożliwiono wyjazd z ZSRS.

Atak Armii Czerwonej na Polskę nastąpił o 3.00 w nocy. Był całkowitym zaskoczeniem dla polskich żołnierzy i władz. Te ostatnie nie wierzyły w taką ewentualość, mimo że polscy dyplomaci już pod koniec sierpnia podawali informacje o możliwości zawarcia tajnego porozumienia przez ZSRS i III Rzeszę.

Niespodziewany atak Sowietów sprawił, że wiele jednostek nie wiedziało, jak należy zareagować. Dodatkowo sowieccy żołnierze sugerowali niekiedy, że przychodzą pomóc Polakom walczyć z Niemcami. Zabrakło także jednoznacznej reakcji polskich władz. O ile prezydent Ignacy Mościcki nazwał wkroczenie Armii Czerwonej aktem agresji, o tyle naczelny wódz w swoim rozkazie napisał jedynie: *z bolszewikami nie walczyć, chyba w razie natarcia z ich strony albo próby rozbrojenia oddziałów.* Jednocześnie nakazał ewakuację do Rumunii i na Węgry. Ta decyzja oraz nieogłoszenie formalnego stanu wojny z ZSRS były poważnymi błędami marsz. Rydza-Śmigłego, które w przyszłości miały przynieść brzemienne skutki.

Agresja sowiecka nie wywołała żadnej reakcji zachodnich sojuszników. Gdy 17 września 1939 r. ZSRS zaatakował Polskę, rządy Wielkiej Brytanii i Francji nie potępiły tego faktu.

WARTO WIEDZIEĆ

Obrona Warszawy

W planach dowództwa Warszawa miała stanowić centrum dowodzenia polskimi siłami. Jednak po wycofaniu się władz państwowych i naczelnego wodza nadzór nad przygotowaniami do obrony przejął prezydent stolicy Stefan Starzyński. Dowództwo nad pozostającymi w mieście oddziałami objął komendant Straży Granicznej gen. Walerian Czuma. To pod jego zwierzchnictwem odparto niemiecki atak z 8 września. Polskich żołnierzy masowo wspierała ludność cywilna, a z inicjatywy PPS powstały Robotnicze Bataliony Obrony Warszawy. 10 września dowódcą polskich jednostek został gen. Juliusz Rómmel. Mimo znacznych sił – łącznie z załogą Modlina podlegało mu ok. 120 tys. żołnierzy – Rómmel nie prowadził aktywnych działań na korzyść Kutrzeby próbującego przedostać się ze swoją armią do stolicy i skupił tylko na obronie. Niemcy po porażce w pierwszym natarciu skoncentrowali się na ostrzale artyleryjskim i bombardowaniach lotniczych. Najsilniejsze uderzenie przypuszczono 25 września 1939 r.; zrzucono wówczas ponad 600 ton bomb burzących i zapalających i wystrzelono 500 tys. pocisków artyleryjskich. Ostatecznie, mimo odparcia kilku kolejnych niemieckich ataków, z powodu braku amunicji i zniszczenia stacji filtrów wody stolicę trzeba było poddać.

Przeciwlotniczy karabin maszynowy ustawiony na skrzyżowaniu ulicy Marszałkowskiej i Alei Jerozolimskich w Warszawie podczas oblężenia miasta.

▪ *fotografia, Warszawa, IX 1939 r.*

? Jakie znaczenie dla przebiegu walk we wrześniu 1939 r. miała obrona Warszawy?

Uznały bowiem, że zobowiązania wobec Polski wynikające z zawartych umów dotyczą tylko konfliktu z Niemcami, a wypowiedzenie wojny Stalinowi nie będzie w tej sytuacji rozsądnym posunięciem.

W ocenie reakcji władz polskich na agresję Sowietów należy wziąć pod uwagę fakt, że działały one pod presją czasu w określonym położeniu. Niemal pozbawiony łączności wódz naczelny także nie miał pełnych informacji o przeciwniku i nie był w stanie ustalić, jaką rolę w konflikcie odgrywa ZSRS.

WALKI Z ARMIĄ CZERWONĄ

Znacząca przewaga Sowietów nie dawała Polakom większych szans na obronę. Ponadto wśród wielu polskich jednostek doszło do rozprzężenia i dezercji. Mimo to niektóre posterunki KOP broniły się zaciekle. Rozkaz naczelnego wodza nie dotarł do nich lub był uznawany za prowokację. Bohaterski opór stawiły załogi fortyfikacji Rejonu Umocnionego „Sarny", które obsadzał pułk KOP „Sarny", dowodzony przez ppłk. Nikodema Sulika. Jego podwładni walczyli do ostatniego naboju, choć większość doświadczonych żołnierzy wcześniej wysłano na front zachodni, a schronów bronili głównie rezerwiści. Ich opór wywołał wściekłość Sowietów, którzy w odwecie wymordowali całą wziętą do niewoli kompanię (ok. 280 ludzi). Za cenę wysokich strat Polakom udało się jednak opóźnić marsz wroga, co dało szansę innym oddziałom na koncentrację. Po wycofaniu pułk dołączył do zgrupowania KOP pod dowództwem gen. Wilhelma Orlika-Rückemanna [czyt.: rikemana] i razem z nim ruszył na zachód. Do największej bitwy z Sowietami doszło **pod Szackiem**, gdzie Polacy przebili się przez pozycje sowieckiej 52 Dywizji Strzelców. **Pod Wytycznem** nie zdołali jednak powtórzyć tego sukcesu i zgrupowanie KOP uległo rozproszeniu.

BOHATERSKA OBRONA KRAJU

Już pierwsze dni walk we wrześniu 1939 r. pokazały przewagę wojsk niemieckich nie tylko pod względem sprzętu, lecz także organizacji jednostek. Polscy żołnierze oraz ich dowódcy nie byli przygotowani na starcie z nowoczesnymi dywizjami pancernymi i nie potrafili się przeciwstawić taktyce *Blitzkriegu*. Jednak mimo to odważnie bronili swoich pozycji i stawiali bohaterski opór. Nie zaniechali go nawet po napaści Sowietów, chociaż wiele polskich oddziałów znalazło się wówczas w tragicznym położeniu.

Polski plakat propagandowy z kampanii wrześniowej.

• *plakat, 1939 r.*

Oddział lekkiej artylerii podczas ćwiczeń w 1939 r. Takimi samymi działami dysponowała polska kawaleria, która pod Mokrą przez cały dzień odpierała natarcie niemieckiej dywizji pancernej.

• *fotografia, Polska, V 1939 r.*

Bitwa pod Krojantami 1 IX 1939

Obrona Westerplatte 1–7 IX 1939

Bitwa nad Bzurą 9–22 IX

Obrona Warszawy 8–28 IX

BITWA GRANICZNA (1–3 IX 1939)

OBRONA PRZED NIEMCAMI (4–17 IX 1939)

1 Bitwa pod Mokrą

1 IX 1939

Polscy kawalerzyści stawili Niemcom opór tuż po przekroczeniu przez nich granicy. Przez cały dzień odpierali ataki niemieckich czołgów i zniszczyli ok. 100 z nich. Sami jednak również ponieśli ciężkie straty i po zmroku musieli się wycofać.

dowódca **płk Julian Filipowicz**

2 Bitwa o Kępę Oksywską

1–19 IX 1939

Jednostki broniące Wybrzeża szybko zostały odcięte od reszty kraju, a 10 września opuściły Gdynię i przeniosły się na Kępę Oksywską. Po wyczerpaniu możliwości obrony płk Dąbek poprowadził swoich żołnierzy do ostatniego ataku, po czym ranny odebrał sobie życie strzałem z pistoletu.

dowódca **płk Stanisław Dąbek**

3 Obrona Wizny

8–10 IX 1939

Kilkuset obrońców wyposażonych w sześć dział przez dwa dni odpierało ataki oddziałów pancernych gen. Guderiana wspieranych przez lotnictwo. Gdy nie było już szans na obronę, Raginis nakazał żołnierzom poddać ostatni schron, a sam popełnił samobójstwo.

dowódca **kpt. Władysław Raginis**

Obrona Lwowa
12–22 IX

WALKI Z NIEMCAMI I SOWIETAMI (17 IX–6 X 1939)

4 Obrona Grodna
20–22 IX 1939

Obronę miasta organizowali wiceprezydent Roman Sawicki i dowódca lokalnego batalionu mjr Benedykt Serafin. Obrońcy przy pomocy dwóch działek przeciwlotniczych, broni ręcznej i butelek z benzyną zatrzymali atak Sowietów. Ostatecznie jednak ulegli silniejszemu przeciwnikowi.

dowódca
gen. Wacław Jan Przeździecki

5 Bitwa pod Szackiem
28–29 IX 1939

W walkach wzięły udział oddziały KOP, które zadały Sowietom spore straty dzięki zdobyciu ich zapasów. W czasie bitwy doszło do starć z użyciem bagnetów. Mimo zwycięstwa Polacy musieli się wycofać na zachód i przekroczyć Bug.

dowódca
gen. Wilhelm Orlik-Rückemann

6 Bitwa pod Kockiem
2–6 X 1939

SGO „Polesie" zorganizowana już w trakcie walk składała się z rezerwistów i ochotników. Gen. Kleeberg odniósł zdecydowane zwycięstwo i niemal rozbił zmechanizowaną dywizję niemiecką. Jednak ze względu na wyczerpanie amunicji musiał skapitulować.

dowódca
gen. Franciszek Kleeberg

ZAKOŃCZENIE WALK W POLSCE

? 1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone z wojskami sowieckimi we wrześniu 1939 r.

2. Wskaż miejsca kapitulacji ostatnich polskich jednostek podczas wojny w 1939 r.

3. Wymień obszary zajęte przez armię niemiecką, które według założeń paktu Ribbentrop–Mołotow miały przypaść Sowietom.

Czołgi sowieckie na ulicach jednego z miast na Kresach Wschodnich. Na tym terenie nie było żadnych polskich oddziałów pancernych, które mogłyby podjąć walkę z agresorem.

▪ *fotografia, Polska, IX 1939 r.*

Krótkotrwały opór stawiły także inne przygraniczne oddziały KOP oraz improwizowane siły w **Wilnie** i **Grodnie**. W tym ostatnim broniły się oddziały Wojska Polskiego i policji, liczni cywilni ochotnicy, a zwłaszcza harcerze. Skuteczny początkowo opór sprawił, że w odwecie Sowieci jeszcze podczas walk rozstrzelali kilkuset obrońców i mieszkańców miasta, w tym kilkunastoletnich chłopców.

Jednocześnie wkraczających Sowietów z radością, kwiatami i czerwonymi flagami witali miejscowi komuniści, którzy cieszyli się poparciem wśród mniejszości narodowych (Białorusinów, Ukraińców i Żydów).

OSTATNIE WALKI

W chwili napaści Armii Czerwonej na Polskę jednostki Wojska Polskiego wycofywały się na przedmoście rumuńskie. Na zachodzie kraju opór nadal stawiały oddziały na Kępie Oksywskiej, na Helu oraz w Warszawie. Stolicę, opuszczoną przez władze centralne oraz część wojsk, do obrony przygotował jej prezydent **Stefan Starzyński**.

Sowiecki atak na Polskę zbiegł się z początkiem ciężkich walk **pod Tomaszowem Lubelskim**. Tam ostatnią próbę obrony podjęła utworzona przez gen. Tadeusza Piskora Armia „Lublin" i połączone z nią resztki Armii „Kraków". Po otrzymaniu rozkazów od naczelnego wodza Piskor próbował przebić się do Lwowa, a później dalej, do Rumunii. Boje rozpoczęte w nocy z 17 na 18 września trwały do 26 września. Niemcom udało się otoczyć polskie siły i w serii ciężkich bitew całkowicie je rozbić, mimo znakomitego dowództwa m.in. gen. Sosnkowskiego. W tym samym czasie, 22 września 1939 r., kapitulował **Lwów** – miasto atakowane jednocześnie przez Niemców i Sowietów. Dowódca obrony gen. Czesław Langner postanowił poddać się „Słowianom", złudnie uwierzył bowiem w sowieckie gwarancje poszanowania praw jeńców (wpływ na tę decyzję mogły też mieć niejasne rozkazy wodza naczelnego). 28 września skapitulowała Warszawa, a dzień później Niemcy wkroczyli do Modlina.

Obrońcy Helu prowadzeni do niewoli przez niemieckich żołnierzy. Przez miesiąc stawiali opór siłom przeciwnika, jednak wobec klęski całego kraju byli zmuszeni się poddać.

▪ *fotografia, Hel, X 1939 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN STARZYŃSKI (1893–1939)

Polski żołnierz z czasów I wojny światowej, polityk i publicysta, prezydent Warszawy. Pochodził z rodziny o tradycjach patriotycznych. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich, a potem brał udział w walkach z bolszewikami. Po odzyskaniu niepodległości zajął się polityką i działalnością publicystyczną. W 1934 r. został prezydentem Warszawy. We wrześniu 1939 r. pełnił funkcję komisarza cywilnego obrony, a w rzeczywistości był głównym organizatorem oporu. Pozostał w stolicy, aby uspokoić sytuację po ewakuacji władz centralnych, a jego przemówienia radiowe podtrzymywały w żołnierzach i mieszkańcach chęć walki. Po kapitulacji nie zdecydował się opuścić miasta i przejść do konspiracji. Niemcy aresztowali go pod koniec października 1939 r. Nie ma pewności co do daty i miejsca jego śmierci. Początkowo uważano, że zginął w 1943 r. w obozie koncentracyjnym w Dachau [czyt.: dachał]. W 2014 r. Instytut Pamięci Narodowej ogłosił, że Starzyński został rozstrzelany w grudniu 1939 r. w Warszawie lub jej okolicach.

Na Wybrzeżu, po upadku Gdyni, skutecznie bronił się przed Niemcami polski garnizon na Helu pod dowództwem **kontradmirała Józefa Unruga**. Polscy żołnierze uczynili z półwyspu niejako wyspę, a świetnie dowodzona przez kpt. Zbigniewa Przybyszewskiego bateria dział o kalibrze 152 mm kilkukrotnie zmuszała do odwrotu niemieckie okręty. Ostatecznie, ze względu na bezsensowność dalszej walki, **2 października 1939 r.** obrońcy podpisali kapitulację.

Ostatnim dużym oddziałem polskim była powstała w połowie września **improwizowana Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie" gen. Kleeberga**. W dniach od 2 do 6 października SGO „Polesie" stoczyła szereg walk z wojskami sowieckimi i niemieckimi pod Kockiem. Po nieudanej próbie przebicia się w Góry Świętokrzyskie, gdzie Kleeberg planował przejście do działań partyzanckich, oddziały – mimo że nie zostały rozbite – musiały skapitulować z powodu braku amunicji. Poddanie się sił gen. Kleeberga **6 października** jest uważane za koniec walk w Polsce w 1939 r.

BILANS WRZEŚNIA

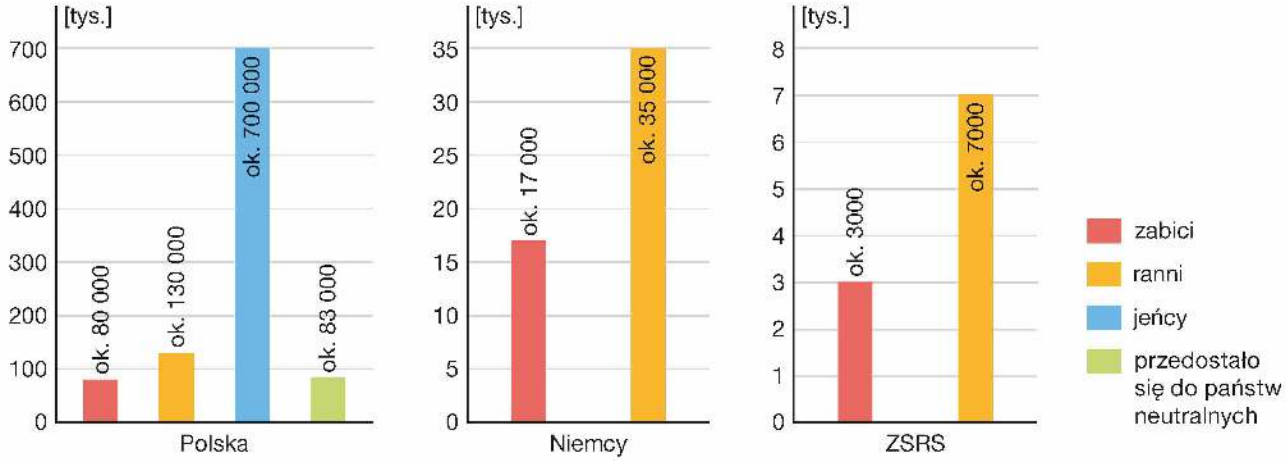
Wprawdzie polski wywiad przed wybuchem wojny dobrze rozpracował czas uderzenia, kierunki i siłę niemieckich zgrupowań, jednak dysproporcja w militarnym potencjale ostatecznie nie dała Polakom szans na zwycięstwo. Niemcy mieli przewagę zarówno pod względem ilości, jak i jakości sprzętu wojskowego. Z tego powodu wojna obronna we wrześniu 1939 r. zakończyła się klęską Polaków. Bez wątpienia przyczyniła się do niej także agresja sowiecka. Jeszcze podczas walk obydwaj agresorzy dopuszczali się mordów na jeńcach wojennych, co było zabronione prawem międzynarodowym. W Zakroczymiu Niemcy zabili ok. 500 polskich żołnierzy. Do zbrodni doszło też m.in. pod Ciepielowem (ok. 300 ofiar), w Zambrowie (ok. 200) i Śladowie (ok. 300). Podobnie postępowali Sowieci.

Rozstrzelanie polskich cywilów na rynku w Sosnowcu 4 września 1939 r. było elementem terroru wobec Polaków, który niemieccy agresorzy prowadzili od pierwszych dni wojny. Fotografia przedstawia jedną z wielu późniejszych egzekucji z 1940 r.

▪ *fotografia, Sosnowiec, 8 VIII 1940 r.*

Straty walczących stron we wrześniu 1939 r.

Walki we wrześniu 1939 r. miały charakter wojny totalnej, a celem najeźdźców stała się również ludność cywilna. W trakcie działań wojennych zginęło ponad 10 tys. polskich cywilów. Niemieckie lotnictwo atakowało również obiekty pozbawione znaczenia militarnego – niszczyło bezbronne polskie miasta, wsie i osiedla. Tylko podczas bombardowania Wielunia 1 września zginęło niemal 1200 osób. Cywile byli także celem ostrzału artylerii oraz ataków Wehrmachtu, którego oddziały zabijały mieszkańców całych wsi. Ocenia się, że podczas walk we wrześniu 1939 r. nieprzyjaciel zniszczył ponad 400 polskich wsi, często rozmyślnie. Ponadto na Pomorzu i w Wielkopolsce przedstawiciele niemieckiej mniejszości, zorganizowani w paramilitarne oddziały samoobrony (niem. *Selbstschutz*, czyt.: zelbszuc) we współdziałaniu ze specjalnymi grupami operacyjnymi (niem. *Einsatzgruppen*, czyt.: ajnzacgruppen), mordowali Polaków, lokalnych polityków, duchownych oraz działaczy gospodarczych i społecznych (więcej zob. s. 116).

Szybko przegrana wojna była szokiem dla polskiego społeczeństwa, które – zapewniane przez polityków sanacji o potędze państwa – to na nich zrzuciło winę za klęskę. Należy jednak pamiętać, że na Polskę napadła armia, która w kolejnych latach podbiła niemal całą Europę. Za najważniejsze przyczyny porażki sił polskich we wrześniu 1939 r. uznaje się przede wszystkim:

- przewagę technologiczną i organizacyjną wojsk niemieckich,
- brak pomocy zachodnich sojuszników,
- uderzenie Armii Czerwonej na zaplecze wojsk polskich (cios w plecy),
- brak łączności polskich oddziałów, utrudniający koordynację działań,
- skupienie dowództwa w jednych rękach zamiast na szczeblach armii lub frontów.

ĆWICZENIA

1. Opisz sytuację Rzeczypospolitej w połowie września 1939 r.
2. Wyjaśnij, jakich argumentów użył Stalin, aby uzasadnić wkroczenie jego wojsk na terytorium Polski.
3. Przedstaw przebieg walk z agresją sowiecką i niemiecką po 17 września 1939 r.
4. Omów przyczyny klęski wojsk polskich w kampanii wrześniowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Böhler, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Warszawa 2009.

W. Włodarkiewicz, *Lwów 1939*, Warszawa 2006.

3 EKSPANSJA HITLERA I STALINA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były ustalenia paktu Ribbentrop–Mołotow?
2. Jak przebiegała współpraca III Rzeszy z ZSRS podczas ataku na Polskę we wrześniu 1939 r.?

POLITYKA ZSRS W LATACH 1939–1941

W latach 1939–1941 ZSRS ściśle współpracował z hitlerowskimi Niemcami. Sowieci wysyłali do III Rzeszy duże ilości zaopatrzenia, szczególnie ropy naftowej. Jednocześnie Stalin prowadził własną politykę ekspansji – jego celem stało się odzyskanie terenów utraconych przez Rosję po I wojnie światowej. 28 września 1939 r., już po ataku Armii Czerwonej na Polskę, podpisano nowy układ sowiecko-niemiecki. W jego wyniku granica stref wpływów III Rzeszy i ZSRS została przesunięta na rzekę Bug, bardziej na wschód niż zakładał tajny protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow. W zamian za te straty ZSRS planował zająć Litwę.

Po agresji na Polskę Stalin chciał zdobyć republiki nadbałtyckie oraz Finlandię. Priorytetem dla Sowietów była rewizja granicy fińskiej, biegnącej ok. 30 km od Leningradu (dawnego Petersburga, w latach 1914–1924 Piotrogrodu), drugiego co do znaczenia miasta w ZSRS. Wzdłuż granicy Finowie zbudowali umocnienia zwane **Linią Mannerheima** [czyt.: mannerhejma]. Stalin uznał, że z tego powodu

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna zimowa

Walki fińsko-sowieckie toczyły się w trudnych warunkach zimowych, co dawało przewagę przyzwyczajonym do takiej pogody Finom. Nosili oni ciepłą odzież, na którą nakładali białe stroje maskujące, a do przemieszczania się używali nart. Oddziały narciarzy uzbrojonych w pistolety maszynowe i granaty atakowały znienacka żołnierzy sowieckich, po czym szybko się wycofywały. Zaspy utrudniały Armii Czerwonej pościg za nieprzyjacielem. Wielu Finów, znakomitych myśliwych, wykorzystywało swoje umiejętności jako snajperzy i w pojedynkę zatrzymywało całe kolumny wroga. Do legendy przeszedł wyczyn Simo Häyhä [czyt.: hałha], który osiągnął ponad 500 trafień. Ponadto Finowie do walki z czołgami sowieckimi używali butelek z benzyną zwanych koktajlami Mołotowa (od nazwiska sowieckiego ministra spraw zagranicznych). Skuteczność armii fińskiej sprawiła, że Armia Czerwona przejęła wiele stosowanych przez nią rozwiązań, m.in. białe stroje maskujące, ciepłe czapki uszatki oraz obuwie z grubego filcu (walonki).

Żołnierz fiński w maskującym ubiorze zimowym uzbrojony w pistolet maszynowy Suomi. Po wojnie na wzór tej broni w ZSRS zaczęto produkować słynne PPSz, zwane potocznie pepeszami.

▪ *fotografia, Finlandia, 1940 r.*

? W jaki sposób Finowie walczyli z potęgą Armii Czerwonej?

ZAJĘCIE KRAJÓW NADBAŁTYCKICH

Oddział Armii Czerwonej na ulicach estońskiego miasta po zajęciu tego kraju przez ZSRS.

▪ *fotografia, Estonia, 1940 r.*

Jeszcze jesienią 1939 r. ZSRS zmusił do zawarcia układów wojskowych Estonię, Litwę i Łotwę. Sowieci obiecali im wsparcie w razie niemieckiej napaści, a w zamian otrzymali zgodę na zakładanie baz wojskowych w tych państwach. Nie wyczerpało to jednak roszczeń Moskwy. Gdy w czerwcu 1940 r. światową opinię publiczną skupiła agresja Hitlera na Francję, Stalin poczynił bardziej zdecydowane kroki, aby zabezpieczyć swoje interesy w krajach nadbałtyckich. Oskarżył Litwę, Łotwę i Estonię o wystąpienia przeciwko ZSRS i ataki na żołnierzy sowieckich. Doszło to zmiany rządów – nowe komunistyczne władze zaapelowały do ZSRS o interwencję *w interesie klas pracujących*. W lipcu 1940 r., po sfałszowanych wyborach, parlamenty Litwy, Łotwy i Estonii poprosiły o przyłączenie tych państw do ZSRS jako kolejnych republik sowieckich. Jednocześnie władze sowieckie deportowały dziesiątki tysięcy osób, głównie przedstawicieli inteligencji, w głąb ZSRS. Nastąpił okres sowietyzacji i surowego terroru.

? W jaki sposób doszło do zajęcia krajów nadbałtyckich przez ZSRS?

Leningradowi zagraża dalekosiężna fińska artyleria. Finowie odrzucili jednak sowieckie żądania. Byli przekonani, że w razie konfliktu z Sowietami mogą liczyć na pomoc Niemiec, Ligi Narodów oraz krajów skandynawskich.

26 listopada 1939 r. ZSRS oświadczył, że jego terytorium zostało ostrzelane przez Finów. W rzeczywistości Sowieci sami celowo zranili i zabili kilku swoich żołnierzy. Ta prowokacja dała Stalinowi pretekst, by cztery dni później, **30 listopada 1939 r.**, bez formalnego wypowiedzenia wojny zaatakować Finlandię – podobnie jak 1 września uczynił Hitler podczas napaści na Polskę. W ten sposób zaczęła się **wojna zimowa**.

Mimo olbrzymiej przewagi Sowietów ich atak na Finlandię okazał się kompromitującą porażką. Oddziały Armii Czerwonej nie mogły się przebić przez Linię Mannerheima. Żołnierze ginęli nie tylko w walce, lecz także z zimna, nieprzystosowani do tak trudnych warunków (temperatura dochodziła do minus 40 stopni). Sowiecka kadra dowódcza, osłabiona po stalinowskich czystkach z lat 30., nie była w stanie skutecznie kierować działaniami armii.

Wojna z potężnym sąsiadem zjednoczyła społeczeństwo fińskie. Za sprawą zgłaszających się licznie ochotników armia fińska liczyła ok. 400 tys. ludzi, w tym aż 100 tys. kobiet w jednostkach pomocniczych, co umożliwiło skierowanie większości mężczyzn na front. Finowie, dzięki znajomości terenu i przystosowaniu do warunków klimatycznych, w przeprowadzanych zimą kontratakach rozbili wiele oddziałów sowieckich. Bohaterska obrona kraju sprawiła, że zyskali uznanie światowej opinii publicznej. Jednak poza nielicznymi dostawami broni i grupą ponad 10 tys. ochotników, głównie ze Szwecji, Finlandia nie otrzymała pomocy. Liga Narodów wykluczyła wprawdzie ZSRS z członkostwa w organizacji, lecz nie zmieniło to sytuacji militarnej. Wysłanie posiłków obiecały Francja i Wielka Brytania, ale operację przełożono, ponieważ Norwegia i Szwecja nie zgadzały się na przemarsz alianckich wojsk przez swoje terytoria.

Na Zachodzie planowano zająć siłą norweski port w Narwiku i stamtąd przez Szwecję przerzucić wojska na front fiński. Operacje aliantów zamierzano rozpocząć w drugiej połowie marca 1940 r. – nie doszło jednak do tego, Sowieci bowiem, mimo olbrzymich strat, na przełomie lutego i marca 1940 r. zdołali się przebić przez fińską obronę.

Walki zakończyły się podpisaniem pokoju **12 marca 1940 r.** Na mocy postanowień ZSRS przesunął granicę na swoją korzyść. Finlandia utraciła 10% terytorium kraju w rejonie Przesmyku Karelskiego, ale zachowała niepodległość. Na froncie zginęło ponad 120 tys. żołnierzy sowieckich, co światowa opinia publiczna oraz Hitler uznali za dowód słabości ZSRS. W rzeczywistości mimo dotkliwych strat wojska sowieckie nabrały w kampanii fińskiej dużego doświadczenia, zwłaszcza do walki w warunkach zimowych.

Po zakończeniu wojny z Finlandią w czerwcu 1940 r. ZSRS wysunął żądania wobec Rumunii. Moskwa domagała się oddania Besarabii, przed I wojną światową należącej do Rosji. Rumunia uległa naciskom i zrezygnowała ze spornego terytorium, na którym powstała Mołdawska Socjalistyczna Republika Sowiecka.

ATAK NIEMIEC NA KRAJE SKANDYNAWSKIE

Po wybuchu II wojny światowej państwa skandynawskie ogłosiły neutralność. Miały one jednak za duże znaczenie dla walczących mocarstw, by udało im się uniknąć zaangażowania w konflikt. Położenie Danii pozwalało kontrolować cieśniny między Morzem Północnym a Bałtykiem. Także usytuowanie Norwegii było istotne ze względów strategicznych. Niemcy potrzebowali wysokiej jakości rudy żelaza ze Szwecji do produkcji broni, a sprowadzanie tego surowca zimą było możliwe tylko przez port w norweskim Narwiku. Hitler obawiał się, że Wielka Brytania i Francja mogą zablokować dostawy, które stanowiły aż 25% rudy zużywanej przez niemiecki przemysł zbrojeniowy. Alianci rzeczywiście zaplanowali zaminowanie wód wokół portu i jego zajęcie.

Hitler postanowił uprzedzić działania państw zachodnich. **9 kwietnia 1940 r.** niemieckie wojska dokonały agresji na **Danię** i **Norwegię**. Opanowanie pierwszego z tych krajów zajęło tylko jeden dzień – król Christian X i rząd duński podporządkowali się III Rzeszy. Walki w Norwegii trwały dwa miesiące. Dzięki desantowi drogą morską i powietrzną Niemcy początkowo zajęli wszystkie najważniejsze tereny. Było to możliwe także wskutek współpracy z miejscowymi faszystami, na których

Żołnierze niemieccy pod osłoną lekkiego czołgu atakują pozycje przeciwnika w trakcie walk w Skandynawii.

▪ *fotografia, Norwegia, 1940 r.*

EUROPA W LATACH 1939–1941

? 1. Wymień kraje zajęte przez III Rzeszę w 1940 r.

2. Wskaż na mapie tereny, które stały się celem agresji wojsk sowieckich.

czele stał **Vidkun Quisling** [czyt.: widkun kyszlin]. Jednak wojsko norweskie mimo zaskoczenia podjęło walkę. Norwegów wsparły oddziały brytyjskie, francuskie i polskie (Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich – więcej na ten temat na s. 169). Najcięższe walki rozegrały się w północnej Norwegii o **port w Narwiku**. Ostatecznie, mimo odebrania portu Niemcom, sytuacja militarna we Francji zmusiła aliantów do ewakuacji. Norweskie władze z królem Haakonem VII udały się na emigrację do Londynu.

SYTUACJA W EUROPIE ZACHODNIEJ

Od 3 września 1939 r. na zachodzie Europy toczyła się tzw. dziwna wojna. Francuzi i Brytyjczycy nie prowadzili działań zbrojnych na lądzie. Nie zdecydowali się też na bombardowania Niemiec, w obawie przed odwetowymi nalotami z wykorzystaniem broni gazowej. Chociaż obydwie strony dysponowały potężnymi arsenałami broni chemicznej, z lęku przed rewanżem nie została ona użyta na frontach II wojny światowej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PLANY ATAKU NA FRANCJĘ

Twórca koncepcji *Blitzkriegu* gen. Heinz Guderian w swoich pamiętnikach opisał przygotowania do niemieckiego ataku na Francję w 1940 r.

Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych, ponaglane przez Hitlera do rozpoczęcia działań zaczepnych, zamierzało znowu wykorzystać stary plan z 1914 r., tzw. plan Schlieffena [czyt.: szlifena]. *Było to wprawdzie najprostsze, ale z pewnością nie miało uroku nowości. Niebawem też zaczęto poszukiwać innego rozwiązania. Pewnego dnia w listopadzie poprosił mnie do siebie Manstein* [czyt.: mansztajn]. *Wyłuszczył mi swój pogląd, który polegał na tym, aby znacznymi siłami pancernymi uderzyć przez Luksemburg i południową Belgię* [...]. *Manstein prosił mnie o przeanalizowanie tego projektu z punktu widzenia specjalisty od wojsk pancernych. Po dokładnym przestudiowaniu mapy, opierając się na własnej znajomości tych terenów z okresu pierwszej wojny światowej, mogłem zapewnić Mansteina, że jego plan jest najzupełniej realny pod jednym wszakże warunkiem – iż do operacji tej użyje się wystarczającej liczby, a najlepiej wszystkich, dywizji pancernych i zmotoryzowanych.*

[...] *Rozdrobnienie naszych i tak już słabych sił pancernych byłoby największym błędem, jaki można było popełnić.* [...] *Najsilniejszą armię w zachodniej części kontynentu europejskiego posiadała Francja. I Francja też miała najsilniejszą broń pancerną w Europie Zachodniej.*

W maju 1940 roku anglo-francuskie siły zbrojne na Zachodzie liczyły około 4800 czołgów, niemieckie zaś siły zbrojne – [...] *około 2800* [...]. *Staliśmy więc w obliczu przeciwnika mającego nad nami dwukrotną przewagę, którą potęgowało jeszcze i to, że francuskie czołgi pod względem grubości pancerza oraz kalibru dział przewyższały czołgi niemieckie, choć z drugiej strony ustępowały im pod względem techniki dowodzenia i szybkości* [...].

Mimo posiadania tak potężnych środków walki ruchowej Francja zbudowała sobie linię Maginota [czyt.: mażinota] [...]. *Z tego należało wnioskować, że dowództwo francuskie nie rozumiało znaczenia czołgów dla wojny ruchowej – nie zrozumiało lub nie chciało zrozumieć.* [...] *czołgi, reprezentujące siłę ruchomą,* [...] *przydzielono* [...] *do dywizji piechoty. Nieznaczny tylko ułamek ogólnej liczby czołgów przeznaczono do działań operacyjnych.*

Źródło: H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1991, s. 74–78.

? 1. Omów, jakimi siłami dysponowały Francja i III Rzesza w opinii niemieckiego generała.
2. Wymień błędy popełnione przez francuskich dowódców w 1940 r., które przywołał Guderian w swoich wspomnieniach.

Olbrzymie straty w Wielkiej Wojnie sprawiły, że Francja zdecydowała się na działania defensywne. Już od lat 20. XX w. na pograniczu z Niemcami budowano potężne fortyfikacje, zwane od nazwiska francuskiego ministra obrony **Linią Maginota**. Na granicy z neutralną Belgią i Luksemburgiem umocnienia były słabsze, a Francuzi zakładali, że to tamtędy ruszy główne uderzenie niemieckie. Dlatego po wybuchu wojny oddziały aliantów miały wkroczyć do tych państw i tam zatrzymać wojska III Rzeszy.

Początkowo Hitler zamierzał zaatakować Francję zaraz po pokonaniu Polski. Konieczność uzupełnienia sprzętu i amunicji wpłynęła na przekładanie daty napaści. Francuzi i Brytyjczycy, którzy dzięki pomocy Polaków odczytywali niemieckie komunikaty nadawane za pomocą maszyn szyfrujących Enigma (więcej zob. s. 36), wiedzieli o tych opóźnieniach. Wielokrotne zmiany terminu wzbudziły jednak nieufność dowództwa alianckiego w wiarygodność danych uzyskiwanych przez wywiad.

AGRESJA NIEMIECKA NA FRANCJĘ

Przez pół roku wojsko niemieckie odbudowywało siły po kampanii w Polsce i szykowało się do agresji na Francję. Pierwotnie taktyka Hitlera rzeczywiście wzorowała się na planach z okresu I wojny światowej. Jednak w styczniu 1940 r. alianci poznali strategię nazistów, gdy jeden z niemieckich oficerów wraz z dokumentacją przyszłych działań wylądował omyłkowo w Belgii. Wówczas Hitler zaakceptował nowy plan, opracowany przez znakomitego stratega **gen. Ericha von Mansteina** [czyt.: ericha fon mansztajna]. Operacji nadano kryptonim „Fall Gelb" (z niem. 'wariant żółty'). Zakładała ona atak sił pancernych przez górzyste i zalesione pasmo Ardenów na południu Belgii. Tego obszaru alianci nie brali pod uwagę w swoich planach, uznali bowiem, że niemieckie czołgi nie zdołają go pokonać. Podobnie jak w Polsce, Niemcy ponownie zamierzali zastosować taktykę wojny błyskawicznej (*Blitzkrieg*).

Atak niemiecki na Francję rozpoczął się **10 maja 1940 r.** Aby wprowadzić aliantów w błąd, na Belgię i Holandię uderzyła niemiecka Grupa Armii „A". W odpowiedzi alianci rozpoczęli zaplanowany manewr i wkroczyli do Belgii. W tym czasie najsilniejsze oddziały niemieckie z Grupy Armii „B" (złożone m.in. z siedmiu dywizji pancernych) przekroczyły słabo bronione Ardeny, sforsowały rzekę Mozę i dotarły do wybrzeża Morza Północnego, gdzie okrążyły aliantów na równinach Flandrii. **Bitwa o Flandrię** zakończona pełnym zwycięstwem

Ruiny Rotterdamu zniszczonego przez dywanowy nalot niemieckich samolotów. Barbarzyńskie bombardowanie bezbronnego miasta wywołało panikę w całej Holandii oraz skłoniło tamtejszy rząd i władcę do kapitulacji.

▪ *fotografia, Rotterdam, 1940 r.*

33

WARTO WIEDZIEĆ

Operacja „Dynamo"

Gdy po dotarciu do Morza Północnego siły niemieckie odcięły Brytyjski Korpus Ekspedycyjny i część wojsk francuskich, te wycofały się w okolice portu w Dunkierce i próbowały ewakuować z kontynentu. Hitler, w obawie przed dużymi stratami w sprzęcie, zatrzymał jednak natarcie jednostek pancernych. Rozbiciem sił aliantów i udaremnieniem ewakuacji miało się zająć lotnictwo. Brytyjczycy przystąpili wówczas do realizacji operacji „Dynamo". Na polecenie nowego premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla do Francji wysłano wszystkie statki transportowe oraz inne jednostki pływające, włącznie z kutrami rybackimi i jachtami sportowymi. Dzięki olbrzymiemu poświęceniu marynarzy i lotników, którzy zabezpieczali odwrót, Brytyjczycy ewakuowali z Dunkierki ponad 300 tys. żołnierzy. Porzucili jednak na plażach cały sprzęt – czołgi, samochody, działa oraz amunicję. Pozostałe okrążone oddziały alianckie, które do końca bohatersko osłaniały port, skapitulowały.

Ewakuacja żołnierzy brytyjskich z plaż Dunkierki udała się przede wszystkim dzięki poświęceniu marynarzy oraz zwykłych Brytyjczyków, posiadaczy łodzi i jachtów.

▪ *fotografia, kanał La Manche* [czyt.: la mansz], *1940 r.*

? Jakie znaczenie miała operacja „Dynamo"?

wojsk hitlerowskich okazała się decydująca dla dalszych losów Francji.

14 maja poddała się armia holenderska, a 28 maja król Belgów Leopold III podpisał kapitulację swoich wojsk. Sam pozostał w kraju, ale rząd udał się na emigrację do Wielkiej Brytanii. **Brytyjski Korpus Ekspedycyjny** i towarzyszące mu wojska francuskie cofnęły się do portu w **Dunkierce**, skąd rozpoczęto rozpaczliwą ewakuację na Wyspy. Wprawdzie alianci zachowali jeszcze połowę swoich sił na Linii Maginota oraz nad rzekami Sommą i Aisne [czyt.: en], lecz klęska we Flandrii złamała morale ich armii. Gdy 5 czerwca Niemcy rozpoczęli drugą fazę kampanii, w kolejnych atakach przełamywali linie obronne Francuzów. 14 czerwca oddziały Hitlera wkroczyły do pozbawionego obrony Paryża.

Podpisanie rozejmu między Francją a III Rzeszą na wyraźny rozkaz Hitlera odbyło się w tym samym wagonie kolejowym w Compiègne [czyt.: kąpień], gdzie 11 listopada 1918 r. kapitulowały Niemcy w I wojnie światowej.

▪ *fotografia, Francja, 22 VI 1940 r.*

W tym czasie 10 czerwca 1940 r. do wojny przyłączyły się Włochy. Mussolini liczył na zyski w wojnie z Francją, już pokonaną przez Hitlera, jednak oddziały włoskie nie potrafiły się przebić przez obronę francuską. Mimo sukcesów w starciu z Włochami, wsparcia Brytyjczyków oraz możliwości kontynuowania wojny w koloniach w Afryce Północnej nowy rząd Francji, na którego czele stanął 84-letni Philippe Pétain [czyt.: fi**lip** pe**tą**], uznał, że dalsza walka nie ma sensu. **22 czerwca 1940 r.** Francja podpisała rozejm z Niemcami.

W wyniku przegranej Francja utraciła Alzację i Lotaryngię. Ponadto zachodnie i północne tereny kraju, łącznie z Paryżem, zostały poddane

KOMITET WOLNEJ FRANCJI

Pomimo klęski część żołnierzy i oficerów francuskich chciała kontynuować walkę z Hitlerem. Na ich czele stanął młody **gen. Charles de Gaulle** [czyt.: szarl de gol]. Jeszcze przed podpisaniem rozejmu w odezwie wygłoszonej w brytyjskim radiu BBC wezwał Francuzów do dalszej walki i nieposłuszeństwa wobec nowego rządu. Za te działania sąd Państwa Francuskiego oskarżył generała o zdradę stanu i skazał go na karę śmierci. Władze Wielkiej Brytanii i jej sojusznicy uznawali de Gaulle'a za przywódcę wszystkich wolnych Francuzów. Stworzył on na emigracji Komitet Wolnej Francji, a w 1941 r. emigracyjny rząd oraz rozpoczął formowanie sił zbrojnych. Wstąpili do nich wojskowi, którzy znaleźli się w Wielkiej Brytanii, oraz jednostki z francuskich kolonii, które nie uznały rządu w Vichy (m.in. z Kamerunu i Afryki Równikowej). Jednak poparcie dla działań de Gaulle'a nie było zbyt duże – większość francuskiego społeczeństwa zaakceptowała nową sytuację polityczną.

? Poszukaj informacji na temat brytyjskiej operacji zatopienia floty francuskiej podczas II wojny światowej.

Charles de Gaulle w chwili klęski Francji stanął po stronie Wielkiej Brytanii, dzięki czemu ocalił honor swojego kraju.

▪ *fotografia, Francja, lata 40. XX w.*

niemieckiej okupacji. Z pozostałego terytorium utworzono **Państwo Francuskie** z siedzibą rządu w **Vichy** [czyt.: wi**szi**]. Na jego czele z władzą praktycznie dyktatorską stał Pétain. Nowe władze francuskie w pełni kolaborowały z Hitlerem, m.in. wydawały Niemcom swoich obywateli żydowskiego pochodzenia.

BITWA O ANGLIĘ

Po klęsce Francji Wielka Brytania znalazła się w trudnej sytuacji. Jej armia została rozbita na kontynencie, a najlepszy sprzęt pozostał na plażach Dunkierki. Mimo to rząd brytyjski, głównie za sprawą nowego premiera **Winstona Churchilla**, odrzucił niemieckie propozycje pokojowe. Oznaczały one bowiem nie tylko uznanie niemieckich podbojów, lecz także zgodę na panowanie w Europie zbrodniczego systemu. Churchill przedstawił stanowisko Brytyjczyków w sposób zdecydowany: *Obronimy naszą Wyspę bez względu na cenę, będziemy walczyć na plażach, na lądzie, na polach i na ulicach, będziemy walczyć na wzgórzach, nigdy się nie poddamy.*

Atutem Wielkiej Brytanii, wzmacniającym jej pozycję obronną, było położenie kraju. Aby zająć Wyspy, Niemcy musieliby wykonać desant morski. Rozpoczęli wprawdzie przygotowania do takiej operacji (pod kryptonimem **„Seelöwe"**, czyt.: s-iluwe, czyli **„Lew morski"**), jednak flota III Rzeszy nie dorównywała brytyjskiej marynarce wojennej (**Royal Navy**, czyt.: rojal nejwi). Hitler postanowił więc na początek zdobyć przewagę w powietrzu. Po zniszczeniu brytyjskiego lotnictwa (**Royal Air Force**, czyt.: rojal er fors, w skrócie RAF) Niemcy mogliby zbombardować i zatopić brytyjskie okręty, a następnie przeprowadzić desant powietrzno-morski na Wyspy Brytyjskie.

Do ataków lotniczych na Wielką Brytanię Niemcy skierowali ok. 1500 średnich bombowców oraz prawie 1000 myśliwców. RAF, dowodzony przez **marsz. Hugh Dowdinga** [czyt.: hju dałdinga], mógł wystawić zaledwie ok. 800 myśliwców. Przewagę Brytyjczykom dawał jednak dobrze zorganizowany system obronny. Wywiad miał dostęp do rozszyfrowanych niemieckich tajnych depesz nadawanych

przez Enigmę. Dzięki temu zazwyczaj znano czas i miejsce ataków. Ponadto wzdłuż wybrzeży zbudowano sieć stacji radarowych, które umożliwiały wykrycie nadlatujących wrogich samolotów. Na terenie całej Wielkiej Brytanii powstały tysiące punktów obserwacyjnych, w których wypatrywano nieprzyjaciela za pomocą lornetek. Wszystkie te dane trafiały do podziemnych stanowisk dowodzenia, skąd z dużą precyzją wysyłano brytyjskie myśliwce przeciwko wrogowi. Kluczowe punkty o znaczeniu strategicznym (fabryki, lotniska) były bronione przez silną artylerię przeciwlotniczą i balony zaporowe. Brytyjczycy rozwinęli ponadto system budowy i naprawy samolotów, co pozwalało im pokrywać ponoszone straty szybciej, niż czynili to Niemcy. Duże znaczenie w obronie Wysp mieli także lotnicy z krajów Wspólnoty Brytyjskiej oraz stworzenie dwóch myśliwskich dywizjonów polskich (więcej na ten temat na s. 171) i dwóch czeskich.

Rozpoczęte **10 lipca 1940 r.** naloty niemieckie na Wielką Brytanię dały początek powietrznej **bitwie o Anglię**. W pierwszej fazie Niemcy skupili się na lotniskach i fabrykach samolotów. Taktyka ta mogła przynieść Hitlerowi sukces, jednak gdy wydawało się, że

WARTO WIEDZIEĆ

Enigma

Już w latach 20. Francja, Wielka Brytania i Polska podjęły próbę złamania niemieckich szyfrów stosowanych w przenośnej maszynie szyfrującej Enigma. Po serii niepowodzeń alianci zachodni uznali, że jest to niemożliwe, i w końcu zaniechali dalszych starań. W Polsce nad tym zagadnieniem pracowali najzdolniejsi kryptolodzy – Marian Rejewski, Henryk Zygalski i Jerzy Różycki. Rejewski złamał szyfr Enigmy w 1932 r. Następnie Polacy opracowali elektromechaniczne urządzenie nazywane bombą kryptologiczną, którego zadaniem było automatyczne łamanie zmienianych przez Niemców szyfrów Enigmy. W 1939 r. polski wywiad podzielił się swoim odkryciem z Francuzami i Anglikami. Na podstawie polskich osiągnięć i rozwiązań w Betchley Park [czyt.: beczlej park] pod Londynem utworzono ośrodek dekryptażu, który przez całą wojnę pracował nad odczytywaniem niemieckich szyfrogramów.

? W jaki sposób złamanie przez Polaków szyfru Enigmy wpłynęło na przebieg II wojny światowej?

POSTAĆ HISTORYCZNA

WINSTON CHURCHILL (1874–1965)

Był brytyjskim politykiem konserwatywnym i premierem rządu w latach 1940–1945 oraz 1951–1955. Pochodził z arystokratycznej rodziny. Ukończył Królewską Akademię Wojskową w Sandhurst [czyt.: sandherst], potem służył w Indiach, na Kubie, w Sudanie, a jako korespondent wojenny uczestniczył w II wojnie burskiej. Po powrocie do kraju został politykiem i wszedł do parlamentu. Gdy w 1911 r. został Pierwszym Lordem Admiralicji, podjął się unowocześnienia Royal Navy. Po wybuchu I wojny światowej nalegał na atak ententy na Dardanele. Po klęsce operacji podał się do dymisji. W okresie międzywojennym był głównym przeciwnikiem polityki appeasementu [czyt.: apismentu]. Po ataku Niemiec na Francję i dymisji Chamberlaina został premierem Wielkiej Brytanii. Organizował obronę Wysp i aktywnie współtworzył koalicję antyhitlerowską. Brał udział w obradach Wielkiej Trójki w Teheranie i Jałcie. W 1945 r. przegrał wybory i stracił fotel premiera. Ponownie stanął na czele rządu brytyjskiego w 1951 r. Za swoje wspomnienia z okresu wojny w 1953 r. otrzymał Literacką Nagrodę Nobla.

WALKI NAD ANGLIĄ

Niemieckie Luftwaffe w bitwie o Anglię dysponowało głównie bombowcami Heinkel He-111 [czyt.: hajnkel] i Dornier Do-17, Junkers Ju-88 oraz bombowcami nurkującymi Junkers Ju-87. Niemcom brakowało jednak ciężkich bombowców dalekiego zasięgu o dużym udźwigu bomb. Ponadto zapewniające osłonę podczas nalotów myśliwce jednosilnikowe Messerschmitt Bf-109 [czyt.: meserszmit] i dwusilnikowe Messerschmitt Bf-110 mogły przebywać nad Wielką Brytanią tylko ok. 20 minut, ponieważ na tyle starczało im paliwa. Brytyjczycy korzystali głównie z myśliwców Hawker Hurricane [czyt.: hoker **ha**riken] oraz Supermarine Spitfire [czyt.: supermarin spitfajr]. Zacięte walki wiązały się ze stratami nie tylko w sprzęcie i ofiarach na ziemi, lecz także w kadrze pilotów. O ile Anglicy po wyskoczeniu ze spadochronem mogli szybko wrócić do walki, o tyle Niemcy przeważnie trafiali do niewoli. W ten sposób Luftwaffe straciło niemal 2500 lotników, których trudno było zastąpić.

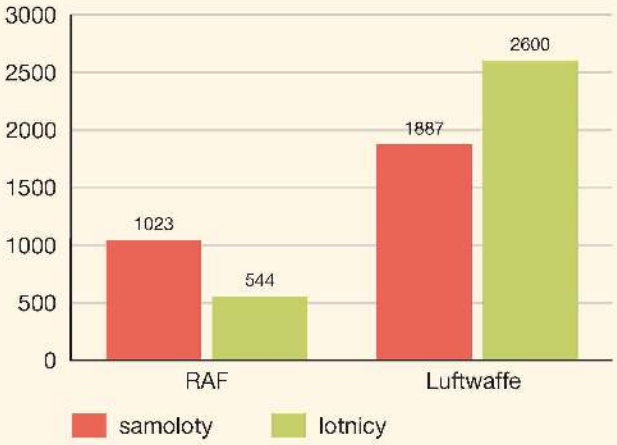
? Jakie straty były najbardziej dotkliwe dla Niemców?

Brytyjczyk Eric Lock [czyt.: erik lok] był najskuteczniejszym lotnikiem podczas bitwy o Anglię. Udało mu się zestrzelić co najmniej 21 niemieckich maszyn.

▪ *fotografia, Anglia, 1941 r.*

Straty obydwu stron podczas bitwy o Anglię

nieprzyjaciel całkowicie zniszczy brytyjskie lotnictwo, grupa niemieckich bombowców w nocy pomyłkowo zrzuciła bomby na Londyn. W odpowiedzi Churchill nakazał bombardowanie Berlina, co rozwścieczyło Hitlera, który skierował całość sił Luftwaffe do ataków na brytyjską stolicę. Przyniosło to liczne ofiary, głównie wśród ludności cywilnej, jednak dało czas na odbudowę zaplecza przez RAF.

Do decydującego starcia doszło 15 września 1940 r., gdy lotnicy RAF odparli nalot niemal 500 samolotów niemieckich na Londyn. Straty skłoniły Luftwaffe do przejścia na naloty nocne, te jednak były mało skuteczne i odbywały się coraz rzadziej.

Klęska Luftwaffe w bitwie o Anglię stanowiła pierwszą poważną porażkę Hitlera. Wpływ na nią miały m.in.:

Myśliwce Supermarine Spitfire podczas lotu patrolowego w czasie bitwy o Anglię. Te jednosilnikowe samoloty swoją zwrotnością i szybkością przewyższały maszyny niemieckie.

▪ *fotografia, Anglia, 1940 r.*

- determinacja brytyjskiego społeczeństwa do kontynuowania walki, tylko wzmacniana przez kolejne naloty,
- znakomicie zorganizowana obrona przeciwlotnicza Wysp Brytyjskich,
- lepszy przemysł lotniczy i system naprawy uszkodzonych maszyn niż w III Rzeszy,
- pomoc materialna od neutralnych Stanów Zjednoczonych (części do samolotów, paliwo).

WOJNA NA BAŁKANACH

Na wieść o sukcesach III Rzeszy 28 października 1940 r. Włosi bez porozumienia z III Rzeszą zaatakowali Grecję. Uderzyli z terenu Albanii, podbitej przez Mussoliniego jeszcze w 1939 r. Spodziewali się łatwego zwycięstwa, jednak ich wojska poniosły porażkę, a siły greckie zajęły nawet część Albanii. W tej sytuacji Hitler postanowił udzielić wsparcia sojusznikowi. III Rzesza zawarła sojusze z Węgrami, Rumunią, Bułgarią i Jugosławią. Władze tych państw uznały, że stawianie oporu III Rzeszy zakończyłoby się klęską, a Węgrzy i Bułgarzy liczyli ponadto na odtworzenie granic sprzed 1918 r.

W tym samym czasie w regionie intensywnie działała dyplomacja brytyjska. Osamotniony w walce z Hitlerem Churchill szukał bowiem sojuszników. W marcu 1941 r. w Jugosławii przy wsparciu wywiadu brytyjskiego doszło do wojskowego zamachu stanu, po którym premierem został antyniemiecko nastawiony lider Serbów **gen. Dušan Simovič** [czyt.: duszan s-imo**wić**]. Nowy rząd zerwał porozumienie

Niemieckie czołgi podczas kampanii bałkańskiej przeciwko Grecji.

▪ *fotografia, Albania, 1941 r.*

z III Rzeszą, a Jugosłowianie wspólnie z Grekami i Brytyjczykami zaczęli opracowywać plany wojny.

Jednak już **6 kwietnia 1941 r.** armia niemiecka, wspierana przez swoich sojuszników, uderzyła na Jugosławię i Grecję. Armie tych państw zostały błyskawicznie rozbite, a posiłki brytyjskie liczące ok. 50 tys. żołnierzy nie były w stanie zmienić sytuacji na froncie. Pod kontrolą Niemiec powstało **Niezależne Państwo Chorwackie** na czele z **Ante Paveličem** [czyt.: paweliciem], przywódcą chorwackich nacjonalistów – ustaszy. Władze Grecji i Jugosławii udały się na emigrację. Ostatnim etapem walk było zajęcie Krety przez niemieckich spadochroniarzy. Hitler zdecydował się na ten krok w obawie, że wyspa posłuży jako baza do lotniczych ataków na rumuńskie pola naftowe.

ĆWICZENIA

1. Omów politykę ZSRS wobec Finlandii i państw bałtyckich.
2. Wyjaśnij, dlaczego Hitler zdecydował się zaatakować Norwegię i Danię.
3. Przedstaw skutki klęski Francji w 1940 r.
4. Opisz, jakie było znaczenie bitwy o Anglię dla losów II wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Cloud, S. Olson, *Sprawa honoru. Dywizjon 303 Kościuszkowski. Zapomniani bohaterowie II wojny światowej*, tłum. M. Grabowska, A. Grabowski, Warszawa 2013.

P. Sarjanen, *Biała Śmierć. Najskuteczniejszy snajper w historii wojen – Simo Häyhä*, tłum. B. Kojro, Zakrzewo 2013.

4 ATAK III RZESZY NA ZSRS

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak przebiegała ekspansja ZSRS w latach 1939–1941?
2. Jaką ideologią kierowali się Adolf Hitler i Józef Stalin?

GENEZA WOJNY NIEMIECKO-SOWIECKIEJ

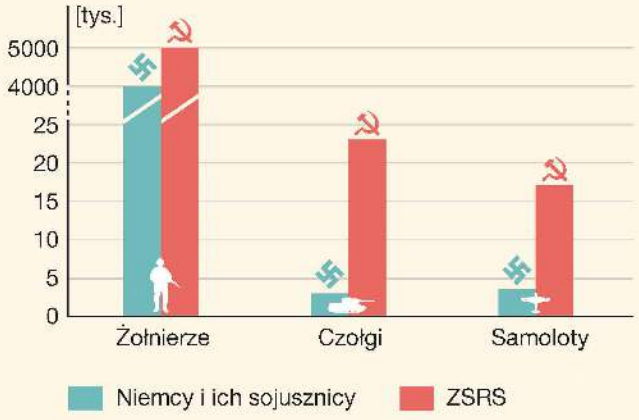
Zarówno Hitler, jak i Stalin uznawali zawarte między sobą traktaty za tymczasowe. Przywódca III Rzeszy już w *Mein Kampf* (czyt.: majn kampf, z niem. 'moja walka') nawoływał do zniszczenia bolszewizmu i niemieckiej ekspansji na wschód, by zapewnić rasie aryjskiej przestrzeń życiową (niem. *Lebensraum*, czyt.: lebensrałm) oraz dostęp do bogactw naturalnych. Stalin również snuł plany ekspansji – w celu zaprowadzenia komunizmu w Europie. Obydwaj dyktatorzy szykowali się do ataku i czekali jedynie na sprzyjający moment. W listopadzie 1940 r. w Berlinie doszło do spotkania Ribbentropa i Mołotowa. Niemcy chciały skierować uwagę ZSRS na Zatokę Perską i Ocean Indyjski. Hitler miał nadzieję, że to wywoła konflikt Stalina z kontrolującą te obszary Wielką Brytanią, co byłoby korzystne dla III Rzeszy. Mołotow liczył z kolei, że Niemcy zgodzą się na utworzenie sowieckich baz wojskowych w Bułgarii oraz Turcji. To jednak uderzało bezpośrednio w niemieckie interesy, ponieważ zagrażało Rumunii – głównemu dostawcy ropy dla III Rzeszy. Ponadto Hitler oczekiwał rewizji układów z 1939 r. i włączenia Finlandii do niemieckiej strefy wpływów.

Wzrastające napięcie w relacjach ze Stalinem oraz gromadzenie wojsk sowieckich przy

SIŁY WALCZĄCYCH STRON

Podczas przygotowań do planu „Barbarossa" Niemcy zgromadzili ponad 3 mln żołnierzy. Były to oddziały zaprawione w walkach w Polsce i na zachodzie Europy, wyposażone w najnowocześniejsze, sprawdzone w boju czołgi i samoloty. Hitlerowską armię wspierało ok. 370 tys. żołnierzy rumuńskich, ponad 400 tys. Finów, a także jednostki z innych państw sojuszniczych, takich jak Węgry, Słowacja, Włochy i Chorwacja. Przeciwko tym wojskom Armia Czerwona mogła wystawić na zachodzie kraju ok. 2,7 mln, a po ogłoszeniu mobilizacji – nawet 5 mln żołnierzy. Sowieci dysponowali też znacznie większymi siłami pancernymi niż III Rzesza, jednak były one gorzej dowodzone i wyposażone głównie w stare modele czołgów. Podobnie jednostkom lotniczym ZSRS, choć liczniejszym od niemieckich, brakowało nowoczesnych samolotów i doświadczonych pilotów. Dopiero w późniejszej fazie walk Sowieci znacznie poprawili jakość swojego sprzętu.

Potencjał militarny ZSRS i III Rzeszy w czerwcu 1941 r.

? W jaki sposób wojska niemieckie równoważyły przewagę liczebną Armii Czerwonej?

niemieckiej i rumuńskiej granicy skłoniło Hitlera do ataku na ZSRS. Rozpoczęcie wojny z Sowietami przed podbiciem Wielkiej Brytanii było nieracjonalne – oznaczało bowiem walkę na dwóch frontach. I choć Führer [czyt.: firer] wcześniej sam wielokrotnie głosił, że wojna na kilku frontach przyczyniła się do klęski II Rzeszy, teraz nieoczekiwanie zmienił zdanie.

Decyzja o ataku Niemiec na ZSRS zapadła w grudniu 1940 r., gdy Hitler zatwierdził operację o kryptonimie **„Barbarossa"**. Według założeń tego planu w ciągu czterech–pięciu miesięcy III Rzesza miała rozbić Armię Czerwoną i zająć europejskie tereny sowieckiego imperium. Hitler nie miał jednak dobrego wywiadu w ZSRS, co nie pozwoliło mu realnie ocenić sił przeciwnika. Zakładał, że wojska sowieckie są źle wyszkolone, uzbrojone w przestarzały sprzęt, a po stalinowskich czystkach z lat 30. brakuje im doświadczonej kadry. Tę opinię zdawały się potwierdzać trudności Armii Czerwonej w wojnie zimowej z Finlandią. Początkowo Niemcy planowały zaatakować ZSRS w połowie maja 1941 r., jednak konieczność włączenia się w konflikt na Bałkanach oraz ataku na Jugosławię i Grecję zmusiły ich do przesunięcia terminu uderzenia na czerwiec 1941 r. W tym czasie Stalin lekceważył ostrzeżenia swojego wywiadu o nadciągającej agresji. Był przekonany, że dopóki Hitler nie pokona Wielkiej Brytanii, jego wojska nie uderzą na Związek Sowiecki.

WYBUCH WOJNY

Atak III Rzeszy na ZSRS rozpoczął się o świcie **22 czerwca 1941 r.** Wojska sowieckie zostały nim całkowicie zaskoczone i poniosły olbrzymie straty. Lotnicy niemieccy w pierwszych godzinach walk zniszczyli ok. 2 tys. samolotów wroga bezpośrednio na lotniskach, co dało Luftwaffe przewagę w powietrzu. Na lądzie 19 niemieckich dywizji pancernych z łatwością wdzierało się na terytorium ZSRS i odpierało nieskoordynowane kontrataki przeciwnika. Trzy zgrupowania sił niemieckich (Grupy Armii „Północ", „Środek" i „Południe") zmierzały odpowiednio w kierunku Leningradu, Moskwy i Kijowa. Najważniejsze zadanie spoczywało na Grupie Armii „Środek", której celem była stolica ZSRS. Oprócz sojuszniczych wojsk włoskich, rumuńskich, fińskich, węgierskich i słowackich do działań dołączyli także, głoszący hasła walki z komunizmem, ochotnicy z innych krajów europejskich, m.in. z Hiszpanii. Stalin był całkowicie zaskoczony atakiem i szybkością, z jaką Niemcy przesuwali się w głąb ZSRS. Dopiero 3 lipca wystąpił publicznie i w przemówieniu radiowym wezwał ludność do obrony ojczyzny. Nie odwoływał się przy tym do haseł komunistycznych, lecz do uczuć patriotycznych. W ten sposób starcie z hitlerowskimi Niemcami stało się dla mieszkańców ZSRS **wielką wojną ojczyźnianą**.

Kolumna niemieckich czołgów na Ukrainie latem 1941 r. podczas realizacji planu „Barbarossa". Dywizje pancerne oraz piechota zmotoryzowana, podobnie jak we wcześniejszych kampaniach, były głównymi siłami uderzeniowymi III Rzeszy.

▪ *fotografia, Ukraina, 1941 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

OFENSYWA NA MOSKWĘ

Heinz Guderian, niemiecki generał i teoretyk wojskowości, autor koncepcji wojny błyskawicznej z wykorzystaniem jednostek pancernych, opisał w swoich wspomnieniach trudności, z którymi musiała się zmierzyć armia niemiecka jesienią 1941 r. podczas ataku na Moskwę.

W nocy z 6 na 7 października [1941 r.] *spadł pierwszy śnieg. Chociaż szybko stajał, to jednak – a wiedzieliśmy już, jak mało potrzeba na to czasu – zmienił drogi w nieprzebyte błota, przez które nasze wozy posuwać się mogły tylko w żółwim tempie i przy nadmiernym zużyciu paliwa. Ponowiliśmy prośbę o odzież zimową, na co niestety znów otrzymaliśmy tylko odpowiedź, że nadejdzie ona we właściwym czasie, oraz radę, żebyśmy w przyszłości zaniechali niepotrzebnych monitów. Upomniałem się jeszcze o nią parokrotnie* [...]. [...]

Następne tygodnie stały całkowicie pod znakiem roztopów. Pojazdy kołowe mogły poruszać się jedynie wtedy, gdy ciągnęły je pojazdy gąsienicowe, te zaś, przy ich konstrukcji nieobliczonej na tak wielkie obciążenie, ulegały nadmiernemu zużyciu. Z braku łańcuchów i innych środków do sprzęgania pojazdów samoloty zrzucały wiązki sznurków, aby dopomóc wozom, które ugrzęzły w drodze. Załogi setek tych wozów musiano przez całe tygodnie zaopatrywać z powietrza. [...]

W nocy z 3 na 4 listopada chwycił mróz. Ułatwił on wprawdzie ruchy naszych wojsk, jednocześnie powodował jednak odmrożenia, które odtąd zaczęły dawać się we znaki. [...]

14 listopada udałem się przed południem do 167 dywizji piechoty. Rozmawiałem z wieloma oficerami i szeregowymi żołnierzami. Stan zaopatrzenia wojsk był zły. Brakowało białych płaszczy do maskowania żołnierzy na śniegu, nie było tłuszczu do butów, ciepłej bielizny, a przede wszystkim sukiennych spodni. Znaczna część żołnierzy chodziła w drelichowych spodniach – przy 22 stopniach mrozu! Nie mniej pilnie potrzebne były skarpety i buty. Gdy w południe udałem się do 112 dywizji piechoty, zastałem identyczny obraz. Nasi żołnierze przyodziali się w rosyjskie płaszcze i futrzane czapki, tak że tylko po odznakach można było poznać, że są to żołnierze niemieccy. [...]

Gołoledź przysparzała wiele trudności, gdyż nie nadeszły zaczepy do gąsienic. Wskutek zimna potniały przybory optyczne, a maść, która temu zapobiegała, również nie nadeszła. Silniki czołgów trzeba było zapuszczać, podgrzewając je od zewnątrz. Paliwo zamarzało, oliwa gęstniała. [...]

Źródło: H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1991, s. 187–198.

? 1. Opisz, jakie były skutki jesiennych zmian pogodowych w Rosji dla wojsk niemieckich na froncie wschodnim w 1941 r.

2. Wymień materiały, których najbardziej, według gen. Guderiana, brakowało niemieckim żołnierzom.

W pierwszych miesiącach wojny Niemcom i ich sojusznikom udało się odnieść olbrzymie sukcesy. Armia Czerwona straciła niemal cały sprzęt oraz większość żołnierzy znajdujących się przed wybuchem konfliktu w zachodniej części imperium. Do niewoli trafiło blisko 3,5 mln jeńców, a niemieckie dywizje szybko zajęły terytorium krajów bałtyckich, dawnych ziem II Rzeczypospolitej, Białorusi z Mińskiem oraz większości Ukrainy z Kijowem. Na opanowanym obszarze mieszkało ok. 40% ludności ZSRS i znajdowało się 50% sowieckiego przemysłu.

Latem 1941 r. wydawało się, że potężne państwo Stalina całkowicie ulegnie III Rzeszy. Jednak wkrótce Hitler zaczął popełniać błędy. Za najważniejsze z nich uważa się:

- rozproszenie sił na całym, liczącym blisko 5 tys. km froncie, przez co zabrakło rezerw na głównych kierunkach natarcia;
- niewykorzystanie antystalinowskich nastrojów i dążeń odśrodkowych ludności ZSRS (na Ukrainie i w krajach bałtyckich Niemców witano jak wyzwolicieli), uniemożliwienie im z przyczyn ideologicznych utworzenia własnych państw;

ATAK III RZESZY NA ZSRS

? 1. Wymień tereny ZSRS, które zostały zajęte przez armię niemiecką latem 1941 r.

2. Opisz sytuację na froncie wschodnim w 1942 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Jeńcy sowieccy

Żołnierze sowieccy wzięci do niewoli przez Niemców latem 1941 r. Jeńców przetrzymywano początkowo na polach ogrodzonych drutem kolczastym.

▪ *fotografia, ZSRS, 1941 r.*

Jeszcze przed agresją na ZSRS dowództwo niemieckie wydało rozkazy, aby wziętych do niewoli żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej traktować z dużą brutalnością. Po szybkim ataku w ręce nacierających oddziałów Hitlera dostały się tysiące jeńców sowieckich. Zwykle czekał ich tragiczny los – większość oficerów od razu zabijano, a zwykłych żołnierzy więziono bez dostępu do wody i pożywienia. Takie postępowanie wynikało z rasistowskich założeń ideologii nazistowskiej. Zabroniono opatrywania rannych jeńców oraz udzielania im pomocy przez ludność cywilną. Wziętych do niewoli żołnierzy zmuszano do morderczych marszów do obozów koncentracyjnych, gdzie poddawano ich bezpośredniej eksterminacji (czyli masowej zagładzie, której ofiarami są określone grupy ludności) lub wyniszczeniu poprzez pracę. W Auschwitz-Birkenau [czyt.: ałszwic birkenał] kilkuset sowieckich jeńców posłużyło do eksperymentu gazowania więźniów cyklonem B. Po wojnie Niemcy tłumaczyli niehumanitarne postępowanie Wehrmachtu tym, że ZSRS nie podpisał konwencji genewskiej dotyczącej traktowania jeńców wojennych. Nie zwalniało to jednak III Rzeszy, jako sygnatariusza wspomnianego dokumentu, z obowiązku przestrzegania zawartych w nim postanowień.

? Dlaczego Niemcy tak okrutnie traktowali sowieckich jeńców?

- zastąpienie terroru stalinowskiego terrorem hitlerowskim – podążające za Wehrmachtem oddziały SS (*Schutzstaffel*, czyt.: szucsztafel) dopuszczały się masowych mordów zarówno na Żydach, jak i na Ukraińcach, Rosjanach i Białorusinach, co wzmocniło mobilizację ludności ZSRS do walki.

Zbrodnie popełniane przez Niemców wpłynęły także na postawę sowieckich żołnierzy. Wielu z nich straciło bliskich z rąk hitlerowców. To sprawiło, że nie walczyli już tylko za komunizm czy ZSRS, ale za życie własne i swoich rodzin. Ponadto na tyłach jednostek sowieckich ustawiano grupy zaporowe złożone z żołnierzy tajnej policji NKWD (skrót od ros. *Narodnyj Komissariat Wnutriennich Diel*), które nie pozwalały oddziałom się wycofać. Rodziny dezerterów i żołnierzy wziętych do niewoli (w Armii Czerwonej zabroniono składania broni, a jeńców uważano za zdrajców ojczyzny) podlegały surowym karom. Z tego powodu sowieccy żołnierze byli wyjątkowo zdeterminowani do walki.

Jednocześnie Sowieci rozpoczęli operację przenoszenia fabryk z zachodniej części kraju

Sowiecki plakat propagandowy nawołujący do walki w wielkiej wojnie ojczyźnianej. Widać na nim zmianę retoryki komunistycznej, w której zaczęto bezpośrednio odwoływać się do rosyjskiego nacjonalizmu. Napis głosi: *Bijmy się zawzięcie, kłujmy zacięcie – wnuki Suworowa, dzieci Czapajewa.*

▪ *plakat, ZSRS, 1941 r.*

na tereny za Uralem. Pociągami przewożono linie produkcyjne, które często jeszcze przed budową nowych hal rozpoczynały produkcję na potrzeby wojska. Z rezerwistów pospiesznie formowano kolejne jednostki. Dzięki temu w miejsce dywizji zniszczonych przez hitlerowców pojawiały się wciąż nowe oddziały, walczące z coraz większą determinacją.

OFENSYWA NA MOSKWĘ

W miarę posuwania się armii hitlerowskiej w głąb ZSRS zaczęło jej brakować zaopatrzenia. Sieć kolejowa na zajętych obszarach była słabo rozwinięta, a infrastruktura drogowa w złym stanie. Niemcy musieli naprawiać i budować drogi oraz linie kolejowe, aby dostarczyć walczącym oddziałom potrzebne materiały. Ponadto brakowało im ciężarówek do przewożenia koniecznego sprzętu.

Stawiającej rosnący opór armii sowieckiej z pomocą przyszły także warunki klimatyczne. Opóźnienie ataku na ZSRS przez wyprawę bałkańską zemściło się na III Rzeszy. Deszczowa jesień zamieniła rosyjskie drogi w błotnistą maź (zwaną przez Niemców „generałem błotem"), nieprzejezdną nie tylko dla samochodów, lecz także i czołgów. Nadejście zimy niemieccy dowódcy przywitali początkowo z ulgą – mrozy miały ułatwić przemarsz wojsk. Jednak wkrótce okazało się, że armia hitlerowska nie jest przygotowana do walk w temperaturze wynoszącej nawet minus 40 stopni. „Generał mróz" stanowił śmiertelne zagrożenie. Hitler nie przypuszczał, że wojna z ZSRS potrwa tak długo, dlatego żołnierzom brakowało ciepłej odzieży oraz specjalnych zimowych smarów i olejów do sprzętu.

Kobiety zajęte kopaniem rowów przeciwczołgowych na przedpolach Moskwy. W budowę umocnień mających powstrzymać hitlerowców zaangażowali się przedstawiciele wszystkich grup społecznych.

▪ *fotografia, okolice Moskwy, 1941 r.*

W listopadzie 1941 r. Niemcy skoncentrowali swoje siły pancerne i ruszyli na Moskwę. Mimo zaciętego oporu Rosjan zbliżyli się do stolicy ZSRS na odległość kilkudziesięciu kilometrów. Jednak w tym czasie Stalin wiedział już, że nie grozi mu atak ze strony Japonii, co umożliwiło wysłanie pod Moskwę dywizji z Syberii. Odpowiednio wyekwipowani i przyzwyczajeni do ciężkich warunków zimowych żołnierze znacząco zmienili sytuację na froncie. **6 grudnia 1941 r.** ruszył kontratak Armii Czerwonej pod sowiecką stolicą, koordynowany przez **gen. Gieorgija Żukowa**. Siły niemieckie zostały pobite i odparte spod miasta. Ta klęska rozwścieczyła Hitlera, który oskarżył

Żołnierze niemieckiej piechoty przy wsparciu czołgu atakują wioskę w ZSRS w czasie zimowej ofensywy na Moskwę. Nacierającym Niemcom brakowało zimowych mundurów i białych kamuflaży. Nieprzygotowanie hitlerowców do surowych warunków klimatycznych panujących w imperium Stalina przesądziło o ich klęsce w 1941 r.

▪ *fotografia, ZSRS, XII 1941 r.*

OBLĘŻENIE LENINGRADU

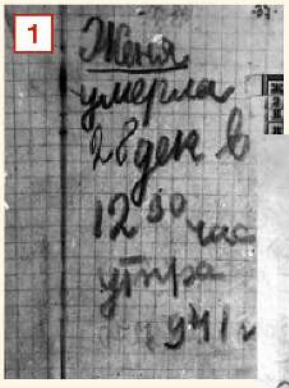
Jednym z głównych celów niemieckiej ofensywy było zajęcie Leningradu. Wojskom III Rzeszy nie udało się od razu podbić tego 3,5-milionowego miasta, ale już 8 września 1941 r. rozpoczęły jego blokadę, trwającą aż do 27 stycznia 1944 r. Gdyby Niemcy otrzymali większe wsparcie ze strony Finów, los Leningradu mógł się rozstrzygnąć jeszcze w 1941 r. Jednak Finowie po odebraniu ZSRS terytoriów utraconych w 1940 r. wstrzymali dalsze ofensywne działania swoich wojsk. Pomimo licznych ataków, bombardowań i ostrzału artyleryjskiego Niemcy nie byli w stanie zdobyć miasta. Po wycofaniu się Finów Rosjanie mogli dostarczać zaopatrzenie do Leningradu przez jezioro Ładoga – latem na kutrach i barkach, a zimą, gdy wody skuwał gruby lód, ciężarówkami. Transporty sowieckie musiały pokonywać tę liczącą ponad 300 km **„drogę życia"** pod ciągłym niemieckim ostrzałem. Dostawy nie były jednak wystarczające. W mieście zapanował głód. Najwięcej ludności cywilnej (ok. 700 tys.) zmarło zimą na przełomie 1941 i 1942 r. Wiosną udało się ewakuować z Leningradu ok. 500 tys. mieszkańców. W tym okresie Niemcy podjęli największą próbę zdobycia miasta, zakończoną ich porażką. W styczniu 1943 r. Rosjanie utworzyli korytarz lądowy, przez który zaczęły docierać regularne dostawy żywności i opału. Trwające blisko 900 dni oblężenie skończyło się 18 stycznia 1944 r. odwrotem Niemców. W czasie blokady śmierć głodową poniosło blisko milion mieszkańców Leningradu.

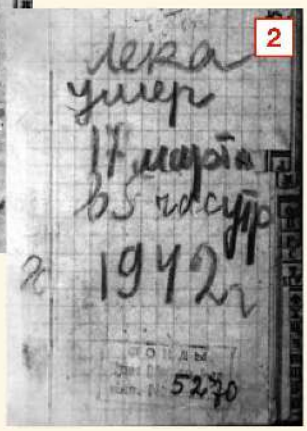
? W jaki sposób Sowietom udało się przetrzymać blokadę Leningradu?

Tania Sawiczewa na początku blokady Leningradu miała 11 lat. Podczas oblężenia prowadziła dziennik, w którym opisała śmierć swoich bliskich. Dziewczynka została ewakuowana z miasta latem 1942 r., lecz zmarła w 1944 r. z powodu ciężkiej choroby będącej efektem głodu.

- *fotografia, ZSRS, lata 30.*

Dziennik Tani Sawiczewej liczył jedynie kilka stron. Był to skorowidz, w którym dziewczynka pod konkretnymi literami zapisała lakoniczne informacje o śmierci swoich bliskich. Pod literą „ż" zanotowała: *Żenia umarła 28 grudnia o godz. 12:30 rano 1941 r.* [1], a pod literą „l": *Lioka umarł 17 marca o godz. 5 rano 1942 r.* [2].

BITWA POD STALINGRADEM

Początek 1942 r. przyniósł znaczne wzmocnienie sił sowieckich. Do armii wcielono kolejne setki tysięcy rezerwistów i poborowych, którym uzbrojenie dostarczały fabryki położone za Uralem oraz Stany Zjednoczone i Wielka Brytania. Jednak próby kontrofensywy podjęte wiosną 1942 r. zakończyły się porażką Armii Czerwonej.

Sztabowcy niemieccy zdawali sobie sprawę ze wzrastającej siły Sowietów i dlatego proponowali przejście do działań obronnych – chcieli w ten sposób wykrwawić wroga, który zmuszony byłby do ciągłych ataków. Jednak Hitler żądał ofensywy. Na jego rozkaz opracowano plan uderzenia na Kaukaz oraz Baku, gdzie znajdowały się bogate złoża ropy naftowej.

swoich dowódców o nieudolność i sam postanowił kierować dalszą walką. Przegrana pod Moskwą była pierwszą dużą porażką wojsk niemieckich na lądzie. Od początku ofensywy stracili oni prawie milion żołnierzy i większość użytego w kampanii sprzętu.

Na planowanym odcinku natarcia skoncentrowano najlepsze niemieckie jednostki. **Operacja „Fall Blau”** (czyt.: blał, z niem. ‘wariant błękitny’) po zajęciu Kaukazu miała umożliwić hitlerowcom opanowanie rejonu Zatoki Perskiej, w której kierunku z Afryki Północnej nacierały oddziały gen. Erwina Rommla.

Niemieckie natarcie ruszyło w czerwcu 1942 r. Jego kierunek zaskoczył Sowietów, którzy spodziewali się kolejnej ofensywy na Moskwę i tam skoncentrowali swoje najlepsze oddziały. Państwa Osi szybko posuwały się naprzód, jednak wkrótce w dowództwie niemieckim zapanował chaos. Zaczęło brakować zaopatrzenia, a Hitler wielokrotnie sam ingerował w przebieg kampanii. Siły hitlerowskie były podzielone na dwie grupy: Grupa Armii „A” miała opanować Kaukaz i ruszyć w kierunku pól naftowych, natomiast Grupa Armii „B” – zdobyć **Stalingrad**. Zajęcie tego miasta nad Wołgą było konieczne, aby zapewnić osłonę oddziałom atakującym Kaukaz. Dodatkowo Stalingrad stanowił ważny ośrodek przemysłowy i węzeł komunikacyjny. Hitler postanowił je zdobyć także w celach propagandowych – upadek miasta noszącego imię Stalina uderzyłby w prestiż sowieckiego dyktatora. Z tych samych powodów przywódca ZSRS nakazał obronę Stalingradu za wszelką cenę. Oddziały 62 Armii dowodzonej przez marsz. Wasilija Czujkowa zaciekle broniły miasta, w którym rozgorzały ciężkie walki uliczne. Skoncentrowanie sił Osi pod Stalingradem osłabiło jednak główny kierunek hitlerowskiego natarcia – na Kaukaz. W efekcie Sowieci zatrzymali przeciwników w górach i Niemcy nie dotarli do Baku.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIEORGIJ ŻUKOW

(1896–1974)

Sowiecki dowódca wojskowy, uczestnik rewolucji październikowej i zastępca naczelnego wodza podczas II wojny światowej. Walczył w wojnie domowej z oddziałami białych. W 1939 r. brał udział w walkach z Japończykami na Dalekim Wschodzie. Po ataku III Rzeszy dowodził m.in. obroną Leningradu i kontrofensywą pod Moskwą, uczestniczył też w opracowywaniu planów kontruderzenia pod Stalingradem. Po objęciu dowództwa nad 1 Frontem Białoruskim kontynuował walki z Niemcami aż do ich kapitulacji. Przez podwładnych był uważany za porywczego i okrutnego dowódcę, który nie liczył się z ponoszonymi stratami.

Żołnierze Armii Czerwonej podczas walk ulicznych w zniszczonym Stalingradzie. Zmagania o miasto należały do najcięższych podczas II wojny światowej.

▪ *fotografia, Stalingrad, 1942 r.*

Podczas gdy w walkach o Stalingrad ginęło coraz więcej niemieckich żołnierzy, w rejon zmagań zaczęły przybywać świeże siły Armii Czerwonej. Jednocześnie Sowieci opracowali plan uderzenia na skrzydła wojsk Osi atakujących Stalingrad, których broniły o wiele słabsze od sił Wehrmachtu oddziały Rumunów, Węgrów, Włochów i Słowaków.

Operacja „Uran", czyli potężna ofensywa sowiecka od południa i północy Stalingradu, rozpoczęła się **19 listopada 1942 r.** Ponad milion sowieckich żołnierzy wspieranych przez czołgi i artylerię rozbiło oddziały sojuszników Niemców i okrążyło w rejonie Stalingradu ponad 200-tysięczną niemiecką 6 Armię, dowodzoną przez **gen. Friedricha von Paulusa** [czyt.: fridricha fon pałlusa]. Generał chciał się wycofać, ale Hitler tego zabronił. Führer obiecał przesłać zaopatrzenie drogą powietrzną i przeprowadzić kolejną ofensywę, która miała odblokować niemieckie oddziały. Szybko okazało się jednak, że sowieckie działa przeciwlotnicze i myśliwce oraz zimowa aura nie pozwoliły Niemcom dostarczyć żywności ani broni uwięzionym w mieście żołnierzom. Kontrofensywa mająca odblokować okrążonych zakończyła się porażką, a Sowieci odrzucili wojska hitlerowskie daleko od Stalingradu. Mimo tragicznej sytuacji Hitler nakazał swojej armii bronić się do końca. Ostatecznie **2 lutego 1943 r.** von Paulus skapitulował. Do sowieckich obozów pracy trafiło 90 tys. niemieckich żołnierzy.

Między listopadem 1942 r. a lutym 1943 r. pod Stalingradem zginęło ok. 1,5 mln żołnierzy państw Osi – zabitych, rannych lub wziętych do niewoli. To znacznie zmniejszyło potencjał wojsk hitlerowskich. Wprawdzie dzięki poświęceniu oddziałów 6 Armii gen. von Paulusa udało się wycofać żołnierzy z Kaukazu, ale Niemcy nie zrealizowali głównego celu całej kampanii. Ponadto poniesiona w tym samym czasie klęska Osi w Afryce Północnej (więcej zob. s. 50) oznaczała początek upadku państw faszystowskich.

Sowieci stracili pod Stalingradem ok. 1,2 mln żołnierzy. Było to olbrzymie osłabienie armii, jednak tak duże państwo łatwo mogło ją odbudować. Informacje o liczbie ofiar starannie zresztą ukrywano, a sowiecka propaganda szybko okrzyknęła bitwę stalingradzką sukcesem ZSRS.

Kolumna jeńców niemieckich udających się do sowieckiej niewoli po kapitulacji Stalingradu. Z 90 tys. żołnierzy, którzy poddali się Armii Czerwonej, po wojnie do Niemiec wróciło jedynie ok. 5 tys.

▪ *fotografia, Stalingrad, II 1942 r.*

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny ataku III Rzeszy na ZSRS.
2. Omów przebieg planu „Barbarossa".
3. Wyjaśnij, dlaczego nie powiódł się niemiecki plan wojny błyskawicznej w 1941 r.
4. Opisz działania wojenne na froncie wschodnim w 1942 r.
5. Przedstaw znaczenie bitwy stalingradzkiej dla losów II wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Guderian, *Achtung Panzer! Uwaga czołgi!*, tłum. K. Fudalej, Warszawa 2012.
A. Reid, *Leningrad. Tragedia oblężonego miasta 1941–1944*, tłum. W. Tyszka, Kraków 2012.

5 WOJNA POZA EUROPĄ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które z państw Osi miały swoje posiadłości poza Europą?
2. Jaką politykę prowadziła Japonia w okresie międzywojennym?

WOJNA W AFRYCE

Włochy przystąpiły do II wojny światowej 10 czerwca 1940 r. z chwilą wypowiedzenia wojny Francji. Jednak atak ten nie przyniósł im spodziewanych sukcesów. Mussolini postanowił więc wykorzystać zaangażowanie Wielkiej Brytanii w obronę przed inwazją niemiecką i zdobyć Egipt. Było to niepodległe państwo, lecz ze względu na strategicznie ważny Kanał Sueski stacjonowały tam siły brytyjskie. Przygotowania Włochów do napaści przedłużały się, dopiero we wrześniu 1940 r. zaatakowali oni posiadłości brytyjskie z baz w Libii i we Włoskiej Afryce Wschodniej (Etiopia, Erytrea, Somali Włoskie). Brytyjczycy powstrzymali uderzenie armii włoskiej i w grudniu 1940 r. sami ruszyli do kontrofensywy w Afryce Północnej. Operacja zakończyła się klęską Włochów, z których ponad 100 tys. trafiło do niewoli. Siły brytyjskie zajęły Cyrenajkę (krainę historyczną w północno-wschodniej Libii) wraz z ważnym portem w Tobruku.

Na początku 1941 r. Brytyjczycy przeszli do ofensywy w Afryce Wschodniej i wyzwolili Etiopię okupowaną przez Włochów (od 1936 r.). Na tron wrócił tam cesarz **Hajle Sellasje**, a kraj stał się pierwszym uwolnionym spod okupacji faszystów. Sukcesy były możliwe

WARTO WIEDZIEĆ

Atak na Tarent

Równolegle do walk lądowych w Afryce toczyły się zmagania na Morzu Śródziemnym. Mimo że Włosi mieli silną flotę (m.in. 6 pancerników i ok. 120 okrętów podwodnych), zostali zdominowani przez Brytyjczyków. Ich marynarka przewyższała włoską pod względem technicznym, taktycznym oraz poziomem wyszkolenia załóg. Najbardziej spektakularną akcję przeprowadziły samoloty brytyjskie startujące z pokładu lotniskowca HMS Illustrious [czyt.: elastrajs], które w nocy z 11 na 12 listopada 1940 r. zaatakowały bazę włoskiej marynarki wojennej w Tarencie. 21 dwupłatowych, przestarzałych samolotów brytyjskich za pomocą torped zatopiło w porcie potężny pancernik, a dwa następne mocno uszkodziło. Ucierpiało także kilka mniejszych jednostek. Brytyjczycy stracili tylko dwa samoloty. Po tym nalocie i porażce włoskiej floty w bitwie u greckiego przylądka Matapan (gdzie istotną rolę odegrały posiadane przez Brytyjczyków radary) Włosi przeszli do defensywy. Doświadczenia Brytyjczyków z ataku na Tarent wykorzystali rok później Japończycy, planujący uderzenie na amerykańską bazę na Hawajach.

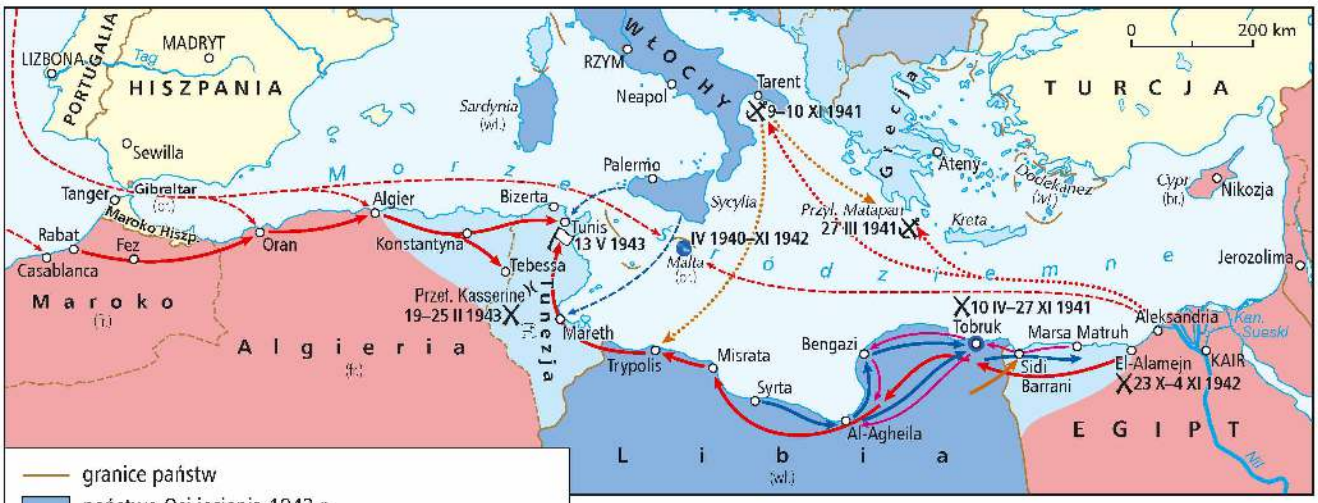

Lotniskowiec HMS Illustrious, z którego pokładu wystartowały samoloty do ataku na bazę w Tarencie.

▪ *fotografia, 1941 r.*

? Z czego wynikała przewaga brytyjskiej marynarki wojennej nad włoską?

WALKI W AFRYCE PÓŁNOCNEJ

? 1. Wymień kraje Afryki Północnej, w których prowadzono działania wojenne podczas II wojny światowej.

2. Wyjaśnij, dlaczego walki na kontynencie afrykańskim toczyły się głównie w jego północnej części wzdłuż Morza Śródziemnego.

dzięki przybyciu w ten rejon wojsk z Australii, Nowej Zelandii oraz Indii. Jednak dalszą ofensywę powstrzymało wysłanie brytyjskich wojsk na pomoc Grecji.

Porażki Włochów sprawiły, że Hitler postanowił wesprzeć swojego sojusznika. Na początku 1941 r. do Afryki przybyły nowe siły włoskie oraz niemiecki korpus ekspedycyjny **Afrika Korps** pod dowództwem **gen. Erwina Rommla**. W rejon Morza Śródziemnego wysłano również niemieckie samoloty i okręty podwodne. Rommel przeszedł do ofensywy i jego wojska szybko wyparły Brytyjczyków z Cyrenajki. Siły państw Osi otoczyły też **Tobruk**, skutecznie broniony przez oddziały australijskie i polską Samodzielną Brygadę Strzelców Karpackich (więcej na ten temat na s. 172). Udana ofensywa wojsk Osi sprawiła jednak, że znalazły się one daleko od swoich baz i zaczęły mieć problemy z zaopatrzeniem. Brytyjczycy wykorzystali sytuację i w kolejnym kontruderzeniu odblokowali twierdzę w Tobruku.

Chwilowe niepowodzenia nie zraziły gen. Rommla, który dzięki swoim licznym sukcesom zyskał przydomek **„Lisa Pustyni"**. Nowa niemiecka ofensywa rozpoczęła się w maju 1942 r. i była skoordynowana z działaniami na froncie wschodnim. Dowódca Afrika Korps rozbił źle dowodzoną brytyjską 8 Armię i zdobył Tobruk. Następnie rzucił wszystkie swoje siły do ataku w kierunku Kanału Sueskiego, lecz jego natarcie zostało powstrzymane ok. 100 km od Aleksandrii podczas tzw. **I bitwy pod El-Alamejn**. Po ciężkich walkach oddziały niemiecko-włoskie przeszły do obrony.

Artylerzyści brytyjscy w charakterystycznych pustynnych mundurach podczas walk w Afryce Północnej.

▪ *fotografia, Egipt, 1942 r.*

Bernard Montgomery był jednym z głównych brytyjskich dowódców podczas II wojny światowej. Sławę przyniosły mu walki w Afryce. Później brał też udział w inwazji na Włochy oraz w zmaganiach w Europie Zachodniej.

▪ *fotografia, Afryka Pn., 1940 r.*

ZAKOŃCZENIE WALK W AFRYCE

Przeszkodą w zaopatrywaniu wyczerpanych wojsk Osi w Afryce była zajęta przez Brytyjczyków Malta. Zgromadzone w tym rejonie brytyjskie okręty i samoloty miały możliwość zatapiania nieprzyjacielskich transportowców. Mimo potężnych bombardowań wyspa cały czas pozostawała zagrożeniem dla państw Osi.

Wojska alianckie, wzmocnione dużymi dostawami amerykańskiego sprzętu, zaczęły się przygotowywać do nowej ofensywy. Na czele sił brytyjskich w Egipcie stanął **gen. Bernard Montgomery**. Atak rozpoczął się 23 października 1942 r. Trwająca dwanaście dni **II bitwa pod El-Alamejn** przyniosła pełny sukces aliantom, którzy rozpoczęli pościg za wycofującym się przeciwnikiem.

Wraz z ofensywą pod El-Alamejn w listopadzie 1942 r. we francuskich koloniach w Afryce Północnej nastąpił pierwszy duży desant sił amerykańskich i brytyjskich, zwany **operacją „Torch"** (czyt.: torcz, ang. 'pochodnia'). Na kontynencie wylądowało ponad 100 tys. żołnierzy, którymi dowodził amerykański **gen. Dwight Eisenhower** [czyt.: dłajt **aj**zenhałer]. Oddziały te zajęły Algierię i Maroko, słabo bronione przez siły francuskie podległe rządowi Vichy. Postawa Francuzów sprawiła, że w odwecie 11 listopada 1942 r. wojska niemieckie wkroczyły do nieokupowanej części Francji.

W odpowiedzi na działania sił amerykańsko-brytyjskich w Maroku i Algierii państwa Osi opanowały Tunezję. Na rozkaz Hitlera do Afryki dostarczono posiłki. Początkowo zaprawionym w bojach oddziałom Osi udało się zadać spore straty uzbrojonym w nowoczesny sprzęt, ale niedoświadczonym żołnierzom amerykańskim w **bitwie o przełęcz Kasserine** (luty 1943 r.). W obliczu olbrzymiej przewagi aliantów **13 maja 1943 r.** musiały jednak **skapitulować**. Do niewoli dostało się 250 tys. żołnierzy państw Osi.

BITWA O ATLANTYK

W chwili wybuchu wojny brytyjską Royal Navy uznawano za najsilniejszą flotę na świecie. Niemiecka Kriegsmarine [czyt.: krigsmarine] dowodzona przez **adm. Ericha Raedera** [czyt.: ericha redera] nie była w stanie jej dorównać, a plan rozbudowy floty III Rzeszy miał się zakończyć najwcześniej w połowie lat 40. Z tego powodu Niemcy nie mogli otwarcie stawić czoła Brytyjczykom na morzu i skupili się na przerwaniu morskich dostaw do Wielkiej Brytanii. Od początku wojny statki alianckie, wzorem doświadczeń z I wojny światowej, pływały w konwojach, pod eskortą okrętów wojennych. Jednocześnie brytyjska flota wspierana przez swoich sojuszników blokowała niemieckie porty i dostawy zaopatrzenia dla III Rzeszy.

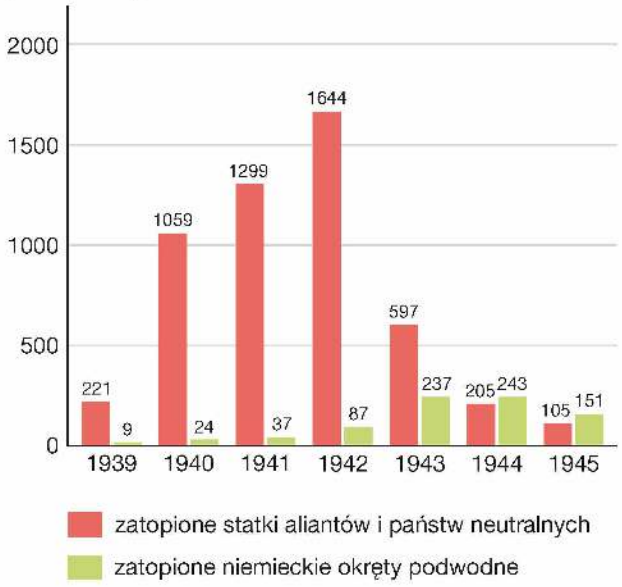
Konwój statków handlowych na Oceanie Atlantyckim eskortowany przez okręty wojenne i samoloty.

▪ *fotografia, Atlantyk, 1942 r.*

Pierwszy brytyjski statek Athenia został zatopiony przez niemiecki okręt podwodny U-30 3 września 1939 r. Data ta wyznacza symboliczny początek **bitwy o Atlantyk**, trwającej aż do maja 1945 r. Było to najdłuższe starcie podczas II wojny światowej. Ze względu na brak klasycznych okrętów oraz samolotów dalekiego zasięgu, które mogłyby posłużyć do ataku na morskie konwoje, hitlerowcy skierowali do walki na Oceanie Atlantyckim okręty podwodne, nazywane **U-Bootami** [czyt.: ubotami]. Ich liczba także była jednak niewystarczająca. W sierpniu 1940 r. III Rzesza dysponowała ok. 50 okrętami podwodnymi, tymczasem według niemieckiego dowódcy floty podwodnej **adm. Karla Dönitza** [czyt.: dyneca] do zablokowania Wielkiej Brytanii było ich potrzebnych

Straty w żegludze handlowej aliantów i państw neutralnych oraz wśród niemieckich okrętów podwodnych

WARTO WIEDZIEĆ

Działania floty nawodnej

Ze względu na przewagę Royal Navy głównym zadaniem niemieckich okrętów wojennych były działania nazywane rajdami. W samotnych wyprawach, aby uniknąć starcia z Brytyjczykami, starały się zatopić jak najwięcej statków handlowych. W rajdach uczestniczyły krążownik Admiral Graf Spee [czyt.: szpi], który został zlokalizowany i w grudniu 1939 r. zmuszony do samozatopienia u wybrzeży Urugwaju, oraz pancerniki Scharnhorst [czyt.: szarnhorst] i Gneisenau [czyt.: gnajzenał]. Hitler wielkie nadzieje wiązał z pancernikami Bismarck [czyt.: bismark] i Tirpitz [czyt.: tirpic]. Pierwszy z nich w maju 1941 r. zdołał wprawdzie zniszczyć brytyjski pancernik Hood [czyt.: hud], ale osaczony przez Royal Navy sam też został zatopiony. Tirpitz stacjonował w Norwegii, skąd miał atakować konwoje płynące do ZSRS. Ze względu na niebezpieczeństwo stwarzane przez tę jednostkę alianci wielokrotnie próbowali ją zatopić, m.in. z udziałem miniaturowych okrętów podwodnych. Ostatecznie w listopadzie 1944 r. brytyjskie bombowce Lancaster [czyt.: lankaster] za pomocą superciężkich bomb posłały pancernik na dno.

Do ataków na szlaki handlowe Niemcy skierowali także krążowniki pomocnicze, ucharakteryzowane na cywilne okręty, z zamaskowanym uzbrojeniem, często płynące pod aliancką lub neutralną banderą. Początkowo wywoływały spore zamieszanie, było ich jednak za mało, aby realnie zagrozić alianckim konwojom.

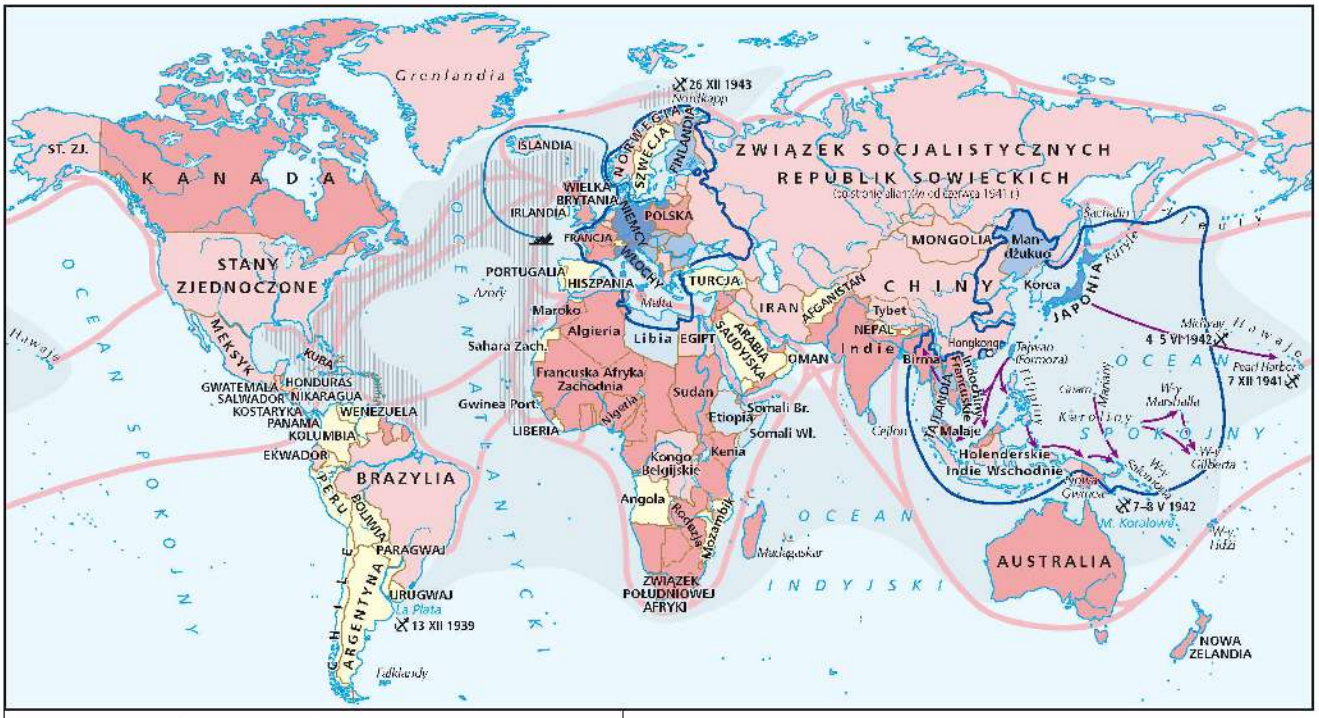
Pancernik Bismarck był najpotężniejszym okrętem niemieckiej floty. Został zatopiony podczas swojego pierwszego bojowego rejsu po Atlantyku.

- *fotografia, Niemcy, 1939 r.*

? W jaki sposób Niemcy wykorzystywali swoją flotę nawodną?

ZMAGANIA NA MORZACH I OCEANACH

? 1. Wymień rejony świata, w których pływały niemieckie U-Booty.

2. Wyjaśnij, jakim szlakom zagrażały niemieckie okręty stacjonujące w Norwegii.

300. Jednak Hitler, który szykował się do wojny z ZSRS, przyznał priorytet w dostawach stali na potrzeby wojsk lądowych i lotnictwa. Produkcja okrętów podwodnych na szeroką skalę zaczęła się dopiero na początku 1943 r., gdy budowano ich po 20 miesięcznie.

Od połowy 1940 r. niemieckie okręty podwodne ruszały do akcji przeciwko aliantom z baz w okupowanej Norwegii i Francji. Stosowały **taktykę wilczych stad**, która polegała na atakowaniu konwojów przez grupę kilku lub kilkunastu U-Bootów jednocześnie. Wprowadzało to zamieszanie i utrudniało obronę statków handlowych. Dzięki skutecznemu łamaniu brytyjskich szyfrów wywiad Kriegsmarine mógł przewidzieć trasy konwojów. Po ich wykryciu drogą radiową przekazywano meldunek do stanowiska dowodzenia w okupowanej Francji – stamtąd kierowano w rejon konwoju duże grupy okrętów podwodnych. Ich działania były szczególnie skuteczne w tzw. czarnej dziurze na środkowym Atlantyku, czyli obszarze leżącym poza zasięgiem samolotów alianckich. Niemieckie okręty otaczały konwój i w nocy atakowały go jednocześnie z kilku stron. Ta taktyka początkowo przyniosła aliantom duże straty. Jednak odpowiednią liczbę okrętów podwodnych udało się Niemcom rzucić do akcji dopiero na przełomie 1942 i 1943 r. Do tego czasu alianci osiągnęli przewagę jakościową i udoskonalili sposoby walki z przeciwnikiem:

- okręty wyposażano w radary zdolne do wykrywania na powierzchni wody peryskopów okrętów podwodnych;
- zaczęto wykorzystywać sonary – urządzenia wysyłające pod wodą impulsy dźwiękowe, służące do namierzania U-Bootów;
- do walki skierowano samoloty patrolowe dalekiego zasięgu (np. B-24 Liberator);

WARTO WIEDZIEĆ

U-Booty

Niemieckie okręty podwodne z okresu II wojny światowej nie mogły cały czas płynąć w zanurzeniu – musiały wychodzić na powierzchnię, aby naładować akumulatory do silników elektrycznych stanowiących ich podwodny napęd. Gdy U-Boot płynął na powierzchni, używał silników diesla. Mógł wówczas rozwinąć maksymalną prędkość 17 węzłów, a przy prędkości zredukowanej do 10 węzłów miał zasięg 8500 mil. Podczas pływania pod wodą zasięg spadał do zaledwie 80 mil przy 4 węzłach. Uzbrojenie U-Boota składało się z kilku wyrzutni torped: czterech dziobowych i jednej rufowej. Dodatkowo każdy okręt wyposażono w armatę i działko przeciwlotnicze.

? Jakim uzbrojeniem dysponowały niemieckie U-Booty?

Wynurzony niemiecki U-Boot atakowany przez amerykańskie bombowce. Chwilę po zrobieniu tego zdjęcia okręt został zatopiony.

▪ *fotografia, Atlantyk, ok. 1943 r.*

- zbudowano liczne lotniskowce eskortowe, dzięki czemu lotnictwo mogło towarzyszyć konwojom na całej trasie (zlikwidowano tzw. czarną dziurę na Atlantyku);
- alianckie samoloty wyposażono w radary i bomby głębinowe.

Wobec tych zmian oraz coraz skuteczniejszego rozszyfrowywania niemieckich meldunków nadawanych Enigmą system wilczych stad zawiódł. Użycie przez załogę U-Boota radiostacji czy wypłynięcie na powierzchnię szybko powodowało aliancki atak. Przełomowym momentem wojny na Atlantyku był maj 1943 r., gdy Niemcy stracili aż 41 okrętów podwodnych. Wówczas adm. Dönitz, od początku 1943 r. dowódca całej niemieckiej marynarki wojennej, uznał, że do czasu wyprodukowania nowych typów okrętów podwodnych należy zaprzestać dużych akcji.

DALEKI WSCHÓD NA POCZĄTKU WOJNY

Gdy w Europie wybuchła II wojna światowa, Japonia ogłosiła neutralność. Zawarcie układu Ribbentrop–Mołotow zaskoczyło japońskich polityków, którzy uznali, że Hitler złamał tym pakt antykominternowski wymierzony w komunizm. Ostatecznie Tokio podpisało zawieszenie broni w konflikcie z ZSRS w Mandżurii. W Japonii wybuchł jednak spór o kierunek dalszej polityki kraju. Po upadku Francji przeważyły głosy opowiadające się za współpracą z III Rzeszą i kontynuowaniem działań wojennych. We wrześniu 1940 r. Japończycy zawarli z Niemcami i Włochami **pakt trzech** – w którym obiecywali sobie wzajemną pomoc i dzielili świat na strefy wpływów. Wśród japońskich przywódców zarysowały się dwie koncepcje dalszej agresji:

- pierwsza zakładała atak na ZSRS i zdobycie zasobnej w złoża gazu i ropy Syberii;
- druga uwzględniała uderzenie na południe, głównie w celu opanowania bogatych w surowce Holenderskich Indii Wschodnich (dzisiejsza Indonezja).

Ostatecznie zwyciężyła druga z nich, a Japonia, nieświadoma przygotowywanej przez Hitlera operacji „Barbarossa", w kwietniu 1941 r. podpisała układ o nieagresji z ZSRS. Wcześniej, w latach 1940–1941, Japończycy przejęli kontrolę nad **Indochinami**, podległymi rządowi Vichy. Zagrażało to brytyjskiej bazie w **Singapurze** oraz Holenderskim Indiom Wschodnim.

Cały czas trwały także walki Japonii z Republiką Chińską, na której czele stał przywódca Kuomintangu [czyt.: kłomintanu] **Czang Kaj-szek**. Te agresywne działania Tokio wywołały reakcję USA. Stany wprowadziły blokadę kont bankowych Japonii i zakaz sprzedaży ropy naftowej temu państwu, co miało zmusić Japończyków do ustępstw i zmiany polityki. Decyzję USA poparły Wielka Brytania i Holandia. Ostatecznie jednak amerykańska strategia, a zwłaszcza coraz większa pomoc USA dla Chin, doprowadziła do zwycięstwa w Japonii stronnictwa dążącego do wojny. W październiku 1941 r. nowym premierem oraz ministrem wojny i ministrem spraw wewnętrznych został **gen. Hideki Tōjō** [czyt.: todżio], który przekonał do swoich wojennych planów **cesarza Hirohito**. Japonia rozpoczęła ekspansję na Pacyfiku, aby zdobyć Holenderskie Indie Wschodnie. Jednocześnie, z uwagi na możliwość udzielenia Holendrom wsparcia przez Amerykanów i Brytyjczyków, postanowiła zaatakować dalekowschodnie bazy tych państw.

ATAK NA PEARL HARBOR

Plany wojenne dowódcy japońskiej floty **adm. Isoroku Yamamoto** [czyt.: jamamoto] zakładały kilka potężnych uderzeń, które miały zmusić przeciwnika do szybkiej kapitulacji. Admirał zdawał sobie sprawę ze znacznej przewagi ekonomicznej USA i wiedział, że w długotrwałej kampanii to potencjał przemysłowy będzie decydujący. Tylko krótki konflikt mógł dać cesarstwu zwycięstwo. Za główną siłę uderzeniową i najważniejsze okręty marynarki wojennej Yamamoto uznawał **lotniskowce**, dotąd traktowane jako jednostki pomocnicze względem pancerników.

W grudniu 1941 r. Japończycy niepostrzeżenie, w całkowitej ciszy radiowej podpłynęli pod najważniejszą bazę amerykańskiej marynarki wojennej (US Navy, czyt.: jues nejwi) na Pacyfiku – **Pearl Harbor** [czyt.: perl harber] na Hawajach – i w niedzielny ranek **7 grudnia 1941 r.** zaatakowali ją bez wypowiedzenia Stanom Zjednoczonym wojny. Amerykanie spodziewali się wprawdzie japońskiego uderzenia, ale przypusz-

„TORA! TORA! TORA!"

Plan ataku Japonii na amerykańską bazę w Pearl Harbor nosił kryptonim „Tora! Tora! Tora!". Do jego wykonania skierowano zespół okrętów, w tym sześć lotniskowców, które na pokładach miały ponad 400 samolotów myśliwskich, bombowych i torpedowych. Nalot został przeprowadzony rankiem 7 grudnia 1941 r. Głównym celem japońskich lotników były amerykańskie lotniskowce (które akurat przebywały poza bazą) oraz pancerniki. Dzięki całkowitemu zaskoczeniu Japończycy zatopili lub zniszczyli 21 okrętów (w tym wszystkie pancerniki) oraz ok. 260 samolotów stacjonujących na okolicznych lotniskach. Podczas nalotu zginęło blisko 2400 amerykańskich żołnierzy i marynarzy. Japonia straciła jedynie 29 samolotów, 5 miniłodzi podwodnych oraz 65 lotników. Brak lotniskowców w bazie uchronił je przed zniszczeniem i miał decydujący wpływ na dalsze walki na Pacyfiku. Japończycy nie przeprowadzili także trzeciej fali nalotów, dzięki czemu ocalały zapasy potrzebnej okrętom ropy.

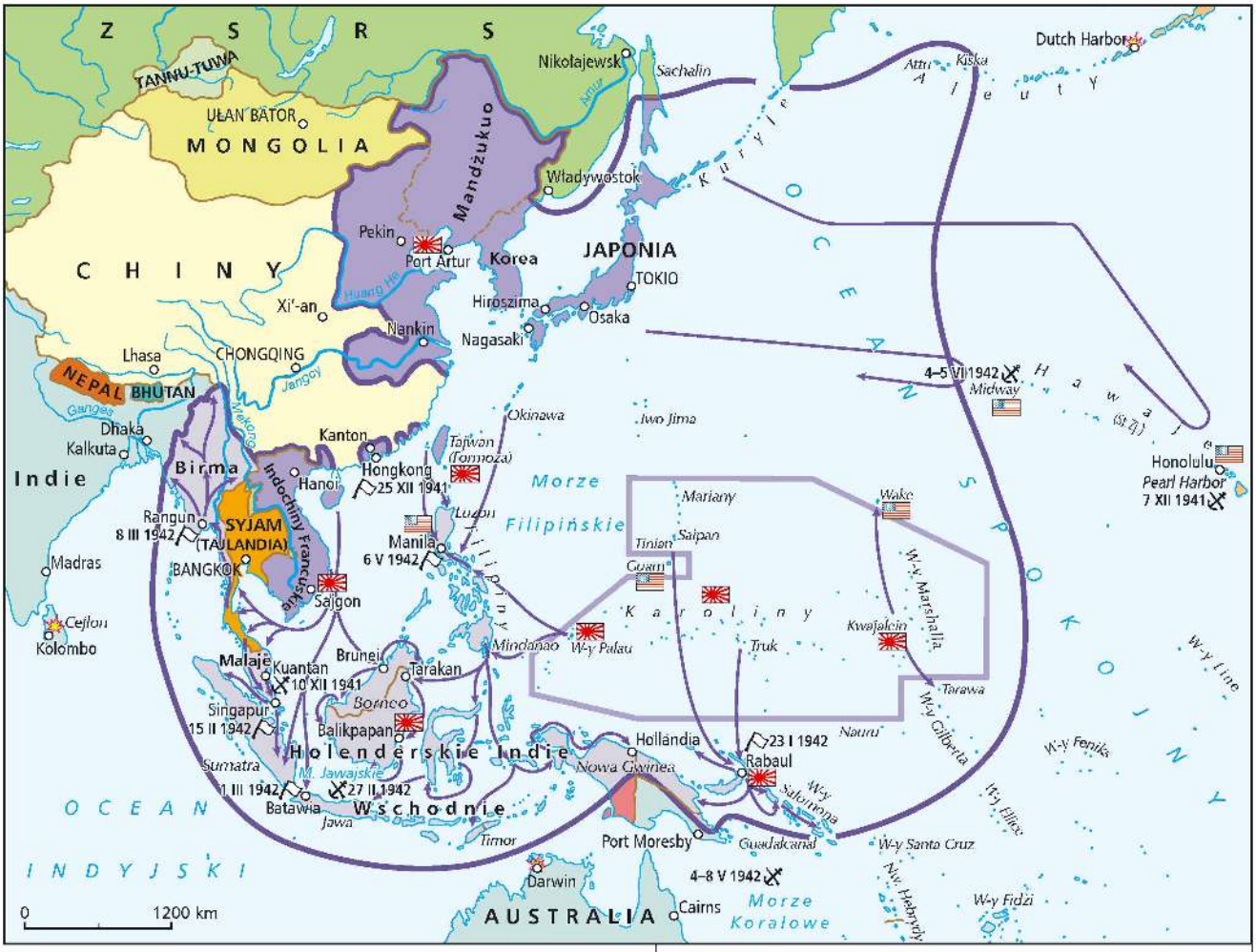

Baza amerykańska w Pearl Harbor sfotografowana z japońskiego samolotu podczas ataku. W głębi koło Wyspy Forda widać zacumowane parami pancerniki, które były głównym celem wroga.

▪ *fotografia, Pearl Harbor, 7 XII 1941 r.*

? Jakie były skutki japońskiego ataku na Pearl Harbor?

WALKI NA PACYFIKU 1941–1942

? 1. Wymień tereny zaatakowane przez Japończyków po wybuchu wojny na Pacyfiku.

2. Wskaż miejsca największych bitew powietrzno-morskich w 1942 r.

czali, że zostanie ono wymierzone w Filipiny. Podstępny atak i olbrzymia klęska wywołały w Amerykanach wzrost uczuć patriotycznych i chęć rewanżu. Prezydent USA **Franklin Delano Roosevelt** [czyt.: ruzwelt] niezwłocznie wypowiedział wojnę Japonii. Na wieść o tym Hitler przystąpił do wojny z USA. Liczył, że podobnie zareaguje Japonia, która opowie się przeciwko ZSRS. Tak się jednak nie stało, a decyzja Führera tylko poprawiła sytuację aliantów.

EKSPANSJA JAPOŃSKA

Początek wojny na Pacyfiku przyniósł Amerykanom i ich sojusznikom wiele porażek. Równolegle z atakiem na Pearl Harbor doszło do japońskich nalotów i ataków na inne tereny.

W krótkim czasie Japończycy zajęli:

- Filipiny bronione przez oddziały amerykańsko-filipińskie,
- Malaje i potężną twierdzę brytyjską w Singapurze,
- Holenderskie Indie Wschodnie,
- wyspy Aleuty należące do USA,
- część Nowej Gwinei,
- Birmę.

Ponadto ich lotnictwo przeprowadziło także naloty na Australię, a armia lądowa dotarła

TEKST ŹRÓDŁOWY

ORĘDZIE PREZYDENTA ROOSEVELTA

Dzień po ataku Japończyków na Pearl Harbor prezydent Stanów Zjednoczonych Franklin Delano Roosevelt wygłosił orędzie w Kongresie. Po tym wystąpieniu Kongres niemal jednogłośnie poparł rezolucję o wypowiedzeniu wojny Japonii.

W dniu wczorajszym, 7 grudnia 1941 r. – będzie to zawsze data haniebna – Stany Zjednoczone zostały nagle i zgodnie ze znacznie wcześniej powziętym zamiarem zaatakowane siłami morskimi i powietrznymi Cesarstwa Japonii.

Należy zaznaczyć, że oddalenie Hawajów od Japonii nie pozostawia żadnej wątpliwości, że atak był z rozmysłem planowany wiele dni lub nawet tygodni naprzód. W tym samym czasie rząd japoński świadomie wprowadzał w błąd Stany Zjednoczone fałszywymi oświadczeniami i wyrażaniem nadziei na zachowanie pokoju.

Zawsze będziemy pamiętali, jaki charakter miał ten napad na nas. Obojętne jak długo przyjdzie walczyć, ażeby złamać tę przygotowaną wcześniej inwazję, lud amerykański, pełen siły wynikającej z poczucia sprawiedliwości, doprowadzi do absolutnego zwycięstwa.

Wierzę, że wyrażam wolę Kongresu oraz narodu, gdy stwierdzam, że nie tylko będziemy się bronić ze wszystkich sił, lecz także musimy zdobyć pewność, że nigdy nie zagrozi nam ponownie podobna forma zdradzieckiego działania...

Proszę, ażeby Kongres uchwalił, że od momentu niesprowokowanego i tchórzliwego napadu japońskiego w niedzielę, 7 grudnia, istnieje stan wojny między Stanami Zjednoczonymi i Cesarstwem Japonii.

Źródło: *Historia powszechna 1918–1945*, oprac. B. Łyczko-Grodzicka, M. Pułaski, Kraków 1981, s. 223–224.

? 1. Omów, w jaki sposób prezydent Roosevelt opisał atak japoński na Pearl Harbor.
2. Wyjaśnij, jakie były konsekwencje napaści Japończyków na amerykańską bazę na Hawajach.

do granic Indii. W ciągu pięciu miesięcy Japonia opanowała terytorium liczące niemal 3 mln km^2, zamieszkiwane przez 130 mln ludzi. Były to tereny obfitujące w surowce i żywność. Japończycy liczyli na to, że ich sukcesy militarne zmuszą USA do zawarcia pokoju, po którym Amerykanie, Brytyjczycy i Holendrzy musieliby się wycofać z Dalekiego Wschodu. Jednak alianci nie zaprzestali walk.

Gen. Arthur Ernest Percival [czyt.: persiwal] 1, dowódca sił brytyjskich na Malajach, w drodze na rozmowy dotyczące kapitulacji. W wyniku tej klęski do niewoli dostało się prawie 140 tys. żołnierzy brytyjskich, australijskich i hinduskich.

▪ *fotografia, Singapur, II 1942 r.*

KONIEC JAPOŃSKICH SUKCESÓW

Na przełomie kwietnia i maja 1942 r. Japończycy rozpoczęli akcję, której celem było zdobycie miasta Port Moresby [czyt.: moresbi] na Nowej Gwinei. Stamtąd zamierzali prowadzić działania przeciwko Australii. Atak od strony pokrytych dżunglą górskich przełęczy został zatrzymany przez żołnierzy australijskich. W tej sytuacji Japończycy zaplanowali desant swoich żołnierzy w Port Moresby. Jednak Amerykanie, którzy złamali japońskie szyfry, wiedzieli o przygotowywanym uderzeniu i skoncentrowali swoje siły na Morzu Koralowym. W dniach **4–8 maja 1942 r.** doszło tam do pierwszej bitwy morskiej w historii, w której

Lotniskowiec USS Yorktown [czyt.: jorktałn] został zbombardowany przez samoloty nieprzyjaciela. Przechylony okręt dryfował bez załogi. Zatonął po storpedowaniu przez japoński okręt podwodny.

▪ *fotografia, Pacyfik, 4 VI 1942 r.*

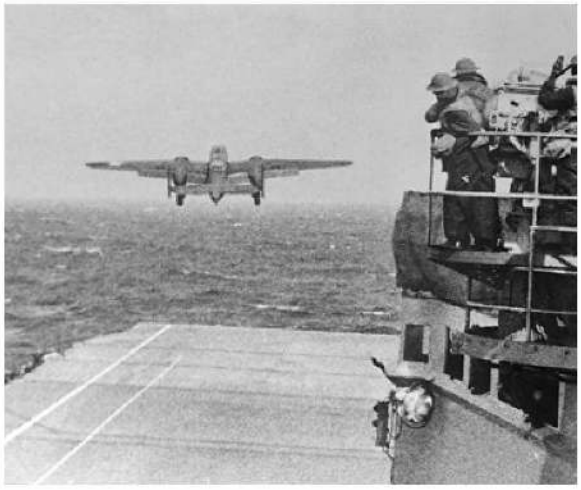
okręty obu flot nie spotkały się, a w walkach uczestniczyły głównie samoloty. Obie strony utraciły po jednym lotniskowcu, ale Amerykanom udało się zniweczyć plany japońskiego desantu na Port Moresby. Było to pierwsze duże niepowodzenie Japonii.

Aby nie dopuścić do przedłużenia walk, adm. Yamamoto chciał ponownie uderzyć na amerykańską bazę, tym razem na wyspie Midway [czyt.: midłej], ok. 1,6 tys. km na zachód od Hawajów. Plan zakładał zwabienie floty USA w rejon walk i całkowite jej zniszczenie, zwłaszcza lotniskowców. Jednak Amerykanie po raz kolejny zdeszyfrowali japońskie meldunki. Dowódca amerykańskiej marynarki **adm. Chester Nimitz** [czyt.: czester nymic] skierował trzy lotniskowce w rejon przewidywanego ataku. **4 czerwca 1942 r.** doszło do potężnej **bitwy morskiej pod Midway**, która zakończyła się klęską cesarskiej floty. Japonia straciła cztery lotniskowce, a na ich pokładach kadrę najlepszych, świetnie wyszkolonych i doświadczonych w walce pilotów oraz mechaników.

WARTO WIEDZIEĆ

Rajd Doolittle'a

Symbolem woli walki Amerykanów stał się ich pierwszy nalot na Japonię, znany jako **rajd Doolittle'a** [czyt.: dulityl]. W kwietniu 1942 r. dwa lotniskowce USA podpłynęły pod Wyspy Japońskie, a następnie 16 dwusilnikowych bombowców B-25 dowodzonych przez płk. Jamesa [czyt.: dżejmsa] Doolittle'a zrzuciło bomby na japońskie miasta, w tym Tokio. Akcja nie wyrządziła istotnych szkód, ale miała duże znaczenie propagandowe. Większość amerykańskich samolotów musiała jednak wylądować przymusowo w Chinach, na co Japończycy w odpowiedzi dopuścili się mordów na tamtejszej ludności za pomoc udzieloną USA.

Samoloty B-25 startują z lotniskowca USS (skrót od United States Ship) Hornet do ataku na Japonię.

▪ *fotografia, Pacyfik, 18 IV 1942 r.*

? Jakie znaczenie miał bombowy atak na Japonię w 1942 r.?

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg walk w Afryce w latach 1940–1942.
2. Wyjaśnij znaczenie bitwy o Atlantyk dla losów II wojny światowej.
3. Wymień przyczyny japońskiej ekspansji na Pacyfiku.
4. Opisz zmiany w sposobie prowadzenia wojny morskiej na przykładzie walk na Dalekim Wschodzie w 1942 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Dimbleby, *Bitwa o Atlantyk. Jak alianci wygrali II wojnę światową*, tłum. M. Ronikier, Kraków 2017.
Z. Flisowski, *Burza nad Pacyfikiem. Tom 1*, Warszawa 1997.

6 POLITYKA OKUPACYJNA III RZESZY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były założenia ideologiczne nazizmu sformułowane przez Hitlera?
2. Jaką postawę przejawiali niemieccy żołnierze wobec ludności Polski i ZSRS po wybuchu wojny?

POLITYKA RASOWA HITLERA

Poglądy Hitlera wywarły decydujący wpływ na politykę III Rzeszy wobec podbitej ludności. Führer już w *Mein Kampf* jasno wyraził przekonanie o wyższości Germanów nad innymi grupami etnicznymi, a swoje zapowiedzi zaczął realizować podczas wojny, zwłaszcza w okupowanej Europie Wschodniej. Obywatele państw zachodnich zgodnie z planem Hitlera mieli stanowić część powojennego świata. Natomiast zamieszkujących wschód kontynentu Słowian, Żydów oraz Romów – w ideologii nazistowskiej uważanych za **podludzi** – należało eksterminować lub zmusić do niewolniczej pracy na rzecz przedstawicieli rasy germańskiej (**nadludzi**). Niemcy jako grupa uprzywilejowana nie musieli przestrzegać żadnych norm etycznych wobec reprezentantów innych, niższych ras. Do kategorii podludzi zaliczano również tych członków narodu niemieckiego, którzy nie pasowali do nazistowskiej wizji społeczeństwa. Były to m.in. osoby niepełnosprawne fizycznie i psychicznie, bezdomni, homoseksualiści oraz świadkowie Jehowy.

Niemcy nie zaczęły realizować hitlerowskiej polityki rasowej od razu po wybuchu wojny. Kwestie ideologiczne, z wyjątkiem stosunku do Żydów, pozostawiono do uregulowania w przyszłości, a poszczególne narody traktowano zależnie od ich stopnia przydatności dla III Rzeszy. Słowaków, Chorwatów czy Słoweńców spotykały jedynie niewielkie prześladowania, Niemcy zachowali także poprawne relacje z częścią Ukraińców oraz Litwinami, Łotyszami i Estończykami. Najcięższe represje objęły Polaków, Serbów, Białorusinów, Ukraińców (z obszarów ZSRS) oraz Rosjan.

NOWY PORZĄDEK NA PODBITYCH TERENACH

Strategia Niemców na okupowanych ziemiach zależała od planów Hitlera wobec poszczególnych narodów. Niektóre obszary, jak część Polski i Belgii oraz Wolne Miasto Gdańsk, włączono bezpośrednio do III Rzeszy. Inne, w tym Alzację i Lotaryngię, Luksemburg, północną Słowenię i okręg białostocki, stopniowo przygotowywano do inkorporacji. Polegało to przede wszystkim na wprowadzeniu niemieckiego systemu prawnego oraz przymusowej służby wojskowej, a także unifikacji poczty, kolei i podatków. III Rzeszy bezpośrednio podporządkowano Generalne Gubernatorstwo oraz Protektorat Czech i Moraw. Miały one wprawdzie autonomiczne władze, ale pozostawały całkowicie zależne od Niemiec. Natomiast tereny na wschodzie (część dawnych polskich Kresów Wschodnich, oku-

Plakat, który miał zachęcać Francuzów do wstępowania w szeregi dywizji SS Charlemagne [czyt.: szarlemań], największej francuskiej jednostki walczącej po stronie Hitlera. Napis głosi: *Wraz ze swoimi europejskimi towarzyszami pod znakiem SS zwyciężysz!*.

▪ *plakat, Francja, 1944 r.*

EUROPA POD NIEMIECKĄ OKUPACJĄ

? 1. Wymień kraje, w których było najwięcej obozów koncentracyjnych.

2. Wskaż państwa, w których doszło zarówno do kolaboracji z okupantem, jak i utworzenia ruchu oporu.

powane obszary ZSRS i kraje nadbałtyckie), które w przyszłości zapewniałyby przestrzeń życiową (niem. *Lebensraum*) dla niemieckiej „rasy panów", podlegały **Ministerstwu Rzeszy ds. Okupowanych Ziem Wschodnich**.

Inaczej przedstawiała się sytuacja w Europie Zachodniej. W Norwegii, Holandii i Belgii (do połowy 1944 r.) funkcjonowały lokalne rządy, nadzorowane przez cywilnych komisarzy Rzeszy, którzy podlegali samemu Hitlerowi. Mogli oni wydawać dekrety oraz kontrolować miejscowe prawo. Ponadto we wszystkich tych państwach zlikwidowano parlamenty, zniesiono wolność prasy i radia, a policję podporządkowano niemieckim siłom porządkowym. W okupowanej Francji

(bez obszarów podległych rządowi w Vichy), na Krecie, w Grecji, Jugosławii oraz Belgii (od połowy 1944 r.) władzę sprawowali natomiast wojskowi komendanci.

Niemcom zależało na maksymalnym wyzysku podbitych państw w celu wzmocnienia własnej gospodarki. Rabowali surowce, pieniądze, wyposażenie i dobra kultury. Fabryki na zajętych terenach wykorzystywano do produkcji na potrzeby niemieckiej armii lub administracji, a pozostałe zamykano. Te działania odbywały się pod głoszonym przez niemiecką propagandę hasłem **nowego porządku**, który III Rzesza miała zaprowadzić w Europie. Stanowiło ono jedynie pretekst do rabunkowej eksploatacji podbitych ziem.

Na okupowanych terenach Niemcy kontrolowali produkcję rolną – zmuszali ludność do dostaw żywności lub rekwirowali potrzebne towary. Aby wymóc posłuszeństwo, stosowali terror. Pod koniec 1941 r. niemal w całej Europie wprowadzono prawo, które skazywało cywilów uznanych za wrogów III Rzeszy na obóz koncentracyjny lub karę śmierci. Jedną z metod zastraszania było też rozstrzeliwanie zakładników w odwecie za zabicie obywateli niemieckich przez oddziały ruchu oporu.

EUROPA ZACHODNIA I SKANDYNAWIA

Przed wybuchem wojny Hitler nie miał szczegółowego planu dotyczącego Europy Zachodniej i Północnej. Marzył o stworzeniu **Wielkiej Tysiącletniej Rzeszy**, która podporządkuje sobie wschodnią część kontynentu. Do swojej wizji – o czym wspominał już w *Mein Kampf* – chciał przekonać Brytyjczyków, Francuzów czy Norwegów. Według rasistowskich teorii Hitlera w państwach zachodnich także zamieszkiwały narody germańskie (np. Holendrzy, Flamandowie, Duńczycy, Norwegowie) lub takie, które w przeszłości były związane z Niemcami (Alzatczycy, Luksemburczycy). Społeczeństwa tych krajów nie doświadczyły zatem okrucieństw hitlerowskiej okupacji. Niemieccy żołnierze zachowywali się najczęściej przyjaźnie, a potrzebne towary kupowali, a nie rabowali.

Niemiecka propaganda na Zachodzie za głównego wroga uznawała komunistów oraz polityków brytyjskich i amerykańskich, sterowanych rzekomo przez Żydów. Takie działania sprawiły, że w Europie Zachodniej **kolaboracja** nie była zjawiskiem wyjątkowym i przebiegała na wielu płaszczyznach – od politycznej, poprzez wojskową, gospodarczą czy kulturalną,

WARTO WIEDZIEĆ

Kolaboracja Quislinga

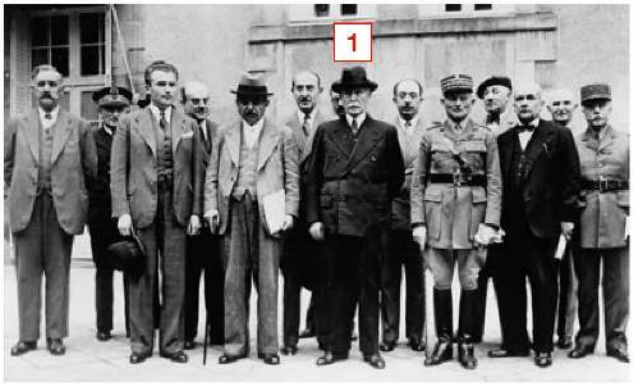
Partia nacjonalistyczna Nasjonal Samling (czyt.: naszonal samling, Narodowa Jedność) założona w 1933 r. przez Vidkuna Quislinga miała program zbliżony do nazizmu. Quisling dążył do powołania Ligi Narodów Nordyckich. Po ataku III Rzeszy obwołał się premierem i wydał odezwę do narodu z wezwaniem do zaprzestania walki. Nie zyskał jednak poparcia Norwegów, którzy pozostali wierni legalnemu rządowi. Podczas okupacji niemieckiej Quisling jako norweski premier ściśle współpracował (kolaborował) z hitlerowcami. Prześladował miejscowych Żydów i wysyłał ich do niemieckich obozów koncentracyjnych. Współnie z Gestapo zwalczał ruch oporu. Postawa Quislinga sprawiła, że stał się znanym w całej Europie synonimem kolaboracji i zdrady narodowej.

? Poszukaj informacji o innych osobach, które w czasie wojny nazywano quislingami.

Vidkun Quisling w 1945 r. został schwytany przez norweski ruch oporu, a następnie osądzony i rozstrzelany.

▪ *fotografia, Norwegia, 1941 r.*

Rząd Vichy, na którego czele stał Philippe Pétain [1], od początku kolaborował z Niemcami. Władze te bez nacisków ze strony Berlina ogłosiły wprowadzenie antyżydowskich ustaw, a później pomagały w deportacji francuskich Żydów do obozów zagłady.

▪ *fotografia, Francja, 1940 r.*

aż po ideologiczną. Za współpracą z Hitlerem stały też niekiedy chęć uzyskania korzyści oraz inne pojmowanie racji stanu.

Władzę na podbitych terenach Niemcy często powierzali miejscowym politykom. Symbolami kolaboracji z III Rzeszą byli **Vidkun Quisling** w Norwegii oraz **Philippe Pétain** stojący na czele francuskiego państwa Vichy. Dzięki rządom kolaboracyjnym Hitler mógł sprawnie zarządzać okupowanymi ziemiami i je eksploatować. Mimo to w podbitych krajach cały czas stacjonowały wojska III Rzeszy i działała niemiecka tajna policja Gestapo.

OKUPACJA EUROPY WSCHODNIEJ

Nadrzędnym celem Hitlera była budowa Wielkiej Tysiącletniej Rzeszy. Miała ona obejmować tereny przedwojennych Niemiec i obszary położone na wschodzie (do ok. 500 km od dotychczasowych granic). Aby uzyskać dla „rasy panów" przestrzeń życiową w Europie Wschodniej, hitlerowcy planowali wymordować lub wysiedlić mieszkającą tam ludność słowiańską – Polaków, Ukraińców, Rosjan i Białorusinów. Z tego powodu od początku działań w regionie Niemcy nie przestrzegali żadnych zasad i byli nastawieni na wyniszczenie jak największej części społeczeństwa. Jednostki SS i formacje Wehrmachtu przeprowadzały ataki na obiekty cywilne i rozstrzeliwały ludność. Za oddziałami frontowymi podążały specjalne **grupy operacyjne Einsatzgruppen**, których zadaniem było wymordowanie osób uznanych za niepożądane. W Polsce oddziały Einsatzgruppen pozbawiały życia przede wszystkim przedstawicieli elit (więcej zob. s. 116). Z kolei po ataku na ZSRS celem grup operacyjnych stali się głównie Żydzi oraz komuniści.

Rządy nazistów w okupowanej wschodniej Europie opierały się na brutalnym terrorze. Kara śmierci groziła nawet za drobne przewinienia, takie jak uchylanie się od obowiązkowej pracy, handel bez pozwolenia czy posiadanie radioodbiornika. W Polsce, na Ukrainie oraz w Serbii śmiercią karano także udzielanie pomocy Żydom. Ludzi masowo wywożono do III Rzeszy, gdzie kierowano ich do niewolniczej **pracy przymusowej** w fabrykach lub w gospodarstwach rolnych. Codziennością były aresztowania i transporty do niemieckich **obozów koncentracyjnych**, w których więźniów wyniszczano morderczą pracą. Pod pozorem pacyfikowania partyzantów (czyli tłumienia wystąpień i buntów przeciw władzy) palono całe wsie i miasta, a ich mieszkańców zabijano.

Politykę Niemiec wobec Europy Środkowo-Wschodniej najlepiej podsumowuje **Generalny Plan Wschodni**. Dokument, opracowany w 1941 r. na zlecenie szefa SS **Heinricha Himmlera** [czyt.: hajnrisia himlera], zakładał

Ciała mieszkańców wsi Lidice w Czechach, zamordowanych przez Niemców w odwecie za przeprowadzenie przez czeskich spadochroniarzy z Wielkiej Brytanii zamachu na szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinharda Heydricha. Wieś została całkowicie zniszczona, mężczyźni zabici, a kobiety i dzieci wysłane do obozów.

▪ *fotografia, Lidice, 10 VI 1942 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WYZWOLENIE OBOZU AUSCHWITZ-BIRKENAU

Największy niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny Auschwitz-Birkenau zlokalizowany koło Oświęcimia w okupowanej Polsce został wyzwolony przez Armię Czerwoną w styczniu 1945 r. Żołnierze sowieccy, mimo wielu lat spędzonych na wojnie, byli zszokowani tym, co ujrzeli na miejscu.

Brama była zamknięta na kłódkę. Padał śnieg, a w powietrzu wyczuwało się zapach spalenizny. Za ogrodzeniem było widać całe rzędy baraków, ale ani jednego człowieka. Nie namyślając się wiele, czerwonoarmiści unieśli swoje karabiny maszynowe i odstrzelili kłódkę. „Widziałem już wiele na tej wojnie – wyznał Anatolij Szapiro, dowódca 1085 Pułku Strzelców. – Widziałem śmierć wielu niewinnych ludzi. Widziałem ludzi powieszonych, widziałem innych – spalonych. Ale mimo to nie byłem gotów na Auschwitz... Kiedy weszliśmy do obozu, zobaczyliśmy rzędy baraków, jeden za drugim. Otworzyłem drzwi do jednego z nich. Smród był nie do wytrzymania. To był barak kobiecy, a w jego środku zamarznięte kałuże krwi i leżące na podłodze martwe ciała. A pomiędzy mini leżały ciała jeszcze tych żywych, na wpół nagich, ubranych tylko w cienką bieliznę – a to przecież był styczeń!" [...]

„Widzieliśmy ludzi kompletnie wyniszczonych, poddawanych brutalnym torturom – zapamiętał porucznik Iwan Martynuszkin. – Byli cali w łachmanach, przywierali ciasno do siebie. Większość z nich nie potrafiła sama stanąć na nogi. Leżeli tylko na zbitych z desek łóżkach albo siedzieli oparci o ścianę. To był widok absolutnie straszliwy – wizja niczym z głębi czeluści piekielnych". [...] *„Oni z trudem przypominali ludzi – powiedział Koptiew. – Ich skóra była tak cienka, że widać było pod nią wszystkie żyły, a ich oczy wydawały się wielkie i wyłupiaste, bo tkanka wokół nich całkowicie się zapadła. Kiedy wyciągali ręce, można było dostrzec każdą kość, każdy staw i każde ścięgno. Poczuliśmy, że ogarnia nas rosnące przerażenie. Nikt z nas nie był na to przygotowany".* [...]

Alimbekow wspominał [...] *„Dotarłem do wielkiej drewnianej szopy, starej i na wpół rozpadającej się. Przeszedłem przez jej przedsionek i znalazłem się w długim ciemnym pomieszczeniu. Z początku myślałem, że jest to jakiś rodzaj magazynu, w którym złożono tobołki z ubraniami. I wtedy w półmroku, dostrzegłem ciała małych dzieci leżące wszędzie dookoła. Niektóre były martwe, inne na wpół żywe – przerażająco chude, odziane w strzępy ubrań. Kiedy tam tak stałem, kilka tych małych zawiniątek zaczęło się poruszać – wić się, pełzać, a przy tym wydawać dziwne bełkotliwe odgłosy. Z każdą chwilą coraz bardziej się do mnie zbliżały. Zamarłem. Małe rączki, lepkie od brudu – a na nich ani odrobiny ciała, tylko same kości – wczepiły się w moje wojskowe buty".*

Źródło: M. Jones, *Wojna totalna. Armia Czerwona od klęski do zwycięstwa*, Kraków 2013, s. 262–271.

? 1. Na podstawie tekstu i innych źródeł informacji omów, w jaki sposób hitlerowcy traktowali więźniów obozów koncentracyjnych.

2. Wyjaśnij, jaki obraz obozu Auschwitz-Birkenau wyłania się ze wspomnień żołnierzy Armii Czerwonej.

wymordowanie wszystkich Żydów i większości Słowian z terenów leżących na zachód od Uralu. Resztę planowano przesiedlić poza granice Europy. Pozostali, których zdecydowano się zostawić, wykonywaliby darmową niewolniczą pracę dla ludności niemieckiej, bez dostępu do edukacji czy opieki społecznej. W ten sposób zgodnie z marzeniami Hitlera miała powstać Wielka Tysiącletnia Rzesza.

KOLABORACJA WE WSCHODNIEJ EUROPIE

Brutalna polityka okupacyjna i terror stosowane przez Niemców w Europie Wschodniej nie wszystkich zniechęciły do współpracy z nazistami. Spośród państw tego regionu jedynie w Polsce nie doszło do zorganizowanej kolaboracji z okupantem. Narody, które wcześniej znajdowały się pod władzą Stalina i doświad-

NIEMIECKIE NAZISTOWSKIE OBOZY KONCENTRACYJNE

Podstawą do utworzenia w Niemczech sieci obozów koncentracyjnych było rozporządzenie o ochronie narodu i państwa, wydane przez Hitlera tuż po dojściu do władzy, w lutym 1933 r. Pierwszy obóz koncentracyjny powstał w Dachau, a wkrótce zaczęto organizować kolejne. Niemcy starannie planowali położenie obozów – musiały być one dobrze skomunikowane i zlokalizowane w pobliżu fabryk lub kopalni, w których zamierzano wykorzystywać niewolniczą pracę więźniów. Trafiały tam osoby bez wyroków sądowych, na nieokreślony czas. W 1934 r. kontrolę nad obozami koncentracyjnymi przejęło SS. Po wybuchu II wojny światowej Niemcy utworzyli ponad 9 tys. takich miejsc. Obozy służyły eksterminacji osadzonych poprzez niewolniczą i wyniszczającą pracę. Kierowano tam zarówno członków podziemia lub osoby z nim związane, jak i przedstawicieli inteligencji, przypadkowe ofiary łapanek oraz jeńców wojennych. W niektórych obozach wykonywano pseudomedyczne doświadczenia, które doprowadziły do śmierci i kalectwa poddawanych nim więźniów. W sumie w niemieckich obozach koncentracyjnych przebywało ok. 18 mln ludzi, z czego 11 mln poniosło śmierć.

? W jakim celu Niemcy zakładali obozy koncentracyjne?

Obóz koncentracyjny w Dachau stał się wzorem dla innych takich placówek tworzonych przez Niemców.

▪ *fotografia, Dachau, IV 1945 r.*

Brama wejściowa do największego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i obozu zagłady w Auschwitz-Birkenau z niemieckim napisem: *Arbeit macht frei* [czyt.: arbajt macht fraj] – 'praca czyni wolnym'. Obecnie brama wraz z częścią dawnego obozu wchodzi w skład Miejsca Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau, które pielęgnuje pamięć o ofiarach popełnionego tam ludobójstwa.

▪ *fotografia, Oświęcim, lata 40. XX w.*

czyły rządów komunistów, postrzegały Niemców przychylnie – jako wyzwolicieli, z którymi warto podjąć współpracę. Tak było m.in. na Ukrainie objętej w latach 30. przymusową kolektywizacją. Działacze **Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów** (OUN) – zarówno z frakcji Stepana Bandery OUN-B, jak i Andrija Melnyka OUN-M – liczyli nawet na budowę własnego państwa w porozumieniu z III Rzeszą. Niemcy jednak szybko ostudzili te zapędy i aresztowali zarówno Banderę, jak i Melnyka. Część Ukraińców nie zaprzestała współpracy z okupantem i chętnie służyła w niemieckich formacjach pomocniczych. W 1944 r. po dotkliwych klęskach na froncie wschodnim Niemcy, mimo oporów ideologicznych (Ukraińcy jako Słowianie byli dla Hitlera podludźmi), zdecydowali się wykorzystać ich do walki z ZSRS. Z nacjonalistycznych ukraińskich ochotników utworzono wówczas **Dywizję SS Galizien**, rozbitą przez Armię Czerwoną pod Brodami. Resztki oddziałów wycofały się na zachód i poddały Amerykanom.

Do kolaboracji doszło także na Białorusi. Początkowo rozwijała się ona powoli, głównie w formie organizacji zajmujących się kwestiami społecznymi. Dopiero zmiana sytuacji na froncie skłoniła Niemców do wykorzystania

Przegląd ochotników ukraińskich z Dywizji SS Galizien, który przeprowadzili generalny gubernator Hans Frank [1] oraz gubernator dystryktu Galicja Otton von Wächter [2].

▪ *fotografia, Drohobycz, 1943 r.*

Białorusinów do swoich celów. Jednak podjęta wówczas próba stworzenia jednostek militarnych się nie powiodła. Ludność obawiała się powrotu władzy sowieckiej i działających na tym terenie komunistycznych partyzantów.

Niemcom sprzyjały ponadto ludy północnego Kaukazu, Turkiestanu, Tatarzy Nadwołżańscy i Ormianie. Z mieszkańców tych ziem w 1941 r. powstały **Legiony Wschodnie** (niem. *Ostlegionen*), walczące u boku armii niemieckiej. W polu uwagi III Rzeszy znajdowali się również Kozacy, których Hitler poczytywał za aryjczyków. Nie stworzyli oni jednak niezależnego państwa – zdołali powołać tylko kilkudziesięciotysięczny korpus kawalerii, który od 1944 r. zwalczał partyzantkę komunistyczną w Jugosławii.

W 1941 r. pod okupacją hitlerowską znalazły się także państwa bałtyckie. Ich mieszkańcy przywitali wkraczających żołnierzy Wehrmachtu jak wyzwolicieli, a Niemcy początkowo pozostawili miejscowym pewne swobody. Dopiero w 1942 r. w regionie uruchomiono obozy koncentracyjne, zaczęły się prześladowania Żydów i wcielenia do pracy przymusowej. Pod niemieckim dowództwem w krajach nadbałtyckich powstały jednostki wojskowe oraz dywizje **Waffen SS**, skierowane do walki na froncie wschodnim. W 1944 r. Niemcom udało się zmobilizować 20 tys. Estończyków, 30 tys. Litwinów i ponad 150 tys. Łotyszy.

WARTO WIEDZIEĆ

Rosjanie w służbie Hitlera

Przypadki kolaboracji z okupantem zdarzały się także w rosyjskiej części ZSRS. Z inicjatywy ministra Rzeszy ds. okupowanych ziem wschodnich Alfreda Rosenberga [czyt.: rozenberga] zaczęto tworzyć regularne jednostki pomocnicze złożone z sowieckich jeńców wojennych i cywilów. Oddziały tzw. hiwisów (od niem. *Hilfswillige* – 'chętni do pomocy') mogły liczyć nawet do miliona osób. W 1941 r. Niemcy zezwolili na działalność Rosyjskiej Armii Wyzwolenia Narodowego (RONA – od ros. *Russkaja Oswoboditielnaja Narodnaja Armia*), na której czele stał Bronisław Kamiński. Ta licząca od 5 do 10 tys. żołnierzy jednostka była wykorzystywana głównie do walki z partyzantami. W 1944 r. w obliczu nadciągającej Armii Czerwonej Hitler powołał też Rosyjską Armię Wyzwolenia (ROA), stworzoną przez byłego generała Armii Czerwonej Andrieja Własowa. Oddziały ROA liczące prawie 50 tys. żołnierzy walczyły przeciw wojskom sowieckim. W maju 1945 r. formacje ROA wsparły bunt mieszkańców czeskiej Pragi, a następnie poddały się Amerykanom. Zgodnie z ustaleniami zawartymi w Jałcie żołnierzy Własowa wydano Sowietom – po powrocie do ZSRS zostali rozstrzelani lub trafili do obozów pracy.

Żołnierze armii Andrieja Własowa podczas oficjalnego przeglądu. Udział w walkach wzięli dopiero w ostatnich dniach wojny.

▪ *fotografia, Niemcy, 1944 r.*

? Jak sądzisz, dlaczego niektórzy Rosjanie decydowali się na współpracę z okupantem?

RUCH OPORU W OKUPOWANEJ EUROPIE

Pod wpływem represji stosowanych przez Niemców w podbitych krajach zaczął powstawać ruch oporu. Grupy walczące z okupantem tworzyły się samoistnie lub z inspiracji emigracyjnych rządów. Członkowie podziemia zajmowali się wywiadem, organizowali akcje sabotażowe oraz prowadzili antyniemiecką propagandę wśród ludności. Działalność partyzantki wspierali alianci (siłom demokratycznym udzielali wsparcia Brytyjczycy, komunistom pomagał ZSRS), którzy dostarczali środki łączności, broń oraz przeszkolonych instruktorów. Ruch oporu starał się też zwalczać kolaborację oraz chronić miejscową ludność – np. poprzez zapobieganie masowym wysiedleniom czy wysadzanie torów kolejowych i mostów, by zatrzymać dostawy zaopatrzenia dla Niemców, jak również transporty więźniów do obozów. Rozbudowa struktur podziemia służyła ponadto przygotowaniu społeczeństwa na walkę z okupantem po wkroczeniu wojsk alianckich.

W Polsce i Jugosławii ruch oporu miał charakter **masowy**, natomiast w Norwegii czy Holandii był on **elitarny**, mniej powszechny.

W Polsce oddziały konspiracyjne zaczęły powstawać tuż po klęsce wrześniowej. Do końca wojny w szeregach powstałej w 1942 r. Armii Krajowej znalazło się ponad 400 tys. zaprzysiężonych członków (więcej na ten temat na s. 140–149).

Ruch oporu powstał także we Francji. Francuskie podziemie – **Résistance** [czyt.: rezis**tąs**] – było podporządkowane londyńskiemu Komitetowi Wolnej Francji. Szczególnie aktywnie działało w państwie Vichy. Po lądowaniu w Europie wojsk alianckich Francuzi zaczęli masowo tworzyć oddziały zbrojne, dzięki którym w 1944 r. samodzielnie wyzwolili Paryż. Oprócz Résistance we Francji działała także partyzantka komunistyczna.

W Jugosławii w komunistycznych oddziałach **Josipa Broza-Tito** służyło kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Sprzęt otrzymywali głównie od Brytyjczyków, którzy wspomagali też oddziały **czetników** wiernych królowi przebywającemu

Żołnierze francuskiego ruchu oporu podczas wyzwalania Paryża w 1944 r. W szeregach Résistance walczyli także Polacy oraz Hiszpanie – dawni żołnierze sił republikańskich.

▪ *fotografia, Paryż, 1944 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Bałkany podczas II wojny światowej

Jugosławia, Albania oraz Grecja były okupowane nie tylko przez wojska III Rzeszy, lecz także przez siły włoskie, węgierskie i bułgarskie. W kwietniu 1941 r. w Jugosławii faszyści chorwaccy (**ustasze**) założyli marionetkowe Niezależne Państwo Chorwackie związane sojuszem z Hitlerem. Od początku chcieli usunąć ze swojego terytorium przedstawicieli innych narodowości czy religii, głównie Serbów i Żydów, a także Romów. Mordów dopuszczano się m.in. w obozie koncentracyjnym Jasenovac [czyt.: jasenowac]. Ogółem w państwie ustaszy śmierć poniosło 350 tys. ludzi, w tym prawie 300 tys. Serbów. W odwecie serbski ruch oporu zabijał ludność chorwacką (zginęło ok. 260 tys. Chorwatów).

Serbowie więzieni w obozie w Jasenovacu przez chorwackich faszystów – ustaszy. Szacuje się, że mogło tam zginąć nawet 100 tys. ludzi – Serbów, Żydów, Romów oraz działaczy lewicowych.

▪ *fotografia, Chorwacja, 1943 r.*

Inaczej wyglądała sytuacja w Grecji i Albanii, okupowanych głównie przez wojska włoskie. Nie stosowano tam surowych represji wobec miejscowej ludności (z wyjątkiem Żydów, którzy zostali wymordowani przez hitlerowców), jednak przerwanie przez Niemców dostaw żywności do Grecji wywołało w tym kraju głód.

? Jak wyglądała okupacja Bałkanów przez wojska państw Osi?

na emigracji. Na ich czele stał **Draża Mihailović**. Silne podziemie w Jugosławii sprawiło, że podczas ofensywy Armii Czerwonej partyzanckie oddziały same oswobodziły swój kraj.

Ruch oporu funkcjonował także na terenach okupowanej Grecji, Holandii i Norwegii. We Włoszech działali komuniści, którzy zwalczali zarówno Niemców, jak i funkcjonariuszy faszystowskiej Włoskiej Republiki Socjalnej, utworzonej w 1943 r.

Oddziały partyzanckie powstawały również na ziemiach ZSRS okupowanych przez Niemców. Moskwa wysyłała tam przeszkolonych oficerów i grupy sabotażowe, które walczyły z wojskami niemieckimi i utrudniały im dostawy zaopatrzenia. Oddziały partyzantki sowieckiej działały ściśle na rozkaz Stalina i często zwalczały także inne jednostki uznane za wrogów komunizmu, np. nacjonalistów ukraińskich czy oddziały AK.

ĆWICZENIA

1. Omów politykę rasową III Rzeszy.
2. Porównaj postępowanie okupantów niemieckich wobec mieszkańców Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej.
3. Wymień ogólne założenia i cele Generalnego Planu Wschodniego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borejsza, *Śmieszne 100 milionów Słowian. Wokół światopoglądu Adolfa Hitlera*, Gdańsk 2016.
Ch. Ingrao, *Wierzyć i niszczyć. Intelektualiści w machinie wojennej SS*, tłum. M. Kamińska-Maurugeon, Wołowiec 2013.
C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, Poznań 1984.

7 HOLOKAUST

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. O jakie wydarzenia w Niemczech obwiniał Żydów Adolf Hitler?
2. Jak traktowano ludność żydowską po dojściu nazistów do władzy w III Rzeszy?

POCZĄTEK PRZEŚLADOWAŃ LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Hitler od początku swojej działalności politycznej prześladował Żydów, których uznawał za sprawców wszelkich nieszczęść w historii. Już podczas kampanii wrześniowej żołnierze niemieccy bili i poniżali obywateli polskich żydowskiego pochodzenia. W Będzinie spalili synagogę z 200 modlącymi się w niej Żydami. Do 1941 r. naziści nie mieli jednak sprecyzowanych planów dotyczących ludności żydowskiej. Rozważali m.in. utworzenie dla nich specjalnej strefy koło Lublina lub wysiedlenie – na Madagaskar bądź za Ural.

Od początku okupacji Niemcy wprowadzali coraz bardziej surowe prawa dla ludności żydowskiej. W grudniu 1939 r. wszystkim Żydom powyżej 10. roku życia nakazano nosić na ubraniach **żółtą gwiazdę Dawida**, w celu odróżnienia ich od Polaków. Za brak takiego oznaczenia groziła śmierć. Hitlerowcy konfiskowali majątek gmin i przedsiębiorstw żydowskich, wprowadzili też brutalnie egzekwowany nakaz pracy dla wszystkich mężczyzn. Następnie Żydom zabroniono zmieniać miejsce pobytu i korzystać z komunikacji publicznej.

Kolejny etap prześladowań wiązał się z wydanym na przełomie 1939 i 1940 r. nakazem przesiedlenia ludności żydowskiej do specjalnych stref, zwanych **gettami**. Były to zamknięte dzielnice, wydzielone w miastach, w których Żydzi stanowili znaczny odsetek mieszkańców.

Sukcesy armii hitlerowskiej w 1940 r. sprawiły, że pod niemiecką okupacją znalazły się duże grupy Żydów z Francji, Holandii, Belgii i krajów skandynawskich, a rok później – także Grecji. We wszystkich tych krajach (oprócz Danii) dochodziło do prześladowań. Początkowo jednak ludności żydowskiej pozwalano na wyjazd do krajów neutralnych.

Żydowska rodzina z Holandii z naszytymi gwiazdami Dawida, zatrzymana przez Gestapo i prowadzona do aresztu, skąd została odesłana do obozu.

▪ *fotografia, Holandia, 1941 r.*

Żołnierze niemieccy obcinający brodę Żydowi. Takie działania były jedną z form prześladowania i poniżania ludności żydowskiej w okupowanych krajach.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

GETTA

Pierwsze getto w Polsce powstało w Piotrkowie Trybunalskim, a największe, w którym skupiono 450 tys. ludzi, utworzono w Warszawie. Funkcje administracyjne w getcie pełniła rada żydowska – **judenrat**. Działała tam także żydowska policja, którą okupanci wykorzystywali do przeprowadzania rekwizycji, łapanek oraz eskortowania i załadunku do wagonów kolejowych ludzi wywożonych do obozów śmierci. Getta były bardzo zatłoczone, w jednym pomieszczeniu mieszkało nawet od 7 do 13 osób. Mieszkańcom celowo wydzielano niewielkie porcje żywności, znacznie poniżej minimum koniecznego do przeżycia, aby w ten sposób ich zagłodzić. W zamkniętych dzielnicach rozwijały się także choroby zakaźne, m.in. tyfus. Jedynym ratunkiem był przemyt żywności z polskiej (aryjskiej) części miasta. Jednak zarówno za to, jak i za próby opuszczenia getta groziła kara śmierci. Według badaczy w gettach zmarło blisko 20% polskich Żydów. Dzielnice zamknięte dla ludności żydowskiej powstawały też m.in. w ZSRS, Jugosławii, Rumunii czy na Węgrzech.

Dzieci żydowskie na ulicy warszawskiego getta. Osieroceni i zdani tylko na siebie mali mieszkańcy getta jako pierwsi padali ofiarami głodu i chorób.

▪ *fotografia, Warszawa, 1941 r.*

? W jakim celu hitlerowcy umieszczali ludność żydowską w gettach?

DZIAŁALNOŚĆ EINSATZGRUPPEN

Sytuacja Żydów pogorszyła się po agresji III Rzeszy na ZSRS. Po zajęciu przedwojennych polskich Kresów Wschodnich i europejskiej części Związku Sowieckiego Niemcy od razu przystąpili do eksterminacji zamieszkującej te tereny ludności żydowskiej. W ślad za oddziałami Wehrmachtu wkraczały jednostki **Einsatzgruppen**, które aresztowały Żydów (a także rosyjskich komunistów i Romów), wywoziły do pobliskich lasów, starych żwirowni lub wąwozów, gdzie nakazywano im wykopanie rowów, a następnie przy użyciu karabinów maszynowych zabijano. Na obszarze północno-wschodniej Polski Niemcy podburzali przeciwko Żydom miejscową ludność – wykorzystywali przy tym jej antysemityzm i niechęć do tego narodu. Takie działania hitlerowców doprowadziły do pogromów m.in.

Egzekucja Żydów na Ukrainie przez członków Einsatzgruppen. Mordowali oni zarówno mężczyzn, jak i kobiety oraz małe dzieci.

▪ *fotografia, Ukraina, 1942 r.*

ZAGŁADA EUROPEJSKICH ŻYDÓW

? 1. Wskaż miejsca największych mordów dokonanych na ludności żydowskiej przez Einsatzgruppen.

2. Wymień kraje, z których przywożono Żydów do obozu zagłady w Auschwitz-Birkenau.

w Jedwabnem, Radziłowie czy Wąsoszu. Do podobnych wydarzeń, lecz na większą skalę, dochodziło też na Ukrainie i w krajach nadbałtyckich.

W wyniku działalności Einsatzgruppen na wschodzie zginęło prawie milion Żydów. Do największych masakr doszło w **Ponarach niedaleko Wilna**, gdzie zamordowano ok. 60 tys. ludzi (egzekucję przeprowadziła specjalna jednostka litewska), koło **Rygi** (38 tys. ofiar), a także w okolicach **Kowna**, **Mińska** i **Charkowa**. Na południu Europy w mordowaniu Żydów z Mołdawii i Besarabii pomagali Rumuni, uczestniczący m.in. w ludobójstwie w **Kiszyniowie** i Odessie (35 tys. ofiar). W centralnej Ukrainie największego mordu członkowie Einsatzgruppen dopuścili się w **Babim Jarze koło Kijowa** (33 tys. ofiar).

TEKST ŹRÓDŁOWY

OBÓZ ZAGŁADY W TREBLINCE

Informacje na temat obozów zagłady pochodziły najczęściej od nielicznych, którzy przeżyli. Jednym z nich był Samuel (Szmul) Rajzman, uczestnik buntu w Treblince. Po wojnie zeznawał jako świadek w procesach przeciwko niemieckim zbrodniarzom.

Prokurator Smirnow: *Proszę nam powiedzieć, jak długo żył człowiek od chwili przyjazdu do obozu w Treblince?*
Rajzman: *Cała czynność rozbierania się i przejścia do komór gazowych zabierała mężczyznom od 8 do 10 minut, a kobietom mniej więcej 15 minut. U kobiet trwało to 15 minut, ponieważ musiano im ogolić włosy, zanim przeszły do komór gazowych.*
Prokurator Smirnow: *Dlaczego obcinano im włosy?*
Rajzman: *Zgodnie z pomysłem władz, włosy te miały zostać użyte do produkcji materacy dla niemieckich kobiet.*
[...] ***Prokurator Smirnow:*** *A co się działo z tymi ludźmi później?*
Rajzman: *Tych ludzi prowadzono ulicą Himmelfahr prosto do komór gazowych.*
Prokurator Smirnow: *Proszę nam teraz powiedzieć, jak zachowywali się Niemcy, mordując swoje ofiary w Treblince.*
Rajzman: *Jeśli ma pan na myśli właściwe egzekucje, to każdy niemiecki strażnik miał swój własny przydział pracy. Zacytuję tylko jeden przykład. Mieliśmy Scharfuhrera Menza, do którego należało pilnowanie tak zwanego „Lazarettu". [...] Była to część placu ogrodzona drewnianym parkanem. Spędzano tam wszystkie kobiety, starców i dzieci. Przy bramie lazaretu wisiała wielka flaga Czerwonego Krzyża. Menz, który specjalizował się w mordowaniu wszystkich ludzi sprowadzanych do lazaretu, nikomu innemu nie powierzyłby swojej pracy. [...] Do tego budynku przyprowadzono z pociągu 10-letnią dziewczynkę z dwuletnią siostrą. Kiedy starsza dziewczynka zobaczyła, że Menz wyciąga rewolwer, aby zastrzelić jej siostrę, rzuciła się do niego z płaczem, pytając, dlaczego chce to zrobić. Nie zabił małej; wrzucił ją żywcem do pieca, a potem zabił starszą. Przyprowadzili do tego budynku jakąś starszą kobietę z córką. Córka była w ostatnich dniach ciąży. Położono* [...] *ją na trawie, i kilku Niemców przyszło przyglądać się, jak rodzi.* [...] *Kiedy dziecko się urodziło, Menz zapytał jego babkę, czyją śmierć chciałaby zobaczyć najpierw. Babka błagała, żeby ją zabił. Ale oczywiście zrobił coś odwrotnego. Nowonarodzone dziecko zostało zamordowane jako pierwsze, potem jego matka, a na końcu babka* [...].

Źródło: N. Davies, *Boże igrzysko*, Kraków 1992, s. 543.

? 1. Przedstaw obraz ludobójstwa popełnionego przez Niemców na Żydach, jaki wyłania się z zeznań Samuela Rajzmana.
2. Na podstawie tekstu oraz infografiki opisz, co się działo z ludźmi przywiezionymi do Treblinki.

ZAGŁADA

Z upływem czasu szef SS Heinrich Himmler uznał, że działalność Einsatzgruppen i zamykanie Żydach w gettach są zbyt kosztowne i niewystarczająco skuteczne. Ponadto masowe mordy popełniane na kobietach i dzieciach trudno było wytrzymać nawet członkom jednostek specjalnych SS. **20 stycznia 1942 r.** w podberlińskim **Wannsee** [czyt.: wanzi] odbyła się konferencja najwyższych rangą niemieckich urzędników państwowych pod przewodnictwem **Reinharda Heydricha**. Jej uczestnicy podjęli decyzję o **„ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej"** (niem. *Endlösung*, czyt.: endlusun). To ogólne stwierdzenie w praktyce polegało na wymordowaniu całego narodu żydowskiego. Plan przeprowadzenia ludobójstwa przygotowało biuro ds. rasy i przesiedleń kierowane przez **Adolfa Eichmanna** [czyt.: ajśmana]. Zgromadzeni na konferencji omówili praktyczne aspekty zbrodni, choć w trakcie rozmów nie powiedziano wprost, jaki los czeka

ludność żydowską. Ustalono, że wszyscy europejscy Żydzi (11 mln) zostaną przesiedleni „na wschód", ale jednocześnie nie sprecyzowano, co się tam z nimi stanie. Niemcy zadbali o to, aby nie pozostały żadne dokumenty mogące wskazać, kto jest odpowiedzialny za podjęcie decyzji o wymordowaniu Żydów.

Akcją eksterminacji narodu żydowskiego, która trwała aż do końca wojny, kierował z Berlina Adolf Eichmann, mianowany wówczas szefem sekcji żydowskiej w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy. W celu przeprowadzenia eksterminacji stworzono **obozy zagłady**, w których ludzi zabijano w komorach gazowych. Miejsca te, określane także jako „obozy śmierci" lub „fabryki śmierci", powstały za pieniądze z budżetu III Rzeszy i były niemieckimi instytucjami państwowymi.

Pierwszy obóz zagłady uruchomiono już w grudniu 1941 r. w **Chełmnie nad Nerem** (niem. Kulmhof). Kolejne utworzono w **Sobiborze**, **Bełżcu** i **Treblince**, a także w istniejących już wcześniej obozach koncentracyjnych – **Auschwitz-Birkenau** (koło Oświęcimia) i na **Majdanku** (w Lublinie). Zwożono tam Żydów pociągami z całej Europy, a za transporty do obozów zagłady niemiecka kolej otrzymywała dodatki finansowe. W większości obozów Żydów zabijano tuż po przybyciu, jedynie w Auschwitz-Birkenau i na Majdanku przeprowadzano selekcję. Osoby niezdolne do pracy – dzieci, starców, inwalidów – mordowano, a innych początkowo kierowano do pracy, a potem stopniowo uśmiercano. Ciała początkowo zakopywano, a potem zaczęto palić w piecach krematoryjnych. Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa akcja zagłady Żydów nosiła kryptonim **akcja „Reinhardt"** [czyt.: rajnhard]. W jej wyniku w ciągu kilkunastu miesięcy zamordowano blisko 2 mln obywateli polskich pochodzenia żydowskiego.

W celu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej" niemieccy naziści opracowali przerażający sposób masowego uśmiercania

WARTO WIEDZIEĆ

Bunty w obozach śmierci

W każdym obozie śmierci Niemcy utrzymywali przy życiu grupę więźniów, tzw. Sonderkommando [czyt.: zondekomando], którzy sortowali rzeczy zamordowanych, opróżniali komory gazowe i grzebali lub palili zwłoki. Mimo terroru, jakiemu byli poddawani, wśród nich także dochodziło do buntów. W sierpniu 1943 r. w Treblince więźniowie podjęli walkę ze strażnikami, po której ok. 400 Żydom udało się zbiec z obozu (tylu samo zginęło). Spośród nich jedynie ok. 70 przeżyło wojnę. W Auschwitz-Birkenau w 1944 r. członkowie Sonderkommando wysadzili jedno z krematoriów i podjęli próbę ucieczki. Zakończyła się ona niepowodzeniem i śmiercią wszystkich buntowników. Największe powstanie w obozie zagłady wybuchło 14 października 1943 r. w Sobiborze. Na jego czele stał oficer Armii Czerwonej Aleksander Peczerski. Więźniowie zabili kilku strażników i po strzelaninie blisko 300 Żydów uciekło do lasu. Około 100 zostało schwytanych przez Niemców, a reszta się ukryła – kilkudziesięciu zdołało doczekać końca wojny. Bohaterski wyczyn więźniów stał się inspiracją dla kinematografii – pod koniec lat 80. nakręcono amerykański film *Ucieczka z Sobiboru*, a w 2018 r. zrealizowano rosyjski *Sobibór*.

Palenie zwłok Żydów w obozie Auschwitz-Birkenau sfotografowane potajemnie przez jednego z członków Sonderkommando.

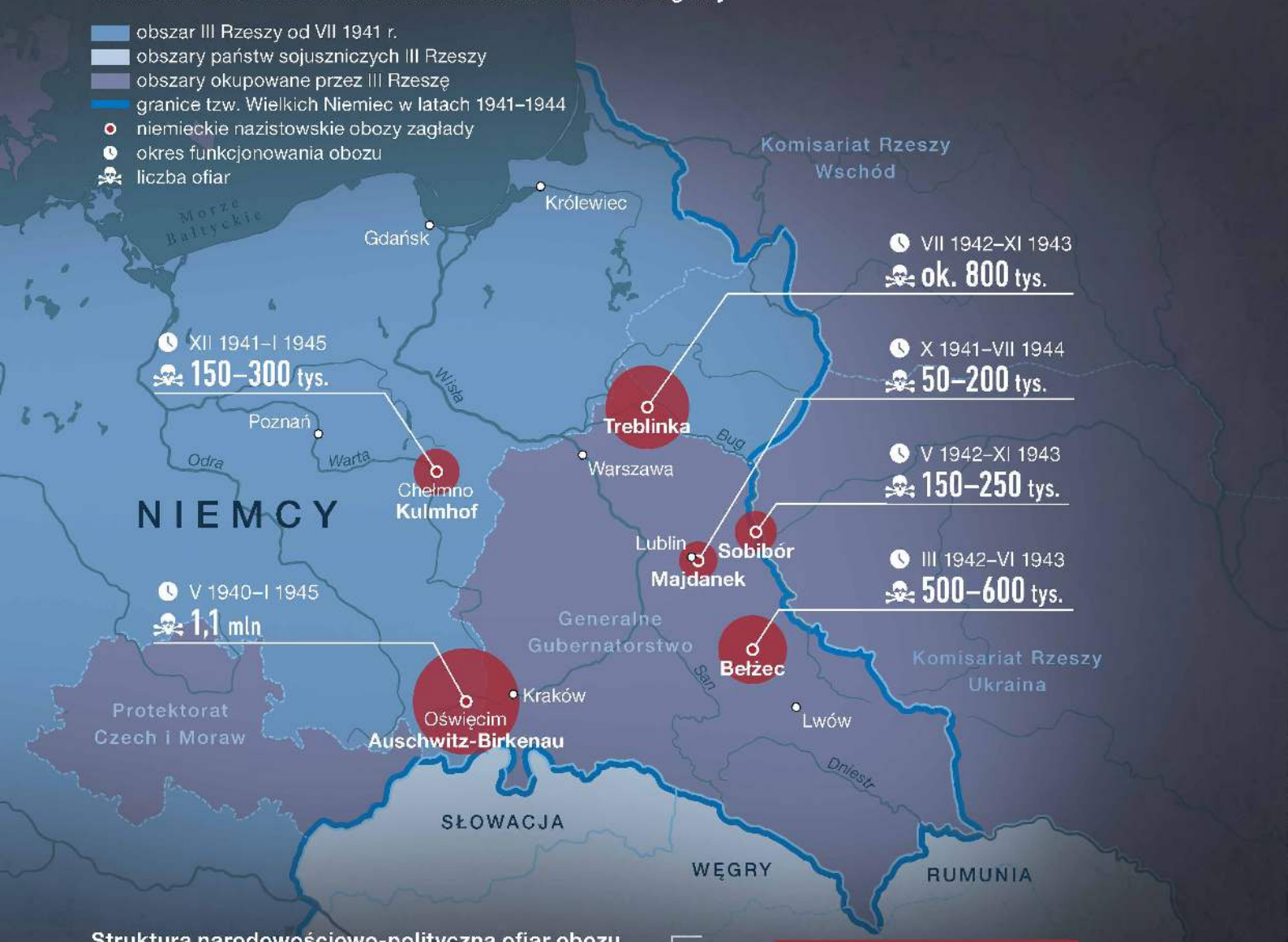
▪ *fotografia, Auschwitz, 1944 r.*

? Poszukaj informacji na temat powojennych losów Żydów, którzy uciekli z obozów zagłady.

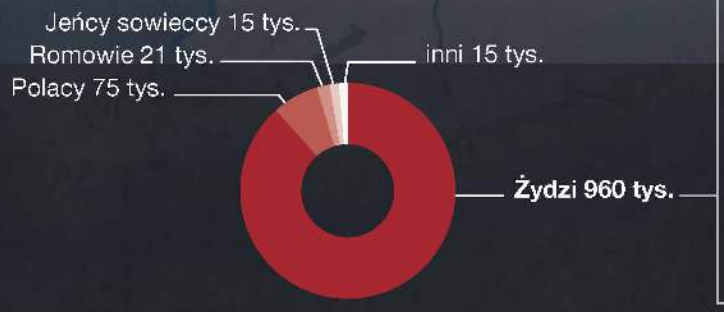
OBOZY ZAGŁADY

W celu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej" podczas II wojny światowej Niemcy utworzyli obozy zagłady. Masowego ludobójstwa dokonywano w nich na skalę przemysłową, a przywiezieni tam ludzie ginęli najczęściej kilka godzin po przybyciu uśmiercani w komorach gazowych. Obozy zostały zlokalizowane przez Niemców na ziemiach polskich okupowanych przez III Rzeszę, ponieważ na tym obszarze mieszkało najwięcej europejskich Żydów. Terror, jakiemu poddano Polaków, zmniejszał ponadto ryzyko, że udzielą oni pomocy mordowanym.

Rozmieszczenie niemieckich nazistowskich obozów zagłady

Struktura narodowościowo-polityczna ofiar obozu Auschwitz-Birkenau (badania Franciszka Pipera)

Obóz zagłady w Treblince

Powstał w celu mordowania polskich Żydów przywożonych tam z gett, w tym z getta warszawskiego. Po zakończeniu akcji obóz został zlikwidowany, a ślady ludobójstwa starannie zatarto. Jego wygląd oraz sposób funkcjonowania znamy z relacji nielicznych ocalałych.

KOMORY GAZOWE

Niemcy zaprojektowali je tak, aby udawały łaźnie lub prysznice. Utrzymywało to ofiary do końca w niepewności co do ich losu. Ludzi gazowano za pomocą cyklonu B lub spalin. Na fotografii przedstawiono wnętrze komory gazowej na Majdanku.

BOCZNICA KOLEJOWA

Ludność żydowską przywożono do obozu wagonami towarowymi w nieludzkich warunkach. Po wyjściu z pociągu byli bici, pozbawiani dobytku i pędzeni do rozbieralni. Na zdjęciu przybycie Żydów do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau.

MAGAZYN RZECZY OFIAR (przypominający dworzec)

Dobytek osób zamordowanych był przez Niemców skrupulatnie gromadzony. Jego segregowaniem, a także opróżnianiem komór gazowych i paleniem zwłok zajmowali się pozostawieni przy życiu więźniowie.

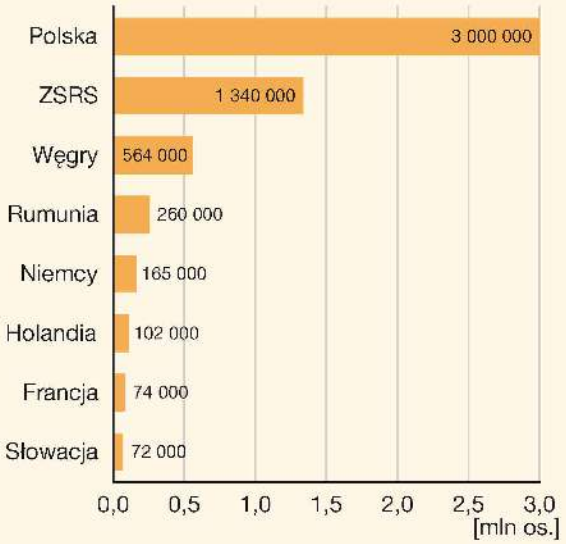

BILANS ZAGŁADY

Szacuje się, że w niemieckich obozach koncentracyjnych i zagłady zginęło blisko 5,9 mln europejskich Żydów, z czego ok. 1–1,5 mln stanowiły dzieci. Niemcy nie zaprzestali mordów aż do ostatnich dni wojny, nawet w obliczu nieuniknionej klęski III Rzeszy. W efekcie Żydzi zniknęli z krajobrazu etnicznego większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Wraz z nimi bezpowrotnie odeszły kultura żydowska i typowa dla tego regionu wielowiekowa symbioza ludności żydowskiej z innymi narodami: Polakami, Ukraińcami, Białorusinami i Litwinami.

? Ile osób pochodzenia żydowskiego wymordowali naziści i ich sojusznicy w Europie Wschodniej?

Liczba Żydów zamordowanych podczas II wojny światowej według kraju pochodzenia

ludzi, a następnie usuwania ich ciał. Na określenie mordu ok. 6 mln europejskich Żydów podczas II wojny światowej, z których 3 mln było obywatelami polskimi, używa się terminu **Holokaust** (z grec. – 'całopalenie, ofiara całopalna') lub **Szoah** (z hebr. – 'zagłada'). Hitlerowskie fabryki śmierci posłużyły Niemcom także do mordowania Romów, Polaków i jeńców Armii Czerwonej.

Obozy zagłady w Treblince, Bełżcu i Sobiborze zostały przez hitlerowców zamknięte w 1943 r. Pozostałe działały niemal do ostatnich dni przed wkroczeniem Armii Czerwonej.

STOSUNEK ŻYDÓW DO ZAGŁADY

Początkowo większość Żydów przyjęła posłuszną postawę wobec okupanta. Liczyli na to, że represje – jak niejednokrotnie w historii – nie potrwają długo, a ze względu na swoją przydatność do pracy uda im się zachować życie. Ponadto odrębność ludności żydowskiej od pozostałych narodów Europy Środkowo-Wschodniej (język, ubiór, zwyczaje) utrudniała skuteczne ukrycie się przed niemieckimi prześladowcami. Pod wpływem informacji o masowych mordach Żydzi, mimo braku wsparcia

Ludność żydowska wypędzona z domów w czasie likwidacji getta warszawskiego przez oddziały niemieckie. Ostatni mieszkańcy dzielnicy żydowskiej zostali wymordowani na miejscu lub wywiezieni do Treblinki albo innych obozów zagłady.

▪ *fotografia, Warszawa, 1943 r.*

i trudnych warunków panujących w gettach i obozach, zaczęli jednak stawiać opór.

Największe żydowskie powstanie wybuchło w getcie warszawskim. W tym najliczniejszym skupisku Żydów na ziemiach polskich działały różne organizacje konspiracyjne, m.in. lewicowa **Żydowska Organizacja Bojowa** (**ŻOB**), na której czele stał **Mordechaj Anielewicz**, a jednym z działaczy był **Marek Edelman**, oraz prawicowy **Żydowski Związek Wojskowy** (**ŻZW**) kierowany przez **Pawła Frenkla**. Członkowie organizacji gromadzili broń oraz budowali podziemne bunkry i tunele, w których zamierzali stawić opór hitlerowcom. Nawiązali także kontakt z polskim podziemiem. Gdy 19 kwietnia 1943 r. oddziały SS wkroczyły do getta, by je ostatecznie zlikwidować, żydowscy bojownicy rozpoczęli walkę. Ostatecznie Niemcy wymordowali większość walczących i zlikwidowali getto. Do zbrojnych zrywów przeciw hitlerowcom doszło także w getcie w Białymstoku oraz innych mniejszych ośrodkach. Żydzi powstawali przeciwko Niemcom również w obozach zagłady.

POSTAWY WOBEC HOLOKAUSTU

Prześladowaniami Żydów objęto wszystkie kraje podbite przez III Rzeszę. W wielu z nich część mieszkańców przystała na współpracę z okupantem. Administracja kolaboracyjnych rządów francuskiego państwa Vichy oraz Norwegii wspierała Niemców w deportacjach ludności żydowskiej do obozów koncentracyjnych i zagłady. Z kolei faszyści chorwaccy sami rozpoczęli mordowanie mieszkających tam Żydów. Odmiennie postąpili natomiast Duńczycy, którzy mimo współpracy z III Rzeszą,

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie w getcie warszawskim

Prawda o losie Żydów rzekomo wysiedlanych na wschód, która stopniowo docierała do mieszkańców gett, z jednej strony wywołała przerażenie, a z drugiej – bunt. Warszawscy Żydzi zaczęli tworzyć struktury konspiracyjne. Nawiązali kontakty ze stroną aryjską, aby poinformować o sytuacji w getcie i zdobyć broń. W momencie wybuchu powstania w getcie znajdowało się jedynie 50–70 tys. Żydów, ponieważ pozostałych wcześniej wywieziono do obozu zagłady w Treblince. Walki rozpoczęły się 19 kwietnia 1943 r., gdy naziści przystąpili do likwidacji getta. Opór żydowskich bojowników zaskoczył Niemców. Wówczas dowództwo przejął Jurgen Stroop [czyt.: sztrop], który przystąpił do systematycznej likwidacji getta. Niemcy stopniowo zajmowali i podpalali miotaczami ognia poszczególne budynki. Grupa 1000–1500 słabo uzbrojonych powstańców przez niemal miesiąc stawiała opór ponad 2000 niemieckich żołnierzy i policjantów, wyposażonych w wozy pancerne i armaty. Ostatecznie w połowie maja 1943 r. powstanie upadło. Niemcy wymordowali większość walczących, pozostałych przy życiu mieszkańców wysłali do Treblinki, a teren getta zrównali z ziemią. Tylko nieliczni bojownicy zdołali pod koniec walk przejść kanałami na aryjską stronę. Symbolem zdławienia powstania stało się wysadzenie Wielkiej Synagogi 16 maja 1943 r., które osobiście przeprowadził Stroop.

Żydzi schwytani przez Niemców podczas tłumienia powstania w getcie warszawskim. Zdjęcie pochodzi z oficjalnych niemieckich akt nazywanych „Raportem Stroopa". Pod fotografią widniał podpis: *Ci bandyci stawiali zbrojny opór.*

▪ *fotografia, Warszawa, 1943 r.*

? Jakie szanse mieli bojownicy żydowscy, którzy wywołali powstanie w getcie warszawskim?

SPRAWIEDLIWI WŚRÓD NARODÓW ŚWIATA

W 1963 r. władze Izraela ustanowiły wyróżnienie Sprawiedliwy wśród Narodów Świata – najwyższe cywilne odznaczenie nadawane nie-Żydom. Jest ono przyznawane przez Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Yad Vashem [czyt.: jad waszem] tym, którzy podczas II wojny światowej z narażeniem własnego życia ratowali Żydów z Holokaustu. Prawo do składania wniosków o nadanie odznaczenia mają sami uratowani oraz ich bliscy. Osobom, które zostaną uznane za Sprawiedliwych, przyznaje się specjalne medale z własnym imieniem i nazwiskiem oraz pochodzącym z Talmudu napisem *Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat*, honorowe dyplomy oraz przywilej wpisania ich nazwisk na Murze Honorowym w Ogrodzie Sprawiedliwych w Yad Vashem. Do stycznia 2020 r. odznaczenie nadano 27 712 osobom, z czego najwięcej: 7112 z Polski, 5851 z Holandii oraz 4130 z Francji.

? Poszukaj informacji o instytucjach i miastach, które uhonorowano odznaczeniem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

Medal i dyplom Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, przyznany pośmiertnie Antoninie i Stefanowi Piechota za ocalenie podczas wojny dwóch żydowskich dziewcząt w miejscowości Sarny koło Pińska.

▪ *fotografia, Gdańsk, 30 VIII 2018 r.*

zorganizowali swoim obywatelom pochodzenia żydowskiego możliwość ucieczki do neutralnej Szwecji. Łagodniejszy charakter okupacji Europy Zachodniej sprawił też, że swoją dezaprobatę przeciwko deportacjom jawnie wyrażali Holendrzy i Belgowie. Pierwsi zorganizowali w Amsterdamie strajk jako wyraz sprzeciwu wobec niemieckich działań. Z kolei w Belgii na znak solidarności z prześladowanymi opaskę z gwiazdą Dawida nałożył członek rodziny królewskiej.

Wśród sojuszników III Rzeszy pełną współpracę w eksterminacji ludności żydowskiej podjęły władze słowackie oraz rumuńskie. Rumuni brali też udział w pogromach na terenie Besarabii i Bukowiny. Bułgarzy pod naciskiem Berlina wysłali do Auschwitz-Birkenau Żydów z okupowanej przez siebie Tracji i Macedonii, ale odmówili wydania własnych obywateli pochodzenia żydowskiego. Węgrzy początkowo opierali się wymordowaniu tamtejszych Żydów, jednak gdy w marcu 1944 r. kraj ten został zajęty przez wojska niemieckie, na rozkaz Eichmanna uruchomiono proces deportacji węgierskich Żydów do Auschwitz. Współpracy w eksterminacji Żydów odmówił Mussolini, choć w kraju wprowadzono urzędową dyskryminację ludności żydowskiej. Dopiero po wkroczeniu Niemców rozpoczęły się prześladowania, których ofiarą padło ok. 20% włoskich Żydów.

Mimo wielu przypadków antysemityzmu nie zabrakło także ludzi, którzy nieśli ratunek Żydom. Wymagało to szczególnej odwagi w Polsce i na Ukrainie, gdzie za najmniejszą pomoc ludności żydowskiej groziła śmierć. W strukturach Polskiego Państwa Podziemnego powstała **Rada Pomocy Żydom „Żegota"** pod kierownictwem **Juliana Grobelnego**. Działała w niej m.in. **Irena Sendlerowa**, która wydostała z getta ok. 2500 dzieci żydowskich, umieszczonych następnie, z fałszywymi dokumentami, w zakonnych sierocińcach lub polskich rodzinach. W pomoc Żydom byli zaangażowani także polscy duchowni, zakonnicy i zakonnice. Ich działania wspierał m.in. metropolita krakowski **arcybiskup książę Adam Sapieha**. Ludności żydowskiej pomagali też z narażeniem życia zwykli Polacy, tacy jak **Jan i Antonina Żabińscy**, którzy w warszawskim zoo ukrywali

uciekinierów z getta. Niektórzy pomoc tę przypłacili życiem, jak **rodzina Ulmów** ze wsi Markowa na Podkarpaciu (więcej o postawie Polaków wobec Holokaustu na s. 130).

W wielu krajach okupowanej Europy żydowskie dzieci znajdowały schronienie w zakonach i sierocińcach prowadzonych przez Kościoły chrześcijańskie. Organizacje pomocowe ułatwiały Żydom wyjazd do państw neutralnych lub płaciły okup za uwolnienie. Na Węgrzech tysiące Żydów zawdzięczały ocalenie szwedzkiemu dyplomacie **Raoulowi Wallenbergowi** [czyt.: raulowi walenberiowi], który wystawiał im paszporty swojego kraju i znajdował bezpieczne kryjówki. Obywateli polskich żydowskiego pochodzenia na Węgrzech ratował także przedstawiciel polskiego rządu na uchodźstwie **Henryk Sławik**. Na Litwie działał konsul japoński **Chiune (Sempo) Sugihara**, który wbrew stanowisku swojego rządu wystawiał Żydom wizy, by umożliwić im wyjazd do innych państw. Zdarzało się, że ludności żydowskiej pomagali także Niemcy. Najsłynniejszym był przedsiębiorca i członek NSDAP **Oskar Schindler** [czyt.: szindler], który w swojej fabryce pod Krakowem ocalił od zagłady blisko 1000 Żydów.

Przedstawiciele Kościoła rzymskokatolickiego nieśli ratunek Żydom, mimo że papież Pius XII nie zajął oficjalnego stanowiska w sprawie zagłady (choć sam angażował się w udzielanie wsparcia, m.in. pomagał w pozyskiwaniu wiz do krajów neutralnych). Księża wystawiali fałszywe świadectwa chrztu, a w klasztorach ukrywano dzieci. Jednak i w Kościele znalazły się osoby wspierające Holokaust, szczególnie na Słowacji i w Chorwacji.

WARTO WIEDZIEĆ

Porajmos – zagłada Romów i Sinti

Do całkowitej likwidacji Niemcy przeznaczyli, oprócz Żydów, także Romów oraz pokrewnych im Sinti. Przed wojną ta prowadząca koczowniczy tryb życia społeczność liczyła w Europie blisko milion osób. Niemcy rozpoczęli ich prześladowania jeszcze w latach 30. Następnie zostali oni wywiezieni do gett i obozów na terenie przedwojennej Polski. Wraz z „ostatecznym rozwiązaniem kwestii żydowskiej" naziści przystąpili do masowych mordów na ludności romskiej. Szacuje się, że w wyniku ludobójstwa popełnionego przez hitlerowców (a także w mniejszym stopniu Rumunów i Węgrów) zginęło prawie 220 tys. europejskich Romów i Sinti. Tragicznego losu uniknęli tylko ci, którzy zamieszkiwali Skandynawię, Bułgarię i Grecję.

Romowie przywiezieni do obozu zagłady w Bełżcu oczekują na śmierć w komorach gazowych.

▪ *fotografia, Bełżec, lata 40. XX w.*

? Dlaczego naziści chcieli dokonać ludobójstwa Romów?

ĆWICZENIA

1. Omów, jak narastały prześladowania ludności żydowskiej przez hitlerowców w okupowanych krajach.
2. Przedstaw, jak Niemcy realizowali plan „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej".
3. Opisz próby buntu przeciwko Niemcom podjęte przez Żydów.
4. Scharakteryzuj postawy ludności nieżydowskiej wobec Holokaustu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 2009.
M. Phayer, *Kościół katolicki wobec Holokaustu 1930–1965*, tłum. J. Lang, Poznań 2011.

Postawy wobec Holokaustu

Reakcje rządów i społeczeństw na zagładę Żydów podczas II wojny światowej do dziś są przedmiotem gorących dyskusji. W ostatnich latach w naszym kraju coraz częściej mówi się nie tylko o bohaterstwie Polaków ratujących Żydów, lecz również o konfliktach polsko-żydowskich, widocznych już w okresie międzywojennym, oraz haniebnych wydarzeniach z udziałem ludności polskiej, takich jak pogromy na Podlasiu, w Jedwabnem czy Radziłowie. Wszystkie te postawy świadków zagłady składają się na złożony obraz wielkiej tragedii narodu żydowskiego.

Polityka państw europejskich i USA

Od początku wojny polskie władze ostro potępiały zachowanie Niemców w stosunku do ludności żydowskiej. Przedstawiciele Polskiego Państwa Podziemnego informowali rząd na uchodźstwie o zbrodniach popełnianych przez okupantów. Premier Sikorski nawoływał kraje koalicji antyhitlerowskiej do interwencji, lecz jego apel zignorowano. Także relacje naocznych świadków zbrodni często traktowano jako wyolbrzymione, czego przykładem była misja podjęta przez emisariusza Jana Karskiego. W 1942 r. Karski przedostał się z Polski do Wielkiej Brytanii, gdzie przekazał aliantom i międzynarodowej opinii publicznej mikrofilmy oraz własne świadectwo o zagładzie. W 1943 r. rozmawiał na ten temat z prezydentem USA Franklinem Delano Rooseveltem. Ten jednak również nie podjął żadnych konkretnych działań w celu ratowania Żydów.

Władze państw okupowanych lub kolaborujących z Niemcami zgadzały się na wykonywanie ich zarządzeń. Francuski rząd Vichy wprowadził antysemickie przepisy, a w 1942 r. rozpoczął masowe zatrzymania i transporty Żydów do obozów zagłady. Podobnie wyglądała sytuacja w Holandii, gdzie zezwolono na deportacje do Auschwitz, Sobiboru i Bergen-Belsen. Także Słowacja prowadziła politykę antysemicką od początku wojny, a wiosną 1942 r. rozpoczęła wywózki do obozów koncentracyjnych. Rząd Bułgarii, pod naciskiem III Rzeszy, wydał ok. 11 tys. Żydów, których przetransportowano do Treblinki i zamordowano. W Rumunii również dochodziło do pogromów, masowych egzekucji oraz deportacji. Na Węgrzech największe prześladowania połączone z wywiezieniem do Auschwitz-Birkenau ponad 400 tys. Żydów nastąpiły w 1944 r., kiedy terytorium kraju zajęła III Rzesza. Na Białorusi podczas wojny zginęło blisko 250 tys. Żydów, na Litwie – gdzie Holokaust był popierany przez rząd kolaborantów – ok. 200 tys.

Francuscy policjanci eskortujący Żydów do pociągów, które Niemcy wysyłali do obozów zagłady. Rada Państwa dopiero w 2009 r. uznała odpowiedzialność Francji za deportacje ludności żydowskiej.

▪ *fotografia, Francja, 1943 r.*

Postawy ludności

W wielu krajach okupowanej Europy znaleźli się ludzie, którzy z narażeniem życia ratowali przedstawicieli prześladowanej mniejszości. Duński ruch oporu dzięki pomocy policji przetransportował do neutralnej Szwecji ponad 7 tys. Żydów. W Holandii, na przekór działaniom policji i administracji, społeczeństwo zorganizowało strajk generalny i stanęło w obronie swoich żydowskich sąsiadów. Również w Niemczech były osoby sprzeciwiające się antysemickiej polityce III Rzeszy. W Polsce za pomoc Żydom groziła kara śmierci. Mimo to wielu polskich obywateli pospieszyło na ratunek ludności żydowskiej. Przykładem była działaczka „Żegoty" Irena Sendlerowa. Uratowała ona z warszawskiego getta ok. 2500 dzieci żydowskich, które następnie przewiozła do polskich domów i klasztorów. Nie wszyscy jednak chcieli ryzykować życie swoje i swoich rodzin. Niektórzy, przytłoczeni grozą wojny i własnymi problemami, przejawiali obojętność na krzywdę drugiego człowieka. Inni decydowali się donosić na Żydów i osoby ich ukrywające lub wyłudzać od Żydów pieniądze pod groźbą wydania Niemcom (szmalcownicy).

Anne Frank była żydowską dziewczynką, która wraz z rodziną przez ponad dwa lata ukrywała się w Amsterdamie. W 1944 r. ich kryjówkę wydał holenderski donosiciel i rodzina trafiła do obozu koncentracyjnego Bergen-Belsen. Tam najpierw zmarła jej matka i siostra, a w marcu 1945 r. także ona sama. Podczas ukrywania się dziewczynka prowadziła dziennik, w którym zapisywała swoje przemyślenia, obserwacje i marzenia. Po raz pierwszy został on wydany w 1947 r. w Amsterdamie, a pięć lat później zyskał światową sławę po przetłumaczeniu na język angielski. W 2009 r. *Dziennik Anne Frank* trafił na Listę Pamięci Świata UNESCO, zbierającą najbardziej wartościowe świadectwa i dokumenty w historii.

▪ *fotografia, Holandia, 1940 r.*

Reakcja Kościoła katolickiego

Do dziś wiele emocji budzi postawa Kościoła katolickiego wobec Holokaustu. Choć wielu duchownych, księży i zakonników postępowało w sposób godny naśladowania, papież Pius XII zachował milczenie w kwestii zagłady Żydów. Historycy zawracają uwagę, iż zwierzchnik Kościoła: *Nie nałożył ekskomuniki na dopuszczających się zbrodni, odmówił także wystąpienia przeciwko antysemickiemu prawu we Francji Vichy, mimo że taki krok uczynili lokalni biskupi. Papież nie zdecydował się także na otwarty protest w październiku 1943 roku, w momencie deportacji włoskich Żydów do obozów śmierci, jakkolwiek część z nich znalazła schronienie w różnych instytucjach kościelnych, a nawet samym Watykanie. Na negatywny stosunek do polityki Stolicy Apostolskiej wpływa fakt, że od 1944 roku niektórzy z konserwatywnych duchownych udzielali pomocy w ucieczce do Ameryki Południowej nazistom i ich współpracownikom* (J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2012, s. 444). Niektórzy badacze uważają, że ta bierna postawa miała według papieża ochronić Kościół przed kolejnymi represjami ze strony nazistów. Otwarta krytyka Hitlera mogła bowiem tylko pogorszyć sytuację: *Następca Piusa XII* [Paweł VI] *stwierdza, że pełniąc obowiązki Sekretarza Stanu, dobrze znał osobowość i myśli papieża, jego zatroskanie o prześladowanych. Potępienia i protesty przeciw deportacjom i masakrom Żydów, dodaje kardynał Montini, byłyby nie tylko nieskuteczne, lecz także szkodliwe. Ich skutkiem byłyby ogromne represje i zniszczenia* (G. Ignatowski, *Papieże wobec kwestii żydowskiej. Pius XII, Jan XXIII, Paweł VI, Jan Paweł II, Benedykt XVI*, Katowice 2007, s. 28). Mimo różnie ocenianej postawy najwyższych władz Kościoła katolickiego, Żydzi przez całą wojnę znajdowali schronienie w zakonach i klasztornych sierocińcach, a organizacje religijne pomagały ludności żydowskiej w ucieczkach do krajów neutralnych.

Oskar Schindler, niemiecki przedsiębiorca, który w swojej fabryce pod Krakowem zatrudniał Żydów, dzięki czemu uratował ich od śmierci w Auschwitz. W 1993 r. został uhonorowany przez Instytut Yad Vashem tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

▪ *fotografia, Niemcy, 1963 r.*

8 DROGA DO ZWYCIĘSTWA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Pod wpływem jakich wydarzeń Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny?
2. Jak przebiegały walki na froncie wschodnim na przełomie 1942 i 1943 r.?

WIELKA KOALICJA ANTYHITLEROWSKA

Po klęsce Francji w 1940 r. jedynym przeciwnikiem państw Osi w Europie pozostała Wielka Brytania. Dzięki wytrwałym działaniom premiera Churchilla i króla **Jerzego VII** kraj ten nie zaprzestał walki. Jednym z najważniejszych celów polityki brytyjskiej stało się przekonanie Stanów Zjednoczonych do udziału w wojnie, jednak w tamtejszym społeczeństwie przeważały wówczas nastroje izolacjonistyczne. Mimo to prezydent USA **Franklin Delano Roosevelt** wspierał Wielką Brytanię. Amerykańskie samoloty i okręty pomagały w eskorcie alianckich konwojów, a żołnierze amerykańscy zajęli Islandię i Grenlandię, by utworzyć tam morskie i powietrzne bazy wojskowe, które wykorzystywano do walki z U-Bootami. Wielu ochotników z USA wstąpiło także w szeregi wojsk brytyjskich, szczególnie do RAF. By umożliwić Wielkiej Brytanii kupno broni czy surowców (kraj ten w 1940 r. znalazł się na skraju bankructwa), w marcu 1941 r. Kongres przyjął ustawę **Lend-Lease Act** [czyt.: lend lis akt]. Na jej mocy prezydent otrzymał prawo do sprzedaży, przenoszenia własności, wymiany, dzierżawy czy wypożyczenia wszelkiego sprzętu wojennego państwom, których wsparcie uzna za ważne dla interesów USA. Według słów Roosevelta Stany Zjednoczone stały się w ten sposób **„arsenałem demokracji"**.

Atak Niemiec na ZSRS 22 czerwca 1941 r. Brytyjczycy przyjęli z entuzjazmem. Ozna-

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANKLIN DELANO ROOSEVELT (1882–1945)

Prezydent Stanów Zjednoczonych, który jako jedyny w historii pełnił tę funkcję czterokrotnie, w latach 1933–1945. Odebrał staranne wykształcenie na Uniwersytecie Harvarda, a później Columbia. Związany z Partią Demokratyczną. Karierę Roosevelta zahamowało polio, na którą to chorobę zapadł w 1921 r. Do polityki powrócił siedem lat później. W 1932 r. zdobył nominację demokratów na ubieganie się o fotel prezydenta. Wygrał wybory za sprawą haseł o konieczności interwencjonizmu państwowego na rzecz społeczeństwa dotkniętego skutkami Wielkiego Kryzysu. Po objęciu urzędu realizował politykę Nowego Ładu (*New Deal*), która wyprowadziła kraj z zapaści ekonomicznej. Po drugiej kadencji Roosevelt zaczął ubiegać się o kolejną, na co nie zdecydował się żaden z jego poprzedników. W przededniu II wojny światowej stopniowo odchodził od polityki izolacjonizmu. Wspierał walczącą z Hitlerem Wielką Brytanię, a po przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do wojny współpracował ze Stalinem. Wielu późniejszych historyków zarzuca mu zbytnią uległość wobec sowieckiego dyktatora. Franklin D. Roosevelt zmarł 12 kwietnia 1945 r., po 82 dniach czwartej kadencji prezydenckiej, tuż przed zakończeniem wojny.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KARTA ATLANTYCKA

Podpisana 14 sierpnia 1941 r. deklaracja gwarantowała, że wszelkie zmiany granic oraz wybory rządów w powojennej Europie będą miały charakter demokratyczny.

Deklaracja wspólna Prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki i Premiera p. Churchilla, reprezentującego Rząd Jego Królewskiej Mości w Zjednoczonym Królestwie [...].

Po pierwsze, ich kraje nie dążą do żadnego rozrostu ani pod względem terytorialnym, ani pod żadnym innym względem;

Po wtóre, nie pragną oni zrealizowania żadnych zmian terytorialnych [...];

Po trzecie, szanują oni prawo wszystkich ludów do wybrania sobie rządu, pod jakim chcą żyć [...];

Po czwarte [...] *będą oni usiłowali ułatwiać wszystkim państwom wielkim i małym, zwycięzcom i zwyciężonym, korzystanie z dostępu, na stopie równości, dla handlu i surowców świata* [...];

Po piąte, pragną oni doprowadzić do skutku jak najściślejszą współpracę pomiędzy wszystkimi narodami w dziedzinie gospodarczej [...];

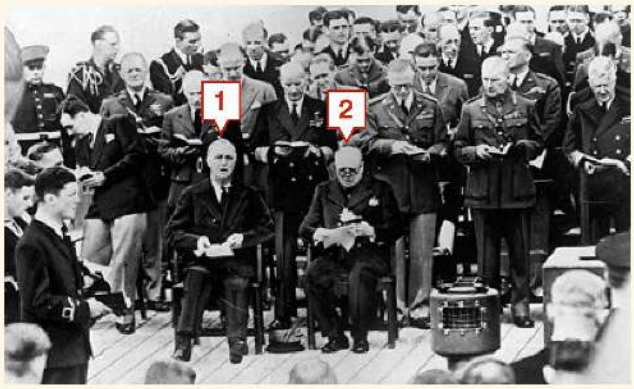
Po szóste, spodziewają się oni, że po ostatecznym złamaniu tyranii narodowosocjalistycznej zapanuje pokój, który da wszystkim narodom możność przebywania bezpiecznie w swych granicach [...];

Po siódme, pokój taki powinien umożliwić wszystkim ludziom przepływanie bez przeszkód morza pełnego i oceanów;

Po ósme, wierzą oni, że wszystkie narody [...] *muszą dojść do wyrzeczenia się stosowania przemocy.* [...] *Sądzą oni, że zanim nie zostanie zaprowadzony stały i na szerszą skalę system ogólnego bezpieczeństwa, rozbrojenie* [...] *narodów jest sprawą zasadniczą.*

Będą oni również popierali i zachęcali wprowadzenie wszelkich innych praktycznych środków, mogących ująć ludom miłującym pokój przygniatającego brzemienia zbrojeń.

Źródło: *Zbiór dokumentów*, z. 3–4, red. J. Makowski, Warszawa 1945, s. 75–78.

Prezydent USA 1 i premier Wielkiej Brytanii 2 podczas nabożeństwa na pokładzie pancernika Prince of Wales, przed podpisaniem Karty atlantyckiej.

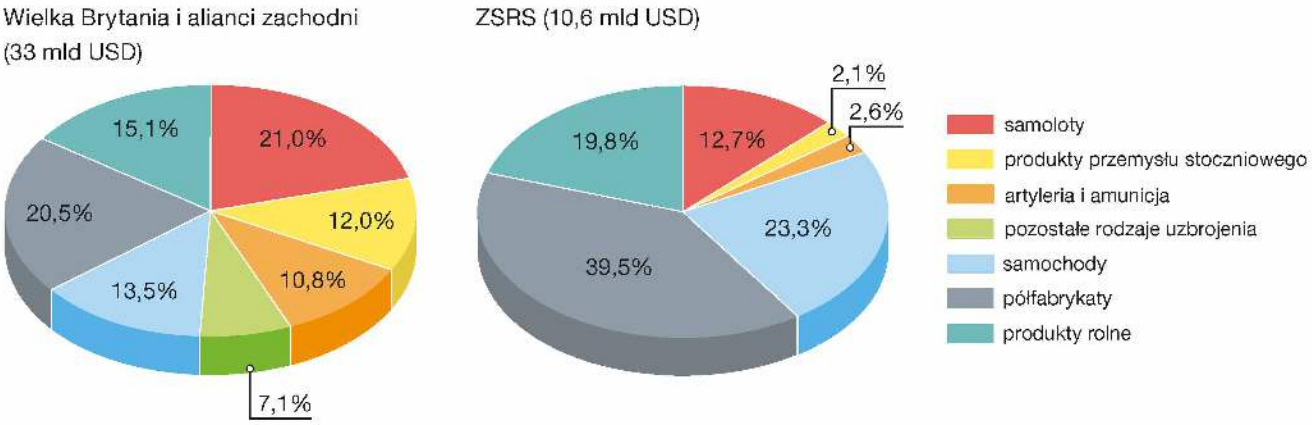
▪ *fotografia, Nowa Fundlandia, 14 VIII 1941 r.*

? 1. Przedstaw wizję powojennego świata zarysowaną w Karcie atlantyckiej.
2. Na podstawie własnej wiedzy oceń, czy po wojnie udało się zrealizować założenia dokumentu.

czało to bowiem, że wysiłek wojenny III Rzeszy zostanie skierowany na inny front, a Londyn zyska w walce z Hitlerem potężnego sojusznika. Churchill, mimo swoich antykomunistycznych przekonań, obiecał Stalinowi wsparcie. Podobnie uczyniły USA, które rozszerzyły Lend-Lease Act także na ZSRS.

Ścisła współpraca Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii sprawiła, że przywódcy tych państw zaczęli planować przyszły porządek polityczny na świecie. **14 sierpnia 1941 r.** na pokładzie brytyjskiego pancernika **Prince of Wales** [czyt.: prins of łejs] zakotwiczonego u brzegów Nowej Fundlandii na Atlantyku Roosevelt i Churchill podpisali ośmiopunktową deklarację, nazwaną później **Kartą atlantycką**. W dokumencie nakreślono koncepcję polityki obydwu państw podczas działań zbrojnych przeciwko III Rzeszy i przedstawiono wizję powojennego świata. Podczas II wojny światowej Kartę atlantycką podpisało 46 państw, w tym Polska i ZSRS.

Pomoc materialna USA dla państw sprzymierzonych

Kres polityce amerykańskiego izolacjonizmu położył japoński atak na bazę Pearl Harbor 7 grudnia 1941 r. Wspólny wróg sprawił, że **Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i ZSRS** utworzyły potężny blok sojuszniczy, zwany **wielką koalicją**.

KONFERENCJA W TEHERANIE

W **styczniu 1943 r.** Churchill i Roosevelt spotkali się ponownie, tym razem w **Casablance** (Maroko). Ustalili, że będą prowadzić działania wojenne aż do bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy i jej sojuszników, co oznaczało odrzucenie jakichkolwiek rokowań z przywódcami państw Osi. Sojusznicy podjęli też decyzję o desancie zgrupowanych w Afryce wojsk na Sycylię i Włochy. Na spotkanie w Casablance zaproszono także Stalina, ten jednak odmówił, co tłumaczył potrzebą obserwacji wydarzeń w Stalingradzie. W rzeczywistości Stalin chciał się spotkać z przywódcami zachodnich mocarstw dopiero wtedy, gdy Armia Czerwona zacznie odnosić zdecydowane zwycięstwa nad wojskami III Rzeszy. Dyktator chciał bowiem żądać od sojuszników, by zaakceptowali sowieckie nabytki terytorialne z lat 1939–1940 oraz natychmiast utworzyli w Europie Zachodniej drugi front.

Do pierwszej **konferencji Wielkiej Trójki**, czyli Churchilla, Roosevelta i Stalina, doszło w dniach **28 listopada–1 grudnia 1943 r.** w stolicy Iranu **Teheranie**, okupowanym

DEKLARACJA NARODÓW ZJEDNOCZONYCH

Na podstawie Karty atlantyckiej 1 stycznia 1942 r. z inicjatywy USA i Wielkiej Brytanii została ogłoszona Deklaracja Narodów Zjednoczonych. Dokument podpisało początkowo 26 państw koalicji antyhitlerowskiej, a do końca wojny – 51. Sygnatariusze układu głosili m.in. wyrzeczenie się ekspansji terytorialnych, rezygnację z przemocy w stosunkach międzynarodowych oraz nieakceptowanie zmian terytorialnych i ustrojowych bez zgody zainteresowanych narodów. Deklaracja była dokumentem o znaczeniu głównie propagandowym. W praktyce o losach innych narodów miały decydować cztery mocarstwa – USA, Wielka Brytania, ZSRS i Chiny.

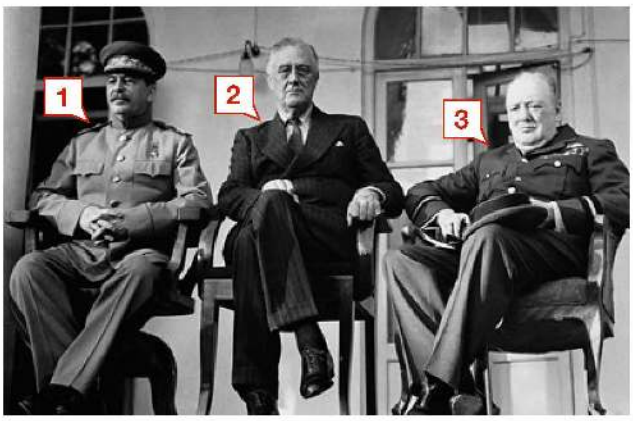
Amerykański plakat propagandowy z okresu II wojny światowej odnoszący się do wspólnej walki przeciwko państwom Osi. Napis na nim głosi: *Walka Narodów Zjednoczonych o wolność.*

▪ *plakat, 1943 r.*

? Jakie postulaty głosili sygnatariusze Deklaracji Narodów Zjednoczonych?

wówczas przez wojska brytyjsko-sowieckie. Gdy Niemcy wysłali specjalną jednostkę w celu zabicia przywódców koalicji antyhitlerowskiej, Stalin zaproponował Rooseveltowi zatrzymanie się na terytorium sowieckiej ambasady. Pozwoliło to dyktatorowi pozyskać przychylność amerykańskiego prezydenta, który wierzył w możliwość porozumienia. Jednocześnie Roosevelt odnosił się z rezerwą do Churchilla, którego uważał za polityka myślącego kategoriami kolonialnymi, imperialistę pragnącego jedynie zachować potęgę swojego mocarstwa. Ponadto amerykańskiego prezydenta drażnił styl bycia Churchilla, jego zamiłowanie do alkoholu i cygar, co sprytnie potrafił ukryć Stalin. Churchill nie miał silnych argumentów, aby przeciwstawić się Amerykanom. Z tego powodu ostatecznie to duet Stalin–Roosevelt decydował o losach świata.

Uczestnicy konferencji w Teheranie ustalili przede wszystkim miejsce lądowania głównych sił amerykańsko-brytyjskich na kontynencie. Churchill już w Casablance proponował, żeby utworzyć drugi front na Bałkanach. Wprawdzie tamtejszy górzysty teren był trudniejszy do prowadzenia działań wojennych, jednak rekompensowały to korzyści polityczne. Alianci mogli liczyć na wsparcie silnej partyzantki jugosłowiańskiej i greckiej. Ponadto prowadzone tajne negocjacje z władzami Bułgarii, Rumunii i Węgier dawały nadzieję, że zmienią one front i poprą aliantów. Atak odciąłby też Hitlera od złóż rumuńskiej ropy. Po opanowaniu Bałkanów wojska amerykańsko-brytyjskie ruszyłyby w kierunku północnym i poprzez Czechosłowację dotarły do Polski oraz Niemiec. Strategia Churchilla stanowiła także wyraz sprzeciwu wobec rozszerzania się strefy wpływów ZSRS. Stalin rozumiał jednak znaczenie bałkańskiego planu. Nakłonił zatem Roosevelta do uderzenia na północną Francję. Inwazja miała nastąpić w maju 1944 r. Przyjęcie planu lądowania we Francji oznaczało, że zachodnia Europa zostanie zajęta przez wojska amerykańsko-brytyjskie, a wschodnia – przez Armię Czerwoną. Orientacyjną linię podziału wyznaczała rzeka Łaba. Według wstępnych ustaleń miano też przesunąć granice powojennej Polski na zachód, co jednak utrzymano w tajemnicy.

Wielka Trójka w trakcie konferencji w Teheranie: Józef Stalin 1, Franklin Delano Roosevelt 2 oraz Winston Churchill 3.

▪ *fotografia, Teheran, 1 XII 1943 r.*

W Teheranie przywódcy Wielkiej Trójki uzgodnili, że po wojnie niepodległość odzyska Austria. Nie zapadły jednak żadne ustalenia w sprawie dalszych losów Niemiec. Wiadomo było, że III Rzesza straci ziemie zajęte przez Hitlera na rzecz Polski i ZSRS, ale rozstrzygnięcia nie były jeszcze wiążące. Uczestnicy konferencji omawiali także sytuację Jugosławii i podjęli decyzję o udzieleniu pomocy partyzantom Tito.

W listopadzie 1943 r. w Kairze odbyła się inna ważna konferencja z udziałem Churchilla, Roosevelta, przywódcy Chin **Czang Kaj-szeka** i gen. de Gaulle'a. Ustalono, że Chiny po wojnie odzyskają Mandżurię, Tajwan i Peskadory, a Korea stanie się niepodległa.

FRONT WSCHODNI 1943–1944

W 1943 r. Hitler postanowił doprowadzić do decydującej bitwy na froncie wschodnim. Miał nadzieję, że niemieckie wojsko zada Sowietom duże straty, co nakłoni Stalina do zawarcia pokoju. Aby odbudować niemiecką armię osłabioną bitwą pod Stalingradem, w jej szeregi wcielono kolejne roczniki młodzieży. Ciężar walk w operacji „Cytadela" powierzono wojskom pancernym, wyposażonym w najnowsze modele czołgów typu **Tygrys** i **Pantera**. Niemcy zaplanowali uderzenie w okolicy miasta Kursk.

BITWA NA ŁUKU KURSKIM

Szeroko zakrojona ofensywa na Łuku Kurskim o kryptonimie „Cytadela" miała rozstrzygnąć sytuację na froncie wschodnim. Niemcy zamierzali przeprowadzić potężny atak wojsk pancernych ze skrzydeł, który pozwoliłby na okrążenie i zniszczenie sił Armii Czerwonej. Wywiad ZSRS zdobył jednak plany przeciwnika, dzięki czemu Sowieci mogli przygotować się na uderzenie.

Stosunek sił

	NIEMCY	ZSRS
ŻOŁNIERZE	900 000	1 337 000
CZOŁGI (I linia)	2 700	3 500
CZOŁGI (rezerwy)	150	3 300
SAMOLOTY	2 050	2 650
ARTYLERIA	10 000	19 000

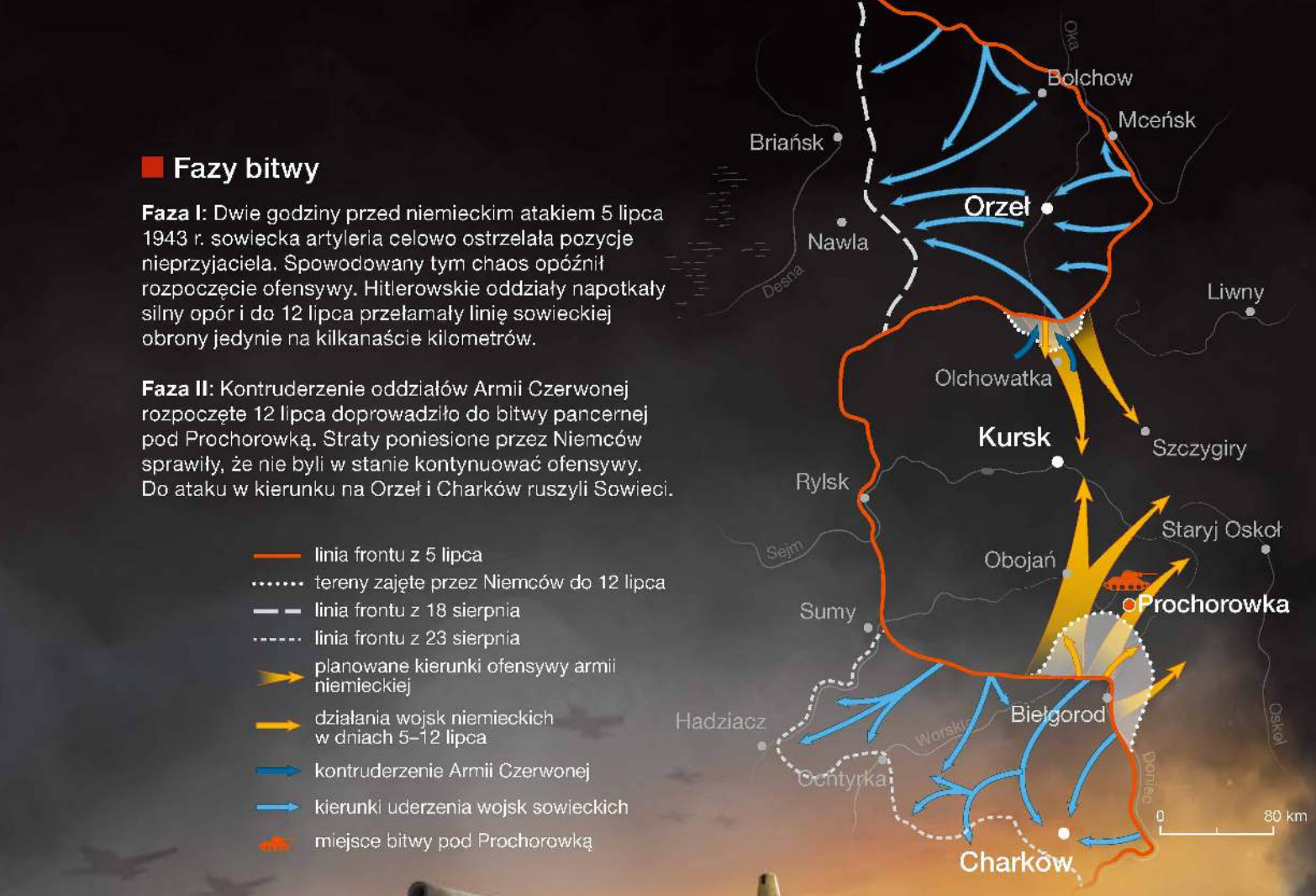
Panzerkampfwagen V Panther

Załoga: 5 osób
Pancerz czołowy: 100 mm
Uzbrojenie: armata kal. 75 mm, 2 karabiny maszynowe

Fazy bitwy

Faza I: Dwie godziny przed niemieckim atakiem 5 lipca 1943 r. sowiecka artyleria celowo ostrzelała pozycje nieprzyjaciela. Spowodowany tym chaos opóźnił rozpoczęcie ofensywy. Hitlerowskie oddziały napotkały silny opór i do 12 lipca przełamały linię sowieckiej obrony jedynie na kilkanaście kilometrów.

Faza II: Kontruderzenie oddziałów Armii Czerwonej rozpoczęte 12 lipca doprowadziło do bitwy pancernej pod Prochorowką. Straty poniesione przez Niemców sprawiły, że nie byli w stanie kontynuować ofensywy. Do ataku w kierunku na Orzeł i Charków ruszyli Sowieci.

- linia frontu z 5 lipca
- tereny zajęte przez Niemców do 12 lipca
- linia frontu z 18 sierpnia
- linia frontu z 23 sierpnia
- planowane kierunki ofensywy armii niemieckiej
- działania wojsk niemieckich w dniach 5–12 lipca
- kontruderzenie Armii Czerwonej
- kierunki uderzenia wojsk sowieckich
- miejsce bitwy pod Prochorowką

T-34

Załoga: 4 osoby
Pancerz czołowy: 45 mm
Uzbrojenie: armata kal. 76,2 mm, 2 karabiny maszynowe

Bitwa pod Prochorowką rozegrana 12 lipca 1943 r. była największą bitwą pancerną w historii. Każda ze stron skierowała do walki najlepsze jednostki pancerne. Niemcy używali głównie starszych czołgów Panzerkampfwagen III i IV oraz najnowszych typu Tygrys i Pantera. W oddziałach sowieckich dominowały T-34. Sporo było też lekkich T-70/60 i ciężkich KW-1.

Charakterystyczne cechy czołgów

Pantery górowały nad pojazdami przeciwnika zasięgiem swoich armat.

Czołgi T-34, słabiej opancerzone niż niemieckie, nadrabiały prędkością i przewagą liczebną.

Czołgi typu Tygrys były uzbrojone w armatę 88 mm, a ich gruby pancerz zapewniał skuteczną ochronę przed większością przeciwpancernych pocisków nieprzyjaciela. Jednak ciężar tych wozów bojowych oraz ich mała zwrotność sprawiały problem w trudnych warunkach terenowych.

▪ *fotografia, ZSRS, 1943 r.*

Jednak Sowieci, dzięki danym zebranym przez wywiad własny i brytyjski, znali cel i termin ataku – mogli zatem przygotować się na szturm. **Bitwa na Łuku Kurskim**, stoczona **między 5 lipca a 23 sierpnia 1943 r.**, przyniosła zwycięstwo Armii Czerwonej. Sowieci powstrzymali ofensywę nieprzyjaciela, a następnie dzięki potężnym uderzeniom oddziałów rezerwowych odrzucili wojska Hitlera na zachód.

Od klęski pod Kurskiem Niemcy znaleźli się w ciągłym odwrocie, a inicjatywę strategiczną na froncie wschodnim przejęli Sowieci. **22 lipca 1944 r.** – w trzecią rocznicę napaści III Rzeszy na ZSRS – Sowieci rozpoczęli kolejną wielką ofensywę. Niemcy spodziewali się uderzenia na północną Ukrainę, tymczasem Armia Czerwona przypuściła główny atak od strony lesistej i bagnistej Białorusi. Równocześnie silne oddziały partyzanckie działające na tyłach całkowicie sparaliżowały niemiecki transport kolejowy, co uniemożliwiło im przerzucenie posiłków. **Operacja „Bagration"** [czyt.: bagra**tjon**] zakończyła się rozbiciem wojsk III Rzeszy na centralnym odcinku frontu. Hitler stracił ponad 300 tys. żołnierzy, a oddziały Armii Czerwonej zatrzymały się dopiero na linii Wisły. Następnie Sowieci rozpoczęli operacje na obu skrzydłach olbrzymiego frontu. Na północy, w obliczu nieuchronnej porażki, we wrześniu 1944 r. do zawarcia rozejmu została zmuszona Finlandia, która niedługo potem pod naciskiem Mokwy rozpoczęła działania przeciwko wojskom niemieckim w tym rejonie. Na południu Armia Czerwona wkroczyła na Bałkany i w sierpniu 1944 r. zmusiła do zmiany frontu Rumunię i Bułgarię. W tym czasie Jugosławia została opanowana przez oddziały komunistycznej partyzantki Josipa Broza-Tito. W październiku Niemcy, zagrożeni odcięciem, ewakuowali swoje siły z Grecji i Albanii.

Także Węgrzy zrozumieli, że sojusz z Hitlerem był pomyłką, i chcieli zmienić front. Jednak Niemcy przewidzieli ten ruch i w marcu 1944 r. wkroczyli zbrojnie na ich terytorium. W październiku hitlerowcy aresztowali, a następnie odsunęli od władzy **adm. Horthyego** [czyt.: hortiego]. Na czele Węgier stanął przywódca faszystowskiej organizacji strzałokrzyżowców **Ferenc Szálasi** [czyt.: **sa**laszi]. Z kolei Słowacy zorganizowali w sierpniu 1944 r. antyfaszystowskie powstanie, jednak zakończyło się ono ich klęską.

LĄDOWANIE ALIANTÓW WE WŁOSZECH

10 lipca 1943 r. zgodnie z ustaleniami z Casablanki wojska amerykańsko-brytyjskie przeprowadziły desant na Sycylię. Pod wpływem klęsk na froncie oraz alianckich nalotów bombowych we Włoszech doszło do przewrotu politycznego. Mussolini został obalony i aresztowany, a wyznaczony przez króla Wiktora Emanuela III nowy premier **gen. Pietro Badoglio** [czyt.: badoljo] 3 września 1943 r. podpisał zawieszenie broni z aliantami. W tym samym czasie wojska alianckie uderzyły na Półwysep Apeniński. Na wieść o odsunięciu Mussoliniego Hitler zareagował błyskawicznie. Wojska niemieckie wkroczyły do Włoch i uwolniły dyktatora, który stanął na czele faszystowskiej **Włoskiej Republiki Socjalnej** ze stolicą w Salò [czyt.: sa**lo**]. Państwo było całkowicie zależne od Niemiec.

Amerykanie i Brytyjczycy traktowali front we Włoszech jako drugorzędny, a wysiłki skupili głównie na przygotowaniu lądowania we Francji. Z tego powodu alianckie siły w Italii

WALKI W EUROPIE W LATACH 1943–1944

nie miały wystarczającej przewagi nad wojskami niemieckimi. Hitlerowcy zatrzymali przeciwnika w dogodnym do obrony, górzystym terenie. Do najcięższych walk doszło w rejonie fortyfikacji zwanych **Linią Gustawa**. Dopiero w **maju 1944 r.** polskie jednostki

? 1. Wskaż miejsca desantu wojsk aliantów zachodnich w Europie.
2. Wymień państwa, które w 1944 r. przeszły na stronę aliantów.
3. Omów przebieg linii frontów pod koniec 1944 r.

2 Korpusu PSZ zdobyły kluczową pozycję niemieckich umocnień – wzgórze **Monte Cassino** (czyt.: kasino, więcej zob. s. 171), co pozwoliło aliantom zająć Rzym **4 czerwca 1944 r.** W ciężkich walkach wojska sprzymierzonych stopniowo posuwały się na północ Włoch.

UTWORZENIE DRUGIEGO FRONTU

Dzięki zwycięstwu w bitwie o Atlantyk alianci mogli bez trudu przerzucać do Europy żołnierzy i sprzęt z USA. Niemcy spodziewali się desantu wojsk alianckich we Francji, dlatego wzdłuż wybrzeża zbudowali potężny pas umocnień, zwany **Wałem Atlantyckim**. Hitler sądził, że do ataku dojdzie w okolicach **Calais** [czyt.: ka**le**], czyli najwęższym miejscu kanału La Manche. W tym przekonaniu utwierdzali go m.in. niemieccy agenci działający w Wielkiej Brytanii. Führer nie wiedział jednak, że kontrwywiad brytyjski MI5 [czyt. em aj fajw] wykorzystywał ich do przekazywania fałszywych danych.

Dzień lądowania (*D-Day*) wojsk aliantów zachodnich na kontynencie europejskim nastąpił **6 czerwca 1944 r.** Operacja nosiła kryptonim **„Overlord"** [czyt.: ołwerlord], a dowódcą sił sojuszniczych (głównie amerykańskich, brytyjskich oraz kanadyjskich) był amerykański **gen. Dwight Eisenhower**. Wybór miejsca lądowania – Normandia – całkowicie zaskoczył niemieckich dowódców i samego Hitlera. Mimo poważnych strat alianci przełamali nadbrzeżne fortyfikacje i zdobyli duży przyczółek, który systematycznie powiększano.

Ze względu na panowanie aliantów w powietrzu Niemcy nie mogli szybko przerzucić w rejon walk posiłków. Do ciężkich walk doszło dopiero w lipcu **pod Falaise** [czyt.: fa**lez**], gdzie wojskom amerykańsko-brytyjskim udało się zniszczyć dużą część niemieckich jednostek pancernych. Sukcesy aliantów sprawiły,

BOMBARDOWANIA STRATEGICZNE

Zgodnie z przyjętą doktryną **strategicznych nalotów** w maju 1940 r. Brytyjczycy rozpoczęli bombardowania Zagłębia Ruhry oraz Berlina. Ze względu na silną niemiecką obronę przeciwlotniczą naloty przeprowadzano nocą, aby zmniejszyć własne straty. Odbijało się to jednak na dokładności zrzutów. Od czerwca 1942 r. na czele brytyjskiego lotnictwa bombowego stał **marsz. Arthur Harris**, zwolennik masowych ataków lotniczych na miasta niemieckie. To z jego inicjatywy wiosną 1942 r. rozpoczęto olbrzymie naloty na Kolonię, Essen i Bremę. W tym samym roku do ataków bombowych na III Rzeszę dołączyli Amerykanie. Samoloty **USAF** (skrót od United States Air Forces, czyt.: junajted stejts er forsys) korzystały z baz w Wielkiej Brytanii, a od końca 1943 r. także we Włoszech. Amerykanie atakowali w dzień, aby zwiększyć precyzję nalotów. Wiosną 1943 r. ruszyła połączona bombowa ofensywa amerykańsko-brytyjska, której celem było zniszczenie niemieckiego przemysłu wojennego i zastraszenie społeczeństwa. Wówczas niemiecki minister gospodarki i uzbrojenia Albert Speer [czyt.: szpi-a] zdecentralizował produkcję i przeniósł ją częściowo do mniejszych fabryk, zbudowanych pod ziemią. Alianci kontynuowali przeprowadzanie nalotów do końca wojny, co pozwoliło im zniszczyć wiele niemieckich miast i ośrodków przemysłowych.

Samoloty B-17 Flying Fortress ('latające fortece') były podstawowymi ciężkimi bombowcami, z których korzystali Amerykanie podczas nalotów na Niemcy. Brytyjczycy używali samolotów B-24 Liberator oraz Avro Lancaster [czyt.: awro lankaster].

▪ *fotografia, Europa, 1944 r.*

? W jakim celu alianci zachodni prowadzili bombardowania strategiczne III Rzeszy?

WARTO WIEDZIEĆ

Lądowanie w Normandii

Lądowanie aliantów w Normandii w czerwcu 1944 r. było największą operacją morskodesantową w historii. Sprzymierzeni dysponowali ponad 11 tys. samolotów myśliwskich i bombowych, a w skład alianckiej floty wchodziło ponad 6 tys. jednostek – okrętów wojennych, łodzi desantowych i statków transportowych. Ogółem w ekspedycji wzięło udział prawie 3 mln żołnierzy i marynarzy. Rejon lądowania został podzielony na pięć plaż o kryptonimach: Juno [czyt.: dżuno], Gold, Sword [czyt.: słord], Omaha i Utah [czyt.: juta]. Inwazję od strony morza poprzedził desant trzech dywizji spadochronowych, zrzuconych na terytorium wroga w nocy przed głównym atakiem. Jednocześnie na otrzymany sygnał francuscy dywersanci z ruchu oporu przystąpili do niszczenia komunikacji i łączności, co sparaliżowało działania Niemców. Mimo olbrzymiej przewagi sprzymierzeni ponieśli w operacji „Overlord" wysokie straty. Tylko w pierwszym dniu walk zginęło lub zostało rannych 3 tys. alianckich żołnierzy.

Wyładunek sprzętu i żołnierzy na plażach Normandii po zdobyciu przyczółków i przełamaniu linii obronnych nieprzyjaciela.

▪ *fotografia, Normandia, 1944 r.*

? Wyszukaj tytuły filmów fabularnych dotyczących lądowania aliantów w Normandii.

że **19 sierpnia** w Paryżu wybuchło powstanie i Francuzi sami wyzwolili swoją stolicę. Władzę w kraju przejął Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego gen. Charles'a de Gaulle'a, który w czerwcu przyjął nazwę Rządu Tymczasowego.

Szybkie postępy aliantów we Francji doprowadziły do problemów z zaopatrzeniem, dostarczanym z Wielkiej Brytanii i USA. Dzięki temu wojskom III Rzeszy udało się powstrzymać ofensywę przed Renem. Aby przełamać niemiecką obronę, brytyjski marsz. Bernard Montgomery zaplanował **operację „Market-Garden"**, rozpoczętą 17 września 1944 r. Jej celem było obejście od północy umocnień Linii Zygfryda i wdarcie się do Zagłębia Ruhry. Główną rolę powierzono wojskom powietrzno-desantowym, które miały utrzymać kluczowe mosty do momentu nadejścia oddziałów lądowych. W akcji uczestniczyli spadochroniarze amerykańscy, brytyjscy i polscy (z 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej gen. Stanisława Sosabowskiego – więcej na ten temat na s. 173). Operacja zakończyła się porażką aliantów, którzy nie zdołali zdobyć kluczowego mostu na Renie w **Arnhem** [czyt.: arnem].

ĆWICZENIA

1. Opisz etapy tworzenia wielkiej koalicji antyhitlerowskiej.
2. Omów, jakie były postanowienia konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie w 1943 r.
3. Wyjaśnij znaczenie bitwy na Łuku Kurskim dla losów II wojny światowej.
4. Wymień skutki lądowania wojsk aliantów zachodnich w Normandii w czerwcu 1944 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S.E. Ambrose, *Kompania braci*, tłum. L. Erenfeicht, Warszawa 2018.
N. Nikulin, *Sołdat. Od Leningradu do Berlina. Frontowa prawda w opowieści szeregowego żołnierza Armii Czerwonej*, tłum. A. Knyt, Warszawa 2013.

9 KONIEC II WOJNY ŚWIATOWEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak wyglądała sytuacja militarna w Europie pod koniec 1944 r.?
2. Jaki był przebieg walk amerykańsko-japońskich na Pacyfiku w 1942 r.?

KONFERENCJA JAŁTAŃSKA

Do drugiej konferencji Wielkiej Trójki doszło w **Jałcie** na Krymie **od 4 do 11 lutego 1945 r.** Decydujący głos ponownie mieli Roosevelt i Stalin. Uczestnicy przede wszystkim podjęli decyzje w sprawie Niemiec. Po bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy kraj miał zostać czasowo podzielony na cztery strefy okupacyjne. Początkowo planowano utworzenie tylko trzech stref – sowieckiej, amerykańskiej i brytyjskiej – ale ostatecznie USA i Wielka Brytania ze swoich części wydzieliły także obszar dla Francji. Przywódcy ustalili również, że Niemcy zapłacą reparacje wojenne (20 mld USD), a hitlerowscy zbrodniarze zostaną postawieni przed sądem i ukarani.

Na konferencji jałtańskiej zdecydowano ponadto, że polskie przedwojenne Kresy Wschodnie przypadną ZSRS, a w zamian Polska otrzyma nabytki terytorialne kosztem III Rzeszy (więcej zob. s. 286–287). Zadowolony z tych ustaleń Stalin zgodził się przystąpić do wojny przeciwko Japonii w dwa miesiące po zakończeniu walk w Europie. Koalicjanci obiecali mu, że otrzyma południowy Sachalin, Kuryle oraz Port Arthur, leżące na Dalekim Wschodzie. Podział świata dokonany w Jałcie przeszedł do historii jako **porządek jałtański**, który obowiązywał blisko pół wieku.

KONIEC WOJNY W EUROPIE

Na początku 1945 r. fronty chwilowo się ustabilizowały – wschodni na linii Wisły, a zachodni na Renie. Armia niemiecka po wcieleniu kolejnych roczników (tym razem szesnastolatków) miała wciąż ok. 7,5 mln żołnierzy. Brakowało jej jednak broni, amunicji oraz paliwa. Mimo to Hitler nie chciał się poddać. Liczył na konflikty między USA, Wielką Brytanią a ZSRS.

W grudniu 1944 r. Niemcy planowali kontratak na froncie zachodnim. Oczekiwali, że pod wpływem dużych strat poniesionych przez niezaprawione w boju wojska amerykańsko-brytyjskie społeczeństwa tych państw zmuszą władze do rokowań pokojowych. Niemcy w tajemnicy skoncentrowali w rejonie **Ardenów** znaczne siły, których podstawę stanowiły oddziały pancerne SS.

Niemiecka **ofensywa w Ardenach** rozpoczęła się **16 grudnia 1944 r.** Początkowo hitlerowcy odnieśli szereg sukcesów. Jednak alianci, dzięki zmotoryzowaniu swoich oddziałów, błyskawicznie ściągnęli w rejon walk posiłki. Poza tym Niemcom wkrótce zabrakło paliwa, a poprawa pogody pozwoliła Amerykanom i Brytyjczykom wykorzystać przewagę

Amerykańscy żołnierze ze 101 Dywizji Powietrzno-desantowej w miasteczku Bastogne [czyt.: bas**toń**], którego udana obrona w grudniu 1944 r. była jednym z najważniejszych starć ofensywy niemieckiej w Ardenach. Walki o Bastogne zostały przedstawione m.in. w serialu *Kompania braci*, ukazującym dzieje kompanii E z 506 pułku wchodzącego w skład 101 Dywizji.

▪ *fotografia, Bastogne, XII 1944 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA JAŁTAŃSKIE WOBEC NIEMIEC

W sprawozdaniu z konferencji jałtańskiej odnotowano m.in. decyzje Wielkiej Trójki dotyczące powojennych Niemiec.

II. Okupacja i kontrola Niemiec.

[...] *Stosownie do uzgodnionego planu siły każdego z trzech mocarstw będą okupowały oddzielne strefy Niemiec. Zgodnie z tym planem przewidziano utworzenie skoordynowanej administracji i kontroli za pośrednictwem Centralnej Komisji Kontroli, złożonej z naczelnych dowódców trzech mocarstw z siedzibą w Berlinie. Uzgodniono, że Francja, jeżeli tego zapragnie, będzie zaproszona do objęcia jednej strefy okupacyjnej i do wzięcia udziału w Komisji Kontroli jako czwarty jej członek. Granice strefy francuskiej będą ustalone przez cztery zainteresowane rządy za pośrednictwem ich przedstawicieli zasiadających w Europejskiej Komisji Doradczej.* [...]

Jesteśmy zdecydowani rozbroić i rozwiązać wszystkie niemieckie siły zbrojne; raz na zawsze zniszczyć niemiecki sztab generalny, który wielokrotnie doprowadzał do wskrzeszenia militaryzmu niemieckiego; usunąć lub zniszczyć wszelkie niemieckie urządzenia wojskowe; znieść lub poddać kontroli wszelkiego rodzaju przemysł niemiecki, który mógłby być użyty do produkcji wojennej; ukarać sprawiedliwie i szybko wszystkich zbrodniarzy wojennych oraz wyegzekwować odszkodowania w naturze za zniszczenia dokonane przez Niemców; unicestwić narodowosocjalistyczną partię, narodowosocjalistyczne ustawy, organizacje i instytucje; usunąć wszelkie wpływy narodowosocjalistyczne i militarystyczne z urzędów publicznych i z życia kulturalnego i gospodarczego narodu niemieckiego oraz podjąć wspólnie w Niemczech inne tego rodzaju środki, jakie mogłyby okazać się konieczne dla przyszłego pokoju i bezpieczeństwa całego świata. Nie leży w naszym zamiarze zniszczenie narodu niemieckiego, jednak wtedy tylko będzie nadzieja na stworzenie warunków przyzwoitego życia dla Niemców i danie im miejsca w społeczności narodów, jeżeli zostaną wykorzenione narodowy socjalizm i militaryzm.

Wielka Trójka podczas konferencji w Jałcie wraz z ministrami spraw zagranicznych: Wielkiej Brytanii – Anthonym Edenem [czyt.: antonym idenem] 1, USA – Edwardem Stettiniusem 2 i ZSRS – Wiaczesławem Mołotowem 3.

▪ *fotografia, Jałta, II 1945 r.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 308–309.

? 1. Powiedz, jakie środki zaradcze chcieli podjąć alianci, aby uniknąć niemieckiej agresji w przyszłości.
2. Wyjaśnij, na czym miała polegać powojenna okupacja Niemiec.

w lotnictwie. Ostatecznie atak armii III Rzeszy został powstrzymany przez wojska alianckie. Oddziały niemieckie straciły sprzęt i ludzi.

W tym samym czasie 12 stycznia 1945 r. rozpoczęła się kolejna ofensywa Armii Czerwonej. Sowieci i wspierające ich jednostki Wojska Polskiego (utworzona w ZSRS 1 Armia WP) sforsowali Wisłę i szybkim marszem dotarli do Odry, gdzie zdobyli przyczółki na zachodnim brzegu rzeki. W kolejnej fazie walk nacierający żołnierze zajęli Prusy Wschodnie i przełamali potężną linię obrony nieprzyjaciela zwaną **Wałem Pomorskim**. Wkrótce na wschód od Wisły Niemcom pozostały jedynie odcięte garnizony w Królewcu, Wrocławiu oraz na Półwyspie Kurlandzkim.

ZAKOŃCZENIE WALK W EUROPIE

- Polska 31 VIII 1939 r.
- państwa Osi i obszary do nich włączone pod koniec 1944 r.
- sojusznicy państw Osi
- obszary okupowane przez państwa Osi pod koniec 1944 r.
- obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1944 r.
- państwa neutralne
- Włoska Republika Socjalna
- obszary zajmowane przez wojska niemieckie w dniu kapitulacji 8 V 1945 r.
- linia spotkania wojsk sprzymierzonych

Działania wojenne:
- wojsk sowieckich w 1945 r.
- wojsk alianckich w 1945 r.
- partyzantów jugosłowiańskich w 1945 r.

Linie frontów:
- sowieckiego na przełomie 1944 i 1945 r.
- sowieckiego 15 IV 1945 r.
- wojsk alianckich na przełomie 1944 i 1945 r.
- miasta bombardowane przez lotnictwo alianckie
- powstania przygotowane przez zbrojne podziemie
- X ważniejsze bitwy

? 1. Wymień tereny zajmowane przez wojska niemieckie w momencie podpisania kapitulacji 8 maja 1945 r.

2. Wskaż państwa zajęte przez wojska sowieckie.

W lutym 1945 r. wojska alianckie na zachodzie ruszyły do ponownego ataku. Zajęły Nadrenię i po zdobyciu mostu w **Remagen** sforsowały Ren. Ich kolejnym celem było Zagłębie Ruhry, po czym rozpoczęły marsz przez terytorium Niemiec w kierunku Łaby. Do przełamania frontu doszło także we Włoszech, gdzie oddziały sojusznicze wkroczyły na północne obszary tego państwa. Mussolini, który próbował uciekać do Szwajcarii, został schwytany przez komunistyczną partyzantkę i rozstrzelany.

Żołnierze amerykańscy i sowieccy na zniszczonym moście na rzece Elbie w Torgau. To zaaranżowane zdjęcie zostało wykonane dwa dni po rzeczywistym spotkaniu obu armii.

▪ *fotografia, Torgau, 27 IV 1945 r.*

Ostatecznym ciosem dla III Rzeszy była kolejna wielka ofensywa na froncie wschodnim rozpoczęta **16 kwietnia 1945 r.** Armia Czerwona przekroczyła Odrę i okrążyła Berlin. Walki o stolicę Niemiec trwały **od 26 kwietnia do 2 maja**. Gdy Armia Czerwona zbliżyła się do kwatery głównej wodza III Rzeszy, **30 kwietnia 1945 r.** Hitler w swoim bunkrze popełnił samobójstwo. Działania wojenne trwały do 8 maja. W tym czasie wojska amerykańskie dotarły do Czech. Armia dowodzona przez gen. Pattona wkroczyła nawet na przedmieścia Pragi, jednak wycofała się, ponieważ zgodnie z ustaleniami ten obszar należał do sowieckiej strefy wpływów. Amerykanie zajęli też Turyngię (przekazaną potem ZSRS), gdzie **25 kwietnia** w miejscowości **Torgau** oddziały USA nacierające od zachodu spotkały się z jednostkami Armii Czerwonej zmierzającymi ze wschodu.

Szef Sztabu Dowództwa Wehrmachtu **gen. Alfred Jodl** skapitulował przed wojskami brytyjskimi i amerykańskimi 7 maja. Na kategoryczne żądanie ZSRS wieczorem **8 maja 1945 r.** w berlińskiej kwaterze marsz. Żukowa powtórzono podpisanie aktu kapitulacji. Był to oficjalny koniec II wojny światowej w Europie. Jako ostatnie poddały się oddziały niemieckiej Grupy Armii „Środek" – tej, która w 1941 r. dotarła na przedpola Moskwy.

KAPITULACJA III RZESZY

Do podpisania bezwarunkowej kapitulacji wszystkich niemieckich sił zbrojnych doszło 8 maja 1945 r. Oprócz marsz. Żukowa byli obecni amerykański gen. Carl Spaatz [czyt.: spats], brytyjski marsz. lotnictwa Arthur Tedder i francuski gen. Jean de Lattre de Tassigny [czyt.: żan de latr de tas-i**ni**], który zagroził samobójstwem, gdyby odmówiono mu prawa złożeniu podpisu pod aktem kapitulacji i wywieszenia francuskiej flagi. W ten sposób Francuzi dołączyli do grona zwycięzców. Ze strony niemieckiej dokumenty podpisał szef Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu feldmarsz. Wilhelm Keitel [czyt.: kajtel]. W chwili podpisania kapitulacji III Rzeszy w Moskwie – leżącej w innej strefie czasowej – było już po północy. Z tego powodu w ZSRS i podległych mu krajach Dzień Zwycięstwa obchodzono 9 maja, na Zachodzie natomiast świętowano dzień wcześniej.

Feldmarsz. Wilhelm Keitel [1] podpisuje kapitulację III Rzeszy w głównej kwaterze marsz. Żukowa, która mieściła się w gmachu szkoły saperów w berlińskiej dzielnicy Karlshorst.

▪ *fotografia, Berlin, 8 V 1945 r.*

? Wyjaśnij, dlaczego feldmarsz. Wilhelm Keitel stwierdził, że przedstawiciel Francji powinien złożyć podpis zarówno po stronie pokonanych, jak i zwycięzców.

WALKI NA PACYFIKU 1943–1945

Po klęsce Japończyków w bitwie pod Midway ich flota straciła przewagę nad Amerykanami na Pacyfiku. Wojska japońskie (poza obszarem Chin i Birmy) musiały przejść do defensywy.

Pod koniec 1942 r. doszło do zaciętych walk na Wyspach Salomona na południowo-wschodnim Pacyfiku. Na wyspie **Guadalcanal** [czyt.: gładalka**nal**] Japończycy rozpoczęli budowę lotniska. Startujące z niego samoloty mogły zagrozić bezpieczeństwu szlaków morskich, którymi dostarczano zaopatrzenie dla oddziałów w Australii, dlatego dowództwo amerykańskie postanowiło odbić wyspę. 7 sierpnia 1942 r. przeprowadzono desant żołnierzy **1 Dywizji Piechoty Morskiej**, którzy rozpoczęli krwawe walki, zakończone dopiero w lutym 1943 r. Mimo desperackich prób odbicia wyspy podejmowanych przez Japończyków Amerykanie utrzymali swoje pozycje i zmusili wroga do ewakuacji. Było to pierwsze duże zwycięstwo Amerykanów w walkach lądowych w rejonie Pacyfiku.

Zwycięstwo na Guadalcanal przyczyniło się także do utraty przez Japończyków Nowej Gwinei. Wyspy, która miała zostać japońską bazą do ataku na Australię, broniły wojska australijskie. Jednak w decydującym momencie Japończycy musieli wycofać stamtąd część wojsk na Guadalcanal, co przesądziło o ich porażce.

Ciężkie walki o Guadalcanal uświadomiły Amerykanom i ich sojusznikom determinację japońskich żołnierzy. Zdobycie wszystkich wysp zajętych przez Japończyków trwałoby

Żołnierze amerykańskiej piechoty morskiej obok zwłok poległych Japończyków podczas walk na Guadalcanal w okolicach strumienia Aligator Creek. Armia japońska wielokrotnie podejmowała frontalne ataki w celu przełamania pozycji Amerykanów.

▪ *fotografia, Guadalcanal, 1942 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Internowanie Japończyków w USA

Atak Japończyków na Pearl Harbor był dla Amerykanów dużym szokiem. W kraju zapanowała atmosfera wrogości, której ofiarą padli obywatele USA pochodzenia japońskiego. Rząd chciał wyjść naprzeciw oczekiwaniom społeczeństwa i pokazać, że kontroluje sytuację, dlatego postanowił ich internować. Na podstawie rozkazu wykonawczego nr 9066 zostały wyznaczone strefy zmilitaryzowane, z których określone grupy ludności przesiedlono do specjalnych obozów. Umieszczono w nich ok. 120 tys. osób. W obozach panowały trudne warunki mieszkaniowe i sanitarne, co wywołało liczne choroby. Rząd USA dopiero w 1988 r. oficjalnie przeprosił za internowania i wypłacił rekompensaty poszkodowanym.

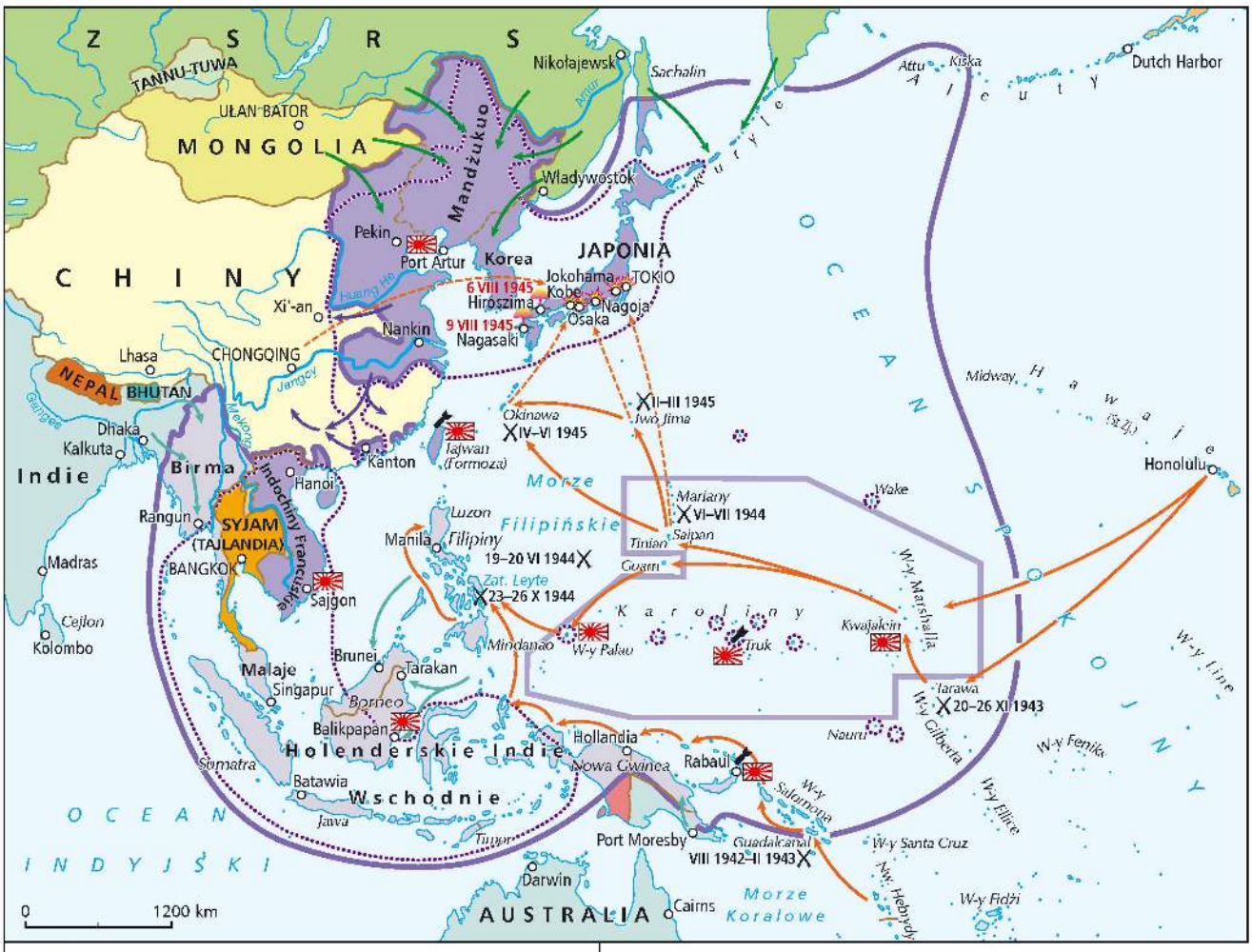
? Dlaczego społeczeństwo amerykańskie obawiało się obywateli pochodzenia japońskiego?

Przesiedlanie obywateli amerykańskich japońskiego pochodzenia do obozów internowania po ataku na Pearl Harbor często odbywało się pod nadzorem wojska.

▪ *fotografia, USA, 1942 r.*

ZMAGANIA NA DALEKIM WSCHODZIE

- Japonia z terenami przez nią okupowanymi w grudniu 1941 r.
- zdobycze japońskie do sierpnia 1942 r.
- posiadłości brytyjskie
- sojusznicy Japonii
- najdalszy zasięg zdobyczy japońskich w sierpniu 1942 r.
- obszary zajmowane przez Japonię w dniu kapitulacji 2 IX 1945 r.
- ważniejsze bitwy lądowe i morskie

Działania wojsk:

- amerykańskich (1942–1945)
- brytyjskich i australijskich (1942–1945)
- japońskich (1942–1945)
- sowieckich i mongolskich (1945 r.)
- główne kierunki nalotów dywanowych
- japońskie bazy wojenne
- japońskie miasta bombardowane podczas nalotów dywanowych
- japońskie bazy zniszczone przez lotnictwo amerykańskie
- japońskie miasta, na które zrzucono bomby atomowe

? 1. Wymień wyspy zajęte przez wojska amerykańskie w 1944 r.

2. Wskaż tereny, które znajdowały się pod kontrolą Japończyków w momencie ich kapitulacji.

lata i przyniosło olbrzymie straty. Ponadto Roosevelt priorytet w dostawach zaopatrzenia przyznał oddziałom walczącym w Europie. Alianci opracowali zatem nową strategię, nazwaną **taktyką żabich skoków**. Polegała ona na atakowaniu jedynie wybranych, słabiej bronionych i dogodnie położonych wysp, które następnie przekształcano w bazy do kolejnych planowanych inwazji. Pozostałe wyspy odcinano od dostaw zaopatrzenia i niszczono za pomocą samolotów pokładowych. Oddziały japońskie, pozbawione amunicji, żywności i lekarstw, pozostały na niektórych ufortyfikowanych wyspach aż do końca wojny.

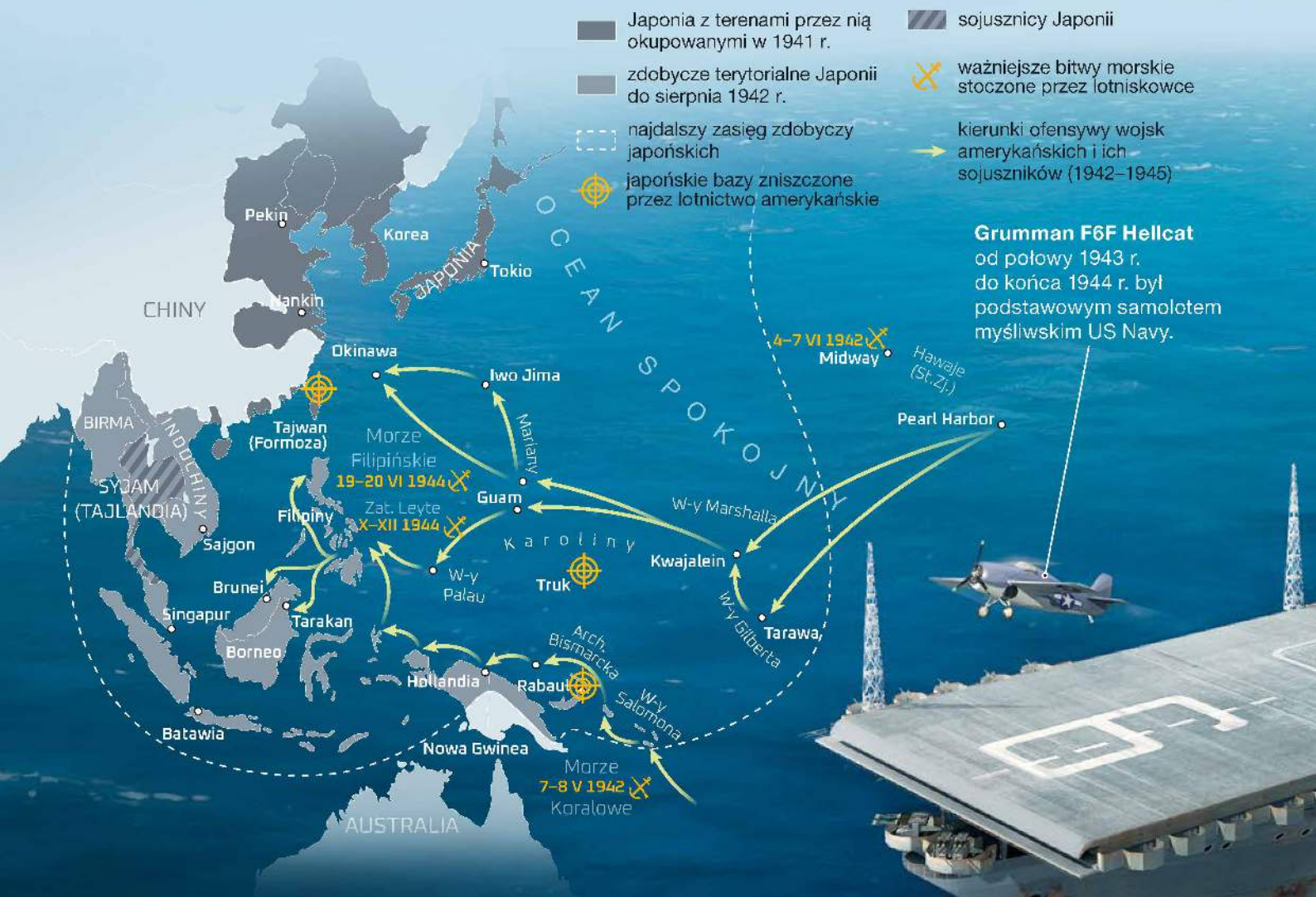
Ofensywa sił amerykańskich na Pacyfiku, wspomaganych przez oddziały australijskie, przebiegała w dwóch kierunkach. Przez środek oceanu, poprzez Wyspy Gilberta i Wyspy Marshalla [czyt.: marszala], atakowały flota i oddziały piechoty morskiej na czele z adm. Chesterem Nimitzem. Z kolei walkami

WALKI NA PACYFIKU

Ze względu na olbrzymi obszar i konieczność zdobywania wielu licznych wysp walki na Pacyfiku zmieniły całkowicie dotychczasową strategię prowadzenia wojen morskich. Miejsce potężnych pancerników zajęły lotniskowce, których samoloty pozwalały na zapewnienie większych możliwości operacyjnych. Główną siłą uderzeniową Amerykanów stała się Szybka Grupa Uderzeniowa Lotniskowców, która wspierała desanty morskie i zwalczała flotę przeciwnika. Dzięki wykorzystaniu lotniskowców możliwe było stosowanie taktyki żabich skoków i atakowanie za pomocą samolotów celów odległych od macierzystych baz.

TAKTYKA ŻABICH SKOKÓW

Polegała na opanowaniu wybranych wysp w kolejnych archipelagach, na których budowano lotniska i bazy wykorzystywane potem przy skokach na kolejne cele. W strategii tej omijano niektóre bazy wroga, które neutralizowano potężnymi uderzeniami lotnictwa.

Grumman F6F Hellcat od połowy 1943 r. do końca 1944 r. był podstawowym samolotem myśliwskim US Navy.

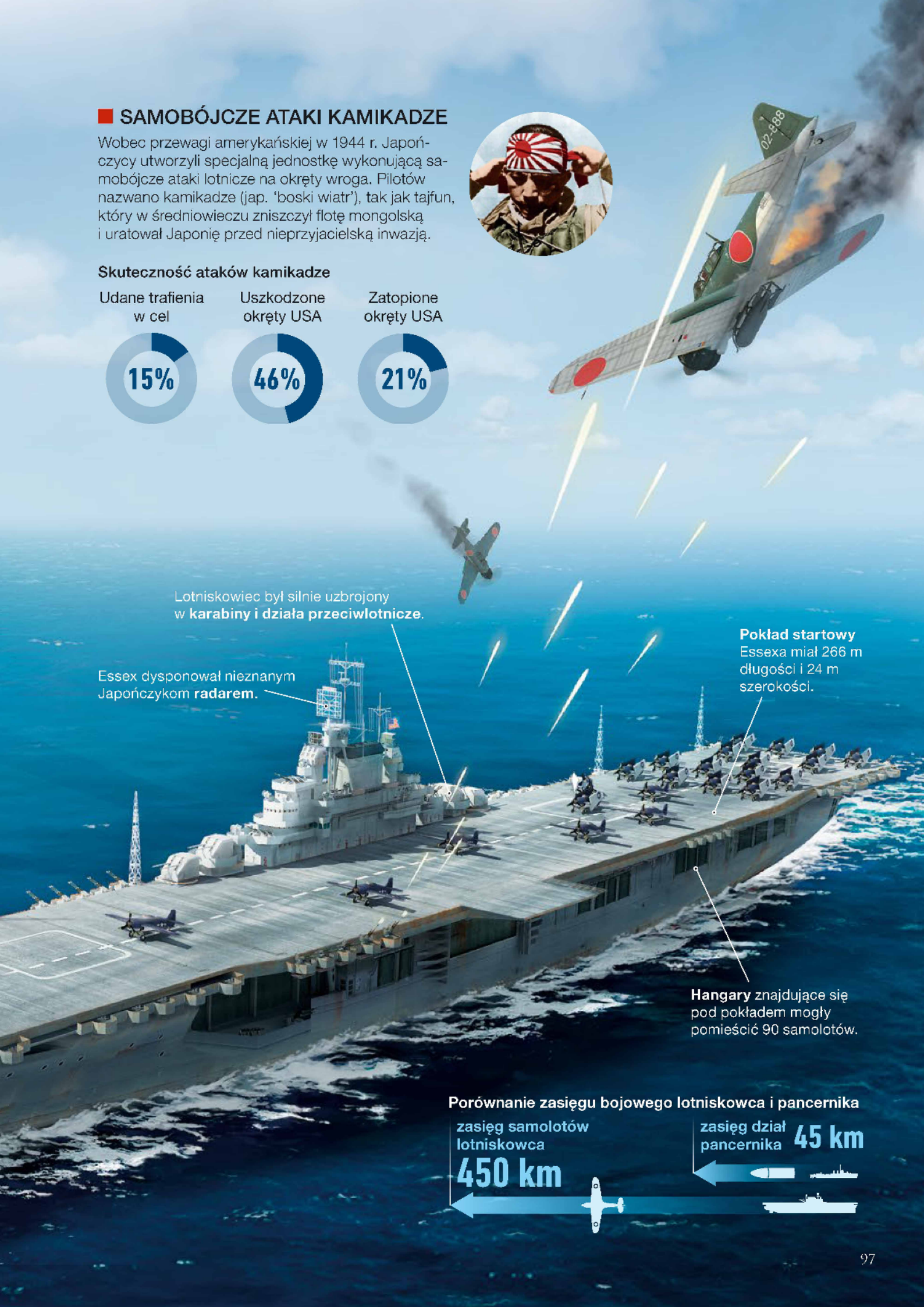
LOTNISKOWCE TYPU ESSEX

USS Essex był pierwszym z serii dużych lotniskowców amerykańskiej floty, które stanowiły podstawę sił USA na Pacyfiku. W czasie wojny zbudowano 24 takie okręty.

SAMOBÓJCZE ATAKI KAMIKADZE

Wobec przewagi amerykańskiej w 1944 r. Japończycy utworzyli specjalną jednostkę wykonującą samobójcze ataki lotnicze na okręty wroga. Pilotów nazwano kamikadze (jap. 'boski wiatr'), tak jak tajfun, który w średniowieczu zniszczył flotę mongolską i uratował Japonię przed nieprzyjacielską inwazją.

Skuteczność ataków kamikadze

na południowo-wschodnim Pacyfiku dowodził **gen. Douglas MacArthur** [czyt.: daglas makartur], którego siły przesuwały się stopniowo na zachód w stronę Filipin.

W **czerwcu 1944 r.** Amerykanie rozpoczęli desant na wyspę Saipan w archipelagu Mariany, stanowiącym zewnętrzny pierścień obrony Wysp Japońskich. Zdobycie Saipanu umożliwiłoby budowę baz dla ciężkich amerykańskich bombowców B-29 Superfortress ('superforteca'), które mogłyby stamtąd przeprowadzać naloty bombowe na japońskie miasta. Japończycy, świadomi wiążącego się z tym zagrożenia, wysłali przeciwko siłom desantowym całą swoją flotę. W dniach **19–20 czerwca 1944 r.** doszło do **bitwy powietrzno-morskiej na Morzu Filipińskim**, z udziałem 15 lotniskowców amerykańskich i 9 japońskich. Starcie zakończyło się klęską floty cesarskiej (utraciła 3 lotniskowce i ponad 300 samolotów), która nie zdołała zadać większych strat przeciwnikowi. Ostatecznie Amerykanie opanowali Mariany i w listopadzie 1944 r. rozpoczęli naloty na Japonię.

We wrześniu 1944 r. Amerykanie przeprowadzili desant na Peleliu (archipelag Karoliny), a w październiku ich wojska wylądowały na Filipinach. W wyzwalaniu tamtejszych wysp uczestniczyli lokalni partyzanci i regularna armia tego kraju. Tuż po desancie rozegrała się **powietrzno-morska bitwa w zatoce Leyte** [czyt.: lejte] (**23–26 października 1944 r.**). Flota cesarska skoncentrowała wszystkie swoje siły, tak aby w jednym decydującym starciu zatopić flotę przeciwnika. Walki zakończyły się jednak przegraną Japonii. Japończycy po raz pierwszy użyli wówczas samolotów pilotowanych przez samobójców – **kamikadze**. Mieli oni uderzać swoimi maszynami w okręty wroga, aby je zatopić (i samemu przy tym zginąć). Zadali pewne straty Amerykanom, ale nie byli w stanie ich zatrzymać.

WALKI O IWO JIMĘ I OKINAWĘ

W lutym 1945 r. Amerykanie przeprowadzili desant na silnie ufortyfikowanej wyspie **Iwo Jima** [czyt.: iło dżima], będącej częścią wewnętrznego pasa obronnego Wysp Japońskich. Bitwa o Iwo Jimę toczyła się **od 19 lutego do 26 marca 1945 r.** i przyniosła zwycięstwo wojskom amerykańskim. Do niewoli trafiło zaledwie 200 Japończyków, przeważnie rannych, większość z 20 tys. japońskich żołnierzy odmówiła kapitulacji i walczyła do końca. Do jeszcze cięższych walk doszło na **Okinawie**, gdzie wojska amerykańskie wylądowały 1 kwietnia 1945 r. Japończycy stracili ponad 100 tys. ludzi i ok. 8 tys. samolotów, jednak Amerykanie również znacznie ucierpieli. W walkach na wyspie zginęło ok. 50 tys. żołnierzy USA, a ok. 40 tys. zostało rannych. Stracili oni ponadto 750 samolotów i 400 okrętów uszkodzonych lub zatopionych przez kamikadze. Zginęło także blisko 140 tys. japońskich cywilów, którzy ulegli propagandzie i uwierzyli, że dostanie się do niewoli jest gorsze niż śmierć.

Żołnierze Marines (amerykańskiej piechoty morskiej) tuż po wylądowaniu na plażach Iwo Jimy. Znakomicie przygotowana obrona tej wyspy sprawiła, że ponieśli oni duże straty.

▪ *fotografia, Iwo Jima, 19 II 1945 r.*

? Jaki był wynik walk o Okinawę i Iwo Jimę?

KAPITULACJA JAPONII

Wobec ciężkich strat w walkach na lądzie Amerykanie nasilili bombardowania strategiczne Japonii. Z setek samolotów B-29 zrzucano tony bomb na japońskie miasta, które – ze względu na drewnianą zabudowę – błyskawicznie stawały w ogniu. Władze w Tokio nie zamierzały jednak kapitulować. Armia cesarska liczyła wciąż ponad 5 mln żołnierzy, z których 2 mln broniły Wysp Japońskich. Plan obrony przed Amerykanami opierał się głównie na samobójczych atakach. W amerykańską flotę miało uderzyć 10 tys. samolotów kamikadze, po czym do akcji wkroczyłyby samobójcze torpedowce i łodzie wypełnione materiałami wybuchowymi oraz płetwonurkowie uzbrojeni w miny. Na lądzie do walki stanęłoby, oprócz żołnierzy, ok. 32 mln Japończyków wyposażonych w bambusowe włócznie, granaty i ładunki wybuchowe.

Amerykanie oszacowali, że przy tak olbrzymiej determinacji Japończyków walki potrwają jeszcze kilka lat, a śmierć poniesie ok. 500 tys. amerykańskich żołnierzy. Władze USA postanowiły więc zmusić Japonię do kapitulacji w inny sposób. Początkowo planowano wykorzystać bomby chemiczne, ostatecznie jednak zapadły decyzje o użyciu nowej broni – **bomb atomowych**. Pierwszą z nich amerykański prezydent **Harry Truman** nakazał zrzucić **6 sierpnia 1945 r.** na miasto **Hiroszima**, drugą – ponieważ Japończycy nadal nie wyrażali woli kapitulacji – **9 sierpnia** na **Nagasaki**. W atakach przeprowadzonych przez pojedyncze maszyny zrzucające po jednym ładunku

Ruiny Hiroszimy po zrzuceniu na miasto bomby atomowej. Jej wybuch nastąpił na wysokości ponad 500 m i zabił natychmiast ponad 70 tys. ludzi, a dalsze 40 tys. ranił.

▪ *fotografia, Hiroszima, 1945 r.*

zginęło łącznie ok. 150 tys. ludzi. Japończycy nie wiedzieli, że USA nie mają przygotowanych kolejnych bomb, i uznali, że dalsza walka nie ma szans. Na decyzję o ostatecznej kapitulacji wpłynęła także informacja o ataku ZSRS na Mandżurię. Zgodnie z ustaleniami z Jałty Armia Czerwona uderzyła bowiem na Japończyków, szybko rozbiła przeciwnika i zajęła Koreę Północną oraz wyspę Sachalin.

W pokojowym orędziu w radiu cesarz **Hirohito** po raz pierwszy w dziejach zwrócił się do swoich poddanych. **2 września 1945 r.** na pancerniku **Missouri** [czyt.: mizuri] japoński minister spraw zagranicznych **Mamoru Shigemitsu** [czyt.: szigemitsu] podpisał kapitulację Japonii, którą przyjął zdobywca Filipin gen. MacArthur. Był to koniec II wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Omów decyzje w sprawie powojennych losów Niemiec, które zapadły na konferencji w Jałcie.
2. Przedstaw przebieg walk w Europie w 1945 r.
3. Scharakteryzuj specyfikę walk na Dalekim Wschodzie.
4. Wyjaśnij, dlaczego amerykańskie władze postanowiły użyć broni atomowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Flisowski, *Burza nad Pacyfikiem. Tom 2*, Warszawa 1997.
E.B. Sledge, *Ze starą wiarą na Peleliu i Okinawie*, tłum. T. Stramel, Gdańsk 2002.
Z. Stąpor, *Berlin 1945*, Warszawa 2005.

Podsumowanie rozdziału I
II wojna światowa

1 Napaść III Rzeszy na Polskę

1. We wrześniu 1939 r. Polska nie była przygotowana do wojny. Władze nie chciały prowokować Hitlera i zwlekały z ogłoszeniem mobilizacji wojsk. Polski plan zakładał obronę całości terytorium kraju i ewentualne stopniowe wycofywanie się na wschód, w oczekiwaniu na pomoc sojuszników.
2. Wojna rozpoczęła się 1 września 1939 r. od niemieckiego ostrzału polskiej placówki wojskowej na Westerplatte. Oprócz tego w Gdańsku bohatersko broniła się załoga Poczty Polskiej.
3. Wojska III Rzeszy miały przewagę ilościową i jakościową nad Polakami. Ponadto zastosowana przez Niemców strategia *Blitzkriegu* uniemożliwiła realizację polskiego planu obrony. Polacy ponosili kolejne porażki, choć udało im się przy tym zadać nieprzyjacielowi ciężkie straty.
4. W dniach 1–3 września trwała bitwa graniczna. Wkrótce utracono linię wielkich rzek, na których planowano dalszą obronę. Największa bitwa kampanii rozegrała się 9–22 września nad Bzurą.
5. Francja i Wielka Brytania wypowiedziały wojnę Niemcom 3 września, jednak nie podjęły działań zbrojnych. Na zachodzie rozpoczęła się tzw. dziwna wojna.

2 Agresja sowiecka i koniec walk

1. Zgodnie z ustaleniami paktu Ribbentrop–Mołotow 17 września 1939 r. Armia Czerwona dokonała agresji na Rzeczpospolitą.
2. Agresja ZSRS stanowiła zaskoczenie dla Polaków. Na wschodniej granicy stacjonowało ok. 10% sił polskich, głównie z KOP. Niektóre stawiały zdecydowany opór najeźdźcy, jednak Armia Czerwona miała przewagę liczebną. Do największej bitwy z Sowietami doszło pod Szackiem.
3. W nocy z 6 na 7 września cywilne władze II RP oraz naczelny wódz ewakuowali się z Warszawy w kierunku Rumunii. Po agresji sowieckiej marsz. Rydz-Śmigły nakazał wojskom odwrót do Rumunii i na Węgry. Stamtąd planowano przerzucić polskich żołnierzy do Francji.
4. 28 września poddała się Warszawa, a 2 października skapitulowała polska załoga na Helu. Najdłużej (do 6 października) walki z Niemcami i Sowietami prowadziła SGO „Polesie" dowodzona przez gen. Kleeberga.
5. Walki miały charakter wojny totalnej. Obaj najeźdźcy celowo atakowali ludność cywilną oraz wyniszczali polskie elity.

3 Ekspansja Hitlera i Stalina

1. W 1939 r. ZSRS zaatakował Finlandię, co dało początek wojnie zimowej. Mimo znacznej przewagi liczebnej Sowieci ponieśli dotkliwe straty. W 1940 r. zawarto pokój, na mocy którego Finowie stracili ok. 10% terytorium kraju. W tym samym roku ZSRS zajął Litwę, Łotwę i Estonię.
2. W kwietniu 1940 r. Hitler dokonał inwazji na Danię i Norwegię, a 10 maja przez terytorium Belgii i Holandii uderzył na Francję. Alianci zostali rozbici przez wojska pancerne III Rzeszy. Brytyjczycy ewakuowali się z plaż Dunkierki, jednak zostawili na kontynencie cały sprzęt.
3. 22 czerwca Philippe Pétain podpisał zawieszenie broni z III Rzeszą. Zachodnia i północna część Francji z Paryżem znalazły się pod okupacją. Z pozostałego terytorium powstało kolaborujące z Niemcami państwo Vichy.
4. W lipcu 1940 r. rozpoczęła się powietrzna bitwa o Anglię. Klęska Luftwaffe uniemożliwiła Hitlerowi planowaną inwazję na Wyspy Brytyjskie.
5. Na Bałkanach III Rzesza zawarła sojusze z Bułgarią, Węgrami, Rumunią oraz podporządkowała sobie Jugosławię i Grecję.

4 Atak III Rzeszy na ZSRS

1. Hitler uważał komunizm za główne zagrożenie dla swojego reżimu. Z tego powodu – mimo porażki w walce z Wielką Brytanią – zaatakował ZSRS i rozpoczął wojnę na dwóch frontach.
2. Wojska III Rzeszy i jej sojuszników wkroczyły do ZSRS 22 czerwca 1941 r. Dzięki zaskoczeniu i przewadze pod względem jakości sprzętu i wyszkolenia Niemcy odnieśli początkowo liczne sukcesy.
3. Z powodu rozproszenia sił, problemów z zaopatrzeniem i nieprzygotowania do warunków rosyjskiej zimy wojska hitlerowskie zostały powstrzymane pod Moskwą i odrzucone na zachód w wyniku sowieckiej kontrofensywy.
4. Dzięki olbrzymim rezerwom ludzkim i przeniesieniu zakładów zbrojeniowych za Ural Sowietom udało się wzmocnić siły. W 1942 r. podjęli próby odbicia zajętych ziem.
5. Kolejna ofensywa niemiecka została skierowana na Kaukaz. Do decydujących walk doszło jesienią i zimą 1942 r. pod Stalingradem. Armia Czerwona okrążyła siły nieprzyjaciela i po zaciętych bojach całkowicie je unicestwiła.

5 Wojna poza Europą

1. W 1940 r. armia włoska próbowała podbić Egipt. W ramach pomocy sojusznikowi Niemcy wysłali w ten region znaczne siły pod dowództwem gen. Erwina Rommla.
2. Armia niemiecka odnosiła liczne sukcesy, jednak została zatrzymana pod El-Alamejn. Lądowanie aliantów w zachodniej Afryce oraz problemy z zaopatrzeniem zmusiły państwa Osi do kapitulacji 13 maja 1943 r.
3. W latach 1939–1945 trwała bitwa o Atlantyk, najdłuższe starcie podczas II wojny światowej. Ze względu na przewagę floty wojennej aliantów Niemcy skupili się na atakowaniu konwojów z zaopatrzeniem, głównie z wykorzystaniem okrętów podwodnych U-Bootów.
4. 7 grudnia 1941 r. Japonia zaatakowała amerykańską bazę Pearl Harbor. Olbrzymi sukces umożliwił Japończykom ekspansję w rejonie Pacyfiku. Wojnę USA wypowiedziała także III Rzesza, będąca sojusznikiem Japonii.
5. Japonia zajęła brytyjskie tereny kolonialne oraz Holenderskie Indie Wschodnie. Pasmo sukcesów przerwała klęska w bitwie pod Midway 4 czerwca 1942 r., gdzie Japończycy stracili cztery lotniskowce oraz wielu doświadczonych marynarzy i lotników. Poważny cios zadany cesarskiej flocie zmusił Japonię do zmiany strategii i przejścia do działań defensywnych.

6 Polityka okupacyjna III Rzeszy

1. W okupowanych krajach III Rzesza prowadziła rabunkową politykę, która miała wzmocnić niemiecki potencjał wojenny. Stosowano również represje wobec ludności na tle rasowym.
2. Kraje Europy Zachodniej znajdowały się pod ścisłą kontrolą Hitlera. Niekiedy podejmowały otwartą kolaborację z Niemcami, której symbolami zostali Philippe Pétain i Vidkun Quisling.
3. Ludność Europy Wschodniej naziści uznawali za podludzi. Niemcy stosowali terror, przesiedlenia, pracę przymusową, stworzyli też sieć obozów koncentracyjnych i zagłady.
4. Narody podległe Sowietom często postrzegały III Rzeszę jako wyzwolicieli. Kolaborowali z nią m.in. ukraińscy nacjonaliści, a ochotnicy z Ukrainy służyli w niemieckich oddziałach. Podobnie wyglądała sytuacja w państwach nadbałtyckich.
5. W podbitych krajach zaczął działać ruch oporu. Miał on masowy charakter w Polsce i Jugosławii, natomiast we Francji, w Norwegii i Holandii jego zasięg i skala były dużo mniejsze. Działalność ruchu oporu wpłynęła na osłabienie potęgi hitlerowskiej w okupowanej Europie.

7 Holokaust

1. Żydów, uważanych przez Hitlera za głównego wroga, prześladowano od początku wojny. Nakazano im nosić na ubraniu żółte gwiazdy Dawida i zamykano w gettach, gdzie byli głodzeni i wyniszczani niewolniczą pracą. Po ataku na ZSRS specjalne jednostki Einsatzgruppen rozpoczęły eksterminację ludności żydowskiej.
2. 20 stycznia 1942 r. Niemcy podjęli decyzję o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej". Za przygotowanie planu eksterminacji był odpowiedzialny Adolf Eichmann. Na ziemiach polskich powstały niemieckie nazistowskie obozy zagłady, w których mordowano Żydów z całej Europy.
3. W czasie II wojny światowej zginęło ok. 6 mln Żydów. Na określenie zagłady ludności żydowskiej dokonanej przez Niemców używa się terminu „Holokaust" lub „Szoah".
4. Na ziemiach polskich zaczęły działać żydowskie organizacje konspiracyjne (m.in. ŻOB). W 1943 r. w getcie warszawskim wybuchło powstanie, zdarzały się także bunty w obozach zagłady.
5. Polityka eksterminacji Żydów wywołała różną reakcję państw Europy. Nie wszędzie władze wyrażały zgodę na deportację swoich obywateli pochodzenia żydowskiego do obozów zagłady. W Polsce, mimo przypadków antysemityzmu i kary śmierci za udzielenie pomocy, udało się uratować ok. 100 tys. Żydów.

Ruiny getta warszawskiego w okresie powojennym obserwowane przez małą dziewczynkę z dachu jednego z ocalałych budynków po tzw. stronie aryjskiej.

▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

8 Droga do zwycięstwa

1. W 1941 r. USA wprowadziły Lend-Lease Act, który umożliwiał udzielenie pomocy materialnej aliantom, zwłaszcza Wielkiej Brytanii, a po agresji niemieckiej – także ZSRS.
2. W 1941 r. Roosevelt i Churchill podpisali Kartę atlantycką, a w 1942 r. powstała Deklaracja Narodów Zjednoczonych, która zakładała wyrzeczenie się ekspansji terytorialnej w czasie wojny.
3. W trakcie konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie w 1943 r. przywódcy Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZSRS podzielili Europę na strefy wpływów. Zapadły także decyzje o utworzeniu drugiego frontu we Francji.
4. Podczas bitwy na Łuku Kurskim latem 1943 r. wojska sowieckie powstrzymały potężne natarcie amii niemieckiej. Od tej klęski siły III Rzeszy na froncie wschodnim znalazły się w odwrocie.
5. W lipcu 1943 r. wojska aliantów wylądowały na Sycylii, a później we Włoszech. Po ciężkich walkach alianci 4 czerwca 1944 r. zajęli Rzym.
6. 6 czerwca 1944 r. alianci otworzyli drugi front w Normandii, a w sierpniu zajęli Paryż. Klęska operacji „Market-Garden" i silny opór niemiecki uniemożliwiły jednak szybkie zakończenie wojny.

9 Koniec II wojny światowej

1. Podczas konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie w lutym 1945 r. ustalono m.in. podział Niemiec na strefy wpływów, nowe granice powojennej Polski oraz przystąpienie ZSRS do wojny z Japonią po klęsce III Rzeszy.
2. W grudniu 1944 r. Niemcy podjęli ostatnią próbę odmienienia losów wojny. Ich ofensywa na froncie zachodnim w Ardenach została jednak powstrzymana przez aliantów, którzy wiosną 1945 r. przekroczyli Ren i zaczęli się przesuwać w głąb Niemiec.
3. W styczniu 1945 r. znad Wisły ruszyła potężna ofensywa Armii Czerwonej i wspierających ją oddziałów polskich. Sowieckie wojska dotarły do Odry, a po przełamaniu umocnień Wału Pomorskiego opanowały Pomorze.
4. 16 kwietnia 1945 r. rozpoczął się atak na Berlin. Stolica III Rzeszy została otoczona i opanowana przez Armię Czerwoną. Adolf Hitler popełnił samobójstwo 30 kwietnia, a 8 maja 1945 r. III Rzesza podpisała kapitulację.
5. Mimo sukcesów aliantów na Pacyfiku i zmasowanych nalotów amerykańskich Japonia nie chciała złożyć broni. 6 i 9 sierpnia Amerykanie zrzucili bomby atomowe na Hiroszimę i Nagasaki. Równocześnie armia sowiecka zaatakowała Mandżurię. W tej sytuacji 2 września 1945 r. Japonia podpisała kapitulację.

Data	Wydarzenie
1 IX 1939 r.	atak III Rzeszy na Polskę
3 IX 1939 r.	wypowiedzenie wojny III Rzeszy przez Anglię i Francję
9–22 IX 1939 r.	bitwa nad Bzurą
17 IX 1939 r.	wkroczenie wojsk ZSRS do Polski
28 IX 1939 r.	kapitulacja Warszawy
6 X 1939 r.	koniec wojny obronnej
30 XI 1939–12 III 1940 r.	wojna zimowa
9 IV 1940 r.	agresja niemiecka na Danię i Norwegię
10 V–22 VI 1940 r.	podbój Francji przez III Rzeszę
10 VII 1940 r.	początek bitwy o Anglię
III 1941 r.	przyjęcie Lend-Lease Act przez Kongres USA
22 VI 1941 r.	atak III Rzeszy i jej sojuszników na ZSRS
14 VIII 1941 r.	podpisanie Karty atlantyckiej
7 XII 1941 r.	japoński atak na Pearl Harbor
1 I 1942 r.	ogłoszenie Deklaracji Narodów Zjednoczonych
20 I 1942 r.	konferencja w Wannsee
4 VI 1942 r.	bitwa pod Midway
23 VIII 1942–2 II 1943 r.	bitwa stalingradzka
XI 1942 r.	operacja „Torch"
I 1943 r.	konferencja w Casablance
5 VII–23 VIII 1943 r.	bitwa na Łuku Kurskim
10 VII 1943 r.	desant aliantów na Sycylię
28 XI–1 XII 1943 r.	konferencja Wielkiej Trójki w Teheranie
6 VI 1944 r.	desant aliantów w Normandii
17 IX 1944 r.	początek operacji „Market-Garden"
4–11 II 1945 r.	konferencja Wielkiej Trójki w Jałcie
16 IV–2 V 1945 r.	bitwa o Berlin
7/8 V 1945 r.	kapitulacja Niemiec, koniec wojny w Europie
6 i 9 VIII 1945 r.	zrzucenie przez USA bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki
2 IX 1945 r.	kapitulacja Japonii

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Karykatura z 1939 r.

Postać po lewej: *Zakała tego świata, jak sądzę.*
Postać po prawej: *Krwawy zabójca robotników, jak mniemam?*

Wyjaśnij główne przesłanie karykatury, interpretując jej elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

Wskazówki:

a) Zapoznaj się dokładnie z poleceniem. Musisz uwzględnić przesłanie ulotki, czyli opinię autora na temat ówczesnych wydarzeń. W odpowiedzi powinno się znaleźć odwołanie do elementów graficznych ukazanych na ilustracji. W ostatnim etapie należy się odnieść do wydarzeń historycznych, do których nawiązuje treść źródła.

b) Najpierw zapoznaj się z datą w opisie oraz elementami graficznymi karykatury. Ważna jest informacja, że rysunek powstał w 1939 r. Na ilustracji widać dwie stojące postaci – na podstawie wyglądu można rozpoznać w nich Adolfa Hitlera i Józefa Stalina, którzy wymieniają pozorne uprzejmości. Leżąca martwa postać symbolizuje pokonaną Polskę.

c) Zastanów się nad przekazem ilustracji. Mimo że obaj dyktatorzy kłaniają się sobie, w ich wypowiedziach zawarte są zawoalowane obelgi. Ulotka ma więc charakter prześmiewczy, krytyczny wobec podjętych przez nich działań. Na podstawie wiedzy własnej możesz ustalić, że ideologie ZSRS i III Rzeszy były sobie wrogie. Ich współpraca polegała na wspólnej napaści na Polskę, która leży powalona u ich stóp. Wydarzenia te rozegrały się w 1939 r., czyli w tym samym roku, w którym powstała karykatura.

Odpowiedź:

Głównym przesłaniem ulotki jest ironiczne ukazanie współpracy Hitlera i Stalina we wrześniu 1939 r. Mimo że przed podpisaniem układu Ribbentrop–Mołotow oba kraje zwalczały się propagandowo, we wrześniu 1939 r. współpracowały ze sobą w celu pokonania Polski i podziału między siebie jej ziem. Świadczy o tym wzajemna wymiana uprzejmości między dyktatorami oraz leżący między nimi trup – symbol pokonanej Polski.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Fragment opinii płk. Stanisława Kopańskiego**

Plan zachodni rodził się szybko, w pewnej improwizacji, pod wpływem nagłych wydarzeń politycznych. Zawierał on właściwie jedynie: zadania dla poszczególnych armii, zwięzłe wskazówki wykonawcze, ogólne *Ordre de Bataille*[1] [czyt.: ordr de bataj] armii. Plan ten nie obejmował wówczas żadnych wytycznych użycia odwodów Naczelnego Wodza. [...] Koncepcja dalszych działań wojennych, poza okresem wstępnym, ujętym w wytycznych dla dowódców armii, jeśli istniała w umyśle przyszłego Wodza Naczelnego i znana była jego najbliższym współpracownikom (szefowi Sztabu i jego zastępcy), to na pewno nie była ujawniona Oddziałowi Operacyjnemu. Nie była więc przepracowana przez Sztab ani też przygotowana w terenie.

[1] (fr.) schemat organizacyjny wojsk

Źródło: P. Wieczorkiewicz, *Kampania 1939 roku*, Warszawa 2001, s. 17.

a) **Podaj nazwisko osoby, która pełniła funkcję naczelnego wodza podczas wydarzeń opisanych w źródle.**

b) **Wymień zarzuty, jakie autor tekstu stawiał naczelnemu wodzowi.**

2 **Źródło. Fragment Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie**

Oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Wszystkie wspomniane na tablicy bitwy rozegrały się po agresji sowieckiej na Polskę.	P	F
Wśród starć wymieniono bitwę, w której dowódcą sił polskich był gen. Tadeusz Kutrzeba.	P	F
Na tablicy znalazła się informacja o ostatnich walkach rozegranych przez Samodzielną Grupę Operacyjną „Polesie".	P	F

3 Źródło. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment 1.
W Finlandii marszałek Carl Gustaf Mannerheim [...] ponownie objął naczelne dowództwo fińskich wojsk. Finowie, niespełna sto pięćdziesiąt tysięcy żołnierzy, z których wielu było rezerwistami albo nastolatkami, stawili opór ponadmilionowej Armii Czerwonej. Ich umocnienia polowe na Przesmyku Karelskim [...], znane jako Linia Mannerheima, składały się głównie z okopów, drewnianych schronów i nielicznych betonowych bunkrów.

Fragment 2.
Wczesnym wieczorem 5 czerwca Francuzi na falach rozgłośni BBC nadali cykl haseł stanowiących sygnał dla ruchu oporu, aby przystąpił do akcji. [...] Setki samolotów transportowych przewożących spadochroniarzy i holujących szybowce zatoczyło nad La Manche wielki łuk, aby nie przelatywać nad flotą inwazyjną i nie ryzykować, że dojdzie do tragicznej pomyłki, jaka wydarzyła się wcześniej podczas desantu na Sycylię [...].

Fragment 3.
Francuscy generałowie, żyjący wspomnieniami wielkiego zwycięstwa z roku 1918, zostali całkowicie zaskoczeni przez błyskawiczny rozwój wypadków. Gamelin [...] wciąż uważał, że główne niemieckie uderzenie nastąpi przez obszar Belgii. Dopiero wieczorem przekonał się, że Niemcy przekroczyli już Mozę. Rozkazał wtedy 2 Armii Huntzigera przeprowadzenie przeciwnatarcia [...]. Zresztą generał Huntziger i tak całkowicie błędnie odczytał zamiary Guderiana. Przypuszczał, że Niemcom po przełamaniu frontu chodziło o [...] wejście na tyły Linii Maginota.

Źródło: A. Beevor, *Druga wojna światowa*, Kraków 2013, s. 64, 120, 726.

a) Rozstrzygnij, które z opisywanych wydarzeń było chronologicznie ostatnie. Odpowiedź uzasadnij.

b) Podaj stosowaną w historiografii nazwę konfliktu wspomnianego we fragmencie 1.

4 Źródło. Karykatura

Wyjaśnij główne przesłanie karykatury, interpretując jej elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

5 **Źródło. Fragment współczesnego opracowania**

Stalin nakazał utrzymanie miasta za wszelką cenę. [...] Bitwa [...] przerodziła się w uporczywe, zacięte i krwawe walki o każdy zniszczony dom i ulicę. Chociaż oddziały niemieckie do początku października opanowały ⅔ miasta, to trafiły na coraz silniejszą obronę. Tymczasem gen. Żukow, dysponujący już około milionową armią, 900 czołgami i ponad tysiącem samolotów, rozpoczął [...] operację „Uran" [...], w ciągu kilku dni zamykając pierścień okrążenia wokół 20 niemieckich dywizji, [...] pod wodzą marszałka polnego, Friedricha Paulusa.

Źródło: J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2010, s. 385–386.

Podaj stosowaną w historiografii nazwę bitwy, do której odnosi się zacytowane źródło.

6 **Źródło. Wydatki głównych mocarstw na zbrojenia według cen z 1944 r. w mld USD**

Państwo	1940	1941	1943
Japonia	1,0	2,0	4,5
ZSRS	5,0	8,5	13,9
Stany Zjednoczone	1,5	4,5	37,5
Niemcy	6,0	6,0	13,8
Wielka Brytania	3,5	6,5	11,1
Włochy	0,75	1,0	–

Na podstawie: A. Czubiński, *Historia powszechna XX w.*, Poznań 2009, s. 430.

Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

W latach uwzględnionych w tabeli wśród państw Osi najwięcej na zbrojenia wydawały Niemcy.	P	F
W 1940 r. spośród państw alianckich walczących z Niemcami najwięcej na zbrojenia przeznaczył ZSRS.	P	F
Największa dynamika przyrostu wydatków zbrojeniowych w latach 1940–1943 wystąpiła w Stanach Zjednoczonych.	P	F

7 **Źródło. Fragment dokumentu**

Szefowie rządów trzech Wielkich Mocarstw, a mianowicie Związku Radzieckiego, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, doszli do porozumienia, że dwa lub trzy miesiące po kapitulacji Niemiec i ukończeniu wojny w Europie Związek Radziecki przystąpi do wojny u boku państw sprzymierzonych pod następującymi warunkami:

1. Będzie utrzymane *status quo* w Mongolii Zewnętrznej (Mongolskiej Republice Ludowej);
2. Będą przywrócone dawne prawa Rosji, pogwałcone na skutek zdradzieckiej napaści japońskiej w r. 1904, a w szczególności:
   a) część południowa Sachalinu oraz wszystkie wyspy przyległe będą zwrócone Związkowi Radzieckiemu;
   b) port handlowy Dairen będzie umiędzynarodowiony [...];
3. Wyspy Kurylskie będą odstąpione Związkowi Radzieckiemu.

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. S. Sierpowski, Warszawa 1998, s. 274.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę konferencji, na której powstał cytowany dokument.

b) Podaj nazwiska przywódców ZSRS, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, którzy sprawowali władzę w tych państwach w czasie wydania dokumentu cytowanego w źródle.

▪ *Lotnicy Dywizjonu 303 po locie bojowym w trakcie bitwy o Anglię latem 1940 r.*

II
POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

1 Pod dwiema okupacjami
2 Terror niemiecki
3 Społeczeństwo polskie pod okupacją
4 Polskie władze na emigracji
5 Polskie Państwo Podziemne
6 Akcja „Burza" i powstanie warszawskie
7 Sprawa polska pod koniec wojny
8 Polacy w koalicji antyhitlerowskiej

1 POD DWIEMA OKUPACJAMI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak władze ZSRS oficjalnie uzasadniły napaść na Polskę we wrześniu 1939 r.?
2. W jaki sposób podzielono ziemie polskie w tajnym protokole do paktu Ribbentrop–Mołotow?

PODZIAŁ ZIEM POLSKICH PRZEZ OKUPANTÓW

Na początku października 1939 r. ziemie Rzeczypospolitej znalazły się pod okupacją III Rzeszy i ZSRS. Okupanci od początku nie przestrzegali prawa międzynarodowego, w tym zapisów konwencji haskiej z 1907 r. Zgodnie z nią władze okupacyjne nie mogą narzucać swojego prawodawstwa, dokonywać aneksji (wcielenia) ani konfiskować mienia. **28 września 1939 r.** Ribbentrop i Mołotow podpisali **traktat o granicach i przyjaźni**. Granica między Niemcami a ZSRS została przesunięta **z Wisły na Bug**, co oznaczało, że po stronie III Rzeszy znalazła się większość ziem etnicznie polskich. Nowa linia graniczna przebiegała wzdłuż rzek Pisa–Narew–Bug–San. Hitler zgodził się ze Stalinem, że pozostawienie jakiejkolwiek cząstkowej formy państwa polskiego byłoby błędem. Agresorzy podpisali także tajny protokół o wspólnym zwalczaniu konspiracji, na mocy którego NKWD i **Gestapo** ściśle współpracowały w likwidowaniu polskiego ruchu oporu.

Według ustaleń między III Rzeszą a ZSRS **Litwa** znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. Nakłoniona przez Stalina przejęła Wilno i okolice, a w zamian wyraziła zgodę na sojusz z Moskwą i stacjonowanie Armii Czerwonej na swoim terytorium. Niewielki fragment pogranicznych ziem polskich – północną część Orawy i Spiszu – otrzymała w listopadzie 1939 r. od władz niemieckich zależna od nich **Słowacja**. Agresorzy uważali upadek Polski za ostateczny.

ZIEMIE OKUPOWANE PRZEZ III RZESZĘ

Agresja na Polskę służyła realizacji celów ideologicznych i geopolitycznych Hitlera, czyli zdobyciu dla Niemców **przestrzeni życiowej** na wschodzie. Wolne Miasto Gdańsk i polskie tereny zachodnie (Pomorze, Wielkopolska, Górny Śląsk) – jako „prastare ziemie niemieckie" – przyłączono bezpośrednio do III Rzeszy. Początkowo Niemcy nie mieli jednak sprecyzowanych planów dotyczących pozostałych terytoriów okupowanej Polski.

Podział obszaru i ludności Polski pomiędzy okupantów w 1939 r.

Państwo	Wcielony obszar		Ludność (w %)	W tym do	Wcielony obszar		Ludność (w %)
	w tys. km²	w %			w tys. km²	w %	
ZSRS	201,0	51,6	37,3	Białoruskiej SRS	103,0	26,5	13,4
				Ukraińskiej SRS	89,7	23,0	22,4
				Litwy	8,3	2,1	1,5
Niemcy	188,0	48,2	62,6	Niemiec	92,5	23,7	30,0
				Generalnego Gubernatorstwa	95,5	24,5	32,6
Słowacja	0,7	0,2	0,1				

WARTO WIEDZIEĆ

Defilada agresorów

W 1939 r. twierdzę w Brześciu zdobyli żołnierze niemieckiego XIX Korpusu Pancernego gen. Guderiana. Zgodnie z ustaleniami miasto miało przypaść Sowietom, dlatego Niemcy zamierzali się wycofać przed wkraczającymi oddziałami kombryg. Kriwoszeina.

Nim to nastąpiło, 22 września 1939 r. w Brześciu przeprowadzono wspólną paradę zwycięstwa Wehrmachtu i Armii Czerwonej. Żołnierze defilowali przed trybunami ozdobionymi swastykami i czerwonymi gwiazdami. Sowiecki dowódca życzył III Rzeszy szybkiego zwycięstwa nad Wielką Brytanią, po czym zaprosił Niemców do ZSRS. Nie przypuszczał zapewne, że w 1941 r. jego żołnierze rzeczywiście spotkają oddziały Guderiana pod Moskwą, tym razem jednak stając do walki po przeciwnych stronach.

? Dlaczego oddziały niemieckie wycofały się z Brześcia nad Bugiem?

Wspólna defilada żołnierzy Wehrmachtu i Armii Czerwonej w Brześciu nad Bugiem przed trybuną, na której stoją gen. Heinz Guderian i kombryg. (skrót od: *komandir brygady*, co oznacza dowódcę brygady) Siemion Kriwoszein.

▪ *fotografia, Brześć nad Bugiem, 22 IX 1939 r.*

Hitler rozważał utworzenie marionetkowego państwa polskiego, by zyskać tym przychylność ludności, a także ułatwić negocjacje pokojowe z Francją i Wielką Brytanią. Ostatecznie zrezygnował z tego zamiaru, Brytyjczycy i Francuzi nie chcieli bowiem uznać takiego politycznego tworu i dopuścić do podobnej sytuacji jak w 1938 r. w Monachium wobec Czechosłowacji. W październiku 1939 r. ziemie polskie pod okupacją niemiecką dekretami Hitlera zostały podzielone na dwie części: jedną wcielono do III Rzeszy, a z pozostałych powstało **Generalne Gubernatorstwo** (GG).

Ziemie włączone do Niemiec weszły w skład istniejących prowincji lub dwóch nowo utworzonych: **Kraj Warty** i **Gdańsk – Prusy Zachodnie**. Na czele administracji każdego okręgu stał namiestnik (niem. *Gauleiter*, czyt.: gałlajter), będący jednocześnie kierownikiem okręgu partyjnego NSDAP. Obszary te zamierzano poddać pełnej **germanizacji** w ciągu 10 lat, a wobec miejscowej ludności od pierwszych dni okupacji stosowano terror. Polaków, którzy zamieszkali na tych terenach w okresie międzywojennym, przesiedlono do Generalnego Gubernatorstwa. Propaganda niemiecka usprawiedliwiała takie działanie wyrównaniem krzywd, jakich rzekomo dopuścili się Polacy na Niemcach. Szczególnie nagłaśniano wydarzenia „krwawej niedzieli" w Bydgoszczy z września 1939 r., kiedy według nazistów Polacy zamordowali kilkadziesiąt tysięcy osób pochodzenia niemieckiego. W rzeczywistości rozstrzelano ok. 2 tys. Niemców oskarżonych o szpiegostwo bądź dywersję.

Kobiety ciągnące wóz z dobytkiem podczas wysiedleń Polaków z Kraju Warty. Wywózki rozpoczęły się już w grudniu 1939 r., a do końca 1940 r. objęły ponad 250 tys. ludzi.

▪ *fotografia, Wielkopolska, 1940 r.*

Wobec okupowanych ziem polskich, które nie zostały wcielone do III Rzeszy, stosowano określenie: **Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych ziem polskich**, co później skrócono do nazwy: **Generalne Gubernatorstwo** (GG). Dzięki usunięciu terminu „okupowanych" naziści nie czuli się zobowiązani przestrzegać konwencji haskich i genewskich, a rezygnacja z przymiotnika „polskich" świadczyła o tym, że Hitler odrzucił możliwość odrodzenia się państwa polskiego w jakiejkolwiek formie w przyszłości. GG zachowywało odrębność od III Rzeszy, ale – podobnie jak Protektorat Czech i Moraw – pozostawało całkowicie zależne od Berlina. Formalnie od Niemiec oddzielała je granica celna i dewizowa (walutowa).

Początkowo Generalne Gubernatorstwo składało się z czterech dystryktów, ale w 1941 r. z części ziem polskich zajętych wcześniej przez ZSRS powstał piąty dystrykt – galicyjski. Władzę zwierzchnią sprawował generał-gubernator **Hans Frank**. Za swoją siedzibę obrał Kraków, aby w ten sposób sprowadzić Warszawę do roli miasta prowincjonalnego.

OKUPACJA SOWIECKA

Tereny Rzeczypospolitej zajęte przez Armię Czerwoną pod względem powierzchni dorównywały obszarom okupowanym przez III Rzeszę, jednak różniły się od nich gęstością zaludnienia i składem etnicznym ludności. Wśród 13 mln mieszkańców zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy, jak komunistyczna propaganda nazywała polskie Kresy Wschodnie, było tylko 5 mln etnicznych Polaków. Resztę stanowili Ukraińcy, Białorusini oraz Żydzi. **22 października 1939 r.** na okupowanych ziemiach przeprowadzono wybory do **Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi** i **Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy**. Organy te miały zalegalizować włączenie ziem II Rzeczypospolitej do ZSRS, wbrew prawu międzynarodowemu. W sfałszowanych wyborach głos można było oddać tylko na kandydatów wskazanych przez NKWD, zlikwidowano też wszystkie partie polityczne oprócz **WKP(b)**, czyli **Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)**. Wyłonione w ten sposób Zgromadzenia Ludowe we Lwowie i w Białymstoku poprosiły władze sowieckie o wcielenie zajętych terytoriów do Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS, do czego doszło na początku listopada 1939 r.

Mieszkańcom okupowanych ziem nadano obywatelstwo sowieckie, a w grudniu 1939 r. wydano im sowieckie dowody tożsamości, zwane **paszportami**. Przyznanie obywatelstwa wiązało się m.in. z koniecznością służby wojskowej w Armii Czerwonej. Sowieci wprowadzili także obowiązek pracy wraz z surowymi karami za naruszenie dyscypliny, uznawane za sabotaż. Większość wyższych stanowisk w administracji, gospodarce czy szkolnictwie obsadzili komuniści z ZSRS.

Władze sowieckie, inaczej niż niemieckie, nie odwoływały się do idei nacjonalistycznych, lecz uzasadniały swoje działania hasłami walki

Mieszkańcy wsi na Białorusi witają żołnierzy Armii Czerwonej wkraczających na polskie Kresy Wschodnie.

▪ *fotografia, Białoruś, IX 1939 r.*

POD DWIEMA OKUPACJAMI

? 1. Określ, dokąd deportowano obywateli polskich w latach 1939–1941.

2. Podaj miejsca, w których doszło do masowych mordów Polaków na początku II wojny światowej.

klasowej. Już podczas wrześniowej agresji na Polskę komunistyczna propaganda głosiła, że ZSRS wspiera chłopów i robotników, którzy rzekomo zbuntowali się przeciwko polskim panom. Jednocześnie władze podkreślały, że uznają głoszone przez Lenina prawo do samostanowienia narodów. Wprowadziły obowiązkową naukę języka rosyjskiego (jako języka wspólnego w ZSRS), jednak nie zabraniały porozumiewania się językami etnicznymi, a nawet wydawania dzieł literackich czy świętowania ważnych dla Polaków wydarzeń kulturalnych,

jak obchodzona w listopadzie 1940 r. 85. rocznica śmierci Adama Mickiewicza.

Sowieci pozwolili na działalność Uniwersytetu Lwowskiego (przemianowanego na Uniwersytet im. Iwana Franki) i Politechniki Lwowskiej, choć stopniowo zwiększali liczbę zajęć w języku ukraińskim. System szkolnictwa został przeorganizowany – pozostawiono wprawdzie w niektórych klasach nauczanie w języku polskim, ale wprowadzono nowe podręczniki, tłumaczone z rosyjskiego, i przeprowadzono czystkę wśród nauczycieli. Z klas usunięto polskie symbole narodowe, które zastąpiono portretami Stalina i czerwonymi gwiazdami. W szkołach zaczęły też działać organizacje komsomolskie i pionierskie.

Na okupowanych terenach funkcjonowały polskojęzyczne kina i teatry, choć wystawiano w nich głównie dzieła propagandowe. W podobnej sytuacji znalazła się lokalna prasa, na czele z wydawanym we Lwowie **„Czerwonym Sztandarem"**.

SOWIECKIE REPRESJE

Głównym celem władz ZSRS była **sowietyzacja**, czyli narzucenie na podbitych obszarach ideologii komunistycznej, czemu służyła m.in. indoktrynacja w szkołach i mediach. Polacy mieli zostać jedną z wielu mniejszości narodowych w państwie sowieckim. Obiektem silnych represji stały się warstwy przywódcze, za które uznawano ziemiaństwo, burżuazję, przedstawicieli wolnych zawodów, duchowieństwo oraz reprezentantów inteligencji: ludzi z wyższym wykształceniem, akcentujących swoją polskość czy religijność. Władze prześladowały wiernych wszystkich wyznań – na świątynie nakładano wysokie podatki, kościoły, cerkwie i synagogi zamieniano na magazyny, niszczono krzyże czy przydrożne kapliczki.

Sowieci zapoczątkowali nacjonalizację własności prywatnej i kolektywizację rolnictwa. Pod pretekstem walki z „uciskiem kapitalistycznym" przejmowali majątki ziemskie, fabryki, banki i kamienice. Ludzie ubodzy byli

DEPORTACJE W GŁĄB ZSRS

Pierwsze wywózki Polaków przeprowadzono już jesienią 1939 r., kiedy przeniesiono na wschód ludność uciekającą spod okupacji niemieckiej. Właściwe wywózki ruszyły 10 lutego 1940 r., kolejne – między 13 a 14 kwietnia, a dalsze na przełomie czerwca i lipca. Deportacje miały rozbić struktury społeczne, by władzom łatwiej sprawowało się kontrolę nad okupowanym terytorium. Ostatnie transporty z ludnością polską zostały wysłane w głąb ZSRS w maju i czerwcu 1941 r., tuż przed napaścią III Rzeszy. Często wysiedlano jednocześnie całe osady. NKWD wkraczało do mieszkań zwykle nocą. Obudzonym dawano niewiele czasu na spakowanie niezbędnych rzeczy, sugerowano przy tym, że przesiedleńcy otrzymają wszystko na miejscu. Podczas transportów ludzie masowo umierali – z powodu pragnienia, głodu, mrozów czy upałów. Przesiedlonych wywożono głównie do Kazachstanu i na Syberię, gdzie musieli zamieszkać w warunkach, na które nie byli przygotowani. Łącznie w czterech fazach deportowano minimum 400 tys. osób, z czego 70% stanowili Polacy, a 20% – Żydzi.

Polacy deportowani w kwietniu 1940 r. z okolic Lwowa do Kazachstanu.

▪ *fotografia, Kazachstan, 1940 r.*

? Jaki był cel masowych deportacji ludności polskiej w głąb ZSRS w latach 1940–1941?

OBOZY POLSKICH JEŃCÓW W ZSRS

1. Wymień miejsca masowych egzekucji przeprowadzonych przez NKWD na polskich oficerach.
2. Wskaż miejscowości, w których w latach 1939–1940 znajdowały się obozy dla polskich oficerów.

zachęcani do rabunków. Nowe władze zastosowały wymianę pieniądza na ruble po bardzo niekorzystnym dla Polaków kursie. Zarekwirowały też większość środków finansowych trzymanych na kontach bankowych. Ponadto na zajętych terytoriach wprowadzono **gospodarkę nakazowo-rozdzielczą**, typową dla systemu komunistycznego.

Na terenach włączonych do ZSRS władze wdrożyły sowiecki system administracyjny i prawny. Polaków usuwano z urzędów publicznych. Wielu mieszkańców zostało oskarżonych o „służenie państwu polskiemu", co uznawano za zdradę interesów klasowych i karano wieloletnimi wyrokami, głównie w obozach pracy – **łagrach**. W sowieckich łagrach, m.in. na Półwyspie Kolskim, w Workucie czy w rejonie Władywostoku, więźniowie pracowali w kopalniach i przy wyrębie lasu. Panowały tam ekstremalne warunki atmosferyczne (silne mrozy), brakowało ciepłej odzieży i żywności, a osadzeni byli bestialsko traktowani przez strażników czy więźniów kryminalnych, co często prowadziło do śmierci. Ucieczka z łagrów, ze względu na ich położenie w odludnych, nieprzystępnych terenach w surowym klimacie tajgi i tundry, była praktycznie niemożliwa. Ponadto okoliczna ludność zwykle wydawała zbiegów NKWD.

Władze sowieckie wcieliły do Armii Czerwonej ok. 200 tys. młodych Polaków. Przeważnie kierowano ich, jako osoby podejrzane politycznie, do batalionów budowlanych, gdzie w niemal niewolniczych warunkach wznosili fortyfikacje oraz inne obiekty na potrzeby wojska.

Inną formą represji polskiej ludności były **deportacje** w głąb ZSRS. Represje sowieckie objęły **ok. 1 mln Polaków**, z których znaczna część (prawie 25%) została zamordowana lub zmarła w wyniku skrajnie trudnych warunków bytowych.

ZBRODNIA KATYŃSKA

ZSRS nie uznawał konwencji genewskich, które zabraniają m.in. przekazywania jeńców wojennych policji, zmuszania ich do pracy czy jakichkolwiek form prześladowania. Dlatego jeńcy wzięci do niewoli przez Armię Czerwoną trafili w ręce NKWD. Większość została zwolniona do domów lub deportowana, z wyjątkiem oficerów, których osadzono w trzech

TEKST ŹRÓDŁOWY

DECYZJA O WYMORDOWANIU POLSKICH OFICERÓW

Przed posiedzeniem Biura Politycznego Komitetu Centralnego WKP(b) w Moskwie 5 marca 1940 r. szef NKWD Ławrientij Beria napisał do Józefa Stalina notatkę z rekomendacją rozstrzelania polskich jeńców.

Towarzysz Stalin
W obozach NKWD ZSRR dla jeńców wojennych i w więzieniach zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi w chwili obecnej przetrzymywana jest wielka liczba byłych oficerów armii polskiej, byłych pracowników polskiej policji i organów wywiadu, członków polskich nacjonalistycznych k[ontr]r[ewolucyjnych] partii, członków ujawnionych k[ontr]r[ewolucyjnych] organizacji powstańczych, uciekinierów i in. Wszyscy oni są zawziętymi wrogami władzy sowieckiej, pełnymi nienawiści do ustroju sowieckiego.

Organy NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi wykryły szereg k[ontr]r[ewolucyjnych] organizacji powstańczych. We wszystkich tych organizacjach k[ontr]r[ewolucyjnych] aktywną rolę kierowniczą odgrywali byli oficerowie byłej armii polskiej, byli policjanci i żandarmi. [...]

W obozach dla jeńców wojennych przetrzymywanych jest ogółem (nie licząc szeregowców i kadry podoficerskiej) – 14 736 byłych oficerów, urzędników, obszarników, policjantów, żandarmów, służby więziennej, osadników i agentów wywiadu – według narodowości: ponad 97 proc. Polaków. [...]

Biorąc pod uwagę, że wszyscy oni są zatwardziałymi, nierokującymi poprawy wrogami władzy radzieckiej, NKWD ZSRS uważa za niezbędne:
Polecić NKWD ZSRS:
1) Sprawy znajdujących się w obozach dla jeńców wojennych 14 700 osób, byłych polskich oficerów, urzędników, obszarników, policjantów, agentów wywiadu, żandarmów, osadników i służby więziennej,
2) jak też sprawy aresztowanych i znajdujących się w więzieniach w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi 11 000 osób, członków różnorakich k[ontr]r[ewolucyjnych] organizacji byłych obszarników, fabrykantów, byłych polskich oficerów, urzędników i uciekinierów – rozpatrzyć w trybie specjalnym, z zastosowaniem wobec nich najwyższego wymiaru kary – rozstrzelanie.
Sprawy rozpatrzyć bez wzywania aresztowanych i bez przedstawiania zarzutów, decyzji o zakończeniu śledztwa i aktu oskarżenia [...].

Źródło: *Zbrodnia katyńska. Materiały dla ucznia*, Kraków–Warszawa 2014, s. 34.

? 1. Opisz, jak szef NKWD uzasadniał konieczność represjonowania polskich jeńców.
2. Wyjaśnij, kogo oprócz oficerów prześladowały władze sowieckie.

obozach: **Ostaszkowie, Starobielsku i Kozielsku**. W pierwszym znaleźli się także polscy policjanci oraz żołnierze KOP. Początkowo Sowieci nie mieli sprecyzowanych planów co do dalszego losu prawie 15 tys. zatrzymanych. Funkcjonariusze NKWD próbowali nakłonić polskich oficerów do kolaboracji, jednak większość w zdecydowany sposób odmówiła i deklarowała jednocześnie chęć wyjazdu z ZSRS.

Gdy nie powiodły się próby pozyskania uwięzionych Polaków do współpracy, **5 marca 1940 r.** Biuro Polityczne WKP(b) podjęło uchwałę o rozstrzelaniu polskich oficerów. Do mordów doszło w kwietniu i maju 1940 r. w **Katyniu** koło Smoleńska, **Piatichatkach** koło Charkowa i **Miednoje** koło Kalinina (obecnie Twer). Aby uniknąć ewentualnego buntu, więźniom mówiono, że przewozi się ich w inne rejony, dzielono na małe grupy, a następnie w piwnicach więzień NKWD pozbawiano życia strzałem w tył głowy i grzebano w masowych grobach. Oprócz jeńców śmierć poniosło także ponad 7 tys. cywilów – Polaków więzionych w ZSRS. Wymordowanie oficerów i przedstawicieli polskich elit na Kresach Wschodnich miało, według komunistów, ułatwić im

Komisja Międzynarodowego Czerwonego Krzyża obok masowych grobów oficerów polskich zamordowanych przez NKWD w Katyniu podczas ekshumacji prowadzonej przez Niemców.

▪ *fotografia, Katyń, 1943 r.*

Polski Cmentarz Wojenny w Katyniu powstał z inicjatywy Federacji Rodzin Katyńskich i został uroczyście odsłonięty z udziałem premiera Polski Jerzego Buzka 28 lipca 2000 r. Spoczywa na nim ok. 4400 oficerów zamordowanych w 1940 r. przez NKWD.

▪ *fotografia współczesna, Katyń*

sterowanie społeczeństwem polskim. **Zbrodni katyńskiej** dokonano w głębokiej tajemnicy, a rodziny zamordowanych deportowano.

POSTAWY WOBEC OKUPANTA SOWIECKIEGO

Część mieszkańców ziem zajętych przez ZSRS, zwłaszcza przedstawicieli mniejszości narodowych, przystała na współpracę z komunistami. Jedni uczynili to z pobudek ideologicznych, inni w nadziei na wymierne korzyści, takie jak stanowiska czy pensje.

Entuzjastycznie witała nową władzę część ludności żydowskiej, głównie z warstw biedoty. Żydowska inteligencja odnosiła się natomiast z niechęcią do Sowietów i była przez nich traktowana jak wróg klasowy.

Ludność ukraińska o poglądach nacjonalistycznych uznała wkroczenie Sowietów za klęskę. Kilkadziesiąt tysięcy Ukraińców uciekło pod niemiecką okupację, w nadziei, że Niemcy poprą ideę utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego.

Osobom, które przyjęły ideologię komunistyczną, zwykle nie groziły represje, co skłoniło do współpracy z Sowietami część Polaków. Od połowy 1940 r. problemem władz ZSRS byli ukraińscy nacjonaliści, którzy współdziałali z Niemcami. Stalin podjął wówczas decyzję o złagodzeniu terroru wobec Polaków.

Współpracę z NKWD podjęło kilkunastu polskich oficerów, na czele z ppłk. **Zygmuntem Berlingiem**. Dzięki podpisaniu deklaracji lojalności uniknęli śmierci i trafili do specjalnego obozu w Małachowce pod Moskwą, gdzie mieli opracować plany utworzenia komunistycznej armii złożonej z Polaków.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw podział ziem polskich ustanowiony przez okupantów jesienią 1939 r.
2. Wyjaśnij, jak władze sowieckie zalegalizowały wcielenie Kresów Wschodnich do ZSRS.
3. Podaj główny cel polityki sowieckiej na okupowanych ziemiach i omów sposoby jego realizacji.
4. Przedstaw okoliczności zbrodni katyńskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003.
T.A. Kisielewski, *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*, Poznań 2008.

2 TERROR NIEMIECKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na czym polegała hitlerowska polityka rasowa?
2. Jakie były plany Niemców wobec Europy Środkowo-Wschodniej?

POCZĄTEK REPRESJI

Przed wojną Hitler traktował Słowian z lekceważeniem i uważał za niezdolnych do samodzielnych rządów. Uważał, że rolą Polaków oraz innych ludów słowiańskich wschodniej Europy powinna być niewolnicza praca na rzecz niemieckich panów. Kosztem wysiedlenia mieszkańców wschodniej części kontynentu zamierzał zapewnić Niemcom przestrzeń życiową. Aby osłabić naród polski, Führer nakazał traktować jego przedstawicieli niezwykle brutalnie, postanowił też wyeliminować elitę polskiego społeczeństwa. Jeszcze przed wojną powstała lista osób, które mogłyby prowadzić działalność konspiracyjną. Wśród nich byli głównie przedstawiciele władz państwowych i samorządowcy, a także ziemianie, żołnierze, duchowni, nauczyciele, powstańcy śląscy i wielkopolscy, harcerze oraz ludzie kultury i nauki. Wszyscy, których nazwiska znalazły się na liście, mieli zostać zamordowani.

Polacy zmuszeni przez Niemców do wykopania sobie grobów przed egzekucją w Piaśnicy. Egzekucje rozpoczęły się w tym miejscu pod koniec października 1939 r. i trwały do kwietnia 1940 r. Zamordowano wówczas od 12 do 14 tys. osób. Miejsce to z czasem nazwano „kaszubską Golgotą" lub „pomorskim Katyniem".

▪ *fotografia, Piaśnica, 1939–1940*

Prześladowania ludności polskiej rozpoczęły się we wrześniu 1939 r. Za jednostkami Wehrmachtu do Polski wkraczały grupy operacyjne **Einsatzgruppen**, wydzielone z policji i służby bezpieczeństwa. Ich członkowie, korzystając z przygotowanych wcześniej list oraz pomocy przedstawicieli mniejszości niemieckiej, aresztowali i zabijali osoby uznane za prowadzące działalność antyniemiecką. W ramach **operacji „Tannenberg"** (niemiecka nazwa bitwy pod Grunwaldem z 1410 r.) wymierzonej w polską inteligencję od początku września do końca października 1939 r. zginęło prawie 50 tys. Polaków. Eksterminacja lokalnych elit miała osłabić opór ludności na ziemiach bezpośrednio włączonych do III Rzeszy. Na Pomorzu miejscem kaźni były m.in. **Lasy Piaśnickie** koło Wejherowa, **obóz koncentracyjny Stutthof** [czyt.: sztuthof] w pobliżu Gdańska oraz Las Szpęgawski koło Starogardu Gdańskiego. Do zbrodni doszło także w Barbarce pod Toruniem i w **Forcie VII w Poznaniu**. W ramach operacji „Tannenberg" prowadzono też regionalne Intelligenzaktion [czyt.: inteligencakcjon], a jej odpowiednikiem w Generalnym Gubernatorstwie (GG) była akcja AB.

Symbolicznym początkiem prześladowań polskich elit w GG stało się aresztowanie 183 pracowników naukowych krakowskich wyższych uczelni podczas **Akcji Specjalnej Kraków** (**Sonderaktion Krakau**, czyt.: zonderakcjon krakał) w listopadzie 1939 r. Doszło do tego w trakcie wykładu, na który wcześniej

WARTO WIEDZIEĆ

Niemiecka lista narodowościowa

Zgodnie z niemiecką listą narodowościową społeczeństwo było podzielone na cztery grupy. Najwyższe, najbardziej uprzywilejowane miejsce zajmowali Reichdeutsche (czyt.: rajśdojcze, Niemcy mieszkający w Rzeszy), niżej znajdowali się Volksdeutche (folksdojcze – Niemcy niemieszkający w Rzeszy), następnie Nichtdeutsche (czyt.: nichtdojcze, nie-Niemcy, np. Polacy), a na końcu Juden (Żydzi). Grupę folksdojczów podzielono na cztery kategorie:

- kategoria 1 – osoby narodowości niemieckiej, aktywne politycznie, działające na rzecz III Rzeszy w okresie międzywojennym;
- kategoria 2 – osoby przyznające się do narodowości niemieckiej, zachowujące się biernie;
- kategoria 3 – osoby autochtoniczne, uważane przez Niemców za częściowo spolonizowane (Górnoślązacy, Kaszubi, Mazurzy), oraz Polacy niemieckiego pochodzenia (osoby pozostające w związkach małżeńskich z Niemcami);
- kategoria 4 – spolonizowane osoby pochodzenia niemieckiego, które w okresie międzywojennym czynnie współpracowały z polskimi władzami.

? Na jakie kategorie podzielono folksdojczów?

Niemieccy folksdojcze przywiezieni z Wołynia do Łodzi w ramach wymiany ludności między III Rzeszą a ZSRS.

▪ *fotografia, Łódź, 1940 r.*

zostali zaproszeni. Z krakowskiego więzienia **Gestapo** przy ul. Montelupich przewieziono ich do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen [czyt.: zaksenhałsen]. W lutym 1940 r. po interwencji Mussoliniego hitlerowcy zwolnili 101 osób, a pozostałych skierowali do Dachau, skąd stopniowo ich wypuszczali. Prawie 20 uwięzionych nie przeżyło jednak pobytu w obozie. Podobną akcję przeprowadzono w Lublinie, gdzie aresztowano 14 profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

OKUPACJA ZIEM WCIELONYCH DO III RZESZY

Cele polityki niemieckiej na ziemiach włączonych do Rzeszy wyraźnie określił namiestnik Kraju Warty Arthur Greiser [czyt.: artur grajzer]: *Wszystkie wpływy polskie, czy to w dziedzinie politycznej, czy kulturalnej, czy gospodarczej, zostaną raz na zawsze zlikwidowane. My, Niemcy, przybyliśmy tutaj jako panowie, a Polacy będą naszymi sługami.*

Zgodnie z tymi wytycznymi Polakom zakazano działalności sportowej i kulturalnej. Zamknięto polskie szkoły, a językiem urzędowym stał się wyłącznie język niemiecki. Wprowadzono też niemieckie nazwy miejscowości i ulic, np. Gotenhafen (Gdynia), Posen (Poznań), Bromberg (Bydgoszcz) czy Litzmannstadt (Łódź). Wysiedlono setki tysięcy Polaków i Żydów, a w ich miejsce sprowadzono rodziny niemieckie z krajów bałtyckich lub nadwołżańskich zgodnie z porozumieniem zawartym ze Stalinem.

Ludność polska, która nie podlegała przesiedleniom, także miała ograniczone prawa. Nie mogła zmieniać miejsca pobytu oraz posiadać radioodbiorników. Zgodnie z rozporządzeniem Polacy musieli kłaniać się Niemcom na ulicy i ustępować im pierwszeństwa. Za nieposłuszeństwo, nawet w drobnych sprawach, byli bici i więzieni.

Mieszkańców ziem wcielonych do III Rzeszy poddawano intensywnej germanizacji.

OKUPACJA NIEMIECKA ZIEM POLSKICH

? 1. Wskaż miejsca na ziemiach polskich, gdzie okupanci założyli obozy koncentracyjne.

2. Wymień zmiany, do jakich doszło w administracji okupacyjnej ziem polskich po wybuchu wojny III Rzeszy z ZSRS.

W marcu 1941 r. została wprowadzona tam **niemiecka lista narodowościowa** (niem. **Deutsche Volksliste – DVL**, czyt.: dojcze folkslite, pol. **folkslista**), która dzieliła społeczeństwo na grupy. Od przynależności do określonej kategorii zależały liczne przywileje, jak np. wysokość przyznawanych racji żywnościowych, ale także obowiązki, m.in. służba w Wehrmachcie. W Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku Polaków wpisywano na listę masowo, często bez ich zgody. Ogółem na DVL znalazło się prawie milion Ślązaków, Kaszubów i Opolan. Z jednej strony było to wynikiem presji okupanta, który potrzebował siły roboczej w kopalniach czy hutach oraz poborowych do armii niemieckiej. Z drugiej strony – biskupi, po uzgodnieniu stanowiska

z premierem rządu RP na uchodźstwie, niejednokrotnie sami namawiali ludność do zgłaszania na listę, by uniknęła represji. Do takich sytuacji dochodziło np. na Kaszubach. W efekcie wśród Polaków z innych regionów rozpowszechnił się stereotyp Górnoślązaków i Kaszubów jako środowisk kolaborujących z Niemcami. W Kraju Warty władze dbały natomiast o przeprowadzenie ścisłego podziału rasowego między Polakami a Niemcami, a wpisywanie się na DVL było dobrowolne. Taką decyzję podjęło tylko 2% mieszkańców Wielkopolski.

Hitlerowcy próbowali różnymi sposobami zmniejszyć populację Polaków. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy Polacy nie mogli zawierać związków małżeńskich przed ukończeniem 25 lat (kobiety) lub 28 lat (mężczyźni). Ludność polska miała ponadto utrudniony dostęp do pomocy lekarskiej, z wyjątkiem zabiegu aborcji, do której Polki były zachęcane przez władze.

Brutalne represje dotknęły Kościół katolicki, uznawany za ostoję polskości. Wszystkich biskupów aresztowano, wywieziono do obozów koncentracyjnych bądź deportowano do GG, podobny los spotkał większość księży diecezji poznańskiej. W Kraju Warty z ponad 600 kościołów pozostawiono jedynie 30.

GENERALNE GUBERNATORSTWO

Wkrótce po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa w październiku 1939 r. Hitler oświadczył: *Generalne Gubernatorstwo należy traktować jako przytułek dla Polaków, Żydów i innej hołoty z dawnych i nowych obszarów Rzeszy* [...], *musimy zapobiegać odradzaniu się inteligencji, jako warstwy przywódczej. W kraju należy utrzymywać niski poziom życia. My chcemy stamtąd czerpać tylko siłę roboczą*. Zgodnie z tą polityką Niemcy planowali uczynić z Polaków niewolników,

AKCJA AB

Wiosną 1940 r. w Generalnym Gubernatorstwie oraz na ziemiach wcielonych do III Rzeszy Niemcy przeprowadzili nadzwyczajną akcję pacyfikacyjną, zwaną **akcją AB** (skrót od niem. *Ausserordentliche Befriedungsaktion*, czyt.: ałserordentlisie bifridungaksjon). W jej wyniku w podwarszawskich **Palmirach** rozstrzelano 3,5 tys. działaczy politycznych i społecznych. Wśród nich znaleźli się m.in. marszałek sejmu Maciej Rataj, polityk socjalistyczny Mieczysław Niedziałkowski czy olimpijczyk Janusz Kusociński. Niemcy próbowali ukryć tę zbrodnię – aresztowanych rozstrzeliwano w ustronnych miejscach, a ciała chowano w masowych grobach, które później maskowano. Nie można wykluczyć, że te działania były skoordynowane z mordem katyńskim przeprowadzonym przez Sowietów, również wymierzonym w polskie elity (więcej na ten temat na s. 113–115). Po wybuchu wojny z ZSRS Niemcy kontynuowali akcję AB na wschodnich terenach dawnej II Rzeczypospolitej. Rozstrzelali wówczas m.in. część kadry naukowej z wyższych uczelni lwowskich, w tym Tadeusza Boya-Żeleńskiego.

Kobiety prowadzone na egzekucję w pobliżu wsi Palmiry położonej koło Puszczy Kampinoskiej. Skazańców przywożono tam ciężarówkami, a w celu przekonania ich, że jadą do obozu koncentracyjnego, kazano zabierać rzeczy osobiste i żywność.

▪ *fotografia, Palmiry, 1940 r.*

? Jaki był cel akcji AB?

OBÓZ AUSCHWITZ-BIRKENAU

Czesława Kwoka była 15-letnią Polką wysiedloną wraz z rodziną z Zamojszczyzny. W KL Auschwitz, gdzie otrzymała numer obozowy 26 947, została zabita zastrzykiem z fenolu.

▪ *fotografia, Auschwitz, 1942 r.*

Obóz koncentracyjny w Oświęcimiu (niem. *Konzentrationslager Auschwitz*, czyt.: koncentracjonslager ałszfic, w skrócie: KL Auschwitz) powstał na ziemiach polskich włączonych bezpośrednio do Rzeszy, w dawnych koszarach wojskowych. Pierwszym komendantem obozu był Rudolf Höss. Początkowo więziono tam tylko Polaków – działaczy podziemia, przedstawicieli inteligencji, duchowieństwa, harcerzy oraz osoby schwytane podczas prób przedostania się do Francji. Stanowiska funkcyjne pełnili niemieccy więźniowie kryminalni (tzw. kapo), którzy podobnie jak strażnicy znęcali się nad osadzonymi. W obozie panowały straszne warunki bytowe, więźniowie byli głodzeni i zmuszani do ciężkiej pracy. W 1941 r. do KL Auschwitz zaczęto wysyłać jeńców sowieckich, Żydów, homoseksualistów oraz tzw. więźniów aspołecznych (m.in. prostytutki, osoby bezdomne, chorych psychicznie). Najgorzej traktowano żołnierzy Armii Czerwonej, których kierowano do najcięższych prac, pozbawiano pożywienia, a wielu zagazowano podczas prób z zastosowaniem cyklonu B. W 1942 r. Niemcy włączyli obóz Auschwitz do programu *Endlösung* i w pobliskiej wsi Brzezinka (niem. Birkenau) utworzyli jego filię – KL Auschwitz II. Obóz w Birkenau stał się największym ośrodkiem zagłady europejskich Żydów. Oprócz Żydów w Auschwitz-Birkenau zginęło także ok. 75 tys. Polaków (ze 150 tys. osadzonych). Był wśród nich franciszkanin, ojciec **Maksymilian Maria Kolbe**, który 29 lipca 1941 r. dobrowolnie wybrał śmierć głodową w zamian za skazanego na nią współwięźnia Franciszka Gajowniczka.

Wartownia i brama główna obozu zagłady Auschwitz II (Birkenau) widziane od strony wewnętrznej rampy. To tu przybywały transporty Żydów, którzy byli w obozie mordowani. Obiekt ten istnieje do dziś i stanowi część Miejsca Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau.

▪ *fotografia, Auschwitz, 1945 r.*

? W jakim celu powstał niemiecki nazistowski obóz Auschwitz-Birkenau?

TEKST ŹRÓDŁOWY

SYTUACJA POLAKÓW W OKUPOWANYM KRAJU

W styczniu 1940 r. gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski wysłał na zachód do gen. Kazimierza Sosnkowskiego raport, w którym przedstawił sytuację Polaków na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie.

[...] *Na ziemiach wcielonych panuje bezwzględny terror wobec ludności polskiej. Wywierane są bezwzględne represje w postaci rozstrzeliwania „winowajców" rzekomego terroru wobec mniejszości niemieckiej w okresie przedwojennym.* [...] *Tam, gdzie nie można wykryć „sprawców bezpośrednich", rozstrzeliwuje się „odpowiedzialnych moralnie": wybitniejszych obywateli danej miejscowości, przywódców stronnictw politycznych, polskich działaczy społecznych itp., pobranych zakładników. Terror w mniejszych miastach jest ostrzejszy* [...].

Na ziemiach „wcielonych" do Rzeszy masowe aresztowania są na porządku dziennym. Szczególnie ostre represje stosowane są wobec duchowieństwa i nauczycielstwa [...], *ten sam los* [...] *jest udziałem korpusu polskiego sądownictwa, polskich działaczy zawodowych. Niemcy wywierają bezwzględną zemstę na działaczach Związku Zachodniego i na powstańcach wielkopolskich* [...]. *W stosunku do ogółu ludności polskiej jest – na wielką skalę zakrojona – akcja wysiedlania, mająca na celu bardzo daleko idące osłabienie żywiołu polskiego drogą usunięcia bardziej czynnych społecznie i gospodarczo jednostek. Wobec wydalonych przymusowo stosuje się coraz ostrzejsze rygory* [...]. *Cały pozostawiony przez wysiedleńców majątek podlega konfiskacie. Na miejsce wysiedlonego żywiołu polskiego sprowadzają okupanci Niemców z państw bałtyckich, którzy opuszczają miejsce swojego dotychczasowego pobytu na mocy umowy z rządami tych państw* [...]. *Przybysze otrzymali mieszkania i warsztaty pracy po wysiedlonych Polakach. Niemców bałtyckich osiedla się przeważnie w miastach.*

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, Gdańsk 1999, s. 234–235.

? 1. Określ, które warstwy ludności polskiej były szczególnie narażone na prześladowania ze strony niemieckiego okupanta. Wyjaśnij, dlaczego.

2. Opisz represje, jakim poddawano Polaków na ziemiach wcielonych do III Rzeszy.

poddawanych ekonomicznej eksploatacji. Zlikwidowali większość polskich instytucji administracyjnych, gospodarczych i sądowniczych. Pozostawili lokalne władze, jednak pod hitlerowskim nadzorem. Nadal funkcjonowały polskie sądy powszechne, ale ich kompetencje ograniczono do spraw cywilnych, oraz policja, zwana od koloru mundurów **granatową**. Poza tym w dalszym ciągu działalność prowadziły Polski Czerwony Krzyż i Rada Główna Opiekuńcza, zajmująca się pomocą społeczną. Polskich pracowników zachowano też na kolei, poczcie oraz w urzędach skarbowych.

W październiku 1939 r. Hans Frank wydał rozporządzenie, które wprowadzało karę śmierci za jakiekolwiek przewinienia wobec okupacyjnych władz. W sądach policyjnych zasiadali zwykli funkcjonariusze policji, w rozprawie nie uczestniczyli sędzia, oskarżyciel ani obrońca, a blankiet wyroku był jednocześnie protokołem egzekucji. Śmierć groziła nie tylko za napad na Niemców czy posiadanie broni (nawet brzytwy czy scyzoryka), lecz także za wszelkie odstępstwa od wydanych zarządzeń. Takie surowe kary miały wprowadzić atmosferę grozy i wymusić na ludności całkowite posłuszeństwo. Między 10 a 11 listopada 1939 r. w stolicy doszło do masowych aresztowań przedstawicieli inteligencji. Ponadto Frank, aby zastraszyć Polaków, zagroził rozstrzelaniem po jednym mieszkańcu z każdego budynku, na którym zawiśnie polska flaga.

Symbolem terroru w Generalnym Gubernatorstwie stały się wydarzenia w miejscowości

Wawer pod Warszawą. 27 grudnia 1939 r., w odwecie za śmierć dwóch Niemców, rozstrzelano tam 106 wybranych przypadkowo osób, wyciągniętych z domów, a nawet z zatrzymanego pociągu. Okupanci wyraźnie pokazali, że od tej pory nie obowiązują żadne reguły – śmierć groziła wszystkim Polakom z samego powodu ich przynależności narodowej.

PAŃSTWO TERRORU

W 1940 r. na ziemiach polskich zaczęły powstawać **obozy koncentracyjne** podległe Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy, kierowanemu przez **Heinricha Himmlera**. Miały zastraszyć ludność, a jednocześnie stanowiły dla Niemców źródło darmowej siły roboczej. Ze względu na wykańczającą pracę fizyczną, głodowe racje żywnościowe i bestialstwo strażników więźniowie masowo umierali. Największym obozem koncentracyjnym na ziemiach polskich był obóz w **Auschwitz** (Oświęcimiu), założony wiosną 1940 r. Dwa lata później w okolicy utworzono kolejny obóz – **Birkenau** (Brzezinka). W czasie wojny w Auschwitz-Birkenau zamordowano ponad 1 mln osób, głównie Żydów, a także 75 tys. Polaków oraz 20 tys. Romów.

Zastraszaniu społeczeństwa służyły również uliczne **łapanki**. Niemcy nieoczekiwanie otaczali wyznaczony teren i zatrzymywali znajdujących się tam ludzi. Wszystkim sprawdzano dokumenty, a podejrzanych aresztowano. Budzącymi postrach symbolami okupacji stały się areszt w **alei Szucha** i więzienie **Pawiak** w Warszawie czy więzienie przy ul. **Montelupich** w Krakowie. Trafiły tam tysiące Polaków, z których większość była przesłuchiwana i torturowana przez Gestapo, bez względu na wiek i płeć. Część więźniów została zamordowana, innych wysłano do obozów koncentracyjnych lub na przymusowe roboty do Niemiec, gdzie pracowali w rolnictwie czy przemyśle. Inną formą hitlerowskiego terroru były **publiczne egzekucje zakładników**, w większości przypadkowych osób, które w odwecie za działania polskiego podziemia wieszano lub rozstrzeliwano na ulicach i placach polskich miast.

GENERALNY PLAN WSCHODNI

Po niemieckiej agresji na ZSRS do Generalnego Gubernatorstwa wcielono Galicję ze Lwowem – jako kolejny, piąty dystrykt. Białystok i Grodno (okręg białostocki) włączono

WARTO WIEDZIEĆ

Aparat terroru

Na czele aparatu terroru w III Rzeszy stał Reichsführer SS [czyt.: rajśsfirer] i szef policji – Heinrich Himmler. Przy pomocy podlegających mu dowódców z poszczególnych dystryktów koordynował on działalność policji bezpieczeństwa (Sipo i SD) oraz policji porządkowej (Orpo). Policja bezpieczeństwa zajmowała się inwigilowaniem polskiego społeczeństwa, a także infiltracją i zwalczaniem nielegalnych organizacji. Jej funkcjonariusze korzystali z usług donosicieli, a aresztowanych poddawali torturom lub szantażowali. Sipo składało się z policji kryminalnej (Kripo) oraz osławionej tajnej policji politycznej (Gestapo). Służba bezpieczeństwa (SD) była natomiast wywiadem politycznym NSDAP. W skład policji porządkowej wchodziły oddziały ochronne, żandarmeria, polska policja w GG (tzw. granatowa policja), pomocnicza policja ukraińska, białoruska i żydowska. W zwalczaniu ruchu oporu brały udział również jednostki Wehrmachtu, w tym wywiad wojskowy – Abwehra.

? Które jednostki niemieckie odpowiadały za zwalczanie polskiego podziemia?

Max Daume, wysoki oficer hitlerowskiej policji odpowiedzialny za masakrę w Wawrze, przed procesem w Warszawie.

▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

Wysiedlanie ludności Zamojszczyzny rozpoczęto w listopadzie 1942 r. Mieszkańców wsi wyrzucano z domów i poddawano selekcji. Ponad 20% wysłano do obozów, gdzie zostali zamordowani. Ich miejsce mieli zająć niemieccy koloniści.

▪ *fotografia, Zamojszczyzna, 1943 r.*

bezpośrednio do Niemiec. Pozostała część Kresów Wschodnich stała się częścią **Komisariatu Rzeszy Wschód** i **Komisariatu Rzeszy Ukraina**.

Pod wpływem sukcesów na froncie hitlerowcy przystąpili do realizacji **Generalnego Planu Wschodniego**. Plan został opracowany w 1941 r. w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie na zlecenie Himmlera. Zgodnie z założeniami dokumentu rozpoczęto proces masowego mordowania Żydów, a wkrótce też Romów (więcej na ten temat na s. 68). Niemcy zaostrzyły politykę również wobec Polaków w GG. W przyszłości zamierzali większość z nich poddać eksterminacji lub przesiedlić za Ural. Pozostałych przeznaczono do wykonywania niewolniczej pracy na rzecz osiedlonych w Polsce 10 mln niemieckich kolonistów. Polacy jako naród mieli przestać istnieć.

W tym czasie gubernator Hans Frank, opowiadający się za maksymalną eksploatacją gospodarczą Generalnego Gubernatorstwa, stopniowo tracił wpływy na rzecz Himmlera oraz pozostałych zwolenników bezwzględnego terroru i wyniszczenia narodu polskiego. W listopadzie 1942 r. rozporządzeniem Himmlera Niemcy rozpoczęli na **Zamojszczyźnie** akcję wysiedleńczą, którą zamierzali rozszerzyć na pozostałe ziemie GG. Tym razem jednak społeczeństwo polskie stawiło opór. Partyzanci z **Batalionów Chłopskich** i **Armii Krajowej** atakowali niemieckie jednostki policji i wojska, niemieckich kolonistów, a także chłopów ukraińskich uprzywilejowanych wobec ludności polskiej. Polacy odnieśli nawet lokalne sukcesy w bitwach pod Wojdą i Zaboreczynem. Te wydarzenia, nazywane przez Niemców **powstaniem zamojskim**, zmusiły ich do przerwania operacji wysiedleńczych wiosną 1943 r. Coraz silniejszy zbrojny ruch oporu skłonił Himmlera do ogłoszenia całego GG i okręgu białostockiego „obszarami bandyckimi". W takich rejonach każdy oficer niemiecki miał prawo rozstrzelać, bez postępowania dowodowego, od 50 do 100 Polaków za każdego zabitego Niemca.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw represje niemieckie wobec Polaków podczas okupacji.
2. Scharakteryzuj sytuację ludności polskiej na ziemiach włączonych do III Rzeszy.
3. Opisz politykę okupacyjną hitlerowców w Generalnym Gubernatorstwie.
4. Omów, jak zmienił się stosunek władz niemieckich do Polaków po wdrożeniu Generalnego Planu Wschodniego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970.

Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2019.

3 SPOŁECZEŃSTWO POLSKIE POD OKUPACJĄ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie represje stosowali komuniści wobec Polaków na ziemiach okupowanych przez ZSRS?
2. Jakie były plany hitlerowców w stosunku do ziem polskich?

WALKA Z POLSKOŚCIĄ

Zgodnie z ustaleniami między Hitlerem i Stalinem państwo polskie miało przestać istnieć. Z tego powodu okupanci od pierwszych dni podjęli zaciekłą walkę z wszelkimi przejawami polskości. Usuwali pomniki bohaterów narodowych, m.in. Mickiewicza, Kościuszki, Chopina, oraz zmieniali nazwy ulic czy placów. Konfiskowali i niszczyli archiwa oraz zbiory biblioteczne. Zrabowali też wiele cennych dzieł sztuki, w tym ołtarz Wita Stwosza z krakowskiego kościoła Mariackiego czy obraz *Dama z łasiczką* Leonarda da Vinci z Muzeum Czartoryskich. Dzięki zaangażowaniu polskiego społeczeństwa udało się ukryć przed okupantami *Bitwę pod Grunwaldem* i *Hołd pruski* Jana Matejki.

Represje spadły także na Kościół katolicki, uznany za ostoję „polskiego szowinizmu". Oprócz prześladowań księży władze okupacyjne nakazały usunąć ze świątyń rzeźby, tablice oraz obrazy zawierające treści narodowe. Duchownych zmuszono do zmiany treści modlitw, które choćby w najmniejszym stopniu odnosiły się do państwa polskiego. Zabronione było śpiewanie pieśni religijno-patriotycznych.

Niemcy uznali, że Polacy – których przyszłością była niewolnicza praca dla III Rzeszy – nie potrzebują dostępu do wyższej edukacji. W GG mogły funkcjonować tylko szkoły podstawowe i zawodowe. Z programów nauczania usunięto historię, geografię ziem polskich oraz polską literaturę. Szkoły miały uczyć

WARTO WIEDZIEĆ

Kradzież dzieci

Hitler planował szybko zwiększyć liczebność niemieckiej populacji. Realizacji tego celu służyła m.in. przymusowa germanizacja dzieci z terenów okupowanych. Do III Rzeszy wywieziono ok. 200 tys. polskich dzieci, najczęściej sierot, których rodzice zginęli z rąk nazistów. Niemcy fałszowali uprowadzonym metryki urodzeń, nadawali nowe imiona i nazwiska, a następnie przekazywali do adopcji niemieckim rodzinom. Dzieci, które nie spełniały kryteriów rasowych, wysyłano do obozów koncentracyjnych, gdzie zostały poddane eksterminacji lub pseudonaukowym eksperymentom medycznym. Po zakończeniu II wojny jedynie nieznaczną część uprowadzonych udało się odnaleźć i sprowadzić do Polski.

? Dlaczego Niemcy poddawali germanizacji polskie dzieci?

Obóz dla dzieci założony przez Niemców na obrzeżach Łodzi (częściowo w jej granicach). Tam sprawdzali oni, czy mali więźniowie spełniają kryteria rasowe. Dzieci uznane za „wartościowe rasowo" były następnie poddawane germanizacji.

▪ *fotografia, Polska, 1942 r.*

praktycznych umiejętności, niezbędnych do wykonywania prostych prac fizycznych. Według słów Hansa Franka szczytem kariery dla Polaka mogło być co najwyżej stanowisko majstra. Ludność polską pozbawiono też dostępu do wyższej kultury – zamknięto teatry i inne placówki kulturalne, a w kinach wyświetlano jedynie podrzędny repertuar.

Polska prasa w Generalnym Gubernatorstwie, nazywana **prasą gadzinową**, pozostawała pod całkowitą kontrolą okupanta. Do najbardziej znanych tytułów należały **„Nowy Kurier Warszawski"** (określany „kurwarem") i **„Goniec Krakowski"**. Polakom skonfiskowano radioodbiorniki. Do obwieszczania zarządzeń oraz informacji z frontu, często nieprawdziwych, służyły głośniki (**szczekaczki**) zainstalowane na ulicach miast. Władze zakazały też uprawiania sportu i zlikwidowały polskie kluby sportowe.

ZMIANY W ŻYCIU CODZIENNYM

Prawa Polaków w Generalnym Gubernatorstwie zostały mocno ograniczone. Musieli schodzić przed Niemcami z chodników na ulicę, a w restauracjach i transporcie publicznym zajmować gorsze miejsca. Jednym z pierwszych rozporządzeń hitlerowskiego okupanta było wprowadzenie obowiązku pracy dla wszystkich Polaków w wieku od 18 do 60 lat. Wkrótce dolną granicę obniżono do 14 lat. Dzień pracy trwał 10 godzin, bez możliwości urlopu. Niskie płace nie wystarczały na zakup żywności oraz innych niezbędnych artykułów. Niemcy zorganizowali również nabór do pracy w III Rzeszy, głównie w rolnictwie i przemyśle. Panowały tam niezwykle trudne warunki, a racje wyżywienia były głodowe. Ponieważ brakowało ochotników do wyjazdów, władze przeprowadzały masowe **łapanki**.

Na skutek niekorzystnej wymiany pieniędzy (do obiegu wprowadzono banknoty, tzw. **młynarki**) ludność polska utraciła większość przedwojennych oszczędności. Wywłaszczenia i masowe konfiskaty mienia spowodowały zubożenie społeczeństwa. Ponadto władze okupacyjne zarządziły w miastach **racjonowanie żywności**, a przydział na kartki był niemal trzykrotnie niższy, niż wynosiły normy kaloryczne. Podstawę jadłospisu przeciętnej rodziny stanowiły marmolada, margaryna oraz czarny chleb. Prowadziło to do niedożywienia ludności, spadku liczby urodzeń i szerzenia się wielu chorób.

Anglio! Twoje dzieło! to niemiecki plakat propagandowy z początku okupacji. Słowa wyrzutu kieruje do premiera Wielkiej Brytanii Neville'a Chamberleina ranny polski żołnierz, który wskazuje przy tym na ciała poległych i zniszczenia. Miała to być przestroga dla Polaków odrzucających współpracę z III Rzeszą, przypominająca im, że Polska została porzucona przez sojuszników.

▪ *plakat, 1939 r.*

Mieszkańców wsi zmuszano do dostaw towarów (**kontyngentów**) po cenach wielokrotnie niższych niż rynkowe. Za niedopełnienie tego obowiązku groziła kara śmierci. Rozkwitł **czarny rynek**, na którym sprzedawano żywność nielegalnie przewożoną – **szmuglowaną** – ze wsi. Taką działalność również karano śmiercią.

Mieszkańcy Warszawy zatrzymani podczas ulicznej łapanki.

▪ *fotografia, Warszawa, 1941 r.*

ŻYCIE CODZIENNE W OKUPOWANYM MIEŚCIE

Społeczeństwo polskie zajęło bezkompromisową postawę wobec niemieckich okupantów. W rezultacie spotkały je masowe represje, które wpisały się na stałe w życie Polaków czasu wojny. Na porządku dziennym były łapanki, aresztowania oraz egzekucje schwytanych zakładników. Ponadto Niemcy wprowadzili reglamentację żywności, zamknęli szkoły średnie i uczelnie oraz ograniczyli dostęp do kin i teatrów.

Targowiska

Niedobór przydziałów żywności sprawił, że potrzebne artykuły kupowano na targowiskach w bardzo wysokich cenach. Kwitł tam czarny rynek, na którym sprzedawano szmuglowaną (przemycaną) ze wsi żywność oraz artykuły odkupione od niemieckich żołnierzy.

140 ZŁ
MIN. PŁACA PRACOWNIKA UMYSŁOWEGO

2000 ZŁ
SKÓRZANE PÓŁBUTY

Dzienne zapotrzebowanie osoby pracującej to ok. 2400 kalorii. W latach 1941–1943 Niemcy przydzielali racje mające 400–600 kalorii osobom dorosłym i 350–550 kalorii dzieciom.

TYGODNIOWY PRZYDZIAŁ DLA DOROSŁYCH ZAWIERAŁ NASTĘPUJĄCĄ ILOŚĆ PRODUKTÓW:

MIĘSO, CUKIER	MĄKA	CHLEB	ZIEMNIAKI
5–10 dkg	10 dkg	1 kg	2 kg

Łapanki

W ich trakcie blokowano całkowicie fragment ulicy i zatrzymywano wszystkie znajdujące się tam osoby. Uwięzionych kierowano do obozów koncentracyjnych lub na przymusowe niewolnicze roboty w Niemczech.

1,3 MLN
SCHWYTANYCH POLAKÓW WYWIEZIONO NA ROBOTY PRZYMUSOWE

Tajne komplety

Po likwidacji przez Niemców polskiego szkolnictwa wyższego i średniego nauczyciele, którzy utworzyli TON w prywatnych mieszkaniach, prowadzili tajne nauczanie na poziomie przedwojennych gimnazjów i uczelni wyższych.

W ROKU SZKOLNYM 43/44 W TAJNYCH KOMPLETACH BRAŁO UDZIAŁ:

1,3 TYS. NAUCZYCIELI

90 TYS. UCZNIÓW I STUDENTÓW

Konspiracja

Jeszcze podczas walk we wrześniu 1939 r. zaczęto tworzyć sieć tzw. dywersji pozafrontowej. Szkoleniem konspiratorów pod okupacją zajmowali się głównie przebywający w kraju oficerowie oraz nieliczni cichociemni przerzucani z Wielkiej Brytanii.

316

CICHOCIEMNYCH PRZERZUCONO DO KRAJU

Przestrzeń publiczna

Niektóre środki transportu publicznego (np. tramwaje), a także parki, kawiarnie, kina i teatry były dostępne tylko dla Niemców, o czym informowały napisy: *Nur für Deutsche* (czyt.: nur fir dojcze, pol. 'Tylko dla Niemców').

Walka cywilna

Harcerze Szarych Szeregów oraz cywile prowadzili akcje zwane małym sabotażem, które polegały np. na malowaniu na murach haseł zagrzewających do walki i ośmieszających Niemców lub wybijaniu szyb w lokalach osób sprzyjających okupantom.

Policja granatowa

Funkcjonariusze policji granatowej, nazywani tak od koloru mundurów, rekrutowali się spośród przedwojennych policjantów. Zajmowali się patrolowaniem ulic, kierowaniem ruchem oraz nadzorem sanitarnym i meldunkowym.

Żydzi

Ludność żydowska stanowiła przed wojną ok. 10% mieszkańców Rzeczypospolitej. Po wkroczeniu Niemcy zmusili Żydów do noszenia opasek z gwiazdą Dawida. Później zamknęli ich w gettach i zabronili opuszczania tych stref bez specjalnych przepustek.

HARCERZE POD OKUPACJĄ

Związek Harcerstwa Polskiego od września 1939 r. działał w konspiracji pod kryptonimem Szare Szeregi. Kilkanaście tysięcy harcerzy i harcerek podzielono na grupy według kategorii wiekowych. Zawiszacy (12–16 lat) zajmowali się łącznością, Bojowe Szkoły (16–18 lat) małym sabotażem, a Grupy Szturmowe (powyżej 18. roku życia) – walką zbrojną. Z harcerskich GS powstały słynne powstańcze bataliony „Zośka" i „Parasol".

? Jak było zorganizowane polskie harcerstwo podczas okupacji?

Jan Bytnar, ps. Rudy 1, **Tadeusz Zawadzki, ps. Zośka** 2, **i Maciej Aleksy Dawidowski, ps. Alek** 3, byli harcerzami i członkami Grup Szturmowych Szarych Szeregów. Stali się bohaterami książki Aleksandra Kamińskiego *Kamienie na szaniec*.

▪ *fotografie, lata 40. XX w.*

Odznaka batalionu „Parasol" AK, złożonego głównie z harcerzy Szarych Szeregów.

OPÓR CZY KOLABORACJA

Pomimo brutalnego terroru stosowanego przez hitlerowców niewielu Polaków zdecydowało się na współpracę z okupantem. Nie poparł jej żaden ze znaczących polskich polityków – ani przetrzymywany w domowym areszcie lider PSL Wincenty Witos, ani nazywany „księciem niezłomnym" arcybiskup krakowski Adam Sapieha, uważany za głowę Kościoła katolickiego w GG. Wyjątek stanowiło wystąpienie znanego przedwojennego germanofila **Władysława Studnickiego**, którego nadzieje na porozumienie z Niemcami rozwiały się jednak po spotkaniu z Goebbelsem. Sam Studnicki został wówczas na pewien czas przymusowo internowany. Niepowodzeniem zakończyła się też próba stworzenia **Goralenvolku** (czyt.: goralenfolku, narodu góralskiego), zapoczątkowana przez **Wacława Krzeptowskiego** i wspierana przez Hansa Franka. Na współpracę przystało jedynie ok. 2 tys. mieszkańców Podhala, natomiast zdecydowana większość górali potępiła akcję Krzeptowskiego.

Żołnierz AK maluje na murze w okupowanej Warszawie swastykę powieszoną na szubienicy.

▪ *fotografia, Polska, lata 1940–1944*

W polskim społeczeństwie nie było przyzwolenia na kolaborację. Za taką uznawano nie tylko wpisanie się na folkslistę, lecz także pracę w niemieckiej administracji bądź udział w organizowanych przez okupanta imprezach kulturalnych. Negatywnie oceniano również służbę w granatowej policji. Formacja ta została powołana w grudniu 1939 r. rozporządzeniem Hansa Franka. Pod groźbą kary śmierci wcielono do niej wszystkich przedwojennych funkcjonariuszy polskiej policji, w sumie kilkanaście tysięcy osób. Większość granatowych policjantów ograniczała wymuszoną współpracę z okupantem, a wielu utrzymywało kontakty z podziemiem. Z tego powodu Niemcy nie ufali polskim funkcjonariuszom.

Z negatywną oceną społeczeństwa spotykało się uczęszczanie do kin, w których przed seansami pokazywano niemieckie propagandowe kroniki wojenne, czy na wystawiane za zgodą okupanta przedstawienia teatralne. Popularne stało się hasło: ***Tylko świnie siedzą w kinie, a te bogatsze w teatrze***. Niekiedy jednak po-

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZASADY WALKI CYWILNEJ

W 1942 r. Kierownictwo Walki Cywilnej opublikowało kodeks moralności obywatelskiej, nazywany dekalogiem walki cywilnej.

10 przykazań walki cywilnej
1) Polska walczy z wrogiem nie tylko poza granicami Kraju, ale i na swoich obecnie okupowanych ziemiach.
2) Do chwili rozpoczęcia rozprawy zbrojnej – wyrazem wojny na ziemiach polskich jest walka cywilna.
3) Udział w walce cywilnej jest obowiązkiem każdego obywatela polskiego.
4) Podstawowym nakazem i obowiązkiem jest poszanowanie prawowitych władz polskich na emigracji oraz posłuch wobec zarządzeń Czynników Miarodajnych w Kraju.
5) Nakazem walki cywilnej w stosunku do okupanta jest bojkot jego zarządzeń i wezwań, utrudnianie mu wszelkiej akcji – w granicach nakreślonych przez Kierownictwo życia polskiego oraz absolutny bojkot w stosunkach handlowych, kulturalnych i towarzyskich.
6) Obowiązuje konieczność solidarności społeczeństwa, wspieranie bliźniego Polaka wszędzie, gdzie grozi mu zguba lub nędza.
7) Utrzymywać należy na najwyższym poziomie poczucie honoru narodowego i zgodnie z tym honorem postępować.
8) Należy przeciwdziałać w spotykanych wypadkach odstępstwa Polaka od obowiązujących go zasad postępowania, a to drogą perswazji, napomnień, bojkotu towarzyskiego, wreszcie rejestrowania występnych faktów i przekazania ich odpowiednim czynnikom polskim.
9) Wobec odstępców i zaprzańców obowiązuje bojkot, jak wobec wroga, oraz rejestrowanie ich jako zdrajców.
10) Powinnością każdego Polaka jest troska o ocalenie i zachowanie polskości we wszelkiej postaci, a więc ludzkiej, kulturalnej i materialnej jako sił potrzebnych do wywalczenia wolności i odbudowania Ojczyzny.
Polacy! Stopień podporządkowania się powyższym zasadom i nakazom będzie sprawdzianem naszej wartości obywatelskiej wobec przyszłych pokoleń. Pamiętajcie, że w dniach wolności wszyscy będziemy musieli zdać rachunek z naszego obecnego stanowiska i naszych czynów.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2005, s. 258–259.

? 1. Wyjaśnij, na czym polegała walka cywilna.
2. Opisz wzorzec zachowania Polaka podczas niemieckiej okupacji.

trzeba rozrywki w ciężkich czasach przeważała i wielu Polaków odwiedzało kina czy teatry, nie bacząc na ryzyko pocięcia ubrań w szatni czy wrzucenia śmierdzących gazów do sal kinowych w ramach akcji małego sabotażu.

Polaków podejmujących współpracę z okupantem czekały nieprzyjemne konsekwencje. Najczęściej wybijano im szyby w oknach lub poddawano karze chłosty. Niekiedy kolaboranci byli skazywani przez podziemne sądy na śmierć, jak znany **aktor Igo Sym**, zastrzelony przez członków Związku Walki Zbrojnej w marcu 1941 r. Ukarano go za udział w filmie ukazującym rzekome zbrodnie Polaków na mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej.

WALKA CYWILNA

Opór wobec okupanta przybierał w polskim społeczeństwie różne formy. Oprócz walki zbrojnej Polacy podejmowali też **walkę cywilną**. Polegała ona na przeciwstawianiu się Niemcom w różnych obszarach życia społecznego, odmawianiu współpracy z okupacyjnymi władzami i bojkotowaniu ich rozporządzeń. W walkę cywilną mogli się włączyć wszyscy obywatele. Księża wystawiali nowe metryki chrztu dla działaczy konspiracji i Żydów. Lekarze wydawali fałszywe zaświadczenia o chorobach lub niezdolności do pracy. Nadzór nad całością działań sprawowało **Kierownictwo Walki Cywilnej** (KWC) na czele ze Stefanem

KONSPIRACJA W KL AUSCHWITZ

Witold Pilecki
w ubraniu obozowym z okresu pobytu w Auschwitz.
- *fotografia, Auschwitz, 1941 r.*

Aby trafić do Auschwitz, Witold Pilecki specjalnie dał się złapać w ulicznej łapance. Jako więzień o numerze 4859 zorganizował w obozie konspiracyjny **Związek Organizacji Wojskowej**, do którego wstąpiło kilkaset osób. Zbierali oni dane na temat hitlerowskich zbrodni, a sprawozdania przesyłali przez pralnię na zewnątrz obozu, skąd kurierzy przemycali je na Zachód. ZOW wspierał współwięźniów żywnością, lekami i odzieżą. Początkowo Pilecki planował wywołać powstanie i zorganizować masową ucieczkę. Okazało się jednak, że obóz jest pilnie strzeżony przez kilka tysięcy esesmanów, a więźniowie są zbyt osłabieni, by wziąć udział w takiej akcji. Padły propozycje, by alianci zbombardowali linie kolejowe prowadzące do Auschwitz, krematoria i komory gazowe. Amerykanie i Brytyjczycy jednak odmówili w obawie, że bomby mogą pomyłkowo zabić również więźniów. Pilecki przebywał w obozie od września 1940 do kwietnia 1943 r., gdy wraz z dwoma współwięźniami zdołał uciec. Po odzyskaniu wolności sporządził raporty z działalności ruchu oporu w obozie, które są ważnym źródłem na temat Holokaustu. Za swoją misję został awansowany do stopnia rotmistrza.

? Dlaczego Witold Pilecki dał się zesłać do Auschwitz?

Korbońskim, podległe Delegaturze Rządu na Kraj (więcej na ten temat na s. 143).

Szczególnie popularnym rodzajem walki cywilnej był **mały sabotaż**. Jego akcje miały znaczenie głównie propagandowe – nie wyrządzały przeciwnikowi fizycznej krzywdy i nie powodowały znaczących strat materialnych. Działacze rozdawali antyniemieckie ulotki, malowali na murach napisy skierowane przeciwko okupantowi i zdejmowali hitlerowskie flagi, wieszając w ich miejsce polskie. Za prekursorkę małego sabotażu uważa się studentkę **Elżbietę Zahorską**, którą w listopadzie 1940 r. rozstrzelano za zrywanie niemieckich plakatów. Częste były hasła wzywające do odwetu za zbrodnie na polskiej ludności w Wawrze czy Palmirach. Wizerunek żółwia czy slogan *Polaku, pracuj powoli* zachęcały do sabotażu w celu zmniejszenia produkcji III Rzeszy. Od marca 1942 r. powszechnym widokiem stał się znak **Polski Walczącej**. Była to łatwa do namalowania **kotwica** (symbol nadziei), powstała ze splecionych liter **P** i **W** (skrót od: **Polska Walcząca**). Jego autorką była prawdopodobnie harcerka **Anna Smoleńska**, aresztowana przez Gestapo i torturowana na Pawiaku, a następnie wysłana do Auschwitz, gdzie zmarła.

Polacy ze względu na swoją bezkompromisową postawę należeli do czołówki narodów walczących z niemieckim agresorem. Centrum oporu było Generalne Gubernatorstwo. Silne tradycje niepodległościowe mieszkańców tych terenów oraz niewielka liczba osiedlonych tam Niemców i kolaborantów ułatwiały tworzenie siatki konspiracyjnej. Takie działania prowadziły do masowych represji ze strony okupanta, które jedynie wzmacniały wolę walki Polaków.

POLACY WOBEC HOLOKAUSTU

W okupowanej przez Hitlera Polsce za udzielenie choćby najmniejszej pomocy Żydom groziła kara śmierci. To sprawiło, że duża część społeczeństwa bała się nieść ratunek ludności żydowskiej. Poza tym wiele osób doświadczonych okropnościami wojny stało się znieczulonych na krzywdy i śmierć innych. Wszechobecny terror zaczął budzić obojętność. Znaleźli się jednak ludzie, którzy mimo grożącego im niebezpieczeństwa zaangażowali się w ratowanie

Żydów. Zorganizowaną pomocą koordynował utworzony we wrześniu 1942 r. **Tymczasowy Komitet Pomocy Żydom** pod kierownictwem pisarki **Zofii Kossak-Szczuckiej**, przekształcony później w podległą Polskiemu Państwu Podziemnemu **Radę Pomocy Żydom „Żegota"**. Na jej czele stanął polityk PPS WRN **Julian Grobelny**. Działacze „Żegoty" dostarczali mieszkańcom gett żywność, ubrania i lekarstwa, pomagali też organizować ucieczki – pozyskiwali dla uciekinierów kryjówki oraz fałszywe dokumenty. Największe szanse na ratunek mieli przedstawiciele zasymilowanej inteligencji oraz dzieci. W działalność Rady byli zaangażowani m.in. **Władysław Bartoszewski** oraz **Irena Sendlerowa**. W pomoc i przechowywanie uratowanych Żydów oprócz organizacji podziemnych włączyło się także wielu zwyczajnych ludzi. Rzemieślnik ze Stanisławowa **Staszek Jackowski** przechowywał Żydów za piecem, a 30 innych w trzech podziemnych bunkrach. We Lwowie **Leopold Socha** ukrywał kilkanaście osób w kanałach. **Jan i Antonina Żabińscy** zapewnili schronienie zbiegłym z getta Żydom w warszawskim ogrodzie zoologicznym (m.in. w klatkach zwierząt, na zapleczu lwiarni i w kanałach). Niestety wiele osób pomagających Żydom swoją postawę przypłaciło życiem, jak rodzina **Józefa i Wiktorii Ulmów** z Markowej w Rzeszowskiem.

Józef i Wiktoria Ulmowie ze swoimi dziećmi w wieku od 8 lat do 1,5 roku. W swoim domu ukrywali oni dwie żydowskie rodziny: Saula Goldmana z czterema synami oraz Gołdę Grunfeld i Leę Didner z małą córeczką – łącznie ośmioro osób. Po donosie do domu Ulmów przybyli niemieccy żandarmi wraz z granatowymi policjantami. Najpierw zamordowali oni ukrywających się Żydów, a później małżeństwo Ulmów (Wiktoria była w zaawansowanej ciąży) i ich dzieci.

▪ *fotografia, Markowa, 1944 r.*

Polskie podziemie starało się także przekazać światu informacje o Holokauście. **Witold Pilecki** celowo trafił do Auschwitz, a po ucieczce zdał polskim władzom raport z sytuacji w obozie. Z kolei **Jan Karski** dwukrotnie przedstawiał relację z getta warszawskiego władzom Wielkiej Brytanii i USA. Działania te nie wywołały jednak reakcji aliantów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IRENA SENDLEROWA (1910–2008)

Przedwojenna działaczka społeczna, która w czasie wojny uratowała od zagłady ok. 2500 żydowskich dzieci. Pochodziła z rodziny o tradycjach socjalistycznych, jej ojciec należał do PPS i brał udział w rewolucji w 1905 r. Młodość spędziła w Otwocku, gdzie nauczyła się języka jidysz w trakcie zabaw z rówieśnikami. Już przed wojną, jako działaczka PPS, protestowała przeciwko antysemickim akcjom organizowanym przez Obóz Narodowo-Radykalny (ONR). Podczas okupacji zaangażowała się w ratowanie żydowskich dzieci. Początkowo działała samodzielnie, a od listopada 1942 r. w „Żegocie". Pomagała w ucieczkach dzieci z gett (m.in. w tramwajach, wozach strażackich czy kanałami), którym następnie organizowano fałszywe dokumenty i umieszczano w zakładach opiekuńczych. W 1943 r. została aresztowana przez Gestapo, ale dzięki wpłaceniu wysokiej łapówki udało się ją wydostać z Pawiaka. W 1965 r. otrzymała tytuł Sprawiedliwej wśród Narodów Świata. Sama przez wiele lat nie wypowiadała się o swojej działalności. Zawsze też podkreślała, że w czasie wojny można było ocalić więcej Żydów.

WARTO WIEDZIEĆ

Historia Władysława Szpilmana

Władysław Szpilman pochodził z rodziny żydowskiej. Od dzieciństwa grał na pianinie, w czasie studiów zaczął też komponować. Przed wojną pracował jako pianista w Polskim Radiu. W 1940 r. przesiedlono go do getta warszawskiego. Jako jedyny z całej rodziny uniknął deportacji do obozu zagłady w Treblince. Do połowy 1944 r. ukrywał się w stolicy po aryjskiej stronie, m.in. przy pomocy Ireny Sendlerowej i organizacji „Żegota". Po powstaniu warszawskim schronił się w ruinach – znalazł go niemiecki kapitan, który jednak nie wydał Szpilmana, lecz dostarczył mu jedzenie. Po wojnie artysta powrócił do pracy w Polskim Radiu, koncertował, a także komponował piosenki. Swoje okupacyjne wspomnienia opisał w książce *Śmierć miasta*, która posłużyła za scenariusz do filmu Romana Polańskiego *Pianista*. Reżyser otrzymał za niego trzy Oscary oraz Złotą Palmę na festiwalu w Cannes.

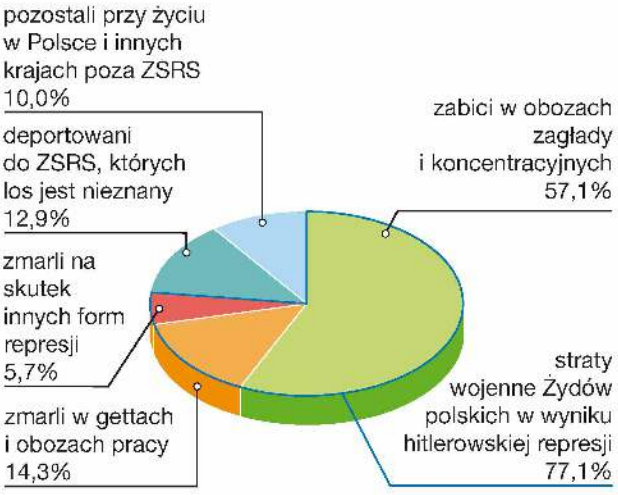

Władysław Szpilman po wojnie w czasie pracy w Polskim Radiu.
- *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

? Jakie były wojenne losy kompozytora Władysława Szpilmana?

W społeczeństwie polskim obecne były także postawy nieprzychylne Żydom, chociaż hitlerowcom nie udało się namówić Polaków do masowego udziału w antysemickich pogromach. Wyjątkami były przypadki zabijania przez ludność polską żydowskich sąsiadów, m.in. w Radziłowie, Wąsoszu i Jedwabnem. W tym ostatnim, jak wynika z przeprowadzonych badań, Niemcy podburzyli mieszkańców, którzy 10 lipca 1941 r. zapędzili do stodoły kilkuset okolicznych Żydów oskarżonych o współpracę z Sowietami, a następnie podpalili budynek. W Polsce, jak w wielu innych krajach, znaleźli się także tacy, którzy wydawali okupantom ukrywających się Żydów. Czynili to z pragnienia zysku lub niechęci do ludności żydowskiej. Niektórzy szantażowali ukrywających się Żydów i wymuszali na nich płacenie okupu. Osoby takie nazywano **szmalcownikami**, a ich zachowanie było karane przez Polskie Państwo Podziemne śmiercią.

Straty Żydów polskich w II wojnie światowej

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sposoby walki z polskością stosowane przez niemieckiego okupanta.
2. Porównaj politykę okupacyjną III Rzeszy i ZSRS wobec Polaków.
3. Wyjaśnij, na czym polegała walka cywilna.
4. Przedstaw postawy społeczeństwa polskiego wobec Holokaustu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Wedecki, *Czarne rondo*, Warszawa 2006.
Zagłada Żydów na polskiej prowincji, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.

4 POLSKIE WŁADZE NA EMIGRACJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z którymi sąsiednimi państwami Rzeczpospolita utrzymywała przyjazne stosunki przed wojną?
2. Jak przebiegała ewakuacja polskich władz po ataku III Rzeszy?

POWSTANIE RZĄDU NA EMIGRACJI

Na wieść o zbliżających się oddziałach sowieckich 17 września 1939 r. władze II Rzeczypospolitej podjęły decyzję o emigracji. Polskę opuścili **prezydent Ignacy Mościcki**, rząd z **premierem Felicjanem Sławojem-Składkowskim** oraz naczelny wódz **Edward Rydz-Śmigły**, który jako żołnierz i głównodowodzący powinien zostać w kraju. Przez Rumunię zamierzali się dostać do Francji i tam kontynuować walkę u boku sojuszników. Wyjazd władz politycznych był konieczny, aby zachować ciągłość prawną państwa – w przeciwnym razie Hitler mógłby wymusić na nich kapitulację. Jednak dla wielu Polaków wciąż stawiających opór agresorom opuszczenie kraju przez najważniejszych polityków, a zwłaszcza naczelnego wodza ze sztabem, stanowiło poważny cios.

Rumunia, pozostająca od 1921 r. w wojskowym sojuszu z II RP, była zobowiązana przyjść jej z pomocą w razie sowieckiej agresji. Ze względu na krytyczną sytuację militarną minister spraw zagranicznych Józef Beck zwolnił władze w Bukareszcie z koalicyjnych powinności. W zamian Polska otrzymała gwarancję tranzytu rządu i wojska przez terytorium sojusznika. Wkrótce Rumunia znalazła się jednak pod naciskami III Rzeszy i ZSRS, domagających się uwięzienia polskich władz. Podobną presję wywierała także Francja, która – niechętna sanacyjnej II RP – planowała powołać nowy rząd polski, zależny od Paryża. Kiedy polscy przywódcy wydali odezwę do rodaków już z terytorium Rumunii, tamtejsze władze uznały to za naruszenie neutralności ich kraju. Prezydent, członkowie rządu i naczelny wódz zostali **internowani**, czyli umieszczeni w ośrodkach odosobnienia.

WARTO WIEDZIEĆ

Ewakuacja polskiego złota

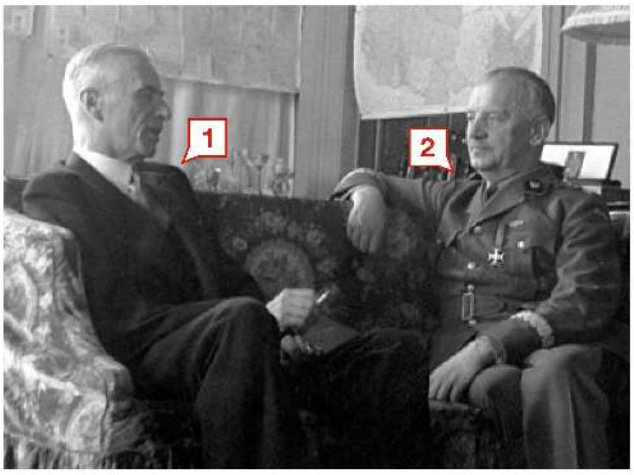
Podstawą finansowania polskich władz na uchodźstwie były m.in. środki z Funduszu Obrony Narodowej i złoto Banku Polskiego, wywiezione z kraju przez płk. Ignacego Matuszewskiego. Operacja rozpoczęła się w chwili opuszczenia Warszawy przez władze państwowe. Początkowo kruszec ważący prawie 80 ton został zebrany w Śniatyniu koło granicy z Rumunią, skąd pociągiem przewieziono go do portu w Konstancy [czyt.: **kon**sztansy]. Tam zgodnie z umową z Brytyjczykami czekał statek, który zabrał je do Stambułu. Następnie złoto zostało ponownie załadowane na pociąg, przewiezione do Bejrutu w Libanie, po czym trzema okrętami francuskimi dostarczone do portu w Tulonie. Akcja zakończyła się 5 października 1939 r., gdy złoto spoczęło w skarbcu oddziału Banku Francji w Nevers [czyt.: ne**wer**].

? Dlaczego wywiezienie polskiego złota z kraju miało tak duże znaczenie?

Ignacy Matuszewski był pesymistycznie nastawiony do polskich możliwości obronnych we wrześniu 1939 r.

▪ *fotografia, lata 40. XX w.*

Prezydent Władysław Raczkiewicz 1 i **premier Władysław Sikorski** 2 podczas spotkania w Londynie. Obaj politycy przed wojną nie byli związani z obozem sanacji, choć piastowali ważne urzędy państwowe.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, lata 1940–1943*

Prezydent Ignacy Mościcki skorzystał z przysługujących mu konstytucyjnych uprawnień i wyznaczył na swojego następcę Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego, ambasadora RP we Włoszech. Nominacja osoby z kręgu sanacji (Wieniawa był wcześniej m.in. adiutantem Piłsudskiego) nie zyskała akceptacji Francuzów, którzy zażądali powołania innego kandydata, ingerując tym samym w wewnętrzne sprawy Polski. Ostatecznie nowym prezydentem **rządu RP na uchodźstwie** został były marszałek senatu **Władysław Raczkiewicz**, niezwiązany tak ściśle z sanacją. Złożył on przysięgę prezydencką **30 września 1939 r.** i tego samego dnia na stanowisko premiera powołał **gen. Władysława Sikorskiego**. Ten przeciwnik Piłsudskiego miał rozległe kontakty z politykami francuskimi. To Francuzi umożliwili mu bezpieczną ewakuację z kraju, a następnie objęcie urzędu premiera i naczelnego wodza. Ponadto, również pod naciskiem Paryża, w październiku 1939 r. na mocy **umowy paryskiej** Raczkiewicz przekazał Sikorskiemu część swoich uprawnień. Zobowiązał się też do podejmowania działań tylko we współpracy z premierem. Było to wyraźne złamanie konstytucji kwietniowej z 1935 r. Od tej chwili Sikorski stał się najważniejszym politykiem emigracyjnym. Wkrótce rozpoczął czystki w środowisku polityków i oficerów sanacyjnych. Oskarżano ich o klęskę we wrześniu 1939 r., odmawiano prawa służby w wojsku, a niektórych osadzono w obozie odosobnienia Rothesay [czyt.: rofsy] na szkockiej wyspie Bute [czyt.: bjut].

WŁADZE POLSKIE WE FRANCJI

Po sformowaniu rządu gen. Sikorskiego prezydent powołał w grudniu 1939 r. **Radę Narodową Rzeczypospolitej Polskiej**. Miała ona pełnić funkcję organu doradczego rządu. W Radzie zasiedli politycy różnych ugrupowań. Na ich czele stanął **Ignacy Jan Paderewski**, ze

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW SIKORSKI (1881–1943)

Polski generał i polityk, premier rządu na uchodźstwie oraz naczelny wódz PSZ. Od młodości był związany z ruchem niepodległościowym. W trakcie I wojny światowej popadł z konflikt z Piłsudskim, ponieważ popierał niemieckie plany zwiększenia polskiej armii u boku państw centralnych. Marszałek, mimo niechęci do Sikorskiego, podczas wojny z bolszewikami powierzał mu odpowiedzialne stanowiska, jednak po zakończeniu walk antagonizmy między politykami odżyły. Na początku lat 20. Sikorski jako minister spraw wojskowych pozbywał się z armii ludzi Piłsudskiego, a po zamachu majowym sam został odsunięty od służby. Związał się wówczas z opozycyjnym Frontem Morges [czyt.: morż]. Podczas kampanii wrześniowej władze sanacyjne nie powierzyły mu dowództwa nad żadnym oddziałem. Po ewakuacji do Francji został naczelnym wodzem i premierem rządu na uchodźstwie. W lipcu 1943 r. zginął w katastrofie lotniczej na Gibraltarze.

RZĄD SIKORSKIEGO

Po objęciu funkcji premiera Sikorski powołał rząd koalicyjny złożony z polityków Stronnictwa Narodowego (SN), Stronnictwa Ludowego (SL), Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) oraz chadeckiej Partii Pracy (PP). Od władzy odsunięto polityków sanacji, którym przypisywano winę za klęskę wrześniową. Najważniejsze resorty objęli August Zaleski jako minister spraw zagranicznych i Adam Koc – minister skarbu. Dużą rolę odgrywał też minister bez teki Stanisław Kot, najbliższy współpracownik Sikorskiego. Skład rządu nie był przypadkowy – o obsadzeniu stanowisk decydowała przede wszystkim znajomość z Sikorskim i przynależność do przedwojennego, antysanacyjnego Frontu Morges.

? Na jakich zasadach był formowany rząd gen. Sikorskiego?

Stanisław Kot prywatnie był przyjacielem gen. Sikorskiego. Uznawano go za skłonnego do intryg i powszechnie zwano „ministrem wojny domowej". Sprzeciwiał się działalności Związku Walki Zbrojnej, który chciał poddać kontroli politycznej.

▪ *fotografia, lata 40. XX w.*

względu na sędziwy wiek zwykle zastępowany w pełnieniu obowiązków przez **Stanisława Mikołajczyka** z SL. Organ miał odgrywać rolę namiastki polskiego parlamentu. Siedzibą polskich władz był początkowo Paryż, później miejscowość **Angers** [czyt.: ążi].

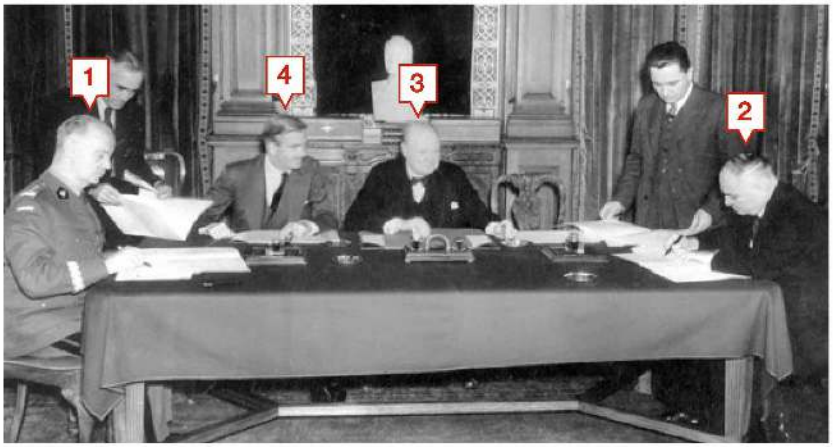
Rząd Sikorskiego został natychmiast uznany przez Francję i Wielką Brytanię, a następnie przez większość państwa świata, oprócz Niemiec, ich sojuszników i ZSRS. W grudniu 1939 r. polskie władze wydały deklarację, w której zapowiadały konieczność walki z hitlerowską okupacją i wyzwolenia kraju, a także rewindykacji (odzyskania) ziem zagarniętych przez Sowietów. Rząd uznał, że mimo braku formalnego stanu wojny z ZSRS taka sytuacja – na skutek agresji sowieckiej – faktycznie występuje. Polscy sojusznicy nie wypowiedzieli jednak wojny ZSRS. Ponadto Brytyjczycy i Francuzi sygnalizowali, że Polska nie może liczyć na przywrócenie przedwojennej granicy na wschodzie. Przypominali, że już podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. rząd Wielkiej Brytanii proponował wyznaczenie granicy na linii Curzona [czyt.: ker-zona]. Ponadto Londyn i Paryż nie chcieli konfliktu z Sowietami, których słusznie uznawali za przyszłych sojuszników w walce z Hitlerem.

UKŁAD SIKORSKI–MAJSKI

Od 17 września 1939 r. Polska i ZSRS były w stanie wojny, chociaż formalnie nie została ona nigdy wypowiedziana. Sowieci, podobnie jak państwa Osi i ich sojusznicy, nie uznali rządu RP na uchodźstwie. Sytuacja zmieniła się w czerwcu 1941 r. po niemieckiej agresji na ZSRS. Wielka Brytania ogłosiła się wówczas sojusznikiem Stalina. Churchill, choć przeciwny komunizmowi, zaczął naciskać na polski rząd emigracyjny, aby nawiązał relacje z ZSRS. Pod wpływem Brytyjczyków premier Sikorski oraz sowiecki ambasador w Londynie Iwan Majski zawarli **30 lipca 1941 r.** porozumienie, znane jako **układ Sikorski–Majski**. Dotyczyło ono:

- nawiązania stosunków dyplomatycznych między RP a ZSRS,
- udzielania sobie wzajemnej pomocy w walce z hitlerowskimi Niemcami,
- utworzenia polskiej armii w ZSRS, podległej rządowi na uchodźstwie i złożonej z Polaków przebywających na terytorium sowieckim,
- zobowiązania ZSRS do udzielenia amnestii polskim zesłańcom i więźniom,
- anulowania traktatów sowiecko-niemieckich z 1939 r. dotyczących Polski.

Podpisanie układu Sikorski–Majski, a zwłaszcza zawarte w nim zapisy dotyczące amnestii

Podpisanie układu Sikorski–Majski 30 lipca 1941 r. miało duże znaczenie dla Wielkiej Brytanii, która chciała zachować dobre stosunki z ZSRS. O randze, jaką Londyn przywiązywał do tego wydarzenia, świadczy fakt, że w uroczystości uczestniczyli – oprócz gen. Władysława Sikorskiego 1 i ambasadora sowieckiego Iwana Majskiego 2 – premier Winston Churchill 3 i minister spraw zagranicznych Anthony Eden 4.

▪ *fotografia, Londyn, 30 VII 1940 r.*

i unieważnienia paktów Ribbentrop–Mołotow wzbudziły olbrzymie kontrowersje wśród części polityków emigracyjnych. Domagali się oni publicznego oświadczenia przez stronę sowiecką, że Polacy zwalniani z więzień i łagrów nie popełnili żadnego przestępstwa. Użycie terminu „amnestia" sugerowało bowiem, że władze na uchodźstwie uznały ich rzekome przewinienia. Polscy politycy oczekiwali również, że ZSRS zaakceptuje przebieg wschodniej granicy Rzeczypospolitej zgodnie z traktatem ryskim z 1921 r. Do tego jednak nie doszło. Sikorski podpisał układ, ponieważ uważał, że nawiązanie stosunków dyplomatycznych z ZSRS jest konieczne i racjonalne z politycznego punktu widzenia. Liczył także na poprawę bytu Polaków w ZSRS. Układu Sikorski–Majski nie zaaprobował prezydent Raczkiewicz, a z rządu w ramach protestu ustąpili m.in. wicepremier Kazimierz Sosnkowski i minister spraw zagranicznych August Zaleski.

SPÓR O ARMIĘ POLSKĄ W ZSRS

Związek Sowiecki, mimo zawarcia sojuszu z emigracyjnym rządem RP, utrudniał formowanie armii polskiej na swoim terytorium. Do wyznaczonych punktów poboru zgłaszały się tysiące osób szukających ochrony przed systemem stalinowskim, w tym kobiety i dzieci. Sowieci oświadczyli jednak, że ze względu na trudną sytuację będą dostarczać zaopatrzenie tylko dla żołnierzy, a nie cywilów. Brakowało żywności, lekarstw i ubrań, a głód i choroby dziesiątkowały Polaków. Oprócz tego pojawiły się trudności z dostawami sprzętu wojskowego. Ponadto Sowieci planowali wysyłać Polaków na front w małych oddziałach, bez odpowiedniego wyszkolenia i uzbrojenia. Sprzeciwił się temu dowódca tworzącej się armii **gen. Władysław Anders**, zwolniony ze stalinowskiego więzienia na Łubiance. Domagał się czasu niezbędnego na zorganizowanie wojska i poprawy zaopatrzenia. W negocjacjach ze Stalinem pośredniczył Sikorski, który w grudniu 1941 r. przybył do ZSRS. Premier poruszył również kwestię zaginionych polskich oficerów, pojmanych przez Sowietów w 1939 r., którzy nie zgłosili się do armii Andersa. Stalin oświadczył, że w momencie wybuchu wojny polscy jeńcy zbiegli do Mandżurii. Sikorski nie uwierzył w te zapewnienia, ale nie nagłośnił sprawy na forum międzynarodowym.

Sowiecko-polski konflikt wokół armii Andersa stopniowo narastał. Wówczas Brytyjczycy, którym brakowało żołnierzy do ochrony bogatych w ropę Iraku i Iranu, wysunęli propozycję wysłania tam wojsk polskich. W zamian mieli zapewnić im uzbrojenie i zaopatrzenie. Stalin wyraził na to zgodę i armia Andersa została ewakuowana z ZSRS na Bliski Wschód.

SPRAWA KATYŃSKA

Sowieci starannie ukrywali fakt wymordowania w 1940 r. polskich oficerów wziętych do niewoli (więcej na ten temat na s. 113–115). Jednak masowe groby w Katyniu zostały odnalezione przez Niemców. Gdy ich sytuacja na froncie wschodnim zaczęła się pogorszać, postanowili ujawnić sowiecką zbrodnię. W lutym 1943 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UKŁAD POLSKO-SOWIECKI

Sikorski wiedział, że musi nawiązać stosunki dyplomatyczne z ZSRS. Podpisał więc układ, mimo że w dokumencie brakowało gwarancji utrzymania polskiej granicy na wschodzie w przedwojennym kształcie.

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i Rząd ZSRR postanowiły zawrzeć niniejszą umowę i postanawiają, co następuje:
Art. 1 Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad uznaje, że traktaty sowiecko-niemieckie z 1939 roku, dotyczące zmian terytorialnych w Polsce, utraciły swoją moc. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej oświadcza, że Polska nie jest związana z jakimkolwiek trzecim państwem żadnym układem zwróconym przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Rad.
Art. 2 Stosunki dyplomatyczne między obu rządami będą przywrócone po podpisaniu niniejszego układu i nastąpi niezwłocznie wymiana ambasadorów.
Art. 3 Oba rządy zobowiązują się wzajemnie do udzielenia sobie wszelkiego rodzaju pomocy i poparcia w obecnej wojnie przeciwko hitlerowskim Niemcom.
Art. 4 Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad oświadcza swą zgodę na tworzenie na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad Armii Polskiej, której dowódca będzie mianowany przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w porozumieniu z rządem Związku Socjalistycznych Republik Rad. Armia Polska na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad będzie podlegać w sprawach operacyjnych Naczelnemu Dowództwu Związku Socjalistycznych Republik Rad, w skład którego będzie się znajdować przedstawiciel Armii Polskiej. Wszystkie szczegóły dotyczące organizacji dowództwa i użycia Armii będą ustalone dalszym układem.
Art. 5 Układ niniejszy wchodzi w życie natychmiast po jego podpisaniu i nie podlega ratyfikacji. Układ niniejszy sporządzony jest w dwóch egzemplarzach, każdy w języku polskim i rosyjskim. Oba teksty mają jednakową moc.
Protokół I
1. Różne roszczenia o charakterze tak publicznym, jak prywatnym będą rozpatrywane w dalszych rokowaniach między obu rządami. [...]
Protokół II
1. Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów.
2. Protokół niniejszy wchodzi w życie równocześnie z układem z 30 lipca 1941 roku.

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe do ustnego egzaminu maturalnego*, red. J. Chańko, Warszawa 1997, s. 80–81.

? 1. Wymień polityczne i militarne ustalenia układu Sikorski–Majski.
2. Wyjaśnij, które punkty zawartego porozumienia mogły budzić kontrowersje.

rozpoczęto ekshumacje w Lesie Katyńskim, a **13 kwietnia 1943 r.** informację o odnalezieniu grobów polskich oficerów podało niemieckie radio. Hitlerowcy chcieli sprowokować konflikt między swoimi przeciwnikami. Sądzili, że zachodnia opinia publiczna wymusi na władzach zerwanie sojuszu ze Stalinem. Aby uwiarygodnić doniesienia, do prac przy ekshumacji Niemcy zaprosili międzynarodową komisję, złożoną m.in. z alianckich jeńców. Na miejsce przybyła także delegacja Polskiego Czerwonego Krzyża i przedstawiciele duchowieństwa. Badania jednoznacznie wykazały, że mordu dokonano wiosną 1940 r. Władze sowieckie natychmiast temu zaprzeczyły. Poinformowały, iż polscy jeńcy wpadli w 1941 r. w ręce Niemców, którzy ich zabili. Polski rząd na uchodźstwie znalazł się w trudnej sytuacji, ponieważ nie mógł liczyć na poparcie aliantów zachodnich, zainteresowanych budowaniem

Niemiecki plakat propagandowy z 1943 r., na którym przedstawiono Sowietów mordujących polskich oficerów w Katyniu. Była to próba ukazania wojny z ZSRS jako antykomunistycznej krucjaty w obronie cywilizacji europejskiej.

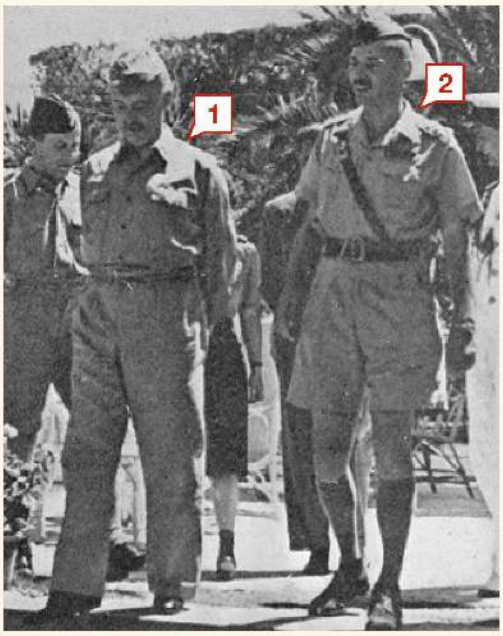
▪ *plakat, III Rzesza, 1943 r.*

ze Stalinem koalicji antyhitlerowskiej. Z tego powodu strona polska poprosiła Międzynarodowy Czerwony Krzyż (MCK), z siedzibą w neutralnej Szwajcarii, o zbadanie sprawy. Wówczas jednak Stalin oskarżył Polaków o współpracę z nazistami. Także Churchill i Eden przekonywali Sikorskiego, aby odpowiedzialnością za mord katyński obciążyć Hitlera. Międzynarodowy Czerwony Krzyż nie podjął się dochodzenia.

25 kwietnia 1943 r. ZSRS zerwał stosunki dyplomatyczne z polskim rządem emigracyjnym, mimo że ten wycofał się z propozycji przeprowadzenia śledztwa przez MCK. Ujawnienie zbrodni katyńskiej okazało się dla Stalina korzystne. Sukces pod Stalingradem pokazał potęgę sowieckiej armii – było mało prawdopodobne, aby USA i Wielka Brytania zerwały sojusz z Sowietami w obronie Polaków. W rezultacie Amerykanie i Brytyjczycy wyciszyli sprawę katyńską w mediach, a polskie władze przedstawili jako nieodpowiedzialne i ulegające wpływom niemieckiej propagandy.

ŚMIERĆ SIKORSKIEGO

Stanowisko polskich władz wobec polityki ZSRS i sprawy katyńskiej pogorszyło relacje aliantów zachodnich ze Stalinem. Brytyjczycy nalegali na Sikorskiego na uznanie zmian granicy wschodniej, a wśród polskich polityków narastał sprzeciw wobec jego działań, uważanych za zbyt ugodowe. Złe nastroje panowały też w armii gen. Andersa stacjonującej na Bliskim Wschodzie. W tej sytuacji Sikorski postanowił odwiedzić tamtejszych żołnierzy. W drodze powrotnej, **4 lipca 1943 r.**, tuż po starcie z brytyjskiej bazy na Gibraltarze, samolot z polskim premierem na pokładzie wpadł do morza. W katastrofie gibraltarskiej zginęli wszyscy pasażerowie, oprócz czeskiego pilota w służbie RAF Eduarda Prchala. Oficjalne dochodzenie wykazało, że był to wypadek, chociaż sprawa do dziś budzi kontrowersje. Wiele osób uważało, że Sikorski zginął w zamachu. Jego śmierć mogła przynieść korzyści nie tylko władzom ZSRS, lecz także aliantom (m.in. Wielkiej Brytanii), którym postawa premiera utrudniała współpracę ze Stalinem. Nigdy jednak tego nie udowodniono. Śmierć Sikorskiego obniżyła autorytet rządu na uchodźstwie. Nowym premierem został mało znany działacz SL Stanisław Mikołajczyk, a wodzem naczelnym gen. Kazimierz Sosnkowski, zwolennik twardych rozmów z Sowietami. Obaj politycy nie darzyli się sympatią, co dodatkowo pogłębiało słabość polskich władz.

Gen. Sikorski 1 w towarzystwie gen. Andersa 2 podczas inspekcji polskich jednostek wojskowych.

▪ *fotografia, Bliski Wschód, 1943 r.*

? Poszukaj informacji na temat ostatnich badań dotyczących katastrofy gibraltarskiej.

Główni działacze Związku Patriotów Polskich podczas inspekcji polskich oddziałów formowanych w Związku Sowieckim: Wanda Wasilewska 1, Alfred Lampe 2 oraz gen. Zygmunt Berling 3.

▪ *fotografia, ZSRS, 1943 r.*

DZIAŁALNOŚĆ POLSKICH KOMUNISTÓW

Gdy Stalin zerwał stosunki dyplomatyczne z rządem Sikorskiego, miał już plan przejęcia władzy w Polsce przez podporządkowanych mu komunistów. Powstała grupa inicjatywna, która miała utworzyć struktury komunistyczne w Polsce. Do tego grona należeli m.in. Paweł Finder, Bolesław Mołojec i Marceli Nowotko. W grudniu 1941 r. przerzucono ich do okupowanej Warszawy, gdzie – po nawiązaniu kontaktów z miejscowymi komunistami, m.in. Władysławem Gomułką i Marianem Spychalskim – w **styczniu 1942 r.** utworzyli **Polską Partię Robotniczą** (PPR). Głównym zadaniem PPR było zorganizowanie masowej partyzantki, która dezorganizowałaby zaopatrzenie Niemców na froncie wschodnim. Działacze, świadomi niechęci społeczeństwa polskiego do ideologii komunistycznej, w swojej propagandzie unikali haseł rewolucyjnych czy stalinowskich. W zamian liderzy PPR wzywali do stworzenia szerokiego frontu ludowego przeciwko nazistom, dopuszczającego pluralizm polityczny i światopoglądowy.

Zbrojne ramię PPR tworzyła **Gwardia Ludowa**, licząca kilkanaście tysięcy bojowników. Organizacja, wspierana zrzutami broni przez Sowietów, szybko przystąpiła do akcji militarnych. Komunistom nie udało się jednak porozumieć z liderami Polskiego Państwa Podziemnego, które powołało Społeczny Komitet Antykomunistyczny (Antyk). Miał on obserwować działania PPR i zwalczać ją propagandowo (np. skrót PPR odczytywano jako „Płatne Pachołki Rosji").

W ZSRS od marca 1943 r. działał także **Związek Patriotów Polskich** (ZPP). Miał on zajmować się organizowaniem walki Polaków u boku Armii Czerwonej. Na jego czele stanęła działaczka komunistyczna i pisarka **Wanda Wasilewska**, a także Alfred Lampe i Aleksander Zawadzki. W propagandzie sowieckiej unikano skojarzeń z ideologią komunistyczną i akcentowano potrzebę walki o niepodległość Polski w sojuszu z ZSRS.

ĆWICZENIA

1. Omów, jak powstał rząd polski na uchodźstwie w 1939 r.
2. Wymień przyczyny i skutki zawarcia układu Sikorski–Majski.
3. Przedstaw proces formowania polskiej armii w ZSRS i przyczyny jej ewakuacji.
4. Oceń, jak ujawnienie przez Niemców zbrodni katyńskiej wpłynęło na sytuację rządu RP na uchodźstwie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Adamska, *Las Katyński w latach 1940–1943*, Warszawa 2021.
J. Majka, *Generał Władysław Sikorski*, Rzeszów 2007.

5 POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie plany wobec Polaków mieli hitlerowcy?
2. Jaki był stosunek polskiego społeczeństwa do niemieckiej okupacji?

RUCH OPORU W POLSCE

Już od pierwszych chwil okupacji na ziemiach polskich zaczęły działać organizacje konspiracyjne. Szybko okazało się bowiem, że celem Hitlera jest masowa eksterminacja obywateli polskich. Krwawy terror Niemców przynosił skutek odwrotny do zamierzonego – rosła jedynie determinacja i narodowa jedność Polaków. W zajętej przez III Rzeszę Polsce niemal nie występował problem kolaboracji. Prężnie natomiast rozwijała się konspiracja, w którą była zaangażowana duża część społeczeństwa. Zwłaszcza młodzi ludzie, wychowani w niepodległej II RP, nie zamierzali biernie poddać się okupantowi i masowo wstępowali w szeregi podziemia.

W latach 1939–1945 na okupowanych przez Niemców ziemiach II Rzeczypospolitej powstały rozbudowane struktury konspiracyjne, podległe rządowi na uchodźstwie. Od 1944 r. zaczęto je nazywać **Polskim Państwem Podziemnym**. Obejmowało ono niemal wszystkie dziedziny życia i składało się z dwóch głównych pionów – **zbrojnego** i **cywilnego**.

POWSTANIE ZBROJNEGO PODZIEMIA

Pierwsze oddziały partyzanckie zawiązano już we wrześniu 1939 r. Żołnierze, którzy nie chcieli się poddać nieprzyjacielowi, zaczęli tworzyć w lasach niewielkie jednostki. Najbardziej znany był oddział **mjr. Henryka Dobrzańskiego, ps. Hubal**, działający na Kielecczyźnie. Także pod okupacją sowiecką zakładano organizacje konspiracyjne i grupy partyzanckie,

WARTO WIEDZIEĆ

Hubalczycy

Po kapitulacji Warszawy mjr Henryk Dobrzański odmówił rozwiązania swojego oddziału i pod pseudonimem Hubal stanął na czele grupy partyzantów. Początkowo żołnierze Hubala, działający w mundurach armii polskiej, mogli liczyć na wsparcie ludności cywilnej. Odnieśli nawet kilka zwycięstw, m.in. pod Wolą Chodkowską i Huciskiem. Wkrótce jednak Niemcy rozpoczęli operacje wymierzone w partyzantkę, a ludność pomagającą hubalczykom poddawali brutalnym represjom. Dowództwo tworzącego się Polskiego Państwa Podziemnego nie akceptowało działań Hubala i nakazywało mu rozwiązanie oddziału. Ostatecznie Hubal zginął w potyczce z Niemcami w lesie niedaleko Anielina, a jego oddział się rozpadł.

? Dlaczego działalność Hubala wywoływała sprzeciw władz podziemia?

Oddział Hubala w trakcie postoju we wsi Gałki. Dowódca stoi pośrodku między swoimi żołnierzami w charakterystycznym jasnym szaliku.

▪ *fotografia, Gałki, III 1940 r.*

Najważniejsze polskie partie polityczne oraz ich struktury militarne

Partia	Przywódcy	Formacje zbrojne
PPS (X 1939–V 1944 r. PPS Wolność, Równość, Niepodległość)	Kazimierz Pużak, Mieczysław Niedziałkowski	Gwardia Ludowa WRN, od V 1944 r. Oddziały Wojskowego Pogotowia Powstańczego Socjalistów
Stronnictwo Ludowe	Maciej Rataj, Stefan Korboński	Bataliony Chłopskie
Stronnictwo Narodowe	Mieczysław Trajdos, Aleksander Dębski	Narodowa Organizacja Wojskowa
Stronnictwo Pracy	Cyryl Ratajski, Jan Stanisław Jankowski	Organizacja Wojskowa Unii
Organizacja Polska, kryptonim „Szaniec" (działacze ONR A.B.C.)	Tadeusz Salski	Związek Jaszczurczy
Konfederacja Narodu (działacze ONR Falanga)	Bolesław Piasecki	Uderzeniowe Bataliony Kadrowe
Polska Partia Robotnicza	Marceli Nowotko, Władysław Gomułka	Gwardia Ludowa, od 1944 r. Armia Ludowa

choć były one szybko likwidowane. W dniu kapitulacji Lwowa, 22 września 1939 r., gen. Marian Januszajtis-Żegota powołał Polską Organizację Walki o Wolność, po czym już 27 października został aresztowany, a organizacja rozbita. Z jednej strony przyczyniała się do tego skuteczność NKWD, a z drugiej – niefrasobliwość konspiratorów lekceważących przeciwnika. Szacuje się, że w początkowym okresie okupacji na ziemiach polskich powstało ok. 300 organizacji konspiracyjnych. Większość tych spontanicznie utworzonych grup miała charakter lokalny i – nieprzygotowana do tajnej działalności – została szybko wykryta, a następnie zlikwidowana przez Gestapo lub NKWD.

Dzień przed kapitulacją Warszawy, **27 września 1939 r.**, na rozkaz przebywającego w Rumunii naczelnego wodza marsz. Edwarda Rydza-Śmigłego, przy wsparciu komisarza cywilnego Stefana Starzyńskiego, w polskiej stolicy powstała **Służba Zwycięstwu Polski** (**SZP**). Była to pierwsza tajna **ogólnokrajowa organizacja** polityczno-wojskowa, której kierownictwo powierzono **gen. Michałowi Karaszewiczowi-Tokarzewskiemu, ps. Torwid**. Do jej zadań należało prowadzenie działań konspiracyjnych, przygotowanie powstania i wyzwolenie kraju. Starzyński przekazał SZP fundusze z budżetu stolicy oraz formularze dowodów osobistych, co umożliwiło wystawianie konspiratorom fałszywych dokumentów. Jedną z pierwszych akcji SZP była nieudana próba zamachu na Hitlera, przeprowadzona **5 października 1939 r.** podczas defilady zwycięstwa w Warszawie.

Gdy władzę na emigracji przejął gen. Władysław Sikorski, odsunął on działaczy sanacji od działań konspiracyjnych i rozwiązał SZP. Zamiast niej **13 listopada 1939 r.** powołał **Związek Walki Zbrojnej** (**ZWZ**). Była to organizacja wojskowa podporządkowana rządowi RP na uchodźstwie, która miała prowadzić działania wyłącznie militarne, w tym akcje wywiadowcze, propagandowe i dywersyjno-sabotażowe. Te ostatnie ograniczano z obawy przed hitlerowskimi represjami na ludności cywilnej, naziści bowiem często za śmierć swoich żołnierzy lub funkcjonariuszy rozstrzeliwali przypadkowe ofiary. Głównym zadaniem ZWZ było przygotowanie ogólnokrajowego powszechnego powstania – w sprzyjającym momencie, gdy u granic Polski pojawią się armie państw alianckich. Polacy liczyli, że dojdzie do tego już wiosną 1940 r.

Konspiratorzy stopniowo wypracowali możliwie bezpieczny schemat działania. Używali sfałszowanych dokumentów i odpowiedniej charakteryzacji, korzystali też z systemu łączności z wykorzystaniem skrytek, w których zostawiano meldunki.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZWIĄZEK WALKI ZBROJNEJ

W związku z powołaniem Związku Walki Zbrojnej gen. Kazimierz Sosnkowski wysłał z Paryża do płk. Stefana Roweckiego, ps. Grot, szczegółowe informacje dotyczące działania nowej organizacji.

Na podstawie decyzji Rządu na terenach okupowanych Kraju powstaje tajna organizacja wojskowa pod nazwą „Związek Walki Zbrojnej" [...].

Cel organizacji:

a) Przez skupienie w związkach konspiracyjnych jednostek najstaranniej dobranych stworzyć ośrodki czynnego oporu narodowego, przeciwdziałającego załamaniu się sił moralnych polskiego społeczeństwa.

b) Współdziałać w odbudowie Państwa na drodze walki orężnej. Z chwilą wkroczenia do Kraju Wojsk Polskich, organizacja ulega rozwiązaniu i wstępuje do szeregów armii regularnej. [...]

Drogi i formy działania:

Współdziałanie w informowaniu społeczeństwa o istotnej sytuacji politycznej i militarnej oraz w walce z niemiecką i bolszewicką propagandą.

Podtrzymywanie uczuć nienawiści do okupanta i żądzy wzięcia odwetu.

W ramach dyrektyw, zdefiniowanych przez Rząd Polski, stosowanie represji względem osób podtrzymujących z okupantami stosunki towarzyskie, organizacyjne i polityczne, aż do karania [śmiercią] *w wypadku jawnej i oczywistej zdrady.*

Prowadzenie w okresie trwania okupacji akcji bojowo-dywersyjnej na terenie Kraju [...].

Szkolenie wojskowe kadr oddziałów wojskowych; gromadzenie środków walki zbrojnej; przygotowanie postania zbrojnego na tyłach armii okupacyjnych, które nastąpi z chwilą wkroczenia regularnych wojsk polskich do Kraju. [...]

Zasady struktury organizacyjnej:

Członkiem ZWZ może być każdy Polak (każda Polka) nieposzlakowanej czci, poczynając od wieku lat 17-u, który cele organizacji przyjmie za swoje, podda się bez zastrzeżeń jej regulaminowi oraz złoży przepisaną przysięgę [...].

Tworzy się oddziały męskie i żeńskie. Oddziały żeńskie będą zatrudnione przede wszystkim w zakresie propagandy, kolportażu, łączności, transportów i służby sanitarnej [...].

Źródło: A. Bullock, *Studium tyranii*, s. 163, [w]: W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 262.

? 1. Przedstaw cele, jakie miał realizować Związek Walki Zbrojnej w okupowanej Polsce.
2. Wymień cechy idealnego kandydata na członka ZWZ.

Na czele organizacji stanął gen. Kazimierz Sosnkowski, przebywający we Francji. Z powodu problemów z łącznością realne kierownictwo ZWZ spoczywało w rękach oficerów pozostających w kraju. Terenami pod okupacją niemiecką zarządzał **płk Stefan Rowecki, ps. Grot**. Konspiracją antysowiecką miał kierować gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski, ale już w marcu 1940 r. został on aresztowany przez NKWD. W tej sytuacji premier Sikorski 30 czerwca 1940 r. całość kierownictwa nad konspiracją krajową powierzył Roweckiemu, awansowanemu do stopnia generała i mianowanego **Komendantem Głównym ZWZ**. Tworzenie struktur konspiracyjnych było szczególnie utrudnione na ziemiach zajętych przez Sowietów. W szeregi organizacji często przenikali tam szpiedzy, a działacze przystawali na współpracę z okupantem.

14 lutego 1942 r. ZWZ zmienił nazwę na **Armia Krajowa (AK)**. W ramach **akcji scaleniowej** AK podporządkowała sobie większość tajnych organizacji i grup partyzanckich. W 1940 r. jeszcze w skład ZWZ weszła utworzona przez PPS-WRN **Gwardia Ludowa**. Pod dowództwo AK przeszły też **Bataliony Chłopskie** (BCh) zawiązane przez SL i **Narodowa Organizacja Wojskowa** (NOW) – formacja SN. Latem 1944 r., w szczytowym okresie swojej działalności, AK skupiała **ok. 400 tys. osób**, w tym blisko 100 tys. w oddziałach partyzanckich.

CICHOCIEMNI

Krajowa konspiracja potrzebowała specjalistów z zakresu sabotażu, łączności i dywersji. W tym celu władze emigracyjne rozpoczęły szkolenie żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w ośrodkach w Wielkiej Brytanii. Do kraju cichociemni (nazywani tak od sposobu działania – *po cichu i w ciemności*) byli przerzucani drogą lotniczą, a następnie skakali na spadochronach. Do Polski trafiło w sumie 316 cichociemnych. Jako doświadczeni oficerowie mogli dowodzić oddziałami, pełnić służbę w sztabach, a także szkolić żołnierzy AK i prowadzić misje powierzone przez naczelnego wodza. Spośród nich 102 zginęło w czasie wojny (kilku zażyło truciznę po schwytaniu przez wroga). Po 1945 r. cichociemni byli prześladowani przez Sowietów i polskie władze komunistyczne – podczas śledztw i w wyniku wydanych wyroków zginęło dziewięciu z nich.

? Jakie zadania wypełniali cichociemni w okupowanej Polsce?

Elżbieta Zawacka była jedyną kobietą, która przeszła pomyślnie szkolenie i została zrzucona do kraju jako cichociemna.

▪ *fotografia, lata 40. XX w.*

STRUKTURY CYWILNE PODZIEMIA

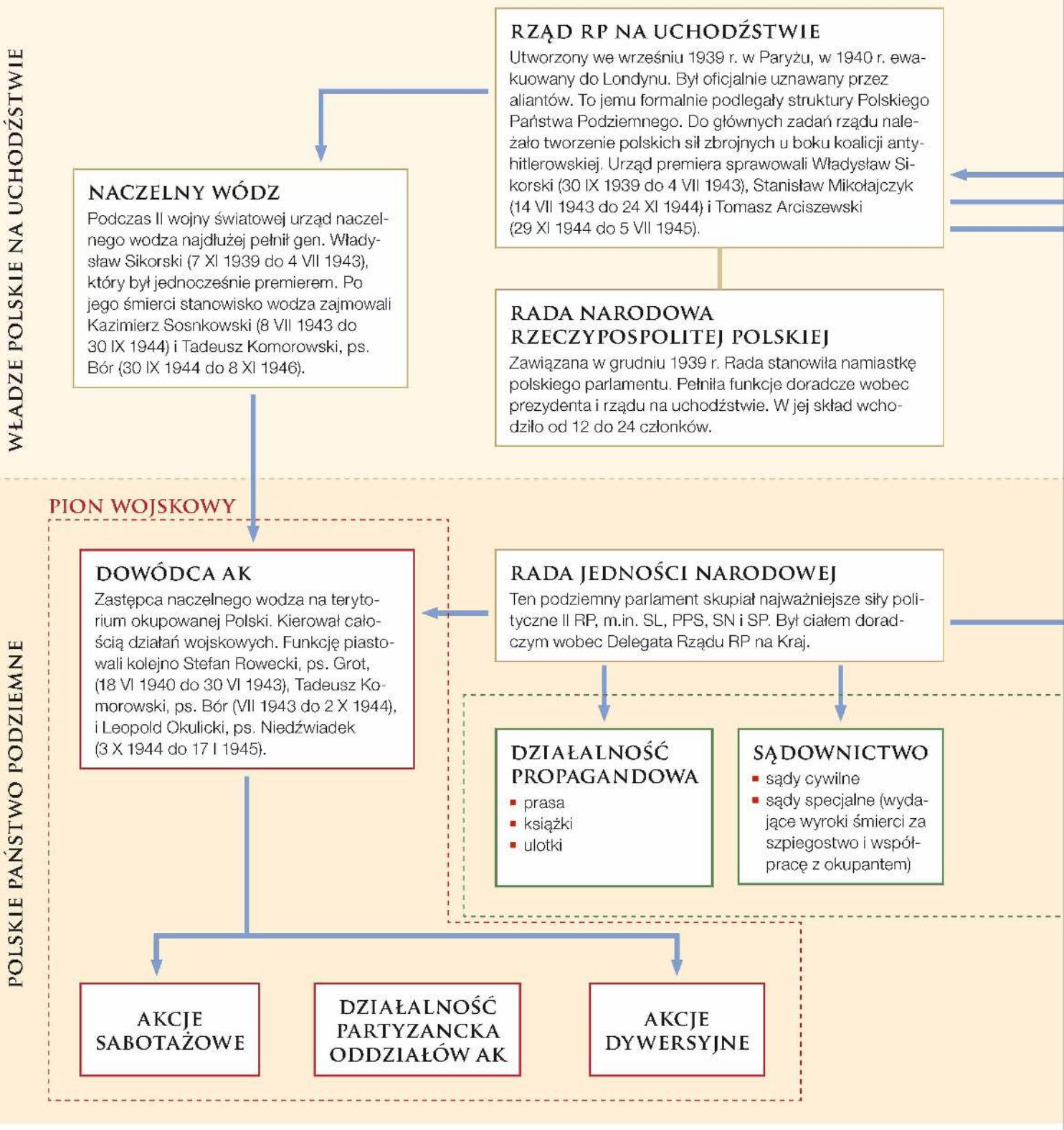
Wbrew zakazom hitlerowców polskie partie polityczne nie zaprzestały działalności podczas okupacji. Do najbardziej aktywnych należały **Stronnictwo Narodowe** (kryptonim „Kwadrat"), **Stronnictwo Ludowe** („Trójkąt"), **PPS** przemianowana na Wolność, Równość, Niepodległość („Koło") oraz **Stronnictwo Demokratyczne** („Prostokąt"). W lutym 1940 r. powstał **Polityczny Komitet Porozumiewawczy** (PKP), konspiracyjny ośrodek polityczny stanowiący reprezentację głównych stronnictw politycznych w kraju. PKP został uznany przez władze RP na uchodźstwie za polityczną reprezentację kraju. W styczniu 1944 r. Komitet przekształcił się w **Radę Jedności Narodowej**. Ten podziemny parlament pod przewodnictwem **Kazimierza Pużaka** w marcu 1944 r. uchwalił deklarację ***O co walczy naród polski***. Zawierała ona wizję przyszłej Polski jako kraju demokracji parlamentarnej i autonomii dla mniejszości narodowych. Autorzy dokumentu postulowali przyłączenie do Polski m.in. Gdańska, Prus Wschodnich i Śląska Opolskiego oraz powrót do wschodnich granic Rzeczypospolitej ustalonych w traktacie ryskim z 1921 r. Zapowiadali także reformę rolną – parcelację (podział) majątków ziemskich o powierzchni ponad 50 ha i nadawanie ziemi chłopom.

W grudniu 1940 r. premier Sikorski powołał **Delegaturę Rządu RP na Kraj**, która stanowiła podziemną administrację państwową. W 1944 r. delegat Jan Stanisław Jankowski wraz ze swoimi zastępcami utworzyli **Krajową Radę Ministrów**, podporządkowaną rządowi RP na uchodźstwie.

Delegaturze Rządu RP na Kraj podlegały departamenty (ministerstwa) i administracja terenowa. **Departament Informacji** odpowiadał za prasę podziemną. Podczas wojny w kraju ukazywało się ok. 1700 tytułów, powielanych w tysiącach egzemplarzy. Do najważniejszych zalicza się „Biuletyn Informacyjny" i „Rzeczpospolitą Polską". Prasa przekazywała wieści z frontu, wzywała także do stawiania oporu okupantom. W obiegu pojawiały się również plakaty i ulotki oraz pisma literackie, artystyczne i satyryczne. Taka działalność była niezwykle ryzykowna, o czym świadczą losy redaktorów miesięcznika literackiego „Sztuka i Naród": Onufrego Kopczyńskiego, Wacława Bojarskiego, Andrzeja Trzebińskiego i Tadeusza Gajcego. Wszyscy zginęli, a tradycją pisma stało się, że każdy kolejny redaktor zostawiał następcy swój nekrolog.

STRUKTURA POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

W latach 1939–1945 na okupowanych ziemiach polskich funkcjonowało Polskie Państwo Podziemne, podległe rządowi RP na uchodźstwie. Obejmowało ono zarówno jednostki wojskowe, jak i cywilne. Jego głównym zadaniem było przygotowanie powstania oraz stworzenie struktur państwowych, gotowych przejąć władzę w kraju po wyzwoleniu. Tak zaawansowany stopień organizacji siatki konspiracyjnej stanowił wyjątek w skali Europy i nie występował w żadnym innym okupowanym państwie.

Cyryl Ratajski

Jan Piekałkiewicz

Jan Stanisław Jankowski

PREZYDENT RP

W czasie II wojny światowej urząd prezydenta objął Władysław Raczkiewicz. Zrezygnował on z części swoich uprawnień na rzecz rządu i premiera.

PION CYWILNY

DELEGAT RZĄDU RP NA KRAJ

Najwyższy przedstawiciel władz cywilnych w okupowanej Polsce, był równocześnie wicepremierem w rządzie na uchodźstwie. Funkcję tę pełnili m.in. Cyryl Ratajski (3 XII 1940 do 5 VIII 1942), Jan Piekałkiewicz (5 VIII 1942 do 19 II 1943) i Jan Stanisław Jankowski (19 II 1943 do 27 III 1945).

ADMINISTRACJA PODZIEMNA

- 16 okręgowych delegatur (obejmujących 17 województw)
- 231 delegatur powiatowych i miejskich

? Z czego składał się pion cywilny Polskiego Państwa Podziemnego?

W ramach **Departamentu Oświaty i Kultury** działała **Tajna Organizacja Nauczycielska**. Dzięki niej udało się zorganizować cały konspiracyjny system szkolnictwa gimnazjalnego i akademickiego, obejmujący także egzaminy maturalne i magisterskie. Wedle danych szacunkowych na obszarze GG nielegalne nauczanie – **tajne komplety** – prowadziło ok. 1300 szkół średnich oraz kilka uniwersytetów (Uniwersytet Warszawski, Jagielloński, Batorego, Jana Kazimierza i ewakuowany z Poznania Uniwersytet Ziem Zachodnich).

W 1942 r. przy Delegaturze Rządu RP na Kraj utworzono **Radę Pomocy Żydom**, noszącą kryptonim **„Żegota"** (więcej zob. s. 130–131).

DZIAŁALNOŚĆ ZWZ/AK

Działalność ZWZ, przemianowanego następnie na AK, początkowo koncentrowała się na propagandzie, wywiadzie oraz akcjach sabotażowo-dywersyjnych. Działania sabotażowe, przeprowadzane zwykle bez użycia broni, polegały na zakłócaniu pracy przedsiębiorstw i instytucji znajdujących się pod kontrolą Niemców.

Rzadsze od sabotażu były zbrojne **akcje dywersyjne** z udziałem małych grup konspiratorów, noszących cywilne ubrania i posługujących się sfałszowanymi dokumentami. Koordynacją działań sabotażowo-dywersyjnych zajmował się powstały w kwietniu 1940 r. Związek Odwetu, a od stycznia 1943 r. **Kierownictwo Dywersji Kedyw**. Na czele Kedywu stał płk August Emil Fieldorf [czyt.: fildorf], ps. Nil, w marcu 1944 r. zastąpiony przez ppłk. Jana Mazurkiewicza, ps. Radosław. Do działań Kedywu zaliczały się:

- dywersja na liniach kolejowych (wysadzanie i niszczenie torów oraz infrastruktury);
- sabotaż na kolejach i w przemyśle;
- terror w stosunku do Niemców, folksdojczów i Polaków współpracujących z okupantem;
- odwet za działania niemieckie, takie jak wysiedlenia, łapanki, egzekucje i represje;
- samoobrona polegająca na uwalnianiu aresztowanych;
- działalność oddziałów leśnych.

Głównym celem stały się linie kolejowe – przez Polskę przechodziło bowiem 75% transportów państw Osi, w tym zaopatrzenie dla wojsk Wehrmachtu na front wschodni. Według danych niemieckich od połowy 1942 r. do końca 1944 r. AK zorganizowała ponad 3200 akcji dywersyjno-sabotażowych na linie kolejowe, pociągi, mosty i dworce. Pierwszą była próba wysadzenia wszystkich siedmiu linii kolejowych wylotowych wokół Warszawy. Akcja o kryptonimie **„Wieniec"** przeprowadzona przez działaczy podziemia w nocy **z 7 na 8 października 1942 r.** na kilka godzin wstrzymała ruch kolejowy na tym ważnym węźle komunikacyjnym.

Duże znaczenie psychologiczne miały próby odbijania więźniów. 18 stycznia 1943 r. z więzienia w Pińsku uwolniono oficerów grupy dywersyjnej „Wachlarz". Podczas legendarnej **akcji pod Arsenałem** (kryptonim **„Meksyk II"**) 26 marca 1943 r. Grupy Szturmowe Szarych Szeregów odbiły z rąk Gestapo Janka Bytnara, ps. Rudy. Ciężko pobity przez hitlerowców Rudy zmarł kilka dni po oswobodzeniu.

ZWZ, a następnie AK zajmowały się także przeprowadzaniem akcji odwetowych na hitlerowcach skazanych na śmierć przez sądy Polskiego Państwa Podziemnego. W maju 1943 r. w warszawskim lokalu Adria Jan Kryst zastrzelił w samobójczej akcji trzech gestapowców winnych bestialskiego znęcania się nad więźniami. W grudniu 1943 r. zlikwidowano Emila Brauna, jednego z organizatorów łapanek i twórcę planu wysiedlenia ludności Warszawy. Najsłynniejszą akcją był jednak zorganizowany **1 lutego 1944 r.** udany zamach na generała SS i policji dystryktu warszawskiego **Franza Kutscherę** [czyt.: franca kuczerę], odpowiedzialnego za masowe rozstrzeliwania Polaków. Akcję wykonał oddział Kedywu „Pegaz" (późniejszy „Parasol"), dowodzony przez Bronisława Pietraszewicza, ps. Lot. W odwecie Niemcy rozstrzelali kilkuset Polaków, były to jednak ostatnie publiczne egzekucje przed wybuchem powstania warszawskiego.

PARTYZANTKA

Od przełomu 1942 i 1943 r. na bazie Kedywu powstawały oddziały partyzanckie. W dużej mierze wpłynęły na to pacyfikacja Zamojszczyzny przez Niemców, jak również akcje UPA na Wołyniu. Stopniowo liczebność partyzantów

AKCJE WYWIADOWCZE

W ZWZ/AK dużą wagę przywiązywano do akcji wywiadowczych. Polskie siatki szpiegowskie dostarczały aliantom danych o niemieckiej produkcji zbrojeniowej, transportach kolejowych czy przemieszczaniu jednostek wojskowych. Do największych osiągnięć wywiadu Polskiego Państwa Podziemnego należało dokładne zlokalizowanie ośrodka badawczo-produkcyjnego nowych broni III Rzeszy (pocisków odrzutowych V-1 i rakiet V-2) w **Peenemünde** [czyt.: pinemunde] **na wyspie Uznam** na Bałtyku. Wywiad zdobył cenne informacje głównie od przymusowych polskich robotników zatrudnionych w tych zakładach. Dzięki temu Brytyjczycy mogli w nocy z 17 na 18 sierpnia 1943 r. zbombardować ośrodek, co opóźniło o pół roku prace nad nowymi rodzajami niemieckiej broni. W maju 1944 r. w rejonie Bugu Polacy przejęli też niewybuch rakiety V-2. Po jej zbadaniu najważniejsze części wysłano do Wielkiej Brytanii – podczas operacji „Most III" na polowe lądowisko osłaniane przez kilkuset partyzantów AK przyleciał po nie samolot brytyjski.

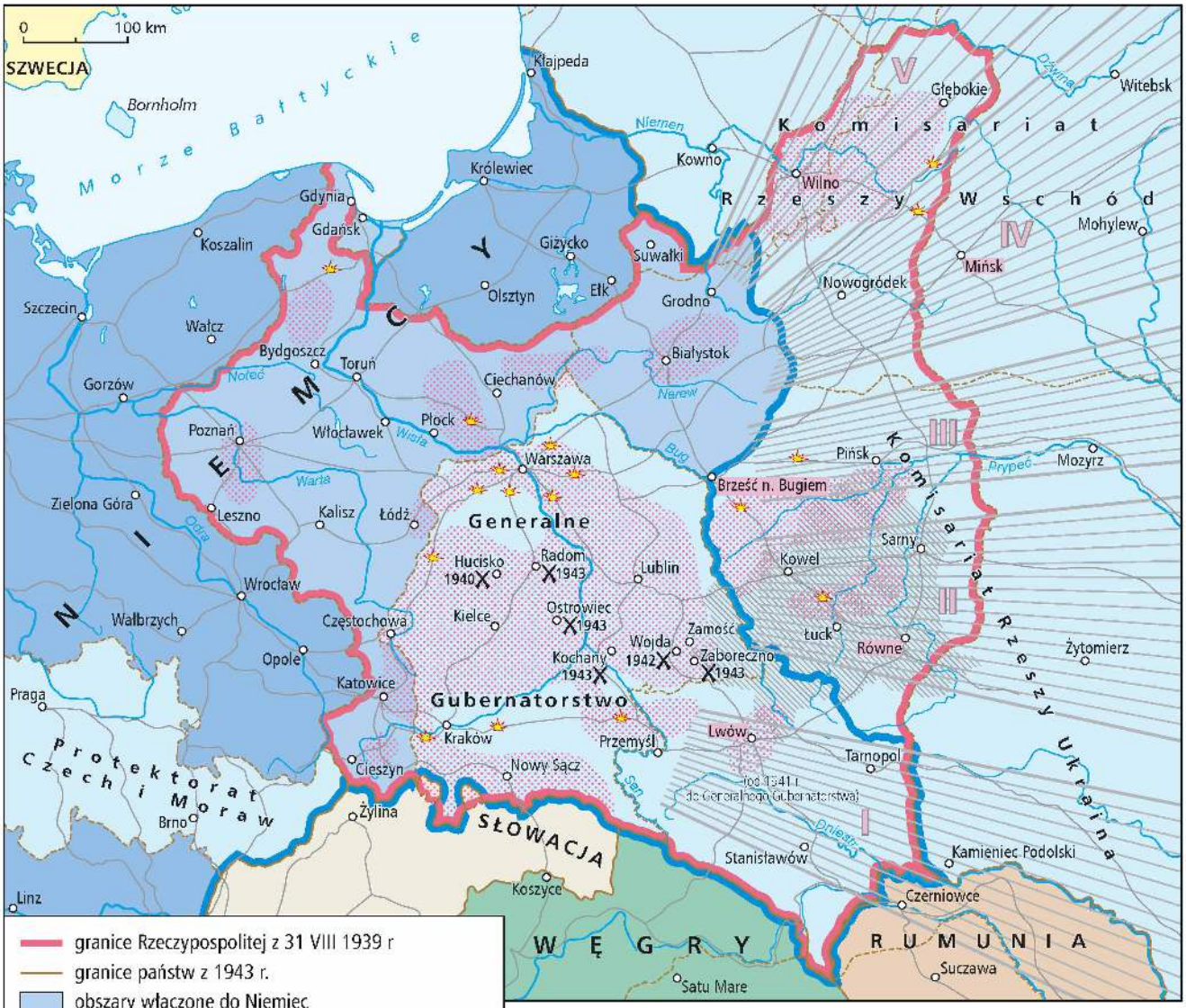
? Jakich informacji dostarczał aliantom polski wywiad?

Start rakiety V-2 z ośrodka badawczego III Rzeszy na wyspie Uznam.

▪ *fotografia, Peenemünde, 1944 r.*

WALKA Z OKUPANTEM

? 1. Wymień tereny objęte działaniami partyzantów i wskaż miejsca najważniejszych bitew z ich udziałem.

2. Wskaż obszar, na którym doszło do walk polsko-ukraińskich.

wzrastała, szczególnie w niedostępnych, zalesionych terenach. W Górach Świętokrzyskich latem 1943 r. powstał oddział cichociemnego porucznika **Jana Piwnika, ps. Ponury**. Partyzanci prowadzili akcje dywersyjne, likwidowali donosicieli i rozprawili się z lokalnymi bandami. Ich działania wywołały odwet Niemców, którzy za pomoc partyzantom spalili wieś Miechów i zamordowali kilkuset jej mieszkańców. Urządzali ponadto obławy na leśne oddziały. Ugrupowania partyzanckie zaczęły powstawać także na Lubelszczyźnie i Wileńszczyźnie.

Coraz liczniejsze formacje partyzanckie zaczęły walczyć z siłami niemieckimi. W potyczkach uczestniczyli zarówno żołnierze Armii Krajowej, jak i pozostałe oddziały konspiracyjne oraz partyzantka sowiecka. W 1943 r. w okolicy Parczewa zbrojną akcję przeciwko hitlerowcom podjęła komunistyczna Gwardia Ludowa. Do historii przeszły walki jednostek leśnych stoczone latem 1944 r. w Lasach Janowskich i Puszczy Solskiej.

PLAN POWSTANIA I AKCJA „WACHLARZ"

ZWZ/AK oprócz prowadzenia bieżących działań zajmowały się także planowaniem **powstania powszechnego**. W tym celu tworzono konspiracyjne oddziały, gromadzono broń i prowadzono działania wywiadowcze. Początkowo zakładano walkę z obu okupantami – III Rzeszą i ZSRS, od 1941 r. powstanie miało być wyłącznie antyniemieckie. Polacy chcieli zaatakować Niemców, gdy ci będą wycofywać się po klęsce na froncie wschodnim. Powstanie miała poprzedzić **akcja „Wachlarz"**. W jej trakcie zamierzano zniszczyć linie komunikacyjne wroga na terenach na wschód od przedwojennej granicy polsko-sowieckiej. Chodziło o to, by osłabić Niemców i opóźnić wkroczenie Armii Czerwonej do Polski. W tym czasie miało wybuchnąć powstanie, a zdobyta w nim broń posłużyłaby do wyposażenia wojska polskiego stworzonego z oddziałów partyzanckich AK i konspiratorów. Jednocześnie w kraju miały wylądować polskie dywizjony lotnicze i 1 Brygada Spadochronowa. Polacy zamierzali szybko zorganizować administrację i armię, aby wobec wkraczającej Armii Czerwonej wystąpić w roli „gospodarza terenu".

? W jakim celu władze polskiego podziemia zamierzały wywołać ogólnopolskie powstanie?

RZEŹ WOŁYŃSKA

Po fiasku próby powołania własnego państwa latem 1941 r. i aresztowaniu działaczy OUN-B część jej działaczy zeszła do podziemia. Na przełomie 1942 i 1943 r. frakcja Bandery powołała **Ukraińską Powstańczą Armię** (UPA) na czele z Romanem Szuchewyczem. Jej celem była walka o stworzenie niepodległego państwa ukraińskiego. Do UPA przyłączyły się również formacje wcześniej kolaborujące z Niemcami, w tym policjanci ukraińscy. Banderowcy (nazywani tak od nazwiska ich lidera) unikali starć z hitlerowcami, a niekiedy nawet z nimi współpracowali. Czasami w zamian za obietnicę walki z partyzantką sowiecką otrzymywali od Niemców broń i amunicję. Jednocześnie UPA dążyła do usunięcia innych narodowości z terenów uznawanych przez nią za ukraińskie.

W lutym 1943 r. na **Wołyniu** oddziały UPA zaczęły przeprowadzać czystki etniczne wśród Polaków. Początkowo atakowano pojedyncze osoby – polskich nauczycieli, żołnierzy AK, pracowników leśnictwa. Miało to skłonić pozostałych do ucieczki za rzekę San, uważaną przez liderów UPA za zachodnią granicę Ukrainy. Jeśli Polacy nie chcieli dobrowolnie się wycofać, Ukraińcy pacyfikowali ich osady – otaczali daną miejscowość, mordowali mieszkańców oraz palili zabudowania. Do kulminacji ataków doszło latem 1943 r. podczas **rzezi wołyńskiej**. W **„krwawą niedzielę" 11 lipca 1943 r.** oddziały UPA wymordowały ludność ok. 100 polskich wsi. Zabijali wszystkich – starców, kobiety, dzieci – a śmierć często zadawali w niezwykle okrutny sposób. Zbrodnie popełniane przez nacjonalistów ukraińskich na terenie woj. wołyńskiego określa się mianem ludobójstwa. W reakcji na działania

Rodziny poszukują ciał bliskich pośród ofiar rzezi we wsi Lipniki w powiecie kostopolskim na Wołyniu. Mieszkańcy zginęli z rąk UPA i ukraińskich chłopów. W ataku na wieś napastnicy zamordowali 182 osoby, w tym kobiety i dzieci.

▪ *fotografia, Wołyń, 1943 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Stosunki polsko-litewskie

Gdy w październiku 1939 r. ZSRS przekazał Wileńszczyznę Litwie, władze litewskie rozpoczęły proces **lituanizacji** tamtejszego społeczeństwa. Zmieniano nazwy miejscowości, ulic i nazwiska. Zamknięto Uniwersytet im. Stefana Batorego, rozwiązano liczne polskie organizacje, a wielu polskich działaczy i duchownych poddawano represjom. Mimo to sytuacja Polaków w regionie nie była zła. W lipcu 1940 r. Litwa znalazła się pod okupacją sowiecką, a rok później – hitlerowską. Niemcom zależało na podsycaniu konfliktów polsko-litewskich. Przy ich boku powstały jednostki litewskie, m.in. tzw. strzelcy ponarscy (biorący udział w mordach w Ponarach) oraz batalion gen. **Povilasa Plechavičiusa** [czyt.: powilasa plechawiciusa]. Brały one udział w zwalczaniu polskiej partyzantki, a do najintensywniejszych walk doszło w lipcu 1944 r. Wysiłki na rzecz porozumienia z Litwinami podejmowane przez gen. Aleksandra Krzyżanowskiego, ps. Wilk, okazały się daremne.

Żołnierze 3 Wileńskiej Brygady AK dowodzonej przez kpt. Gracjana Fróga, ps. Szczerbiec, często uczestniczyli w walkach z oddziałami litewskimi wspierającymi Niemców.

▪ *fotografia, Wileńszczyzna, 1944 r.*

? Dlaczego władze litewskie prowadziły lituanizację Wileńszczyzny?

UPA zaczęły powstawać polskie oddziały samoobrony. Oddział Henryka Cybulskiego w sierpniu 1943 r. wsławił się skuteczną obroną **Przebraża**, w której udało się uratować ok. 20 tys. osób. Polacy zaczęli też pacyfikować wsie ukraińskie, niekiedy wspólnie z AK i sowieckimi partyzantami. Walki polsko-ukraińskie trwały wiele tygodni. Szacuje się, że w 1943 r. na Wołyniu zginęło ok. 60 tys. Polaków. Rok później UPA powtórzyła akcję w Galicji Wschodniej. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło w lutym 1944 r. w **Hucie Pieniackiej**, gdzie zamordowano 1500 osób. Ogółem na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej z rąk ukraińskich nacjonalistów **zginęło ok. 100 tys. Polaków**, a blisko 300 tys. zmuszono do ucieczki. Polacy w odwecie zabili kilkanaście tysięcy Ukraińców. Wielu Ukraińców zostało też zamordowanych przez UPA za pomoc udzieloną polskim sąsiadom lub odmowę uczestnictwa w pogromach.

Polskie władze podziemne na początku lipca 1943 r. podjęły próbę porozumienia z UPA. Na rozmowy wysłano delegację, w której skład wchodził m.in. poeta, dowódca BCh i oficer AK Zygmunt Rumel. Pochodził on z rodziny osadników wojskowych na Wołyniu. W siedzibie UPA wszyscy zostali aresztowani i zabici.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego polski ruch oporu z okresu II wojny światowej nazwano Polskim Państwem Podziemnym.
2. Omów proces formowania polskiego podziemia zbrojnego.
3. Przedstaw struktury cywilne państwa polskiego działające w konspiracji.
4. Wymień najważniejsze akcje przeprowadzone przez ZWZ/AK.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Borodziej, A. Chmielarz, A. Friszke, A. Kunert, *Polska Podziemna 1939–1945*, Warszawa 1991.
Drogi cichociemnych, praca zbiorowa, Warszawa 2010.
G. Motyka, *Wołyń '43*, Kraków 2016.

6 AKCJA „BURZA" I POWSTANIE WARSZAWSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakim celu zaczęto rozwijać siatkę konspiracyjną w okupowanej Polsce?
2. Jaka była sytuacja międzynarodowa w 1944 r.?

AKCJA „BURZA"

Klęski Niemców na froncie wschodnim wbrew nadziejom polskiego podziemia nie wywołały w ich szeregach paniki i chaosu. W takiej sytuacji zarzucono pomysł wywołania ogólnonarodowego powstania na terenie całego kraju. Na przełomie 1943 i 1944 r. opracowano plan nowej akcji o kryptonimie **„Burza"**. Polegał na tym, aby walki z nieprzyjacielem zaczynać strefami od wschodu, wraz z przybliżaniem się Armii Czerwonej. Oddziały AK miały uczestniczyć w wyzwalaniu ziem Polski we współpracy z Sowietami. Na opanowanych terenach planowano dekonspirować struktury Polskiego Państwa Podziemnego, które wobec Sowietów występowałyby w roli gospodarza tych ziem. Władze polskie na emigracji nie znały jednak ustaleń konferencji teherańskiej i wierzyły, że działania zbrojne AK pozwolą utrzymać wschodnią granicę Polski w przedwojennym kształcie. Akcja „Burza" militarnie uderzała zatem w Niemców, ale jednocześnie miała chronić przed rozszerzaniem wpływów politycznych Sowietów. Sygnałem do rozpoczęcia przez AK realizacji akcji „Burza" było wkroczenie Armii Czerwonej na ziemie II Rzeczypospolitej. W obawie przed niemieckimi represjami działań zbrojnych nie zamierzano prowadzić w Warszawie.

Na wypadek, gdyby Armia Czerwona okazała się jednak wroga Polakom, powstała silnie zakonspirowana organizacja **„Nie"** (**„Niepodległość"**). Jej twórcą był gen. August Emil Fieldorf, ps. Nil. Działacze „Nie" zostali wyłączeni z udziału w akcji „Burza", aby nie ulec dekonspiracji. Po zajęciu polskiego terytorium przez siły sowieckie mieli w dalszym ciągu pozostać w podziemiu.

PRZEBIEG AKCJI „BURZA"

Gdy Sowieci wkroczyli na terytorium przedwojennej Polski, do walki jako pierwsze ruszyły oddziały na Wołyniu i w Galicji Wschodniej. Na początku 1944 r. powstała **27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK**, licząca ok. 6 tys. żołnierzy, dowodzona przez **ppłk. Wojciecha Kiwerskiego, ps. Oliwa**. U boku Armii Czerwonej walczyła ona z UPA i Niemcami. Dywizja poniosła duże straty, a jej resztki zostały otoczone przez Sowietów w lipcu 1944 r. Mimo wcześniejszej współpracy polskich oficerów uwięziono, żołnierzy wcielono do armii Berlinga, a opornych rozstrzelano lub zesłano do łagrów.

W **lipcu 1944 r.** w ramach akcji „Burza" AK przeprowadziła w okręgach wileńskim i nowogródzkim operację o kryptonimie **„Ostra Brama"**. Polscy żołnierze, w liczbie ok. 9 tys., pod dowództwem ppłk. Aleksandra Krzyżanowskiego, ps. Wilk, przy współudziale Armii Czerwonej zdobyli Wilno. Jednak Sowieci

Patrol żołnierzy AK i Armii Czerwonej na ulicach Wilna tuż po wspólnym wyzwoleniu miasta w ramach operacji „Ostra Brama".

▪ *fotografia, Wilno, VII 1944 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROZPOCZĘCIE AKCJI „BURZA"

Rozkaz rozpoczęcia akcji „Burza" został wydany 20 listopada 1943 r. przez Komendanta Głównego AK gen. Tadeusza Komorowskiego, ps. Bór.

Odznaka AK przyznawana żołnierzom za udział w akcji „Burza".
▪ *fotografia, odznaka*

Gwałtowny rozwój działań na wschodzie zwiększa prawdopodobieństwo bliskiego załamania się Niemiec, a szczególnie frontu wschodniego. Związana z tym możliwość głębokiego odwrotu wojsk niemieckich może już w niedługim czasie wytworzyć na ziemiach naszych położenie, w którym AK wzmoże swe działania z bronią. W związku z powyższym, na podstawie instrukcji rządu dla kraju przesłanej mi przez Naczelnego Wodza rozkazuję:
I. Wszystkie nasze przygotowania wojenne zmierzają do działań zbrojnych przeciw Niemcom. W żadnym wypadku nie może dojść do działań zbrojnych przeciw Rosjanom wkraczającym na ziemie nasze w ślad za ustępującymi pod ich naporem Niemcami, poza koniecznymi atakami samoobrony, co jest naturalnym prawem każdego człowieka,
II. Działania zbrojne przeciw Niemcom mogą mieć formę:
a) powszechnego i równoczesnego powstania [...],
b) „wzmożonej akcji dywersyjnej" na wszystkich ziemiach Rzeczypospolitej. [...]
IV. Zarządzenia do „wzmożonej akcji dywersyjnej" wydaję następujące:
1) „Wzmożona akcja dywersyjna" otrzymuje kryptonim „Burza".
2) Cel i zadania „Burzy": podkreślenie naszej woli bicia Niemców i to nawet w wypadku niekorzystnego dla nas stosunku sił, czyli wśród okoliczności niezezwalających na podjęcie powstania powszechnego oraz samoobrona przed wyniszczeniem nas przez wycofujących się Niemców.
[...] *Działania będą polegały na zaciętym nękaniu cofających się straży tylnych niemieckich* [...], *na silnej dywersji na całej głębokości terenu, w szczególności na komunikację.*
V. Stosunek do Rosjan.
1) Znajdującym się na ziemiach naszych sowieckim oddziałom partyzanckim nie należy w żadnym wypadku utrudniać prowadzenia walki z Niemcami. Unikać obecnie zatargów z oddziałami sowieckimi. [...]
3) Wobec wkraczającej na ziemie nasze regularnej armii rosyjskiej wystąpić w roli gospodarza. Należy dążyć do tego, aby naprzeciw wkraczającym oddziałom sowieckim wyszedł polski dowódca, mający za sobą bój z Niemcami i wskutek tego najlepsze prawo gospodarza.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2005, s. 263–265.

? 1. Przedstaw militarny aspekt akcji „Burza".
2. Określ polityczny cel akcji „Burza" i sposób, w jaki planowano go zrealizować.

ponownie aresztowali polskich oficerów i rozbroili żołnierzy. Uratowała się tylko część oddziałów, które nieufne wobec decyzji Stalina nie przystąpiły do akcji „Burza". Podobnie zakończyła się akcja we **Lwowie**. Żołnierze AK pod dowództwem płk. Władysława Filipkowskiego, ps. Janka, przy współpracy z wojskami sowieckimi oswobodzili Lwów, po czym – gdy złożyli broń i Filipkowski udał się na rozmowy z dowództwem Armii Czerwonej – oficerów aresztowano, a żołnierzy wysłano do łagrów. Łącznie NKWD aresztowało ok. 50 tys. żołnierzy AK. Władze sowieckie rozpoczęły brutalną rusyfikację, ateizację i sowietyzację polskiego społeczeństwa Kresów Wschodnich. Symbolicznym końcem walk stała się śmierć ppłk. Macieja Kalenkiewicza, ps. Kotwicz, hubalczyka i cichociemnego, który zginął 21 sierpnia 1944 r. pod Surkontami zaatakowany przez batalion NKWD.

Elitarna jednostka Kedywu okręgu warszawskiego AK nazywana Kolegium „A".

▪ *fotografia, Warszawa, 1944 r.*

PRZYCZYNY WYBUCHU POWSTANIA

Fiasko akcji „Burza" ukazało przywódcom Polskiego Państwa Podziemnego powagę sytuacji. Kresy Wschodnie zostały utracone na rzecz ZSRS, a niepodległość Polski była zagrożona, ponieważ Stalin zaczął tworzyć w Lublinie ośrodek władzy komunistycznej zależny od Moskwy (więcej zob. s. 162–164). W tych okolicznościach pod koniec lipca 1944 r. dowództwo AK podjęło decyzję o wywołaniu powstania w Warszawie. Oddziały AK miały opanować miasto, po czym planowano ujawnienie się cywilnych władz podziemnych. Polacy sądzili, że Stalin – inaczej niż w Wilnie czy we Lwowie – nie zdecyduje się na brutalną rozprawę z AK w stolicy kraju, gdyż negatywnie wpłynęłoby to na wizerunek ZSRS wśród aliantów. Sowiecki dyktator byłby w tej sytuacji zmuszony uznać rząd emigracyjny.

Na decyzję o wybuchu powstania wpłynęły także apele polskojęzycznej rozgłośni Związku Patriotów Polskich, nadawane pod koniec lipca z Moskwy. Nawoływały one mieszkańców stolicy do spontanicznego chwycenia za broń. Władze podziemia obawiały się, że w atmosferze nienawiści do okupanta naród może posłuchać tego wezwania. Gdyby natomiast powstanie rozpoczęły oddziały komunistów, wówczas Stalin użyłby tego jako argumentu, że tylko polscy komuniści walczyli z Niemcami. Poza tym dowództwo AK brało pod uwagę także nastroje panujące wśród żołnierzy, gdzie dominowała chęć odwetu za lata terroru. Z wojskowego punktu widzenia AK nie była jednak przygotowana do zorganizowania powstania w Warszawie. W pobliżu stolicy znajdowało się wprawdzie ok. 50 tys. żołnierzy, ale nie posiadali oni wystarczającej ilości broni, ponieważ tę wcześniej odesłano na wschód. Plan powstania, opracowywany w pośpiechu, zawierał dużo poważnych błędów taktycznych.

DECYZJA

O terminie wybuchu powstania w Warszawie miał zdecydować Komendant Główny AK gen. Komorowski, ps. Bór, z upoważnienia premiera Mikołajczyka. Działacze przebywający na miejscu, w stolicy, mieli największe szanse wyznaczyć odpowiednią datę. Zbyt wczesne rozpoczęcie walk groziło stłumieniem powstania przez Niemców, zbyt późne – wejściem Sowietów do miasta, nim zdążą je opanować żołnierze AK. Premier Mikołajczyk, zwolennik powstania, udał się do Moskwy na spotkanie ze Stalinem. Miał nadzieję, że walki w stolicy pokażą siłę i determinację Polaków, co skłoni dyktatora do zmiany polityki. Naczelny wódz, gen. Sosnkowski, był natomiast przeciwnikiem powstania, nie wierzył bowiem w możliwość zwycięstwa i wsparcia Polaków przez Sowietów.

Na bezpośrednią decyzję o wybuchu powstania wpłynęły zbliżanie się frontu oraz ewakuacja niemieckiej administracji z Warszawy. 27 lipca 1944 r. Niemcy wydali nakaz stawienia się 100 tys. mężczyzn do prac przy budowie fortyfikacji nad Wisłą. Dowództwo AK podejrzewało, że może to być początek masowej eksterminacji Polaków i zarządziło alarm w oddziałach konspiracyjnych.

30 lipca 1943 r. do Warszawy dotarł wysłannik rządu emigracyjnego, **por. Zdzisław Jeziorański, ps. Jan Nowak**, który przekazał, że powstańcy nie mogą liczyć na duże zrzuty broni i wsparcie brygady spadochronowej z Wielkiej Brytanii. Zdaniem Brytyjczyków takich akcji nie można było przeprowadzić ze względu na silną obronę przeciwlotniczą

III Rzeszy. Przywódcy Polskiego Państwa Podziemnego zlekceważyli jednak te informacje.

31 lipca do Komendanta Głównego AK gen. Tadeusza Komorowskiego, ps. Bór, dotarła wiadomość (jak później stwierdzono – fałszywa) o pojawieniu się sowieckich czołgów w prawobrzeżnej Warszawie. Zastępca Komendanta, **gen. Leopold Okulicki, ps. Niedźwiadek**, coraz bardziej nalegał na rozpoczęcie walk. Ostatecznie Komorowski wydał rozkaz rozpoczęcia powstania w Warszawie w dniu **1 sierpnia 1944 r., o godzinie 17.00 (godzina W)**. Bezpośrednim dowódcą powstania mianował **płk. Antoniego Chruściela, ps. Monter**.

WYBUCH WALK

Wybuch powstania w stolicy nie zaskoczył Niemców, którzy od dawna spodziewali się takiego wystąpienia. Okupantów zdziwiła jednak skala zrywu i determinacja Polaków. Mimo że w Warszawie znajdowało się kilkanaście tysięcy niemieckich żołnierzy, przez pierwsze dni inicjatywa należała do powstańców. Oddziały AK oraz jednostki innych organizacji konspiracyjnych (AL, BCh, NSZ) opanowały znaczną część miasta. Niemcy utrzymali jednak silnie ufortyfikowane punkty oporu, koszary, mosty i lotniska. Nie udało się także zdobyć lewobrzeżnej części stolicy – Pragi. Powodem był nie tylko brak broni i amunicji, lecz także nieprzygotowanie powstańców do prowadzenia walk ulicznych.

W pierwszych dniach powstańcy zajęli dużą część Śródmieścia, Stare Miasto, Powiśle, Żoliborz, Wolę i część Mokotowa. Jednak te dzielnice pozostawały odseparowane od siebie, a kontakt utrzymywano tylko dzięki specjalnym łącznikom, poruszającym się m.in. kanałami. Ponadto tuż po wybuchu walk od działań bojowych wstrzymała się Armia Czerwona, która była w pobliżu stolicy. Sowieckie lotnictwo, które dotąd panowało nad Warszawą, wycofało się, co umożliwiło Niemcom ataki z powietrza na pozycje powstańców.

Mieszkańcy Warszawy w pierwszych dniach walk z entuzjazmem przyjęli wybuch powstania – wywieszali polskie flagi, budowali barykady, a do oddziałów masowo zgłaszali się

WARTO WIEDZIEĆ

Każdy pocisk, jeden Niemiec

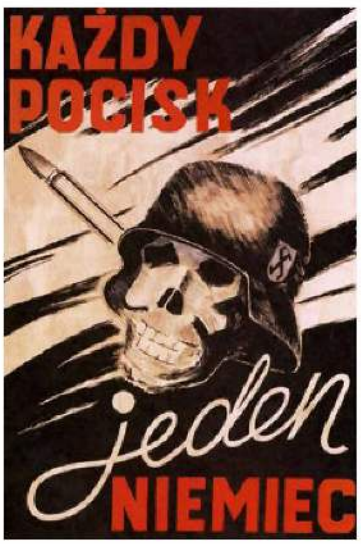
Olbrzymim problemem walczących Polaków był brak broni i amunicji. Szacuje się, że w momencie wybuchu powstania do dyspozycji AK pozostawało zaledwie 2500 pistoletów, 1475 karabinów, 420 pistoletów maszynowych, 94 ręczne karabiny maszynowe i 20 ciężkich karabinów maszynowych. Część broni wyprodukowano we własnym zakresie, np. miotacze ognia, butelki zapalające, pistolety maszynowe typu Błyskawica czy granaty Sidolówki i Filipinki. Taka ilość amunicji mogła wystarczyć jedynie na kilka dni walk, o czym dobitnie przekonano się już w pierwszych godzinach powstania.

Pistolet maszynowy Błyskawica był produkowany w warunkach konspiracji.

- *fotografia współczesna*

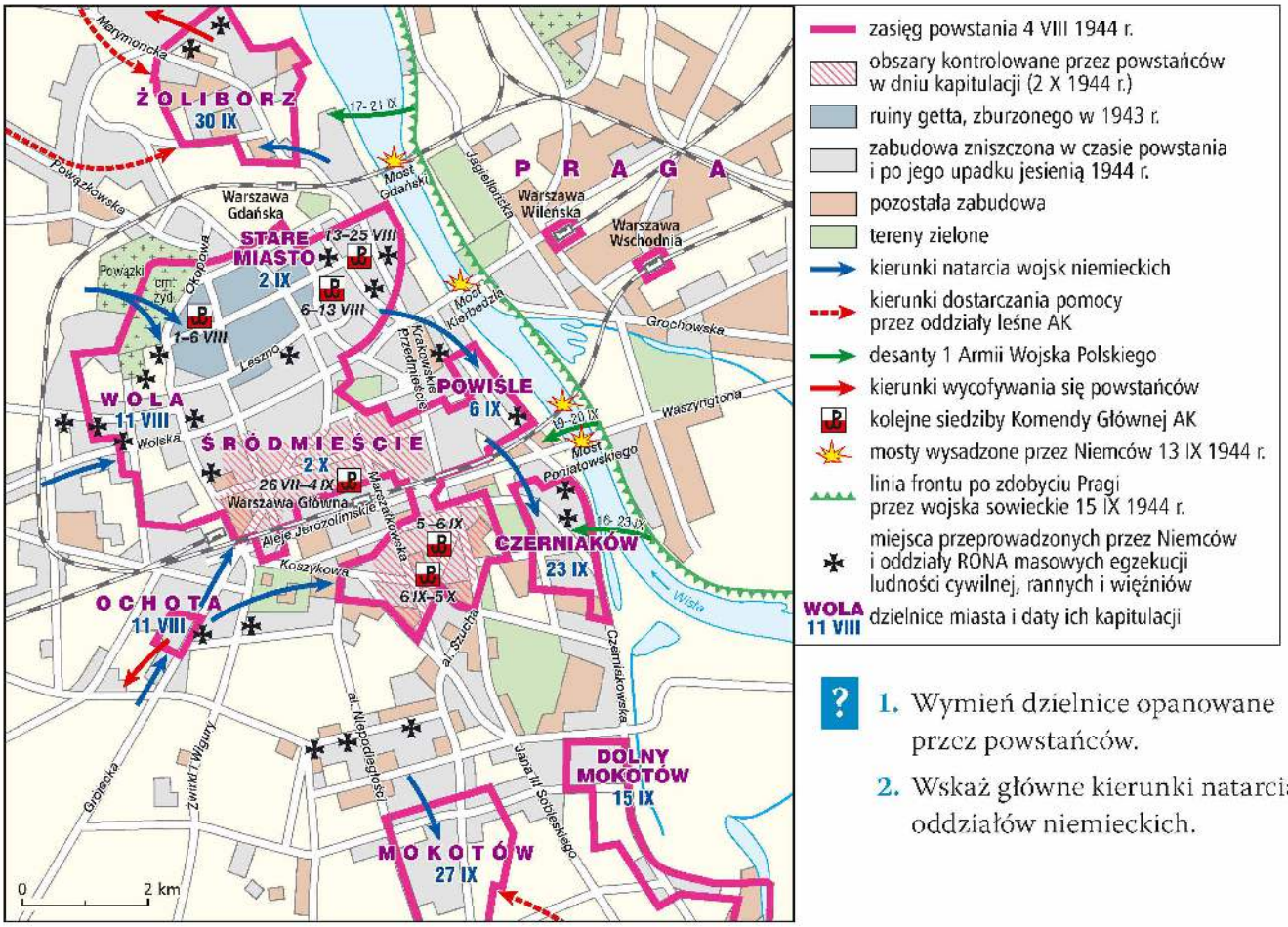
? Jakim uzbrojeniem dysponowali powstańcy?

Każdy pocisk, jeden Niemiec to plakat z okresu powstania warszawskiego, wzywający walczących do oszczędnego używania amunicji, której brakowało powstańcom.

- *plakat, 1944 r.*

WALKA Z OKUPANTEM

1. Wymień dzielnice opanowane przez powstańców.
2. Wskaż główne kierunki natarcia oddziałów niemieckich.

ochotnicy. Po raz pierwszy od początku wojny w mieście mogły legalnie działać polskie instytucje. Zaczęto wydawać gazety, organizowano pokazy powstańczej kroniki filmowej i spektakle teatralne. Powstańcza radiostacja nadawała swój program aż do momentu kapitulacji.

Mali ochotnicy z biało-czerwonymi opaskami, którzy podczas powstania zajmowali się dostarczaniem wody do szpitala na Solcu.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

WALKI POWSTAŃCZE

Po początkowym zaskoczeniu Niemcy szybko przystąpili do działania. Hitler rozkazał całkowicie zniszczyć polską stolicę i wymordować jej mieszkańców. Do miasta ściągnięto ok. 50 tys. żołnierzy SS i policji, w tym brygadę kryminalistów pod wodzą Oskara Dirlewangera oraz brygadę RONA złożoną z sowieckich kolaborantów pod dowództwem Bronisława Kamińskiego. Dowódcą sił niemieckich został **gen. SS Erich von dem Bach-Zelewski**. Niemcy, przy wsparciu lotnictwa, czołgów i artylerii, najpierw przebili się przez ciągi komunikacyjne blokowane przez powstańców, a następnie zdobywali dzielnicę po dzielnicy. Pierwsza została zajęta **Wola**, a tuż po niej Ochota. Silny opór hitlerowcom stawiło tam zgrupowanie Kedywu ppłk. Jana Mazurkiewicza, ps. Radosław. Była to najlepiej wyszkolona i uzbrojona formacja powstańcza, złożona m.in. z harcerskich batalionów „Zośka" i „Parasol". W odwecie za opór stawiany przez powstańców

POSTAĆ HISTORYCZNA

KRZYSZTOF KAMIL BACZYŃSKI (1921–1944)

Polski poeta okresu wojny, żołnierz AK i harcmistrz Szarych Szeregów, uczestnik powstania warszawskiego, przedstawiciel pokolenia Kolumbów – ludzi urodzonych na początku lat 20., których wejście w dorosłość przypadło na czas wojny. To ona uniemożliwiła mu studia na Akademii Sztuk Pięknych. Rozpoczął studia na tajnym Uniwersytecie Warszawskim (na kierunku polonistyka), ale porzucił je, aby poświęcić się poezji i konspiracji. W czasie okupacji wydał cztery tomiki wierszy. W styczniu 1942 r. wziął ślub z Barbarą Drapczyńską, która stała się, obok matki, najważniejszą osobą w jego życiu i twórczości. Zginął w powstaniu warszawskim 4 sierpnia 1944 r., podczas służby w batalionie „Parasol". Jego żona zmarła na skutek ran odniesionych w wybuchu niecały miesiąc później.

hitlerowcy **wymordowali od 40 do 70 tys. mieszkańców tych dzielnic**. Wykorzystywali także cywilów jako żywe tarcze podczas ataków na pozycje powstańców, palili szpitale i rozstrzeliwali jeńców. Po krwawych walkach na Woli Niemcy zmienili taktykę. Zaczęli wykorzystywać swoją przewagę techniczną. Najpierw do akcji wkraczało niemieckie lotnictwo oraz artyleria, które burzyły barykady i budynki. Następnie pod osłoną ognia z czołgów i dział szturmowych do działania przystępowały jednostki specjalnie wyszkolone do walk ulicznych, wyposażone m.in. w miotacze ognia. W połowie sierpnia Niemcy rozpoczęli atak na **Stare Miasto**, które po ciężkich walkach zdobyli 2 września. Powstańcy ewakuowali się kanałami do Śródmieścia i na Żoliborz, a hitlerowcy **zamordowali ok. 7 tys. rannych i 35 tys. ludności cywilnej**. Ich kolejnymi celami stały się Powiśle, Czerniaków i Żoliborz, które chcieli przejąć, aby odciąć powstańców od Wisły i ewentualnej pomocy Sowietów.

MOCARSTWA WOBEC POWSTANIA

Władze ZSRS nie wsparły powstania, ponieważ nie chciały oddać władzy w Polsce rządowi na uchodźstwie. Na rozkaz Stalina wojska sowieckie wstrzymały więc na kilka tygodni aktywne działania w rejonie Warszawy. Pretekstem były kłopoty logistyczne i wzrastający opór sił niemieckich. Dopiero w połowie września opanowano Pragę, a oddziały **1 Armii Wojska Polskiego** pod dowództwem **gen. Zygmunta Berlinga** próbowały przeprawić się przez Wisłę. Niemcy zdołali jednak wcześniej wysadzić wszystkie mosty, a polskie desanty bez sowieckiego wsparcia artyleryjskiego i lotniczego zostały odparte. Na Czerniakowie i Żoliborzu zginęło ok. 3,5 tys. żołnierzy Berlinga.

Rozmowy Mikołajczyka ze Stalinem w Moskwie, mimo działań brytyjskiej dyplomacji, nie przyniosły rezultatów. Stalin żądał uznania linii Curzona za wschodnią granicę Polski oraz zaakceptowania legalności PKWN i KRN. Proponował wprawdzie Mikołajczykowi urząd premiera, ale z Bolesławem Bierutem jako prezydentem i przewagą komunistów w rządzie. Na takie ustępstwa Mikołajczyk nie chciał się zgodzić.

Warszawskich powstańców wsparła Wielka Brytania, która organizowała **zrzuty lotnicze broni i amunicji**. Z kolei Roosevelt, zainteresowany przystąpieniem ZSRS do wojny z Japonią, nie naciskał na Stalina w sprawie powstania.

Powstańcy podczas walki na barykadach w Warszawie. Największym problemem walczących była niewystarczająca ilość broni, dlatego niektórzy musieli używać jedynie pistoletów ręcznych o skutecznym zasięgu kilkudziesięciu metrów.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

63 DNI WALKI

Wybuch powstania warszawskiego został przyjęty przez większość mieszkańców stolicy z wielkim entuzjazmem i nadzieją. Powstańcy mimo braków w uzbrojeniu odnieśli kilka sukcesów i opanowali część miasta. Jednak w miarę upływu czasu rosła liczba ofiar, szczególnie wśród cywilów, którzy byli bezlitośnie mordowani przez oddziały niemieckie. Choć Armia Czerwona nie ruszyła powstańcom na pomoc, Polacy przez 63 dni bohatersko stawiali opór siłom hitlerowców, płacąc za to najwyższą cenę.

1 VIII 1944

Godz. 17.00 (godzina W) wybuch powstania warszawskiego. Do walki ruszyło ponad 35 tys. żołnierzy AK.

2-3 VIII 1944

Zdobycie przez powstańców Poczty Głównej, Elektrowni, Dworca Pocztowego, Polskiej Wytwórni Papierów Wartościowych oraz Arsenału.

11 VIII 1944

Zajęcie przez Niemców Woli i Ochoty.

20 VIII 1944

Zdobycie przez powstańców gmachu Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej (PAST-y).

1-2 IX 1944

Ewakuacja powstańców ze Starego Miasta do Śródmieścia i na Żoliborz.

2 IX 1944

Kapitulacja Starego Miasta.

6 IX 1944

Ostatnie walki na Powiślu.

13 IX 1944

Wysadzenie przez Niemców wszystkich warszawskich mostów.

15 IX 1944

Lądowanie na Czerniakowie oddziałów 1 Dywizji Piechoty Wojska Polskiego.

Oddział powstańców uzbrojony w pistolet maszynowy Błyskawica i pistolet ręczny ostrzeliwuje Niemców. W chwili wybuchu walk jedynie **10%** żołnierzy podziemia posiadało broń.

Walki w ruinach Warszawy, która była nieustannie ostrzeliwana przez Niemców. Najcięższe pociski ważyły nawet **2 tony**.

Dowódcy powstania

Bór
Gen. Tadeusz Komorowski
Dowódca AK i naczelny wódz

Niedźwiadek
Gen. Leopold Okulicki
Szef sztabu KG AK

Grzegorz
Gen. Tadeusz Pełczyński
Szef sztabu KG ZWZ/AK

Monter
Płk Antoni Chruściel
Dowódca całości sił powstańczych

Siły i straty walczących stron

Zniszczenia w Warszawie

Powstańcy wzięci do niewoli niemieckiej po kapitulacji stolicy. Po klęsce powstania do niewoli dostało się **15 tys.** żołnierzy podziemia, a Niemcy wypędzili z Warszawy ponad **600 tys.** mieszkańców.

22 IX 1944
Zlikwidowanie przez Niemców przyczółka czerniakowskiego.

27 IX 1944
Kapitulacja Mokotowa.

30 IX 1944
Mianowanie gen. Tadeusza Komorowskiego, ps. Bór, naczelnym wodzem przez prezydenta RP.

2/3 X 1944
Nocą w Ożarowie przedstawiciele KG AK podpisali z Niemcami układ o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie.

WARTO WIEDZIEĆ

Pomoc aliantów

Pierwsze zrzuty alianckie z pomocą powstańcy otrzymali w nocy z 4 na 5 sierpnia. Samoloty pilotowane przez Polaków, Brytyjczyków, Kanadyjczyków, Australijczyków oraz obywateli Unii Południowej Afryki startowały z baz we Włoszech z okolic Brindisi [czyt.: **brin**dizi]. Nocne loty nad obszarami opanowanymi przez Niemców wiązały się z dużymi stratami, ponadto samoloty latające na tak długich trasach musiały zabierać sporo paliwa zamiast ładunku. Celność zrzutów wykonywanych w ciemności pod niemieckim ostrzałem też nie była duża. W rezultacie udzielone wsparcie nie zmieniło znacząco sytuacji powstańców. Stalin, mimo próśb Churchilla oraz Roosevelta, nie zgodził się początkowo, aby samoloty alianckie lądowały na terenach opanowanych przez Armię Czerwoną. Zmienił zdanie dopiero w połowie września, dzięki czemu 18 września 1944 r. ponad 100 amerykańskich samolotów B-17 doleciało nad Warszawę z zaopatrzeniem. Był to największy zrzut dla walczącej stolicy, ale wówczas powstanie już dogorywało. Powstańcy kontrolowali tylko niewielkie obszary miasta i większość ładunku dostała się w ręce Niemców.

Replika samolotu B-24 Liberator znajdująca się w Muzeum Powstania Warszawskiego jest wyrazem hołdu dla wszystkich lotników alianckich, którzy w 1944 r. przeprowadzali zrzuty dla walczącej stolicy.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

? Dlaczego zrzuty lotnicze okazały się niedostatecznym wsparciem dla powstańców?

Wsparciem rządów USA i Wielkiej Brytanii było publiczne uznanie 30 sierpnia 1944 r. polskich powstańców za część sił alianckich, co zmusiło Niemców do stosowania wobec Polaków konwencji genewskiej. Ponadto gen. Bach-Zelewski uznał, że masowe represje odnoszą skutek odwrotny do zamierzonego i jedynie wzmacniają determinację obrońców. Próbował nakłonić powstańców do kapitulacji poprzez bardziej humanitarne traktowanie.

KONIEC WALK

Gen. Komorowski podjął decyzję o kapitulacji 9 września 1944 r. Jednak w tym czasie Stalin wznowił działania Armii Czerwonej, która 14 września zajęła prawobrzeżną Pragę, a Amerykanie przeprowadzili masowe zrzuty lotnicze. Na wieść o tym polski dowódca przerwał rokowania z Niemcami. Ostatnim bastionem powstańców pozostawało **Śródmieście**. W sytuacji braku pomocy oraz wyczerpania amunicji, żywności i leków w nocy **z 2 na 3 października 1944 r., po 63 dniach** walki, Polacy podpisali układ o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie. Z powodu uznania AK za armię sojuszniczą przez zachodnich aliantów Niemcy musieli potraktować powstańców jak jeńców wojennych. Wysiedlili jednak całą ludność stolicy, a specjalne jednostki saperów przystąpiły do palenia i burzenia miasta, w tym także zabytków. Władze cywilne Polskiego Państwa Podziemnego po kapitulacji opuściły stolicę i pozostały w konspiracji, a gen. Komorowski trafił do niemieckiej niewoli. Nowym Komendantem Głównym AK mianowano gen. Leopolda Okulickiego.

Powstanie warszawskie było wydarzeniem bezprecedensowym w dziejach II wojny światowej. Słabo uzbrojeni powstańcy przez ponad dwa miesiące bronili się przed jedną z najpotężniejszych armii świata. Jednak straty zarówno wśród walczących, jak i ludności cywilnej były ogromne. Powstańcy nie osiągnęli również zakładanych celów politycznych i militarnych.

Ruiny Warszawy po zakończeniu powstania. Na pierwszym planie widać zgliszcza dzielnicy żydowskiej zrównanej z ziemią przez Niemców w 1943 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 1945 r.*

SPÓR O POWSTANIE

Argumenty zwolenników i przeciwników decyzji o rozpoczęciu powstania są przedmiotem burzliwych debat, a mimo klęski mit powstania warszawskiego jest wciąż żywy. Zwolennicy powstania podkreślają, że:

- niepodjęcie walki potwierdziłoby argument sowieckiej propagandy, że Armia Krajowa *stoi z bronią u nogi*;
- bierność mogła być odczytana na Zachodzie jako zgoda na podporządkowanie Sowietom;
- przywódcy podziemia uważali, że działania zbrojne będą elementem udziału Polski w koalicji antyhitlerowskiej i pozwolą na utrzymanie wschodniej granicy w przedwojennym kształcie (nie znali ustaleń z Teheranu);
- postawa powstańców pokazała Stalinowi, że nie podporządkuje on Polski tak łatwo i zmusiła dyktatora do rezygnacji z planów uczynienia z niej sowieckiej republiki;
- atmosfera panująca w stolicy (chęć odwetu na okupantach) była tak napięta, że do wybuchu walk mogło dojść spontanicznie.

Krytykami powstania od samego początku byli polscy wojskowi, m.in. gen. Sosnkowski i gen. Anders. Decyzji o powstaniu sprzeciwiała się także część oficerów Komendy Głównej AK, którzy zarzucali gen. Komorowskiemu złą ocenę sytuacji. Krytycy powstania najczęściej wskazują, że:

- alianci zachodni już wcześniej zapowiedzieli, że nie wesprą powstania i nakazali Polakom w tej sprawie porozumieć się ze Stalinem;
- oczekiwanie pomocy od Armii Czerwonej okazało się polityczną naiwnością, ponieważ już akcja „Burza" pokazała nastawienie Sowietów do polskiego podziemia;
- dowódcy podziemia przyjęli wykluczające się założenia – sukces powstania, które miało zniweczyć plany Stalina, zależał od wsparcia Armii Czerwonej, podległej dyktatorowi;
- powstanie nie wybuchłoby spontanicznie, a zdyscyplinowani żołnierze AK nie ruszyliby do walki bez rozkazu;
- zryw był źle przygotowany militarnie, a większość żołnierzy nie miała broni;
- zniszczenie Armii Krajowej i Warszawy przez Niemców było na rękę Stalinowi.

Pomimo toczonych dyskusji nie ma jednak wątpliwości, że powstanie pokazało wielkie bohaterstwo i oddanie Polaków ojczyźnie. Stało się symbolem polskiego męczeństwa narodowego, a w okresie powojennym – także walk Polaków o niepodległość, do której dążyli przez kolejne pół wieku.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała akcja „Burza".
2. Wymień przyczyny wybuchu powstania warszawskiego.
3. Omów przebieg walk w stolicy w 1944 r.
4. Przedstaw skutki powstania warszawskiego dla stolicy oraz całego kraju.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Borodziej, A. Chmielarz, A. Friszke, A. Kunert, *Polska Podziemna 1939–1945*, Warszawa 1991.
N. Davis, *Powstanie '44*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2004.

Teheran, Jałta, Poczdam – zdrada Polski czy dziejowa konieczność?

Sprawa polska od początku wojny sprawiała zachodnich mocarstwom problem. Kiedy Hitler zaatakował Polskę we wrześniu 1939 r., Wielka Brytania i Francja zgodnie z ustaleniami wypowiedziały wprawdzie wojnę III Rzeszy, jednak powstrzymały się od działań zbrojnych. Po agresji Niemiec na ZSRS alianci zaczęli traktować Stalina jako głównego sojusznika i odsunęli polską rację stanu na dalszy plan.

Sprawa polska w Teheranie

Kwestia stosunków polsko-sowieckich i powojennej wschodniej granicy Polski była poruszana przez Wielką Trójkę jeszcze przed konferencją w Teheranie. *Roosevelt i Churchill porozumieli się w marcu 1943 roku i ustalili, że Polska będzie musiała uwzględnić roszczenia ZSRR wobec swych ziem wschodnich oraz że „ostatecznie rzeczą wielkich mocarstw będzie rozstrzygnąć, co Polska ma mieć"* [...]. *Tymczasem w prasie brytyjskiej wysuwano już ideę podziałów sfer wpływów w Europie między Anglię i ZSRR wzdłuż Odry. Cenę zgody w obozie alianckim miała zapłacić swą niepodległością Polska* (W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2015*, Warszawa 2017, s. 136). *Zarówno prezydent Roosevelt, jak i premier Churchill uważali, że w warunkach rozszerzenia się konfliktu światowego (Japonia) nie można iść na żadne ryzyko rozluźnienia więzów współpracy wojskowej z ZSRS. Pojawiła się teza o możliwości separatystycznego pokoju sowiecko-niemieckiego, w czym miałoby pośredniczyć Tokio, związane z Moskwą paktem o nieagresji. W tym kontekście kwestia polska stawała się dla Anglosasów mało znacząca, a popieranie polskich postulatów groziło nadwyrężeniem stosunków z Sowietami* (W. Materski, *Dyplomacja RP 1939–1945*, [w:] *Między pokojem a wojną. Szkice o dyplomacji polskiej lat 1918–1945*, red. M. Kornat, W. Materski, Warszawa 2015, s. 63–64).

Pierwsza konferencja Wielkiej Trójki odbyła się w Teheranie między 28 listopada a 1 grudnia 1943 r. Uczestnicy odrzucili brytyjski projekt utworzenia frontu południowego (na Bałkanach) i ataku od Adriatyku w kierunku Wiednia, co mogłoby powstrzymać Stalina przez zagarnięciem terytoriów wyzwolonych przez Armię Czerwoną. Polacy nie zostali dopuszczeni do obrad. Churchill i Roosevelt w chwili przystąpienia do rozmów zdawali sobie sprawę ze znaczenia potęgi ZSRS dla wygrania wojny. Uzgodniono, że wschodnia granica Polski będzie przebiegać na linii z traktatu sowiecko-niemieckiego, zwanej linią Curzona, a granica z Niem-

Prezydent USA Franklin D. Roosevelt 1 i premier rządu RP na uchodźstwie Stanisław Mikołajczyk 1 podczas spotkania w Waszyngtonie 14 czerwca 1944 r. Mikołajczyk próbował interweniować w sprawie postanowień z Teheranu, jednak Roosevelt pozostawał nieugięty i nie zamierzał podejmować żadnych działań w celu obrony polskich interesów.

▪ *fotografia, Waszyngton, 14 VI 1944 r.*

Józef Stalin 1 **i Franklin D. Roosevelt** 2 podczas konferencji w Jałcie. Po przyłączeniu się Stanów Zjednoczonych do wojny pozycja Roosevelta na arenie międzynarodowej była bardzo silna. Wiara pokładana przez niego w możliwość porozumienia z sowieckim dyktatorem w sprawie powojennego porządku i pokojowego podziału wpływów okazała się jednak zbyt naiwna. Swoją ugodową polityką umożliwił Stalinowi ekspansję w Europie Środkowo-Wschodniej i zdobycie dominacji nad tym terenem.

▪ *fotografia, Jałta, II 1945 r.*

cami zostanie przesunięta na zachód. Do Polski miały też zostać przyłączone Prusy Wschodnie i prowincja opolska. Stalin z kolei upomniał się o porty na Bałtyku: Królewiec i Kłajpedę wraz z częścią Prus Wschodnich.

Już podczas obrad w Teheranie został wstępnie przesądzony powojenny los Polski. Stalin umiejętnie wykorzystał sytuację międzynarodową i nadzieje aliantów na jego pomoc w pokonaniu Hitlera, by zdobyć wszystko, na czym mu zależało. Uzyskanie zgody na ustanowienie granicy Polski na linii Curzona było bowiem pośrednim przyzwoleniem na podział Europy na dwie strefy wpływów. Dyktator podjął też działania w celu ustanowienia w Polsce władzy pozostającej pod jego całkowitą kontrolą. Zachód zdawał sobie sprawę z przewagi Stalina i jego decydującego wpływu na losy świata. Jesienią 1944 r. trwały jeszcze negocjacje polsko-brytyjskie. Klimat tych rozmów najlepiej oddają słowa wypowiedziane przez Churchilla do Mikołajczyka, sprzeciwiającego się ustaleniom dotyczącym granicy wschodniej: *Nie macie poczucia odpowiedzialności* [...]. *Nie myślicie o przyszłości Europy, macie na myśli tylko swój własny, pożałowania godny interes.*

Ostateczne rozstrzygnięcia

Konferencja w Jałcie rozpoczęła się 4 lutego 1945 r. Historycy różnie oceniają to wydarzenie. Rosyjscy badacze podkreślają zazwyczaj, że spotkanie przyczyniło się do budowy światowego pokoju. Krytycy Jałty stają natomiast w obronie potraktowanych wówczas przedmiotowo krajów. Pojawiają się też głosy, że alianci walczyli wprawdzie o lepsze warunki dla Polski, lecz sytuacja była trudna i dlatego ich działania nie przyniosły rezultatu. *W naszym przekonaniu warto zaproponować jeszcze inną interpretację. Otóż u podstaw Jałty legła fałszywa wizja kształtowania pokoju (Peacemaking). Błąd ów powstał z wiary w to, że z krajem, który stosuje nieludzkie metody rządzenia na swoim terytorium, można stworzyć uczciwy i trwały pokój. Z tego właśnie powodu zakończenie II wojny światowej było dla Zachodu „Klęską w zwycięstwie"* (M. Kornat, *Jałta – fałszywa wizja pokoju światowego*, [w:] *Jałta. Rzeczywistość, mit i pamięć*, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2019, s. 17).

11 lutego ogłoszono końcowe ustalenia Wielkiej Trójki. Przedstawiciele mocarstw zadecydowali nie tylko o odebraniu Polsce ziem wschodnich, lecz także o powołaniu Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN), złożonego głównie z komunistów. Wybory parlamentarne w powojennej Polsce miały się odbyć pod dyktando Stalina. Taka postawa aliantów, a także nieugięte stanowisko sowieckiego dyktatora wywołały wśród Polaków poczucie klęski i zdrady ich interesów. Protesty oraz apele w tej sprawie nie przyniosły jednak oczekiwanego efektu.

W kwietniu 1945 r. Armia Czerwona rozpoczęła ofensywę berlińską. Stalin coraz mniej liczył się z sojusznikami oraz ich próbami interwencji w sprawie Polski. Wcześniejsze ustalenia mocarstw zostały potwierdzone latem 1945 r. podczas konferencji w Poczdamie. Przebieg powojennych granic naszego kraju był zgodny z propozycjami Stalina. Polska stopniowo traciła suwerenność i stawała się jedynie częścią sowieckiego imperium. TRJN został uznany za legalny. Konferencja w Poczdamie przypieczętowała nowy podział świata, a jej postanowienia pozbawiły zachodnie mocarstwa wpływu na losy dużej części Europy.

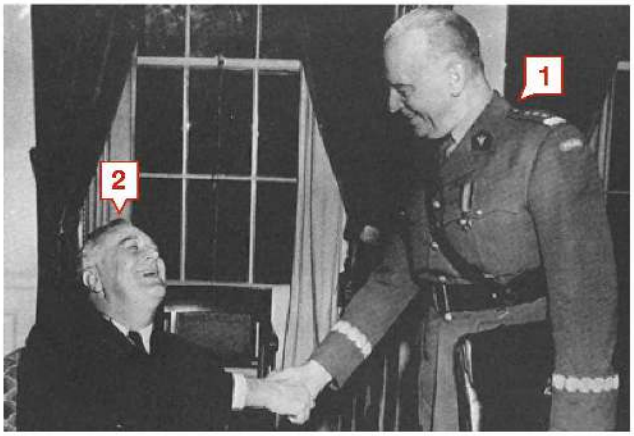
7 SPRAWA POLSKA POD KONIEC WOJNY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były relacje emigracyjnego rządu RP z ZSRS w 1943 r.?
2. W jakich okolicznościach doszło do spotkania Wielkiej Trójki w Teheranie?

SPRAWA POLSKA W TEHERANIE

Na konferencję teherańską zaplanowaną między 28 listopada a 1 grudnia 1943 r. Churchill chciał zaprosić przedstawicieli polskich władz na uchodźstwie, ale sprzeciwili się temu Stalin i Roosevelt. Stalin nadal uznawał polski rząd za wrogi wobec ZSRS. Roosevelt z kolei, wbrew głoszonym publicznie deklaracjom, zawartym m.in. w Karcie atlantyckiej, uważał, że o losach świata powinny decydować mocarstwa. Jednocześnie w oficjalnych rozmowach z Polakami zapewniał o całkowitym poparciu sprawy polskiej. W okresie poprzedzającym konferencję Churchill starał się nakłonić polski rząd do rezygnacji z roszczeń do Kresów Wschodnich. Liczył, że to umożliwi ponowne nawiązanie stosunków dyplomatycznych między RP a ZSRS i ewentualnie ułatwi utrzymanie niepodległości Polski po zakończeniu wojny. Premier Mikołajczyk jednak, mimo silnego nacisku Brytyjczyków, nie zgodził się na takie ustępstwa terytorialne.

Premier rządu RP na uchodźstwie gen. Władysław Sikorski [1] podczas swojej trzeciej wizyty w Stanach Zjednoczonych na spotkaniu z prezydentem USA Franklinem D. Rooseveltem [2]. Głównym tematem rozmów była kwestia powojennych granic Polski, jednak Amerykanie nie złożyli żadnej deklaracji w tej sprawie.

▪ *fotografia, Waszyngton, XII 1942 r.*

Podczas pierwszej konferencji Wielkiej Trójki wielokrotnie poruszono sprawę Polski, pomimo że delegacja polska nie została zaproszona na obrady. Politycy brytyjscy i amerykańscy potrzebowali Sowietów w walce z III Rzeszą. Obawiali się bowiem, że Stalin po wyparciu nazistów z ziem ZSRS przystąpi do własnych rokowań z Hitlerem. Przyjęli zatem argumenty sowieckiego dyktatora, który dowodził konieczności zerwania stosunków dyplomatycznych z polskim rządem z powodu przyłączenia się Polaków do oszczerczej niemieckiej propagandy wobec ZSRS. Zgodzili się także na przesunięcie granic przyszłego państwa polskiego na zachód, **między linię Curzona na wschodzie a Odrę**. Polska miała się znaleźć w strefie wpływów Stalina. Decyzje te były całkowicie sprzeczne z postanowieniami Karty atlantyckiej, gdzie zapowiadano niezmienność granic oraz prawo narodów do wybierania własnych rządów. Decyzje podjęte w Teheranie w sprawie polskiej początkowo trzymano w **tajemnicy**. Roosevelt potrzebował głosów Polonii w zbliżających się wyborach, a Churchillowi zależało na lojalności Polskich Sił Zbrojnych.

POLSKA LUBELSKA

Od stycznia 1942 r. w Warszawie działała PPR utworzona przez komunistów. Na jej czele, bez aprobaty Stalina, stanął **Władysław Gomułka**, ps. Wiesław. Z jego inicjatywy w nocy **z 31 grudnia 1943 r. na 1 stycznia 1944 r.** powstała **Krajowa Rada Narodowa**

TEKST ŹRÓDŁOWY

UTRATA KRESÓW WSCHODNICH

Przemówienie premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla dotyczące Polski, wygłoszone 22 lutego 1944 r. w Izbie Gmin, opisał w swoich wspomnieniach Jan Nowak-Jeziorański.

Wreszcie Churchill zaczyna mówić o Polsce. [...] Po kilku nic nieznaczących frazesach sławiących polskie męstwo, po przypomnieniu, że Anglia weszła do wojny w obronie Polski, przychodzi kolej na sprawę granic. Churchill deklaruje pełne poparcie dla sowieckiej aneksji ziem polskich aż po linię Curzona. Polska – mówi – nigdy nie miała do nich prawa, zagarnęła siłą Wilno, czego Anglia nie aprobowała. Już w 1919 roku Anglia stała na stanowisku linii Curzona. O tym, że granica „ryska" była oficjalnie uznana po wojnie przez wszystkie rządy angielskie – nie wspomniał Churchill ani słowa. Rosja – ciągnął, która dwa razy została zaatakowana przez Niemców maszerujących przez Polskę, ma prawo do zabezpieczenia swojej wschodniej granicy. Osiągnie to – oznajmia Premier wobec parlamentu i całego świata – nie samą tylko siłą wojskową, lecz za zgodą i sankcją Narodów Zjednoczonych. Rząd brytyjski dopomoże jej do osiągnięcia tego celu. Polska dostanie rekompensatę na zachodzie. Słuchając tej argumentacji, czułem, że ogarnia mnie trudna do opanowania wściekłość. [...] Churchill powtórzył z aprobatą, że Stalin kilka razy zapewnił go w Teheranie, iż pragnie „przywrócenia niezależnego państwa polskiego jako jednego z przodujących w Europie". „Jestem przekonany – oświadczył Premier z powagą z głosie – że ta deklaracja reprezentuje ustaloną politykę Związku Sowieckiego".

Źródło: J. Nowak-Jeziorański, *Kurier z Warszawy*, Kraków 2005, s. 244–245.

? 1. Przedstaw stanowisko brytyjskiego premiera wobec wschodnich granic Polski po zakończeniu II wojny światowej.

2. Na podstawie wiedzy pozaźródłowej określ prawdziwe pobudki działań Winstona Churchilla oraz Józefa Stalina w kwestii wschodniej granicy Polski.

(KRN) – formalnie jako wielopartyjna reprezentacja polskiego społeczeństwa, w rzeczywistości złożona wyłącznie z komunistów. Rada podważała legalność działania rządu na uchodźstwie i Polskiego Państwa Podziemnego. Przewodniczącym KRN wybrano **Bolesława Bieruta, ps. Tomasz**, działacza komunistycznego i przedwojennego sowieckiego agenta. Gwardię Ludową przemianowano na **Armię Ludową**. Jej dowódcą został **gen. Michał Żymierski**, ps. Rola, pracujący w wywiadzie ZSRS, którego przed wojną zdegradowano za afery korupcyjne.

Na początku 1944 r. Armia Czerwona w trakcie walk z Niemcami przekroczyła przedwojenne granice II Rzeczypospolitej. Jednak władze sowieckie dopiero po przejściu przez ich wojska rzeki Bug zaczęły ogłaszać, że wyzwalają tereny polskie. W tym samym czasie w Moskwie działacze Związku Patriotów Polskich oraz członkowie Krajowej Rady Narodowej utworzyli **Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego** (PKWN). O swoim istnieniu komitet poinformował Polaków w Manifeście ogłoszonym 22 lipca 1944 r. na antenie komunistycznego Radia Moskwa. Ze względów propagandowych polscy komuniści utrzymywali,

Manifest PKWN, którego treść oficjalnie ogłoszono 22 lipca 1944 r. w Chełmie, w rzeczywistości został przygotowany i zatwierdzony przez Stalina dwa dni wcześniej w Moskwie.

▪ *fotografia, Lublin, 1944 r.*

że dokument upubliczniono w Chełmie. PKWN obwołał się jedynym legalnym rządem w Polsce. Komuniści za obowiązującą uznali konstytucję marcową z 1921 r. Oznaczało to także, że PKWN nie uznawał polskiego rządu na uchodźstwie, powstałego na mocy konstytucji kwietniowej z 1935 r. Formalnie PKWN skupiał przedstawicieli różnych partii, ale w rzeczywistości pozostawał pod całkowitą kontrolą komunistów. Na czele PKWN stanął **Edward Osóbka-Morawski**, działacz socjalistyczny, a wicepremierami zostali Wanda Wasilewska i Andrzej Witos (brat Wincentego, przedwojennego premiera Polski). Manifest PKWN był rozpowszechniany na polskich ziemiach zajętych przez Armię Czerwoną. Komuniści starali się nie zniechęcić Polaków, w większości wrogich komunizmowi, do nowej władzy. Nie posługiwali się wprost hasłami kojarzonymi z tą ideologią i próbowali zachować pozory niezależności od ZSRS. PKWN zaakceptował linię Curzona jako wschodnią granicę Polski w zamian za zmiany terytorialne na zachodzie. Siedzibą PKWN stał się Lublin, a tereny, którymi administrował, nazwano Polską lubelską. W rzeczywistości władza na polskich ziemiach „wyzwolonych" przez Armię Czerwoną należała do generała NKWD Iwana Sierowa.

KONFERENCJA W JAŁCIE

Nieudzielenie wsparcia walczącej Warszawie przez aliantów spowodowało, że gen. Sosnkowski oskarżył ich o opuszczenie polskiego sojusznika. Jednocześnie protestował przeciwko jakimkolwiek terytorialnym czy politycznym ustępstwom wobec Sowietów. Ostrzegał, że to grozi buntem polskiego wojska. Premier Mikołajczyk, który próbował mimo wszystko porozumieć się ze Stalinem, nakłonił prezydenta

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROTEST PRZECIWKO DECYZJOM Z JAŁTY

13 lutego 1945 r., po upublicznieniu ustaleń konferencji jałtańskiej, Rada Ministrów rządu RP wydała uchwałę, w której potępiła decyzje podjęte przez Wielką Trójkę.

W memorandum złożonym przed konferencją [jałtańską] *rządom W. Brytanii i Stanów Zjednoczonych AP rząd polski wyraził przekonanie, że nie wezmą one udziału w żadnych decyzjach, dotyczących sprzymierzonego państwa polskiego bez konsultowania i zgody państwa polskiego* [...]. *Pomimo to decyzje Konferencji Trzech zostały przygotowane i powzięte nie tylko bez udziału i upoważnienia rządu polskiego, ale i bez jego wiedzy.*

Metoda ta w stosunku do Polski jest nie tylko zaprzeczeniem elementarnych zasad, które obowiązują sojuszników, ale stanowi niewątpliwie porzucenie litery i ducha Karty Atlantyckiej oraz prawa każdego narodu do występowania w obronie własnych interesów.

Rząd polski oświadcza, że decyzje Konferencji Trzech dotyczące Polski nie mogą być uznane przez rząd polski i nie mogą obowiązywać narodu polskiego.

Oderwanie od Polski wschodniej połowy jej terytorium przez narzucenie tzw. Linii Curzona jako granicy polsko-sowieckiej naród polski przyjmie jako nowy rozbiór Polski, tym razem dokonany przez sojuszników Polski.

Zamiar trzech mocarstw utworzenia „tymczasowego rządu polskiego jedności narodowej" za pomocą uzupełnienia narzuconego komitetu lubelskiego, przez bliżej nieokreślonych przedstawicieli demokratycznych partii politycznych polskich i osobistości z emigracji, doprowadzić może jedynie do zalegalizowania mieszania się Sowietów w wewnętrzne sprawy Polski [...].

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2005, s. 280.

? 1. Wymień polityczne i terytorialne decyzje konferencji jałtańskiej.

2. Przedstaw argumenty rządu RP na uchodźstwie protestującego przeciwko ustaleniom Wielkiej Trójki.

Raczkiewicza, by ten usunął Sosnkowskiego ze stanowiska naczelnego wodza. Jego miejsce zajął **gen. Komorowski** – nie mógł on jednak wypełniać swoich zadań, ponieważ trafił do niemieckiej niewoli.

Premier był gotowy na ustępstwa terytorialne na wschodzie, uznanie PPR i włączenie jej do rządzącej koalicji, liczył bowiem w zamian na zachowanie suwerenności Polski. Kiedy jednak toczone w październiku 1944 r. rokowania polsko-sowieckie nie przyniosły rezultatów, a na jaw wyszły decyzje teherańskie, Mikołajczyk podał się do dymisji. Nowym premierem został lider emigracyjnego PPS **Tomasz Arciszewski**, nastawiony antysowiecko. Jego rząd nie zyskał poparcia zachodnich aliantów, co wykorzystał Stalin, który nakazał przekształcenie PKWN w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej.

Podczas spotkania Stalina z Churchillem i Rooseveltem w **Jałcie (4–11 lutego 1945 r.)**

Gabinet premiera rządu RP na uchodźstwie Stanisława Mikołajczyka.

▪ *fotografia, Londyn, 1943 r.*

sprawa polska stanowiła jeden z głównych tematów rozmów. Pod naciskiem dyktatora ZSRS podjęto decyzję, że w Polsce powstanie **Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN)**, do którego wejdą komuniści z Rządu Tymczasowego oraz przedstawiciele „przywódców demokratycznych" z Polski i z zagranicy. Na żądanie Stalina nie użyto nawet

POCZDAM

Trzecia konferencja Wielkiej Trójki rozpoczęła się **17 lipca 1945 r. w Poczdamie**. Głównym celem zgromadzonych było podjęcie decyzji dotyczących Niemiec, ale omawiano tam również sprawę polską. Tym razem na obrady zaproszono delegację TRJN. W Poczdamie ostatecznie określono przebieg polskiej granicy zachodniej. Decyzją zwycięskich mocarstw do Polski przyłączono odebrane Niemcom Śląsk, Pomorze z Gdańskiem oraz Warmię i Mazury. Koncepcję poszerzenia terytorium państwa polskiego na zachód forsował Stalin, który liczył, że Polska w obawie przed niemieckim rewanżem poszuka sojusznika w ZSRS. Obszary te, z wyjątkiem Pomorza Gdańskiego i Warmii, od stuleci nie były związane z państwem polskim. Tylko na części z nich wśród autochtonów dominowali dotąd Polacy. Ziemie na zachodzie, w propagandzie komunistycznej określane jako Ziemie Odzyskane, choć zniszczone przez działania wojenne i rabunkową politykę sowiecką, miały duży potencjał gospodarczy i uznano je za rekompensatę za polskie straty wojenne. Korzystne dla Polski było też uzyskanie szerokiego dostępu do morza. Status Ziem Odzyskanych miał zostać uregulowany przez układ pokojowy z Niemcami.

Komunistyczny plakat propagandowy sławiący zwycięstwo oraz przyłączenie do Polski ziem północnych i zachodnich.

▪ *plakat, Polska, 1945 r.*

? Jakie decyzje w sprawie Polski zapadły na konferencji w Poczdamie?

POSTAĆ HISTORYCZNA

LEOPOLD OKULICKI (1898–1946)

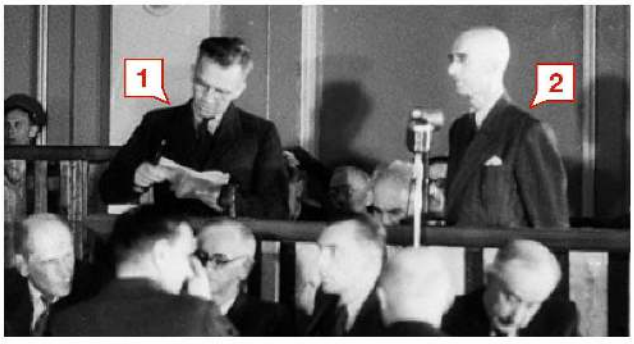

W wieku 15 lat wstąpił do Związku Strzeleckiego, a następnie trafił do Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego. Jako członek POW rozbrajał Niemców w 1918 r., później walczył też w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1939 r. uczestniczył w obronie Warszawy, po czym przeszedł do konspiracji. W 1940 r. został komendantem ZWZ za obszarze okupacji sowieckiej. Aresztowany przez NKWD. Wskutek tortur zadanych mu podczas przesłuchań cierpiał na choroby serca i oczu. Na mocy układu Sikorski–Majski wyszedł na wolność i został szefem sztabu w armii Andersa. W maju 1944 r. przerzucony do kraju, gdzie pełnił funkcję zastępcy szefa sztabu Komendy Głównej AK. Naciskał na wybuch powstania warszawskiego. Po jego upadku pozostał w konspiracji. W marcu 1945 r. podstępnie zatrzymany podczas spotkania z przedstawicielami NKWD i wywieziony do Moskwy. W wyniku tzw. procesu szesnastu skazany na 10 lat łagrów. Został rozstrzelany najprawdopodobniej w Wigilię 1946 r.

określenia „rząd na uchodźstwie". Ponadto po zakończeniu wojny zamierzano przeprowadzić demokratyczne wybory, ale bez międzynarodowej kontroli. Ostatecznie ustalono, że polska granica wschodnia będzie przebiegać wzdłuż **linii Curzona**. Zapadły ponadto decyzje dotyczące północnej i zachodniej granicy Polski, które miały być przesunięte tak, aby zapewnić „znaczny przyrost terytorialny". Jałtańskie decyzje Wielkiej Trójki, w odróżnieniu od postanowień z Teheranu, zostały publicznie ogłoszone. Znaczna część polskiego społeczeństwa była rozczarowana – przekreślały one bowiem nadzieje na niepodległe państwo. Rząd RP na uchodźstwie uznał ustalenia z Jałty za zdradę Polski i złamanie zapisów Karty atlantyckiej. Zaakceptowanie linii Curzona nazwano nowym rozbiorem kraju. Jednocześnie jednak wezwano żołnierzy PSZ do dochowania wierności zachodnim sojusznikom. Mimo ogromnego rozczarowania postawą aliantów jednostki wojska zachowały dyscyplinę.

REPRESJE WOBEC POLSKIEGO PODZIEMIA

W styczniu 1945 r. rozpoczęła się wielka ofensywa Sowietów znad Wisły. Po kilku tygodniach walk ich oddziały dotarły do Odry. Terytorium Polski zostało w całości opanowane przez Armię Czerwoną. Formalnie władzę na tych obszarach przejęli polscy komuniści. Wielomilionowe wojska sowieckie skoncentrowane na ziemiach Polski wraz z siłami bezpieczeństwa rozbudowywanymi przez lokalnych komunistów zaczęły zwalczać podziemie niepodległościowe. W tej sytuacji **19 stycznia 1945 r.** Komendant Główny AK gen. Leopold Okulicki uznał dalsze funkcjonowanie Armii Krajowej za bezzasadne i **rozwiązał AK**. Decyzja ta miała uchronić żołnierzy podziemia przed represjami ze strony nowych okupantów. Nie zaniechano jednak dalszej działalności – część dawnego dowództwa AK weszła w struktury ściślej zakonspirowanej organizacji **„Nie" („Niepodległość")**.

Leopold Okulicki 1 **i Jan Stanisław Jankowski** 2 podczas procesu w Moskwie. Pierwszy z nich został skazany na 10, a drugi na 8 lat pozbawienia wolności. Obydwaj nie doczekali wyjścia na wolność, zostali zamordowani na polecenie władz sowieckich w trakcie odbywania kary.

▪ *fotografia, Moskwa, VI 1945 r.*

Pod naciskiem Brytyjczyków przywódcy Polskiego Państwa Podziemnego podjęli próbę porozumienia z komunistycznym Rządem Tymczasowym i stojącymi za nim władzami sowieckimi. **Gen. Leopold Okulicki**, Delegat Rządu RP na Kraj **Jan Stanisław Jankowski**, przewodniczący Rady Jedności Narodowej **Kazimierz Pużak** otrzymali listowne zaproszenia do rozmów z rezydentem NKWD na ziemiach polskich gen. **Iwanem Sierowem**. Kiedy udali się na spotkanie do Pruszkowa, mimo gwarancji bezpieczeństwa, zostali aresztowani i wywiezieni do Moskwy. Tam oskarżono ich o szpiegostwo, dywersję i działalność przeciwko interesom bezpieczeństwa ZSRS, a następnie postawiono przed sowieckim sądem. W czerwcu 1945 r. w tzw. **procesie szesnastu** (od liczby oskarżonych) skazano ich na wieloletnie kary więzienia. Niektórzy, złamani śledztwem, ujawnili Sowietom struktury i działalność AK oraz „Nie". Najwyższy wyrok, 10 lat więzienia, otrzymał gen. Okulicki. Wielu skazanych, mimo dość krótkich wyroków, nigdy już nie wyszło na wolność. Aresztowanie i proces szesnastu spowodowały rozbicie sił podziemia. Mocarstwa zachodnie nie zareagowały na to bezprawne działanie, ponieważ uznały Polskę za strefę wpływów ZSRS.

TYMCZASOWY RZĄD JEDNOŚCI NARODOWEJ

W **czerwcu 1945 r.** w Moskwie odbyły się także obrady przedstawicieli mocarstw alianckich z udziałem reprezentantów Rządu Tymczasowego oraz grupy polskich niekomunistycznych polityków z emigracji i z kraju. Wśród nich był

Członkowie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej: premier Edward Osóbka-Morawski 1, wicepremier i minister rolnictwa Stanisław Mikołajczyk 2 oraz minister informacji i propagandy Stefan Matuszewski 3.

▪ *fotografia, Warszawa, VI 1945 r.*

Stanisław Mikołajczyk, który jako zwolennik kompromisu z polskimi komunistami, pod koniec 1944 r. złożył dymisję z urzędu premiera rządu RP na uchodźstwie. Działania Mikołajczyka krytycznie ocenili pozostali politycy emigracyjni – uznali, że swoją postawą dawał on moralne przyzwolenie na funkcjonowanie systemu komunistycznego w Polsce.

Podczas rozmów w Moskwie ustalono ostateczny skład Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN). Premierem został Edward Osóbka-Morawski, a wicepremierami mianowano Władysława Gomułkę oraz Stanisława Mikołajczyka. W ciągu kilku najbliższych miesięcy TRJN został uznany przez większość państw świata, w tym ZSRS, USA i Wielką Brytanię, co było równoznaczne z delegalizacją rządu RP na uchodźstwie. Polski rząd emigracyjny protestował, ale w ówczesnej sytuacji politycznej nie miało to już wpływu na rozwój wydarzeń.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw decyzje podjęte w sprawie Polski na konferencji w Teheranie.
2. Omów postawę rządów Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych wobec Polski w okresie II wojny światowej.
3. Wyjaśnij, dlaczego zachodni alianci odwrócili się od rządu RP na uchodźstwie.
4. Scharakteryzuj proces ustanawiania komunistycznych władz w wyzwolonej Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z.A. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki. Polityka zagraniczna rządu Rzeczypospolitej Polskiej na obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipca 1943–28 listopada 1944)*, Oświęcim 2015.

8 POLACY W KOALICJI ANTYHITLEROWSKIEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak się zakończył spór o armię gen. Andersa przebywającą w ZSRS?
2. Jaki był przebieg bitwy powietrznej o Anglię?

POLSKA ARMIA WE FRANCJI

Gen. Władysław Sikorski, premier rządu RP na uchodźstwie, za najważniejsze zadanie nowych władz uważał odbudowę polskiej armii. Na mocy umów z aliantami powstały **Polskie Siły Zbrojne** (PSZ), liczące ok. 80 tys. żołnierzy. Było to możliwe dzięki Sikorskiemu, który zabiegał o odpowiednie wyposażenie polskich jednostek, mimo niechętnej niekiedy postawy Francji. Do PSZ wstępowali przedstawiciele francuskiej Polonii oraz Polacy, którzy wyjechali z okupowanego kraju, głównie przez Węgry i Rumunię. Ludność tych państw chętnie przyjmowała polskich uciekinierów, a władze milcząco zezwalały na ich ucieczki z obozów internowania i nielegalne przekraczanie granic.

Według ustaleń we Francji miały powstać cztery dywizje piechoty i brygady pancerno-motorowej. Ponadto we francuskiej Syrii zaczęto tworzyć Brygadę Strzelców Karpackich, a we Francji i w Wielkiej Brytanii – polskie jednostki lotnictwa. Funkcjonowała także Polska Marynarka Wojenna. Jeszcze przed wybuchem wojny do portów brytyjskich zawinęły trzy niszczyciele ORP: Burza, Grom i Błyskawica, a później dołączyły do nich dwa okręty podwodne – Orzeł i Wilk.

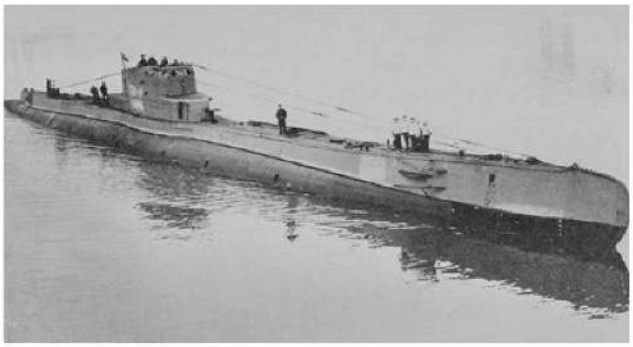
W 1940 r. polskie oddziały uczestniczyły w walkach z Niemcami we Francji. Ze względu na to, że pozostawały one w rozproszeniu na różnych odcinkach frontu, szybko zostały rozbite.

▸ 1 Dywizja Grenadierów po ciężkich bojach m.in. pod Lagarde [czyt.: la**gard**] została roz-

WARTO WIEDZIEĆ

ORP Orzeł

Ten duży i nowoczesny okręt podwodny został zbudowany w stoczni holenderskiej. Środki na jego zakup pochodziły częściowo ze zbiórki na Fundusz Obrony Morskiej. Na początku wojny okręt służył do osłaniania Helu przed ewentualnym niemieckim desantem, a następnie zawinął do portu w Tallinnie, gdzie został internowany przez Estończyków. Polscy marynarze pod dowództwem kpt. Jana Grudzińskiego – pomimo braku map oraz pogoni niemieckiej i sowieckiej – w październiku 1939 r. zdołali dotrzeć do Wielkiej Brytanii. W czasie walk o Norwegię Orzeł zatopił niemiecki statek transportowy Rio de Janeiro. Wkrótce jednak sam zaginął podczas patrolu. Do dziś nie zlokalizowano miejsca, w którym trafił na dno.

Okręt podwodny ORP Orzeł zaginął w czasie działań patrolowych. Jego wraku nie udało się odnaleźć.

▪ *fotografia, lata 40. XX w.*

? W jakich działaniach podczas II wojny światowej brał udział ORP Orzeł?

KAMPANIA NORWESKA

Kiedy w listopadzie 1939 r. rozpoczęła się wojna zimowa, alianci postanowili pomóc Finlandii m.in. poprzez wysłanie tam polskich oddziałów. W tym celu powołano **Samodzielną Brygadę Strzelców Podhalańskich** pod dowództwem **gen. Zygmunta Szyszko-Bohusza**. Jednostka liczyła ok. 5 tys. żołnierzy. Ostatecznie operacji w Finlandii nie przeprowadzono, a w **maju 1940 r.** żołnierze zostali skierowani na pomoc Norwegii, w rejon strategicznie ważnego portu w **Narwiku**, o który trwały zacięte walki z siłami III Rzeszy. Było to pierwsze zbrojne starcie polskich żołnierzy z wojskami niemieckimi po wrześniu 1939 r. Brygada gen. Szyszko-Bohusza odbiła wprawdzie port z rąk Niemców, ale ponieważ alianci przegrali kampanię norweską, Polaków ewakuowano drogą morską do Francji. W walkach w Norwegii brały także udział polskie okręty i statki. Zaginął wówczas okręt podwodny ORP Orzeł, a niemieckie Luftwaffe zatopiło w Narwiku niszczyciel ORP Grom.

Żołnierze Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich podczas walk o port w Narwiku.
▪ *fotografia, Norwegia, V 1940 r.*

? Które polskie jednostki wojskowe wzięły udział w kampanii norweskiej?

wiązana, a jej żołnierze próbowali się przedostać do Wielkiej Brytanii.

- 2 Dywizja Strzelców Pieszych po stoczonych walkach przeszła na terytorium neutralnej Szwajcarii, gdzie została internowana.
- 10 Brygada Kawalerii po walkach w rejonie Montbard [czyt.: mą**bar**] przebiła się do portów i bez sprzętu została ewakuowana na Wyspy Brytyjskie.
- Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich po powrocie z Norwegii została rozbita przez czołgi niemieckie w Bretanii.
- Lotnicy z Dywizjonu Warszawskiego po walkach przedostali się do Anglii. Klęska Francji była całkowitym zaskoczeniem dla gen. Sikorskiego. Bezkrytyczna wiara w potęgę tego państwa sprawiła, że premier zbyt późno wydał rozkaz ewakuacji. W rezultacie udało się przetransportować na Wyspy Brytyjskie tylko kilkanaście tysięcy polskich żołnierzy.

W obawie przed oskarżeniem o tchórzostwo gen. Sikorski nie zamierzał opuszczać Francji. Ostatecznie został ewakuowany na pokładzie brytyjskiego samolotu, przysłanego na specjalny rozkaz Churchilla. Polaków w Wielkiej Brytanii witano entuzjastycznie, jako najwierniejszych sojuszników. Nową siedzibą polskiego rządu na wiele lat stał się Londyn, z tego powodu rząd RP na uchodźstwie nazywano niekiedy **rządem londyńskim**.

ODBUDOWA WOJSK W WIELKIEJ BRYTANII

Po ewakuacji do Wielkiej Brytanii polskie władze natychmiast przystąpiły do odbudowy polskiej armii. Wkrótce powstały cztery dywizjony lotnicze, które wsławiły się podczas bitwy o Anglię. W połowie 1941 r. Polskie Siły Powietrzne dowodzone przez gen. Stanisława Ujejskiego liczyły już dziewięć dywizjonów myśliwskich (w tym jeden nocny) i cztery bombowe.

W walkach na morzach i oceanach uczestniczyła polska marynarka, rozbudowana dzięki okrętom i statkom handlowym wypożyczonym od Brytyjczyków. Polskie okręty brały udział w bitwie o Atlantyk, gdzie osłaniały konwoje i zwalczały niemieckie okręty podwodne. W maju 1942 r. niszczyciel **ORP**

TEKST ŹRÓDŁOWY

DYWIZJON 303

Jan Zumbach, jeden z czołowych pilotów 303 Dywizjonu Myśliwskiego Warszawskiego im. Tadeusza Kościuszki, w swojej autobiografii zamieścił opisy walk z niemieckimi messerschmittami podczas powietrznej bitwy o Anglię w 1940 r.

Była piękna pogoda, bez najmniejszej nawet chmurki na niebie. Eskadra A znajdowała się od pół godziny w stanie gotowości bojowej, co oznaczało, że każdy z jej pilotów siedział w kabinie swego samolotu z radiostacją włączoną na odbiór, do samolotów dołączone były baterie rozruchowe uruchamiające silniki na pierwszy sygnał. Rozbrzmiał on niemal równocześnie z momentem wystrzelenia w niebo czerwonych rakiet, zabraniających na lotnisku wykonywania jakichkolwiek ruchów innych niż start samolotów. Dziesięć sekund później nasze Hurricane toczyły się z dużą prędkością za samolotem dowódcy dywizjonu [...].

Chłopcy nasi zaatakowali od słońca, uderzając w tylną straż nieprzyjacielskich myśliwców. Sytuacja była tym korzystniejsza, że uwaga Niemców była całkowicie zaabsorbowana dywizjonem Spitfirów, który zabierał się właśnie do zaatakowania bombowców. Zanim otrząsnęli się z zaskoczenia, trzy płonące Messerschmitty spadały już na ziemię [...]. *Gdy chłopcy znaleźli się nad lotniskiem, kręcili beczki zwycięstwa, rozpierała nas duma. Dywizjon 303 otworzył wspaniałą listę zestrzałów: nasz angielski dowódca, major R. G. Kellett i nasi rodacy, porucznik Zdzisław Henneberg i sierżant Stanisław Karubin zestrzelili po jednym Messerschmitcie, podczas gdy Kazimierz Wünsche i Eugeniusz Szaposznikow osiągnęli po jednym zestrzale prawdopodobnym. Najważniejszym jednak osiągnięciem dywizjonu było to, że wraz ze Spitfire'ami innych dywizjonów zdołał uniemożliwić wykonania przez armadę Luftwaffe bombardowania Londynu, bohaterskiego miasta, od tygodni nękanego nalotami niemieckimi.*

Następnego dnia napłynęły na lotnisko oficjalne gratulacje. Brytyjczycy przekonali się nareszcie o naszej wartości bojowej [...]. *Rozsadzała nas duma.*

Źródło: J. Zumbach, *Ostatnia walka: moje życie jako lotnika, przemytnika i poszukiwacza przygód*, Warszawa 2007, s. 140–151.

? 1. Oceń skuteczność bojową Dywizjonu 303.
2. Opisz postawę Brytyjczyków wobec polskich lotników.

Piorun wziął udział w pościgu za niemieckim pancernikiem Bismarck. Polski okręt wykrył potężnego wroga i przez ponad godzinę prowadził z nim walkę, aż do przybycia głównych sił brytyjskich. W konwojach wsławił się także **ORP Błyskawica**, nazywany *lucky ship* (pol. 'szczęśliwy okręt'), ponieważ z wszystkich zagrożeń wychodził niemal bez szwanku. Polskie okręty pływały też po Morzu Śródziemnym.

Niszczyciel ORP Błyskawica walczył po stronie aliantów od września 1939 r. Po wojnie wrócił do Polski i rozpoczął służbę w komunistycznej Marynarce Wojennej. Obecnie okręt, na którym znajduje się muzeum, jest zacumowany przy nabrzeżu w Gdyni.

▪ *fotografia, lata 40. XX w.*

Polskie wojska lądowe były stosunkowo nieliczne, do tego złożone głównie z kadry oficerskiej, dlatego próbowano zwiększyć ich siły poprzez nowoczesne uzbrojenie. W Wielkiej Brytanii powstał **1 Korpus PSZ** dowodzony przez gen. Mariana Kukiela. Większość polskich żołnierzy stacjonowała jednak w Szkocji, gdzie szykowała się do odparcia ewentualnego niemieckiego desantu. Powstała tam **1 Dywizja Pancerna**, której dowódcą był gen. Stanisław Maczek. W tym okresie na Wyspach Brytyjskich utworzono też **1 Samodzielną Brygadę Spadochronową**

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy w bitwie o Anglię

10 maja 1940 r. Niemcy przystąpili do nalotów na Wielką Brytanię, co dało początek powietrznej bitwie o Anglię. Na Wyspach działały wówczas dwa polskie dywizjony myśliwskie (302 i 303) oraz dwa bombowe (301 i 300). Samoloty myśliwskie pilotowane przez świetnie wyszkolonych polskich lotników, doświadczonych już w powietrznych starciach, osłaniały Londyn, który był głównym celem ataków nazistów. Piloci bombowców przeprowadzali zaś nocne naloty na niemieckie porty.

Szczególną sławę zyskał 303 Dywizjon Myśliwski Warszawski im. Tadeusza Kościuszki, uznawany za najskuteczniejszą jednostkę lotniczą podczas bitwy o Anglię. Polscy piloci stosowali taktykę nieznaną Brytyjczykom – do bombowców i myśliwców nieprzyjaciela podchodzili bardzo blisko, tak jakby chcieli się z nimi zderzyć. Zestrzelili ponad 200 niemieckich maszyn, co stanowiło ponad 10% strat poniesionych przez Luftwaffe. Ponadto kilkudziesięciu polskich pilotów służyło także w dywizjonach brytyjskich. Polscy lotnicy swoimi umiejętnościami i wolą walki zyskali szacunek Brytyjczyków, którzy początkowo podchodzili do nich z dużą nieufnością.

Asy myśliwskie Dywizjonu 303 w bitwie o Anglię

Josef František
17 zestrzeleń

Witold Urbanowicz
15 zestrzeleń

Samoloty należące do 303 Dywizjonu Myśliwskiego Warszawskiego im. Tadeusza Kościuszki podczas bitwy o Anglię. Jednostka wchodziła w skład Polskich Sił Zbrojnych, które walczyły początkowo we Francji, a potem u boku RAF na Wyspach Brytyjskich.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.*

? W jaki sposób Polacy przyczynili się do zwycięstwa Brytyjczyków podczas bitwy o Anglię?

płk. Stanisława Sosabowskiego. Polacy liczyli, że po wybuchu powstania w kraju to właśnie spadochroniarze jako pierwsi ruszą na pomoc okupowanej ojczyźnie.

Istotną rolę odgrywał także polski **wywiad wojskowy**, który wykorzystał zarówno przedwojenną kadrę, jak i nowych agentów, aby stworzyć potężną siatkę szpiegowską obejmującą Europę i Afrykę Północną.

POLACY NA FRONCIE ZACHODNIM

Podczas gdy 1 Korpus PSZ stacjonował w Wielkiej Brytanii, **2 Korpus** został utworzony na Bliskim Wschodzie – z połączenia armii **gen. Władysława Andersa** ewakuowanej z ZSRS z innymi jednostkami stacjonującymi na tym terenie, m.in. Samodzielną Brygadą Strzelców Karpackich. W 1944 r. 2 Korpus, liczący ok. 50 tys. żołnierzy, przerzucono do Włoch, gdzie uczestniczył w walkach z Niemcami. Chrzest bojowy polscy żołnierze przeszli podczas walk o klasztor na **Monte Cassino** (więcej na ten temat na s. 88). Gen. Anders był świadomy trudności, jakie może sprawić szturm na tak dobrze broniony rejon, jednak liczył, że ewentualne zwycięstwo Polaków przyniesie im korzyści polityczne. Miał też udowodnić odwagę polskich żołnierzy, posądzanych przez Sowietów o tchórzostwo. Ostatecznie **18 maja 1944 r.** po ciężkich walkach Polacy opanowali klasztor, co otworzyło aliantom drogę na Rzym. Bitwa o Monte Cassino nie zapewniła jednak Polakom oczekiwanych korzyści. Opinia publiczna na Zachodzie była skupiona na wydarzeniach w Normandii.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW ANDERS (1892–1970)

W czasie I wojny światowej służył w rosyjskiej armii. W powstaniu wielkopolskim pełnił funkcję szefa sztabu, a podczas wojny polsko-bolszewickiej – dowódcy 15 Pułku Ułanów Poznańskich. Mimo że nie poparł zamachu majowego przeprowadzonego przez Piłsudskiego, nie złamało to jego kariery wojskowej. W 1939 r. dowodził Nowogródzką Brygadą Kawalerii, a w czasie próby przebicia się na Węgry, raniony przez bojówki ukraińskie, trafił do sowieckiej niewoli. Zwolniony z więzienia po podpisaniu układu Sikorski–Majski. Stanął na czele armii polskiej w ZSRS, z którą później ewakuował się na Bliski Wschód. Jako dowódca 2 Korpusu PSZ zdobył m.in. Monte Cassino. Ostro krytykował decyzję o zorganizowaniu powstania w Warszawie i postanowienia konferencji w Jałcie. Po wojnie pozostał na emigracji, a komunistyczne władze Polski pozbawiły go stopnia wojskowego i obywatelstwa. Zmarł w Londynie i został pochowany na cmentarzu wojskowym pod Monte Cassino.

W kolejnych miesiącach 2 Korpus PSZ uczestniczył w wyzwalaniu północnych Włoch, m.in. Ankony i Bolonii.

1 Korpus PSZ wszedł do walki po otwarciu drugiego frontu we Francji. W **sierpniu 1944 r.** 1 Dywizja Pancerna pod dowództwem gen. Stanisława Maczka wzięła udział w **bitwie pod Falaise**, podczas której przyczyniła się do okrążenia i zniszczenia niemieckich jednostek w Normandii. Później jej żołnierze wyzwalali północną Belgię i Holandię, po czym dotarli do Niemiec, gdzie zajęli główną bazę niemieckiej marynarki w Wilhelmshaven [czyt.: wilhelmshawen].

W WALKACH NA PUSTYNI

W 1939 r. w Syrii powstała brygada piechoty dowodzona przez płk., a później gen. brygady **Stanisława Kopańskiego**. Pierwotnie zamierzano ją wykorzystać do ataku na południowe granice ZSRS, głównie okolice Baku bogate w ropę. Po klęsce Francji jednostka przeszła na tereny Palestyny kontrolowanej przez Brytyjczyków. Oddział ten, jako **Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich**, brał udział w licznych walkach w Afryce Północnej. Do najważniejszych należy obrona **Tobruku** przed atakami niemiecko-włoskimi (więcej zob. s. 49). Niemiecka propaganda nazywała pogardliwie obrońców tego ważnego libijskiego portu „szczurami Tobruku", co z czasem stało się określeniem zaszczytnym. W grudniu 1941 r. SBSK walczyła w bitwie pod Gazalą, otwierającą drogę do Cyrenajki. Było to pierwsze pełne polskie zwycięstwo na lądzie podczas II wojny światowej.

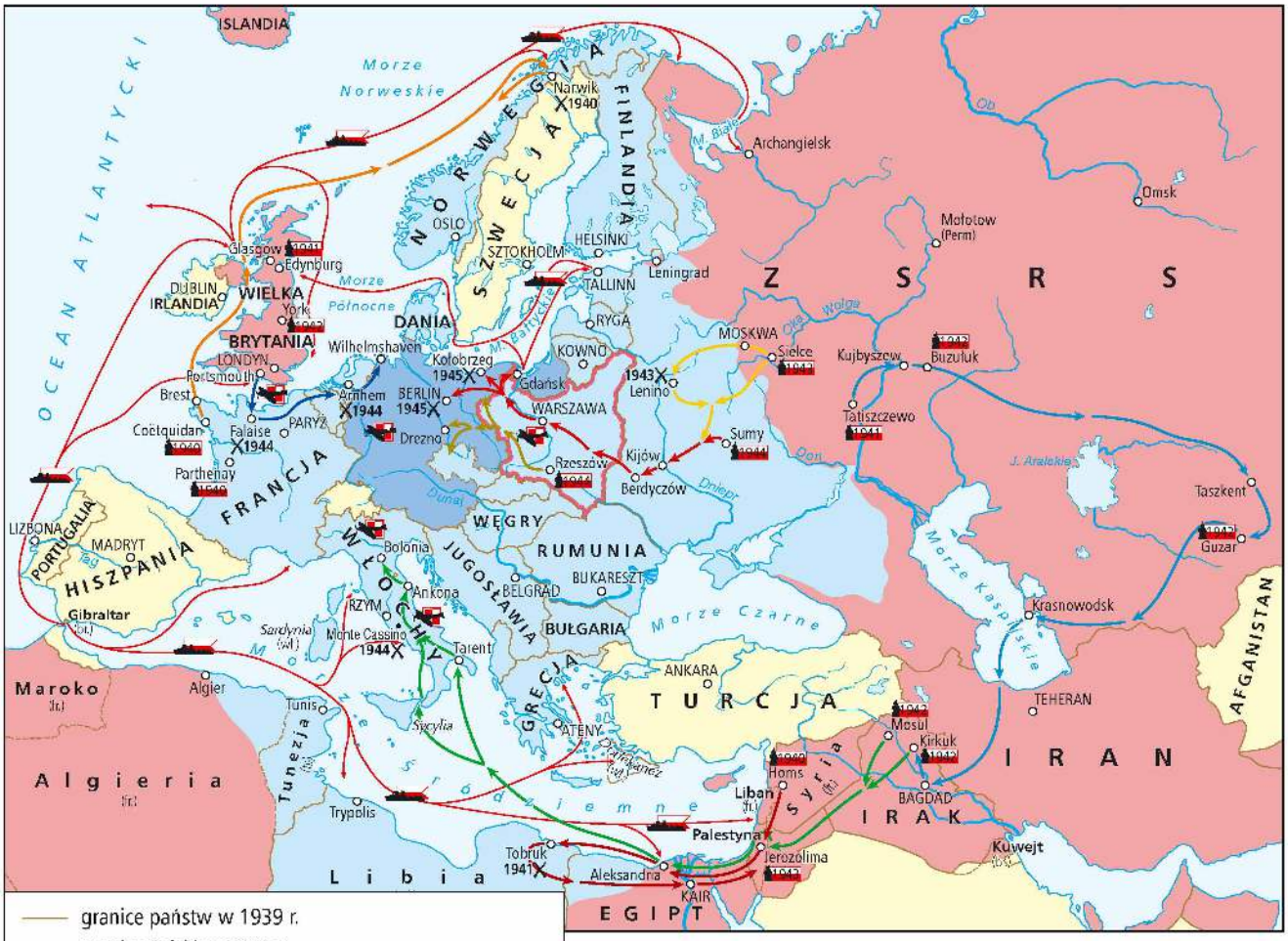

Stanowisko moździerza obsługiwane przez żołnierzy z Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, której dowódcą był gen. brygady Stanisław Kopański.

▪ *fotografia, Tobruk, 1941 r.*

? Jakie sukcesy militarne odniosła Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich?

WALKA Z OKUPANTEM

? 1. Wymień państwa, w których powstawały jednostki wojsk polskich.

2. Wskaż na mapie trasę ewakuacji armii gen. Andersa.

W Europie Zachodniej walczyła też **1 Samodzielna Brygada Spadochronowa**. Jej żołnierze, wbrew swoim oczekiwaniom, nie zostali jednak przerzuceni do Polski, aby pomóc warszawskim powstańcom. Brytyjczycy uznali, że przetransportowanie tak dużej jednostki wraz z wyposażeniem na odległość przekraczającą 1000 km jest nierealne. Sosabowski powstrzymał bunt narastający wśród żołnierzy, a brygadę skierowano do udziału w operacji powietrznodesantowej „Market-Garden" (więcej zob. s. 89). We wrześniu 1944 r. Polacy zostali zrzuceni pod Arnhem w Holandii, gdzie ponieśli duże straty. Ponieważ Sosabowski wcześniej krytykował plan całej operacji, Brytyjczycy oskarżyli Polaków o spowodowanie klęski.

W walkach na froncie zachodnim uczestniczyły również polskie dywizjony lotnictwa oraz silna marynarka wojenna i handlowa. Polski krążownik ORP Dragon skutecznie zwalczał niemieckie baterie nadbrzeżne w Normandii, jednak został ciężko uszkodzony i musiano go wycofać ze służby.

SZLAK ARMII ANDERSA

Możliwość utworzenia w ZSRS Polskich Sił Zbrojnych dała nadzieję na powrót do ojczyzny tysiącom Polaków zesłanych w głąb tego kraju. Z tego powodu do miejsc werbunku, mimo trudności ze strony władz sowieckich, przybywali nie tylko mężczyźni zdatni do służby wojskowej, lecz także osoby starsze, kobiety oraz dzieci. W 1942 r., gdy Stalin wydał zgodę na ewakuację armii Andersa z ZSRS, wszyscy oni wspólnie rozpoczęli wędrówkę przez Azję i Afrykę do Europy.

Gen. Władysław Anders dostał się do sowieckiej niewoli 29 września 1939 r. NKWD przetrzymywało go prawie dwa lata, m.in. w więzieniu na moskiewskiej Łubiance. Na czele polskiej armii w ZSRS stanął 10 sierpnia 1941 r.

- trasa ewakuacji armii polskiej gen. Andersa z ZSRS
- kierunki przemieszczania się i działań 2 Korpusu Polskiego (1943–1945)
- powojenne kierunki migracji żołnierzy 2 Korpusu Polskiego
- ważniejsze bitwy 2 Korpusu Polskiego
- miejsca formowania wojsk polskich w ZSRS
- miejsca formowania 2 Korpusu Polskiego

WIELKA BRYTANIA
LONDYN
BERLIN
WARSZAWA
III RZESZA
M. Bałtyckie
Bolonia IV 1945
Ankona VII 1944
WŁOCHY
RZYM
Monte Cassino V 1944
Tarent
Morze Śródziemne

4 LOSY POWOJENNE

W chwili zakończenia wojny 2 Korpus PSZ liczył ok. 113 tys. żołnierzy, ponieważ przyjmowano do niego Polaków oswobodzonych z niemieckich obozów. Po demobilizacji na powrót do kraju zdecydowało się ok. 68 tys. żołnierzy, głównie tych, którzy nie doświadczyli sowieckich łagrów. Pozostali udali się przeważnie do Wielkiej Brytanii.

3 KAMPANIA WŁOSKA

Po reorganizacji 2 Korpus PSZ trafił w grudniu 1943 r. na front włoski. Polacy wzięli udział w bitwie o klasztor Monte Cassino, którego zdobycie było kluczowe dla przełamania niemieckich umocnień nazywanych Linią Gustawa. Później żołnierze gen. Andersa walczyli pod Ankoną i wzięli udział w bitwie o Bolonię.

Odznaka bojowa 2 Korpusu PSZ

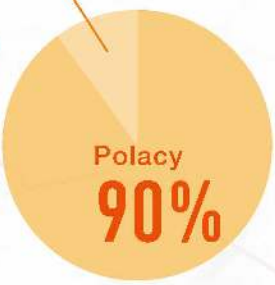
WĘDRÓWKA ARMII ANDERSA W LICZBACH:

- **115 742** osoby
- **12 500** kilometrów
- **1334** dni

78 470 żołnierzy

37 272 cywilów
w tym:
13 948 dzieci

SKŁAD NARODOWOŚCIOWY ARMII ANDERSA

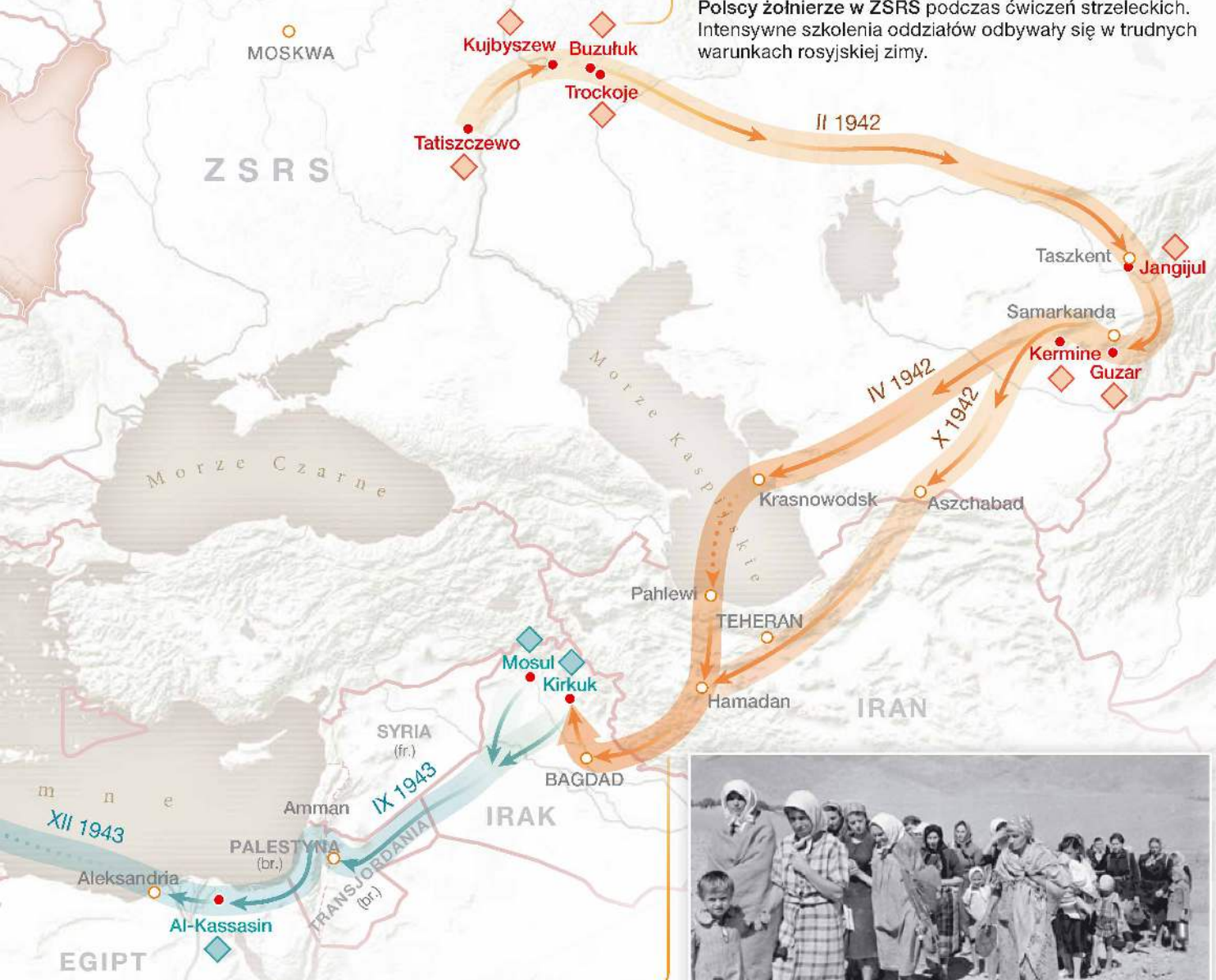

1 UTWORZENIE ARMII ANDERSA I JEJ EWAKUACJA

Oddziały polskiej armii w ZSRS zaczęto formować już w sierpniu 1941 r. Pod koniec września Polacy otrzymali pierwsze dostawy sprzętu bojowego – karabiny, działa, broń przeciwlotniczą i moździerze. Od razu przystąpili do intensywnych szkoleń. W lutym 1942 r. polskie jednostki przeniesiono do Azji Środkowej. Fatalne warunki klimatyczne sprawiły, że ponad 10 tys. Polaków zmarło tam na tyfus. Z powodu pogorszenia stosunków między rządem polskim w Londynie a Moskwą wiosną 1942 r. część polskich oddziałów rozpoczęła ewakuację z ZSRS do Iranu. Ostatecznie na mocy porozumienia Stalina z Churchillem trafiła tam cała polska armia.

Polscy żołnierze w ZSRS podczas ćwiczeń strzeleckich. Intensywne szkolenia oddziałów odbywały się w trudnych warunkach rosyjskiej zimy.

2 POLACY NA BLISKIM WSCHODZIE

Z Iranu polskie oddziały wojskowe przeniesiono do Iraku, gdzie po połączeniu z Samodzielną Brygadą Strzelców Karpackich sformowano z nich 2 Korpus PSZ. Z kolei cywilów, w tym wiele osieroconych dzieci, po kilku miesiącach wysłano do innych krajów, m.in. do Palestyny, Indii, Nowej Zelandii, Kenii, Tanganiki, Południowej Afryki, a nawet Meksyku.

Polscy cywile ewakuowani z ZSRS przebywali w Iranie jedynie kilka miesięcy ze względu na Sowietów, którzy okupowali część tego kraju, oraz zagrożenie niemiecką ofensywą na Kaukaz.

Żołnierze polscy na pozycjach przed atakiem na Widmo, jedno ze wzgórz otaczających klasztor na Monte Cassino.

▪ *fotografia, Monte Cassino, maj 1944 r.*

Polskie lotnictwo prowadziło działania w Normandii, gdzie zestrzeliwało niemieckie pociski V-1 wycelowane w Londyn. Pod koniec wojny lotnictwo PSZ składało się z 14 dywizjonów lotniczych – myśliwskich, bombowych, rozpoznawczych oraz jednego do działań specjalnych (m.in. zrzutów broni dla partyzantów).

Mimo ponoszonych strat liczebność polskiego wojska stale wzrastała. Do oddziałów wcielano bowiem polskich robotników przymusowych z wyzwalanych terenów czy polskich jeńców z Wehrmachtu. Pod koniec wojny Polskie Siły Zbrojne, podporządkowane rządowi RP na uchodźstwie, liczyły ok. 200 tys. żołnierzy. Po zakończeniu walk większość z nich pozostała na emigracji, gdzie często żyła w biedzie i zapomnieniu. Polskich żołnierzy, walczących z olbrzymim poświęceniem u boku aliantów, nie zaproszono też na paradę zwycięstwa, która odbyła się 8 czerwca 1946 r. w Londynie.

POLSKA ARMIA U BOKU ZSRS

W ZSRS od marca 1943 r. działał **Związek Patriotów Polskich** (ZPP), który zajmował się organizowaniem sił polskich u boku Armii Czerwonej. W Sielcach nad Oką została sformowana **1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**. Moskiewskie władze, dla celów propagandowych, starały się zachować odrębność narodową tej formacji. Żołnierze otrzymali polskie mundury z symbolami orła, chociaż o innym wzorze niż przed wojną i bez korony. Sowieci zezwolili też polskim jednostkom na udział w nabożeństwach i pełnienie obowiązków przez duchownych – kapelanów wojskowych.

W skład formacji utworzonej na terenie ZSRS wchodzili Polacy wywiezieni z Kresów Wschodnich, często byli więźniowie łagrów, którzy nie zdołali dołączyć do armii Andersa. Do wojska wstępowały również kobiety (utworzono z nich odrębny batalion). Kadrę oficerską stanowili w większości oficerowie sowieccy, choć niektórzy o dalekich polskich korzeniach, zwani potocznie „popami" („pełniący obowiązki Polaka"). Dowódcą polskiej armii został **Zygmunt Berling**, przedwojenny polski oficer awansowany przez Sowietów do rangi generała, który uniknął śmierci w Katyniu, ponieważ przystał na współpracę z NKWD. W 1941 r. wstąpił do armii Andersa, ale póź-

Żołnierze 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki podczas natarcia na nieprzyjaciela. Chrzest bojowy tej jednostki pod Lenino pokazał wysoką wartość bojową polskich żołnierzy, którzy – choć byli słabo wyszkoleni i niedoświadczeni – przedarli się przez pierwszą linię nieprzyjaciela i zajęli dwie kluczowe pozycje.

▪ *fotografia, Lenino, 1943 r.*

POLACY NA FRONCIE WSCHODNIM

Po nieudanej próbie przyjścia z pomocą walczącej Warszawie i błędach operacyjnych popełnionych podczas walk w okolicy stolicy gen. Berling został odwołany ze stanowiska dowódcy polskiej armii. Na czele 1 Armii WP stanął wówczas gen. Stanisław Popławski (właściwie: Siergiej Grochow). Jednostka ponownie weszła do akcji podczas operacji wiślańsko-odrzańskiej w styczniu 1945 r. Jej żołnierze wzięli udział w wyzwoleniu ruin Warszawy, a później w walkach o Pomorze, gdzie przełamali niemiecką obronę **Wału Pomorskiego**, zajęli **Kołobrzeg** i walczyli pod Gdynią. Po sforsowaniu Odry w kwietniu 1945 r. wydzielone z 1 Armii jednostki, w tym 1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, uczestniczyły w zdobywaniu **Berlina**. W tym okresie **2 Armię WP** skierowano na Łużyce, gdzie – fatalnie dowodzona przez **gen. Karola Świerczewskiego** – poniosła ogromne straty podczas bitwy o Budziszyn. W ostatnich dniach wojny jej żołnierze wyzwalali Czechosłowację.

Czołgi i piechota z jednostek 1 Armii WP podczas natarcia na froncie wschodnim. Najcięższe walki Polacy toczyli o przełamanie Wału Pomorskiego – linii fortyfikacji wzniesionych na wschodniej granicy III Rzeszy już w latach 30. XX w.

▪ *fotografia, Pomorze, 1945 r.*

? W walkach o jakie miejscowości brali udział polscy żołnierze na froncie wschodnim?

niej z niej zdezerterował. Dywizję Berlinga po krótkim przeszkoleniu wojskowym wysłano na front, gdzie walczyła w **bitwie pod Lenino** na Białorusi **12–13 października 1943 r.** Polacy ponieśli duże straty – zginęło ok. 25% z 12 tys. żołnierzy. Komunistyczna propaganda przedstawiała jednak to starcie jako znaczący sukces polskiej formacji. Po bitwie pod Lenino jednostkę wycofano z frontu, a następnie po wcieleniu kolejnych ochotników utworzono z niej **1 Armię Wojska Polskiego** pod wodzą Berlinga. W połowie 1944 r. liczyła ona 100 tys. żołnierzy. W tym czasie w ZSRS powstał też batalion specjalny, wyszkolony do działań rozpoznawczo-dywersyjnych. Kilkuset jego żołnierzy przerzucono na spadochronach na tereny okupowane przez Niemców.

Po wejściu Armii Czerwonej na ziemie polskie liczebność wojsk podporządkowanych polskim komunistom pod wodzą gen. Michała Żymierskiego, ps. Rola, wzrosła do ok. 400 tys. żołnierzy. Jeszcze latem 1944 r. ogłoszono utworzenie 2 Armii WP. Do jednostek wcielano ochotników, ale ogłoszono także przymusowy pobór. Znaczną część kadry oficerskiej stanowili żołnierze oddelegowani z Armii Czerwonej.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach polscy żołnierze ewakuowali się z Francji w połowie 1940 r.
2. Opisz proces tworzenia polskiej armii w Wielkiej Brytanii.
3. Scharakteryzuj polskie formacje działające u boku Armii Czerwonej.
4. Wymień formacje polskie, które walczyły na frontach II wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Dubiel, J. Kozak, *Polacy w II wojnie światowej*, Warszawa 2003.
Polski wysiłek zbrojny w drugiej wojnie światowej, red. T. Panecki, Warszawa 1999.

Podsumowanie rozdziału II
Polacy podczas II wojny światowej

1 Pod dwiema okupacjami

1. 28 września ZSRS i III Rzesza podpisały traktat o granicach i przyjaźni, który dotyczył przesunięcia granic oraz wspólnego zwalczania polskiej konspiracji.
2. Decyzją Hitlera część zachodnich ziem polskich wcielono do III Rzeszy. Te obszary miały ulec całkowitej germanizacji. Z pozostałych terytoriów utworzono Generalne Gubernatorstwo zależne od Berlina. Na czele GG stał Hans Frank.
3. Tereny okupowane na wschodzie zostały wcielone do ZSRS (Białoruskiej i Ukraińskiej SRS). Głównym celem władz była sowietyzacja społeczeństwa. Mieszkańcom nadano obywatelstwo sowieckie, a większość wyższych stanowisk w lokalnej administracji zajęli komuniści.
4. ZSRS przeprowadził kolektywizację oraz nacjonalizację własności prywatnej. Osoby uznane za wrogów komunizmu masowo zsyłano do łagrów.
5. W 1940 r. władze sowieckie dokonały zbrodni katyńskiej. Rozstrzelano wówczas ponad 20 tys. polskich oficerów i przedstawicieli elit.

2 Terror niemiecki

1. Już w pierwszych miesiącach wojny Niemcy rozpoczęli eliminację polskich elit. Masowych zbrodni dopuścili się m.in. w Piaśnicy i Lesie Szpęgawskim. Utworzono też obóz koncentracyjny Stutthof. W GG przeprowadzono Akcję Specjalną Kraków.
2. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy rozpoczęto masowe przesiedlenia. Wprowadzono volkslistę, która dzieliła społeczeństwo na grupy z różnym zakresem uprawnień. Poprzez ograniczenie zawierania małżeństw próbowano zmniejszyć liczebność populacji Polaków.
3. W GG pozostawiono władze lokalne i sądy z ograniczonymi kompetencjami. Kara śmierci groziła za najdrobniejsze przewinienia, a za napaść na Niemców stosowano odpowiedzialność zbiorową.
4. Na ziemiach polskich zaczęły powstawać obozy koncentracyjne i zagłady, z których największym był Auschwitz-Birkenau. Aby sterroryzować społeczeństwo, stosowano łapanki i publiczne egzekucje, często przypadkowych osób.
5. Po agresji na ZSRS część ziem wcielono do GG oraz utworzono Komisariaty Rzeszy Wschód i Ukraina. Hitlerowcy przystąpili też do realizacji Generalnego Planu Wschodniego.

3 Społeczeństwo polskie pod okupacją

1. Celem III Rzeszy była eksterminacja części Polaków i sprowadzenie pozostałych do roli niewolników. Z tego powodu od początku okupacji podjęto walkę z wszelkimi przejawami polskości.
2. Okupanci wprowadzili obowiązek pracy dla wszystkich powyżej 18. roku życia (później próg obniżono do 14 lat). Polaków często przymusowo wywożono też na roboty do Niemiec.
3. Na ziemiach polskich nie doszło do szerszej współpracy z okupantem. Kolaboracja była powszechnie potępiana, a osoby, które się na nią decydowały, często spotykała upokarzająca kara lub egzekucja.
4. Wielu Polaków podejmowało walkę cywilną, która miała znaczenie głównie propagandowe. W działalność przeciw Niemcom zaangażowały się wszystkie grupy społeczne.
5. Mimo groźby kary śmierci Polacy nieśli pomoc Żydom. Powstała Rada Pomocy Żydom „Żegota". Próby nagłośnienia zbrodni niemieckich podjęli Jan Karski i Witold Pilecki.

Cokół pomnika Lotnika na placu Unii Lubelskiej w Warszawie z namalowanym w 1942 r. przez działaczy Szarych Szeregów znakiem Polski Walczącej.

▪ *fotografia, Warszawa, 1942 r.*

4 Polskie władze na emigracji

1. Po ewakuacji polskich władz prezydent Mościcki zrzekł się urzędu. 30 września prezydentem rządu na uchodźstwie został Władysław Raczkiewicz, a premierem i naczelnym wodzem – gen. Władysław Sikorski.
2. Sikorski dążył do usunięcia z urzędów polityków i oficerów sanacyjnych, obwinianych o klęskę w wojnie obronnej. Namiastkę parlamentu stanowiła Rada Narodowa RP. Celem było wyzwolenie kraju i rewindykacja ziem zagarniętych przez Związek Sowiecki.
3. Po agresji III Rzeszy na ZSRS, 30 lipca 1941 r., podpisano układ Sikorski–Majski. Dotyczył on m.in. nawiązania stosunków dyplomatycznych oraz utworzenia armii polskiej w ZSRS. Armia gen. Władysława Andersa na skutek sporów z władzami sowieckimi została ewakuowana na Bliski Wschód.
4. W 1943 r. Niemcy ujawnili informacje o mordach sowieckich w Katyniu. Doprowadziło to do zerwania przez ZSRS stosunków dyplomatycznych z rządem RP na uchodźstwie.
5. 4 lipca 1943 r. gen. Sikorski zginął w katastrofie gibraltarskiej. Nowym premierem został Stanisław Mikołajczyk, a wodzem naczelnym – gen. Kazimierz Sosnkowski.

5 Polskie Państwo Podziemne

1. Pierwszą ogólnopolską organizacją konspiracyjną była SZP. 13 listopada w jej miejsce powołano ZWZ, przemianowany 14 lutego 1942 r. na AK. Armia Krajowa scaliła dużo mniejszych organizacji konspiracyjnych, a jej celem było przygotowanie powstania.
2. Mimo zakazu w konspiracji działały najważniejsze polskie organizacje polityczne. W 1940 r. utworzyły PKP, a w 1944 r. RJN, która stanowiła podziemny parlament.
3. W 1940 r. powstała Delegatura Rządu RP na Kraj, której departamenty wydawały podziemną prasę, organizowały tajne nauczanie oraz pomoc Żydom. Funkcjonowało też podziemne sądownictwo.
4. ZWZ/AK zajmowały się prowadzeniem działań sabotażowych i dywersyjnych, którymi od 1943 r. kierował Kedyw. Zakłócano pracę przedsiębiorstw i niszczono linie kolejowe. Podejmowano także akcje odbicia więźniów oraz zamachy na funkcjonariuszy niemieckich.
5. W odpowiedzi na pacyfikację Zamojszczyzny oraz działalność UPA na Wołyniu (gdzie w wyniku ludobójstwa zginęło ok. 100 tys. Polaków) zaczęły powstawać oddziały partyzanckie. Największe bitwy z okupantem partyzanci stoczyli w Lasach Janowskich i Puszczy Solskiej.

6 Akcja „Burza" i powstanie warszawskie

1. Akcja „Burza" zakładała prowadzenie działań bojowych we współpracy z żołnierzami Armii Czerwonej wkraczającymi na ziemie polskie. Mimo początkowej współpracy, jak np. w operacji „Ostra Brama", Sowieci otaczali i rozbrajali jednostki AK.
2. Wobec wrogiej postawy ZSRS podjęto decyzję o wybuchu powstania w Warszawie. Walki rozpoczęły się 1 sierpnia 1944 r. Mimo poważnych braków w uzbrojeniu w ciągu pierwszych dni powstańcy opanowali znaczną część miasta, jednak Niemcy utrzymali strategiczne obiekty.
3. Hitler nakazał całkowite zniszczenie Warszawy i wymordowanie jej mieszkańców. Do pacyfikacji stolicy ściągnięto oddziały złożone z kryminalistów. Hitlerowcy brutalnie i systematycznie niszczyli kolejne dzielnice, co zmuszało powstańców do odwrotu.
4. Stalin celowo rozkazał wstrzymać walki w rejonie Warszawy, a jego wsparcie dla powstańców było jedynie pozorne. Z kolei Brytyjczycy wykonywali nad miastem ograniczone zrzuty broni i amunicji.
5. Powstanie skapitulowało w nocy z 2 na 3 października. Walczącym nie udało się osiągnąć żadnych celów politycznych i militarnych.

Walki o budynek Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej trwały od pierwszego dnia powstania i przyczyniły się do znacznych strat po stronie polskiej. Zdobycie PAST-y przez Polaków 20 sierpnia 1944 r. było ważne nie tylko ze względów strategicznych, lecz także pozwoliło wzmocnić ducha walki powstańców.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

7 Sprawa polska pod koniec wojny

1. W 1943 r. odbyła się konferencja w Teheranie. W celu pozyskania ZSRS jako sojusznika Churchill i Roosevelt wyrazili zgodę na to, by Polska znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. Postanowienia konferencji zachowano w tajemnicy.
2. 31 grudnia 1943 r. utworzono KRN pod przewodnictwem Bolesława Bieruta. 22 lipca 1944 r. PKWN ogłosił się w Manifeście jedynym legalnym rządem w Polsce (w rzeczywistości pozostawał zależny od Moskwy). Jego siedzibą był Lublin. W 1945 r. powstał TRJN.
3. W lutym 1945 r. na konferencji w Jałcie Wielka Trójka podjęła decyzję o ustaleniu wschodniej granicy Polski na linii Curzona. W zamian Polska miała otrzymać ziemie na zachodzie. Postanowienia konferencji ogłoszono publicznie.
4. Po wkroczeniu Armii Czerwonej na ziemie polskie członków państwa podziemnego spotykały represje, a najważniejszych z nich skazano w pokazowym procesie szesnastu.
5. 17 lipca 1945 r. na konferencji w Poczdamie zdecydowano, że Polska otrzyma Śląsk, Pomorze z Gdańskiem oraz Warmię i Mazury.

8 Polacy w koalicji antyhitlerowskiej

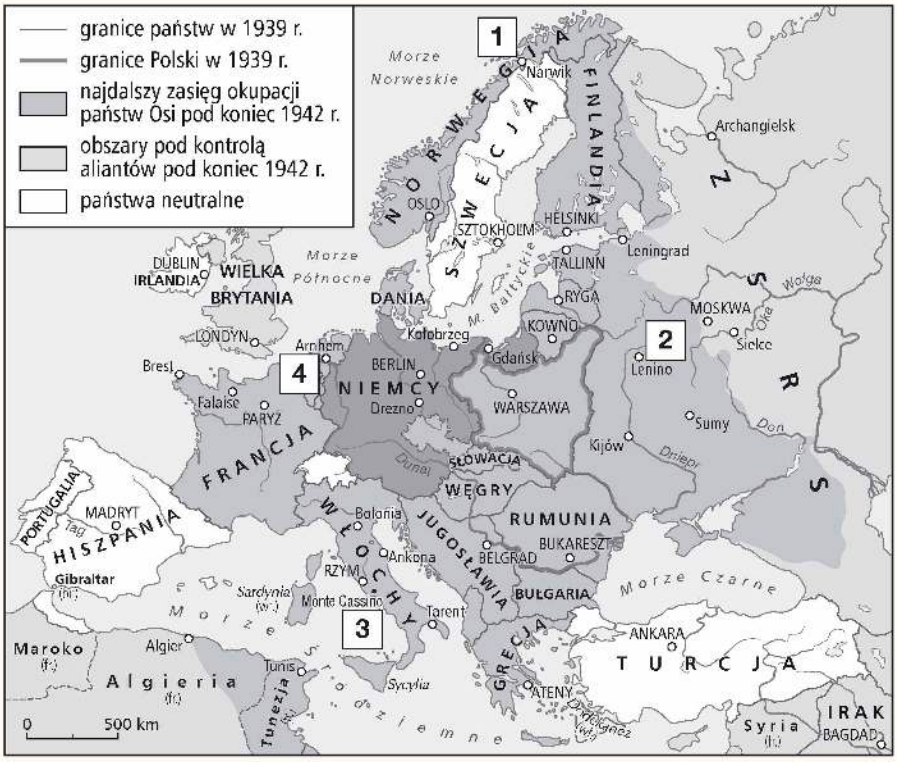
1. Po zakończeniu kampanii wrześniowej we Francji powstały Polskie Siły Zbrojne złożone z żołnierzy, którzy wydostali się z okupowanego kraju, oraz Polonii. Po klęsce Francji część armii i rząd ewakuowano do Wielkiej Brytanii.
2. Na Wyspach Brytyjskich utworzono Polskie Siły Powietrzne, a polscy lotnicy wzięli udział w bitwie o Anglię. Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich walczyła o Narwik, a Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich uczestniczyła w działaniach w Afryce.
3. W 1943 r. sformowano w ZSRS 1 Dywizję Piechoty pod dowództwem gen. Berlinga, którą po bitwie pod Lenino przekształcono w 1 Armię WP.
4. Z połączenia ewakuowanej z ZSRS armii gen. Andersa i Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich utworzono 2 Korpus Polski. Jego oddziały zostały przerzucone do Włoch i w 1944 r. zasłużyły się m.in. w walkach o Monte Cassino.
5. Żołnierze 1 Korpusu wzięli udział w walkach we Francji. 1 Dywizja Pancerna uczestniczyła w bitwie pod Falaise, a szlak bojowy zakończyła w Wilhelmshaven. 1 Samodzielną Brygadę Spadochronową skierowano do operacji „Market-Garden". Mimo bohaterskiego zaangażowania w walkę z Niemcami Polacy po zakończeniu działań zbrojnych nie otrzymali korzyści politycznych ani należnego im uznania.

Data	Wydarzenie
27 IX 1939 r.	utworzenie Służby Zwycięstwu Polski
30 IX 1939 r.	zaprzysiężenie Władysława Raczkiewicza na prezydenta i powołanie gen. Sikorskiego na premiera
13 XI 1939 r.	utworzenie Związku Walki Zbrojnej
XI 1939 r.	Akcja Specjalna Kraków
II 1940 r.	powstanie Politycznego Komitetu Porozumiewawczego
IV–V 1940 r.	mordy na polskich oficerach w Katyniu, Piatichatkach i Miednoje
V 1940 r.	bitwa o Narwik
V–VII 1940 r.	akcja AB
XII 1940 r.	powołanie Delegatury Rządu RP na Kraj
30 VII 1941 r.	układ Sikorski–Majski
VIII–XI 1941 r.	obrona Tobruku
I 1942 r.	utworzenie PPR
14 II 1942 r.	utworzenie Armii Krajowej
1942 r.	rozpoczęcie realizacji Generalnego Planu Wschodniego
XII 1942 r.	utworzenie Rady Pomocy Żydom „Żegota"
26 III 1943 r.	akcja pod Arsenałem
25 IV 1943 r.	zerwanie stosunków dyplomatycznych między rządem RP a ZSRS
4 VII 1943 r.	śmierć gen. Sikorskiego pod Gibraltarem
11 VII 1943 r.	„krwawa niedziela" podczas rzezi wołyńskiej
12–13 X 1943 r.	bitwa pod Lenino
1 I 1944 r.	powstanie Krajowej Rady Narodowej
4 I 1944 r.	początek akcji „Burza"
I 1944 r.	utworzenie Rady Jedności Narodowej
1 II 1944 r.	zamach na Franza Kutscherę
V 1944 r.	bitwa o Monte Cassino
22 VII 1944 r.	ogłoszenie Manifestu PKWN
1 VIII–3 X 1944 r.	powstanie warszawskie
VIII 1944 r.	bitwa pod Falaise
19 I 1945 r.	rozwiązanie AK
28 VI 1945 r.	utworzenie TRJN

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Mapa: Polacy na frontach II wojny światowej

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

[...] wylądowały tam jednostki brytyjskie, francuskie i polska Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich [...]. Zwycięska bitwa o [...] umożliwiła sprawne przeprowadzenie ewakuacji wojsk północno-wschodniego korpusu ekspedycyjnego [...]. Dla Polaków bitwa ta miała szczególne znaczenie jako pierwsze zbrojne starcie żołnierza polskiego z wojskami niemieckimi po wrześniu 1939 roku.

Źródło: S. Komornicki i in., *Wojsko Polskie 1939–1945: barwa i broń*, Warszawa 1984, s. 28–29.

Zaznacz poprawne dokończenie zdań.

a) Wydarzenia, do których odwołuje się tekst, rozegrały się w miejscu oznaczonym na mapie cyfrą

A. 1. B. 2. C. 3. D. 4.

b) Dowódcą polskiej formacji wspominanej w tekście był

A. gen. Szyszko-Bohusz. B. gen. Berling. C. gen. Anders. D. gen. Sosabowski.

Wskazówki:

a) Odszukaj w tekście charakterystyczne miejsca, postacie lub pojęcia, które mogą stanowić podpowiedź. W cytowanym fragmencie znajdziesz ich kilka. Pierwszą jest nazwa polskiej jednostki – Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich. Drugą wskazówką może być informacja o czasie stoczenia bitwy. Trzecią podpowiedź, mniej oczywistą, zawarto we wskazanym kierunku geograficznym – *północno-wschodni korpus ekspedycyjny*, co ułatwi zlokalizowanie miejsca na mapie. Była to bitwa o Narwik.

b) Drugie zdanie wymaga użycia wiedzy własnej, czyli znajomości nazwiska dowódcy jednostki. Był to gen. Szyszko-Bohusz. Jednak w tym przypadku podpowiedzią również może być chronologia wydarzeń. Drogą eliminacji da się ustalić, że pozostałych generałów nie można przyporządkować do odpowiedzi, ponieważ dowodzili jednostkami wojskowymi w latach późniejszych.

Odpowiedzi:

A. 1, A. gen. Szyszko-Bohusz

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment 1.
[...] nazwy ulic, placów, a nawet kin i teatrów zmieniano na pochodzące z rewolucyjnego czy też „postępowego" repertuaru (dając przewagę lokalnym, ale niepolskim tradycjom) [...]; stałym elementem pejzaży miast i miasteczek były plansze i transparenty propagandowe [...]. Kościoły, cerkwie i synagogi stopniowo zamieniano na magazyny, a w niektórych organizowano [„muzea ateizmu"]. [...] zmieniły się repertuary kin i teatrów, a w tych ostatnich także i publiczność – najwidoczniej znamię zainicjowanej przez władzę rewolucji kulturalnej.

Fragment 2.
Zlikwidowano szkolnictwo wyższe i średnie, ale funkcjonowały nadal szkoły powszechne i część zawodowych. Administracja lokalna (uprzednio samorządowa) znajdowała się nadal w rękach Polaków [...]. Utrzymano polskie sądy powszechne, tyle że zakres ich kompetencji ograniczono do spraw cywilnych [...]. Utworzono, opierając się na dawnych kadrach – także dowódczych – formacje porządkowe, nadając im nazwę Policji Polskiej (powszechnie zwanej „granatową") [...].

Fragment 3.
Z góry przyjęto całkowitą i możliwie rychłą germanizację ziem [...], a których posiadanie uważano za oczywiste nawet w przypadku dojścia do porozumienia z Francją i Wielką Brytanią. Toteż ludność [...] stała się pierwszym obiektem terroru. [...] Uderzono przede wszystkim w inteligencję, działaczy społecznych i większą własność. [...] Likwidacji uległy wszystkie polskie instytucje i organizacje, łącznie z gospodarczymi, oraz szkolnictwo wszystkich stopni. Uniemożliwiano Polakom nawet wyznawanie we własnym języku wiary [...].

Źródło: A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 1996, s. 19, 23, 24.

Przyporządkuj obszary oznaczone na mapie opisującym je fragmentom opracowania.

2 **Źródło. Współczesny mural z Rzeszowa**

Wyjaśnij, jakie czyny Ireny Sendlerowej sprawiły, że została upamiętniona na przedstawionym muralu. W odpowiedzi odwołaj się do elementów graficznych dzieła.

3 **Źródło. Biogramy postaci historycznych**

Biogram 1.: Podczas kampanii wrześniowej 1939 pozostał bez przydziału, przez Rumunię przedostał się do Francji; od 30 IX 1939 premier i minister spraw wojskowych rządu RP na uchodźstwie [...], od 7 XI również naczelny wódz i generalny inspektor sił zbrojnych, twórca PSZ na Zachodzie. Podczas powrotu z podróży inspekcyjnej na Bliski Wschód zginął 4 VII 1943 w katastrofie lotniczej w Gibraltarze.

Biogram 2.: Walczył w kampanii wrześniowej 1939 w obronie Warszawy; od X 1939 w SZP i ZWZ [...], 1944–45 dowódca AK (Komendant Sił Zbrojnych w Kraju), 19 I 1945 wydał rozkaz rozwiązania AK; III 1945 podstępnie aresztowany przez NKWD w Pruszkowie, VI 1945 w procesie szesnastu w Moskwie skazany na 10 lat więzienia, zmarł w więzieniu.

Źródło: encyklopedia.pwn.pl [dostęp: 20.12.2021].

Na podstawie biogramów i wiedzy własnej podaj nazwiska postaci, których dotyczą.

4 **Źródło. Dane dotyczące wyszkolenia wojskowego polskiej jednostki (stan z 5 lipca 1943 r.)**

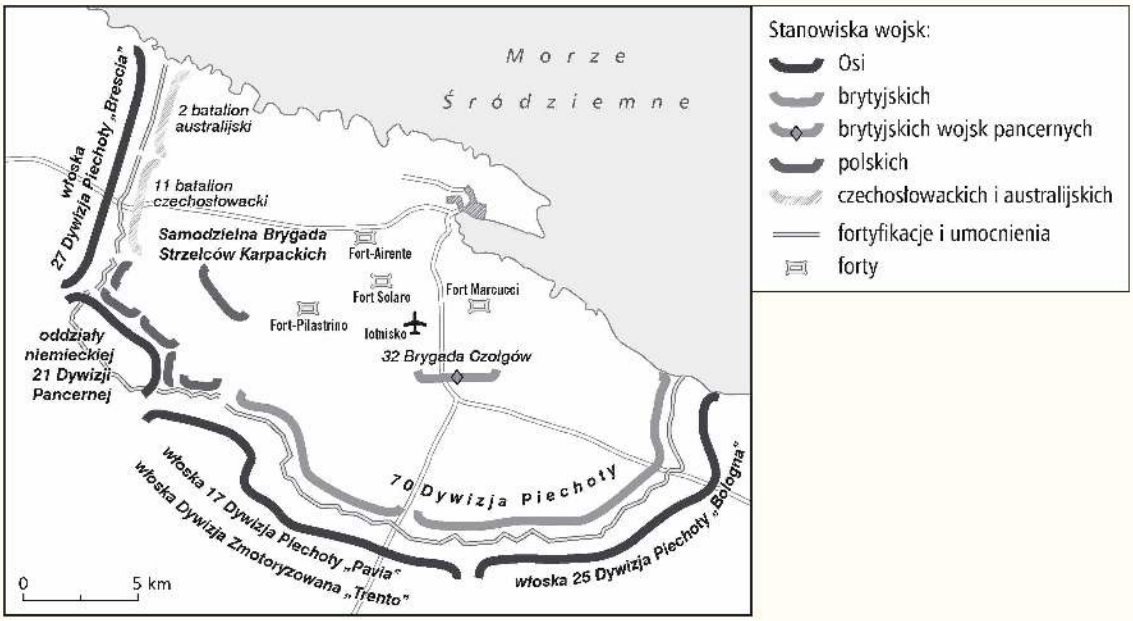
Skąd przybyli	Oficerowie	Podoficerowie	Szeregowcy	Razem
Z armii sowieckiej	448	551	1 457	2 456
Z armii polskiej do 1939 r.	195	1 352	3 326	4 873
Nie służyli w wojsku	41	50	6 960	7 051
Ogółem	684	1 953	11 743	14 380

Na podstawie: K. Sobczak, [...], Warszawa 1978, s. 84.

Oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Większość oficerów jednostki wojskowej przedstawionej w źródle przybyła z armii sowieckiej.	P	F
Większość szeregowców nie służyła wcześniej w wojsku.	P	F
Opisywana jednostka to 1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka.	P	F

5 Źródło. Plan bitwy

Zaznacz poprawne dokończenie zdań.

a) Na planie przedstawiono

A. walki o Narwik.
C. bitwę o Monte Cassino.
B. walki pod Falaise.
D. bitwę o Tobruk.

b) Dowódcą polskiej formacji widocznej na planie był

A. gen. Grot-Rowecki.
C. gen. Anders.
B. gen. Maczek.
D. gen. Kopański.

6 Źródło. Fragment dokumentu

[...] szefowie trzech rządów rozpatrzyli memorandum Polskiego Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej odnośnie [do] terytoriów na północy i zachodzie, które Polska powinna otrzymać. [...] Szefowie trzech rządów potwierdzili swój pogląd, że ostateczne ustalenie zachodniej granicy Polski powinno być odłożone do konferencji pokojowej.

Szefowie trzech rządów są zgodni co do tego, że zanim nastąpi ostateczne określenie zachodniej granicy Polski, byłe niemieckie terytoria na wschód od linii biegnącej od Morza Bałtyckiego bezpośrednio na zachód od Świnoujścia i stąd wzdłuż rzeki Odry do miejsca, gdzie wpada zachodnia Nysa, i wzdłuż zachodniej Nysy do granicy czechosłowackiej, łącznie z tą częścią Prus Wschodnich, która, zgodnie z porozumieniem osiągniętym na niniejszej konferencji, nie została oddana pod administrację Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i włączając obszar byłego Wolnego Miasta Gdańska, powinny znajdować się pod zarządem państwa polskiego i pod tym względem nie powinny być uważane za część radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec.

Źródło: *Ustalenia konferencji* [...] *w sprawie Polski*, [w:] https://przelomy.muzeum.szczecin.pl/ [dostęp: 21.12.2021].

Oceń prawdziwość poniższych stwierdzeń. Zaznacz P, jeśli stwierdzenie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Dokument powstał w czasie konferencji teherańskiej.	P	F
Ostateczny kształt polskich granic miał być ustalony w traktacie pokojowym.	P	F
Na czele Polskiego Rządu Jedności Narodowej wspomnianego w dokumencie stał Stanisław Mikołajczyk.	P	F

▪ *Budowa muru berlińskiego, który podzielił stolicę Niemiec w 1961 r.*

III

ŚWIAT PODCZAS ZIMNEJ WOJNY

1 Powojenny podział świata
2 Rozpad koalicji antyhitlerowskiej
3 Początki zimnej wojny
4 Blok wschodni po śmierci Stalina
5 Daleki Wschód po II wojnie światowej
6 Dekolonizacja Afryki i Azji
7 Konflikty na Bliskim Wschodzie
8 Zimna wojna w latach 60. i 70.
9 USA i Europa Zachodnia podczas zimnej wojny
10 Przemiany społeczne i kulturowe

1 POWOJENNY PODZIAŁ ŚWIATA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które kraje walczyły w II wojnie światowej po stronie państw Osi?
2. Gdzie i kiedy została podpisana kapitulacja państw Osi?

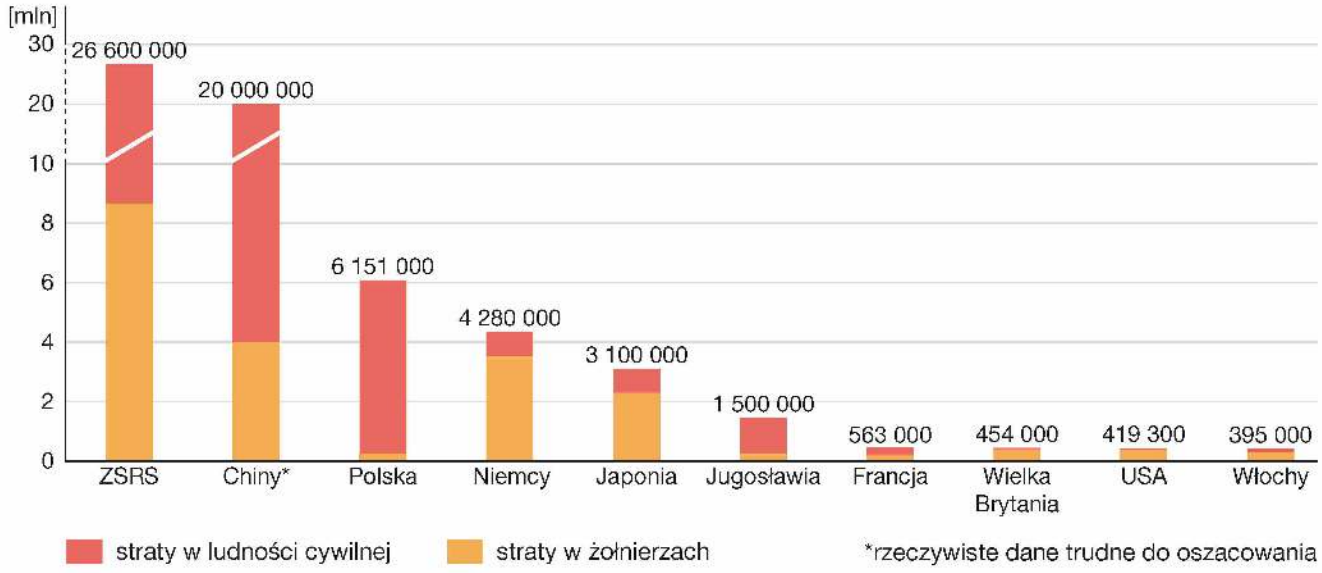
SKUTKI II WOJNY ŚWIATOWEJ

Trwająca blisko sześć lat II wojna światowa jest uważana za jeden z najstraszniejszych konfliktów w dziejach ludzkości. W jej trakcie życie straciło prawdopodobnie ponad **50 mln** ludzi, w większości cywilów, których z rozmysłem mordowano. Na całym świecie zmobilizowano niemal **110 mln** żołnierzy. Wojna charakteryzowała się też silnymi antagonizmami na tle nacjonalistycznym, rasowym oraz ideologicznym. Podczas walk sięgano po broń masowej zagłady. Dochodziło do **ludobójstwa** – ludzi zabijano w komorach gazowych, rozstrzeliwano, wyniszczano poprzez ciężką pracę i poddawano eksperymentom medycznym. Była to **wojna totalna** – obie strony stosowały wszelkie środki i metody mające na celu pokonanie przeciwnika.

Wojna przyniosła zmiany w sposobie walki. Działania wojenne stały się bardziej dynamiczne, a do ich realizacji na masową skalę używano czołgów i samolotów. Na morzu miejsce pancerników zajęły lotniskowce i okręty podwodne. Wojna ukazała też znaczenie logistyki i współpracy z zapleczem naukowo-przemysłowym. Nowe wynalazki, takie jak radar czy silnik odrzutowy, po wojnie szybko znalazły cywilne zastosowanie. Ponadto na skutek wojny świat wszedł w epokę broni atomowej.

Największe straty materialne poniosła Europa. Prowadzona przez armie państw Osi **taktyka spalonej ziemi** oraz rabunkowa polityka okupacyjna spowodowały upadek rolnictwa, a co za tym idzie – głód i niedożywienie. Masowe naloty lotnictwa niemieckiego czy alianckiego również poczyniły ogromne szkody. Wojna zabrała wielu ludziom dorobek całego życia. Zniszczeniu uległa infrastruktura, taka jak drogi, mosty czy linie kolejowe. Niektóre miasta, m.in. licząca przed wojną 1,3 mln

Straty ludnościowe poniesione przez wybrane kraje podczas II wojny światowej

Porównanie I i II wojny światowej

Wyszczególnienie	I wojna światowa	II wojna światowa
Czas trwania wojny (w latach)	4,3	6
Obszar objęty wojną (w mln km^2)	4	223
Liczba powołanych pod broń (w mln)	70	110
Osoby objęte działaniami (w mln)	1050	1700
Nakłady bezpośrednie na wojnę (w mld USD)	208	1117

Źródło: A. Czubiński, *Historia powszechna XX w.*, Poznań 2009, s. 454.

ludności Warszawa, zostały całkowicie zrujnowane. Podobny los spotkał Belgrad, Budapeszt, Coventry, Kijów, Leningrad, Mińsk, Rotterdam i Stalingrad, a także niemieckie Berlin, Drezno i Hamburg. Na Dalekim Wschodzie spustoszono Tokio i Manilę, a wybuchy bomb atomowych starły z powierzchni ziemi Hiroszimę i Nagasaki.

Wojna pociągnęła za sobą też ogromne koszty społeczne. W wyniku działań zbrojnych setki tysięcy osób stały się inwalidami, a wielu więźniów obozów koncentracyjnych utraciło zdrowie psychiczne i po wyzwoleniu nie potrafiło wrócić do życia w społeczeństwie (tzw. syndrom KZ, skrót od niem. *Konzentrationslager*). Konflikt sprawił, że znacząca liczba dzieci została sierotami. Charakterystyczny powojenny widok stanowiły też tysiące bezdomnych ludzi, zwanych **dipisami** (ang. *displaced persons* – 'ludzie przemieszczający się'), błąkających się po zniszczonych miastach. Należeli do nich głównie przesiedleńcy i byli więźniowie. Często dochodziło do brutalnych rozliczeń z ludźmi, którzy wspierali nazistów podczas wojny. Pogłębiły się też problemy społeczne, takie jak przestępczość i alkoholizm. Gwałtownie wzrosła liczba urodzeń nieślubnych dzieci, w wielu wypadkach poczętych w wyniku gwałtów, których sprawcami byli żołnierze.

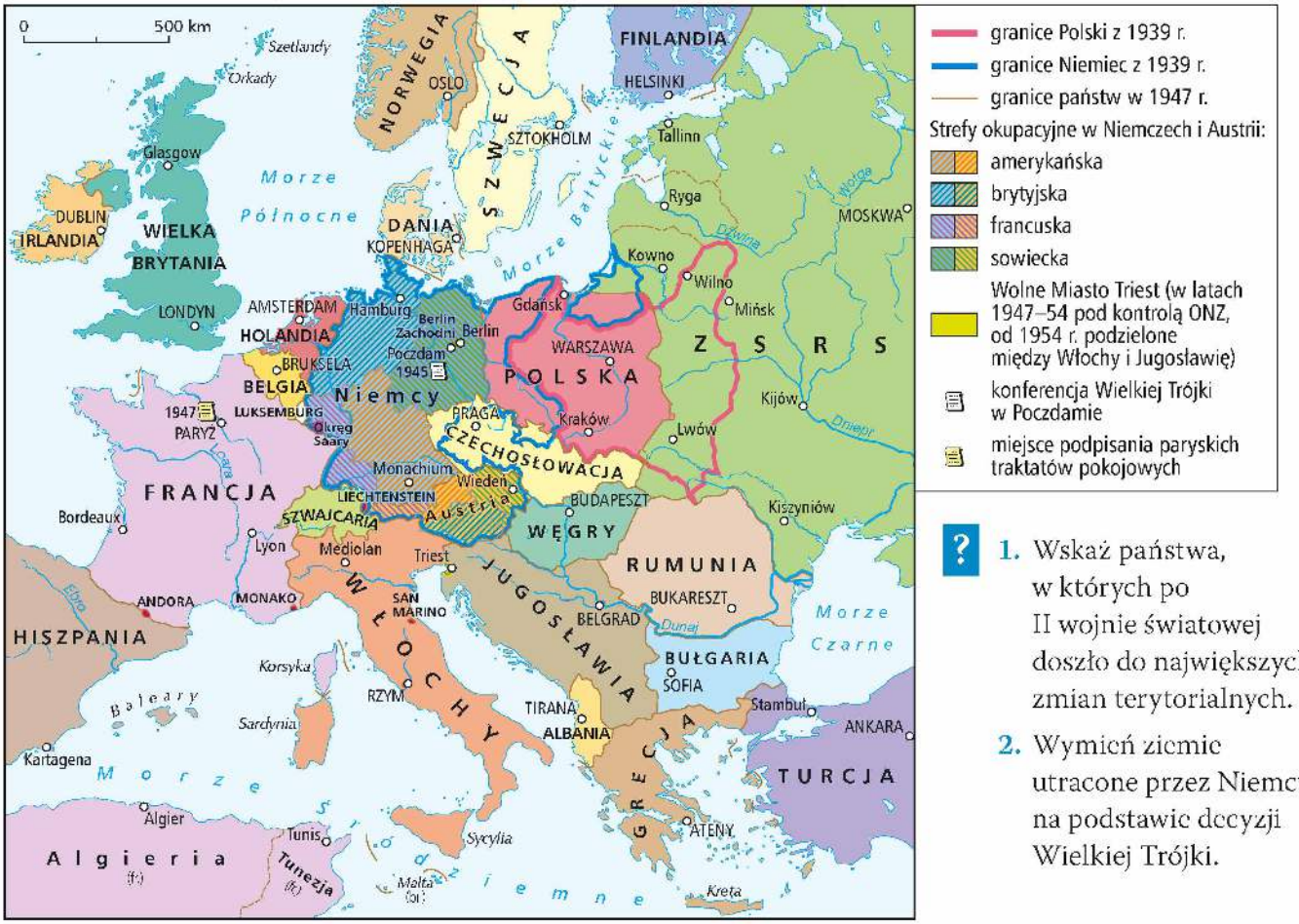
Wojna wyrządziła także olbrzymie spustoszenie wśród światowych dóbr kultury. Na skutek walk bezpowrotnie utracono tysiące bezcennych dzieł sztuki, które uległy zniszczeniu lub zostały zagrabione przez okupantów. Naziści rabowali wszelkie wartościowe mienie pozostawione m.in. przez mordowanych w czasie Holokaustu Żydów. Przedmioty ze złota przetapiano, a następnie przekazywano do szwajcarskich banków. Ponadto niemieckie naloty spowodowały zagładę wielu zabytków w Warszawie, Rotterdamie, Coventry, a także w niektórych miastach niemieckich czy japońskich.

Ruiny Drezna zbombardowanego przez samoloty alianckie w nocy z 13 na 14 lutego 1945 r. Nalot wywołał burzę ogniową, która zniszczyła obszar 39 km^2. Według najnowszych danych w Dreźnie zginęło ok. 18 tys. ludzi.

▪ *fotografia, Drezno, 1947 r.*

SKUTKI II WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Wskaż państwa, w których po II wojnie światowej doszło do największych zmian terytorialnych.
2. Wymień ziemie utracone przez Niemcy na podstawie decyzji Wielkiej Trójki.

KONFERENCJA W POCZDAMIE

Ostatnia konferencja przywódców Wielkiej Trójki odbywała się w podberlińskim **Poczdamie** w dniach **17 lipca–2 sierpnia 1945 r.** Uczestniczyli w niej przywódca ZSRS **Józef Stalin**, nowy prezydent USA **Harry Truman** oraz premier Wielkiej Brytanii **Winston Churchill**, którego w trakcie obrad, na skutek przegranych wyborów i odejścia konserwatystów od władzy, zastąpił nowy premier **Clement Attlee** [czyt.: klement atli] z Partii Pracy. Głównym celem spotkania było rozstrzygnięcie powojennych losów pokonanych Niemiec oraz ustalenie nowego porządku świata. Zdecydowano także o wprowadzeniu w Niemczech **programu „czterech D"**, który obejmował takie działania, jak:

- **denazyfikacja**, polegająca na odsunięciu od władzy osób związanych z NSDAP oraz ukaranie ich za zbrodnie wojenne;
- **demokratyzacja**, dążąca do wprowadzenia w kraju systemu demokratycznego;
- **demilitaryzacja**, zakładająca rozbrojenie armii niemieckiej;
- **dekartelizacja**, mająca na celu zlikwidowanie karteli, czyli ogromnych niemieckich monopoli przemysłowych.

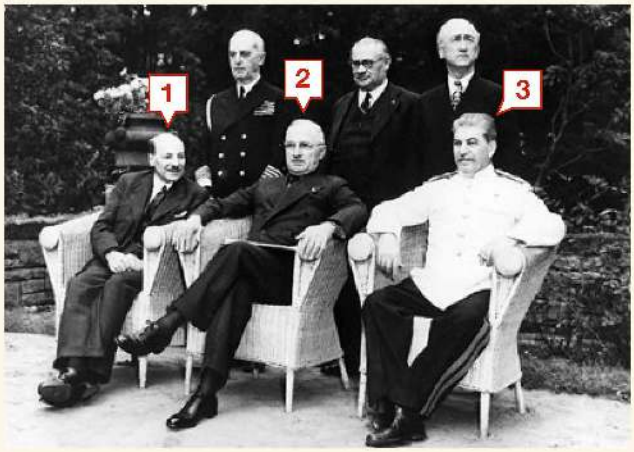
Co więcej, państwo niemieckie obarczono całkowitą winą za wybuch oraz skutki II wojny światowej i nałożono na nie obowiązek zapłacenia reparacji aliantom, a także Związkowi Sowieckiemu. Przywódcy III Rzeszy mieli zostać ujęci i osądzeni za zbrodnie, jakich dopuścili się w czasie trwania konfliktu.

Podczas konferencji ustalono też przebieg powojennych granic i wprowadzono pewne zmiany terytorialne:

- Polsce oddano wschodnie i północne tereny Niemiec, ale bez potwierdzenia tego traktatem;
- ZSRS przydzielono rejon Królewca;
- przymusowo wysiedlono wszystkich Niemców zamieszkujących obszar Czechosłowacji, Węgier i Polski;

REPARACJE WOJENNE

Na konferencji poczdamskiej przywódcy mocarstw uznali, że za wybuch wojny oraz jej tragiczne skutki odpowiedzialne są jedynie Niemcy. Z tego tytułu musiały one wypłacić zwycięzcom, w tym m.in. Związkowi Sowieckiemu, reparacje wojenne. Część środków pieniężnych przeznaczonych na odszkodowania pochodziła z demontażu niemieckich urządzeń produkcyjnych, a także z oszczędności ulokowanych przez władze niemieckie za granicą. Według postanowień aliantów rekompensatę miała otrzymać również Polska, która na skutek agresji nazistowskich Niemiec poniosła ogromne straty materialne i demograficzne. W sierpniu 1953 r., pod naciskiem ZSRS, władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zrzekły się jednak prawa do reparacji od NRD, z wyjątkiem prawa do odszkodowania za nazistowski ucisk ludności cywilnej. Po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. Warszawa ponownie zażądała reparacji i w kolejnych latach Polacy otrzymali prawie 5 mld zł zadośćuczynienia za zniszczone mienie. Wśród polskich polityków, prawników i historyków do dziś trwa debata, czy Polsce należą się jeszcze odszkodowania od zachodnich sąsiadów.

Przywódcy Wielkiej Trójki: premier Wielkiej Brytanii Clement Attlee [1], prezydent USA Harry Truman [2] oraz przywódca ZSRS Józef Stalin [3], podczas konferencji w Poczdamie, która odbywała się w zbudowanym pod koniec I wojny światowej pałacu Cecilienhof.

▪ *fotografia, Poczdam, VIII 1945 r.*

? Dlaczego Polska nie otrzymała przyznanych jej na konferencji poczdamskiej reparacji wojennych?

- usankcjonowano trwającą od końca wojny okupację Niemiec i Austrii – oficjalnie podzielono je na **cztery strefy okupacyjne** (pod rządami Wielkiej Brytanii, Francji, USA oraz ZSRS) i powołano **Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec**.

PROCESY ZBRODNIARZY WOJENNYCH

Podczas konferencji Wielkiej Trójki w Poczdamie zapadły decyzje o ukaraniu nazistowskich zbrodniarzy wojennych. Na miejsce osądzenia oskarżonych wybrano **Norymbergę**, miasto, w którym w drugiej połowie lat 30. XX w. odbywały się wielkie zjazdy NSDAP.

W pierwszym procesie, który trwał od listopada 1945 r. do października 1946 r., **Międzynarodowy Trybunał Wojskowy** sądził 22 głównych nazistowskich przywódców. Byli oni oskarżani o cztery rodzaje przestępstw:

- udział w spisku przeciwko pokojowi,
- zbrodnie przeciwko pokojowi,
- zbrodnie wojenne,
- ludobójstwo.

Funkcje sędziów i oskarżycieli pełnili przedstawiciele ZSRS, USA, Wielkiej Brytanii i Francji. Niektórzy podejrzani utrzymywali, że nie podejmowali własnych decyzji, tylko wykonywali wydane im rozkazy. Mimo to na mocy wyroku ogłoszonego 1 października 1946 r. 12 oskarżonych (m.in. Hermann Göring, Hans Frank, Joachim von Ribbentrop czy Wilhelm Keitel) zostało skazanych na karę śmierci, trzech (m.in. Rudolf Hess) na dożywotnie więzienie, czterech (w tym Albert Speer i Karl Dönitz) otrzymało długoletnie wyroki, a pozostałych trzech uniewinniono. Osoby skazane na śmierć powieszono, z wyjątkiem Göringa, który otruł się przed egzekucją. Ponadto Trybunał uznał NSDAP, SS, SD i Gestapo za organizacje zbrodnicze.

WARTO WIEDZIEĆ

Wędrówki ludów

Jednym ze skutków II wojny światowej były głębokie zmiany etniczne Europy Środkowej. Z powodu wzrostu nacjonalizmów i tendencji do tworzenia państw narodowych region, który przez setki lat pozostawał mieszanką etniczną i wyznaniową, uległ drastycznym przeobrażeniom. Zniknęli z niego Żydzi, wymordowani przez nazistów. Inne grupy etniczne zostały przymusowo przesiedlone (**deportacje**) lub dobrowolnie – podczas wojny bądź tuż po niej – opuściły swoje dotychczasowe terytoria. Wynikiem tych masowych migracji ludności było powstanie państw niemal jednolitych narodowościowo, co miało w przyszłości zapobiec konfliktom etnicznym. W ten sposób z krajobrazu etnicznego Polski, Czechosłowacji, Węgier, Ukrainy i państw bałtyckich zniknęło 14 mln Niemców. Ponadto 3 mln Polaków przesiedlono na zachód z Kresów Wschodnich włączonych do ZSRS. Z Polski do Związku Sowieckiego wywieziono ok. 0,5 mln Ukraińców. Z Czechosłowacji wysiedlono także ponad 100 tys. Węgrów.

Niemcy sudeccy czekający na wywózkę do Niemiec. Decyzję o ich wysiedleniu podjął prezydent Czechosłowacji Edvard Beneš [czyt.: edward benesz].

▪ *fotografia, Karlowe Wary, 1946 r.*

? Jakie cele przyświecały powojennym migracjom?

W latach 1946–1949 odbyło się 12 kolejnych procesów norymberskich. Z powodu narastającego konfliktu między państwami zachodnimi a ZSRS toczyły się one wyłącznie przed sądami amerykańskimi. Na ławie oskarżonych zasiedli m.in. członkowie Einsatzgruppen oraz załóg niemieckich obozów koncentracyjnych. Procesy członków NSDAP i SS zorganizowano również w krajach, w których naziści popełnili zbrodnie podczas okupacji. Niektóre z nich odbywały się w Polsce.

Nazistowscy zbrodniarze na ławie oskarżonych podczas procesu w Norymberdze. W pierwszym szeregu zasiadają: Hermann Göring 1, Rudolf Hess 2, Joachim von Ribbentrop 3 i Wilhelm Keitel 4.

▪ *fotografia, Norymberga, 1946 r.*

Nie wszyscy zbrodniarze odpowiedzieli jednak za swoje czyny. Część z nich – m.in. Heinrich Himmler i Joseph Goebbels – poszła w ślady Hitlera i popełniła samobójstwo. Ponadto ok. 20 tys. nazistów zdołało umknąć do Ameryki Południowej lub na Bliski Wschód. Pomagał im wysoki urzędnik Watykanu, austriacki biskup Alois Hudal, który załatwiał uciekinierom wizy, pieniądze oraz fałszywe dokumenty. Uważał on, iż naziści walczyli z siłami komunistycznymi i ignorował okrucieństwa, jakich dopuścili się w czasie wojny. Dzięki jego wsparciu do Argentyny zbiegli m.in. odpowiedzialny za zaplanowanie Holokaustu Adolf Eichmann oraz Josef Mengele – lekarz SS, prowadzący w Auschwitz okrutne eksperymenty na więźniach. Niektórzy zbrodniarze ukrywali się też pod zmienioną tożsamością w Niemczech i Austrii. W ich poszukiwania były zaangażowane nie tylko rządy wielu państw i organizacje wywiadowcze,

PARYSKIE TRAKTATY POKOJOWE

10 lutego 1947 r. w **Paryżu** podpisano **traktaty pokojowe** z pięcioma państwami satelickimi Niemiec. Musiały one zapłacić reparacje wojenne, ograniczyć liczbę i rozmieszczenie sił zbrojnych, a także poddać się znacznym zmianom terytorialnym. Ponadto na mocy postanowień paryskich Triest został wolnym miastem pod kontrolą ONZ (w 1954 r. miasto przekazano Włochom). Traktaty wzmocniły pozycję ZSRS w Europie Środkowo-Wschodniej. Sowieci uzyskali nabytki terytorialne oraz reparacje, a także prawo do rozmieszczenia garnizonów wojskowych w Rumunii, na Węgrzech i w Polsce. Uzasadniono to koniecznością utrzymania połączeń transportowych z sowieckimi strefami okupacyjnymi w Niemczech i Austrii.

? Jakie zmiany terytorialne przeprowadzono na mocy paryskich traktatów pokojowych?

Kraj	Ważniejsze postanowienia
Włochy	• Oddały Grecji Dodekanez i Rodos. • Przekazały Jugosławii m.in. Kosowo, Czarnogórę, zachodnią Słowenię, Istrię i miasto Fiume (Rijeka). • Straciły wszystkie posiadłości kolonialne: Libię, Somalię, Etiopię i Erytreę.
Finlandia	• Wróciła do granic z marca 1940 r. • Zdemilitaryzowała Wyspy Alandzkie. • Przekazała ZSRS Karelię i port Petsamo.
Bułgaria	• Przekazała Jugosławii Macedonię. • Oddała Grecji północne wybrzeża Morza Egejskiego. • Zatrzymała południową Dobrudżę.
Węgry	• Oddały ZSRS Ruś Zakarpacką. • Przekazały Jugosławii Wojwodinę. • Oddały Rumunii północny Siedmiogród. • Przywróciły granicę z Czechosłowacją z 1937 r.
Rumunia	• Przekazała ZSRS obszar Besarabii i północnej Bukowiny.

lecz także tzw. łowcy nazistów, czyli prywatne osoby zbierające informacje na temat byłych nazistów i członków SS. Mimo usilnych starań wielu zbrodniarzy nigdy nie zostało ukaranych za swoje czyny, a niektórzy zrobili nawet kariery polityczne w powojennych Niemczech.

Szymon Wiesenthal [czyt.: wizental] był znanym łowcą nazistów. Ten pochodzący z Polski Żyd przyczynił się m.in. do ujęcia i skazania komendanta niemieckich obozów zagłady w Treblince i Sobiborze, Franza Stangla [czyt.: franca sztangla].

▪ *fotografia, Wiedeń, 1983 r.*

Zbrodnie japońskie były rozpatrywane przez odrębny **Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu** w Tokio. W latach 1946–1948 sądził on 28 osób, z których siedem, w tym byłego premiera Hideki Tōjō, skazał na karę śmierci.

POWSTANIE ONZ

Wybuch II wojny światowej dowiódł słabości Ligi Narodów, która w 1940 r. zawiesiła swoją działalność. Nadal jednak podtrzymywano ideę założenia organizacji pokojowej rozstrzygającej międzynarodowe konflikty. Opowiadał się za tym m.in. prezydent USA Franklin D. Roosevelt. Sądził on, iż głównymi strażnikami pokoju powinny być wielkie mocarstwa, takie jak USA, Wielka Brytania, ZSRS oraz Chiny. Z inicjatywy Churchilla tę listę rozszerzono o Francję. Projekt utworzenia instytucji powstał już na konferencji teherańskiej, a szczegółowe zasady jej funkcjonowania omówiono na spotkaniu przedstawicieli Wielkiej Trójki

oraz Chin w podwaszyngtońskim **Dumbarton Oaks** [czyt.: damberton ołks] (sierpień–wrzesień 1944 r.) i potwierdzono na konferencji w Jałcie. W ten sposób powstał statut **Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ)**. Konferencja założycielska ONZ z udziałem delegacji 50 państw rozpoczęła się **25 kwietnia 1945 r.** w **San Francisco**. Prawa członkowskie przyznano tym krajom, które do marca 1944 r. wypowiedziały wojnę Niemcom. Polska nie została zaproszona na spotkanie, ponieważ w tym czasie reprezentowały ją dwa nieuznające się wzajemnie ośrodki władzy – komunistyczny Rząd Tymczasowy i rząd RP na uchodźstwie (więcej zob. s. 163). Konferencja zakończyła się 26 czerwca 1945 r. podpisaniem **Karty Narodów Zjednoczonych**. W ciągu kilku miesięcy ratyfikowało ją 51 państw, w tym w imieniu Polski Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej. W dokumencie zawarto podstawowe zasady prawnego funkcjonowania ONZ. Pierwsze obrady organizacji odbyły się 24 października 1945 r. w Nowym Jorku. Tam też umieszczono kwaterę główną ONZ, co miało podkreślać rolę USA w tej instytucji i ostateczną rezygnację tego państwa z polityki izolacjonizmu.

Na czele organizacji stoi **sekretarz generalny** (pierwszym został Norweg Trygve Lie, czyt.: trygwe li), a sprawami bieżącymi zajmuje się Sekretariat. Głównym organem decyzyjnym ONZ jest **Rada Bezpieczeństwa**. Rada ma możliwość stosowania sankcji wobec państw łamiących zasady ustalone przez ONZ i wysyłania na misje sił międzynarodowych (zwanych od koloru organizacji **„błękitnymi hełmami”**). Takie decyzje muszą jednomyślnie zaaprobować członkowie stali i większość członków niestałych. Delegaci wszystkich państw należących do ONZ biorą natomiast udział w corocznych sesjach **Zgromadzenia Ogólnego ONZ**.

Rozwiązywaniem międzynarodowych problemów ekonomicznych, kulturalnych i prawnych zajmuje się **Rada Gospodarczo-Społeczna**. ONZ przejęła także opiekę nad terenami powierniczymi, czyli obszarami niesamodzielnymi, które należało przygotować do uzyskania niepodległości. Kuratelę nad tymi rejonami przez lata sprawowała **Rada Powiernicza**. Rolę organu sądowego ONZ odgrywa **Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości** z siedzibą w Hadze. Działalność tej instytucji jest jednak mocno ograniczona przez zasadę głoszącą, że wszystkie zainteresowane państwa muszą się zgodzić na arbitraż, czyli pokojowe rozwiązanie sporu przy pomocy ONZ.

W tym samym czasie powstały także agencje wyspecjalizowane ONZ.

- **Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy** (skrót od ang. nazwy: **UNRRA**) utworzona już w 1943 r. ważną rolę odgrywała po wojnie. Jej celem była pomoc aliantom w odbudowie i zapewnienie im dostaw żywności oraz narzędzi rolniczych. Inicjatywą objęto także Polskę.
- **Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury** (skrót od ang. nazwy: **UNESCO**, czyt.: junesko) powstała w 1946 r. w Paryżu i działa na rzecz wzajemnego poznawania się narodów oraz współpracy naukowej i kulturalnej.
- **Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Rolnictwa i Wyżywienia** (skrót od ang. nazwy: **FAO**) powstała w 1945 r. w Rzymie i dąży do usprawnienia produkcji, dystrybucji i sprzedaży produktów żywnościowych.

CIEKAWOSTKA

Powszechna deklaracja praw człowieka

Deklarację przyjęto bez głosów sprzeciwu, choć z 58 państw należących wówczas do ONZ osiem wstrzymało się od głosu. Były to Unia Południowej Afryki (w której panowała polityka apartheidu, czyt.: aparthajdu, więcej zob. s. 240), Arabia Saudyjska (protestująca przeciwko nadaniu praw kobietom) oraz państwa komunistyczne – ZSRS, Ukraina, Białoruś, Polska, Czechosłowacja i Jugosławia (pretekstem był brak wzmianki o konieczności walki z faszyzmem).

STRUKTURA ONZ

26 czerwca 1945 r. w San Francisco przedstawiciele 50 państw podpisali Kartę Narodów Zjednoczonych, na mocy której powstała ONZ. Polska dołączyła do grona sygnatariuszy umowy 16 października. Celem organizacji – podobnie jak przedwojennej Ligi Narodów – stało się rozwijanie współpracy na rzecz pokojowego rozwiązywania konfliktów, ochrona praw człowieka oraz czuwanie nad światowym bezpieczeństwem i przestrzeganiem prawa międzynarodowego. Główna siedziba ONZ znajduje się w Nowym Jorku.

ZGROMADZENIE OGÓLNE

Zasiadają w nim przedstawiciele wszystkich państw członkowskich, z których każde dysponuje jednym głosem. Uchwały tego organu nie są wiążące dla państw członkowskich. Zgromadzenie odpowiada za wybór niestałych członków Rady Bezpieczeństwa, członków Rady Gospodarczo-Społecznej, Rady Powierniczej, sędziów Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości oraz – na wniosek Rady Bezpieczeństwa – Sekretarza Generalnego ONZ.

RADA BEZPIECZEŃSTWA

Jej najważniejszym zadaniem jest utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa na świecie. Rada może wprowadzać sankcje wobec poszczególnych państw oraz decydować o interwencji wojskowej z udziałem sił międzynarodowych. Jej decyzje są wiążące dla państw członkowskich.

10 CZŁONKÓW NIESTAŁYCH

Początkowo w radzie zasiadało sześciu członków niestałych, od 1966 r. – liczbę tę zwiększono do dziesięciu. Są wybierani przez Zgromadzenie Ogólne na dwuletnią kadencję.

5 CZŁONKÓW STAŁYCH

Należą do nich Stany Zjednoczone, Francja, Rosja, Wielka Brytania i Chiny (reprezentowane najpierw przez przedstawicieli Tajwanu, od 1971 r. przez Chińską Republikę Ludową). Każdy z członków stałych ma prawo weta, którym może zablokować decyzje pozostałych instytucji ONZ.

SEKRETARZ GENERALNY

To główny reprezentant ONZ na arenie międzynarodowej, który koordynuje działania wszystkich organów organizacji. Jest wybierany na pięcioletnią kadencję.

MIĘDZYNARODOWY TRYBUNAŁ SPRAWIEDLIWOŚCI

Rozstrzyga spory pomiędzy państwami oraz wydaje opinie doradcze dla pozostałych organów ONZ. W Trybunale zasiada 15 sędziów wybieranych na dziewięcioletnią kadencję. Jego siedziba znajduje się w Hadze.

SEKRETARIAT

Odpowiada za bieżącą działalność ONZ. Do jego zadań należy m.in. wprowadzanie w życie decyzji podjętych przez pozostałe struktury Organizacji. Na czele Sekretariatu stoi Sekretarz Generalny.

RADA POWIERNICZA

Nadzorowała administrację i przygotowania do proklamowania niepodległości terytoriów powierniczych – głównie byłych terytoriów mandatowych Ligi Narodów i obszarów odebranych państwom, które poniosły klęskę w II wojnie światowej. Rada zawiesiła działalność w 1994 r. po uzyskaniu niepodległości przez ostatni niesamodzielny rejon – Palau na Pacyfiku.

RADA GOSPODARCZO-SPOŁECZNA

Koordynuje działania ONZ w kwestiach gospodarczych, społecznych i kulturalnych. W Radzie zasiada 54 członków wybieranych na trzyletnią kadencję.

? Jakie uprawnienia ma Rada Bezpieczeństwa ONZ?

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSZECHNA DEKLARACJA PRAW CZŁOWIEKA

Uchwalona 10 grudnia 1948 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ Powszechna deklaracja praw człowieka stanowi uporządkowany zbiór praw, jakie powinny przysługiwać ludziom we wszystkich zakątkach świata.

Artykuł 1. Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. [...]
Artykuł 2. Każdy człowiek posiada wszystkie prawa i wolności zawarte w niniejszej Deklaracji bez względu na jakiekolwiek różnice rasy, koloru, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych i innych, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek innego stanu. [...]
Artykuł 7. Wszyscy są równi wobec prawa i mają prawo [...] *do jednakowej ochrony prawnej.* [...]
Artykuł 9. Nikogo nie wolno samowolnie aresztować, zatrzymać lub wygnać z kraju. [...]
Artykuł 17.
1. Każdy człowiek, zarówno sam, jak i wespół z innymi, ma prawo do posiadania własności.
2. Nie wolno nikogo samowolnie pozbawiać jego własności.
Artykuł 18. Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wespół z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.
Artykuł 19. Każdy człowiek ma prawo wolności opinii i wyrażania jej; prawo to obejmuje swobodę posiadania niezależnej opinii, poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania informacji i poglądów wszelkimi środkami, bez względu na granice.
Artykuł 20.
1. Każdy człowiek ma prawo spokojnego zgromadzania i stowarzyszania się.
2. Nikogo nie można zmuszać do należenia do jakiegoś stowarzyszenia.

Źródło: http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html [dostęp: 25.02.2022].

? 1. Wyjaśnij, jakie ograniczenia nakłada na państwa Powszechna deklaracja praw człowieka.
2. Na podstawie wiedzy pozaźródłowej podaj historyczne i współczesne przykłady państw, w których wymienione w dokumencie prawa nie były bądź nadal nie są przestrzegane.

- **Światowa Organizacja Zdrowia** (skrót od ang. nazwy: **WHO**) odpowiada za rozwój metod leczenia i zwalczanie chorób.
- **Fundusz ONZ Pomocy Dzieciom** (skrót od ang. nazwy: **UNICEF**, czyt.: junisef) wspiera rodziny i dzieci.

Głównym zadaniem ONZ stało się utrzymanie pokoju, rozwijanie przyjaźni między państwami na zasadzie równouprawnienia i samostanowienia oraz organizacja współpracy w celu rozwiązywania światowych problemów gospodarczych, społecznych i kulturowych. W 1948 r. ONZ uchwaliła **Powszechną deklarację praw człowieka**, w której znalazły się zapisy m.in. o prawie wszystkich ludzi do życia, pracy i wolności.

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze społeczne i gospodarcze skutki II wojny światowej.
2. Określ, jaki status terytorialny nadano Niemcom podczas konferencji w Poczdamie.
3. Wyjaśnij, jaki los spotkał nazistowskich zbrodniarzy wojennych.
4. Omów cele działania poszczególnych instytucji ONZ.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J.J. Heydecker, J. Leeb, *Proces w Norymberdze*, tłum. M. Zeller, Warszawa 2006.
K. Lowe, *Dziki kontynent. Europa po II wojnie światowej*, tłum. M.P. Jabłoński, Poznań 2013.

2 ROZPAD KOALICJI ANTYHITLEROWSKIEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie postanowienia dotyczące powojennych Niemiec podjęto na konferencji w Poczdamie?
2. Które mocarstwa wchodziły w skład Wielkiej Trójki?

NOWE SUPERMOCARSTWA

W wyniku II wojny światowej nastąpiły duże zmiany w układzie sił na świecie. Swoją pozycję utraciły stare mocarstwa kolonialne – **Wielka Brytania** i **Francja**. Okazały się za słabe, aby pokonać III Rzeszę i jej sojuszników. Ponadto ludność zamieszkująca kolonie zaczynała coraz bardziej domagać się niepodległości. Nowymi liderami światowej polityki zostały natomiast **Stany Zjednoczone** i **ZSRS**, które różniły się od siebie niemal wszystkim – ustrojem politycznym, systemem społeczno-gospodarczym czy kulturą. USA były państwem demokratycznym, ZSRS – totalitarnym. W Stanach Zjednoczonych panowały zasady gospodarki rynkowej, a wzmożona produkcja w czasie wojny wpłynęła znacząco na umocnienie ekonomii amerykańskiej (PKB wzrósł z 88,6 mld USD w 1939 r. do 135 mld USD w 1945 r.). Podczas trwania konfliktu zbrojnego, poza atakiem na Pearl Harbor, Stany nie doznały żadnych zniszczeń na swoim terytorium. Z kolei w ZSRS tereny objęte działaniami wojennymi zostały całkowicie zniszczone, a olbrzymie straty demograficzne powodowały, że brakowało rąk do pracy w przemyśle i rolnictwie (mimo wykorzystywania na dużą skalę przymusowej pracy niemieckich czy japońskich jeńców). Choć sowiecki przemysł zbrojeniowy w czasie wojny stał na najwyższym poziomie, nie miał wpływu na rozwój innych dziedzin gospodarki. Wojna, inaczej niż w USA, wyczerpała sowiecką ekonomię, cofając rozwój kraju. Dopiero w 1950 r. niektóre wskaźniki ekonomiczne osiągnęły poziom z 1940 r. W tym samym roku PKB Stanów Zjednoczonych wyniósł 381 mld USD, ZSRS zaś – 126 mld USD, co wyraźnie wskazywało na przewagę USA.

Parada wojskowa na ulicach Londynu w 1946 r. odbywająca się dla upamiętnienia zwycięstwa w II wojnie światowej.

▪ *fotografia, Londyn, 1946 r.*

Już pod koniec lat 40. na świecie ukształtował się **układ dwubiegunowy**, w którym ścierały się wpływy tych supermocarstw. W Europie dominowały początkowo dążenia lewicowe. Wzrósł autorytet Związku Sowieckiego i „wujaszka Joe", jak nazywał Józefa Stalina prezydent Roosevelt. Społeczeństwa zachodnie niewiele wiedziały o totalitarnym reżimie stalinowskim, uważały zaś, że Armia Czerwona walnie przyczyniła się do zwycięstwa nad III Rzeszą. Wiele prawicowych ugrupowań tego okresu skompromitowało się w poprzednich latach różnymi formami kolaboracji z nazistami. Ponadto głód, nędza i zniszczenia wojenne wywołały rosnące oczekiwania na reformy społeczne.

EKSPANSJA KOMUNIZMU W EUROPIE

Zwycięstwo Armii Czerwonej w wojnie z III Rzeszą znacznie poszerzyło sowiecką strefę wpływów w Europie. Doszło do **inkorporacji** (włączenia) do Związku Sowieckiego: Litwy, Łotwy, Estonii, przedwojennych polskich Kresów Wschodnich, czechosłowackiej Rusi Zakarpackiej i rumuńskiej Besarabii. Tereny te objęto programem brutalnej **sowietyzacji**, nadzorowanej przez sowieckie służby specjalne, wojsko i administrację. Jednocześnie przeprowadzano **eksterminację** lokalnych elit i masowe przesiedlenia ludności. Mieszkańców obszarów przyłączonych do ZSRS przenoszono w głąb kraju, a na ich miejsce sprowadzano rosyjskich osadników. W ciągu kilku lat Sowietom udało się też zlikwidować silną partyzantkę antykomunistyczną, która działała po zakończeniu wojny w krajach bałtyckich (oddziały „leśnych braci") czy na Ukrainie (Ukraińską Powstańczą Armię, UPA).

Zgodnie z ustaleniami Wielkiej Trójki kraje Europy Środkowo-Wschodniej – Bułgaria, Czechosłowacja, wschodnie Niemcy, Polska, Rumunia i Węgry – znalazły się w sowieckiej strefie wpływów. Na ich terytoriach stacjonowała Armia Czerwona i funkcjonowały sowieckie służby bezpieczeństwa. Umożliwiło to **eksport rewolucji** z ZSRS i pozwoliło na przejęcie władzy lokalnym komunistom. Sposób działania był taki sam w każdym z tych państw. Najpierw tworzono wielopartyjne rządy, w których działacze komunistyczni zagarniali resorty siłowe, przejmując kontrolę nad wojskiem, służbami bezpieczeństwa i aparatem propagandy. Jednocześnie ich agenci wnikali do partii opozycyjnych i rozbijali je od środka. Po krótkim okresie rządów demokratycznych stopniowo nasilano represje wobec partii niekomunistycznych i sukcesywnie odsuwano je od władzy. Ta metoda działania, polegająca na wieloetapowej eliminacji przeciwników politycznych i przejmowaniu

WARTO WIEDZIEĆ

Praski pucz w 1948 r.

Stosowanie taktyki salami w Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech, które podczas wojny należały do sojuszników Niemiec, było stosunkowo proste, ponieważ opozycjonistów oskarżano tam o związki z faszyzmem. Inna sytuacja panowała natomiast w Czechosłowacji. Działający w Londynie czechosłowacki rząd emigracyjny pod przewodnictwem Edvarda Beneša został uznany przez ZSRS, a Czechosłowacja bez protestów przekazała Sowietom Ruś Zakarpacką. Po powrocie do kraju Beneš ponownie został prezydentem. Sowieci zgodzili się na przeprowadzenie wolnych wyborów, wygranych przez komunistów, którzy zdobyli 38% głosów. Musieli jednak utworzyć rząd koalicyjny. Wkrótce wzmocnili swoje wpływy w armii i służbach bezpieczeństwa. Dzięki temu w lutym 1948 r. przy pomocy Sowietów siłą przejęli władzę w kraju. Beneš, w obawie przed inwazją ZSRS, uznał nowy rząd, kierowany przez Klementa Gottwalda. Wkrótce potem odbyły się całkowicie sfałszowane wybory, a Beneš ustąpił ze stanowiska.

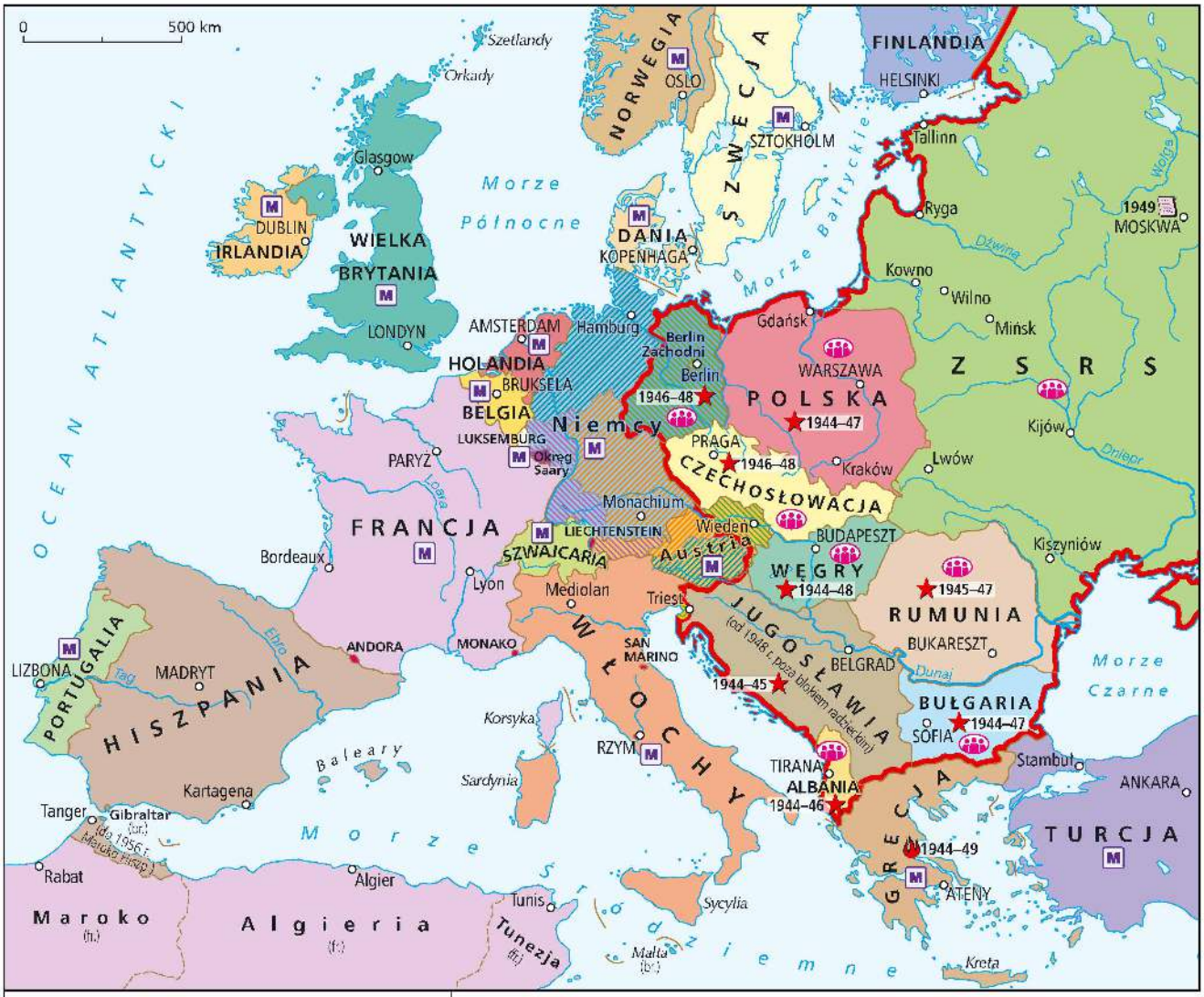

Tłumy Czechów zebranych w Pradze podczas kryzysu po przejęciu władzy przez komunistów. Zgromadzeni czekają na ogłoszenie przez Klementa Gottwalda powstania nowego rządu.

▪ *fotografia, Praga, 25 II 1948 r.*

? W jaki sposób komuniści przejęli władzę w Czechosłowacji?

EUROPA W OKRESIE POWOJENNYM

granice państw w 1947 r.
zachodnia granica bloku komunistycznego w 1946 r., tzw. żelazna kurtyna
Strefy okupacyjne w Niemczech i Austrii:
amerykańska
francuska
brytyjska
sowiecka
Wolne Miasto Triest (w latach 1947–1954 pod kontrolą ONZ, od 1954 r. podzielone między Włochy i Jugosławię)
proces ustanawiania rządów komunistycznych
wojny domowe
państwa, które przyjęły pomoc w ramach planu Marshalla
miejsce powstania RWPG
kraje, które w latach 1949–1950 weszły w skład RWPG

? 1. Wymień państwa, w których po II wojnie światowej doszło do przejęcia władzy przez komunistów.
2. Wskaż państwa, które nie otrzymały pomocy w ramach planu Marshalla.

władzy przez komunistów w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, została nazwana **„taktyką salami”**. Określenie nawiązuje do węgierskiej kiełbasy, zjadanej poprzez odkrajanie po kolei cienkich plasterków. ZSRS graniczył niemal ze wszystkimi państwami komunistycznymi, dzięki czemu w razie wystąpień ludności mógł przeprowadzić szybką interwencję zbrojną.

Inna sytuacja panowała natomiast w Jugosławii i Albanii. Kraje te wyzwoliły się spod niemiecko-włoskiej okupacji własnymi siłami, bez większej pomocy Armii Czerwonej. W każdym z nich władzę przejęli liderzy komunistycznych partyzantów. W Jugosławii był to **Josip Broz-Tito**, a w Albanii – **Enver Hodża**.

Stalin dążył do dalszego poszerzania swojej strefy wpływów. Wspierał działalność partii komunistycznych w Europie Zachodniej, szczególnie silnych we Francji i Włoszech.

Domagał się też baz w Turcji i kontroli nad cieśninami czarnomorskimi (Bosforem i Dardanelami) oraz bogatym w ropę Iranem. Pomimo zakończenia wojny Armia Czerwona nie została zredukowana, w przeciwieństwie do armii amerykańskiej. Związek Sowiecki powiększał siły lądowe i lotnictwo oraz rozpoczął budowę potężnej oceanicznej floty wojennej. Ponadto wywiad rosyjski skutecznie szpiegował państwa zachodnie. Większość informatorów działała na rzecz ZSRS przeciwko własnym krajom i rządom, ponieważ wierzyła w ideały komunizmu. Dzięki temu Stalin zdobył m.in. informacje o amerykańskich pracach nad bombą atomową, co ułatwiło mu skonstruowanie i przetestowanie własnej już w 1949 r. Kraje demokratyczne odbierały żądania Stalina i jednoczesną rozbudowę armii sowieckiej jako zapowiedź nadchodzącej III wojny światowej.

DOKTRYNA TRUMANA

Pierwszym politykiem zachodnim, który już w czasie wojny dostrzegł zagrożenie ze strony ZSRS, był **Winston Churchill**. Miał on jednak ograniczony wpływ na politykę ówczesnego prezydenta USA Franklina Delano Roosevelta, przychylnie odnoszącego się do Stalina. Ochłodzenie stosunków między mocarstwami

Ethel i Julius Rosenbergowie byli małżeństwem amerykańskich uczonych związanym z Partią Komunistyczną Stanów Zjednoczonych, którzy w 1950 r. zostali aresztowani za szpiegostwo na rzecz ZSRS. Przekazali oni Stalinowi m.in. plany broni atomowej. Oboje zostali skazani na śmierć i straceni.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 1951 r.*

zaczęło być widoczne dopiero podczas konferencji w Poczdamie. Nowy prezydent Stanów Zjednoczonych **Harry Truman** wyraźnie atakował działania sowieckiego dyktatora i stwierdził, że ma dość *cackania się z Sowietami*. Zamierzał prowadzić ostrą politykę zagraniczną, skupiającą się na powstrzymaniu ekspansjonizmu ZSRS. Poinformował Stalina, iż USA zbudowały nową broń i że planują jej wkrótce użyć przeciwko Japonii. Ku zaskoczeniu Trumana przywódca Rosji przyjął tę informację obojętnie, dlatego że – o czym nie wiedział prezydent

POSTAĆ HISTORYCZNA

HARRY TRUMAN (1884–1972)

Amerykański polityk Partii Demokratycznej i 33. prezydent Stanów Zjednoczonych. Po ukończeniu szkoły średniej pracował na kolei oraz w biurze. W 1905 r. wstąpił do Gwardii Narodowej. Brał udział w I wojnie światowej. W latach 30. związał się z Partią Demokratyczną i w 1934 r. objął funkcję senatora. Podczas II wojny światowej przewodniczył komisji badającej nadużycia finansowe w wojsku. W 1944 r. został wiceprezydentem, a rok później, po śmierci Roosevelta, prezydentem Stanów Zjednoczonych. Od samego początku swoich rządów prowadził politykę antysowiecką. To on wydał rozkaz o użyciu broni jądrowej przeciwko Japonii, m.in. w celu zademonstrowania Związkowi Sowieckiem potęgi militarnej USA. W 1948 r. ponownie wybrano go na prezydenta. W czasie wojny w Korei zdecydowanie przeciwstawił się agresji komunistycznej, nie wyraził jednak zgody na użycie broni jądrowej. Za jego prezydentury wprowadzono XXII poprawkę do Konstytucji USA, która ogranicza liczbę kadencji prezydenckich do dwóch.

WOJNA DOMOWA W GRECJI

W czasie II wojny światowej w Grecji powstała silna lewicowa, republikańska partyzantka – Greckie Ludowe Wojsko Wyzwoleńcze (ELAS). Oddziały te, wspierane przez Grecką Partię Komunistyczną (KKE), cieszyły się znacznym poparciem społecznym. W końcowych miesiącach walk do kraju wkroczyły siły brytyjskie, które stanęły po stronie prawicowych oddziałów rojalistycznych, często złożonych z osób wcześniej kolaborujących z nazistami. Pierwsze starcia wybuchły już w grudniu 1944 r., gdy Brytyjczycy brutalnie rozprawili się z oddziałami ELAS. W 1946 r. do Grecji wrócił król Jerzy II, co dodatkowo zaogniło sytuację. Lewica zbojkotowała zorganizowane w tym samym roku wybory parlamentarne i nie uznała nowego monarchistycznego rządu wspomaganego przez Londyn. Wkrótce doszło do wybuchu wojny domowej. Komunistyczna Demokratyczna Armia Grecji (DSE) pod dowództwem gen. Markosa Vafeiadisa walczyła z siłami rządowymi. Greckich komunistów wspierały m.in. Albania, Bułgaria oraz Jugosławia. Chociaż pogrążona w kryzysie powojennym Wielka Brytania wycofała się z walk, wsparcia legalnym władzom udzielały USA, realizujące doktrynę Trumana. Punktem przełomowym stał się wybuch konfliktu między liderem jugosłowiańskich komunistów Brozem-Tito a Stalinem, w wyniku którego DSE straciła wsparcie ze strony tych krajów. Ostatecznie, w 1949 r. komunistyczne powstanie zostało stłumione, a tysiące greckich emigrantów trafiły do krajów komunistycznych, w tym do Polski.

Żołnierze armii greckiej podczas wojny domowej z komunistyczną partyzantką. Tę ostatnią bronią i zaopatrzeniem wpierały Albania oraz Jugosławia.

▪ *fotografia, Grecja, 1948 r.*

? Jakie były przyczyny wojny domowej w Grecji?

USA – dzięki siatkom szpiegowskim znakomicie orientował się w amerykańskim programie jądrowym.

9 lutego 1946 r. Stalin wygłosił przemówienie, w którym oświadczył, że dopóki na świecie istnieć będą państwa kapitalistyczne, dopóty realne będzie zagrożenie nowym konfliktem zbrojnym. Wielu zachodnich polityków i publicystów dostrzegło w jego słowach groźbę ekspansji komunizmu. 22 lutego 1946 r. amerykański dyplomata w Moskwie George [czyt.: dżordż] F. Kennan wysłał do Waszyngtonu depeszę liczącą 8 tys. słów (tzw. długi telegram Kennana). Podkreślił on, że dyktator sowiecki widzi świat podzielony na dwa obozy – socjalistyczny i kapitalistyczny – a pokojowa koegzystencja między nimi wydaje mu się niemożliwa. Stalin dążył bowiem jedynie do wzmocnienia swojego obozu i podzielenia, osłabienia oraz zniszczenia przeciwnika.

Za symboliczny początek konfliktu między niedawnymi sojusznikami przyjmuje się wygłoszenie przez Churchilla przemówienia w **Fulton** (czyt.: fultyn, USA) **5 marca 1946 r.** Były brytyjski premier użył wówczas terminu „żelazna kurtyna" na określenie izolacji krajów, które leżały w sowieckiej strefie wpływów, od reszty świata niekomunistycznego. Churchill postrzegał politykę ZSRS jako zagrożenie, przeciwko któremu *narody anglojęzyczne muszą się jak najszybciej zjednoczyć*. Świadkiem tego wydarzenia był także

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMOWA CHURCHILLA W FULTON

Churchill postanowił spędzić miesiąc na wakacjach w USA. W czasie spotkania z Trumanem okazało się, że obydwaj podzielają poglądy na temat sowieckiego zagrożenia. To natchnęło brytyjskiego polityka do wygłoszenia 5 marca 1946 r. słynnej mowy, w której po raz pierwszy użył określenia „żelazna kurtyna".

Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu. Poza tą linią znajdują się wszystkie stolice byłych państw środkowej i wschodniej Europy: Warszawa, Praga, Wiedeń, Budapeszt, Bukareszt i Sofia – wszystkie te sławne miasta i zamieszkująca wokół nich ludność leżą, że tak się wyrażę, w sferze radzieckiej i wszystkie, w takiej czy w innej formie, podlegają nie tylko wpływom radzieckim, ale kontroli z Moskwy w bardzo wysokim, niekiedy rosnącym stopniu. [...] *Partie komunistyczne, które były bardzo małe w tych wszystkich państwach Europy Wschodniej, otrzymały stanowisko nadrzędne i władze o wiele przewyższającą ich liczebność i dążą wszędzie do zdobycia wpływów totalistycznych. Prawie wszędzie panują rządy policyjne, z wyjątkiem Czechosłowacji nie ma tam prawdziwej demokracji.* [...] *Nie sądzę, żeby Rosja Radziecka pragnęła wojny. Pragnie ona tylko wyciągnąć zyski z wojny i rozszerzać bez granic swoją potęgę i swoje doktryny* [...]. *Z tego com widział podczas wojny u naszych przyjaciół i sojuszników rosyjskich, doszedłem do przekonania, że niczego bardziej nie podziwiają oni niż siłę, i niczego bardziej nie lekceważą oni niż słabość, a zwłaszcza słabość militarną.*

Z tego powodu dawna doktryna o równowadze sił jest błędna. Jeżeli będziemy tylko mogli, to nie powinniśmy pozwolić sobie na operowanie wąskimi marginesami sił, stwarzając pokusę próby sił [...].

Jeżeli dodamy do mówiącej po angielsku wspólnoty narodów ludność Stanów Zjednoczonych ze wszystkimi konsekwencjami, jakie taka współpraca pociąga za sobą w powietrzu, na morzu, na całej kuli ziemskiej, jak również w dziedzinie wiedzy i przemysłu i pod względem siły moralnej, to nie będzie mogło być mowy o jakiejś chwiejnej i niestałej równowadze sił, która mogłaby stanowić pokusę dla ambicji i awanturniczości. Przeciwnie, bezpieczeństwo będzie wtedy zapewnione dzięki ogromnej przewadze sił.

Winston Churchill podczas wygłaszania swojego słynnego przemówienia w Fulton.

- *fotografia, Fulton, 5 III 1946 r.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 301.

? 1. Scharakteryzuj politykę zagraniczną, jaką – według autora przemowy – ZSRS prowadził od zakończenia II wojny światowej.

2. Wyjaśnij, w jaki sposób Churchill proponował powstrzymać ekspansję komunizmu.

Truman, który – klaszcząc – wyrażał poparcie dla słów Churchilla. Co ważniejsze, sam tekst przemówienia powstał z inspiracji prezydenta Stanów Zjednoczonych, choć administracja amerykańska później temu zaprzeczyła. Wystąpienie brytyjskiego polityka miało wybadać stosunek Amerykanów do zaostrzenia polityki wobec Stalina. Wkrótce okazało się, że opinia publiczna w USA zmieniła swoje wcześniejsze nastawienie do sowieckiego dyktatora i ponad 70% społeczeństwa zaczęło negatywnie oceniać agresywną politykę ZSRS.

We wrześniu 1946 r. sekretarz stanu USA James Byrnes [czyt.: dżejms berns] podczas

CIEKAWOSTKA

Powołanie CIA

Centralna Agencja Wywiadowcza (ang. Central Intelligence Agency, skrót: CIA, czyt.: si-aj-ej), utworzona w 1947 r. z inicjatywy Harry'ego Trumana, miała zajmować się działalnością wywiadowczą, propagandową oraz dywersyjną wymierzoną we wrogie państwa (szczególnie komunistyczne). Pierwsze akcje CIA były skierowane przeciwko reżimowi albańskiemu i dotyczyły m.in. zdrady pracownika wywiadu brytyjskiego MI6 [czyt.: em aj siks] Kima Philby'ego [czyt.: fylbiego], który – jak się później okazało – był wieloletnim agentem sowieckim. Zakończyły się one porażką. Podobny efekt przyniosły operacje wspierające zinfiltrowaną przez komunistów organizację WiN w Polsce. Stopniowo jednak Agencja nabierała doświadczenia i wkrótce stała się jedną z najpotężniejszych organizacji wywiadowczych na świecie.

wizyty w Stuttgarcie wygłosił przemówienie, w którym zapowiedział ograniczenie wysokości reparacji wojennych, a także udzielenie Niemcom pomocy przez USA. Oznajmił również wówczas, że o ile przynależność Królewca do ZSRS nie budzi wątpliwości, to granice na Odrze i Nysie Łużyckiej mogą ulec zmianie, ponieważ nie zawarto jeszcze oficjalnego traktatu pokojowego. Dodatkowo Byrnes nazwał Związek Sowiecki państwem agresywnym.

W dniu **12 marca 1947 r.** prezydent Harry Truman podczas przemówienia w Kongresie oświadczył, że rządy komunistów zagrażają światowemu pokojowi i wystąpił o wsparcie dla Grecji i Turcji, zmagających się z wpływami komunistycznymi. Zapowiedział politykę polegającą na *poparciu wolnych narodów, które stawiają opór zbrojnym mniejszościom lub zewnętrznemu naciskowi*. Tę koncepcję zatrzymania komunizmu nazwano **doktryną Trumana**. W jej ramach państwa zachodnie udzielały pomocy finansowej, wojskowej oraz politycznej krajom zagrożonym przez komunistów. Rozpoczęła się **zimna wojna**, czyli konflikt między blokami państw skupionymi wokół USA i ZSRS. Choć obydwie strony poszerzały własne strefy wpływów, zbroiły się i szykowały do walki, nie doszło między nimi do bezpośredniej konfrontacji zbrojnej.

PLAN MARSHALLA

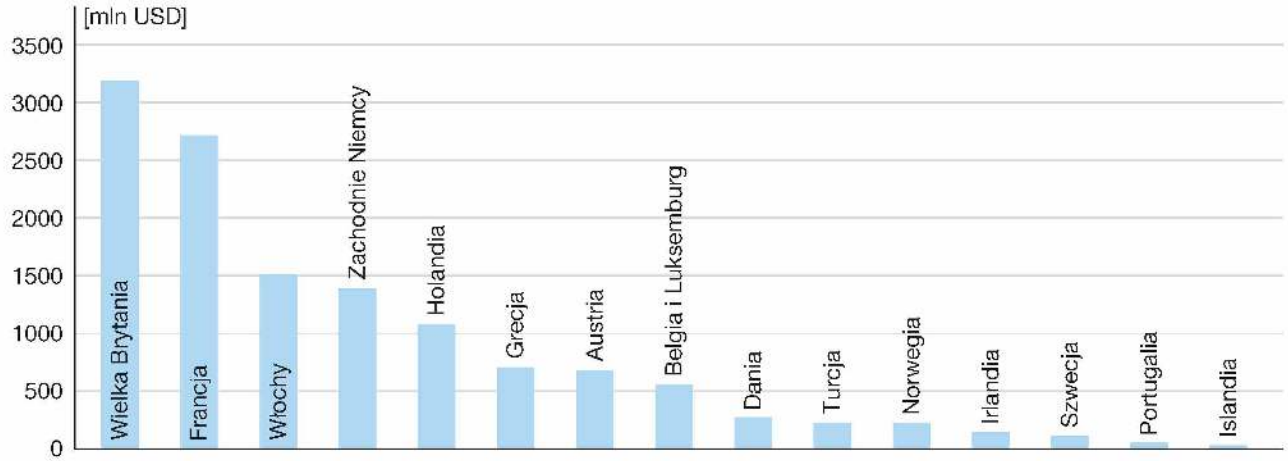
Truman przewidział, że zastraszanie Sowietów amerykańską potęgą militarną może się okazać niewystarczające. Pragnął więc ograniczyć wpływy komunistów w zubożałych krajach Europy Zachodniej, które były szczególnie podatne na populistyczną ideologię komunistyczną. Ponieważ poparcie dla radykalnej lewicy wynikało z biedy, prezydent USA postanowił odbudować gospodarkę Starego Kontynentu, skupiając się nie tylko na sojusznikach, jak Wielka Brytania, lecz także na przeciwnikach z czasów II wojny światowej. W czerwcu **1947 r.** Truman ogłosił plan amerykańskiej pomocy gospodarczej dla zniszczonej przez wojnę Europy – Europejski Plan Odbudowy.

Wszystkie nasze barwy na maszt głosi hasło na plakacie z okresu realizacji planu Marshalla, nawołujące do jedności Europy.

▪ *plakat, 1947 r.*

Pomoc w ramach planu Marshalla dla poszczególnych państw

Program ten nazwano od nazwiska ówczesnego sekretarza stanu USA George'a Marshalla [czyt.: dżordża marszala] **planem Marshalla**. Pomoc finansową zaoferowano także państwom komunistycznym. Sposób wydatkowania przyznanych funduszy miał jednak podlegać amerykańskiej kontroli. ZSRS uznał, że jest to „imperialistyczny spisek" i próba ingerowania USA w sprawy wewnętrzne innych krajów. Ostatecznie państwa bloku wschodniego, pod naciskiem Kremla, zrezygnowały z udziału w planie Marshalla, mimo że Polska i Czechosłowacja wyraziły początkowo zainteresowanie przystąpieniem do tej inicjatywy. Amerykanie spodziewali się takiego obrotu spraw, ponieważ ZSRS odmówił już wcześniej wejścia do Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Banku Światowego.

Program pomocy finansowej zaczęto realizować w 1948 r. Do 1952 r. z przewidywanych 17 mld USD wypłacono 13,5 mld. Najbardziej skorzystały na tym Wielka Brytania (ponad 3 mld) i Francja (2,7 mld). Włochy i zachodnie Niemcy otrzymały po ok. 1,5 mld USD. Dzięki inicjatywie Stanów Zjednoczonych Europę Zachodnią udało się szybciej odbudować.

Wsparcie Stanów Zjednoczonych przyniosło wiele pozytywnych efektów – rozwinęło europejską gospodarkę, poprawiło położenie materialne społeczeństwa i zmniejszyło wpływy partii komunistycznych. To właśnie dzięki niemu greckie siły rządowe wygrały toczącą się w tym kraju wojnę domową, a lider włoskiej Chrześcijańskiej Demokracji Alcide De Gasperi [czyt.: alczide de **ga**speri] pokonał sojusz komunistyczno-socjalistyczny w wyborach w 1948 r. Dodatkowo pod naciskiem USA poszczególne kraje nawiązały pomiędzy sobą ścisłą współpracę. Był to jeden z pierwszych kroków ku integracji europejskiej. W kwietniu 1948 r. utworzono **Organizację Europejskiej Współpracy Gospodarczej** (**OEEC**). W tym samym roku Wielka Brytania, Francja, Belgia, Holandia i Luksemburg podpisały traktat o współpracy i zbiorowej obronie, który po pewnych zmianach stał się podstawą powołania przez te państwa **Unii Zachodnioeuropejskiej** (1954 r.).

KONFERENCJA W SZKLARSKIEJ PORĘBIE

We wrześniu **1947 r. w Szklarskiej Porębie** odbyło się tajne spotkanie przywódców partii komunistycznych ZSRS, Bułgarii, Czechosłowacji, Jugosławii, Polski, Rumunii, Węgier oraz Francji i Włoch. Posiedzenie, zwołane z inicjatywy Stalina, miało na celu stworzenie komunistycznej odpowiedzi na plan Marshalla. Pracami konferencji kierował jeden z najbliższych wówczas współpracowników Stalina **Andriej Żdanow**. Podjęto decyzję, że w obliczu narastającego konfliktu między obozem „amerykańskiego imperializmu" a sowieckim „obozem demokratycznym" konieczna jest ścisła koordynacja działań partii komunistycznych. W tym czasie powstało Biuro Informacji Partii

Uroczyste otwarcie polskiego odcinka rurociągu „Przyjaźń" w obecności przedstawicieli państw socjalistycznych Europy Środkowej. Został on zbudowany z inicjatywy RWPG na początku lat 60. i służył do przesyłu ropy naftowej z Syberii do Europy.

▪ *fotografia, Płock, 1964 r.*

Komunistycznych i Robotniczych, zwane **Kominformem**. Była to próba reaktywacji rozwiązanego w 1943 r. Kominternu. Przy sprzeciwie niektórych polskich i jugosłowiańskich delegatów postanowiono, iż o ile sposób przejęcia władzy przez komunistów w poszczególnych krajach może być różny, o tyle już po objęciu rządów każde państwo musi się ustrojowo, gospodarczo, społecznie i kulturowo upodobnić do ZSRS. Głównymi przeciwnikami pomysłu szybkiej unifikacji byli **Josip Broz-Tito** oraz **Władysław Gomułka**. Obaj chcieli budować komunizm, ale bliższy duchowi swoich narodów. Poglądy oponentów szybko potępiono. Gomułkę odsunięto od władzy w Polsce, a Broza-Tito Stalin uznał za swojego głównego ideologicznego wroga. Przywódca Jugosławii jednak utrzymał się przy władzy i nakazał wymordować w swojej ojczyźnie zwolenników Stalina. Zawarł też z USA tajne układy, dzięki którym Amerykanie wspierali go finansowo oraz dostarczali broń. Jugosławia była państwem komunistycznym, ale niezależnym od ZSRS i współpracującym z Zachodem. Stalin zamierzał początkowo opanować ten kraj siłą, ale zrezygnował ze swojego planu. Niepowodzeniem zakończyły się też zamachy na Broza-Tito, który sprawował dyktatorskie rządy aż do 1980 r.

W państwach zależnych od ZSRS, nazywanych **krajami demokracji ludowej**, wprowadzono zmiany polityczne na wzór sowiecki. Utworzono monopartie komunistyczne, do których należała pełna władza, i uchwalano konstytucje wzorowane na sowieckiej ustawie z 1936 r. W styczniu **1949 r.** w Moskwie powstała **Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej** (**RWPG**), zrzeszająca państwa bloku wschodniego. Kraje członkowskie musiały wprowadzić u siebie sowiecki model gospodarki centralnie sterowanej (gospodarki nakazowo-rozdzielczej) i położyć główny nacisk na industrializację, zwłaszcza przemysł ciężki i zbrojeniowy, a rolnictwo poddać kolektywizacji. W tej części Europy forsowano też sowiecki system oświatowy, a **realizm socjalistyczny** uznawano za jedyną dopuszczalną formę ekspresji artystycznej. Prowadzono również politykę ateizacji społeczeństwa. We wszystkich krajach demokracji ludowej, podobnie jak w ZSRS, krwawo rozprawiano się z rzeczywistymi lub potencjalnymi przeciwnikami komunizmu.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób ukształtował się na świecie układ dwubiegunowy.
2. Omów metody przejmowania przez komunistów władzy w Europie Środkowo-Wschodniej.
3. Wyjaśnij znaczenie określenia „żelazna kurtyna".
4. Przedstaw efekty wdrożenia planu Marshalla w Europie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Applebaum, *Za żelazną kurtyną*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 2018.
B. Steil, *Plan Marshalla. Postawić świat na nogi*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2020.

3 POCZĄTKI ZIMNEJ WOJNY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki status terytorialny otrzymały Niemcy po zakończeniu II wojny światowej?
2. Na czym polegała prowadzona przez Stalina polityka ekspansjonizmu?

OKUPACJA NIEMIEC

Państwo niemieckie oraz jego stolicę Berlin podzielono na cztery strefy okupacyjne, a koordynacją polityki zwycięskich mocarstw wobec tych terenów miała się zająć powołana w Poczdamie **Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec**. W jej skład weszli gubernatorzy wojskowi poszczególnych stref, mający prawo weta oraz nieograniczoną władzę na podległych im terytoriach. Celem Rady było sprawowanie nadzoru nad oczyszczaniem narodu z nazizmu i wpojenie mu zasad demokracji. W tym samym czasie zdecydowano też o wprowadzeniu na terenie Niemiec zasady „czterech D" (więcej zob. s. 188). Państwo miało zostać zdecentralizowane – część uprawnień władzy centralnej przejęły władze lokalne i samorządy. Nie powołano jednego rządu niemieckiego. W założeniu aliantów wszystkie strefy okupacyjne powinny tworzyć jedną całość gospodarczą. Warunki życia w tym kraju nie mogły być lepsze niż w państwach, które najbardziej ucierpiały w wyniku działań nazistów. Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec udało się zreformować niemiecki ustrój, zdelegalizować organizacje faszystowskie oraz spisać reguły prawne dotyczące przesiedlenia Niemców z Europy Wschodniej.

Gen. Franz [czyt.: franc] **Halder** przed sądem denazyfikacyjnym w Monachium w amerykańskiej strefie okupacyjnej. Proces denazyfikacji przebiegał różnie w zależności od sektora okupacyjnego. W strefach zachodnich od zarzutów uwolniono ponad 40% osób poddanych weryfikacji, podczas gdy w sowieckiej – tylko 12%.

▪ *fotografia, Monachium, 1946 r.*

W efekcie zimnej wojny zarówno ZSRS, jak i USA dążyły do wprowadzenia w okupowanych Niemczech i Austrii odpowiednich ustrojów politycznych. Amerykanie chcieli budować tam demokrację, natomiast Sowieci skłaniali się do komunistycznej dyktatury z czołową rolą jednej partii. Każde państwo członkowskie Rady miało inne plany dotyczące Niemiec. Francuzi dążyli do politycznego rozbicia tego kraju na kilka suwerennych jednostek, a przemysł, np. Zagłębia Saary, zamierzali silnie powiązać z gospodarką francuską. ZSRS chciał z kolei zjednoczenia Niemiec, by następnie przekształcić je w państwo komunistyczne. Ponieważ w tym czasie wzrastały wpływy komunistów we Francji i Włoszech, gdzie jak się spodziewano, mogli oni przejąć władzę w wyniku wygranych wyborów, dawałoby to Stalinowi szansę podporządkowania sobie znacznej części Europy Zachodniej. Stanom Zjednoczonym i Wielkiej Brytanii zależało jedynie na częściowym osłabieniu Niemiec. Stałym elementem rozpoczynającej się zimnej wojny były próby wprowadzenia propagowanego przez mocarstwa ustroju politycznego w innych państwach (demokracji lub dyktatury komunistycznej).

Związek Sowiecki traktował swoją strefę okupacyjną jak teren podbity i bez ograniczeń

OKUPACJA AUSTRII

Austria, podobnie jak Niemcy, decyzją konferencji poczdamskiej została podzielona na cztery strefy okupacyjne, zarządzane przez USA, Francję, Wielką Brytanię i ZSRS. Podziałowi poddano także Wiedeń, z zastrzeżeniem, że dzielnica pierwsza znajdzie się pod wspólną kontrolą wszystkich czterech mocarstw. W przeciwieństwie do Niemiec w Austrii jeszcze w 1945 r. doszło do wyborów, wygranych przez socjalistów i ludowców. Powstał demokratyczny rząd, na którego czele stanął premier **Karl Renner**. Organem doradczym władzy była powołana 11 września 1945 r. Aliancka Komisja ds. Austrii, w której zasiedli przedstawiciele państw okupacyjnych. Zajmowali się oni m.in. nadzorowaniem procesu denazyfikacji kraju. Jednak nowe władze tylko w niewielkim stopniu rozliczyły zbrodnie nazistów. Na początku lat 50. różnice w rozwoju poszczególnych stref okupacyjnych stawały się coraz wyraźniejsze, dlatego po śmierci Stalina rozpoczęto starania o wycofanie obcych wojsk. Doprowadziły one do podpisania 15 maja 1955 r. traktatu pokojowego, którego najważniejszym postanowieniem było ogłoszenie przez Austrię konstytucyjnej neutralności.

Amerykańscy żołnierze przechodzą przez sowiecką strefę okupacyjną w okupowanej Austrii podczas ostatniej zmiany warty, która odbyła się po podpisaniu traktatu pokojowego w Wiedniu.

▪ *fotografia, Wiedeń, 27 V 1955 r.*

? Czym sytuacja w okupowanej Austrii odróżniała się od tej w Niemczech?

zajmował dobra w ramach reparacji wojennych. Wprowadzał też zmiany charakterystyczne dla krajów komunistycznych, m.in. nacjonalizację przemysłu i kolektywizację rolnictwa. Z jego inicjatywy powstała też w **1946 r. Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec** (niem. skrót **SED**). Po sfałszowaniu wyborów przejęła ona całkowitą władzę w sowieckiej strefie okupacyjnej.

Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja prowadziły odmienną politykę wobec Niemiec. Szybko zrezygnowano z pobierania reparacji wojennych, a już od 1946 r. udzielano okupowanym Niemcom pomocy gospodarczej. W tej części kraju utrzymano własność prywatną i wprowadzono szeroki program pomocy socjalnej dla najuboższej części społeczeństwa. Amerykanie wprowadzili ponadto reformę niemieckiego systemu oświaty, którego celem było wychowanie młodego pokolenia w duchu demokratycznych wartości. Odtworzono też wiele partii politycznych rozwiązanych przed wojną przez nazistów, m.in. chadecką Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną (niem. skrót CDU), socjalistyczną Socjaldemokratyczną Partię Niemiec (niem. skrót SPD) i liberalną Wolną Partię Demokratyczną (niem. skrót FDP).

CIEKAWOSTKA

Bomby czy węgiel

W czasie I kryzysu berlińskiego doszło do słynnej konwersacji między gen. Curtisem LeMayem [czyt.: kertisem lemejem] a jego przełożonym gen. Luciusem Clayem [czyt.: lusjusem klejem]: *Curtis, czy twoje bombowce B-29 mogą przewozić węgiel do Berlina? Wiesz, Lucius, ja osobiście wolałbym rzucać na Ruskich bomby, ale jak trzeba wozić węgiel, będziemy wozić węgiel.*

PODZIAŁ NIEMIEC

1. Wymień państwa, przez które były okupowane powojenne Niemcy.
2. Wskaż na mapie strefę znajdującą się pod kontrolą Związku Sowieckiego.

I KRYZYS BERLIŃSKI

Jedną z przyczyn eskalacji konfliktu pomiędzy państwami zachodnimi a blokiem komunistycznym stała się kwestia zarządzania powojennymi Niemcami. Wobec narastającego napięcia w stosunkach ze Stalinem USA i Wielka Brytania wysunęły koncepcję utworzenia państwa zachodnioniemieckiego. Zamierzały one w razie potrzeby wykorzystać potencjał przemysłowy podlegającego im terytorium, do którego należało m.in. strategicznie ważne Zagłębie Ruhry. W 1947 r. na obszarze dwóch stref: amerykańskiej i brytyjskiej, nazywanych potocznie **Bizonią**, przyjęto jednolitą politykę wewnętrzną. Coraz bardziej widoczne plany przekształcenia stref zachodnich w oddzielne państwo sprawiły, że w marcu 1948 r. przedstawiciel Związku Sowieckiego wystąpił z Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec, co w praktyce oznaczało rozpad tej instytucji. W zachodnich strefach okupacyjnych, bez zgody ZSRS, została wprowadzona nowa waluta – marka niemiecka. W odpowiedzi na to posunięcie **w nocy z 23 na 24 czerwca 1948 r.**, pod pretekstem rozpoczęcia prac remontowych, Stalin zarządził **blokadę Berlina**. W ten sposób wstrzymał dostawy do zachodnich sektorów miasta, znajdujących się pod okupacją USA, Wielkiej Brytanii i Francji. Zostały przerwane połączenia lądowe i rzeczne, odcięto także dopływ prądu. Sowiecki dyktator sądził, że pozostałe mocarstwa ulegną w obawie o życie 2,5 mln ludności Berlina Zachodniego. Próba szantażu się nie powiodła – Truman nie zmienił swojej polityki i oświadczył, że w 1948 r. nie będzie drugiego Monachium. Nawiązał w ten sposób do 10. rocznicy rozbioru Czechosłowacji i prowadzonej przed wojną polityki ustępstw wobec totalitaryzmu. Prezydent USA nie chciał jednak wysyłać eskortowanych przez czołgi konwojów, co groziło wybuchem otwartego konfliktu, a zdecydował się na stworzenie **mostu powietrznego**, którym zaopatrywano odcięte miasto.

Państwa zachodnie ściągnęły wszystkie dostępne samoloty transportowe, a służby inżynieryjne, wspierane przez ludność Berlina, rozbudowały istniejące lotniska Tempelhof i Gatow. Ponadto uruchomiono nowe

Berlińczycy obserwują amerykańskie samoloty transportowe z zaopatrzeniem dla odciętego miasta lądujące na lotnisku Tempelhof.

▪ *fotografia, Berlin, 1948 r.*

lotniska, m.in. Tegel, zbudowane od podstaw w ciągu zaledwie 49 dni przez francuskich saperów. Dzięki znakomitej organizacji służb powietrznych w szczytowe dni samoloty lądowały w Berlinie co cztery minuty. W sierpniu 1948 r. przekroczono zakładany minimalny próg dostaw, który wynosił 4500 t dziennie. Amerykanie, Brytyjczycy, Francuzi oraz ich sojusznicy przez 11 miesięcy zaopatrywali Berlin Zachodni w żywność, ubrania oraz węgiel na opał. W okresie blokady samoloty wykonały ponad 280 tys. lotów. Podczas całej akcji w wypadkach rozbiło się 25 samolotów, a 101 lotników poniosło śmierć.

Aby odwieść Stalina od dalszych agresywnych działań, rząd USA przerzucił do Wielkiej Brytanii grupę bombowców B-29 – sugerowano przy tym, że na ich pokładzie znajduje się kilkadziesiąt bomb jądrowych. W rzeczywistości był to blef, ponieważ USA nie dysponowały wówczas ani jedną gotową do natychmiastowego użytku bombą jądrową. Stalin jednak o tym nie wiedział i – w obawie przed amerykańskimi nalotami – nie zdecydował się na zaatakowanie lecących do Berlina samolotów z zaopatrzeniem. Ostatecznie sowiecki dyktator uznał blokadę za nieskuteczną i zniósł ją **12 maja 1949 r.** Kryzys berliński zakończył się porażką ZSRS, ale też uświadomił krajom Zachodu zagrożenie ze strony wschodniego mocarstwa.

POWSTANIE DWÓCH PAŃSTW NIEMIECKICH

W kwietniu 1949 r. do Bizonii dołączono strefę francuską, co dało początek **Trizonii**. Następnie przeprowadzono tam demokratyczne wybory do parlamentu (Bundestagu). Funkcję kanclerza objął działacz chrześcijańskiej demokracji, antykomunista **Konrad Adenauer**. Za zgodą aliantów na obszarze Trizonii proklamowano we wrześniu 1949 r. **Republikę Federalną Niemiec (RFN)**, a na siedzibę jej władz wyznaczono niewielkie miasteczko Bonn, aby podkreślić tymczasowość tego rozwiązania.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KONRAD ADENAUER (1876–1967)

Niemiecki polityk o poglądach chadeckich, pierwszy kanclerz RFN. W latach 1917–1933 był burmistrzem rodzinnej Kolonii. Kiedy odmówił udziału w uroczystym powitaniu Hitlera, został pozbawiony wszelkich urzędów i zmuszony do przejścia na emeryturę. Był dwukrotnie więziony przez nazistów. Po II wojnie światowej wrócił do działalności politycznej i stał się liderem Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej. We wrześniu 1949 r. Bundestag wybrał go pierwszym kanclerzem rządu zachodnioniemieckiego. Sprawował urząd nieprzerwanie do 1963 r., a w latach 1951–1956 łączył go z funkcją ministra spraw zagranicznych. Za jego rządów RFN odbudowała się ze zniszczeń wojennych i rozpoczęła dynamiczny rozwój gospodarczy. W polityce zagranicznej Adenauer realizował „kurs atlantycki", czyli ścisły sojusz z USA. Dzięki wysiłkom Adenauera RFN odzyskała suwerenność państwową (w 1954 r.) i zintegrowała się z Europą Zachodnią poprzez wstąpienie do NATO i Wspólnoty Europejskiej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE GROTEWOHLA

Kilka dni po proklamowaniu NRD premier tego państwa Otto Grotewohl [czyt.: grotewol] wygłosił propagandowe przemówienie skierowane przeciwko RFN i państwom zachodnim.

Utworzenie Tymczasowego Rządu Niemieckiej Republiki Demokratycznej jest wyrazem niezłomnej woli demokratycznych sił narodu niemieckiego przezwyciężenia katastrofy narodowej i ujęcia swoich losów we własne ręce. Utworzenie tego rządu jest wyrazem faktu, że demokratyczne siły narodu niemieckiego nie zamierzają pogodzić się z rozczłonkowaniem naszej ojczyzny i z ujarzmieniem jej zachodnich obszarów; lecz przeciwnie, są pełne żelaznej woli toczenia uporczywej walki o przywrócenie jedności Niemiec oraz ich suwerenności na podstawie demokratycznej i pokojowej.

Separatystyczne państwo w Bonn, powołane do życia przez mocarstwa zachodnie, jest sfinalizowaniem rozczłonkowania Niemiec, które zachodnie mocarstwa imperialistyczne uporczywie realizowały już od dawna. Uroczyste przyrzeczenie dane narodowi niemieckiemu w Układzie poczdamskim mocarstwa te podeptały po to, by móc uprawiać w Niemczech swą imperialistyczną politykę. [...]

Przy takiej polityce mocarstwa imperialistyczne nie mogły oczywiście opierać się na demokratycznych i postępowych siłach narodu niemieckiego, pragnących jednolitych, demokratycznych i pokojowych Niemiec. Właśnie dlatego mocarstwa zachodnie zrywały przeprowadzenie demilitaryzacji Niemiec. Stały na przeszkodzie zniszczeniu wielkich monopolów kapitalistycznych i przywiodły do władzy w strefach zachodnich te same siły, które były inspiratorami faszystowskiego panowania w Niemczech, inspiratorami wojny hitlerowskiej.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 324.

? 1. Przedstaw argumenty, których Grotewohl użył przeciwko RFN.
2. Wyjaśnij przyczyny proklamowania NRD.

W odpowiedzi na posunięcie aliantów w październiku 1949 r. na terenie sowieckiej strefy okupacyjnej utworzono **Niemiecką Republikę Demokratyczną (NRD)**. Na jej czele stanął sekretarz generalny partii komunistycznej Walter Ulbricht [czyt.: ulbriśt]. Stolicą NRD został Berlin, a w zasadzie leżąca na wschodzie sowiecka strefa okupacyjna miasta. Trzy pozostałe sektory utworzyły związany z RFN Berlin Zachodni. Jako siły sojusznicze stacjonowało tam do końca zimnej wojny kilka tysięcy żołnierzy USA, Wielkiej Brytanii i Francji. Stopniowo, wraz z uznaniem RFN przez państwa zachodnie, kończyła się okupacja Niemiec. Dzięki skutecznej polityce własnego rządu oraz udziałowi w planie Marshalla RFN szybko się rozwijała i wyrastała na jedno z najsilniejszych gospodarczo państw Europy Zachodniej. Kraj ten został także najbliższym sojusznikiem USA. Amerykanie, potrzebujący potencjału gospodarczo-militarnego RFN w czasie zimnej wojny, pozwolili na remilitaryzację Niemiec. Odtworzono przemysł zbrojeniowy i utworzono armię zachodnioniemiecką – **Bundeswehrę** [czyt.: bundeswerę]. Z kolei NRD od samego początku była typowym państwem komunistycznym. Brakowało tam swobód demokratycznych i panowała trudna sytuacja ekonomiczna. Mieszkańcy wschodnich Niemiec, którzy porównywali warunki życia do realiów w Berlinie Zachodnim czy RFN, często decydowali się na ucieczkę na Zachód.

POWSTANIE BERLIŃSKIE

W NRD w czasach stalinowskich władzę sprawowała komunistyczna partia SED, na której czele stał Walter Ulbricht. Reformy komunistów – kolektywizacja rolnictwa, nacjonalizacja handlu i przemysłu oraz rozwój głównie przemysłu ciężkiego – doprowadziły do kryzysu

Robotnicy z Berlina Wschodniego rzucają kamieniami w sowieckie czołgi, które zostały wysłane do stłumienia rozruchów.

▪ *fotografia, Berlin Wschodni, 1953 r.*

ekonomicznego. Dodatkowo Sowieci od 1945 r. wywozili z NRD ogromny majątek (np. wyposażenie całych fabryk) pod pretekstem ściągania należności reparacyjnych oraz obciążyli kraj kosztami utrzymania stacjonującej tam 600-tysięcznej armii. W rezultacie poziom życia Niemców znacznie się obniżył. Po śmierci Stalina w 1953 r. mieszkańcy NRD liczyli na złagodzenie polityki terroru. Jednak w maju 1953 r. władze ogłosiły zwiększenie narzucanych odgórnie norm produkcyjnych o 10%, przy jednoczesnym podwyższeniu cen żywności. Doprowadziło to **16 czerwca 1953 r.** do wybuchu zamieszek we wschodnim Berlinie. Stojący na czele demonstracji robotnicy budowlani wznosili hasła: *Precz z rządem!* i *Chcemy wolności, prawa i chleba!*. Dzień później strajki objęły cały kraj. Ten masowy ruch społecznego niezadowolenia został błyskawicznie i krwawo stłumiony przez wojska sowieckie. Zginęło wówczas ponad 200 osób, a władze komunistyczne nazywały to wydarzenie „puczem faszystowskim". Aby uspokoić sytuację, Sowieci zrezygnowali z reparacji wojennych, zmniejszyli kontyngent swoich sił zbrojnych w Niemczech i udzielili NRD znacznych kredytów na rozwój gospodarczy. Przystąpiono też do rozbudowy przemysłu lekkiego, co przyniosło poprawę zaopatrzenia w kraju.

POWSTANIE NATO

Wzrost napięć międzynarodowych, obawa przed sowiecką inwazją oraz spory z ZSRS o los powojennych Niemiec sprawiły, że kraje zachodnie dostrzegły konieczność zjednoczenia się przeciwko komunizmowi. Z tego powodu **4 kwietnia 1949 r.** Belgia, Dania, Francja, Holandia, Islandia, Kanada, Luksemburg, Norwegia, Portugalia, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Włochy zawarły układ obronny, na mocy którego powstała **Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego** (ang. North Atlantic Treaty Organisation, **NATO**). Miała ona charakter polityczno-wojskowy, a jej członkowie zobowiązywali się do niesienia sobie pomocy w razie agresji z zewnątrz. Napaść ZSRS na jakiegokolwiek członka NATO groziła wybuchem nowej wojny światowej. Było to o tyle ważne, że w 1949 r. Związek Sowiecki stał się krajem dysponującym bronią jądrową, a komuniści przejęli władzę w Chinach.

Państwa socjalistyczne odebrały powstanie NATO jako zapowiedź agresji na swoje terytoria. Ponieważ siły militarne bloku wschodniego były pod całkowitą kontrolą ZSRS, początkowo nie miały one potrzeby tworzenia własnego układu polityczno-militarnego.

WEJŚCIE RFN DO NATO

Wielokrotne próby rozwiązania problemu niemieckiego nie przynosiły rezultatu. Już po śmierci Stalina kraje zachodnie zaproponowały zjednoczenie obu państw niemieckich i powołanie jednego rządu, wyłonionego podczas wolnych wyborów. Nie wspominały jednak o militarnej neutralizacji Niemiec. Wiaczesław Mołotow na konferencji czterech mocarstw w Moskwie w 1954 r. zasugerował przekształcenie obu państw niemieckich w strefę neutralną. Ponieważ obu stanowisk nie udało się pogodzić, delegacje przedstawicieli NATO uzgodniły w październiku 1954 r. włączenie wojsk RFN do sił organizacji. W marcu **1955 r.** parlament zachodnioniemiecki zatwierdził udział Bundeswehry w NATO. W ciągu kilkunastu lat armia zachodnioniemiecka stała się jedną z najsilniejszych armii Paktu Północnoatlantyckiego.

? Jakie znaczenie miało włączenie RFN do struktur NATO?

MUR BERLIŃSKI

Masowe ucieczki z kraju stanowiły duży problem dla komunistycznego reżimu NRD. W latach 1947–1961 na Zachód przedostało się ok. 16% mieszkańców tego państwa. Były to głównie osoby młode i wykształcone, które dzięki wyjazdowi do RFN chciały sobie zapewnić lepszą przyszłość. Aby zapobiec dalszemu odpływowi ludności, w nocy z 12 na 13 sierpnia 1961 r. władze NRD oddzieliły najpierw zasiekami, a następnie murem obszar Berlina Zachodniego, przez który najczęściej dochodziło do ucieczek.

Ucieczki do Berlina Zachodniego

Ustalenie dokładnej liczby osób, które zginęły podczas prób przekroczenia muru berlińskiego, wciąż nie jest możliwe. Pierwszą ofiarą śmiertelną była Ida Siekmann [czyt.: zikman], która wyskoczyła z okna swojego położonego tuż przy murze mieszkania na trzecim piętrze, ostatnią – zastrzelony 6 lutego 1989 r. Chris Gueffroy [czyt.: kris gefroj]. Najmłodsza zabita przez strażników ofiara miała 13 lat.

5075 udanych prób przekroczenia muru w latach 1961–1989

239 ofiar śmiertelnych

12–13 VIII 1961

Początek budowy muru

14 VIII 1961

Zamknięcie Bramy Brandenburskiej

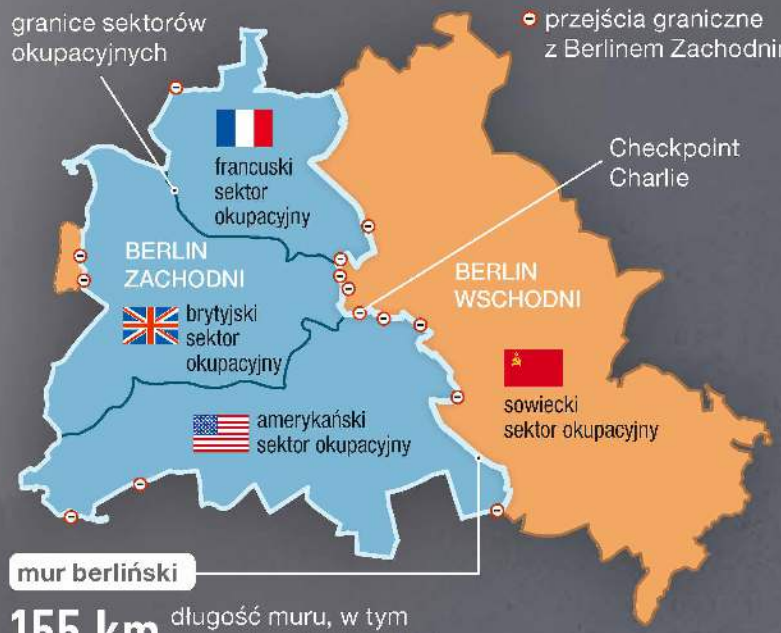
24 VIII 1961

Pierwsza ofiara śmiertelna, zastrzelona podczas nielegalnej próby przekroczenia muru

27 X 1961

Zbrojna konfrontacja przy przejściu Checkpoint Charlie z udziałem czołgów amerykańskich i sowieckich

Berlin podczas zimnej wojny

155 km długość muru, w tym wewnątrz miasta **43 km**

Checkpoint Charlie [czyt.: czekpojnt czarli] był najpopularniejszym przejściem granicznym pomiędzy Berlinem Zachodnim i Wschodnim. Napis na szyldzie umieszczony w czterech językach (angielskim, rosyjskim, francuskim i niemieckim) brzmiał: *Opuszczasz sektor amerykański*. Replika tablicy do dziś wisi w miejscu dawnego punktu granicznego.

Infrastruktura muru berlińskiego

Mur berliński na całej długości podlegał ciągłym rozbudowom. Ta początkowo zwykła ściana otoczona drutem kolczastym zmieniła się w skomplikowany system umocnień z betonowymi i metalowymi płotami, wieżami, bunkrami i stanowiskami strzeżonymi przez psy.

185 wież strażniczych

259 stanowisk strzeżonych przez psy (każde 100 m)

50 tys. funkcjonariuszy straży granicznej

20 bunkrów

26 VI 1963

Wizyta prezydenta USA Johna F. Kennedy'ego [czyt.: dżona kenediego] w Berlinie Zachodnim

17 XII 1963

Pierwsze tymczasowe otwarcie granic dla mieszkańców Berlina Zachodniego

12 VI 1987

Przemówienie Ronalda Reagana [czyt.: regana] wzywające Gorbaczowa do zburzenia muru

9 XI 1989

Oficjalne otwarcie przejść granicznych pomiędzy RFN i NRD

PODZIELONA EUROPA

1. Wskaż na mapie państwo bloku wschodniego, które nie przystąpiło do Układu Warszawskiego.
2. Wymień europejskie państwa założycielskie NATO.

Sytuacja zmieniła się dopiero po śmierci Stalina. W **1955 r.** kraje komunistyczne zawarły **Układ Warszawski**, będący reakcją na przyjęcie RFN do NATO i decyzję o remilitaryzacji Niemiec Zachodnich. Oficjalnym celem organizacji była współpraca państw członkowskich w kwestiach polityki zagranicznej i obronności. W rzeczywistości jednak układ ten sankcjonował trwające od końca II wojny światowej podporządkowanie ZSRS państw bloku wschodniego i ich sił zbrojnych.

BUDOWA MURU BERLIŃSKIEGO

Pod koniec lat 50. ucieczki z NRD na Zachód uległy nasileniu. Według badań w latach 1947–1961 ze wschodnich Niemiec wyjechało ogółem ok. 2,7 mln mieszkańców (16% całego społeczeństwa), przeważnie ludzi młodych i wykształconych, którzy nie widzieli szans na godne życie w kraju komunistycznym. Najwięcej z nich dotarło na Zachód przez Berlin Zachodni, dokąd mogli początkowo udać się bez większych problemów. Aby zapobiec dalszym ucieczkom, komunistyczne władze niespodziewanie w nocy **z 12 na 13 sierpnia 1961 r.** oddzieliły najpierw zasiekami, a później **murem** Berlin Zachodni od reszty miasta. Mur ten, według propagandy, miał chronić Berlin Wschodni przed rzekomymi atakami faszystów z przeciwległej części Berlina.

Wzniesienie zapory zapoczątkowało **II kryzys berliński** i wpłynęło na zaostrzenie stosunków międzynarodowych. Nie doszło jednak do takiego wzrostu napięcia, jakie nastąpiło w latach 1948–1949. Prezydent USA **John F. Kennedy** nie zdecydował się na użycie siły i nie nakazał jednostkom garnizonu amerykańskiego w Berlinie Zachodnim zburzenia muru. USA złożyły tylko oficjalne protesty, wysłały do miasta drogą powietrzną posiłki i postawiły kilka czołgów nieopodal przejść granicznych.

Prezydent USA John F. Kennedy oraz kanclerz RFN Konrad Adenauer na platformie widokowej obok muru berlińskiego na punkcie Checkpoint Charlie w Berlinie Zachodnim.

▪ *fotografia, Berlin Zachodni, 26 VI 1963 r.*

W 1963 r. Kennedy odwiedził Berlin i wygłosił słynną mowę, w której użył określenia *Ich bin ein Berliner* (czyt.: iś bin ajn berliner, z niem. 'Jestem berlińczykiem'). Miało to wyrazić solidarność prezydenta Stanów Zjednoczonych z mieszkańcami Berlina Zachodniego.

Ostatecznie II kryzys berliński nie doprowadził do wybuchu kolejnego światowego konfliktu.

RYWALIZACJA MOCARSTW

Stalinowi nie udało się rozciągnąć kontroli nad Niemcami, lecz komuniści odnieśli szereg sukcesów na innych polach. Przejęli władzę w Chinach, a we **wrześniu 1949 r.** Związek Sowiecki oficjalnie poinformował o przeprowadzeniu pierwszej **próby jądrowej**. Wiadomość ta zaskoczyła Amerykanów, którzy nie oczekiwali, że rywal wyprodukuje własną broń jądrową tak szybko, zaledwie cztery lata po USA. W rzeczywistości Stalin zawdzięczał to osiągnięcie głównie pracy swojego wywiadu. Złamanie przez ZSRS amerykańskiego monopolu nuklearnego wywołało panikę w krajach Zachodu. Zaczęto na wielką skalę poszukiwać kolejnych sowieckich szpiegów. Pod zarzutem szpiegostwa aresztowano wówczas i skazano takich agentów, jak Klaus Fuchs, Harry Gold czy Ethel i Julius Rosenbergowie. Jednocześnie w USA rozpoczęło się **„polowanie na czarownice"**, czyli bezpodstawne oskarżanie wielu osób o współpracę z komunistami. Tego typu działalnością zajmowała się m.in. komisja kierowana przez senatora USA **Josepha McCarthy'ego** [czyt.: dżozefa makkartiego] – stąd też nadgorliwe szukanie szpiegów komunistycznych przy jednoczesnym kreowaniu atmosfery strachu i zagrożenia społecznego zaczęto nazywać **makkartyzmem**. Ponadto Amerykanie nie wiedzieli, że zagrożenie atakiem jądrowym na USA jest minimalne. Stalin nie dysponował wówczas wystarczającą liczbą bombowców dalekiego zasięgu zdolnych dolecieć aż do Stanów Zjednoczonych. Jednak już samo posiadanie przez Sowietów broni nuklearnej wpłynęło na prowadzenie przez Amerykanów ostrożniejszej niż dotąd polityki zagranicznej w obawie przed wybuchem wojny jądrowej.

Wydatki na zbrojenia (w mld USD)

Rok	USA	ZSRS
1948	10,9	13,1
1949	13,5	13,4
1950	14,5	15,5
1951	33,3	20,1
1952	48,7	21,9
1953	49,6	25,5

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przebieg powojennej okupacji Niemiec.
2. Wymień różnice polityczne i gospodarczo-społeczne pomiędzy RFN i NRD.
3. Wyjaśnij, w jakim celu utworzono NATO oraz Układ Warszawski.
4. Omów okoliczności budowy muru berlińskiego i skutki jego powstania.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Rott, *Wyspa. Dzieje Berlina Zachodniego 1948–1990*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011.
J. Serczyk, *Podzielone Niemcy*, Toruń 1993.

4 BLOK WSCHODNI PO ŚMIERCI STALINA

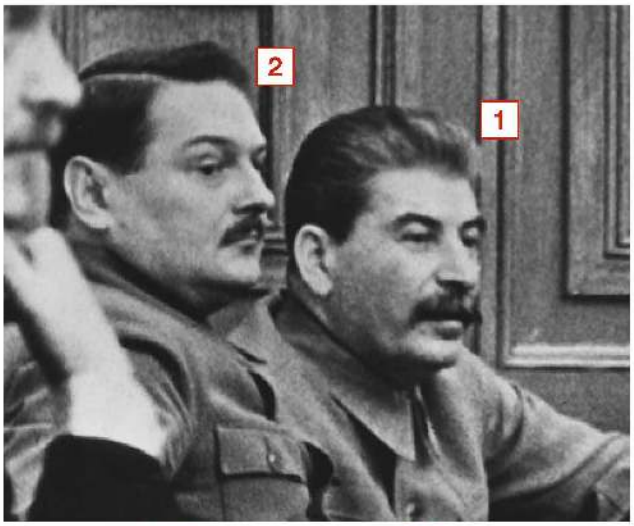
PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaka politykę międzynarodową prowadził po II wojnie światowej Związek Sowiecki?
2. Na czym polegał konflikt zimnowojenny?

ZSRS PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po zwycięstwie nad Niemcami w II wojnie światowej Związek Sowiecki stał się jednym z dwóch supermocarstw, które decydowały o kształcie powojennego świata. Kraj był jednak wyczerpany i osłabiony długotrwałym konfliktem, a zniszczenia utrudniały odbudowę. Wojna przyniosła wprawdzie złagodzenie represji, jednak tuż po jej zakończeniu terror wrócił. Jego apogeum przypadło na początek lat 50. Wszelkimi środkami szerzono wiarę w „Wielki Kraj Rad" i przekonywano, że ZSRS jest państwem pokojowym, a USA agresorem. Propagandzie towarzyszył kult jednostki – nieomylnego Stalina.

Represje dotknęły m.in. sowieckich obywateli, którzy w czasie II wojny światowej znaleźli się pod okupacją niemiecką, jeńców wojennych, a nawet żołnierzy Armii Czerwonej, walczących w Niemczech z III Rzeszą i bratających się z siłami zachodnich aliantów. Oskarżono ich o to, że zostali „skażeni ideologicznie" i poddano represjom, zsyłając do łagrów. Formalnie Stalin głosił hasła pokojowe, w praktyce jednak rozwijał przemysł zbrojeniowy i przygotowywał społeczeństwo na III wojnę światową. Działo się to kosztem nakładów finansowych na rolnictwo. Kraje komunistyczne stanowiły w tym okresie największe więzienie świata, w 1950 r. liczba więźniów sięgała tam **15 mln**.

Józef Stalin 1 **i Andriej Żdanow** 2 byli odpowiedzialni za falę represji, która spadła na mieszkańców ZSRS tuż po zakończeniu II wojny światowej.

▪ *fotografia, ZSRS, 1946 r.*

Stalin przygotowywał się też do kolejnej wielkiej czystki pod hasłem **„nasilającej się walki klasowej"**. Jej celem było pozbycie się niezależnych działaczy komunistycznych nie tylko w ZSRS, lecz także w krajach demokracji ludowej w Europie Środkowo-Wschodniej. Wcześniej aresztowano tam liderów partii komunistycznych i przeprowadzono pokazowe procesy, w których skazywano oskarżonych na więzienie lub śmierć. Rozprawom sądowym często nadawano charakter antysemicki, prawdopodobnie ze względu na panujące wówczas nastroje społeczne, wrogie wobec Żydów.

W okresie czystek pod koniec lat 40. bliskim współpracownikiem Stalina był **Andriej Żdanow**. Ten czołowy przedstawiciel sowieckich władz prowadził politykę kulturalną, której celem było odizolowanie twórczości sowieckiej od wpływów zachodnich poprzez ścisły nadzór ideologiczny. Oskarżał kraje zachodnie o wzmacnianie imperializmu kosztem demokratycznych państw wspieranych przez ZSRS. Od jego nazwiska polityka wewnętrzna w ZSRS w tym okresie zyskała miano **żdanowszczyzny**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

NIKITA CHRUSZCZOW (1894–1971)

Pochodził z chłopskiej rodziny zamieszkałej na Ukrainie. Od 12. roku życia pracował jako robotnik w Donbasie, a w 1918 r. związał się z partią bolszewicką. Rok później wstąpił do Armii Czerwonej i uczestniczył w wojnie domowej w Rosji. Przez kilka lat pełnił funkcję działacza partyjnego na Ukrainie. W 1939 r. został I sekretarzem WKP(b) Ukrainy i członkiem najwyższych władz partii. Po śmierci Stalina aktywnie zaangażował się w walkę o władzę i finalnie objął urząd sekretarza generalnego KC KPZS. Od 1958 r. piastował także stanowisko premiera ZSRS. Rządy Chruszczowa zakończył spisek najbliższych współpracowników z Leonidem Breżniewem na czele. Po odsunięciu od władzy zamieszkał w daczy niedaleko Moskwy, gdzie dyktował swoje pamiętniki. Sowieckie media milczały o nim aż do momentu śmierci polityka.

WALKA O WŁADZĘ W ZSRS

Stalin zmarł **5 marca 1953 r.**, na początku kolejnej wielkiej czystki, w dość niejasnych okolicznościach. Krążyły niepotwierdzone pogłoski o jego zamordowaniu, a wewnątrz **Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego** (**KPZS**) rozpoczęła się walka o władzę nad imperium sowieckim. Początkowo przewagę zyskał szef tajnych służb Ławrientij Beria, jeden z największych zbrodniarzy w dziejach kraju. Ku zaskoczeniu wszystkich chciał wprowadzić w kraju szereg reform, m.in.:

- zwolnił z łagrów tysiące więźniów,
- zakazał stosowania tortur w śledztwach,
- chciał nadać republikom ZSRS większą autonomię i zrezygnować z rusyfikacji,
- opowiadał się za polityką odprężenia w stosunkach międzynarodowych,
- planował wycofać wojska sowieckie ze wschodnich Niemiec.

Działania Berii sprawiły, że powstała przeciwko niemu opozycja, na której czele stanęli premier **Gieorgij Malenkow**, minister spraw zagranicznych **Wiaczesław Mołotow**, nowy sekretarz generalny KPZS **Nikita Chruszczow** oraz bohater II wojny światowej **marsz. Gieorgij Żukow**. Beria został oskarżony o szpiegostwo, „zbrodniczą działalność antypaństwową" i „antypartyjną", prowadzoną w „interesie międzynarodowego imperializmu", a następnie skazany na śmierć i stracony. Nowe **„kolektywne kierownictwo"**, które objęło rządy, nawoływało do **odprężenia** w stosunkach międzynarodowych i pokojowego współistnienia państw. Zapowiadało też poprawę krytycznej sytuacji materialnej mieszkańców krajów komunistycznych.

ODWILŻ W BLOKU WSCHODNIM

Jedność sowieckiego triumwiratu nie trwała długo. Nikita Chruszczow i Wiaczesław Mołotow sprzymierzyli się początkowo przeciwko Malenkowowi i odsunęli go od rządów. Ostatecznym celem Chruszczowa było jednak przejęcie pełni władzy w kraju. Przełomem okazał się **XX Zjazd KPZS**, który zorganizowano w Moskwie w **lutym 1956 r.** W oficjalnym przemówieniu Chruszczow wezwał do utrzymania pokoju oraz uznał za możliwą koegzystencję socjalizmu i kapitalizmu. Skrytykował także kult jednostki, ale bez wymieniania bezpośrednio nazwiska Stalina. Jednak w **tajnym referacie** *O kulcie jednostki i jego następstwach*, wygłoszonym w nocy z 24 na 25 lutego, już bez obecności zewnętrznych gości, poddał rządy Stalina druzgocącej ocenie. Skrytykował pychę i nieudolność tego dyktatora, popełnione przez niego zbrodnie na „niewinnych komunistach" w czasie wielkiej czystki, zlekceważenie ostrzeżeń o planowanym ataku III Rzeszy na ZSRS w 1941 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE NIKITY CHRUSZCZOWA

Przemówienie Nikity Chruszczowa podczas XX Zjazdu KPZS w 1956 r. zapoczątkowało w krajach bloku wschodniego okres tzw. odwilży.

Towarzysze! [...] *Po śmierci Stalina Komitet Centralny Partii zaczął wprowadzać w życie politykę dokładnego i systematycznego tłumaczenia, że jest rzeczą niedopuszczalną i całkowicie duchowi marksistowsko-leninowskiemu obcą, aby wynosić jedną osobę ponad inne, aby przemieniać ją w nadczłowieka, posiadającego jakieś nadprzyrodzone cechy, takie, jakie przypisuje się Bogu. Taki człowiek rzekomo wie wszystko. Jest wszechmogący. A w czynach swoich jest całkowicie nieomylny. Taka właśnie wiara w jednego człowieka, wiara w Stalina, była u nas kultywowana przez wiele lat.* [...] *Stalin całkowicie odrzucił leninowską metodę przekonywania i kształcenia ludzi.*

Zszedł z pozycji walki ideologicznej, zamieniając ją na gwałty administracji, na masowe represje i terror. Stalin działał na coraz większą skalę poprzez instancje karne, gwałcąc wszystkie istniejące normy moralności i radzieckiego prawa. Naturalnie takie sobiepańskie [samowolne] *zachowanie się jednej osoby zachęca innych do sobiepaństwa. Masowe aresztowania i deportacje wielu tysięcy ludzi, egzekucje bez sądu i bez normalnych dochodzeń stworzyły warunki, w których zatriumfowała niepewność jutra, strach i rozpacz.* [...] *Stalin użył Partii i NKWD do masowego terroru. I to wtedy, gdy nie było już u nas klas wyzyskujących jako argumentu uzasadniającego stosowanie przemocy. Ten terror skierowany był nie tylko przeciwko resztkom klas ginących, lecz przede wszystkim przeciwko uczciwym pracownikom Partii i państwa. Posypały się przeciwko nim kłamliwe, oszczercze, absurdalne oskarżenia o „dwulicowość", „szpiegostwo", „sabotaż", o przygotowywanie fikcyjnych „zamachów"* [...].

Z całą powagą powinniśmy rozpatrzyć sprawę kultu jednostki. Nie możemy pozwolić, aby sprawa ta wydostała się poza Partię, a szczególnie nie możemy pozwolić, aby przeszła na łamy prasy. Właśnie z tego powodu rozważamy ją tutaj, na sesji naszego zjazdu, przy drzwiach zamkniętych. Powinniśmy znać granice naszej krytyki. Nie możemy dostarczać amunicji wrogowi.

Źródło: W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 451.

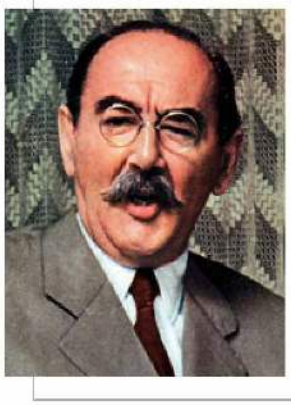
? 1. Wymień wspomniane w tekście czynniki składające się na kult jednostki.
2. Podaj zarzuty, jakie Chruszczow wysunął wobec polityki Józefa Stalina.

oraz deportacje całych narodów. Mimo to nie podważył idei samego socjalizmu, zaatakował tylko jego „błędy i wypaczenia". Chruszczow skutecznie przemilczał swoje współuczestnictwo w zbrodniach stalinowskich. Przemowa wywołała duże zaskoczenie wśród władz państw bloku wschodniego. Referat, który miał być tajny, szybko dotarł do zachodnich korespondentów i był szeroko rozpowszechniany w krajach komunistycznych, co sprawiło, że również w nich zaczęło dochodzić do **destalinizacji**. W tej atmosferze Chruszczow zyskał na Zachodzie opinię szczerego zwolennika reform i odprężenia w stosunkach międzynarodowych.

Tajny referat Chruszczowa z 1956 r. dał początek okresowi **odwilży**, czyli złagodzenia polityki władz w państwach komunistycznych. Termin ten pochodzi od tytułu krytykującej stalinizm powieści rosyjskiego pisarza **Ilii Erenburga**. Ogłoszono amnestię dla więźniów politycznych, przeprowadzono rehabilitację skazanych i złagodzono cenzurę. Symbolicznym zakończeniem kultu wodza stało się usunięcie jego zwłok z mauzoleum Lenina w 1961 r. i zmiana nazwy miasta Stalingrad na Wołgograd. Doszło także do zwiększenia nakładów finansowych na produkcję towarów, przy ograniczeniu wydatków zbrojeniowych, co znacznie poprawiło warunki życia ludności w ZSRS.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IMRE NAGY (1896–1958)

Komunistyczny polityk i premier Węgier podczas rewolucji w 1956 r. W I wojnie światowej walczył w armii austro-węgierskiej i trafił do rosyjskiej niewoli. W obozie jenieckim zainteresował się komunizmem. Brał udział w rewolucji październikowej w szeregach Armii Czerwonej. Od 1944 r. działał w rządzie węgierskim. W latach 1953–1955 jako premier wprowadzał reformy demokratyczne. Mimo popularności został oskarżony o „prawicowe odchylenie" i obalony przez zwolenników linii stalinowskiej. Uznawany za symbol liberalnych przemian ponownie objął urząd premiera w trakcie powstania w 1956 r. Po aresztowaniu nie wyrzekł się swoich poglądów z czasów rewolucji węgierskiej i został zamordowany. Pochowano go w anonimowym grobie.

POWSTANIE WĘGIERSKIE

Ze względu na istniejący w czasie II wojny światowej sojusz niemiecko-węgierski ZSRS traktował Węgry jako kraj podbity. Władze sowieckie rabowały dobra i decydowały o obsadzaniu urzędów komunistami. W efekcie tych działań przeprowadzone w listopadzie 1945 r. demokratyczne wybory przyniosły klęskę tamtejszym komunistom, którzy zdobyli zaledwie 17% głosów. Zwycięską Partię Drobnych Rolników (odpowiednik polskiego PSL Mikołajczyka) poparło natomiast 57% głosujących. Mimo to pod naciskiem ZSRS kluczowe resorty, takie jak ministerstwo spraw wewnętrznych, przejęli komuniści. Stopniowo odsuwano od władzy działaczy innych ugrupowań, m.in. pod zarzutem ich współpracy z hitlerowcami. Ostatecznie w 1947 r. komuniści, ze stojącym na ich czele **Mátyásem Rákosim** [czyt.: matjaszem **ra**koszim], dysponującym potężnym aparatem terroru i propagandą, przejęli pełnię władzy.

Po śmierci Stalina na Węgrzech doszło do dużych zmian w rządzie. Rákosi złożył samokrytykę, a funkcję premiera objął **Imre Nagy** [czyt.: nodź], który wkrótce rozpoczął wprowadzanie demokratycznych reform, ograniczył represje i zwiększył produkcję artykułów konsumpcyjnych. Działania te wzbudziły opór zwolenników Stalina. W 1955 r. Nagy został usunięty z partii, a reformy cofnięto. Nie powstrzymało to jednak zmian zachodzących w kraju, gdzie pod wpływem przekształceń w ZSRS i innych państwach bloku wschodniego domagano się demokratyzacji życia. **23 października 1956 r.** w Budapeszcie, pod pomnikiem polsko-węgierskiego bohatera Józefa Bema, zorganizowano manifestację mającą okazać solidarność z uczestnikami polskich protestów. Doszło do

Zniszczony sowiecki czołg T-34 na ulicy Budapesztu podczas rewolucji węgierskiej.

▪ *fotografia, Budapeszt, 29 X 1956 r.*

pierwszych starć ze służbą bezpieczeństwa (węg. skrót: **AVH**) i wspierającymi ją wojskami sowieckimi. Komuniści, aby ratować sytuację, ponownie powołali na premiera Imre Nagya. W tym czasie walki w Budapeszcie przerodziły się w powstanie, wsparte przez część wojsk węgierskich dowodzonych przez **płk. Pála Malétera** [czyt.: malitera]. Ostatecznie Węgrom udało się wyprzeć z miasta jednostki sowieckie.

Nagy stworzył nowy, koalicyjny rząd i 1 listopada 1956 r. ogłosił decyzję o demokratyzacji kraju oraz wystąpieniu Węgier z Układu Warszawskiego. Zwrócił się także o pomoc do ONZ w celu nadania Węgrom statusu państwa neutralnego. Taki rozwój wydarzeń zaniepokoił Chruszczowa. Wyłamanie się jednego państwa z bloku wschodniego mogło zachęcić pozostałe narody do podobnych działań. Aby uspokoić sytuację, lider ZSRS oficjalnie zgodził się na przemiany i ogłosił wycofanie swoich wojsk z tamtego regionu. Była to jednak tylko gra pozorów. Służby sowieckie podstępnie aresztowały zaproszoną na rozmowy delegację węgierską. Wkrótce powołano nowy rząd z komunistą **Jánosem Kádárem** [czyt.: janoszem kadarem] na czele, który do pomocy w stłumieniu „kontrrewolucji" wezwał wojska sowieckie. Oddziały Armii Czerwonej wkroczyły na Węgry **4 listopada** i w ciągu kilku dni zdobyły Budapeszt. W walkach zginęło kilka tysięcy Węgrów, a ok. 200 tys. uciekło z kraju. W ramach popowstaniowych represji stracono kilkaset osób. Sam Imre Nagy początkowo schronił się w ambasadzie Jugosławii, ale został stamtąd podstępnie wywabiony i ostatecznie 16 czerwca 1958 r. zamordowany. Inwazję sowiecką potępiła ONZ, ale ograniczyła się jedynie do wydania rezolucji. Stany Zjednoczone i inne państwa Zachodu, początkowo zachęcające Węgrów do stawiania oporu, w końcu uznały powstanie węgierskie za wewnętrzną sprawę bloku wschodniego. Dodatkowo były w tym czasie zajęte kryzysem sueskim (więcej zob. s. 245–246). Pomocy Węgrom udzielili natomiast Polacy – w całym kraju oddawano krew i przesyłano ją na Węgry wraz z zapasami leków.

KRAJE BLOKU WSCHODNIEGO

zachodnia granica bloku komunistycznego, tzw. żelazna kurtyna

państwa należące do RWPG

państwa stowarzyszone z RWPG (Jugosławia od 1964 r., Finlandia od 1973 r.)

MOSKWA siedziba RWPG

miejsce powstania Układu Warszawskiego

NRD państwa należące do Układu Warszawskiego (Albania w latach 1955–1968)

MOSKWA siedziba Układu Warszawskiego

protesty robotnicze w Berlinie w 1953 r.

zamieszki i protesty społeczne w Polsce: poznański Czerwiec '56, Grudzień '70 na Wybrzeżu

interwencja wojsk sowieckich na Węgrzech w 1956 r.

interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r.

? 1. Wymień kraje, w których doszło do protestów społecznych przeciwko władzy komunistycznej.

2. Określ, w których państwach wojska sowieckie podjęły zbrojną interwencję.

ODPRĘŻENIE W STOSUNKACH MIĘDZYNARODOWYCH

W 1952 r. wybory prezydenckie w Stanach Zjednoczonych wygrał **gen. Dwight David Eisenhower** (ps. Ike, czyt.: ajk), bohater z czasów II wojny światowej. W ciągu ośmiu lat swoich rządów kładł duży nacisk na ustabilizowanie spraw wewnętrznych, obejmujących rozwój gospodarki i prawa człowieka. W polityce zagranicznej dążył do uniknięcia konfliktu zbrojnego, a szczególnie wojny jądrowej. Był natomiast zwolennikiem tajnych operacji, które wpływały na sytuację na świecie. Eisenhower doceniał strategiczną rolę Zatoki Perskiej i – aby uniknąć rozszerzenia wpływów ZSRS na Bliskim Wschodzie – zainicjował tzw. **doktrynę Eisenhowera**, czyli politykę ekonomicznego i militarnego wspierania krajów w tamtym regionie.

Po objęciu władzy w Związku Sowieckim Chruszczow dążył do poprawy stosunków międzynarodowych, co pozwoliłoby mu skoncentrować się na umocnieniu swojej władzy w państwie. W ramach działań pokojowych doprowadził do zakończenia konfliktu w Korei, zawarł porozumienie z Jugosławią i uwolnił niemieckich jeńców wojennych. Ponadto w 1955 r. podpisał traktat pokojowy z Austrią (więcej zob. s. 205). Poprawa relacji z blokiem zachodnim umożliwiła liderowi ZSRS ograniczenie wydatków na zbrojenia i przeznaczenie pieniędzy na cele cywilne. Sukcesywnie zmieniał się także język propagandy. Hasło **„walki z imperializmem"** zastąpiono sloganem o **„pokojowym współistnieniu"**. Chruszczow był też pierwszym przywódcą sowieckim, który odwiedził USA.

Nikita Chruszczow 1 podczas wizyty w Białym Domu. Wręczył prezydentowi USA Dwightowi Eisenhowerowi 2 kulę, która w sowieckiej sondzie Łuna wylądowała na Księżycu. Przywódca ZSRS spędził za oceanem 13 dni.

▪ *fotografia, Waszyngton, 15 IX 1959 r.*

Po kilku latach rządów Chruszczow zrezygnował z polityki odprężenia, uznał bowiem bierność Zachodu wobec wydarzeń na Węgrzech za przejaw słabości. Zaczął demonstrować militarną potęgę ZSRS, aby wzbudzić w społeczeństwach zachodnich lęk przed wojną atomową. Sowieci rozpoczęli też prace nad międzykontynentalnymi rakietami, które mogłyby zagrozić USA. Gdy **4 października 1957 r.** ZSRS umieścił na orbicie okołoziemskiej **Sputnika**, pierwszego sztucznego satelitę Ziemi, Zachód ogarnęła panika – to oznaczało, że Sowieci posiadali technologię zdolną dostarczyć głowice atomowe na terytorium USA. Amerykanie nie wiedzieli, że ZSRS nie ma możliwości wyprodukowania odpowiedniej liczby rakiet, a na defiladach pokazywane są jedynie atrapy. Chruszczow liczył jednak na to, że przerażone społeczeństwa państw zachodnich w obawie przed wojną nie pozwolą swoim rządom na prowadzenie twardej polityki wobec ZSRS.

Chruszczow wciągnął w rywalizację z Zachodem inne kontynenty. W **1955 r.** w mieście

CIEKAWOSTKA

Kukurydza w ręku Chruszczowa

Chruszczow obiecał społeczeństwu Związku Sowieckiego poprawę warunków życia, w myśl hasła *dogonimy i przegonimy Amerykę*. W tym celu zażądał m.in. zwiększenia produkcji żywności. Jego zdaniem najlepsze plony dawała kukurydza, dlatego też masowo obsiewano nią pola, nawet w rejonach o zdecydowanym zbyt chłodnym klimacie. Rezultatem tych eksperymentów był powtarzający się niedobór żywności. ZSRS musiał importować niezbędne produkty spożywcze, a mięso na długo pozostało towarem deficytowym.

WARTO WIEDZIEĆ

Misja szpiegowska U-2

Loty samolotów szpiegowskich nad obszarem ZSRS były jednym ze sposobów zdobywania informacji przez CIA. Zwykłym samolotom groziło zestrzelenie, dlatego skonstruowano U-2 – specjalną maszynę, która przeprowadzała loty rozpoznawcze na bardzo wysokim pułapie (ponad 25 tys. m), niedostępnym dla myśliwców. U-2 weszły do służby w 1956 r., oficjalnie jako jednostki rozpoznania pogodowego. Okres ich lotów nad terytorium ZSRS zakończył się 1 maja 1960 r., gdy U-2 pilotowany przez kpt. Francisa Gary'ego Powersa [czyt.: fransisa garego pałersa] został zestrzelony rakietą ziemia-powietrze.

? W jaki sposób państwa zachodnie próbowały zdobyć przewagę informacyjną nad ZSRS?

Kpt. Francis Gary Powers przed komisją senacką po powrocie do kraju z sowieckiej niewoli. Pilotował on samolot U-2 zestrzelony w 1960 r. koło Swierdłowska.

▪ *fotografia, Waszyngton, 6 III 1962 r.*

Bandung w Indonezji odbyła się konferencja państw afrykańskich i azjatyckich, na której potępiono rasizm i kolonializm. Związek Sowiecki ogłosił się sojusznikiem narodów walczących z kolonializmem, co było znakomitym posunięciem propagandowym. Część światowej opinii publicznej skrytykowała Stany Zjednoczone oraz ich „kolonialnych" sojuszników, czyli Wielką Brytanię i Francję. Nieprzychylnie przyjęła też popieranie przez rząd amerykański antykomunistycznych dyktatur w Afryce, Azji i Ameryce Południowej. ZSRS wykorzystywał również problem amerykańskiej ludności czarnoskórej, walczącej wówczas o pełnię praw obywatelskich, aby obnażyć hipokryzję przeciwnika. Polaryzacja stosunków na linii Wschód–Zachód objęła kolejne kraje, które sukcesywnie wyzwalały się z kolonialnej zależności. Zachód nie pozostawał jednak bierny, co doprowadziło do krwawych starć w wielu rejonach świata.

Za symboliczną datę końca odprężenia uznaje się **1 maja 1960 r.**, kiedy nad ZSRS został zestrzelony amerykański samolot szpiegowski U-2. Wydarzenie to Chruszczow wykorzystał do odwołania planowanej w Paryżu konferencji pokojowej w sprawie Niemiec.

PRASKA WIOSNA

W 1964 r. władzę w ZSRS przejął Leonid Breżniew (więcej zob. s. 256). W tym czasie Czechosłowacja, gdzie w latach 50. nie doszło do odwilży jak np. w Polsce, dopiero wchodziła w okres rozliczeń z czasami stalinowskimi. Na początku **1968 r.** I sekretarzem Komunistycznej Partii Czechosłowacji został **Alexander Dubček** [czyt.: aleksander dub-

Alexander Dubček 1 z pochodzenia był Słowakiem. W 1944 r. brał udział w słowackim powstaniu narodowym. W momencie przejęcia władzy nie miał sprecyzowanych planów, jednak poparł postulaty większej przejrzystości sprawowania władzy, co doprowadziło do wydarzeń Praskiej Wiosny.

▪ *fotografia, Praga, 1968 r.*

Tłumy Czechów demonstrujące przeciwko interwencji wojsk Układu Warszawskiego. Najczęściej wznoszono okrzyki: *Faszyści* oraz *Rosjanie do domu*.

▪ *fotografia, Praga, 1968 r.*

czek]. Podjął on próbę demokratyzacji ustroju komunistycznego w państwie i – mimo ostrzeżeń Breżniewa – zamierzał zbudować „socjalizm z ludzką twarzą". Odsunął od władzy stalinistów, doprowadził do zniesienia cenzury, a wolna prasa coraz częściej krytykowała komunizm. Wydarzenia te zostały nazwane **Praską Wiosną**.

Wkrótce przeciwko Czechosłowacji wystąpiły pozostałe państwa Układu Warszawskiego. W nocy **z 20 na 21 sierpnia 1968 r.** wojska ZSRS, Bułgarii, Polski i Węgier wkroczyły na terytorium tego kraju pod pretekstem obrony socjalizmu. Władze Czechosłowacji potępiły interwencję, ale zaapelowały do obywateli o niestawianie oporu i wstrzymały się z wysłaniem armii na spotkanie przeciwników. Przy masowych, aczkolwiek pokojowych protestach ludności żołnierze państw Układu Warszawskiego zajęli cały kraj. Przywódców Praskiej Wiosny wywieziono do Moskwy i zmuszono do złożenia samokrytyki. Nowe władze Czechosłowacji, z Gustávem Husákiem [czyt.: gustawem husakiem] na czele, zrezygnowały z przemian politycznych i gospodarczych. Breżniew uzasadniał swoje działanie koniecznością obrony socjalizmu i sformułował wówczas zasady polityki zagranicznej ZSRS, znane jako **doktryna Breżniewa** lub **doktryna ograniczonej suwerenności**. Zgodnie z nią Związek Sowiecki miał prawo do interwencji zbrojnej w każdym kraju bloku komunistycznego, jeżeli uznał, że zostały w nim naruszone „podstawy ustroju socjalistycznego".

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj ostatnie lata rządów Stalina.
2. Opisz przebieg walki o władzę nad ZSRS po śmierci Stalina.
3. Wyjaśnij, na czym polegała prowadzona przez Chruszczowa polityka odprężenia.
4. Podaj przyczyny i skutki rewolucji węgierskiej.
5. Wymień skutki Praskiej Wiosny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010.

J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2007.

M. Kuczyński, *Gorące lata zimnej wojny 1945–1965*, Warszawa 2015.

Inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację

Praska Wiosna i związana z nią inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację – poparta przez władze ZSRS, Węgier, Polski, NRD oraz Bułgarii – wciąż nasuwają pytania o zasadność decyzji podjętych w 1968 r. przez władze państw bloku wschodniego.

Uzasadnienie interwencji wojskowej

Decyzja ZSRS o inwazji na Czechosłowację była podyktowana przede wszystkim chęcią utrzymania wpływów w państwie, w którym już od początku lat 60. zachodziły stopniowe procesy demokratyzacji. Zaniepokojenie Moskwy wzbudził wybór na stanowisko I sekretarza Alexandra Dubčeka. Nowe władze Czechosłowacji zapowiedziały reformy w celu zbudowania „socjalizmu z ludzką twarzą". Przemiany demokratyczne wprowadzane wiosną 1968 r. napotkały jednak stanowczy sprzeciw państw bloku wschodniego. *Inwazja na Czechosłowację pokazała jasno prawdziwy stosunek Kremla do ewentualnych zmian w zależnych od ZSRR krajach Europy Środkowo-Wschodniej. W listopadzie 1968 roku oficjalnie sformułowano tzw. doktrynę Breżniewa, w której stwierdzano, że „wspólnota socjalistyczna ma prawo do interwencji* [w każdym kraju], *gdy wewnętrzne i zewnętrzne siły, wrogie wobec socjalizmu, usiłują zakłócić rozwój i przywrócić kapitalizm". Sformułowanie to było publiczną deklaracją prawa ZSRR do interwencji w celu zachowania reżimów komunistycznych w tym regionie Starego Kontynentu, a tym samym zachowania* status quo (J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2012, s. 697–698).

Kraje bloku wschodniego nie poprzestały na słownym potępieniu reform, lecz podjęły decyzję o zbrojnej interwencji. Takie działanie zostało uzasadnione w proklamacji wydanej przez pięć europejskich państw socjalistycznych w następujący sposób: *Odpowiadając na wezwanie o pomoc, z którym zwrócili się do nas wierni sprawie socjalizmu przywódcy partyjni i działacze państwowi Czechosłowacji, wydaliśmy naszym siłom zbrojnym polecenie udzielenia klasie robotniczej, całemu narodowi czechosłowackiemu niezbędnego poparcia dla obrony jego zdobyczy socjalistycznych, którym zagrażają coraz bardziej uporczywe ataki ze strony reakcji wewnętrznej i międzynarodowej* [...]. *Drodzy przyjaciele! Dzisiaj przybyli Wam z pomocą Wasi bracia*

Sowieckie czołgi na ulicach Pragi w sierpniu 1968 r. były atakowane przez demonstrantów. Podczas operacji „Dunaj" zginęło 108 Czechów i Słowaków, ok. 500 zostało rannych.

▪ *fotografia, Praga, 1968 r.*

Demonstranci w Karlowych Warach z transparentem: *Nigdy więcej ze Związkiem Sowieckim*, co było parafrazą hasła z czasów stalinowskich: *Zawsze ze Związkiem Sowieckim*. Gwałtowne protesty przeciwko inwazji organizowano w wielu czechosłowackich miastach.

- *fotografia, Karlowe Wary, 1968 r.*

klasowi. Przybyli oni do Was nie po to, żeby mieszać się do Waszych spraw wewnętrznych, lecz po to, żeby wespół z Wami stawić czoło kontrrewolucji, obronić sprawę socjalizmu i zażegnać niebezpieczeństwo grożące suwerenności, niepodległości i bezpieczeństwu Waszej ojczyzny (*Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 349–350).

Postawa władz PRL

Gomułka, niepomny wydarzeń z 1956 r., skrytykował Dubčeka i naciskał na Breżniewa, by stłumić Praską Wiosnę siłowo. Był wrogo nastawiony wobec przemian demokratycznych w Czechosłowacji również z tego względu, że manifestowano tam poparcie dla ofiar represji marcowych w Polsce. Polityk stwierdził: *Możemy towarzyszom radzieckim powiedzieć, że wprowadzimy nasze wojska, bo tu idzie o nasze bezpieczeństwo. Do diabła z suwerennością!* (A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2011, s. 345).

Zdecydowana większość działaczy polskiej partii komunistycznej także nie wyraziła poparcia dla reform Praskiej Wiosny. W ocenie historyków: *Na taką postawę członków PZPR złożyło się z pewnością kilka przyczyn. Pierwszą z nich było jednoznacznie negatywne od samego początku stanowisko Władysława Gomułki wobec reform Praskiej Wiosny. Postawa I sekretarza determinowała działania centralnego aparatu partyjnego, tylko on dawał wytyczne do interpretacji wydarzeń w Czechosłowacji. Istotne znaczenie miał również fakt, że systematycznie, już od przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych usuwano ze stanowisk partyjnych i państwowych osoby o skłonnościach reformatorskich. Proces ten zakończyły czystki w marcu 1968 roku dodatkowo potęgujące strach przed niezależnym myśleniem. Potencjalni rywale „Wiesława", Edward Gierek i Mieczysław Moczar, łagodnie mówiąc, nie należeli do entuzjastów przemian demokratycznych, dlatego też stosunek do wydarzeń w Czechosłowacji nie stał się elementem rozgrywek wewnątrzpartyjnych. W PZPR zabrakło sił reformatorskich, skłonnych do przeprowadzenia choćby ograniczonej liberalizacji systemu. Pojawiły się one dopiero po Sierpniu '80, ale wtedy pamięć o tragicznym końcu Praskiej Wiosny w dużym stopniu wpłynęła na ich ostateczną klęskę* (*Wokół Praskiej Wiosny*, red. Ł. Kamiński, Warszawa 2004, s. 81).

Reakcja społeczeństwa

Społeczeństwo polskie i czechosłowackie solidarnie protestowało przeciwko inwazji. Kilkanaście osób wybrało w tym celu akt samospalenia, m.in. praski student Jan Palach i Polak Ryszard Siwiec. Obywatele PRL nie wierzyli w propagandę rozpowszechnianą w rządowych mediach. Większość z nich była przeciwna interwencji. Swoje wątpliwości wyrazili także niektórzy członkowie PZPR oraz polscy żołnierze. ZSRS nie miał prawa przeprowadzać inwazji na Czechosłowację, a Polska nie miała prawa brać w tym udziału – stało się jednak inaczej. Interwencja pokazała siłę systemu komunistycznego i dominację Moskwy w bloku wschodnim, a jednocześnie uległość polskich władz w stosunku do ZSRS oraz ich wrogość wobec jakichkolwiek reform.

5 DALEKI WSCHÓD PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakich okolicznościach zakończyła się II wojna światowa na Dalekim Wschodzie?
2. W jaki sposób ZSRS wspierał komunistów w krajach pozaeuropejskich?

WOJNA DOMOWA W CHINACH

Od początku XX w. Chiny były ogarnięte wojnami domowymi. W latach 20. powstały tam dwa ugrupowania polityczne – **nacjonalistyczny Kuomintang** (czyt.: kłomintan, **Partia Narodowa**) i **Komunistyczna Partia Chin** (**KPCh**). Obydwa stronnictwa zwalczały się nawzajem, lecz w latach 30., po agresji japońskiej i wystąpieniu zagrożenia z zewnątrz, chwilowo zaprzestały konfliktu. Podczas II wojny światowej alianci udzielili wsparcia walczącej z Japończykami Republice Chińskiej, na której czele stał lider Kuomintangu, dyktator **Czang Kaj-szek**.

W 1945 r., po kapitulacji Japonii, Chiny odzyskały Mandżurię i wschodnią część kraju. Zdobyły również status stałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ, a Kuomintang cieszył się początkowo poparciem innych stałych członków Rady, zarówno państw zachodnich, jak i ZSRS.

Wkrótce jednak okazało się, że nacjonalistyczne władze nie są w stanie skutecznie administrować państwem. Wojskowi rządzący z ramienia Kuomintangu w poszczególnych prowincjach byli skorumpowani i nieudolni. Kraj ogarnęła potężna hiperinflacja, a powszechnym zjawiskiem stał się głód. Doprowadziło to do znacznego wzmocnienia sił KPCh.

W **1946 r.** doszło do wznowienia trwającej od 1927 r. wojny domowej. Komunistyczna Partia Chin, której przewodził **Mao Zedong**, otrzymała wsparcie militarne i finansowe od Stalina. Administracja USA natomiast, zrażona nieudolnością i korupcją Kuomintangu, wstrzymała pomoc dla armii nacjonalistów. Po trzech latach walk KPCh pokonała siły

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAO ZEDONG (1893–1976)

Przywódca chińskich komunistów, twórca i pierwszy prezydent Chińskiej Republiki Ludowej. Przyszedł na świat w zamożnej rodzinie chłopskiej. Po studiach podjął pracę w bibliotece na Uniwersytecie Pekińskim, gdzie zainteresował się ideologią marksistowską. W 1921 r. uczestniczył w założycielskim zjeździe Komunistycznej Partii Chin. Podczas wojny domowej stał na czele komunistycznej partyzantki zwalczającej rząd Kuomintangu. W latach 1934–1935 zorganizował wychwalany w komunistycznej propagandzie Długi Marsz (12 tys. km), który uratował wojska KPCh przed zniszczeniem. Po japońskiej agresji na Chiny podjął walkę z okupantem. Pod koniec lat 40. pokonał Kuomintang i w 1949 r. objął przywództwo w Chińskiej Republice Ludowej. Był autorem chińskiej wersji marksizmu-leninizmu, która przeszła do historii jako maoizm. Nazywany Wielkim Przewodniczącym, zmarł w wieku 83 lat. Do dzisiaj, mimo kontrowersji związanych z jego krwawymi rządami, jest uznawany przez władze ChRL za bohatera narodowego.

WARTO WIEDZIEĆ

Tybet

W 1911 r., kiedy rozpadło się cesarstwo chińskie, teokratyczny Tybet został niezależnym państwem. Jednak już na początku lat 50. armia chińska bez większych problemów zajęła jego terytorium. Polityczny i religijny przywódca kraju **Dalajlama XIV**, uznawany przez ludność za kolejne wcielenie buddyjskiej istoty doskonałej, próbował prowadzić ugodową politykę. Pomimo jego działań władza szybko znalazła się w rękach chińskich komunistów, którzy wkrótce rozpoczęli kampanię antyreligijną, polegającą na niszczeniu buddyjskich klasztorów oraz wysiedlaniu i mordowaniu mnichów. W marcu **1959 r.** wybuchło **powstanie**, któremu wsparcia udzieliła początkowo CIA. Bunt został jednak krwawo stłumiony przez armię chińską, zaś Dalajlama XIV, wraz z tysiącami swoich zwolenników, uciekł do Indii, gdzie utworzył rząd na uchodźstwie. Wsparcie Tybetańczyków przez Indie oraz spory o tereny pograniczne doprowadziły w 1962 r. do krótkiego starcia indyjsko-chińskiego, zakończonego sukcesem Chińczyków.

Dalajlama XIV 1 ze swoimi strażnikami podczas ucieczki do Indii w 1959 r. po nieudanym powstaniu w Tybecie.

▪ *fotografia, Himalaje, 1959 r.*

? Jaki los spotkał po II wojnie światowej niezależne państwo tybetańskie?

Czang Kaj-szeka i opanowała kontynentalną część Chin wraz ze stolicą. **1 października 1949 r.** proklamowano powstanie **Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL)**. Rząd Czang Kaj-szeka, milion uchodźców oraz resztki sił Kuomintangu schroniły się na wyspie Formoza, czyli na **Tajwanie**, gdzie komuniści nie mogli ich dosięgnąć z powodu braku floty.

Mao Zedong skupił w swoich rękach całą władzę w nowo powstałej ChRL – był jednocześnie szefem partii i prezydentem. Jako sojusznik Stalina w 1950 r. podpisał sowiecko-chiński układ o przyjaźni i wzajemnej pomocy. Tym samym najludniejszy kraj świata stał się państwem komunistycznym i prosowieckim. Nowe władze przystąpiły też do przyłączania terytoriów, nad którymi Chiny utraciły zwierzchnictwo w poprzednich dekadach. W **1950 r.** ich wojska wkroczyły do **Tybetu**.

POLITYKA WEWNĘTRZNA MAO ZEDONGA

Propagowana przez Mao Zedonga wersja komunizmu różniła się od tej panującej w ZSRS. Chiński wariant marksizmu – **maoizm** – zakładał m.in., że komunizm trzeba wprowadzić na drodze wojny (*władza polityczna wyrasta z luf karabinów*), a główną siłą rewolucji jest nie warstwa robotnicza, a chłopska. Początkowo Mao Zedong, w celu utrzymania masowego poparcia dla swoich rządów, nie zdecydował się na wdrożenie radykalnych reform. Jednak kiedy KPCh umocniła swoją władzę, zaczęto stopniowo likwidować własność prywatną i zwalczać religię, zaś aparat represji nasilił swoją działalność. Prześladowania dotknęły prozachodnie elity intelektualne, prywatnych przedsiębiorców, bogatych chłopów oraz duchownych. Szacuje się, że po przejęciu władzy

TEKST ŹRÓDŁOWY

CHIŃSKIE OBOZY REEDUKACYJNE

Wspomnienia więźnia chińskich obozów reedukacyjnych, dziennikarza Bào Ruòwànga (Jeana Pasqualini, czyt.: żana paskłalini), obywatela Francji, urodzonego w Pekinie w rodzinie francusko-chińskiej. W latach 1957–1964 był on przetrzymywany w chińskich obozach i więzieniach.

Zostałem posłany na kurs [...] Poprawy przez Pracę, nie do więzienia! Miejsce, w którym naprawiano moje myśli, było „szkołą", do której uczęszczałem jako „student" wraz z innymi „studentami". W Chinach rządzonych przez Mao wiedziano, że praca skazanych nigdy nie będzie wydajna, jeśli oprze się ją na metodach fizycznego przymusu, doprowadzono więc do perfekcji sztukę „motywowania" więźniów. [...]

Nasz ośrodek przesłuchań znajdował się w mieście [...]. Strażnicy mówili nam często: [...] „Czy słyszycie, jak lud chiński dokonuje heroicznych wysiłków – a wy, zgraja plugawych kontrrewolucjonistów, siedzicie tu, nic nie robiąc? Jecie to, na co nie zapracowaliście! Pasożyty! Czy wam nie wstyd? Ale wiedzcie: nawet gdybyście błagali nas, abyśmy pozwolili wam pracować, nie zrobimy tego, ponieważ praca dla zbudowania socjalizmu jest zaszczytem, na który nie zasługujecie. Straciliście prawo do pracy dla ludu". [...]

Powtarzano nam to dzień po dniu, tydzień po tygodniu, póki nie zaczęliśmy myśleć: „Czy to znaczy, że naprawdę koniec z nami? Że nie będzie nam wolno nawet podawać cegieł?".

Przesłuchania mogą ciągnąć się przez długi czas, podczas gdy głód doprowadza człowieka do granic obłędu. Gdy więc strażnicy mówią mu w końcu, że może zacząć pisać swoje przyznanie się do winy i oskarżyć samego siebie, nie posiada się on z radości! Najgorsze już chyba minęło! Być może już wkrótce znajdzie się w obozie koncentracyjnym.

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 186–187.

? 1. Scharakteryzuj krótko Chiny pod rządami Mao Zedonga.
2. Wyjaśnij, na czym polegał kurs Poprawy przez Pracę.

przez Mao zabito ok. miliona ludzi, a dwa razy więcej trafiło do obozów koncentracyjnych, gdzie poddawano ich „reedukacji". Jednocześnie wprowadzono szereg liberalizujących zmian w sferze obyczajowości. Zmieniono konfucjański model rodziny, uznany za relikt feudalizmu. Kobiety zrównano w prawach z mężczyznami, zabroniono małżeństw dzieci oraz zalegalizowano rozwody i aborcję.

Śmierć Stalina w 1953 r. doprowadziła do rywalizacji między Chruszczowem a Mao o przywództwo nad światem komunistycznym. Mao oskarżył Kreml o „rewizjonizm", tj. próbę przywrócenia kapitalizmu. Postanowił udowodnić, że to chińska droga do komunizmu jest właściwa. W **1958 r.** rozpoczął realizację **Wielkiego Skoku**, czyli planu zakładającego szybkie przekształcenie rolniczych Chin w potęgę przemysłową. Inicjatywa ta była zgodna z prowadzoną wówczas kampanią **„trzech czerwonych sztandarów"** (linii generalnej partii, Wielkiego Skoku i komun ludowych), dążącą do szybkiego rozwoju gospodarczego i społecznego kraju. Najważniejszą rolę miały odgrywać tworzone wówczas **komuny ludowe** – ogromne, liczące średnio 25 tys. ludzi, z założenia samowystarczalne, wiejskie jednostki administracyjne. W komunach zniesiono własność prywatną, zabroniono nawet samodzielnego przygotowywania posiłków, a mieszkańcom nakazano korzystać ze wspólnych stołówek. Planowano także odrzucić instytucję rodziny jako pozostałość dawnych, niekomunistycznych porządków. Aby rozwinąć produkcję przemysłową, polecono stworzyć tysiące przydomowych i przyzakładowych prymitywnych pieców hutniczych – dymarek. Ludność, zmuszona do wytopu stali, została odciągnięta od prac rolnych, co doprowadziło do katastrofy gospodarczej. Wielki Skok

Budowa prymitywnych pieców hutniczych podczas Wielkiego Skoku w Chinach. W ten sposób władze komunistyczne chciały przekształcić rolniczy kraj w potęgę przemysłową.

▪ *fotografia, Chiny, lata 50. XX w.*

zakończył się klęską. Wzrostu przemysłowego nie odnotowano, a masowe zatrudnienie Chińczyków przy produkcji żelaza doprowadziło do śmierci z głodu dziesiątki milionów ludzi. Niepowodzenie inicjatywy wywołało krytykę polityki Mao. Lider komunistów został przejściowo usunięty z funkcji zwierzchnika państwa, a władzę przejęli Liu Shaoqui [czyt.: szjaoki] na stanowisku przewodniczącego ChRL i Deng Xiaoping [czyt.: szjaopin]. Dążyli oni do odbudowy zniszczonej gospodarki, m.in. poprzez finansowanie przemysłu lekkiego.

Aby utrzymać się przy władzy, Mao i jego poplecznicy podjęli szereg działań propagandowych, mających na celu przekonanie ludności co do słuszności poglądów jedynego lidera. Na masową skalę rozpowszechniano słowa zawarte w *Cytatach z dzieł przewodniczącego Mao*, czyli tzw. **Czerwonej książeczce**. Myśli przywódcy uważano za niepodważalną prawdę i zachęcano do uczenia się ich na pamięć. W **1966 r.**, na posiedzeniu Biura Politycznego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Chin, Mao i powiązani z nim działacze partyjni utworzyli **Grupę ds. Rewolucji Kulturalnej**. Celem nowo powstałej instytucji stało się przeprowadzenie **rewolucji kulturalnej**,

WARTO WIEDZIEĆ

Konflikt sowiecko-chiński

Potępienie w 1956 r. rządów Stalina przez Chruszczowa wywołało niezadowolenie Mao Zedonga. Chiński dyktator, w obawie, iż podobna krytyka może spaść również na niego, odsunął się od Moskwy. W kolejnych latach Mao kwestionował rozwiązanie Kominformu i wprowadzoną pod koniec lat 50. doktrynę pokojowego współistnienia. Z kolei ZSRS wyraził dezaprobatę wobec chińskiego nacjonalizmu i polityki Wielkiego Skoku. Latem 1960 r. z Chin wycofali się ostatni sowieccy doradcy, a konflikt między krajami uległ nasileniu. Jego apogeum przypadło na 1969 r., kiedy doszło do zbrojnego zatargu granicznego nad rzeką Ussuri. To doprowadziło do zdecydowanej zmiany polityki zagranicznej ChRL. Mao ostatecznie odciął się od ZSRS i nawiązał stosunki dyplomatyczne z USA. Wyrazem poprawy wzajemnych relacji była wizyta prezydenta Nixona w Chinach w 1972 r. W 1979 r. ChRL potępiła sowiecką interwencję w Afganistanie, a rok później zbojkotowała igrzyska olimpijskie w Moskwie.

Żołnierze sowieccy na posterunku granicznym nad rzeką Ussuri podczas konfliktu z Chinami.

▪ *fotografia, rz. Ussuri, 1969 r.*

? Jakie wydarzenia przyczyniły się do pogorszenia stosunków chińsko-sowieckich?

DALEKI WSCHÓD PO 1945 R.

? 1. Wskaż na mapie miejsce, do którego przeniósł swoją siedzibę rząd Republiki Chińskiej po utworzeniu Chińskiej Republiki Ludowej.

2. Wymień główne konflikty, które toczyły się na Dalekim Wschodzie po II wojnie światowej.

która miała przywrócić wpływy Mao Zedonga w państwie. Przywódca przekonał do swojej wizji młodzież i nakłonił ją do wyeliminowania przeciwników politycznych. W tym celu powołano **Czerwoną Gwardię** (**hunwejbini**), czyli oddziały studentów ślepo realizujących założenia lidera. Niszczono stary dorobek kulturalny Chin – zabytki architektoniczne, takie jak mury miejskie, świątynie, pałace czy dzieła sztuki. Palono książki o treści niezgodnej z oficjalnie panującą ideologią maoizmu. Atakowano zarówno domy prywatne – do których najczęściej włamywano się i demolowano wnętrza – jak i ambasady państw zachodnich oraz ZSRS. Podczas czystek zginęło ok. miliona ludzi, głównie chińskich intelektualistów. Kolejne miliony obywateli ChRL zesłano do komun ludowych w celu **reedukacji**, oznaczającej w rzeczywistości ciężką i przymusową pracę w celu zmuszenia uwięzionych osób do zmiany poglądów politycznych. Aresztowano także przeciwników politycznych Mao (m.in. Liu Shaoquiego i Deng Xiaopinga).

Rewolucja kulturalna trwała dwa lata (1966–1968), ale sytuacja w ChRL ustabilizowała się dopiero po śmierci Mao Zedonga w **1976 r.** Funkcję przewodniczącego KC przejął wówczas bliski współpracownik Zedonga, **Hua Guofeng** [czyt.: hła głofen], którego kilka miesięcy później zastąpił Hu Yaobang [czyt.: jaoban]. Stanowisko wicepremiera objął **Deng Xiaoping**. Był on zwolennikiem odejścia od rewolucji kulturalnej i wprowadzenia reform w celu poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej. Na wsiach zlikwidowano kołchozy i tworzono nowoczesne gospodarstwa rodzinne. Choć przemysł ciężki pozostawał pod ścisłą kontrolą państwa, przemysł lekki coraz częściej funkcjonował w formie spółdzielni bądź niewielkich zakładów prywatnych. ChRL zmieniła również kurs polityki zagranicznej i nawiązała stosunki dyplomatyczne z USA oraz ZSRS.

Hunwejbini głośno recytują cytaty przewodniczącego Mao z Czerwonej książeczki, traktowanej przez nich jak Biblia. Mały format publikacji miał umożliwić wszystkim obywatelom ChRL noszenie jej przy sobie i czytanie w wolnych chwilach.

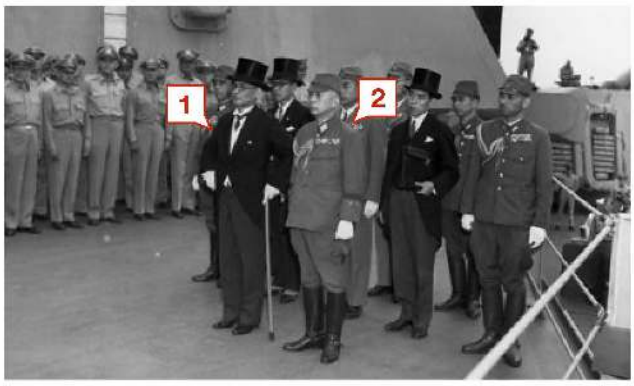
▪ *fotografia, Chiny, lata 60. XX w.*

OKUPACJA I ROZWÓJ JAPONII

Po podpisaniu kapitulacji **2 września 1945 r.** Japonia znalazła się pod okupacją wojsk amerykańskich. Kraj był zrujnowany, panowały w nim głód i inflacja. Dodatkowo Japończycy utracili zajęte podczas wojny tereny w Chinach (Mandżurię i Tajwan) oraz Koreę, a ZSRS zajął japońskie Wyspy Kurylskie wraz z południowym Sachalinem. Pomimo nacisków Stalina USA nie pozwoliły jednak na podział Japonii na strefy okupacyjne. Amerykanie przekształcili Japonię w państwo o liberalnym ustroju demokratycznym. Przeprowadzenie tych zmian wspierał cesarz **Hirohito**, który pozostał na tronie, ale wycofał się z polityki. Armia japońska otrzymała zakaz działania poza terytorium swojego państwa, a oskarżeni o zbrodnie wojenne stanęli przed **Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym dla Dalekiego Wschodu** (tzw. **Trybunałem Tokijskim**).

W **1947 r.** weszła w życie nowa konstytucja Japonii. Według jej postanowień cesarz sprawował odtąd jedynie funkcje reprezentacyjne, a władzę w państwie przejął dwuizbowy parlament. Ustawa zasadnicza zagwarantowała Japończykom wolności obywatelskie, w tym prawa kobiet. Zamieszczono w niej także zapis o zakazie posiadania przez Japonię sił zbrojnych. Dzięki wsparciu finansowemu i technologicznemu USA szybko rozwinął się japoński przemysł. **8 września 1951 r.** w **San Francisco** Stany Zjednoczone i 48 innych państw (z wyłączeniem państw komunistycznych) podpisało z Japonią traktat pokojowy, który przywracał jej niepodległość. Armia USA pozostała jednak w Japonii (np. na Okinawie) jako wojsko sojusznicze. Jednocześnie, ze względu na trwającą wówczas wojnę koreańską, powstały japońskie siły zbrojne, zwane z powodów konstytucyjnych siłami samoobrony.

Dzięki sojuszowi z USA już w latach 50. Japonia weszła w fazę gwałtownego wzrostu gospodarczego. Podpisane traktaty pokojowe ograniczyły prawo tego kraju do zbrojeń, dlatego zaczął on inwestować w inne, bardziej dochodowe gałęzie przemysłu. Produkcja została nastawiona na eksport. Japonia prowadziła sprzyjającą politykę fiskalną i udzielała przedsiębiorstwom pomocy finansowej, a jednocześnie chroniła rodzimą produkcję barierami celnymi. W kraju prężnie rozwijały się przemysł elektroniczny i elektrotechniczny oraz branża motoryzacyjna, a gospodarka japońska szybko stała się jedną z czołowych na świecie.

Delegacja japońska na czele z ministrem spraw zagranicznych Mamoru Shigemitsu [1] i gen. Yoshijirō Umezu [czyt.: jos-iz-iro umezu] [2] przybyła na pancernik USS Missouri w celu podpisania aktu bezwarunkowej kapitulacji Cesarstwa Japonii, który ostatecznie zakończył II wojnę światową.

▪ *fotografia, Zatoka Tokijska, 2 IX 1945 r.*

TAJWAN

Po ewakuacji na Tajwan władze Republiki Chińskiej nadal uważały się za legalną władzę w kraju. W czasie wojny koreańskiej USA zaczęły udzielać Tajwanowi masowej pomocy ekonomicznej i militarnej, a w 1953 r. prezydent Eisenhower ogłosił, że amerykańska flota będzie chronić wyspę przed atakiem ChRL. Suwerenność państwa gwarantował też podpisany w 1954 r. układ obronny ze Stanami Zjednoczonymi. Dzięki poparciu Amerykanów Republika Chińska aż do 1971 r. była uznawana za reprezentanta całych Chin i zajmowała miejsce w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Tajwan, początkowo rządzony dyktatorską ręką liderów Kuomintangu, od końca lat 80. XX w. jest państwem demokratycznym i – dzięki świetnie rozwijającej się gospodarce – bardzo bogatym. Po śmierci Mao Zedonga większość państw świata uznała jednak rząd komunistyczny w Pekinie i przyjęła ChRL do ONZ, co skazało tym samym Tajwan na polityczną izolację. Rząd w Tajwanie do dziś uważa się za jedyną prawowitą władzę na terenie Chin, a ChRL uznaje wyspę za swoją autonomiczną prowincję.

Czang Kaj-szek po ewakuacji na Tajwan aż do swojej śmierci w 1975 r. pełnił funkcję prezydenta kraju.

▪ *fotografia, Chiny, lata 40. XX w.*

? W jaki sposób Amerykanie zapewnili możliwość funkcjonowania Republiki Chińskiej na Tajwanie?

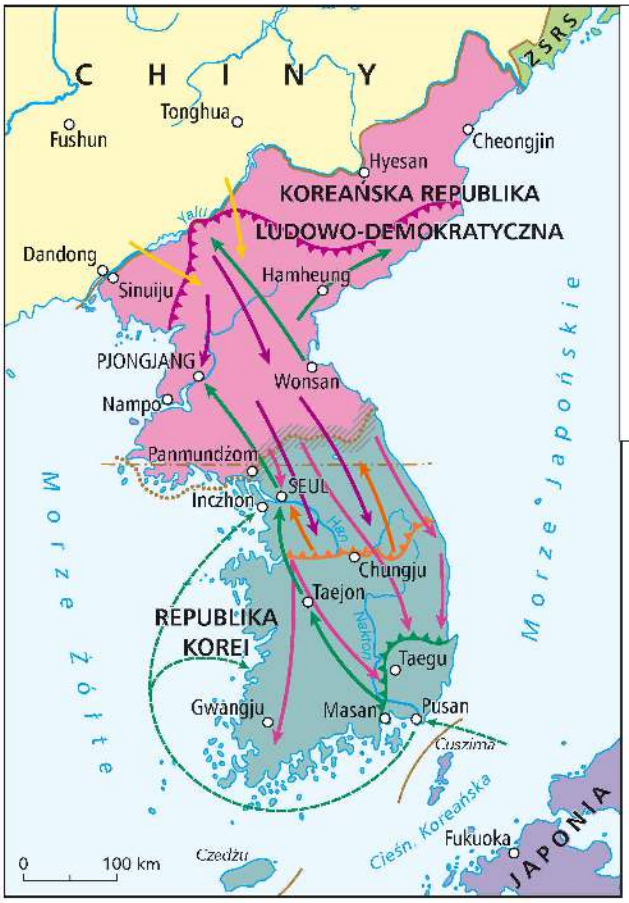
WOJNA KOREAŃSKA

Zimna wojna, czyli rywalizacja między dwoma wrogimi mocarstwami, była prowadzona także poza Europą. W 1945 r. do zajmowanej przez Japończyków Korei wkroczyły od północy wojska sowieckie, a od południa – amerykańskie. Kraj podzielono na dwie strefy okupacyjne wzdłuż **38. równoleżnika**. Początkowo miało powstać jedno państwo koreańskie, jednak ze względu na pogłębiający się konflikt między USA i ZSRS tego planu nie zrealizowano. W **1948 r.** na północy utworzono komunistyczną **Koreańską Republikę Ludowo-Demokratyczną** (**KRLD**), a na południu **– Republikę Korei**, rządzoną dyktatorsko przez lidera Koreańskiej Partii Ludowej **Li Syngmana** (Rhee Syngmana, czyt.: i synmana).

Niedługo później wojska okupacyjne wycofały się, a na miejscu pozostały jedynie grupy doradców w celu wyszkolenia żołnierzy. Przywódcą Korei Północnej został **Kim Ir Sen**, który planował zjednoczenie całego kraju i wprowadzenie tam komunizmu. Dzięki wsparciu ZSRS utworzył silną armię i za zgodą Stalina oraz Mao Zedonga planował atak na Republikę Korei. Uważał, że uda mu się zająć cały Półwysep Koreański najpóźniej w ciągu miesiąca, Amerykanie bowiem – aby nie dopuścić do zaognienia sytuacji – wyposażyli wojska południowokoreańskie jedynie w broń lekką.

Atak KRLD na Koreę Południową rozpoczął się **25 czerwca 1950 r.** Komuniści ogłosili, że to oni pierwsi padli ofiarą napaści. Armia południowokoreańska została rozbita w ciągu tygodnia, jednak wbrew nadziejom Stalina prezydent Truman, zgodnie z doktryną „powstrzymywania komunizmu", podjął decyzję o wsparciu Republiki Korei. Z inicjatywy USA zwołano Radę Bezpieczeństwa ONZ. Jej posiedzenie zbojkotowali dyplomaci sowieccy, którzy protestowali przeciwko niedopuszczeniu do tego organu komunistów z ChRL. Sowieci uznali, że w ten sposób zablokują rozpoczęcie obrad. Amerykanie przeforsowali jednak wydanie rezolucji nakazującej Korei Północnej

KONFLIKT W KOREI 1950–1953

? 1. Wskaż na mapie miejsce podpisania rozejmu w lipcu 1953 r.

2. Omów zmiany, jakie nastąpiły na linii frontu między 14 września a 25 października 1950 r.

wycofanie wojsk za równoleżnik 38., a w razie odmowy Rada zezwoliła na użycie siły. Funkcję dowódcy sił zbrojnych ONZ – w praktyce głównie wojsk amerykańskich i brytyjskich – objął bohater II wojny światowej, amerykański **gen. Douglas MacArthur**.

W tym czasie wojska północnokoreańskie zepchnęły siły ONZ do rejonu portu w Pusan. Mimo to żołnierzom ONZ, dzięki przewadze w powietrzu, udało się powstrzymać ofensywę komunistów, a następnie przejść do kontrataku. Znakomity manewr amerykańskiego dowódcy w postaci desantu morskiego w miejscowości **Inczhon** [czyt.: in**con**], niedaleko Seulu, zmusił armię północnokoreańską do odwrotu. Wkrótce wojska ONZ wyzwoliły całą Koreę Południową. MacArthur postanowił jednak działać wbrew zaleceniom prezydenta Trumana oraz Rady Bezpieczeństwa ONZ i zająć cały kraj. Przekroczył 38. równoleżnik i w ciągu kilku tygodni praktycznie rozbił wojska Kima. Siły ONZ dotarły niemal do granicy z Chinami. Wówczas Mao uznał, że Stany Zjednoczone

Desant pod Inczhon został przeprowadzony we wrześniu 1950 r. Dzięki zaskoczeniu siłom inwazyjnym udało się szybko zdobyć duży przyczółek, z którego mogli uderzyć bezpośrednio na Seul.

▪ *fotografia, Inczhon, 15 IX 1950 r.*

Koreańska dziewczynka niosąca na plecach młodszego brata ucieka z rejonu walk. W tle widać amerykański czołg M-26. Wskutek konfliktu na Półwyspie Koreańskim zginęło lub odniosło rany ok. miliona cywilów.

▪ *fotografia, Korea, VI 1951 r.*

zagrażają ChRL i wysłał na pomoc koreańskim komunistom setki tysięcy chińskich **„ochotników ludowych"**, będących w rzeczywistości regularną armią. Liczebna przewaga komunistów oraz ostra zima doprowadziły do klęski siły ONZ. Także Sowieci w dalszym ciągu wspierali wojska Kima, m.in. dostawami nowoczesnych myśliwców MiG-15 wraz z pilotami. Wobec zaciętych walk gen. MacArthur naciskał na Trumana, aby zezwolił na użycie broni jądrowej. Prezydent nie uległ jednak presji, w obawie przed wybuchem III wojny światowej.

Zacięte walki między siłami ONZ a Chińczykami toczyły się w Korei do połowy 1953 r. Wówczas, po śmierci Stalina, nastąpiło chwilowe odprężenie w stosunkach Wschód–Zachód. W **lipcu 1953 r.** zawarto rozejm w **Panmundżomie**. Na jego mocy ustanowiono strefę demarkacyjną rozdzielającą dwa państwa koreańskie wzdłuż linii frontu (z niewielkimi korektami). Wojnę miał zakończyć traktat pokojowy, którego jednak nigdy nie podpisano. W konflikcie zginęło ok. 3 mln ludzi, w tym prawie 50 tys. Amerykanów.

KOREA PÓŁNOCNA I POŁUDNIOWA

Jeszcze w 1953 r. Korea Południowa zawarła ze Stanami Zjednoczonymi układ o wzajemnej obronie, na mocy którego do dziś stacjonują tam wojska amerykańskie. Tuż po wojnie w kraju rozpoczęto prześladowania domniemanych komunistów. W 1961 r. w Korei Południowej doszło do wojskowego zamachu stanu. Władzę przejął gen. Pak Dzonghyi [czyt.: zoni], który został prezydentem. Rządy junty [czyt.: hunty] wojskowej trwały 16 lat. Dopiero pod koniec lat 80. wprowadzono demokratyczną konstytucję i przeprowadzono pierwsze wolne wybory parlamentarne.

W Korei Północnej po wojnie władzę nadal sprawowali komuniści. Zaczęli oni wdrażać w państwie gospodarkę centralnie planowaną, skupiającą się na rozwoju przemysłu ciężkiego. Prześladowali też osoby podejrzane o współpracę z Zachodem. Po śmierci Stalina doszło do ochłodzenia stosunków KRLD z ZSRS i zbliżenia z ChRL. Pod koniec lat 50. Kim Ir Sen przejął pełnię władzy w kraju i rozszerzył otaczający go kult jednostki na całą swoją rodzinę.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności powstania Chińskiej Republiki Ludowej.
2. Wyjaśnij, na czym polegała prowadzona przez Mao Zedonga rewolucja kulturalna.
3. Scharakteryzuj sytuację polityczną i gospodarczą Japonii po II wojnie światowej.
4. Oceń wpływ wojny koreańskiej na późniejsze przemiany polityczne, jakie zaszły w Korei Północnej i Południowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Chang, J. Halliday, *Mao. Nieznana historia*, tłum. P. Amsterdamski, Kraków 2021.
F. Dikötter, *Rewolucja kulturalna. Historia narodu 1962–1976*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 2018.

6 DEKOLONIZACJA AFRYKI I AZJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które kraje należały do imperiów kolonialnych Francji i Wielkiej Brytanii?
2. W jaki sposób konflikt zimnowojenny oraz rywalizacja pomiędzy USA i ZSRS wpływały na sytuację państw w Azji i Afryce?

PRZYCZYNY ROZPADU SYSTEMU KOLONIALNEGO

Do upadku systemu kolonialnego w ogromnym stopniu przyczyniła się II wojna światowa. Wielka Brytania, Francja, Belgia oraz Holandia zostały bardzo osłabione długotrwałym konfliktem zbrojnym. Problemy wewnętrzne i finansowe, z jakimi borykały się po zakończeniu walk, sprawiły, że utrzymywanie oddziałów wojskowych, policji i administracji w licznych koloniach nie było dłużej opłacalne. W Azji, gdzie większość posiadłości kolonialnych została zajęta przez Japończyków, upadł mit „niezwyciężonego białego człowieka". Ponadto wielu pochodzących z kolonii żołnierzy, np. Hindusów czy Algierczyków, walczyło na różnych frontach wojny ramię w ramię z białymi ludźmi. Po zakończeniu działań zbrojnych oczekiwali sprawiedliwego traktowania.

Wszystkie te wydarzenia znacząco wpłynęły na rozbudzenie dążeń niepodległościowych w koloniach. Doszło w nich do zjawiska zwanego **dekolonizacją**, czyli wyzwolenia się z zależności kolonialnej ludów Afryki i Azji oraz tworzenia przez nie niepodległych państw. W Europie zmienił się też stosunek społeczeństw do kolonializmu – coraz więcej osób odrzucało go jako niehumanitarny i niemoralny. Podobne nastroje panowały także w Stanach Zjednoczonych, które jako kraj będący niegdyś kolonią brytyjską występowały przeciwko podobnym praktykom. Ponadto problem kolonializmu został wykorzystany przez propagandę sowiecką podczas zimnej wojny, a kolonie stały się obszarami rywalizacji między supermocarstwami.

Zarówno Londyn, jak i Paryż próbowały utrzymać status imperium. W tym zadaniu Wielkiej Brytanii miała pomóc utworzona jeszcze w 1931 r. **Brytyjska Wspólnota Narodów** (ang. 'Commonwealth', czyt.: komonłels), skupiająca coraz bardziej samodzielne obszary, które jednak utrzymywały związki z Koroną brytyjską. Australia, Kanada czy Nowa Zelandia stopniowo zyskiwały niepodległość, choć formalnie uznawały monarchę brytyjskiego za głowę państwa.

Francja z kolei przekształciła swoje dotychczasowe imperium w **Unię Francuską**. Jej kolonie stały się obszarami „stowarzyszonymi", które metropolia próbowała całkowicie kontrolować, a prezydent Republiki Francuskiej był jednocześnie liderem Unii. Zgodnie z zapisem francuskiej konstytucji z 1946 r. terytoria „stowarzyszone" miały prawo do swoich przedstawicieli w parlamencie.

Żołnierze hinduscy podczas II wojny światowej walczyli m.in. w oddziałach brytyjskich w Afryce Północnej, a później także na Półwyspie Apenińskim.

▪ *fotografia, Libia, 1942 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Holenderskie Indie Wschodnie

Po klęsce Japonii do Holenderskich Indii Wschodnich wkroczyli Brytyjczycy, którzy umożliwili Holendrom ponowne przejęcie kolonii. Jednak wojna nasiliła dążenia niepodległościowe lokalnej ludności. W sierpniu 1945 r. lider Narodowej Partii Indonezji Ahmed Sukarno ogłosił niepodległość kraju. Holendrzy podjęli próbę siłowego odzyskania władzy, lecz zostali szybko pokonani przez lokalnych bojowników i w 1946 r. podpisali z nimi układ o Unii Holendersko-Indonezyjskiej, pozostającej pod zwierzchnictwem holenderskiego monarchy. Dwa lata później w Indiach Wschodnich doszło do próby przewrotu komunistycznego, co dało Holendrom pretekst do ich ponownego zaatakowania. Ostatecznie w 1949 r. pod naciskiem ONZ Holandia zaakceptowała niepodległość **Indonezji**.

? W jakich okolicznościach Indonezja proklamowała niepodległość?

Ahmed Sukarno był pierwszym prezydentem niepodległej Indonezji. W 1955 r. uczestniczył także we współtworzeniu Ruchu Państw Niezaangażowanych.

▪ *fotografia, Dżakarta, 1950 r.*

KONFLIKT INDOCHIŃSKI

Po kapitulacji Francji w 1940 r. Indochiny pozostały pod kontrolą rządu w Vichy. Osłabienie Francuzów wykorzystali Japończycy, którzy zajęli ten obszar, choć pozostawili na stanowiskach urzędników francuskich. Pod okupacją japońską w Indochinach zaczęła się rozwijać komunistyczna partyzantka. Wsparcia udzielały jej Chiny, a także Amerykanie, którzy dostarczali partyzantom broń i pomagali im w organizacji działań. W 1941 r. powstał **Viet Minh** [czyt.: wiet min], czyli Liga Niepodległości Wietnamu, działająca na rzecz uzyskania przez ten kraj pełnej niepodległości. Na czele państwa stanął **Nguyen Tat Thanh** [czyt.: nogen tat tan], noszący pseudonim **Ho Szi Min**.

W sierpniu 1945 r. w Wietnamie wybuchło kierowane przez Viet Minh powstanie, które zakończyło się sukcesem partyzantów. Powołany przez zwycięzców Komitet Wyzwolenia ogłosił na początku września powstanie **Demokratycznej Republiki Wietnamu**. W tym okresie jednak zmienił się układ sił na arenie międzynarodowej. Stany Zjednoczone pod przywództwem Harry'ego Trumana postanowiły umacniać pokojowe relacje z państwami europejskimi i wycofały swoje wcześniejsze poparcie dla koncepcji niepodległości Wietnamu. Jednocześnie przyzwoliły na przywrócenie francuskiej kontroli nad Indochinami. Jeszcze w tym samym roku na Półwysep Indochiński dotarły pierwsze francuskie jednostki

Francuscy spadochroniarze lądują w odciętym przez komunistów Dien Bien Phu [czyt.: fu]. Po utracie lotniska zrzuty drogą powietrzną były jedynym sposobem udzielania pomocy obrońcom obozu.

▪ *fotografia, Dien Bien Phu, 20 XI 1953 r.*

wojskowe. Na początku 1946 r. Francja zawarła porozumienie z rządem Ho Szi Mina. Na mocy przyjętych ustaleń Wietnam miał pozostać niepodległym państwem, będącym jednocześnie częścią francuskiej **Unii Indochińskiej**.

W **1946 r.** incydent w porcie w Hajfongu doprowadził do konfliktu między Francją a Demokratyczną Republiką Wietnamu, nazywanego **I wojną indochińską**. Początkowe sukcesy Francuzów zostały zahamowane po przejęciu władzy w Chinach przez komunistów, którzy wsparli dostawami broni Viet Minh. Dzięki temu przeszedł on do ofensywy i zadał siłom francuskim klęskę w bitwie pod **Dien Bien Phu**. Oblężony obóz poddał się **7 maja 1954 r.** Zakończyło to konflikt i doprowadziło do rozpoczęcia rozmów pokojowych. W **1955 r.**, podczas **konferencji genewskiej**, zawarto porozumienie, na mocy którego powstały cztery niepodległe państwa: zdominowana przez komunistów Demokratyczna Republika Wietnamu z Ho Szi Minem na czele (Wietnam Północny), wspomagana przez Amerykanów Republika Wietnamu (Wietnam Południowy), Laos i Kambodża.

POWSTANIE INDII I PAKISTANU

W Indiach, będących najcenniejszą kolonią brytyjską, już w okresie międzywojennym rosły w siłę ruchy niepodległościowe. Wśród inteligencji hinduskiej popularny stał się **Indyjski Kongres Narodowy**, którego nieformalnym przywódcą został **Mahatma Gandhi** [czyt.: gandi]. Propagował on taktykę **biernego oporu**, czyli walkę z opresyjnym systemem poprzez zastosowanie pokojowych metod, takich jak demonstracje, strajki czy bojkot brytyjskich towarów. Konkurencyjną wobec Kongresu organizacją była Liga Muzułmańska, skupiająca indyjskich muzułmanów.

Po wojnie w Indiach wybuchł krwawy religijny konflikt między dominującymi liczebnie hinduistami (ok. 300 mln) a muzułmanami (ok. 100 mln). Ostatecznie skłoniło to Brytyjczyków do wycofania się z tego kraju. Jednak przed opuszczeniem kolonii Londyn postanowił podzielić jej terytorium na zdominowane przez hinduistów **Indie** oraz muzułmański **Pakistan**. Oba kraje proklamowały niepodległość w **1947 r.** W tym burzliwym okresie

KONFLIKT INDYJSKO-PAKISTAŃSKI

Późniejsze konflikty Indii z Pakistanem dotyczyły głównie Kaszmiru – krainy zamieszkanej zarówno przez przedstawicieli islamu, jak i hinduizmu. Pierwsza wojna o ten obszar wybuchła już w **1947 r.** Dzięki mediacjom ONZ zakończyła się zawieszeniem broni i niezrealizowanym planem przeprowadzenia plebiscytu na temat przynależności spornego terytorium. Do kolejnego konfliktu o Kaszmir doszło w **1965 r.** i ponownie na skutek mediacji ONZ strony zawarły rozejm. W **1971 r.**, dzięki poparciu Indii, niepodległość ogłosił Bangladesz, co doprowadziło do wojny indyjsko-pakistańskiej, w której klęskę poniósł Pakistan. Ostry konflikt między Indiami i Pakistanem wybuchł także w 1999 r. Był on o tyle niebezpieczny, że wówczas obydwa państwa dysponowały już bronią nuklearną.

Podpisanie kapitulacji wojsk pakistańskich w Pakistanie Wschodnim (Bangladeszu), które oznaczało uzyskanie niepodległości przez ten kraj.

▪ *fotografia, Dhaka, 16 XII 1971 r.*

? W którym roku rozegrał się ostatni poważny konflikt indyjsko-pakistański?

WARTO WIEDZIEĆ

Malaje

Wielka Brytania doceniała znaczenie bogatych w surowce (kauczuk, cyna) Malajów i położenie strategicznie ważnego portu w Singapurze, dlatego chciała zachować je w swojej sferze wpływów. Obszar ten jednak stał się też przedmiotem zainteresowania sił komunistycznych. W 1948 r. komuniści doprowadzili do wybuchu powstania, które zostało przez Brytyjczyków stłumione. Jednocześnie Wielka Brytania toczyła rozmowy z niekomunistycznymi ugrupowaniami politycznymi i w 1957 r. przyznała niepodległość Federacji Malajów (późniejsza Malezja). Z tego terenu już wcześniej wydzieliła strategicznie ważny Singapur, którego niepodległość uznano w 1965 r.

? W jakich okolicznościach uznano niepodległość Malajów?

Żołnierze nowozelandzcy z jednostki SAS (ang. Special Air Services, czyt.: speszyl er serwisys) na patrolu bojowym w dżungli malajskiej. Dzięki użyciu sił specjalnych Brytyjczykom udało się pokonać komunistycznych partyzantów.

▪ *fotografia, Malaje, 1953 r.*

dochodziło do masowych migracji ludności i mordów na tle religijnym. Muzułmanie przenosili się do Pakistanu lub Bangladeszu (wówczas nazywanego Pakistanem Wschodnim), a hinduiści mieszkający na tych obszarach – do Indii. Szacuje się, że ok. 10 mln ludzi zmuszono do migracji, a milion poniósł śmierć. Do najcięższych walk doszło w **Kaszmirze**, gdy panujący tam hinduistyczny maharadża podjął decyzję o wcieleniu tej zdominowanej przez muzułmanów krainy do Indii. Ostatecznie hinduiści przy użyciu armii zajęli ⅔ Kaszmiru.

Mahatma Gandhi 1 podczas spotkania z pierwszym premierem niepodległych Indii Jawaharlalem Nehru [czyt.: dżawaharlalem nehru] 2. Rok po odzyskaniu niepodległości Gandhi został zamordowany przez hinduskiego ekstremistę.

▪ *fotografia, Indie, 1947 r.*

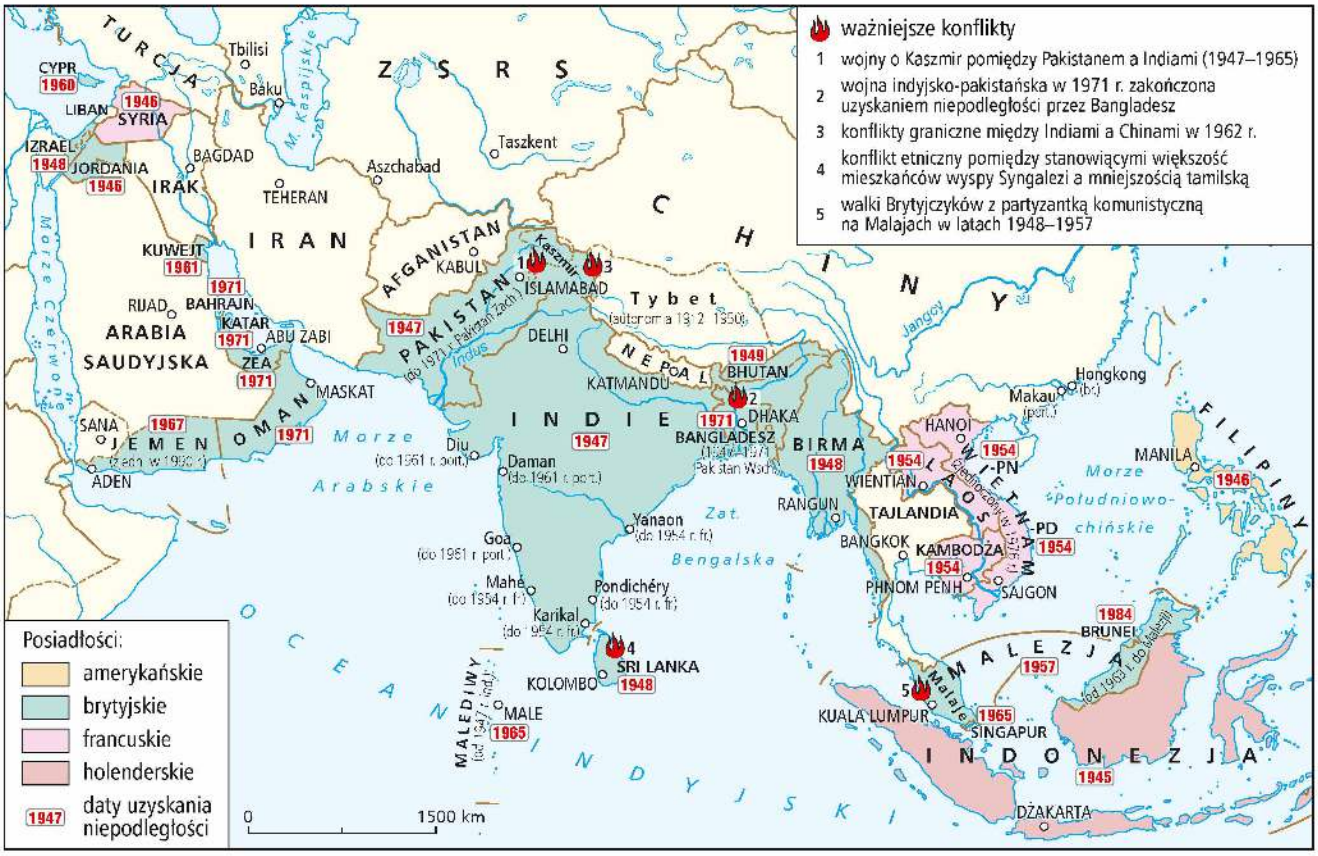
W 1947 r. niepodległość uzyskał **Nepal**, a rok później ogłosiły ją leżące na terenie dawnych Indii Brytyjskich **Birma** i **Cejlon**. Pomimo uznania suwerenności byłych kolonii Londyn zachował duże wpływy gospodarcze i polityczne w obydwu krajach.

WOJNA W ALGIERZE

Francja z dużą niechęcią patrzyła na narastające ruchy niepodległościowe w swoich koloniach i brutalnie je tłumiła. Szczególny niepokój w Paryżu budziły nastroje w krajach **Maghrebu** [czyt.: magrebu] – **Maroku, Algierii i Tunezji**, gdyż zamieszkiwało tam wielu Francuzów (w samej Algierii było ich milion). Pozycję Francji dodatkowo osłabiła klęska w Indochinach. Po bitwie pod Dien Bien Phu wielu żołnierzy arabskich z Algierii i Maroka walczących w wojskach francuskich dostało się do niewoli komunistów. Wietnamczycy wkrótce wypuścili ich na wolność, aby wrócili do swoich krajów i opowiedzieli o porażce Francuzów. Zachęciło to ludy Afryki Północnej do walki o niepodległość.

W **1954 r.** wybuchło powstanie w **Algierii**, które wywołali arabscy nacjonaliści pod przewodnictwem **Ahmeda Ben Belli**. Ataki terrorystyczne na osadników francuskich spowodowały mobilizację Francuzów i akcje odwetowe.

DEKOLONIZACJA AZJI

? 1. Wymień państwa, które w 1955 r. powstały na Półwyspie Indochińskim.
2. Wskaż obszary Azji, na których wystąpiły konflikty zbrojne w czasie dekolonizacji.

Stosowano krwawe pacyfikacje wsi oraz tortury aresztowanych. Wojska francuskie opanowały kraj, ale nie były w stanie zlikwidować powstańców, a ich brutalność tylko nasilała bunt. W tym samym czasie w społeczeństwie francuskim doszło do konfliktów między zwolennikami i przeciwnikami utrzymywania imperium. Międzynarodowa opinia publiczna także potępiała działania Francuzów. W tej sytuacji w 1958 r. urząd premiera Francji powierzono bohaterowi II wojny światowej, **gen. Charles'owi de Gaulle'owi**. Cieszący się dużym autorytetem polityk zmienił konstytucję i powołał **V Republikę Francuską**, z silną rolą prezydenta, którym został w 1959 r. (więcej zob. s. 263). Postanowił także przyznać niepodległość koloniom i dał Algierczykom prawo do samookreślenia swojej przyszłości. Referendum przeprowadzono w 1961 r., wbrew woli kolonistów i armii. Algierczycy opowiedzieli się w nim za niepodległością, którą Paryż uznał rok później. W zamian otrzymał prawo do posiadania baz wojskowych i utrzymania związków gospodarczych z byłą kolonią. Kolonistom francuskim obiecano bezpieczeństwo, ale wkrótce doszło do ich masowej migracji do Francji.

CIEKAWOSTKA

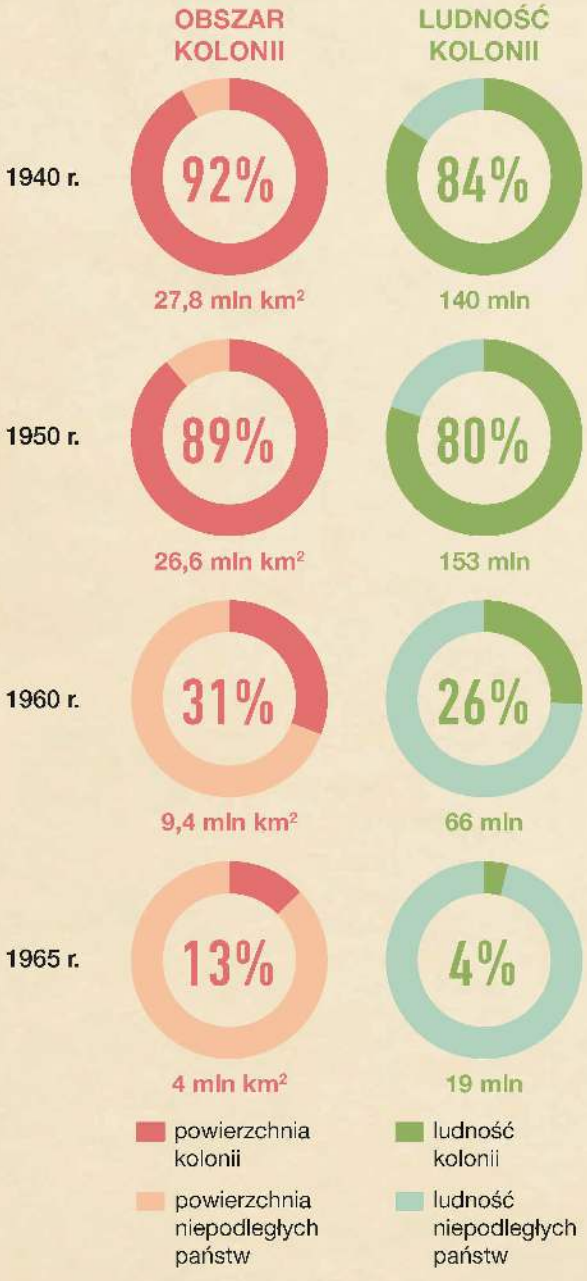
Organizacja Tajnej Armii

Zwolennicy utrzymania Algierii początkowo popierali dojście do władzy de Gaulle'a. Kiedy okazało się, że polityk ma zamiar uznać niepodległość kolonii, uznali jego działania za zdradę. Powołali Organizację Tajnej Armii (franc. skrót OAS), która dwukrotnie próbowała przeprowadzić wojskowy pucz we Francji. Zorganizowali też szereg nieudanych zamachów terrorystycznych na prezydenta, m.in. ostrzelali jego samochód z karabinów maszynowych. W 1962 r. aresztowano przywódców OAS, a organizacja straciła na znaczeniu.

DEKOLONIZACJA AFRYKI

W połowie XX w. większość kontynentu afrykańskiego stanowiły kolonie należące do Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii, Portugalii i Hiszpanii. Po 1945 r. zaczęły się w nich rozwijać ruchy niepodległościowe, które doprowadziły do stopniowej dekolonizacji Afryki. Proces ten swoje apogeum miał w latach 1960–1964 i przebiegał różnie w poszczególnych krajach. Większość kolonii uzyskała niepodległość drogą pokojową, ale w niektórych doszło do długotrwałych i krwawych walk. Ponadto niektóre nowo powstałe państwa szybko pogrążyły się w wyniszczających konfliktach wewnętrznych spowodowanych waśniami plemiennymi lub religijnymi.

Proces dekolonizacji Afryki w latach 1940–1965

Ghana

Zwolennicy niepodległości Ghany, wzorem działalności Gandhiego w Indiach, prowadzili akcje biernego nieposłuszeństwa. Ostatecznie Brytyjczycy zaprzestali represji i nadali krajowi autonomię, a w 1957 r. uzyskał on pełną niepodległość.

Kwame Nkrumah, bohater walki o niepodległość Ghany i jej pierwszy premier.

Rodezja

Powstanie Republiki Rodezji (dzisiaj Zimbabwe) w 1965 r. ogłosili biali osadnicy tej brytyjskiej kolonii. Kraj nie został uznany przez żadne państwo na świecie, ale miał poparcie Republiki Południowej Afryki i Portugalii. Do końca lat 70. w Rodezji trwały walki z partyzantami dążącymi do obalenia rządów białych kolonistów.

Żołnierze rodezyjscy podczas walk z partyzantami dążącymi do obalenia rządów białych kolonistów. W wojnie poległo blisko 20 tys. osób.

▪ *fotografia, Rodezja, lata 70. XX w.*

Jean Bedel Bokassa [czyt.: żą bedel bokasa], prezydent, a potem dyktator i zbrodniarz, twórca Cesarstwa Środkowoafrykańskiego.

Republika Środkowoafrykańska

Po uzyskaniu niepodległości w 1960 r. prezydent tego kraju zdecydował się na współpracę z Chinami. Obawa przed wpływami komunistów doprowadziła do obalenia prezydenta i przejęcia władzy dyktatorskiej przez płk. Jeana Bedela Bokassę. Rządził on za pomocą terroru, a w 1976 r. ogłosił się cesarzem Bokassą I.

Demokratyczna Republika Konga

Kraj ten uzyskał niepodległość drogą pokojową, lecz od samego początku pogrążył się w chaosie walk wewnętrznych. Gdy pierwszy premier kraju Patrice Lumumba zwrócił się o wsparcie do ZSRS, został obalony przez pucz wojskowy płk. Josepha Désiré Mobutu [czyt.: żozefa desire mobutu], którego poparły kraje zachodnie. Krwawe walki ciągnęły się przez kilka kolejnych lat.

Kenia

Konflikty społeczne i ruchy narodowowyzwoleńcze doprowadziły w Kenii do powstania przeciwko władzom kolonialnym. Zostało ono w 1955 r. stłumione przez Brytyjczyków. Jednak osiem lat później zrezygnowali z takiej polityki i przyznali krajowi niepodległość.

Mozambik

Rządzona przed dyktatora Antónia de Oliveirę Salazara Portugalia podjęła walkę o utrzymanie władzy w koloniach. Jej wojsko w walce z lewicowymi partyzantami wspierało białe reżimy z Rodezji i Południowej Afryki. Ostatecznie Mozambik uzyskał niepodległość w 1975 r. po rewolucji w Portugalii.

DEKOLONIZACJA AFRYKI

W połowie XX w. jedynymi niepodległymi państwami w Afryce były Egipt, Etiopia i Liberia. Dużą samodzielność miały także rządzone przez białych brytyjskie dominia w południowej Afryce. Pozostałą część kontynentu stanowiły kolonie państw europejskich. Do pierwszych skutecznych prób uzyskania niepodległości przez państwa afrykańskie doszło w koloniach brytyjskich. W 1957 r. dzięki działalności **Kwame Nkrumaha** [czyt.: nkłame nkrumaha] niepodległość uzyskała **Ghana**. W Kenii walkę o uwolnienie spod panowania brytyjskiego prowadził **Jomo Kenyatta** [czyt.: dżomo kenjata]. Brytyjczycy stłumili wprawdzie **powstanie Mau Mau** wywołane przez plemię Kikuju i uwięzili Kenyattę, jednak po kilku latach uwolnili go i przyznali krajowi niepodległość.

Apogeum dekolonizacji w Afryce przypadło na lata 1960–1964. W tym okresie niepodległość uzyskało prawie 30 krajów, przede wszystkim z Czarnej Afryki. Przełomowy okazał się **Rok Afryki (1960 r.)**, kiedy niezależność ogłosiło 17 państw. Brytyjczycy i Francuzi opuszczali kolonie w sposób pokojowy i starali się jednocześnie zachować swoje wpływy gospodarcze. Inaczej postąpiła Portugalia, która uwikłała się w długotrwałe konflikty.

Ruchom niepodległościowym w Afryce można przypisać pewne podobieństwa. Na ich czele zawsze stawał charyzmatyczny lider, wspierany przez nieliczne wykształcone elity. Widoczne w tych rejonach rozbicie plemienne, religijne i językowe sprawiało, że jedynym czynnikiem jednoczącym społeczeństwo była nienawiść do białych kolonizatorów. Po uzyskaniu niepodległości przywódcy ruchów niepodległościowych często przekształcali się w dyktatorów. Granice nowych państw afrykańskich zostały wytyczone jeszcze w czasach kolonialnych, dlatego rzadko odzwierciedlały rzeczywiste podziały plemienne. Niewielka świadomość narodowa i podziały, podsycane jeszcze w czasach kolonialnych, skutkowały licznymi krwawymi konfliktami wewnętrznymi oraz międzypaństwowymi. Aby przeciwdziałać tym negatywnym zjawiskom, w 1963 r. powołano **Organizację Jedności Afrykańskiej (OJA)**, która miała dążyć do ścisłej integracji kontynentu oraz zwalczać wszelkie formy kolonializmu i rasizmu. Do dziś jednak – mimo podejmowania licznych prób – ani OJA, ani powołanej w jej miejsce **Unii Afrykańskiej** nie udało się zakończyć żadnego z większych sporów w tej części świata.

REPUBLIKA POŁUDNIOWEJ AFRYKI

Związek Południowej Afryki, będący brytyjskim dominium, powstał już w 1910 r. Od 1931 r. był to kraj niepodległy, uznający jednak formalne zwierzchnictwo monarchy brytyjskiego. Rządy w ZPA sprawowała biała ludność afrykanerska, która ustanowiła szereg praw dyskryminujących dominującą liczebnie ludność czarnoskórą. Aby utrzymać panowanie białego człowieka, w 1948 r. władze wprowadziły **apartheid** [czyt.: aparthajt], czyli system rasowej segregacji. Wzbudziło to liczne protesty międzynarodowej opinii publicznej, w tym także brytyjskiej. Ostatecznie, aby zerwać więzy z byłą metropolią, w 1961 r. władze ZPA proklamowały powstanie niepodległej **Republiki Południowej Afryki (RPA)** i wystąpiły ze Wspólnoty Narodów.

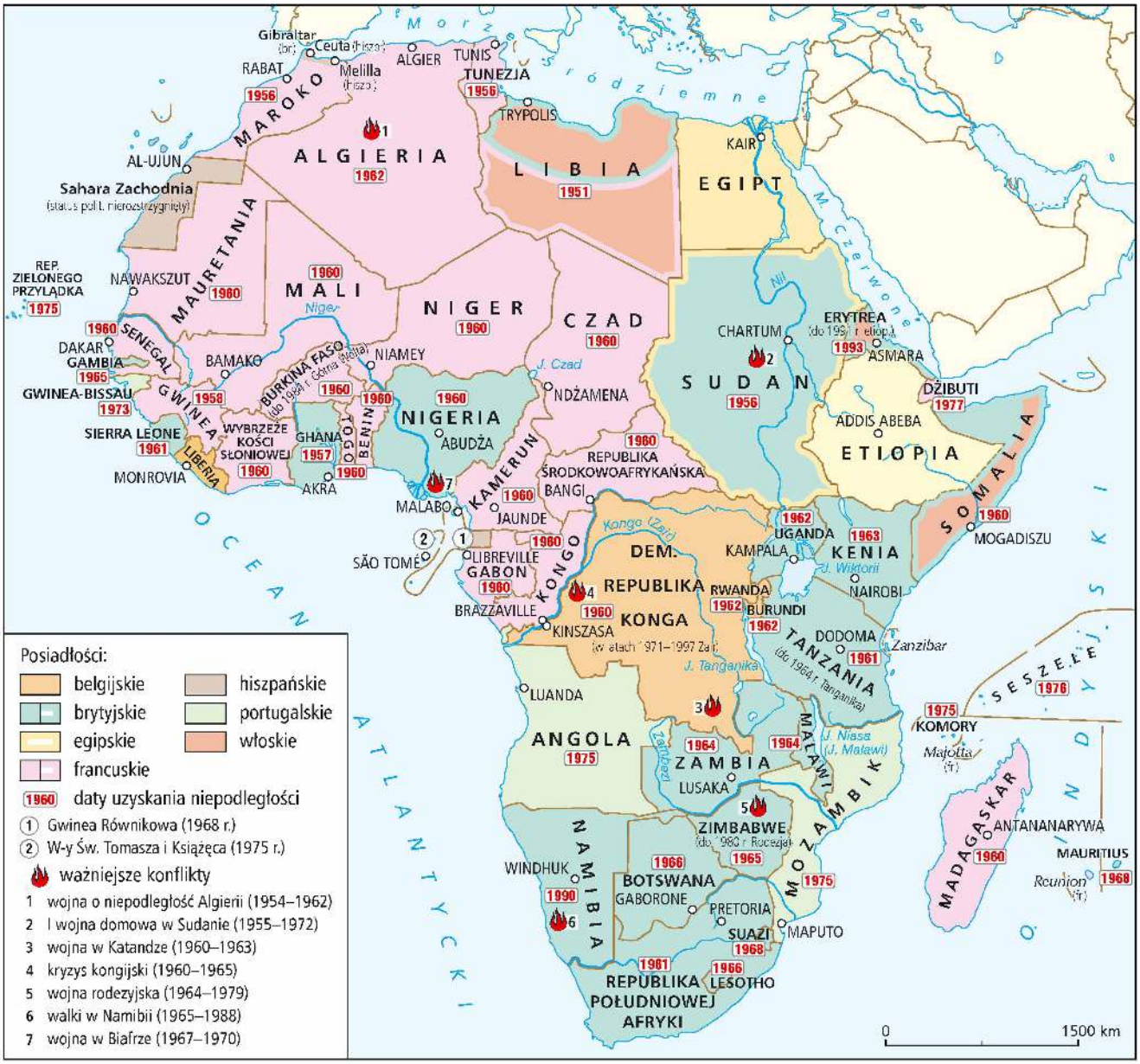
? W jakich okolicznościach utworzono Republikę Południowej Afryki?

Mieszkaniec RPA obok stacji dla ludności kolorowej. Napis na tablicy głosi: *Do stacji dla ludności niebiałej.*

▪ *fotografia, Cape Town, 1967 r.*

DEKOLONIZACJA AFRYKI

? 1. Wskaż na mapie państwa, które jako pierwsze odzyskały niepodległość po II wojnie światowej.
2. Wymień kraje, które uzyskały niepodległość w Roku Afryki.

KRAJE TRZECIEGO ŚWIATA

W czasach zimnej wojny między krajami kapitalistycznymi (tzw. Pierwszym Światem) a komunistycznymi (tzw. Drugim Światem) nie wszystkie państwa opowiedziały się po jednej ze stron. Te, które starały się zachować neutralność, zaczęto wkrótce nazywać **Trzecim Światem**. Jednak w rzeczywistości szybko zostały one wciągnięte w zimnowojenne rozgrywki. W 1955 r., podczas konferencji państw azjatyckich i afrykańskich w **Bandungu**, potępiono rasizm i kolonializm. Powołano wówczas do życia organizację o nazwie **Ruch Państw Niezaangażowanych**. W tym czasie ZSRS ogłosił się sojusznikiem krajów walczących z kolonializmem. To posunięcie propagandowe sprawiło, że część światowej opinii publicznej potępiła Stany Zjednoczone i ich kolonialnych sojuszników – Wielką Brytanię i Francję – a tym samym wsparła ZSRS. Ostatecznie rywalizacja między dwiema stronami żelaznej kurtyny doprowadziła do wielu krwawych wojen w państwach Trzeciego Świata.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYZNANIE NIEPODLEGŁOŚCI KRAJOM KOLONIALNYM

Fragment deklaracji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 14 grudnia 1960 r. mówiącej o przyznaniu niepodległości krajom i narodom kolonialnym.

[...] *Uciskanie narodów przez obce państwa, ich panowanie i wyzysk stanowią zaprzeczenie podstawowych praw człowieka, są sprzeczne z Kartą Narodów Zjednoczonych i stanowią przeszkodę na drodze do zapewnienia pokoju i współpracy na całym świecie.*

Wszystkie narody mają prawo do samostanowienia; na mocy tego prawa określają według własnej woli swój status polityczny i swobodnie rozwijają swe życie gospodarcze, społeczne i kulturalne.

Niedostateczne przygotowanie polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne nie powinno w żadnym wypadku stanowić pretekstu do zwlekania z przyznaniem niepodległości.

Należy wstrzymać wszelkie akcje zbrojne czy też kroki represyjne wymierzone przeciwko narodom zależnym, by umożliwić im realizowanie prawa do całkowitej niepodległości w warunkach pokoju i wolności; należy respektować integralność ich terytorium narodowego.

Na terytoriach powierniczych i niesamodzielnych oraz na wszelkich innych terytoriach, które nie uzyskały jeszcze niepodległości, należy niezwłocznie poczynić kroki, mające na celu przekazanie narodom i ludom terytoriów wszystkich uprawnień bez żadnych warunków lub zastrzeżeń.

[...] *Wszystkie państwa powinny ściśle przestrzegać litery i ducha postanowień Karty Narodów Zjednoczonych, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz niniejszej Deklaracji i opierać się na zasadach równości, nieingerencji w wewnętrzne sprawy jakiegokolwiek państwa, a także poszanowania suwerennych praw wszystkich narodów i ich integralności terytorialnej.*

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 230–231.

? 1. Podaj zasady, do których przestrzegania wzywa wszystkie kraje świata deklaracja ONZ.
2. Wymień dokumenty, do których zdaniem ONZ powinny się stosować nowe państwa.

Po uzyskaniu niepodległości losy byłych kolonii potoczyły się w różny sposób. W Azji znakomicie rozwijał się Singapur, z kolei Indie, mimo panującej w wielu regionach biedy, stały się lokalnym demokratycznym mocarstwem z silną armią i własną bronią nuklearną. W krajach arabskich władzę często sprawowali dyktatorzy, a elity bogaciły się na eksporcie ropy naftowej. Najgorsze warunki panowały w Afryce. Większość tamtejszych bojowników o niepodległość po przejęciu władzy stawała się krwawymi dyktatorami. Kwitła korupcja, a wprowadzenie zmian społeczno-ekonomicznych wzorowanych na krajach komunistycznych doprowadzało najczęściej do katastrofy gospodarczej. Ponadto wiele kolonii utrzymywało związki gospodarcze i polityczne z dawnymi metropoliami, przez co w praktyce nadal były one kontrolowane przez mocarstwa lub międzynarodowe koncerny. Zjawisko to określa się mianem **neokolonializmu**.

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny rozpadu systemu kolonialnego w Azji i Afryce.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach powstały niepodległe Indie i Pakistan.
3. Scharakteryzuj ruch niepodległościowy działający w państwach afrykańskich.
4. Porównaj przebieg procesów dekolonizacyjnych w Afryce i Azji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

D. Kennedy, *Dekolonizacja*, tłum. J. Jedliński, Łódź 2017.
M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, tłum. S. Piłaszewicz, H. Jankowska, Warszawa 2020.

7 KONFLIKTY NA BLISKIM WSCHODZIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były najważniejsze cele ruchu syjonistycznego?
2. W których krajach w okresie międzywojennym znajdowały się największe skupiska Żydów?

POWSTANIE PAŃSTWA ŻYDOWSKIEGO

W okresie międzywojennym napływ Żydów do kontrolowanej przez Brytyjczyków Palestyny doprowadził do konfliktu z mieszkającymi tam od stuleci Arabami. Władze w Londynie poparły ludność arabską i pod koniec lat 30. całkowicie zablokowały migrację Żydów na te tereny. Jednak po zakończeniu II wojny światowej ludność żydowska zjednoczyła się w celu stworzenia swojego państwa, które uchroniłoby ją przed kolejną zagładą. Ideę poparła także międzynarodowa opinia publiczna, łącznie z prezydentem USA Harrym Trumanem (był on przekonany, że w wyniku Holokaustu Żydzi ucierpieli i potrzebują ojczyzny) oraz władzami ZSRS (liczyły, że Izrael stanie się krajem socjalistycznym i ich sojusznikiem).

W tym czasie sytuacja w Palestynie uległa zaostrzeniu. Dochodziło do coraz liczniejszych aktów terrorystycznych, a wyczerpana Wielka Brytania nie była w stanie opanować narastającego konfliktu. Szczególnie złą sławą cieszyła się żydowska organizacja **Irgun**, dowodzona przez Menachema Begina (przybył do Palestyny po dezercji z armii Andersa), odpowiedzialna m.in. za wysadzenie w 1946 r. hotelu Król Dawid w Jerozolimie – siedziby brytyjskich władz. W tym czasie powstała także organizacja **Hagana**, stanowiąca formę samoobrony osad żydowskich przed atakami arabskimi. W obliczu coraz krwawszych zamieszek rząd brytyjski wniósł sprawę Palestyny pod obrady ONZ. W 1947 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ postanowiło podzielić Palestynę na część arabską i żydowską, a Jerozolimę oddać pod międzynarodową kontrolę. Ta decyzja wywołała entuzjazm Żydów, którzy w **maju 1948 r.** proklamowali powstanie państwa **Izrael**.

Ćwiczenia kobiecego oddziału Hagany w obsłudze broni i strzelaniu. Od 1939 r. do obrony żydowskich osiedli w Palestynie organizowano tzw. Straż, do której wstępowali zarówno mężczyźni, jak i kobiety.

▪ *fotografia, Izrael, 1947 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA NIEPODLEGŁOŚCI IZRAELA

14 maja 1948 r. żydowski polityk i działacz syjonistyczny Dawid Ben Gurion ogłosił w Tel Awiwie powstanie niepodległego państwa Izrael, które miało objąć tereny starotestamentowego Królestwa Izraela.

Naród żydowski powstawał w Erec Israel [biblijna Ziemia Izraela lub Ziemia Obiecana]. *Tutaj ukształtowała się jego duchowa, religijna i państwowa tożsamość. Tutaj po raz pierwszy stworzył on państwo. Tutaj stworzył skarby kultury ogólnoludzkiej i przekazał całemu światu wieczną Księgę nad Księgami.*

A później, gdy siłą wygnano naród z jego ziemi, Żydzi zachowali z nią łączność i nigdy nie przestawali się modlić i mieć nadzieję na to, że do niej powrócą i że odtworzą w niej swoją polityczną wolność. [...]

Katastrofa, która niedawno spadła na naród żydowski – mord milionów Żydów w Europie – była [...] *wyrazistym potwierdzeniem konieczności rychłego rozwiązania problemu bezdomności narodu poprzez odbudowanie w Erec Israel państwa żydowskiego.* [...]

29 listopada 1947 roku Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych przyjęło rezolucję wzywającą do ustanowienia państwa żydowskiego w Erec Israel. [...]

Dlatego też, my, członkowie Rady Narodowej, przedstawiciele społeczności żydowskiej w Erec Israel i ruchu syjonistycznego, zebraliśmy się tu dziś w dzień wygaśnięcia Mandatu Brytyjskiego nad Erec Israel. Na mocy naturalnego i historycznego prawa oraz na mocy rezolucji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, niniejszym ogłaszamy powstanie Państwa Żydowskiego w Erec Israel, które znane będzie jako Państwo Izrael. [...] *Wzywamy* [...] *arabskich mieszkańców Państwa Izrael do zachowania pokoju i współpracy w tworzeniu państwa na podstawie pełnego i równego obywatelstwa i należnej reprezentacji w jego tymczasowych i trwałych instytucjach.*

Ogłoszenie niepodległości Izraela odbyło się w Domu Dizengoffa, który był jednym z pierwszych budynków powstałych w Tel Awiwie.

▪ *fotografia, Tel Awiw, 14 V 1948 r.*

Źródło: http://www.izrael.badacz.org/historia/state_deklaracja.html [dostęp: 28.02.2022].

? 1. Wymień argumenty wysunięte przez autorów deklaracji, aby uzasadnić konieczność powstania państwa Izrael.

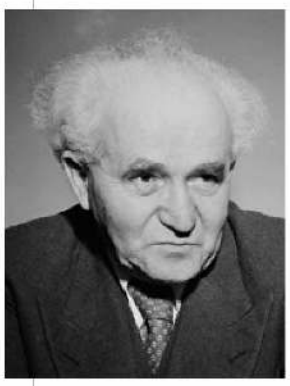
2. Określ, jaki status twórcy państwa Izrael przewidzieli dla jego nieżydowskich obywateli.

NIEPODLEGŁY IZRAEL

Arabowie (zamieszkujący Egipt, Jordanię, Liban, Syrię, Arabię Saudyjską, Irak, Jemen oraz Palestynę) nie zaakceptowali uchwały Zgromadzenia Ogólnego ONZ i zaatakowali powstające państwo żydowskie. Wojna była niezwykle krwawa, a obie strony wysiedlały ludność cywilną, by uzyskać czyste etnicznie terytorium. Podstawę armii Izraela stanowiły oddziały Hagany. Mimo wielokrotnej przewagi liczebnej Arabów trwające w latach **1948–1949** walki, zwane **wojną o niepodległość Izraela**, zakończyły się sukcesem wojsk izraelskich. Obroniły one sporne obszary, a nawet powiększyły je o większość ziem przyznanych przez ONZ palestyńskim Arabom. Cisjordania (Zachodni Brzeg Jordanu) i Jerozolima Wschodnia znalazły się pod okupacją Jordanii, a Strefa Gazy – pod

POSTAĆ HISTORYCZNA

DAWID BEN GURION (1886–1973)

Żydowski polityk i pierwszy premier państwa Izrael. Przyszedł na świat w rodzinie żydowskiej zamieszkałej w Królestwie Polskim. W 1904 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie zarabiał na życie jako nauczyciel i studiował. W tym okresie wstąpił do socjaldemokratycznej syjonistycznej partii Poalej Syjon. W 1906 r. wyemigrował do Palestyny, zamieszkał w kibucu i udzielał się w samoobronie żydowskiej. Dekadę później został wydalony do Stanów Zjednoczonych za aktywność polityczną. Po ogłoszeniu deklaracji Balfoura [czyt.: belfora] walczył wraz z Brytyjczykami o niepodległość Palestyny. W latach 1935–1948 sprawował funkcję przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Agencji Żydowskiej. Działał wówczas na rzecz powstania niepodległego państwa Izrael. W 1948 r. ogłosił w Tel Awiwie Deklarację niepodległości Izraela i został premierem Rządu Tymczasowego. Dowodził siłami żydowskimi podczas wojny izraelsko-arabskiej. Po zakończeniu walk został pierwszym premierem Izraela. Żydzi uważają go za twórcę państwa Izrael.

administracją Egiptu. Palestyńczycy zostali bez własnego państwa. Wojna zakończyła się rozejmem, ale żaden kraj arabski nie uznał formalnie istnienia państwa żydowskiego w Palestynie.

Dodatkowym problemem stała się kwestia uchodźców. Blisko milion Palestyńczyków zmuszono do opuszczenia swoich dotychczasowych siedzib i osiedlenia się w **obozach uchodźców** w sąsiednich krajach arabskich. Ta sytuacja dodatkowo zwiększyła nienawiść Arabów do Żydów. Nowo powstałe państwo żydowskie, w którym funkcję premiera objął **Dawid Ben Gurion**, było otoczone przez wrogo nastawione kraje arabskie. Na pierwszą stolicę Izraela wybrano powstały w 1909 r. Tel Awiw. W 1950 r. Izrael przeniósł stolicę do (Zachodniej) Jerozolimy. Tej decyzji nie uznali ani Arabowie, ani większość innych narodów. Do Izraela zaczęli przyjeżdżać Żydzi z całego świata, a w celu integracji nowo przybyłych mieszkańców przyjęto kształtujący się od kilkudziesięciu lat nowohebrajski język narodowy. Pomoc dla państwa płynęła od żydowskiej **diaspory**, co przyczyniło się do dynamicznego rozwoju gospodarczego kraju. Prowadzono nawadnianie pustyni i zakładano tam spółdzielnie rolnicze – **kibuce**. Stworzono także nowoczesny przemysł. Wszystkie te działania spowodowały, że Izrael w krótkim czasie stał się wysoko rozwiniętym państwem.

KRYZYS SUESKI

Choć w początkowej fazie konfliktu na Bliskim Wschodzie ZSRS popierał Żydów, a państwa zachodnie opowiedziały się po stronie Arabów, sytuacja szybko uległa zmianie. W 1948 r. Związek Sowiecki zaczął publikować propagandę antysemicką, co sprawiło, że Żydzi zwrócili się przeciwko krajom komunistycznym. Niektóre państwa arabskie rozpoczęły natomiast reorientację ku ZSRS. Jednym z pierwszych symptomów nowego układu sojuszy była rewolucja w Egipcie w lipcu 1952 r., podczas której prozachodni król Faruk I został obalony przez armię pod dowództwem **Gamala Abdela Nasera**. Egipt stał się republiką,

Żołnierze brytyjscy podczas walk w strefie Kanału Sueskiego na zdobytym egipskim dziale samobieżnym sowieckiej produkcji.

▪ *fotografia, Egipt, 1956 r.*

DEKOLONIZACJA BLISKIEGO WSCHODU

Bliski Wschód, zwany wcześniej przez Europejczyków Lewantem, rozciągał się od Turcji po kraje Półwyspu Arabskiego oraz od Egiptu po Iran. Zamieszkiwany w większości przez ludy wyznające islam był miejscem, w którym dochodziło do szczególnego splotu różnego rodzaju konfliktów – ruchów niepodległościowych, sporów wyznaniowych i narodowych, a także rywalizacji mocarstw. W momencie zakończenia II wojny światowej formalnie niepodległe były: Liban, Arabia Saudyjska (pozostająca wciąż w sferze wpływów amerykańsko-brytyjskich), Jemen, Egipt i Irak (gdzie silne było znaczenie Londynu). Stopniowo kraje te uzyskiwały również faktyczną niepodległość. W 1946 r. Francuzi opuścili Syrię, a Brytyjczycy Jordanię. Jednym z czynników jednoczących polityków nowo powstałych państw arabskich było niedopuszczanie do utworzenia państwa żydowskiego na Bliskim Wschodzie. Służyć temu miała powołana w marcu 1945 r. Liga Państw Arabskich.

Spotkanie w Kairze, na którym przedstawiciele sześciu arabskich państw – Arabii Saudyjskiej, Iraku, Egiptu, Jordanii, Libanu i Syrii – utworzyli Ligę Państw Arabskich.

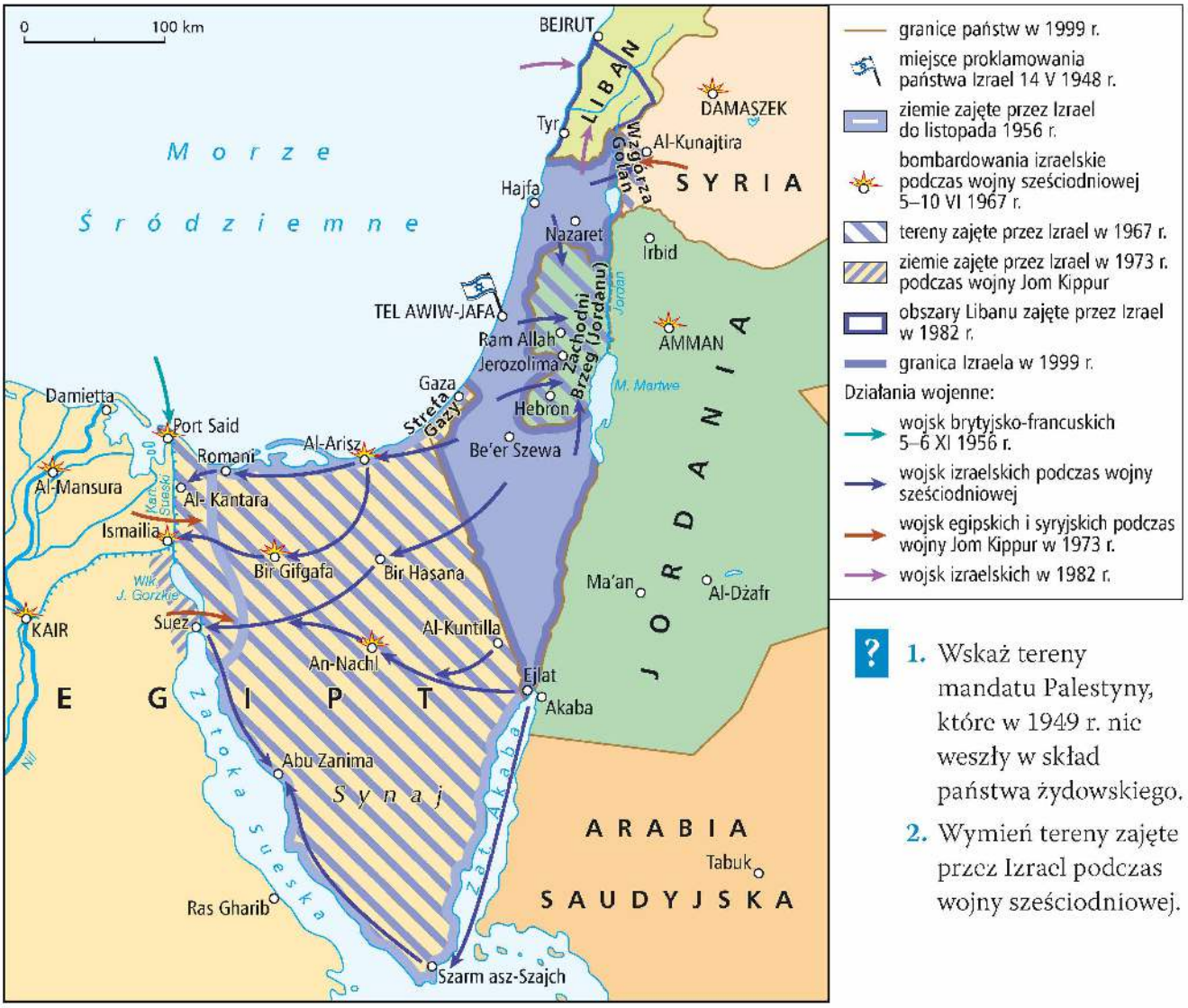
▪ *fotografia, Kair, 22 III 1945 r.*

? Które kraje Bliskiego Wschodu były formalnie niepodległe w momencie zakończenia II wojny światowej?

a w 1954 r. funkcję prezydenta objął w niej Naser, który stopniowo przejmował władzę dyktatorską. W celu wzmocnienia swojej pozycji przekształcił kraj w socjalistyczne państwo arabskie z systemem jednopartyjnym, mimo że sam nie był socjalistą. Prezydent dążył do urzeczywistnienia **idei panarabskiej**, czyli zjednoczenia wszystkich państw arabskich. W tym celu kupował broń od krajów komunistycznych i zbroił armię egipską. Popierał też Palestyńczyków przeprowadzających ataki na państwo żydowskie czy bojowników algierskich walczących z Francuzami.

W 1956 r. Naser ogłosił nacjonalizację **Kanału Sueskiego**, który do tej pory pozostawał pod kontrolą międzynarodowej spółki, głównie z kapitałem brytyjskim. Dochody z opłat za korzystanie z kanału przeznaczono na pokrycie kosztów zbrojeń i olbrzymich prac modernizacyjnych, m.in. budowy tamy w Asuanie. Wielka Brytania, Francja oraz Izrael poczuły się zagrożone tymi działaniami i w tajemnicy opracowały plan ataku na Egipt (operacja „Muszkieter"). Wojna wybuchła w **październiku 1956 r.**, gdy wojska izraelskie wkroczyły na półwysep Synaj. Paryż i Londyn wezwały wówczas do zaprzestania walk w rejonie Kanału Sueskiego. Izrael, zgodnie z planem, zgodził się na to żądanie. Odrzucili je natomiast Egipcjanie. W tej sytuacji Brytyjczycy i Francuzi, pod pretekstem zdławienia konfliktu i ochrony żeglugi w tym strategicznym punkcie, uderzyli na egipskie bazy i wysadzili desant na brzegach kanału. Chociaż Egipt szybko poniósł klęskę, Nikita Chruszczow opowiedział się po stronie Nasera i zagroził wybuchem wojny nuklearnej. Stany Zjednoczone także potępiły atak i zmusiły wojska brytyjskie, francuskie i izraelskie do wycofania się z Egiptu pod nadzorem sił ONZ. Mimo porażki militarnej autorytet Nasera nie ucierpiał, a wręcz przeciwnie – dzięki skutecznej propagandzie wyrósł on na panarabskiego bohatera, który odważył się rzucić wyzwanie Zachodowi i syjonistom (Żydom).

ROZWÓJ PAŃSTWA IZRAEL

1. Wskaż tereny mandatu Palestyny, które w 1949 r. nie weszły w skład państwa żydowskiego.
2. Wymień tereny zajęte przez Izrael podczas wojny sześciodniowej.

WOJNA SZEŚCIODNIOWA

Wraz z upływem czasu konflikt żydowsko-arabski stał się częścią zimnej wojny. Dzięki dostawom sowieckiego sprzętu Egipt, Syria i Jordania były w stanie zorganizować silne armie, które przygotowywały się do wspólnego ataku na Izrael. Prezydent Naser obiecywał unicestwienie państwa żydowskiego oraz żądał wycofania z Synaju i Strefy Gazy sił ONZ, rozlokowanych tam po kryzysie sueskim. Ponadto Egipt zablokował Cieśninę Tirańską (zatokę Akaba), czyli jedyny przesmyk umożliwiający statkom z izraelskiego portu w Eljacie przepłynięcie na wody Oceanu Indyjskiego. Działania te odebrano w Izraelu jako przygotowanie do inwazji.

Władze w Tel Awiwie dzięki swojemu wywiadowi dowiedziały się z wyprzedzeniem o planach agresji i postanowiły ją uprzedzić. Armia izraelska, choć słabsza liczebnie, była lepiej wyszkolona i dysponowała świetnym uzbrojeniem. Na czele ministerstwa obrony stanął **gen. Mosze Dajan**, weteran poprzednich wojen z Arabami, uznawany za bohatera narodowego. Postanowił on wprowadzić w życie plan wojny błyskawicznej. **5 czerwca 1967 r.** oddziały izraelskie uderzyły niespodziewanie na przeciwników. Lotnictwo Izraela zniszczyło siły powietrzne wroga. Następnie wojska pancerno-zmotoryzowane przeprowadziły atak na armie przeciwnika. Kraje arabskie zostały pokonane w ciągu zaledwie sześciu dni, stąd konflikt został nazwany **wojną sześciodniową**. W jej wyniku Izrael zajął syryjskie Wzgórza Golan, jordański Zachodni Brzeg wraz z Jerozolimą oraz egipski półwysep Synaj. Sukcesy armii izraelskiej wywołały

Kolumna pancerna armii izraelskiej podczas wojny sześciodniowej na półwyspie Synaj. Szybkie i zdecydowane działania Izraelczyków przyniosły im w tym konflikcie spektakularny sukces.

▪ *fotografia, płw. Synaj, VI 1967 r.*

ogromny entuzjazm wśród ludności żydowskiej, a także ostrą odpowiedź ZSRS. Sowieci zażądali od Izraela natychmiastowego wstrzymania działań wojennych i zagrozili interwencją zbrojną. Ze względu na możliwość eskalacji konfliktu Stany Zjednoczone wysłały swoje okręty do obrony Izraela, ale też przekonywały Tel Awiw, aby jak najszybciej zakończył walki. W efekcie międzynarodowych nacisków, przy interwencji ONZ, izraelski rząd zgodził się na rozejm.

WOJNA JOM KIPPUR

Mimo izraelskiego sukcesu w 1967 r. konflikt żydowsko-arabski nie został zakończony. Dostawy nowoczesnego sprzętu z ZSRS pozwoliły państwom arabskim na odbudowę potencjału militarnego. W tym czasie zmarł egipski prezydent Naser (1970 r.), a jego następca **Anwar as-Sadat** zerwał sojusz z ZSRS. Zdecydował, że Egipt pozostanie wprawdzie krajem socjalistycznym, ale nie będzie satelitą Moskwy. Mimo to przy pomocy dostaw sowieckiej broni prezydent Egiptu zaplanował kolejny atak na Izrael.

6 października 1973 r. siły egipskie i syryjskie napadły na Izrael. Szturm nastąpił w jedno z największych świąt żydowskich – **Jom Kippur** (Dzień Pojednania), gdy znaczna część żołnierzy izraelskich przebywała na przepustce. Początkowo wojska arabskie odniosły szereg zwycięstw – zajęły półwysep Synaj i prawie przełamały izraelską obronę na Wzgórzach Golan. Ich nowoczesny sprzęt (szczególnie systemy przeciwlotnicze) zaskoczył armię izraelską, przekonaną o swojej wyższości. Izraelczycy jednak szybko otrzymali pomoc od Stanów Zjednoczonych. Na polecenia prezydenta Richarda Nixona [czyt.: riczarda niksona] Amerykanie stworzyli most powietrzny, który umożliwił im dostarczenie Izraelowi sprzętu do prowadzenia wojny radioelektronicznej (powodowania zakłóceń w komunikacji), pocisków do zwalczania radarów oraz rakiet przeciwpancernych. Po przejściu do kontrofensywy wojska izraelskie rozbiły Egipcjan, przeprawiły się przez Kanał Sueski, wdarły na teren Egiptu i odcięły ich jednostki na wschodnim brzegu. W reakcji na porażkę swoich sojuszników przywódca ZSRS Leonid Breżniew zagroził interwencją zbrojną na Bliskim Wschodzie. Amerykanie również naciskali na zakończenie walk. Wobec groźby wybuchu III wojny światowej Tel Awiw wyraził zgodę na zawarcie rozejmu. Wojna zakończyła się sukcesem militarnym Izraela, lecz przyniosła mu duże straty. Mimo ostatecznego zwycięstwa premier Goldę Meir i ministra obrony Moszego Dajana oskarżono o liczne zaniedbania.

Czołgi izraelskie podczas uderzenia na Egipt w trakcie wojny Jom Kippur.

▪ *fotografia, Egipt, 1973 r.*

UKŁAD W CAMP DAVID

Wojna Jom Kippur (jak nazwano konflikt z 1973 r.) nie przyniosła rozstrzygnięcia, jednak zmiana postawy na prozachodnią przez władze egipskie otworzyła możliwość częściowego wygaszenia sporu. Rokowania między Izraelem a Egiptem, przeprowadzone przy mediacji prezydenta USA **Jimmy'ego Cartera** [czyt.: dżimiego kartera], ostatecznie zakończyły się w **1978 r.** zawarciem układu w **Camp David** [czyt.: kamp dejwid]. Podpisali go premier Izraela **Menachem Begin** i prezydent Egiptu **Anwar as-Sadat**. Zgodnie z izraelskim planem „ziemia za pokój" rok później w **Waszyngtonie** zawarto pokój izraelsko-egipski, a Egipt odzyskał półwysep Synaj. Unormowanie stosunków między dwoma państwami przyniosło sygnatariuszom układu **Pokojową Nagrodę Nobla**. Pozostałe kraje arabskie uznały As-Sadata za zdrajcę i wykluczyły Egipt z Ligi Państw Arabskich. W 1981 r. grupa terrorystów islamskich związanych z Bractwem Muzułmańskim zamordowała tego polityka. Nie zmieniło to jednak polityki Egiptu, którą kontynuował nowy prezydent tego kraju **Hosni Mubarak**.

Ceremonia podpisania porozumienia z Camp David przez prezydenta Egiptu Anwara as-Sadata 1, prezydenta USA Jimmy'ego Cartera 2 i premiera Izraela Menachema Begina 3 odbyła się w Białym Domu.

▪ *fotografia, Waszyngton, 17 IX 1978 r.*

ORGANIZACJA WYZWOLENIA PALESTYNY

Ciągłe klęski ponoszone przez Arabów w walce z Izraelem nie zniechęcały Palestyńczyków do walki o niepodległość. W 1964 r. powstała **Organizacja Wyzwolenia Palestyny (OWP)**, na której czele stanął **Jasir Arafat**. Ugrupowanie to miało zjednoczyć różne odłamy palestyńskiego ruchu niepodległościowego, w tym lewicową al-Fatah. Jego celem było stworzenie „demokratycznego i świeckiego" państwa palestyńskiego oraz „zniszczenie" Izraela. OWP początkowo prowadziła operacje wojskowe z terenów Jordanii, ale po konflikcie z królem Jordanii Husajnem II musiała opuścić ten kraj. Jej główną bazą został Liban, gdzie pojawienie się Palestyńczyków doprowadziło do wybuchu wojny domowej, a następnie interwencji Syrii, która w praktyce opanowała cały kraj. W 1982 r. Izrael uderzył na bazy palestyńskie w Libanie i zmusił OWP do opuszczenia państwa. Wówczas organizacja przeniosła swoją siedzibę do Tunisu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JASIR ARAFAT (1929–2004)

Palestyński polityk i przywódca obozu wyzwoleńczego. W czasie studiów związał się z palestyńskim ruchem niepodległościowym. Był współzałożycielem al-Fatah (Palestyński Ruch Wyzwolenia Narodowego), a od 1969 r. objął kierownictwo nad OWP. W 1974 r. stanął na czele palestyńskiej delegacji w ONZ, gdzie OWP uznano za jedyne legalne przedstawicielstwo narodu palestyńskiego. W 1988 r. proklamował powstanie państwa palestyńskiego, którego został prezydentem. Po zawarciu porozumienia z Izraelem w Oslo przybył do Gazy i przejął też funkcje premiera, dowódcy armii i przywódcy parlamentu. Stopniowo jego autorytet wśród Palestyńczyków zaczął spadać z powodu niewywiązywania się Izraela ze złożonych obietnic i wzrostu znaczenia fundamentalistów islamskich. Arafat zmarł w 2004 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Intifada – wojna kamieni

W 1987 r. Palestyńczycy obrali nową taktykę walki o niepodległe państwo. Polegała ona na wyrażaniu społecznego buntu wobec okupacji izraelskiej. Zamiast zamachów terrorystycznych organizowali strajki, bojkoty towarów izraelskich, a także demonstracje, podczas których obrzucali kamieniami izraelskich żołnierzy. To właśnie od tych działań powstanie Palestyńczyków zaczęto nazywać intifadą, czyli „wojną kamieni". Zdjęcia i filmy, które ukazywały dzieci oraz młodzież arabską rzucającą kamieniami w uzbrojonych żołnierzy, zjednały dla sprawy niepodległości Palestyny sympatię międzynarodowej opinii publicznej. Szacuje się, że w okresie I intifady ponad tysiąc Palestyńczyków (w tym ok. 250 dzieci) zostało zabitych przez Izraelczyków. Kolejny tysiąc Palestyńczyków poniósł śmierć z rąk swoich rodaków, podejrzewających ich o kolaborację z nieprzyjacielem.

Tłum Palestyńczyków, głównie młodzieży, obrzuca kamieniami żołnierzy izraelskich. Takie sceny stanowiły częsty widok podczas intifady. W niektórych sytuacjach żołnierze odpowiadali ogniem, co przynosiło ofiary śmiertelne wśród protestujących.

▪ *fotografia, Nablus, ok. 1990 r.*

? Jakie skutki miała zmiana taktyki działania Palestyńczyków przeciwko Izraelowi?

OWP walczyła o swoje cele głównie za pomocą działań terrorystycznych. Stała m.in. za serią porwań samolotów pasażerskich. Jedną z najgłośniejszych akcji był atak na sportowców izraelskich w czasie **igrzysk olimpijskich w Monachium** w **1972 r.** Terroryści zabili wówczas 11 izraelskich zawodników. Z czasem OWP musiała zmienić taktykę działania, ponieważ akcje terrorystyczne prowadzone poza terytorium Izraela spotykały się z krytyką opinii międzynarodowej i nie służyły sprawie palestyńskiej.

W **1987 r.** wybuchło powstanie Palestyńczyków, zwane **I intifadą**. Długotrwały, wyniszczający konflikt zmusił Palestyńczyków i Żydów do negocjacji. Przy mediacji amerykańskiego prezydenta Billa Clintona [czyt.: bila klintona] w **1993 r.** w **Oslo** strony podpisały porozumienie. Na mocy układu Izrael miał przekazać wyznaczone obszary (Zachodni Brzeg Jordanu, Strefa Gazy) **Autonomii Palestyńskiej**. Z kolei OWP zrezygnowała z idei zniszczenia Izraela. Porozumienie to nigdy w całości nie weszło w życie. Nie uznawały go coraz silniejsze radykalne ugrupowania islamskie, które kontynuowały ataki na Żydów. Ponadto izraelski fanatyk zabił zwolennika porozumienia, premiera Izraela **Icchaka** [czyt.: ic-haka] **Rabina**, a nowe władze kraju nie wypełniały zasad umowy z Oslo.

REWOLUCJA ISLAMSKA W IRANIE

Od 1953 r. w zdominowanym przez szyitów Iranie rządy sprawował **szach (cesarz) Mohammad Reza** z dynastii Pahlawi. Korzystał ze wsparcia USA i Wielkiej Brytanii, a dzięki pomocy ich służb specjalnych (CIA i MI6) udało mu się obalić lewicowy rząd Mohammada Mosaddegha [czyt.: mosadeha]. Dzierżący władzę w rejonie Zatoki Perskiej szach był strategicznym sojusznikiem szczególnie dla Stanów Zjednoczonych. Władca rządził w sposób absolutny, wspomagany przez słynącą z okrucieństwa tajną policję Sawak. Jednocześnie wprowadził w swoim kraju szereg reform gospodarczych, społecznych i obyczajowych, nazywanych **„białą rewolucją"**. Zmiany te były wzorowane na modelach panujących w krajach zachodnich i polegały m.in. na przeprowadzeniu reformy rolnej, modernizacji opieki zdrowotnej i szkolnictwa oraz nadaniu praw wyborczych kobietom. Szach liczył, że dzięki podniesieniu poziomu życia zyska większe poparcie polityczne. Jednak społeczeństwo coraz częściej krytykowało rządy Mohammada Rezy za despotyzm, brutalność policji i szerzenie „zachodniej niemoralności".

WOJNA IRACKO-IRAŃSKA

Chaos panujący w Iranie chciał wykorzystać dyktator sąsiedniego Iraku **Saddam Husajn**. W 1980 r. zaatakował pogranicze Iranu i próbował przejąć kontrolę nad tamtejszymi złożami ropy naftowej. Dzięki poparciu i dostawom broni (zarówno z ZSRS, jak i USA) Husajn liczył na szybki sukces. Irackie lotnictwo zaatakowało Teheran, a siły lądowe wdarły się w głąb Iranu. Zostały jednak zmuszone do odwrotu przez kontratak irański. Konflikt szybko przekształcił się w trwającą osiem lat (**1980–1988**) wojnę pozycyjną. Po długich i wyczerpujących walkach z użyciem gazów bojowych wojnę **iracko-irańską** zakończyło podpisanie zawieszenia na warunkach określonych w prawie międzynarodowym łacińską zasadą *status quo ante bellum* (co można przetłumaczyć jako 'stan istnicjący przed wybuchem wojny'). Liczbę ofiar konfliktu szacuje się na milion ludzi.

Żołnierze irańscy z fanatycznych oddziałów Korpusu Strażników Rewolucji. Jego członkowie nie wahali się poświęcić życia w walce, co niejednokrotnie przynosiło Irańczykom sukcesy na froncie.

▪ *fotografia, Iran, 1987 r.*

? Dlaczego wsparcia Irakowi udzielały zarówno USA, jak i ZSRS?

W **1979 r.** w Iranie wybuchła rewolucja, która zmusiła szacha do ucieczki z kraju. Władzy po nim nie przejęły jednak ugrupowania demokratyczne, lecz muzułmańscy fundamentaliści, popierani głównie przez konserwatywną ludność wsi. Ich lider **ajatollah Ruhollah Chomejni** został najwyższym przywódcą kraju, a Republika Iranu stała się państwem **teokratycznym**. Nowe władze przeprowadziły nacjonalizację majątku szacha i z powodów ideologicznych zerwały stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Administracja prezydenta Cartera, wyczulonego na kwestie przestrzegania praw człowieka na świecie, nie wsparła jednak irańskiego dyktatora. W odpowiedzi na udzielenie szachowi schronienia w Stanach Zjednoczonych rewolucjoniści zajęli ambasadę USA w Teheranie i uwięzili jej pracowników na 444 dni. Irańczycy oskarżyli też Amerykanów o próby ingerowania w sprawy wewnętrzne ich państwa. To gwałtownie zaostrzyło stosunki dyplomatyczne z USA, które do dziś pozostają bardzo napięte.

Iran chciał rozszerzyć islamską rewolucję na pozostałe kraje regionu. Islamscy **fundamentaliści** osiągnęli silne wpływy w Libanie, gdzie wspierali uznawaną za terrorystyczną organizację Hezbollah.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności powstania państwa Izrael.
2. Wymień skutki kryzysu sueskiego dla Francji, Wielkiej Brytanii i Egiptu.
3. Wyjaśnij, jaką rolę w zimnowojennej rywalizacji pomiędzy USA i ZSRS odegrały konflikty na Bliskim Wschodzie.
4. Wskaż przyczyny rewolucji, która wybuchła w Iranie w 1979 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Asadi, *Listy do mojego oprawcy. Miłość, rewolucja i irańskie więzienie*, tłum. A. Nowakowska, Wołowiec 2013.

Ben Gurion. Żywot polityczny. Z Szimonem Peresem rozmawia David Landau, tłum. H. Jankowska, Wołowiec 2013.

8 ZIMNA WOJNA W LATACH 60. I 70.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na czym polegało odprężenie w stosunkach Moskwy z Zachodem pod koniec lat 50.?
2. Jak przejawiała się zimnowojenna rywalizacja między mocarstwami?

RYWALIZACJA WSCHÓD–ZACHÓD

Po chwilowym odprężeniu pod koniec lat 50. rywalizacja między Moskwą a Waszyngtonem zaczęła się ponownie zaostrzać. Przywódca ZSRS **Nikita Chruszczow** liczył, że społeczeństwa państw zachodnich, w obawie przed wybuchem wojny jądrowej, uniemożliwią tamtejszym rządom podjęcie stanowczych kroków w stosunku do ZSRS. Wpływ na ofensywną politykę Moskwy miała również zmiana na stanowisku prezydenta USA. W listopadzie 1960 r. wybory wygrał **John Fitzgerald** [czyt.: ficdżerald] **Kennedy**, uważany przez Chruszczowa za niedoświadczonego i słabego polityka, którego nie stać na zdecydowane działania. Opinię sowieckiego polityka miała potwierdzać nikła reakcja USA na postawienie muru berlińskiego w 1961 r.

Od początku zimnej wojny liderzy supermocarstw opracowywali plany wykorzystania broni jądrowej. USA (a później także NATO) przyjęły zasadę zmasowanego odwetu. W razie jakiegokolwiek ruchu Sowietów Stany Zjednoczone zamierzały przeprowadzić skoncentrowany atak jądrowy. Zachodnie mocarstwo obawiało się jednak, że przeciwnik zdoła odpowiedzieć nuklearnym kontratakiem, co spo-

PODBÓJ KOSMOSU

Jednym z ważnych elementów zimnej wojny była rywalizacja na polu naukowym, a szczególnie badań kosmosu. Już w 1957 r. Sowieci wystrzelili w kosmos pierwszy sputnik, a w 1961 r. Jurij Gagarin jako pierwszy człowiek odbył podróż w przestrzeni okołoziemskiej. Te sukcesy sprawiły, że ZSRS mógł się poszczycić przewagą nad USA w dziedzinie badań kosmicznych. Jednak Stany Zjednoczone zaczęły szybko nadrabiać opóźnienie. Uruchomiły program Apollo i w 1969 r. amerykański astronauta Neil Armstrong [czyt.: nil amstrong] jako pierwszy człowiek stanął na Księżycu. Wydarzenie transmitowano w radiu i telewizji, co pozwoliło ludziom w krajach zachodnich na bieżąco śledzić ten przełomowy moment. Jedynym państwem bloku wschodniego, w którym relacjonowano lot Apolla 11, była Polska. W kolejnych latach Amerykanie zaczęli wysyłać w kosmos bezzałogowe sondy. Misja Pioneer [czyt.: pajonir] 10 dostarczyła zdjęć Jowisza, a wystrzelona w 1977 r. sonda Voyager [czyt.: wojedżer] 1 nadal leci w głąb przestrzeni kosmicznej. Po ociepleniu stosunków między ZSRS i USA w 1975 r. doszło do połączenia na orbicie okołoziemskiej pojazdów kosmicznych Sojuz i Apollo.

Jurij Gagarin, sowiecki kosmonauta, na pokładzie statku kosmicznego Wostok (czyt.: wastok, ros. 'wschód') odbył lot po orbicie okołoziemskiej. Okrążył wówczas Ziemię w 1 godzinę i 48 minut.

▪ *fotografia, ZSRS, 12 IV 1961 r.*

wodowałoby ogromne zniszczenia na całym świecie. Wizja obustronnej zagłady była czynnikiem powstrzymującym rządy obu państw przed użyciem broni jądrowej. W latach 60. plan zaczęto modyfikować i wprowadzono doktrynę elastycznego reagowania. Zakładała ona wiele wariantów prowadzenia działań wojennych, w tym ograniczających użycie broni jądrowej lub z niej całkowicie rezygnujących.

KRYZYS KUBAŃSKI

Zaostrzenie konfliktu między USA a ZSRS na początku lat 60. omal nie doprowadziło do wybuchu III wojny światowej. Punktem zapalnym stała się **Kuba**, gdzie w 1959 r. władzę przejął zwolennik komunizmu **Fidel Castro** [czyt.: kastro], wspomagany przez rewolucjonistę **Ernesta Che Guevarę** [czyt.: cze gewarę]. Castro chciał przeprowadzić w kraju radykalne reformy gospodarcze, niekorzystne dla działających tam firm amerykańskich. Nawiązał także stosunki dyplomatyczne ze Związkiem Sowieckim i innymi państwami bloku wschodniego. Działania te od początku

POSTAĆ HISTORYCZNA

FIDEL CASTRO (1926–2016)

Kubański rewolucjonista, żołnierz i polityk. Edukację zdobył w szkołach jezuickich, a następnie podjął pracę jako adwokat w Hawanie. W latach 40. związał się z radykalną lewicą. W 1953 r. stanął na czele zamachu stanu, którego celem było obalenie dyktatury Batisty. W wyniku tych wydarzeń został aresztowany i skazany na 15 lat więzienia. Wypuszczony w ramach amnestii udał się na emigrację do Meksyku. W 1956 r. wraz z bratem Raúlem i Ernestem Che Guevarą rozpoczął antyrządową rewolucję. W styczniu 1959 r. wkroczył do stolicy kraju. Wprowadził reformy socjalistyczne i stał się sojusznikiem ZSRS. Prowadził politykę „eksportu rewolucji". Ze względu na prześladowania opozycji kubańskiej uważany za zbrodniarza.

Buzz Aldrin podczas spaceru po Księżycu.
fotografia, Księżyc, 20 VII 1969 r.

Załoga Apolla 11 w składzie Neil Armstrong [1], Michael Collins [czyt.: majkel kolins] [2] i Buzz Aldrin [czyt.: baz oldrin] [3]. Tylko dwaj z nich wylądowali na Księżycu. Pierwszy stanął na nim Armstrong, który podsumował swoje dokonanie słowami: *To jest mały krok dla człowieka, ale wielki skok dla ludzkości.*

fotografia, USA, 1969 r.

? Jakie były najbardziej spektakularne sukcesy obydwu stron w podboju kosmosu?

WARTO WIEDZIEĆ

Wyścig zbrojeń

USS Nautilus był pierwszym amerykańskim okrętem podwodnym z napędem atomowym.
▪ *fotografia, USA, 18 I 1955 r.*

Nieodłącznym elementem zimnej wojny stał się wyścig zbrojeń pomiędzy mocarstwami. Polegał on na konstruowaniu wciąż nowych rodzajów uzbrojenia w celu wyprzedzenia przeciwnika i udoskonalaniu przemysłu zbrojeniowego. Powiększano także arsenały jądrowe i inwestowano w środki przenoszenia broni atomowej. Pod rządami Chruszczowa ZSRS zredukował armię konwencjonalną, ale postawił na rozwój wojsk rakietowych. Dzięki temu w 1957 r. wystrzelił w kosmos Sputnik i tym samym oznajmił światu, że posiada rakiety o zasięgu międzykontynentalnym. Zmobilizowało to USA do własnych badań, a dzięki lepszej technologii i większym funduszom wkrótce prześcignęły one ZSRS. Ponadto swoje pociski balistyczne zdolne przenosić głowice atomowe Amerykanie umieszczali w podziemnych silosach, które mogły być zniszczone tylko bezpośrednim trafieniem. ZSRS nie posiadał takich broni. Oba mocarstwa rozbudowywały również lotnictwo, a szczególnie ciężkie bombowce zdolne przenosić bomby atomowe. Prześcigały się także w konstruowaniu nowych czołgów, samolotów oraz broni strzeleckiej. Tutaj prym przez długi czas wiodły konstrukcje sowieckie, takie jak czołgi T-54, myśliwce typu MIG czy karabiny AK-47. W latach 60. XX w. rywalizacja dotyczyła również budowy okrętów podwodnych o napędzie atomowym, zdolnych do przenoszenia broni jądrowej. ZSRS nie ustępował Amerykanom i dlatego w latach 70. XX w. ilość i jakość uzbrojenia obu supermocarstw pozostawała na podobnym poziomie.

? Na czym polegał zimnowojenny wyścig zbrojeń?

niepokoiły rząd Stanów Zjednoczonych, dlatego zaplanował on obalenie rewolucjonisty. W tym celu CIA przeszkoliła i uzbroiła kilka tysięcy kubańskich emigrantów, którzy w 1961 r. przeprowadzili desant na Kubę w **Zatoce Świń**. Inwazja została zaplanowana jeszcze przez administrację Eisenhowera, jednak nowy prezydent J.F. Kennedy nie zdecydował się włączyć do akcji lotnictwa USA, co doprowadziło do klęski operacji i kompromitacji Stanów Zjednoczonych. Niepowodzeniem zakończyły się też próby zamachów na Castro. Po tych wydarzeniach kubański przywódca zacieśnił współpracę z ZSRS i zdławił krajową opozycję.

W tym czasie Chruszczow zdawał sobie sprawę z rosnącej siły Stanów Zjednoczonych. Gdy Amerykanie rozmieścili pociski średniego zasięgu z głowicami jądrowymi w Wielkiej Brytanii, we Włoszech i w Turcji, odebrał to jako zapowiedź ataku. Postanowił więc odpowiedzieć na zagrożenie i za zgodą Castro umieścić na Kubie bazy sowieckie z wyrzutniami rakiet z głowicami jądrowymi, które mogły uderzyć we wszystkie istotne cele w USA. Dyplomacja sowiecka zaprzeczała tym działaniom, a Chruszczow uważał, że Kennedy nie podejmie żadnych kroków. Amerykanie jednak, dzięki agentom CIA i samolotom U-2, odkryli zamiary przeciwnika. 22 października 1962 r. prezydent poinformował w telewizyjnym oświadczeniu społeczeństwo USA o zaistniałej sytuacji i nazwał przy tym polityków sowieckich kłamcami. W celu powstrzymania agresora zarządził wprowadzenie **blokady morskiej** wyspy („morską kwarantannę"). Okręty amerykańskie otrzymały rozkaz zatrzymania za wszelką cenę płynących na Kubę statków z bronią. Kennedy zażądał też od

TEKST ŹRÓDŁOWY

KRYZYS KUBAŃSKI

23 października 1962 r. w Waszyngtonie prezydent Stanów Zjednoczonych J.F. Kennedy wydał proklamację, w której ogłosił blokadę morską Kuby.

Zważywszy, że pokój świata i bezpieczeństwo Stanów Zjednoczonych oraz wszystkich państw amerykańskich zostały zagrożone wskutek zainstalowania na Kubie przez Chiny i Związek Radziecki ofensywnych baz wojskowych łącznie z bazami dla wyrzutni rakiet, których zasięg obejmuje większą część obszaru Ameryki Północnej i Południowej; zważywszy, że wspólna uchwała Kongresu Stanów Zjednoczonych, zatwierdzona w dniu 3 października [...] *roku, stwierdza, że Stany Zjednoczone są zdecydowane – przy pomocy wszelkich środków, jakie mogą okazać się konieczne, nie wyłączając użycia broni – zapobiec rozszerzeniu przez panujący na Kubie reżim marksistowsko-leninowski, przy użyciu siły lub groźby użycia siły, swej agresywnej lub wywrotowej działalności na część tej półkuli oraz że Stany Zjednoczone są zdecydowane nie dopuścić do utworzenia na Kubie bądź do wykorzystania przez ten kraj znajdującej się pod ochroną obcych wojsk bazy wojskowej, która mogłaby zagrozić bezpieczeństwu Stanów Zjednoczonych, oraz* [...] *aby nie dopuścić do tego, by znajdujące się na Kubie rakiety, które mogą być wykorzystane do celów ofensywnych, mogły stać się kiedykolwiek rzeczywistą groźbą dla pokoju i bezpieczeństwa kontynentu, wobec tego ja, John F. Kennedy, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki, działając na mocy i z tytułu władzy, powierzonej mi przez konstytucję i ustawy Stanów Zjednoczonych i organu konsultatywnego Organizacji Państw Amerykańskich i mając ponadto na względzie bezpieczeństwo Stanów Zjednoczonych, niniejszym ogłaszam, że siły zbrojne będące pod moim dowództwem otrzymały rozkaz, by uniemożliwić, począwszy od godziny 14.00 czasu Greenwich* [czyt.: grinicz], *dnia 24 października 1962 r., zgodnie ze wskazówkami zawartymi w niniejszej proklamacji – dostarczanie Kubie broni ofensywnej i innych materiałów pomocniczych.* [...] *Sekretarz do spraw obrony może wydać wszelkie takie zarządzenia i instrukcje, jakie uzna za konieczne, by zapewnić wykonanie tego rozkazu łącznie z ustaleniem, w rozsądnej odległości od wybrzeży Kuby, stref objętych zakazem oraz wytyczeniem szlaków. Każdy statek lub łódź płynące w kierunku Kuby mogą być zatrzymane w celu zidentyfikowania ich bander, sprawdzenia rodzaju ładunku, wyposażenia i zapasów oraz portu przeznaczenia.* [...] *Przy wykonywaniu niniejszego rozkazu nie należy używać siły, chyba w razie niepodporządkowania się poleceniom lub zarządzeniom oraz dyrektywom, które zostaną wydane później przez sekretarza do spraw obrony.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 347.

? 1. Wymień działania, jakie Stany Zjednoczone miały podjąć w celu wprowadzenia blokady morskiej.
2. Wyjaśnij, czym prezydent Kennedy umotywował podjęte kroki.

ZSRS wycofania rakiet. Wydarzenia te, zwane **kryzysem kubańskim** (15–28 października **1962 r.**), postawiły siły atomowe obu stron w stan najwyższej gotowości. Stanowisko USA poparły pozostałe kraje NATO.

Świat stanął na krawędzi wojny nuklearnej. Sytuacja dodatkowo zaostrzyła się, gdy 26 października sowieckie rakiety zestrzeliły prowadzący zwiad samolot amerykański U-2. Wkrótce jednak, dzięki informacjom tajnych służb, Stanom Zjednoczonym udało się ustalić, że sowieckie zagrożenie nuklearne jest w dużej mierze blefem, a umieszczone na Kubie rakiety nie były jeszcze w pełni gotowe do użycia. Z uwagi na nieustępliwość Kennedy'ego Chruszczow zawrócił płynące na Kubę okręty i usunął zamontowane tam wcześniej rakiety. W zamian prezydent Kennedy obiecał wycofać rakiety z Turcji oraz udzielił gwarancji bezpieczeństwa dla Kuby.

Amerykański samolot patrolowy nad sowieckim statkiem handlowym zmierzającym na Kubę podczas kryzysu w 1962 r.

▪ *fotografia, Atlantyk, 1962 r.*

Kryzys został zażegnany, a przywódcy ZSRS i USA założyli tzw. **gorącą linię**, czyli bezpośrednie łącze telefoniczne między Kremlem a Białym Domem, pozwalające na sprawne komunikowanie się. Wydarzenia te doprowadziły do wzrostu popularności Kennedy'ego w USA, osłabiły natomiast pozycję Chruszczowa. W wyniku walki o władzę wewnątrz partii komunistycznej doszło do bezkrwawej zmiany ekipy rządzącej. 16 października 1964 r. sowiecka agencja prasowa TASS podała, że Chruszczow zrezygnował z funkcji premiera i I sekretarza KC KPZS *ze względu na stan zdrowia*. Nowym I sekretarzem (od 1966 r. – sekretarzem generalnym) został **Leonid Breżniew**, a premierem Aleksiej Kosygin.

WOJNA W WIETNAMIE

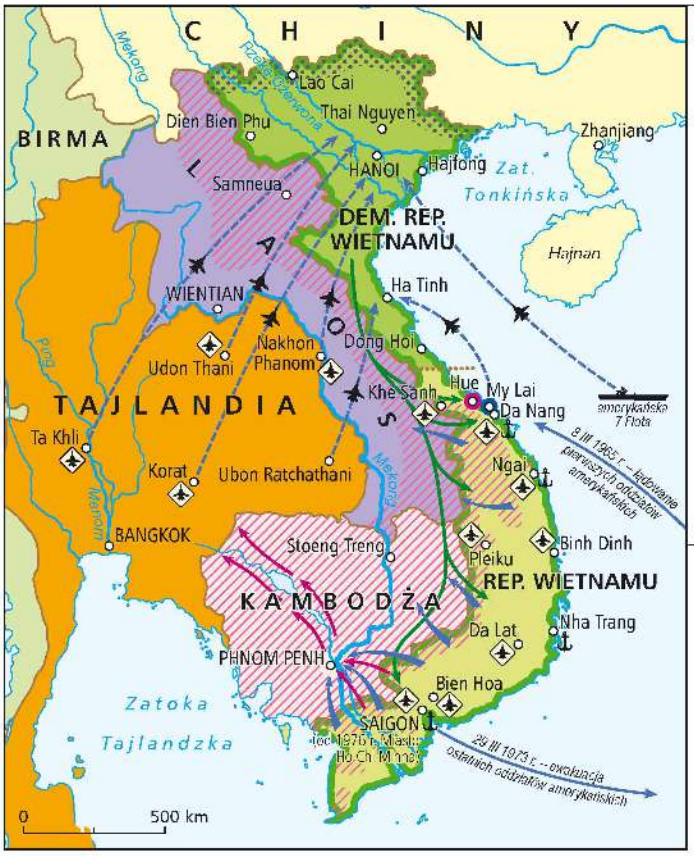
Po klęsce Francji w Indochinach utworzono dwa państwa wietnamskie: **Demokratyczną Republikę Wietnamu (DRW)**, leżącą na północ od 17. równoleżnika i wspieraną przez ZSRS i ChRL, oraz położoną na południu **Republikę Wietnamu**. Rządzący na północy komuniści pod wodzą **Ho Szi Mina** dążyli do zjednoczenia kraju i zaprowadzenia w nim swoich rządów. Z tego powodu zaczęli wspierać bronią działającą na południu komunistyczną partyzantkę, nazywaną **Vietcongiem** [czyt.: wietkongiem]. Odbywało się to głównie tzw. **szlakiem Ho Szi Mina**, czyli ścieżkami

Oddział piechoty rusza na patrol po wylądowaniu w dżungli. Do transportowania wojsk podczas wojny w Wietnamie po raz pierwszy na szeroką skalę wykorzystano śmigłowce. Najpopularniejszym był Bell UH-1 Huey [czyt.: ju ejcz łan hjuli]. Początkowo śmigłowce zapewniały Amerykanom olbrzymią przewagę, jednak z czasem Wietnamczycy nauczyli się je skutecznie zwalczać. Podstawowa taktyka wojsk amerykańskich w Wietnamie, określana jako *search and destroy*, polegała na wysyłaniu w teren licznych patroli, które miały lokalizować wroga, podjąć z nim walkę, a następnie zniszczyć przy pomocy artylerii i lotnictwa.

▪ *fotografia, Wietnam, 1 IX 1965 r.*

INDOCHINY W LATACH 1960–1980

1. Wskaż państwa, z których terenu przeprowadzało operacje amerykańskie lotnictwo podczas walk w Indochinach.
2. Wyjaśnij, dlaczego szlak Ho Szi Mina był tak trudny do zlikwidowania przez Amerykanów.

w dżungli, prowadzącymi z Wietnamu Północnego, poprzez tereny kontrolowane przez komunistyczną partyzantkę w Laosie i Kambodży, do Wietnamu Południowego. W tej sytuacji władze Wietnamu Południowego zwróciły się o pomoc do USA. Prezydent Kennedy, w obawie przed tzw. **efektem domina** i przejęciem władzy przez komunistów w całej Azji Południowo-Wschodniej, zdecydował o wsparciu południowego Wietnamu i wysłaniu tam wojsk amerykańskich. Początkowo zaangażowanie USA było niewielkie, a główną rolę odgrywali szkolący południowych Wietnamczyków żołnierze amerykańskich sił specjalnych („zielone berety") i służb specjalnych (CIA).

W **1964 r.** doszło do incydentu w **Zatoce Tonkińskiej**, gdy w niewyjaśnionych okolicznościach amerykański niszczyciel został zaatakowany przez okręty DRW. Nowy prezydent Stanów Zjednoczonych **Lyndon B. Johnson** [czyt.: dżonson] wykorzystał to jako pretekst do zaostrzenia działań zbrojnych i za zgodą Kongresu rozpoczął bombardowania szlaku Ho Szi Mina. Podczas nich stosowano napalm i defolianty – środki chemiczne, które niszczyły dżunglę. Jednak w obawie przed wybuchem międzynarodowego konfliktu prezydent sam zatwierdzał cele i nie atakował miejsc, gdzie mogli przebywać chińscy lub sowieccy doradcy.

Stale zwiększane oddziały amerykańskie oraz Wietnamczycy z Południa, ograniczani przez polityków (zakaz wkraczania do „neutralnych" Laosu i Kambodży), nie byli w stanie skutecznie zwalczyć komunistycznej partyzantki, której siły rosły. Wówczas przywódcy Wietnamu Północnego wydali rozkaz przejścia do **ofensywy „Tet"**. 30 stycznia **1968 r.**, w dniu chińskiego Nowego Roku, będącego także wietnamskim świętem, uderzyli jednocześnie na wiele miast Wietnamu Południowego, w tym na jego stolicę, Sajgon. Liczyli, że doprowadzi to do wybuchu wielkiego antyamerykańskiego powstania. Poprzez atak z zaskoczenia i zerwanie z niepisaną zasadą rozejmu w święto Tet komuniści odnieśli kilka sukcesów, m.in. opanowali budynki przy ambasadzie USA w Sajgonie. Ludność miejska nie wsparła jednak sił Vietcongu i po miesiącu walki

WARTO WIEDZIEĆ

Konflikty w Laosie i Kambodży

Od początku lat 60. wojska amerykańskie i południowowietnamskie prowadziły walki z komunistami także w Laosie i Kambodży. Prezydent Nixon dążył do zniszczenia kwatery głównej Vietcongu, która miała się znajdować na terenie tych państw. W 1969 r. wojska amerykańskie rozpoczęły bombardowanie Kambodży. W tym samym czasie w kraju doszło do zamachu stanu, a stery państwa przejął popierany przez rząd USA Lon Nol. W rezultacie tych wydarzeń w 1970 r. w Kambodży wybuchła pięcioletnia wojna domowa. W kwietniu 1975 r. władzę w kraju objęli maoistowscy **Czerwoni Khmerzy** [czyt.: kmerzy] z Pol Potem na czele, którzy wprowadzili rządy terroru. W krótkim czasie wymordowali ok. 25% mieszkańców (ok. 2 mln ludzi).

? Jakie skutki miało przejęcie władzy w Kambodży przez komunistów?

Pol Pot na czele oddziału kambodżańskiego wojska. Ten twórca jednego z najkrwawszych totalitaryzmów i zbrodniarz kształcił się na uczelni w Paryżu. W tym czasie odwiedził też Jugosławię.

▪ *fotografia, Kambodża, 1979 r.*

zakończyły się klęską komunistów. Choć z wojskowego punktu widzenia Amerykanie zwyciężyli, ponieśli dużą porażkę propagandową. Starcie pokazało, że mimo przewagi militarnej i wielokrotnie powtarzanych informacji o bliskim sukcesie, Stany Zjednoczone nie były w stanie pokonać sił komunistycznych. Ponadto za sprawą mediów – zwłaszcza coraz popularniejszej telewizji – relacjonujących okrucieństwa wojny konflikt zaczął być w USA bardzo źle odbierany. Działania wojenne pokazywano jako klęskę, a armię oskarżano o zbrodnie wojenne i wspieranie skorumpowanych dyktatorów. Nasiliły się protesty, organizowane m.in. przez studentów odmawiających służby wojskowej. Żołnierzy wracających z wojny część społeczeństwa traktowała jak zbrodniarzy. Wobec całkowitej klęski swojej polityki zagranicznej Johnson zrezygnował z udziału w kolejnych wyborach prezydenckich. Jego następcą został **Richard Nixon** [czyt.: riczard nikson], który w kampanii wyborczej obiecał zakończenie wojny w Indochinach.

W 1970 r. Nixon rzeczywiście rozpoczął wycofywanie żołnierzy amerykańskich z Wietnamu. Jednak USA w dalszym ciągu wspierały wojsko południowowietnamskie, które w 1970 r. zaatakowało bazy partyzantki komunistycznej w Kambodży, a rok później w Laosie. W 1972 r. regularna armia Wietnamu Północnego najechała na Wietnam Południowy i wówczas na rozkaz Nixona do akcji na masową skalę wkroczyło lotnictwo Stanów Zjednoczonych. Intensywne bombardowanie Wietnamu Północnego, w tym także Hanoi czy Hajfongu, sparaliżowało działania komunistów i zmusiło ich do rozpoczęcia rokowań. Zawieszenie broni zostało podpisane w styczniu **1973 r.** w **Paryżu**. Wówczas ostatnie oddziały amerykańskie opuściły Wietnam, a władze USA obiecały udzielić pomocy w razie naruszenia granic Wietnamu Południowego. W styczniu 1975 r., gdy armia Wietnamu Północnego zaatakowała Wietnam Południowy, Amerykanie kierowani przez nowego prezydenta **Geralda Forda** [czyt.: dżeralda forda] nie zrealizowali jednak swoich wcześniejszych zapewnień i zaniechali interwencji. Komuniści zagarnęli cały Wietnam, Laos i Kambodżę.

Liderzy supermocarstw czasów zimnej wojny

Przywódcy ZSRS	Prezydenci USA
Józef Stalin, IV 1922–III 1953 r.	Franklin D. Roosevelt, III 1933–IV 1945 r.
	Harry Truman, IV 1945–I 1953 r.
Ławrientij Beria, III 1953–VI 1953 r.	Dwight Eisenhower, I 1953–I 1961 r.
Nikita Chruszczow, IX 1953–X 1964 r.	John F. Kennedy, I 1961–XI 1963 r.
	Lyndon B. Johnson, XI 1963–I 1969 r.
Leonid Breżniew, X 1964–XI 1982 r.	Richard Nixon, I 1969–VIII 1974 r.
	Gerald Ford, VIII 1974–I 1977 r.
Jurij Andropow, XI 1982–II 1984 r.	Jimmy Carter, I 1977–I 1981 r.
Konstantin Czernienko, II 1984–III 1985 r.	Ronald Reagan, I 1981–I 1989 r.
Michaił Gorbaczow, III 1985–XII 1991 r.	George H.W. Bush, I 1989–I 1993 r.

WZROST WPŁYWÓW ZSRS NA ŚWIECIE

Na początku lat 70. ZSRS nadal dążył do rozszerzenia swoich wpływów na świecie. Przy wsparciu sojuszniczej Kuby usiłował doprowadzić do przejęcia władzy przez komunistów w innych krajach Ameryki Łacińskiej. Podczas próby wywołania rewolucji w Boliwii w 1967 r. zginął jeden z przywódców rewolucji kubańskiej Ernesto Che Guevara. W 1970 r. ruchom lewicowym udało się odnieść sukces w **Chile**, gdzie w wyborach prezydenckich niewielką przewagą głosów zwyciężył **Salvador Allende** [czyt.: salwa**dor** aljende]. Nowy prezydent zdecydował się na współpracę z ZSRS i Kubą. Po przejęciu władzy zaczął realizować program radykalnych przeobrażeń ekonomicznych i społecznych, nazywany chilijską drogą do socjalizmu. Zmiany te spowodowały niezadowolenie prawicowej opozycji, która przy wsparciu CIA we wrześniu **1973 r.** zorganizowała wojskowy zamach stanu. Zakończył się on zabiciem prezydenta Allende i przejęciem władzy przez **gen. Augusta Pinocheta** [czyt.: pinoczeta]. Sprawował on rządy autorytarne i prześladował opozycję.

Rewolucjoniści z Sandinowskiego Frontu Wyzwolenia Narodowego w walce z oddziałami rządowymi wiernymi dyktatorowi Somozie.

▪ *fotografia, Nikaragua, 1978 r.*

W **Nikaragui** w 1979 r. partyzanci z Sandinowskiego Frontu Wyzwolenia Narodowego obalili dyktatora Luisa Somozę, po czym przejęli władzę. Sandiniści szybko porzucili głoszone wcześniej hasła demokratyczne i wprowadzili komunistyczną dyktaturę. W kraju wkrótce założono sowieckie i kubańskie bazy wojskowe, a nikaraguańska armia stała się jedną z najsilniejszych w Ameryce Środkowej.

Sowieci odnieśli też duże sukcesy w Azji i Afryce. Sojusznikami ZSRS zostały m.in. Egipt, Libia, Syria, Angola, Mozambik, Etiopia, Jemen, Wietnam, Indie i Korea Północna. Na terenach tych państw zakładano kubańskie i sowieckie bazy wojskowe, a Moskwa wspierała tamtejsze rządy finansowo, dostawami broni oraz kadrą instruktorów wojskowych.

ODPRĘŻENIE

Za rządów **Leonida Breżniewa** w ZSRS znacznie wzrosły wpływy służby bezpieczeństwa – **KGB** (skrót od ros. *Komitiet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti*, Komitet Bezpieczeństwa Publicznego). Prowadziła ona m.in. działania przeciwko rozwijającemu się w państwie

Podpisanie układu SALT II przez prezydenta USA Jimmy'ego Cartera i I sekretarza KPZS Leonida Breżniewa.

▪ *fotografia, Wiedeń, 18 VI 1979 r.*

ruchowi dysydenckiemu, który skupiał osoby sprzeciwiające się systemowi komunistycznemu. Aby odizolować wrogów ustroju od społeczeństwa, często bezpodstawnie umieszczano ich w szpitalach psychiatrycznych. Jednocześnie złagodzono politykę zewnętrzną Związku Sowieckiego i poprawiono relacje z Zachodem.

W latach 70. nastąpił okres odprężenia i rozładowania napięcia pomiędzy dwiema stronami zimnej wojny. Taka sytuacja sprzyjała unormowaniu kwestii niemieckich. W 1970 r. RFN uznała polską granicę zachodnią, a w 1972 r. NRD i RFN zaakceptowały wzajemnie swoją odrębność państwową i granice. Wprawdzie nadal trwał wyścig zbrojeń między USA a ZSRS, lecz kraje te zawarły także wiele porozumień rozbrojeniowych, zakazujących m.in. posiadania oraz produkowania broni chemicznej czy biologicznej. Symbolem epoki odprężenia było nawiązanie współpracy w dziedzinie badań kosmicznych. Ponadto w latach **1973–1975** w **Helsinkach** odbyła się **Konferencja Bezpieczeństwa i Współnoty w Europie** (**KBWE**), podczas której opracowano zasady i normy dotyczące bezpieczeństwa oraz współpracy między państwami.

W maju 1972 r. I sekretarz KPZS Leonid Breżniew i prezydent USA Richard Nixon podpisali układ **SALT I**, dotyczący ograniczenia zbrojeń strategicznych, szczególnie rakiet dalekiego zasięgu. Docelowo zredukowano liczbę głowic nuklearnych i środków do ich przenoszenia. Pięć lat później między ZSRS i USA doszło do drugiej rundy rokowań w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych, po której 18 czerwca 1979 r. w Wiedniu podpisano układ **SALT II**. Porozumienie nie weszło jednak w życie, ponieważ po inwazji ZSRS na Afganistan w 1979 r. Stany Zjednoczone odmówiły jego ratyfikowania.

KONFERENCJA KBWE

W 1973 r. w Helsinkach zwołano Konferencję Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE). Wzięły w niej udział USA, Kanada oraz 33 państwa europejskie. Na konferencji poruszono problemy dotyczące spraw międzynarodowych, gospodarczych oraz praw człowieka. W 1975 r. został podpisany **Akt końcowy KBWE**. Na jego mocy, w zamian za udzielenie przez Zachód wsparcia ekonomicznego, kraje komunistyczne zobowiązały się do przestrzegania praw człowieka, a więc m.in. zaprzestania represji wobec opozycji. Dokument ten znacznie ułatwił demokratyczne przemiany, jakie zachodziły w kolejnych latach w Europie Środkowo-Wschodniej.

? Czego dotyczył i kiedy został podpisany Akt końcowy KBWE?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak rozwój broni jądrowej wpłynął na konflikty zimnowojenne.
2. Opisz przebieg kryzysu kubańskiego.
3. Przedstaw etapy amerykańskiego zaangażowania w wojnę w Wietnamie.
4. Scharakteryzuj prowadzoną w latach 70. politykę odprężenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Hastings, *Wietnam. Epicka tragedia 1945–1975*, tłum. W. Tyszka, Kraków 2021.
J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2007.

9 USA I EUROPA ZACHODNIA PODCZAS ZIMNEJ WOJNY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które kraje europejskie znalazły się wśród państw założycielskich NATO?
2. Z jakiego powodu USA zaangażowały się w wojnę w Wietnamie?

RFN I WŁOCHY

Utworzona pod kontrolą aliantów zachodnich **Republika Federalna Niemiec (RFN)** z kanclerzem Konradem Adenauerem na czele była z tymi państwami ściśle związana dyplomatycznie i gospodarczo. Jej władze w pierwszych latach funkcjonowania kraju skupiły się głównie na odbudowie ze zniszczeń wojennych. Jednocześnie coraz mniej zajmowały ich kwestie rozliczeń z nazistowską przeszłością. Wskutek polityki Adenauera wielu hitlerowców, w tym zbrodniarzy wojennych, zostało uniewinnionych i zwolnionych z więzień. Za jego rządów ogłoszono m.in. dwie amnestie dla nazistów. Taka postawa doprowadziła do narastania w kraju konfliktu pokoleniowego. W RFN dojrzewało bowiem pokolenie urodzone w powojennym dobrobycie, które nie kwestionowało kształtu granic, dążyło natomiast do rozliczenia nazistowskiej przeszłości swoich rodziców.

W 1969 r. do władzy w RFN doszła koalicja socjaldemokratów (SPD) i liberałów (FDP), a kanclerzem został **Willy Brandt** [czyt.: wili brant]. Postanowił on zmienić dotychczasową politykę wschodnią RFN i w 1970 r. podpisał układy o wzajemnych stosunkach z ZSRS oraz PRL. Władze zachodnioniemieckie uznały nienaruszalność istniejących granic i zadeklarowały rezygnację z roszczeń terytorialnych. Tę politykę kontynuował kolejny kanclerz, Helmut Schmidt [czyt.: szmit]. Jednocześnie szybki rozwój ekonomiczny RFN sprawił, że pod koniec lat 70. kraj stał się najsilniejszym gospodarczo państwem Europy Zachodniej.

We Włoszech po 1945 r. skompromitowany współpracą z faszyzmem król Wiktor Emanuel III abdykował na rzecz syna, co jednak nie poprawiło wizerunku monarchii. Podczas referendum w 1946 r. niewielką przewagą głosów wygrali republikanie, co doprowadziło do przekształcenia państwa w republikę. Kraj okazał się niestabilny politycznie, a w latach 1945–1994 we Włoszech funkcjonowały kolejno aż 53 gabinety rządowe. Brak politycznej stabilizacji nie zakłócał jednak dynamicznego rozwoju włoskiej gospodarki.

Kanclerz Willy Brandt klęczący przed pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie oddaje hołd ofiarom. Polityk przybył do Polski w celu podpisania układu, który normalizował stosunki między obydwoma krajami.

▪ *fotografia, Warszawa, 7 XII 1970 r.*

REWOLUCJA GOŹDZIKÓW

Od 1932 r. rządy w **Portugalii** sprawował dyktator **António de Oliveira Salazar**. Podczas zimnej wojny państwo opowiedziało się po stronie Zachodu, dzięki czemu uzyskało wsparcie finansowe od Stanów Zjednoczonych. Jednocześnie portugalski przywódca nie zdecydował się na opuszczenie dawnych kolonii, co uwikłało kraj w długoletnie konflikty. Wojny w Angoli i Mozambiku doprowadziły Portugalię do kryzysu gospodarczego i izolacji politycznej. W 1974 r., cztery lata po śmierci Salazara, w kraju wybuchła tzw. **rewolucja goździków**, podczas której grupa lewicowo nastawionych oficerów, wspartych przez ludność, obaliła dotychczasowy rząd. Po tych zmianach Portugalia przekształciła się w republikę demokratyczną i zrezygnowała z utrzymywania imperium kolonialnego.

? Skąd wzięła się nazwa rewolucji portugalskiej w 1974 r.?

Żołnierze portugalscy z białymi i czerwonymi goździkami wetkniętymi w lufy karabinów podczas zamachu stanu w 1974 r. Kwiaty zaczęła wręczać im kwiaciarka Celeste Caeiro [czyt.: seleszczy kairo] w dowód poparcia dla bezkrwawego puczu. Za jej przykładem poszli inni mieszkańcy Lizbony, a goździki przeszły do historii jako symbol pokojowej rewolucji.

▪ *fotografia, Lizbona, 1 V 1974 r.*

STARE MOCARSTWA

Wielka Brytania znalazła się wprawdzie w zwycięskiej Wielkiej Trójce i uzyskała status członka stałego Rady Bezpieczeństwa ONZ, ale poniosła ogromne koszty prowadzenia wojny. Bieda, która dotknęła Brytyjczyków, sprawiła, że w 1945 r. Partia Konserwatywna (torysi) utraciła władzę na rzecz socjalistycznej Partii Pracy (laburzyści, czyt.: lejburzyści), kierowanej przez **Clementa Attlee**. Londyn musiał także pogodzić się z rozpadem brytyjskiego imperium kolonialnego. W 1951 r. w wyniku przedterminowych wyborów rządy ponownie objęli konserwatyści, a premierem został 76-letni **Winston Churchill**. Torysi wycofali część reform przeprowadzonych przez Partię Pracy i utrzymali się przy władzy do 1964 r. Rządzące na przemian dwie główne partie stopniowo reorientowały się na współpracę europejską, choć pozostawały jednocześnie w silnym sojuszu z USA. Także społeczeństwo brytyjskie zaakceptowało nowy układ sił na świecie, w którym Wielka Brytania nie miała już statusu supermocarstwa. Pozostałością imperialnej przeszłości kraju stało się jednak utrzymanie, choć tylko w formie reprezentacyjnej, instytucji monarchii. Po śmierci Jerzego VI w 1952 r. na tron wstąpiła jego córka – Elżbieta II, do dzisiaj sprawująca władzę królewską.

Także we Francji po II wojnie światowej zła sytuacja ekonomiczna doprowadziła do znacznej radykalizacji społeczeństwa i wzrostu poparcia dla lewicy. Wybory w 1945 r. wygrali komuniści i socjaliści, a gen. de Gaulle

Koronacja Elżbiety II na królową Wielkiej Brytanii po śmierci Jerzego VI. Władczyni zasiada na tronie do dziś (2022 r.).

▪ *fotografia, Londyn, 2 VI 1953 r.*

ustąpił ze stanowiska premiera i wycofał się z aktywnego życia politycznego. Nowy rząd znacjonalizował liczne gałęzie gospodarki i w ogólnokrajowym referendum zatwierdził konstytucję IV Republiki z mocnym ograniczeniem władzy wykonawczej. Częste zmiany rządów i brutalna walka polityczna osłabiały skuteczność działania francuskich władz. Kryzys pogłębiały klęski w wojnach kolonialnych w Indochinach i Algierii. Wzrosło poparcie dla radykalnej prawicy, a kraj znalazł się na skraju wojny domowej. W tej sytuacji w 1958 r. premierem ponownie został de Gaulle. Otrzymał on olbrzymie uprawnienia – w tym kontrolę nad armią – dzięki którym opanował sytuację w państwie i przekształcił jego ustrój. Powstała **V Republika**, z silniejszą niż wcześniej pozycją prezydenta, którym w latach 1959–1969 był de Gaulle. Doprowadził on do zakończenia wojny w Algierii oraz podpisania niemiecko-francuskiego traktatu przyjaźni. De Gaulle dążył też do jak największej samodzielności politycznej V Republiki. Po przejęciu władzy zainicjował program budowy francuskich sił nuklearnych, a w 1960 r. Francja przeprowadziła na Saharze pierwszą eksplozję nuklearną, dzięki czemu stała się kolejnym po USA i ZSRS mocarstwem atomowym. W 1966 r., po oskarżeniu Amerykanów o chęć zdominowania przez nich NATO, Republika Francuska wycofała się z wojskowych struktur Paktu Północnoatlantyckiego.

ZMIANY W GRECJI I HISZPANII

W Grecji w 1967 r. doszło do wojskowego zamachu stanu. W rezultacie obalono centrowy rząd oraz wprowadzono w kraju republikę, jednocześnie zmuszono do abdykacji króla Konstantyna II. Na czele kraju stanęła prawicowa junta tzw. **czarnych pułkowników**. W 1974 r. próbowali oni siłą zająć Cypr, co doprowadziło do wojny z Turcją i trwającego do dzisiaj podziału wyspy. Jeszcze w tym samym roku w wyniku krwawych zamieszek obalono juntę wojskową i odtworzono system parlamentarny.

Po zakończeniu II wojny światowej uznawany za faszystowski rząd gen. Franco w Hiszpanii

Gen. Francisco Franco 1 oraz książę Juan Carlos 2, uznany przez dyktatora za następcę. W 1967 r. Franco wydał dekret, na mocy którego książę miał oficjalnie przejąć po nim władzę w Hiszpanii.

▪ *fotografia, Madryt, 1970 r.*

znalazł się w międzynarodowej izolacji. W 1953 r. dyktator wyraził jednak zgodę na założenie amerykańskich baz na terytorium kraju, co pozwoliło mu uzyskać wsparcie finansowe od Stanów Zjednoczonych. Wraz z wprowadzaniem szeregu reform pomoc ta pozwoliła na stopniową poprawę sytuacji gospodarczej Hiszpanii. W 1975 r. zmarł gen. Franco, a władzę objął, zgodnie z jego planem, **książę Juan Carlos** [czyt.: huan karlos] z dynastii Burbonów. Nowy król Hiszpanii rozpoczął od razu wdrażanie reform prowadzących do demokratyzacji państwa. W **1977 r.** odbyły się tam pierwsze **demokratyczne wybory**, a konstytucja z 1978 r. ustanowiła Hiszpanię monarchią parlamentarną z systemem wielopartyjnym.

POCZĄTKI INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

Pierwsze idee zjednoczeniowe pojawiły się na Starym Kontynencie już w okresie międzywojennym. Silne nacjonalizmy uniemożliwiały jednak realizację planów integracji politycznej i gospodarczej Europy. Do tych koncepcji powrócono po zakończeniu II wojny światowej. W kwietniu 1948 r. utworzono **Organizację Europejskiej Współpracy Gospodarczej** (ang. skrót **OEEC**), będącą prekursorem współczesnej **Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju** (ang. skrót **OECD**). Rok później Belgia, Holandia i Luksemburg

wprowadziły unię celną, a związek tych państw wkrótce zaczęto nazywać **Beneluksem**. Inicjatywy te miały głównie charakter ekonomiczny.

Osłabiona gospodarczo po II wojnie światowej Francja obawiała się odbudowy potęgi militarnej Niemiec. W 1945 r. de Gaulle zaproponował Wielkiej Trójce oderwanie od tego kraju Nadrenii, Zagłębia Ruhry i Zagłębia Saary. Kiedy okazało się to niemożliwe, francuscy politycy zgłosili pomysł takiej integracji ekonomicznej Francji i RFN, aby w przyszłości konflikt militarny między tymi państwami był nieopłacalny. Idea ta, popularyzowana przez **Jeana Monneta** [czyt.: **żana** moneta], stała się podstawą ogłoszonej w 1950 r. deklaracji, nazwanej od nazwiska francuskiego ministra spraw zagranicznych **planem Schumana** [czyt.: szumana]. Robert Schuman, podobnie jak inni politycy chadeccy, m.in. kanclerz RFN Konrad Adenauer i premier Włoch Alcide De Gasperi, był gorącym zwolennikiem zjednoczenia Europy. Zaproponowany przez niego plan zakładał koordynację rozwoju przemysłu ciężkiego i wydobywczego Francji i RFN. Inicjatywa szybko zyskała poparcie także innych państw i w 1951 r. sześć z nich (Francja, RFN, Belgia, Holandia, Luksemburg i Włochy) zawarło w **Paryżu** traktat o powołaniu **Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali** (**EWWiS**). Układ wszedł w życie w 1952 r. Stopniowe otwarcie granic, szczególnie granicy francusko-niemieckiej, miało olbrzymie znaczenie dla młodego pokolenia Francuzów i Niemców.

Winston Churchill podczas wystąpienia na temat zjednoczenia kontynentu na Kongresie Europy, który odbył się w holenderskiej Hadze.

▪ *fotografia, Haga, 29 V 1948 r.*

Potrzeba politycznej integracji została wyraźnie zaznaczona przez byłego premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla już w 1946 r. W marcu 1948 r. Wielka Brytania, Francja, Belgia, Holandia i Luksemburg podpisały traktat o współpracy i zbiorowej obronie, który po pewnych zmianach stał się w późniejszych latach podstawą utworzenia przez te państwa **Unii Zachodnioeuropejskiej**. W maju tego samego roku na **Kongresie Europy** w Hadze spotkało się kilkuset polityków, działaczy związkowych oraz intelektualistów. Stwierdzili oni, że należy się zjednoczyć – przede wszystkim ekonomicznie, a także politycznie

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROBERT SCHUMAN (1886–1963)

Francuski polityk chadecki, uznawany za ojca Unii Europejskiej. Urodził się w Luksemburgu, a młodość spędził w należącej wówczas do Niemiec Lotaryngii. Studiował prawo, ekonomię, filozofię i teologię na uniwersytetach niemieckich. Po I wojnie światowej, gdy Alzacja i Lotaryngia stały się terenami francuskimi, przyjął obywatelstwo Francji. W czasie II wojny światowej rząd Vichy umieścił go w areszcie domowym, z którego wraz z żoną uciekł, by przyłączyć się do ruchu oporu. Dwukrotnie obejmował stanowisko premiera, a w latach 1948–1953 pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych w ośmiu rządach IV Republiki. W imieniu Francji podpisał traktat waszyngtoński tworzący NATO. Doprowadził do powstania Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali. Dla upamiętnienia momentu ogłoszenia deklaracji Schumana 9 maja został ogłoszony Dniem Europy.

EUROPA W LATACH 1950–1989

? 1. Wskaż na mapie państwa założycielskie EWWiS.

2. Wymień państwa, które wstąpiły do EWG w latach 1973–1986.

– i wspólnie walczyć z biedą oraz groźbą wojny. 5 maja 1949 r. w Londynie 10 państw Europy (Belgia, Holandia, Luksemburg, Francja, Włochy, Wielka Brytania, Dania, Norwegia, Szwecja, Irlandia) utworzyło **Radę Europy**. Obrońcy narodowej suwerenności poszczególnych państw nie dopuścili jednak do powstania wolnych władz ustawodawczych i wykonawczych zarządzających organem, wskutek czego Rada nie miała realnej władzy politycznej nad państwami członkowskimi. Mimo to ich liczba stopniowo wzrastała, a obecnie wynosi 47 państw. W 1950 r. w Rzymie powstała **Europejska Konwencja Praw Człowieka**, a na jej bazie powołano działający w Strasburgu **Europejski Trybunał Praw Człowieka**. W teorii żaden kraj europejski nie może lekceważyć wydawanych przez niego orzeczeń.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT RZYMSKI O WSPÓLNYM RYNKU

25 marca 1957 r. w Rzymie podpisano traktat stanowiący podstawę prawną powołania i funkcjonowania Wspólnoty Europejskiej.

Art 2. Celem wspólnoty jest, poprzez ustanowienie Wspólnego Rynku i stopniowe zbliżanie polityki ekonomicznej Państw członkowskich, popieranie harmonijnego rozwoju aktywności ekonomicznej w całości Wspólnoty, trwałej i zrównoważonej ekspansji, stałego wzrostu, szybszego podnoszenia stopy życiowej i zacieśnienia stosunków pomiędzy Państwami, które jednoczy.

Cele wymienione w poprzednim artykule realizowane będą [...] przez działania wspólnoty polegające na:

a) eliminowaniu pomiędzy Państwami członkowskimi ustaw celnych oraz ograniczeń ilościowych w imporcie i eksporcie towarów, jak też innych środków podobnie skutkujących;

b) wprowadzeniu wspólnej taryfy celnej i wspólnej polityki handlowej wobec państw trzecich;

c) usunięciu wśród Państw członkowskich przeszkód w wolnym ruchu osobowym i w obiegu usług i kapitałów [...];

e) prowadzeniu wspólnej polityki w dziedzinie transportu [...];

g) zastosowaniu procedury umożliwiającej koordynację polityki ekonomicznej Państw członkowskich i zapobiegającej zachwianiu równowagi w ich bilansach płatniczych;

h) ujednoliceniu ustawodawstwa poszczególnych krajów w stopniu niezbędnym do funkcjonowania Wspólnego Rynku;

i) utworzeniu Europejskiego Funduszu Socjalnego w celu poprawy możliwości zatrudnienia robotników i przyczynienia się do podniesienia ich stopy życiowej;

j) utworzeniu Europejskiego Funduszu Inwestycyjnego w celu ułatwienia ekspansji ekonomicznej Wspólnoty przez stworzenie nowych zasobów.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 346.

? 1. Wymień cele, jakie stawiali przed sobą członkowie Wspólnoty.
2. Wyjaśnij, poprzez jakie działania zamierzano osiągnąć wyznaczone cele.

OD EWG DO RADY EUROPEJSKIEJ

Współpraca między sześcioma państwami członkowskimi EWWiS szybko wykroczyła poza górnictwo i hutnictwo. W 1955 r. podczas konferencji w Messynie minister spraw zagranicznych Belgii **Paul-Henri Spaak** [czyt.: pol ąri spak] zaproponował stworzenie unii celnej i wspólny program rozwoju energii atomowej. W **1957 r.** w **Rzymie** zawarto traktaty powołujące **Europejską Wspólnotę Gospodarczą** (**EWG**) oraz **Europejską Wspólnotę Energii Atomowej** (**Euratom**). Zapowiedziano też utworzenie wspólnego rynku oraz ujednolicanie polityki gospodarczej państw członkowskich. Stopniowo znoszono cła, a obywatele mogli podejmować pracę we wszystkich państwach wspólnoty. Unia celna, która ostatecznie weszła w życie w 1968 r., przyczyniła się do wzrostu obrotów handlowych między państwami EWG. Pod naciskiem Francji wprowadzono także dotowany i chroniony przed napływem towarów z zewnątrz jednolity rynek rolny. Zadaniem Euratomu było z kolei zacieśnianie współpracy w dziedzinie rozwoju energetyki jądrowej, aby dzięki budowie elektrowni atomowych uniezależnić się od importu ropy. Początkowo każda z trzech wspólnot (EWWiS, EWG i Euratom) miała odrębne organy, stopniowo jednak doszło do ich połączenia. W 1967 r. zaczęła funkcjonować Komisja Wspólnot Europejskich, do której weszli przedstawiciele wszystkich państw należących do tych organizacji.

Poza wspólnotami pozostawali początkowo Brytyjczycy, bardzo sceptycznie nastawieni wobec organizacji ograniczających suwerenność swoich członków. Coraz bardziej widoczny

w latach 60. sukces integracji gospodarczej zachęcił ich jednak do podjęcia decyzji o wstąpieniu do EWG. Zdecydowanie sprzeciwiła się temu Francja. Ówczesny prezydent V Republiki – de Gaulle – obawiał się, że Londyn osłabi dominującą pozycję Francji we Wspólnotach Europejskich. Dodatkowo polityk sądził, że Wielka Brytania była zbyt blisko związana ze Stanami Zjednoczonymi, od których Paryż starał się w tym czasie uniezależnić. Wielka Brytania została przyjęta do Wspólnot dopiero po 10 latach starań, w 1973 r., wraz z Danią i Irlandią. W połowie lat 70. zwoływane co pewien czas spotkania przywódców państw członkowskich, tzw. szczyty, zaczęto nazywać **Radą Europejską**. W 1979 r. odbyły się pierwsze bezpośrednie i powszechne wybory do **Parlamentu Europejskiego** z siedzibą w **Strasburgu**.

STANY ZJEDNOCZONE W LATACH 60.

Na początku lat 60. na scenie politycznej USA dominowały dwa ugrupowania – Partia Demokratyczna i Republikańska. Politycy z obu partii często odnosili się do coraz bardziej nabrzmiewającego problemu dyskryminacji rasowej. Był on widoczny szczególnie na Południu, gdzie w miejscach publicznych wciąż obowiązywała segregacja na białych i czarnych obywateli (więcej zob. s. 274–276). Kwestia ta odegrała bardzo ważną rolę podczas wyborów prezydenckich w 1960 r. Kandydat demokratów **John F. Kennedy** w swoim programie wyborczym wyraził silny sprzeciw wobec dyskryminacji. Pokonał republikanina Richarda Nixona i w przemówieniu inauguracyjnym zachęcił społeczeństwo do większej aktywności w życiu publicznym słowami: *Nie pytaj, co twój kraj może zrobić dla ciebie, zapytaj, co ty możesz zrobić dla swojego kraju*. Nowy prezydent wspierał również postęp Stanów Zjednoczonych w dziedzinie badań kosmosu. 20 lipca 1969 r. na Księżycu wylądował amerykański statek kosmiczny **Apollo 11** (więcej zob. s. 252–253).

Kennedy nie radził sobie natomiast z nawarstwiającymi się problemami na arenie międzynarodowej. Fiaskiem zakończyła się

WARTO WIEDZIEĆ

Kryzys paliwowy

Bezpośrednią konsekwencją wojny izraelsko-arabskiej z 1973 r., zwanej wojną Jom Kippur (więcej na ten temat zob. s. 248), był międzynarodowy kryzys energetyczny. W odwecie za pomoc udzieloną Izraelowi państwa arabskie wprowadziły embargo na dostawy ropy naftowej (tu: zakaz wywozu tego surowca) do krajów wspierających Tel Awiw, czyli USA, Japonii i państw Europy Zachodniej. Następnie członkowie Organizacji Krajów Eksportujących Ropę Naftową (ang. skrót **OPEC**) drastycznie podnieśli ceny ropy. Koszt zakupu jednej baryłki wzrósł z 2 dolarów amerykańskich do 35. Zachód wdrożył wówczas szereg działań antykryzysowych, takich jak zwiększenie wydobycia węgla i wprowadzenie technologii energooszczędnych. Aby uniezależnić się od dostaw z Bliskiego Wschodu, podjęto działania mające na celu znalezienie i eksploatowanie nowych złóż ropy. Wydobycie surowca na terytorium własnego kraju rozpoczęły Wielka Brytania, Norwegia i USA (w Zatoce Meksykańskiej i Alasce). Ponadto państwa zachodnie skupiły się na poszukiwaniu alternatywnych źródeł energii. Kryzys paliwowy negatywnie wpłynął na światową gospodarkę – spowodował recesję oraz wzrost inflacji i bezrobocia w państwach zachodnich.

? Jakie były skutki kryzysu paliwowego?

Stacja benzynowa w USA podczas kryzysu naftowego. Napis informuje: *Przepraszamy za tymczasowy brak benzyny.*

▪ *fotografia, USA, 1973 r.*

zorganizowana w 1961 r. przez CIA inwazja w kubańskiej Zatoce Świń. Latem tego samego roku NRD zamknęła granicę z Niemcami Zachodnimi i rozpoczęła budowę muru berlińskiego, a w 1962 r. na Kubie zamontowano sowieckie rakiety balistyczne, co wywołało kryzys kubański. Kennedy doprowadził też do znacznego zwiększenia amerykańskiego wsparcia dla Wietnamu Południowego – podniósł liczbę doradców wojskowych z 600 do niemal 16 tys.

22 listopada 1963 r. w stolicy Teksasu, Dallas, Kennedy zginął od kuli zamachowca. Okoliczności i motywy zabójstwa do dziś pozostają nieznane. Następcą zamordowanego prezydenta został dotychczasowy wiceprezydent **Lyndon B. Johnson**. Za swoich rządów realizował on program Wielkiego Społeczeństwa, którego głównym założeniem była walka z ubóstwem. Dążył też do zwiększenia dostępu do edukacji i opieki medycznej, rozwoju zacofanych terenów, zniesieniu przeszkód w prawie do głosowania i równouprawnienia Afroamerykanów. Działania te przyniosły mu duże poparcie amerykańskiego społeczeństwa. Jego

Prezydent J.F. Kennedy z żoną Jacqueline [czyt.: żaklin] podczas wizyty w Dallas na kilka minut przed zamachem, który zakończył się jego śmiercią.

▪ *fotografia, Dallas, 22 XI 1963 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Afera „Watergate"

Na początku lat 70. Richard Nixon zaczął tracić poparcie amerykańskiego społeczeństwa, które było coraz bardziej zniecierpliwione udziałem USA w wojnie wietnamskiej. W obliczu zbliżających się wyborów polityk próbował ułatwić sobie reelekcję poprzez dyskredytację potencjalnych rywali. Aby zdobyć materiały kompromitujące przeciwników, osoby związane z jego administracją założyły podsłuch w budynku biurowym Watergate [czyt.: łotergejt], będącym siedzibą sztabu wyborczego konkurencyjnej Partii Demokratycznej. Chociaż w czerwcu 1972 r. zatrzymano pięć osób podejrzanych o nielegalne działania, zainteresowanie tą sprawą szybko ucichło, a jesienią tego samego roku Nixon został ponownie wybrany na prezydenta. Wkrótce jednak dwóch dziennikarzy „Washington Post" [czyt.: łoszington połst] rozpoczęło własne śledztwo. Doprowadziło ono do powołania specjalnej komisji senackiej, która ustaliła, że to administracja Nixona stała za akcją zakładania podsłuchów. Dodatkowo ujawniono, iż prowadzone w Białym Domu rozmowy były nielegalnie nagrywane. Na początku 1974 r. Izba Reprezentantów rozpoczęła procedurę **impeachmentu** [czyt.: impiczmentu], czyli usunięcia prezydenta ze stanowiska. Oskarżony nie czekał na zakończenie procesu i 9 sierpnia 1974 r. sam podał się do dymisji.

Prezydent Richard Nixon z rodziną w Białym Domu tuż po ogłoszeniu rezygnacji z funkcji prezydenta Stanów Zjednoczonych.

▪ *fotografia, Waszyngton, 9 VIII 1974 r.*

? Jakie wydarzenia doprowadziły do dymisji prezydenta Nixona?

Pomnik Weteranów Wojny Wietnamskiej został ukończony w 1982 r. dla uczczenia żołnierzy amerykańskich, którzy zginęli w tym konflikcie. Jest to mur z czarnego granitu, na którym w kolejności chronologicznej wyryto nazwiska 58 325 poległych w Wietnamie.

▪ *fotografia współczesna, Waszyngton*

popularność zaczęła spadać wraz z kolejnymi decyzjami dotyczącymi coraz większego zaangażowania w wojnę w Wietnamie. W obliczu nasilających się protestów społecznych w 1968 r. Johnson zrezygnował z kandydowania w kolejnych wyborach, a fotel prezydenta zajął kandydat republikanów Richard Nixon.

AMERYKA PO WOJNIE WIETNAMSKIEJ

Amerykanie ostatecznie opuścili Wietnam w 1973 r. po podpisaniu w marcu układu w Paryżu. W niepopularnej w USA wojnie zginęło 58 tys. Amerykanów. W trakcie walk, które pokazywała telewizja, dochodziło do torturowania i zabijania cywilów, co wpłynęło na negatywne postrzeganie w kraju żołnierzy wracających z Azji Południowo-Wschodniej. Wielu weteranów skarżyło się na poważne problemy psychiczne, które wynikały z zespołu stresu pourazowego.

Trwająca w latach 1955–1975 wojna w Wietnamie, zwana też **II wojną indochińską**, osłabiła pozycję międzynarodową Stanów Zjednoczonych. Był to pierwszy przegrany konflikt zbrojny USA. Walka wyczerpała Stany Zjednoczone także ekonomicznie – koszty wojny osiągnęły sumę 135 mld USD. Konieczność utrzymywania w Wietnamie półmilionowej armii ograniczyła ponadto możliwości działania USA w innych regionach. Dodatkowo interwencja zbrojna spowodowała rozluźnienie stosunków wewnątrz NATO. Europejskie kraje członkowskie zaczęły stopniowo uniezależniać swoją politykę od amerykańskiej.

Porażka Amerykanów w Wietnamie sprawiła, że w kolejnych latach Stany Zjednoczone niechętnie angażowały się w konflikty w odległych zakątkach świata. Rozpoczął się okres polityki **détente** [czyt.: de**tąd**] (więcej zob. s. 259–260) i podejmowania współpracy z państwami bloku komunistycznego.

ĆWICZENIA

1. Porównaj sytuację polityczno-gospodarczą w państwach Europy Zachodniej po II wojnie światowej.
2. Opisz pierwsze europejskie inicjatywy zjednoczeniowe.
3. Oceń politykę wewnętrzną i zagraniczną Kennedy'ego oraz Johnsona.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Audisio, A. Chiara, *Twórcy zjednoczonej Europy*, tłum. P. Borkowski, Warszawa 2016.
H. Kissinger, *Dyplomacja*, tłum. S. Głąbiński, G. Woźniak, I. Zych, Warszawa 2009.

10 PRZEMIANY SPOŁECZNE I KULTUROWE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki wydźwięk społeczny miała w Stanach Zjednoczonych wojna w Wietnamie?
2. O co walczyły sufrażystki u progu XX w.?

REWOLUCJA OBYCZAJOWA

Na przełomie lat 60. i 70. XX w. w społeczeństwach zachodnich doszło do radykalnych przemian obyczajowych. Duży wpływ na te przeobrażenia miała rewolucja naukowo-techniczna, która przyniosła rozwój środków masowego przekazu, a w szczególności telewizji. Upowszechnienie tego medium spowodowało przewrót w dziedzinie kultury (kultura obrazkowa zaczęła zastępować kulturę druku), a także w sferze mentalności i obyczajów. Dzięki niej ludzie mieli większy dostęp do informacji oraz rozrywki.

Dobrobyt, jaki zapanował po wojnie w krajach zachodnich, przyczynił się do rozwoju edukacji. Młodzi dorośli szybko podejmowali pracę, uniezależniali się od rodziców, wchodzili w związki małżeńskie i zakładali własne rodziny. Przemiany społeczne i obyczajowe dotyczyły przede wszystkim pokolenia urodzonego już po zakończeniu II wojny światowej. Zachwianie tradycyjnego modelu życia nastąpiło dopiero w latach 60., kiedy nastolatkowie zaczęli tworzyć własną kulturę, pozostającą w opozycji do świata dorosłych. Młodzież wypowiedziała posłuszeństwo rodzicom i nauczycielom, krytykowała także dotychczas darzone szacunkiem instytucje, takie jak uczelnie, organizacje wyznaniowe czy tradycyjne partie polityczne. Młodzi ludzie dążyli do osiągnięcia niezależności, wolności i samorealizacji. Masowy bunt

MUZYKA ROCKOWA

Symbolem nowej epoki stał się również olbrzymi wzrost popularności zespołów rockowych. Muzycy z The Beatles [czyt.: ze bitels], The Rolling Stones [czyt.: ze rolin stołns], The Animals czy The Doors byli idolami młodzieży amerykańskiej oraz zachodnioeuropejskiej. Działalność tych grup muzycznych znakomicie oddawała zmiany zachodzące w społeczeństwie. Członkowie The Beatles zaczynali swoją karierę jako „grzeczni" chłopcy w garniturach, a kończyli w 1970 r. jako długowłosi krytycy kultury zachodniej. Przemiany te docierały także, ale z wielkim opóźnieniem, do krajów Europy Wschodniej za żelazną kurtynę. Tamtejsze władze traktowały je nieufnie, jako zagrożenie dla młodzieży socjalistycznej ze strony „zgniłego" Zachodu.

The Beatles podczas koncertu w Londynie. Pierwszy album grupy wydany w 1963 r. dał początek beatlemanii, czyli olbrzymiej popularności brytyjskiego zespołu.

▪ *fotografia, Londyn, 1965 r.*

? Które z wymienionych grup muzycznych istnieją do dziś?

i odrzucenie dotychczasowych wartości zbiegły się z żądaniami pełnej tolerancji dla części nieakceptowanych dotąd społecznie postaw i zjawisk, takich jak odmienne orientacje seksualne czy zażywanie narkotyków.

RUCHY KONTESTATORSKIE

Kwestionowanie norm życia społecznego doprowadziło do powstania nieformalnych grup młodzieżowych – **subkultur**, w których obowiązywały zwyczaje odmienne od przyjętych przez ogół społeczeństwa. W latach 60. szczególnie popularny stał się ruch hipisowski. **Hipisi**, określani także mianem dzieci kwiatów, buntowali się przeciwko normom funkcjonującym w świecie dorosłych. Negowali konsumpcyjny (nadmiernie skupiony na zdobywaniu dóbr materialnych) styl życia i obowiązek pracy zarobkowej, a także podważali sens władzy politycznej i prawo do stosowania przez nią przemocy. Krytycznie oceniali istniejącą hierarchię społeczną oraz instytucję małżeństwa. Alternatywą miała być **kontrkultura**, odrzucająca wartości, normy i wzorce zachowań kultury oficjalnej. Jako zdeklarowani **pacyfiści**, hipisi potępiali zbrojenia i udział Amerykanów w wojnie w Wietnamie. Nie prowadzili jednak działalności politycznej. Preferowali życie w niewielkich wspólnotach – komunach, propagowali wolną miłość oraz picie alkoholu i zażywanie narkotyków.

Hipisi noszący długie włosy i niekonwencjonalne kolorowe stroje oraz biżuterię upodabniali się wyglądem do rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej. Ich znakiem rozpoznawczym była „pacyfa", czyli symbol pokoju.

▪ *fotografia, USA, lata 60. XX w.*

Elementy tej subkultury szybko się upowszechniły, szczególnie wśród młodzieży. Kultura hipisowska stała się inspiracją dla nowych trendów w muzyce rockowej, sztuce, nauce i myśli społecznej. Z tradycji tej wywodzą się muzycy tacy jak Jimi Hendrix [czyt.: dżimi henriks] i Janis Joplin [czyt.: dżenis dżoplin], a także zespoły Led Zeppelin [czyt.: zeplin] czy Jethro Tull [czyt.: dżetro tal]. Do legendy przeszedł **festiwal w Woodstock** [czyt.: ludstok], który odbył się w **1969 r.** pod hasłem *Pokój, miłość i szczęście*.

Festiwal w Woodstock odbył się między 15 a 18 sierpnia 1969 r. w miejscowości Bethel w stanie Nowy Jork w USA. Był to jeden z największych zlotów młodzieży w latach 60. XX w. Występujących na scenie artystów słuchało ok. 400 tys. osób.

▪ *fotografia, Woodstock, VIII 1969 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Popart

W latach 60. XX w. w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych rozwinął się prąd artystyczny zwany popartem (z ang. *popular art* – 'sztuka popularna'). W powojennej kulturze świata zachodniego popart był zjawiskiem oryginalnym, na którego powstanie wpływ miały materialistyczny charakter cywilizacji i jej główne atrybuty, takie jak reklamy i przedmioty codziennego (często jednorazowego) użytku. Twórców tego nurtu fascynował również fenomen popkultury, którą wyznaczały gwiazdy kina, rocka i polityki. Popartowi artyści korzystali z konwencji surrealistycznej lub naturalistycznej. Za króla popartu uważany jest Amerykanin Andy Warhol [czyt.: endi łorhol]. Treścią swoich prac uczynił on produkty konsumpcyjne i codziennego użytku.

? Jakie czynniki miały wpływ na powstanie popartu?

Andy Warhol na tle swoich prac, które często zawierały elementy zaczerpnięte z komiksów, filmów animowanych oraz ogłoszeń. Artysta pochodził z rodziny greckokatolickich Łemków, emigrantów z wioski Miková na Słowacji.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 1983 r.*

W połowie lat 70. w muzyce młodzieżowej popularny stał się hard rock. Głównymi przedstawicielami tego nurtu były zespoły Deep Purple [czyt.: dip parpl] oraz Black Sabbath [czyt.: blek sabat]. Powstawały wówczas także pierwsze grupy kontestujące kulturę hipisów. Ich następcy, znacznie radykalniej odrzucający dotychczasowy porządek świata, stali się prekursorami **punk rocka** [czyt.: pank roka], który w 1976 r., w okresie głębokiego kryzysu gospodarczego, zdobył popularność na Wyspach Brytyjskich. Nowym hasłem młodzieży było wówczas sformułowanie z piosenki zespołu Sex Pistols *No future* (z ang. 'bez przyszłości').

BUNTY STUDENCKIE

Szczytowe nasilenie buntów młodzieżowych przypadło na koniec lat 60. XX w. Młodzi ludzie ulegali wówczas wpływom ideologii anarchistycznej lub lewackiej, czyli skrajnie lewicowej, a za swoich idoli uważali komunistycznych rewolucjonistów, takich jak Ernesto Che Guevara czy Mao Zedong. Protestowali przeciwko dotychczasowym normom społecznym, wyzyskowi w kapitalizmie i konsumpcyjnemu stylowi życia. Sprzeciw budziły też ciągnąca się latami wojna w Wietnamie, bezrobocie czy widoczny szczególnie w USA problem nierówności rasowych.

Do największych zamieszek doszło w **maju 1968 r.** na uniwersytetach francuskich. Młodzież zażądała zmian systemu oświaty, do których zaliczały się m.in. większy udział młodych w zarządzaniu uczelnią, zniesienie opłat za studia wyższe i reforma systemu oceniania. Głośno wzywano też do ustąpienia dotychczasowych polityków, a zwłaszcza prezydenta de Gaulle'a. W zorganizowanej w Paryżu demonstracji oprócz studentów wzięli udział także robotnicy, co podniosło liczbę protestujących do kilkuset tysięcy. Francja pogrążyła się w kilkutygodniowym strajku powszechnym. Uczestniczyło w nim łącznie 10 mln osób. Na ulicach Paryża wzniesiono barykady, dochodziło też do ostrych starć z policją. Wówczas de Gaulle zagroził wprowadzeniem stanu wyjątkowego i użyciem wojska. Sytuacja została załagodzona, a nowe wybory przyniosły zwycięstwo partii prezydenta i porażkę lewicy.

Przykład Paryża podziałał także na inne kraje. Strajki wybuchały na uniwersytetach w RFN, we Włoszech i w Szwecji. Pomimo mniejszej skali skutki protestów były podobne. Choć zamieszki ostatecznie stłumiono, cele rewolty

TERRORYZM POLITYCZNY

Ruchy młodzieżowe zaczęły stopniowo zanikać na początku lat 70. Zainicjowane przez nie zmiany nie zadowoliły jednak części najbardziej radykalnych grup marzących m.in. o wprowadzeniu w państwach Zachodu komunizmu na wzór chiński. W tych skrajnych kręgach powstawały lewackie organizacje terrorystyczne, częściowo inspirowane i wspierane przez kraje bloku wschodniego. W RFN utworzono **Frakcję Czerwonej Armii** (niem. *Rote Armee Fraktion*, czyt.: armi frakcją – **RAF**), zwaną też od nazwisk liderów **grupą Baader–Meinhof** [czyt.: bader majnhof]. Oskarżała ona władze RFN o kontynuowanie faszystowskiego modelu władzy i zasłynęła przeprowadzeniem szeregu akcji terrorystycznych, takich jak napady na banki, ataki na komisariaty policji czy jednostki NATO, porwania polityków i biznesmenów, a nawet zamachy na obiekty cywilne. We Włoszech działalność terrorystyczną prowadziły **Czerwone Brygady**, które porwały i zamordowały włoskiego premiera Alda Moro, a we Francji w latach 70. i 80. działała **Action Directe** (czyt.: ak**sją** di**rekt**, Akcja Bezpośrednia). Równocześnie dawały o sobie znać także neofaszystowskie organizacje terrorystyczne. Podczas zorganizowanego przez jedną z nich zamachu na dworzec kolejowy we włoskiej Bolonii w sierpniu 1980 r. śmierć poniosło ponad 80 przypadkowych osób, w tym dzieci. W latach 80. organizacje terrorystyczne zostały ostatecznie rozbite, a ich liderzy zginęli lub trafili do więzienia.

List gończy za członkami RAF wydany przez niemiecką policję.

Logo Frakcji Czerwonej Armii

? Jakie lewackie organizacje terrorystyczne działały w Europie w latach 70. i 80.?

studenckiej zostały osiągnięte. Miejsce wartości konserwatywnych (podporządkowanie religii, hierarchii i władzy) zajęły w społeczeństwie **idee liberalne** lub **lewicowe** (**feminizm**, pacyfizm, wyzwolenie seksualne i ekologia). Z czasem część przywódców demonstracji studenckich z maja 1968 r. doszła do wysokich stanowisk państwowych. Nie wyparli się poglądów, które głosili w młodości, choć chcieli je realizować już w znacznie mniej radykalnej formie. Nielicznych natomiast nie usatysfakcjonowały ostrożne i wyważone zmiany. Zaczęli zakładać lewackie organizacje terrorystyczne.

W drugiej połowie lat 70. i w latach 80. na Zachodzie pojawiły się nowe zjawiska społeczne – pokolenie młodych, wielkomiejskich profesjonalistów zapatrzone w swój indywidualny sukces (ang. *yuppies*, czyt.: japis) oraz „nowy konserwatyzm", głoszący tradycyjne ideały kapitalistyczne, czyli wolność, przedsiębiorczość i nieingerencję państwa w gospodarkę.

RUCHY FEMINISTYCZNE

II wojna światowa przyczyniła się do zmiany roli kobiet w zachodnim społeczeństwie. Podczas gdy mężczyźni zostali zmobilizowani do walki lub przebywali w obozach jenieckich bądź koncentracyjnych, kobiety zajęły ich miejsce na stanowiskach pracy, aby utrzymać produkcję na potrzeby frontu. Ta sytuacja pozwoliła kobietom dostrzec swoje znaczenie w życiu publicznym i dążyć do pełnego równouprawnienia. Po zakończeniu wojny bezskutecznie próbowano przywrócić dawne zwyczaje, zmiany

okazały się jednak nieodwracalne, czego dowodem było przyznanie w 1944 r. praw wyborczych obywatelkom Francji, a rok później Włoszkom.

Przemiany społeczne w latach 60. sprawiły, że coraz częściej poruszano także kwestie obyczajowe. W 1962 r. wprowadzono na rynek pigułkę antykoncepcyjną, a niedługo później w poszczególnych krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych zalegalizowano aborcję. Wywołało to tzw. **rewolucję seksualną (obyczajową)**, polegającą na upowszechnieniu się wolnych związków, które zastępowały tradycyjne małżeństwa. Wzrosło zainteresowanie sprawami ludzkiej płciowości i zwiększyła się tolerancja dla nagości. Rewolucja seksualna zachwiała tradycyjnym modelem rodziny i przyczyniła do wzrostu wzrost liczby rozwodów.

Czołową postacią **ruchu feministycznego** w USA, domagającego się zrównania kobiet w prawach politycznych i społecznych, stała się **Betty Friedan** [czyt.: beti friden], która w swojej twórczości krytykowała tradycyjne role przypisywane kobietom.

WALKA Z SEGREGACJĄ RASOWĄ

Choć niewolnictwo w Stanach Zjednoczonych zostało zniesione podczas wojny secesyjnej, czarnoskóra ludność wciąż doświadczała dyskryminacji. W wielu stanach na głębokim Południu USA obowiązywały zasady segregacji rasowej. **Afroamerykanie** uczęszczali do osobnych szkół, korzystali z innych niż biali miejsc w autobusach czy restauracjach, a nawet z odrębnych toalet publicznych. W niektórych stanach nielegalne było również zawieranie mieszanych małżeństw. Te praktyki wynikały z nacechowanego **rasizmem** stosunku do mieszkających w kraju mniejszości. Na Południu działał także założony po wojnie secesyjnej **Ku-Klux-Klan** [czyt.: ku klaks klen], czyli rasistowska organizacja sprzeciwiająca się równouprawnieniu kolorowych obywateli USA. Członkowie grupy stosowali terror (m.in. pobicia, lincze, podpalenia) nie tylko wobec czarnoskórych, lecz także białych zwolenników równouprawnienia oraz katolików i Żydów.

W latach 50. XX w. na czele ruchu walczącego o prawa dla Afroamerykanów stanął pastor **Martin Luther King** [czyt.: luse kin]. Zainspirowany działaniami Mahatmy Gandhiego, propagował pokojowe demonstracje oraz obywatelskie nieposłuszeństwo jako metody walki z rasizmem. Z jego inicjatywy organizowano akcje protestacyjne, takie jak zajmowanie miejsc oficjalnie przeznaczonych dla białych czy wielkie marsze. W 1955 r. w stolicy stanu Alabama, Montgomery, czarnoskóra działaczka na rzecz praw człowieka Rosa Parks [czyt.: roza paks] odmówiła ustąpienia miejsca białemu

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARTIN LUTHER KING (1929–1968)

Amerykański pastor Kościoła baptystycznego oraz działacz na rzecz równouprawnienia i zniesienia dyskryminacji rasowej. Ukończył studia na Uniwersytecie Bostońskim i obronił doktorat z teologii. W latach 1955–1956 stał na czele akcji bojkotu autobusów miejskich, dążącej do zniesienia segregacji rasowej w środkach komunikacji publicznej. Był zwolennikiem taktyki *sit-in*, polegającej na zajmowaniu przez Afroamerykanów miejsc zarezerwowanych dla białych w lokalach publicznych. Do realizacji swoich haseł pozyskał administrację prezydenta USA J.F. Kennedy'ego. W 1963 r. pokierował marszem na Waszyngton, który okazał się przełomowym wydarzeniem w walce o równe prawa dla czarnoskórych obywateli USA. W 1964 r. odebrał Pokojową Nagrodę Nobla za całokształt swojej działalności. W kwietniu 1968 r. w miejscowości Memphis [czyt.: memfis] został zamordowany przez białego przeciwnika równouprawnienia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MAM MARZENIE

28 sierpnia 1963 r., po zakończeniu marszu na Waszyngton, Martin Luther King wygłosił historyczne przemówienie, w którym wzywał do zniesienia dyskryminacji rasowej w USA.

Sto lat temu wielki Amerykanin, pod którego cieniem dziś stoimy, podpisał Proklamację Emancypacji [przemówienie zostało wygłoszone pod pomnikiem Abrahama Lincolna, czyt. : linkolna – przyp. red.]. *Ten ważny dekret stał się światłem nadziei milionów murzyńskich niewolników, którzy spalali się w płomieniach miażdżącej niesprawiedliwości.* [...] *Ale sto lat później Murzyn wciąż nie jest wolny; sto lat później życie Murzyna wciąż jest niestety paraliżowane przez kajdany segregacji i łańcuchy dyskryminacji; sto lat później Murzyn żyje na samotnej wyspie biedy pośrodku ogromnego oceanu materialnego dobrobytu* [...].

Kiedy twórcy naszej republiki pisali wspaniałe słowa naszej Konstytucji oraz Deklaracji niepodległości, podpisali obietnicę, której podlega każdy Amerykanin. Ten zapis był obietnicą, że wszyscy ludzie, tak, czarni tak samo jak biali, będą mieli zagwarantowane niezbywalne prawa do życia, wolności oraz dążenia do szczęścia. Dziś jest oczywiste, że Ameryka nie dotrzymała tej obietnicy [...]. *To upalne lato uzasadnionego niezadowolenia Murzynów nie przeminie, póki nie nastanie orzeźwiająca jesień wolności i równości. Rok 1963 nie jest końcem, ale początkiem. A ci, którzy mają nadzieję, że Murzyn potrzebuje tylko wypuścić parę z ust i teraz będzie zadowolony, będą mieli nieprzyjemną pobudkę, jeśli naród powróci do swych spraw jak zwykle. Nie będzie też odpoczynku ani spokoju w Ameryce, póki Murzynowi nie przyzna się praw obywatelskich.* [...] *Ale jest coś, co muszę powiedzieć moim ludziom, którzy stoją na ciepłym progu prowadzącym do pałacu sprawiedliwości. W procesie uzyskiwania naszego prawowitego miejsca musimy być niewinni bezprawnych czynów. Pozwólmy sobie nie szukać zaspokojenia naszego pragnienia wolności w piciu z filiżanki goryczy i nienawiści. Musimy zawsze prowadzić naszą walkę na najwyższym poziomie godności i dyscypliny. Nie możemy pozwolić, by nasz twórczy proces przerodził się w fizyczną przemoc.* [...]

Mam marzenie, że pewnego dnia na czerwonych wzgórzach Georgii synowie byłych niewolników i synowie ich właścicieli będą mogli usiąść razem przy stole braterstwa.

Mam marzenie, że pewnego dnia nawet stan Mississippi, stan upalny od gorąca niesprawiedliwości, upalny od gorąca ucisku będzie przekształcony w oazę wolności i sprawiedliwości.

Mam marzenie, że czwórka moich małych dzieci będzie pewnego dnia żyła w kraju, gdzie nie będą osądzane po kolorze ich skóry, ale po istocie ich osobowości. Mam dziś marzenie! [...]

To nasza nadzieja. To jest wiara, z którą wrócę na Południe. [...]

Z tą wiarą będziemy zdolni do wspólnego działania, do wspólnej modlitwy, do wspólnej walki, do pójścia razem do więzienia, do wspólnego stanięcia w obronie wolności, wiedząc, że pewnego dnia będziemy wolni. [...]

Jeśli Ameryka ma być wielkim narodem, to musi stać się prawdą.

Źródło: http://www.przemowienia.pl/inne/przemowienia_slawnych/martin_luther_king_-_i_have_a_dream_waszyngton_1963_.html [dostęp: 28.02.2022].

? 1. Wyjaśnij, jakie przyczyny organizowania masowych demonstracji podawał M.L. King.

2. Oceń zaproponowane przez autora tekstu metody walki o poprawę sytuacji czarnoskórej ludności.

mężczyźnie i przeniesienia się na tylne siedzenie w autobusie. Było to złamanie obowiązującej zasady segregacji rasowej. Kobieta została aresztowana, co zapoczątkowało protesty czarnoskórej ludności i roczny bojkot środków komunikacji miejskiej, w których były wyznaczone oddzielne miejsca dla osób czarnoskórych. Ostatecznie Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznał segregację za niekonstytucyjną. W 1963 r. z inicjatywy Kinga odbyła się demonstracja pod hasłem równouprawnienia dla Afroamerykanów. W **marszu na Waszyngton** uczestniczyło ok. 200 tys. osób. W trakcie tego wydarzenia pastor King wygłosił swoje słynne

WARTO WIEDZIEĆ

Radykalne ugrupowania afroamerykańskie

Nie wszyscy czarnoskórzy działacze na rzecz praw obywatelskich przyjęli pokojowe metody głoszone przez pastora Kinga. Do podjęcia bardziej drastycznych kroków nawoływał m.in. lider Narodu Islamu – Malcolm X [czyt.: malkom eks]. Głosił on wyższość Afroamerykanów nad białymi ludźmi i konieczność odseparowania od siebie obu grup. Uważał, że do osiągnięcia swoich celów czarni mieszkańcy USA powinni stosować wszystkie dostępne środki, w tym ataki terrorystyczne. Innymi radykalnymi ugrupowaniami tego okresu były działające w drugiej połowie lat 60. Czarne Pantery czy ruch Black Power (czyt.: blek pałer – 'czarna siła'). Choć akceptowały one użycie przemocy jako jedną z form samoobrony, to negowały rasistowskie założenia Narodu Islamu. Ruchy te kładły też duży nacisk na działania mające pomóc społeczności afroamerykańskiej żyjącej w skrajnym ubóstwie.

? Jakie radykalne ruchy na rzecz praw obywatelskich działały w Stanach Zjednoczonych w latach 60.?

Tommie Smith i John Carlos [czyt.: tomi smif i dżon karlos], amerykańscy lekkoatleci, podczas igrzysk olimpijskich w Meksyku stanęli na podium zawodów. Gdy wykonywano hymn USA, wznieśli w górę zaciśnięte pięści w czarnych rękawiczkach w geście solidarności z ruchem Black Power.

▪ *fotografia, Meksyk, 1968 r.*

przemówienie, opatrzone później tytułem *Mam marzenie* (ang. *I have a dream*).

Kwestie praw obywatelskich podejmowali też politycy z Partii Demokratycznej, m.in. prezydenci Kennedy oraz Johnson. Władze USA, które obawiały się wybuchu zamieszek o charakterze rasowym, w **1964 r.** wprowadziły prawa znoszące segregację rasową na terenie całego kraju. Zapewniono m.in. równy dostęp do szkół czy środków komunikacji. W tym samym roku Martin Luther King otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.

PRZEMIANY W KOŚCIELE KATOLICKIM

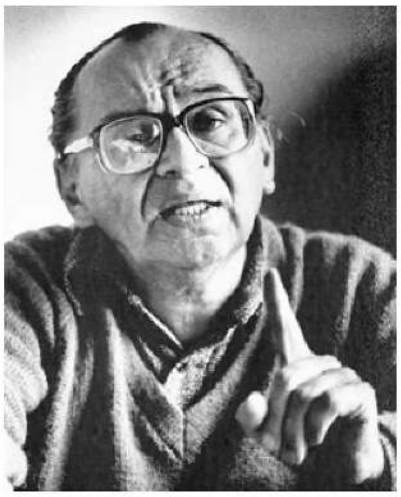
Postępujący w latach 60. wzrost dobrobytu, w połączeniu z rewolucją obyczajową, sprawił, że zachodnie społeczeństwa zaczęły odchodzić od regularnego uczestnictwa w życiu religijnym. Znacząca rola Kościoła katolickiego w Europie słabła. Aby zatrzymać ten proces, w **1962 r.** papież **Jan XXIII** zwołał **Sobór Watykański II**. Obrady soboru zakończyły się w 1965 r., już po śmierci Jana XXIII, za pontyfikatu **Pawła VI**. W Kościele katolickim wprowadzono szereg zmian – zamiast łaciny w liturgii zaczęto stosować języki narodowe, a kapłani odprawiali nabożeństwa, stojąc twarzą do wiernych, planowano także w większej mierze uwzględniać głos świeckich. Rozpoczęły się rozmowy z innymi Kościołami. W rezultacie porozumienia zawartego między katolickim papieżem a prawosławnym patriarchą Konstantynopola oba Kościoły cofnęły ekskomuniki nałożone na siebie w 1054 r. Podjęto także dialog z wyznawcami judaizmu i islamu. Mimo tych działań proces odchodzenia od religii trwał, w podobnym stopniu także

WARTO WIEDZIEĆ

Teologia wyzwolenia

Po przejęciu władzy na Kubie przez Fidela Castro w 1959 r. tendencje lewicowe zaczęły zdobywać coraz większą popularność w rządzonych przez skorumpowane junty wojskowe państwach Ameryki Południowej. Hasła sprawiedliwości społecznej, utożsamiane z naukami Chrystusa, zyskiwały duży posłuch wśród biednych społeczeństw chrześcijańskich. Nastroje te sprawiły, że po Soborze Watykańskim II w krajach latynoamerykańskich zaczęła powstawać teologia wyzwolenia, czyli ruch będący połączeniem społecznej nauki Kościoła katolickiego z lewicową aktywnością polityczną i walką klas. Jezus był postrzegany jako wyzwoliciel, który przywraca sprawiedliwość – często przedstawiano go z karabinem na ramieniu. Do wyznawców tego nurtu należała również część księży i biskupów z Ameryki Południowej. Podczas pielgrzymki do Meksyku w 1979 r. papież Jan Paweł II skrytykował teologię wyzwolenia i uznał, iż ukazywanie Jezusa jako polityka i rewolucjonisty jest niezgodne z nauczaniem Kościoła.

? Do jakich wartości odwoływali się twórcy teologii wyzwolenia?

Gustavo Gutiérrez [czyt.: gustawo gutjeres] to dominikanin z Peru oraz filozof i teolog. Uznaje się go za jednego z twórców teologii wyzwolenia, która powstała na skutek wieloletniej pracy zakonnika z najuboższymi mieszkańcami Ameryki Łacińskiej.

▪ *fotografia, Europa, 7 IX 1984 r.*

w Kościołach protestanckich. Doprowadziło to do zjawiska **laicyzacji**, czyli ograniczenia wpływów religii i duchownych na życie społeczno-polityczne. Do wyjątków należało tylko kilka państw, w tym Polska, gdzie Kościół katolicki, wspierający opozycję w walce z władzą komunistyczną, miał silne poparcie społeczeństwa.

Po II wojnie światowej poszczególne Kościoły katolickie zaczęły dążyć do osiągnięcia porozumienia. Do tego nurtu, zwanego **ruchem ekumenicznym**, przystąpiły w Europie Kościoły prawosławne, luterańskie, anglikańskie, kalwińskie i starokatolickie. Z ich inicjatywy podczas zjazdu w Amsterdamie w 1948 r. powołano Światową Radę Kościołów, która objęła Kościoły nieuznające zwierzchnictwa papieża. Po Soborze Watykańskim II Kościół katolicki nawiązał dialog ze Światową Radą Kościołów, nie zdecydował się jednak na przystąpienie do zrzeszenia.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jaki wpływ na zachodnie społeczeństwa miała rewolucja obyczajowa.
2. Scharakteryzuj ruch hipisowski.
3. Określ podłoże buntów studenckich, które wybuchły na Zachodzie w latach 60. XX w.
4. Opisz metody walki z rasizmem, jakie stosowali amerykańscy działacze na rzecz praw obywatelskich w latach 60. i 70.
5. Zdecyduj, czy Sobór Watykański II był przełomowym wydarzeniem w historii Kościoła katolickiego. Swoją odpowiedź uzasadnij.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Jarniewicz, *All you need is love. Sceny z życia kontrkultury*, Kraków 2016.
I. Rusinowa, *Martin Luther King Jr. 1929–1968*, Warszawa 2014.

Podsumowanie rozdziału III
Świat podczas zimnej wojny

1 Powojenny podział świata

1. Podczas II wojny światowej zginęło ponad 50 mln ludzi. Po jej zakończeniu doszło do kryzysu gospodarczego i niedoborów żywności. Wiele osób musiało się też zmierzyć z bezdomnością oraz problemami psychicznymi.
2. Na konferencji w Poczdamie w połowie 1945 r. przywódcy Wielkiej Trójki ustalili m.in. zasadę „czterech D" wobec Niemiec, ich podział na cztery strefy wpływów oraz spłatę reparacji. W lutym 1947 r. w Paryżu podpisano traktaty pokojowe z pięcioma państwami satelickimi Niemiec.
3. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy prowadził procesy w sprawach najważniejszych niemieckich zbrodniarzy wojennych. Wielu zostało skazanych na śmierć lub długoletnie więzienie. Postępowania sądowe toczyły się także w poszczególnych krajach. Zbrodnie japońskie rozpatrywał Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu.
4. Na mocy podpisanej 26 czerwca 1945 r. Karty Narodów Zjednoczonych powstała ONZ. Jej zadaniem jest utrzymanie pokoju i współpracy między państwami. W 1948 r. ONZ uchwaliła Powszechną deklarację praw człowieka.

2 Rozpad koalicji antyhitlerowskiej

1. Po II wojnie na świecie powstał dwubiegunowy układ sił, zdominowany przez nowe mocarstwa: USA i ZSRS.
2. ZSRS inkorporował państwa bałtyckie. W sferze sowieckich wpływów znalazły się też Rumunia, Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Węgry i wschodnie Niemcy, gdzie siłą narzucono rządy lokalnych komunistów.
3. Na Zachodzie obawiano się ekspansjonistycznej polityki ZSRS. W 1947 r. USA ogłosiły doktrynę Trumana, która zakładała wsparcie krajów zagrożonych przez komunistów. Rozpoczęła się zimna wojna.
4. W 1947 r. Stany Zjednoczone przedstawiły program pomocy w odbudowie zrujnowanych gospodarek państw europejskich (plan Marshalla). Pod naciskami ZSRS odrzuciły go państwa bloku wschodniego.
5. W 1947 r. w Szklarskiej Porębie powołano Kominform. Zdecydowano, że w krajach zależnych od ZSRS należy wprowadzić taki sam ustrój. W 1949 r. utworzono RWPG. Poza wpływami sowieckimi pozostała komunistyczna Jugosławia.

3 Początki zimnej wojny

1. Po wojnie Niemcy oraz Berlin, znajdujący się w sektorze sowieckim, podzielono na cztery strefy okupacyjne. Nadzór nad nimi sprawowała Sojusznicza Rada Kontroli.
2. W 1947 r. wbrew początkowym ustaleniom USA i Wielka Brytania połączyły swoje strefy okupacyjne na terenie Niemiec oraz wprowadziły wspólną markę niemiecką. W odpowiedzi Stalin zarządził blokadę Berlina, która trwała od czerwca 1948 r. do maja 1949 r.
3. Jesienią 1949 r. z zachodnich stref okupacyjnych powstała RFN, a ZSRS utworzył NRD.
4. W czerwcu 1953 r. wojska sowieckie krwawo stłumiły powstanie w Berlinie, spowodowane trudną sytuacją gospodarczą w NRD.
5. W obawie przed wojną atomową i agresją ZSRS w 1949 r. państwa zachodnie podpisały układ, na mocy którego powstało NATO. Reakcją krajów bloku wschodniego było zawarcie Układu Warszawskiego w 1955 r.
6. Masowe ucieczki z NRD do RFN skłoniły komunistów do zbudowania w 1961 r. muru berlińskiego, co wywołało kolejny kryzys. Mur przeszedł do historii jako symbol zimnej wojny.

4 Blok wschodni po śmierci Stalina

1. Po śmierci Stalina w 1953 r. nastąpiło stopniowe złagodzenie terroru w ZSRS i państwach komunistycznych. Władzę objął Nikita Chruszczow, który w lutym 1956 r. potępił politykę i kult jednostki Stalina. Doprowadziło to do tymczasowego odprężenia w stosunkach z Zachodem.
2. Prezydent USA Dwight Eisenhower dążył do unikania konfliktów zbrojnych. Stworzył doktrynę, która zakładała ekonomiczne i militarne wsparcie dla krajów Bliskiego Wschodu. Celem było powstrzymanie rozprzestrzeniania się komunizmu poza strefą wpływów ZSRS.
3. Na Węgrzech rządy przejął Imre Nagy. Nowy premier ograniczył represje i zaczął wprowadzać demokratyczne reformy, przez co został odsunięty od władzy. Wywołało to powstanie (23 października 1956 r.), stłumione przez ZSRS.
4. Alexander Dubček podjął próby liberalizacji ustroju komunistycznego w Czechosłowacji. Doprowadziło to w 1968 r. do interwencji wojsk Układu Warszawskiego, w tym PRL.
5. 4 października 1957 r. ZSRS umieścił na orbicie pierwszego sztucznego satelitę – Sputnika.

5 Daleki Wschód po II wojnie światowej

1. 1 października 1949 r. po długiej wojnie domowej proklamowano komunistyczną Chińską Republikę Ludową. Wspierany przez USA rząd Czang Kaj-szeka przeniósł się na Tajwan.
2. Po umocnieniu władzy Mao Zedong przystąpił do wprowadzania radykalnych reform. Prześladowano osoby uważane za przeciwników maoizmu i zlikwidowano własność prywatną.
3. W 1958 r. rozpoczęto politykę Wielkiego Skoku, mającą przekształcić Chiny z kraju rolniczego w przemysłowy. W rzeczywistości wywołała ona kryzys i klęskę głodu. W 1966 r. Mao zainicjował rewolucję kulturalną, która przyniosła masowe prześladowania rzekomych przeciwników reżimu.
4. W okupowanej przez USA Japonii wprowadzono monarchię parlamentarną. W 1951 r. kraj odzyskał niepodległość i wszedł w fazę gwałtownego rozwoju gospodarczego, szczególnie w dziedzinie nowoczesnych technologii.
5. Po II wojnie światowej Korea została podzielona na komunistyczną północ i wspierane przez USA południe. 25 czerwca 1950 r. KRLD najechała Republikę Korei. W jej obronę zaangażowały się siły ONZ, natomiast komunistów wsparły Chiny i lotnictwo sowieckie. Walki zakończył rozejm w Panmundżomie zawarty w 1953 r.

6 Dekolonizacja Afryki i Azji

1. Niepowodzenia mocarstw kolonialnych podczas II wojny rozbudziły wśród narodów Azji aspiracje niepodległościowe. Metropolie stopniowo traciły kontrolę nad tymi terenami.
2. W 1946 r. wybuchła pierwsza wojna indochińska między Francją a Demokratyczną Republiką Wietnamu. Po klęsce Francuzów w 1954 r. powstały: Wietnam Północny (wspierany przez komunistów), Wietnam Południowy, Laos i Kambodża.
3. W brytyjskich Indiach Mahatma Gandhi propagował taktykę biernego oporu w celu uzyskania niepodległości. Równocześnie działała tam Liga Muzułmańska. W 1947 r. na skutek podziału kolonii brytyjskiej powstały dwa niepodległe państwa: Indie i Pakistan.
4. W 1954 r. wybuchło antyfrancuskie powstanie w Algierii. Po latach brutalnych walk kraj ten w 1962 r. uzyskał niepodległość.
5. W 1960 r., nazywanym Rokiem Afryki, niepodległość ogłosiło 17 państw tego kontynentu. Wytyczone przez dawnych kolonizatorów granice nie uwzględniały jednak naturalnych podziałów narodowościowych. To powodowało liczne konflikty między nowo powstałymi państwami, w których rządy miały zwykle charakter dyktatorski.

7 Konflikty na Bliskim Wschodzie

1. W maju 1948 r. w Palestynie powstało żydowskie państwo Izrael, które rok później stoczyło z Arabami zwycięską wojnę o niepodległość. Pierwszym premierem Izraela został Dawid Ben Gurion.
2. W 1956 r. wybuchł kryzys sueski. Pod pretekstem ochrony Kanału w Egipcie wylądowały wojska brytyjskie i francuskie, jednak Chruszczow, wspierający przywódcę Egiptu gen. Nasera, zmusił je do ustąpienia, grożąc wojną nuklearną.
3. Dzięki zwycięstwom w 1967 r. (wojna sześciodniowa) i 1973 r. (wojna Jom Kippur) terytorium Izraela powiększyło się kosztem sąsiadów. Serię konfliktów zakończyło porozumienie w Camp David w 1978 r., w którym funkcję mediatora pełnił prezydent USA Jimmy Carter.
4. W 1964 r. powstała OWP na czele z Jasirem Arafatem. Palestyńczycy, stosujący głównie metody terrorystyczne, chcieli zniszczyć Izrael i utworzyć własne państwo. Ich działania doprowadziły w 1993 r. do powstania Autonomii Palestyńskiej, wydzielonej z terenów Izraela.
5. W 1979 r. w Iranie muzułmańscy fundamentaliści przeprowadzili rewolucję. Po obaleniu proamerykańskiego szacha Mohammada Rezy władzę zdobył ajatollah Chomejni, który wprowadził ustrój teokratyczny. W latach 1980–1988 Iran toczył wyniszczającą wojnę z sąsiednim Irakiem.

8 Zimna wojna w latach 60. i 70.

1. W październiku 1962 r. doszło do kryzysu kubańskiego. Po przejęciu władzy na wyspie przez Fidela Castro ZSRS próbował umieścić tam pociski z głowicami atomowymi, czemu sprzeciwił się prezydent USA John F. Kennedy. Wobec groźby wybuchu III wojny światowej Nikita Chruszczow usunął rakiety z Kuby.
2. W 1964 r. USA w ramach polityki powstrzymywania komunizmu wzięły udział w wojnie między Wietnamem Północnym i Południowym. Interwencja okazała się porażką. Wojska amerykańskie wycofano w 1973 r., a kraje Półwyspu Indochińskiego zostały zdominowane przez komunistów.
3. W latach 70. ZSRS rozszerzył swoje wpływy w krajach Ameryki Środkowej, Azji i Afryki, w których zaczął zakładać swoje bazy wojskowe.
4. Rządy Leonida Breżniewa w ZSRS przyniosły odprężenie w relacjach z krajami Zachodu. Podpisano wówczas m.in. układy rozbrojeniowe SALT I i SALT II.
5. Ważnym elementem zimnej wojny był wyścig kosmiczny. ZSRS jako pierwszy wysłał człowieka na orbitę ziemską w 1961 r., a w 1969 r. Amerykanie przeprowadzili pierwsze załogowe lądowanie na Księżycu.

9 USA i Europa Zachodnia podczas zimnej wojny

1. W latach 70. upadły ostatnie dyktatury w zachodniej Europie. W 1974 r. w wyniku rewolucji goździków wprowadzono demokrację w Portugalii, a w Grecji obalono rządy czarnych pułkowników. Po śmierci gen. Franco Hiszpania została monarchią parlamentarną.
2. Aby zyskać na znaczeniu w świecie, kraje zachodniej Europy dążyły do integracji. Powstały m.in. OEEC, Unia Zachodnioeuropejska, Rada Europy, a w 1951 r. z inicjatywy Roberta Schumana powołano EWWiS. Przyjęto również Europejską Konwencję Praw Człowieka.
3. W 1957 r. utworzono EWG i Euratom. W państwach członkowskich wprowadzono unię celną. Współpraca gospodarcza zacieśniła integrację polityczną – w latach 70. powołano Radę Europejską oraz Parlament Europejski.
4. Zaangażowanie w wojnę w Wietnamie przyniosło Stanom Zjednoczonym duże straty finansowe, militarne i wizerunkowe. Wojna doprowadziła do znacznych podziałów w amerykańskim społeczeństwie, podważyła również autorytet USA w NATO. Amerykanie ograniczyli swoje zaangażowanie w światowe konflikty, co rozpoczęło okres polityki détente, czyli odprężenia w stosunkach międzynarodowych.

10 Przemiany społeczne i kulturowe

1. W latach 60. i 70. na Zachodzie doszło do rewolucji obyczajowej. Rozwinęły się liczne ruchy kontestatorskie, z których szczególnie silny był pacyfistyczny ruch hipisowski w USA. Na zachodzie Europy studenci protestowali przeciwko konserwatywnym wartościom. Popularne stały się idee liberalne i lewicowe.
2. Przejęcie męskich ról przez kobiety w czasie wojen światowych wpłynęło na rozwój ruchów feministycznych. Feministki domagały się równości płci w sprawach politycznych i społecznych. Doszło do rewolucji seksualnej, która zrywała z tradycyjnym modelem rodziny.
3. W latach 50. Afroamerykanie wciąż doświadczali dyskryminacji ze względu na kolor skóry. Do pokojowych protestów i obywatelskiego nieposłuszeństwa wzywał Martin Luther King. Organizowano liczne marsze i akcje protestacyjne, a niektóre radykalne ugrupowania uciekały się do terroryzmu. W 1964 r. w USA zniesiono segregację rasową.
4. W 1962 r. papież Jan XXIII zwołał Sobór Watykański II, który miał powstrzymać odpływ wiernych z Kościoła katolickiego. Wprowadzono zmiany w liturgii, rozwinął się też ruch na rzecz pojednania między wyznaniami.

Data	Wydarzenie
26 VI 1945 r.	podpisanie Karty Narodów Zjednoczonych
17 VII–2 VIII 1945 r.	konferencja w Poczdamie
12 III 1947 r.	ogłoszenie doktryny Trumana
VI 1947 r.	ogłoszenie planu Marshalla
1947 r.	powstanie Indii i Pakistanu
V 1948 r.	powstanie państwa Izrael
24 VI 1948–12 V 1949 r.	blokada Berlina
I 1949 r.	utworzenie RWPG
4 IV 1949 r.	powstanie NATO
IX 1949 r.	utworzenie RFN
1 X 1949 r.	powstanie Chińskiej Republiki Ludowej
X 1949 r.	utworzenie NRD
25 VI 1950–VII 1953 r.	wojna koreańska
1952 r.	utworzenie EWWiS
1955 r.	powstanie Układu Warszawskiego
II 1956 r.	XX Zjazd KPZS, wygłoszenie tajnego referatu Chruszczowa
23 X 1956 r.	początek powstania węgierskiego
1957 r.	utworzenie EWG i Euratomu
4 X 1957 r.	umieszczenie Sputnika na orbicie
1958 r.	początek polityki Wielkiego Skoku w Chinach
1960 r.	Rok Afryki
13 VIII 1961 r.	rozpoczęcie budowy muru berlińskiego
15–28 X 1962 r.	kryzys kubański
1966 r.	początek rewolucji kulturalnej w Chinach
1967 r.	wojna sześciodniowa
1968 r.	Praska Wiosna
1969 r.	lądowanie amerykańskiego statku Apollo 11 na Księżycu
1972 r.	podpisanie układu SALT I
I 1973 r.	zawieszenie broni w Paryżu, wycofanie wojsk USA z Wietnamu
1973 r.	wojna Jom Kippur
1979 r.	rewolucja islamska w Iranie

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Rysunek satyryczny

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór, odwołując się do elementów graficznych rysunku.

W czasie kryzysu berlińskiego ukazanego na ilustracji

A. utworzono most powietrzny.

B. utworzono Układ Warszawski.

C. rozpoczęto budowę muru berlińskiego.

D. wprowadzono doktrynę Breżniewa.

Wskazówki:

a) Zwróć uwagę na charakterystyczne szczegóły ilustracji, które pomogą Ci zlokalizować ukazane wydarzenie w czasie. Ilustracja przedstawia wielkiego niedźwiedzia, obejmującego swoimi zakrwawionymi łapami cały Berlin. Zwierzę to, które ma na głowie również czerwoną gwiazdę, symbolizuje ZSRS. Po II wojnie światowej Niemcy były podzielone pomiędzy zwycięskie mocarstwa, a sam Berlin, również podzielony, znajdował się w całości na terytorium okupowanym przez Sowietów. Stalin chciał jednak przejąć kontrolę nad pozostałą częścią miasta.

b) Dwa wydarzenia w historii określa się mianem kryzysu berlińskiego. Zaszły one w latach 1948–1949 i 1961. Na ilustracji widać trzy flagi: Wielkiej Brytanii, Francji i Stanów Zjednoczonych. W 1961 r. zachodni Berlin nie był już podzielony na trzy odrębne strefy wpływów. Wskazuje to, że ilustracja powstała w czasie pierwszego kryzysu berlińskiego.

c) Odpowiedź na zamkniętą część pytania wymaga wykorzystania wiedzy własnej. Układ Warszawski powstał w 1955 r., mur berliński w czasie II kryzysu berlińskiego, a doktrynę Breżniewa wprowadzono w 1968 r. Poprawna jest odpowiedź A. Uzasadnij ją, odwołując się do argumentów ustalonych przez Ciebie podczas analizy źródła.

Odpowiedź:

A. utworzono most powietrzny.

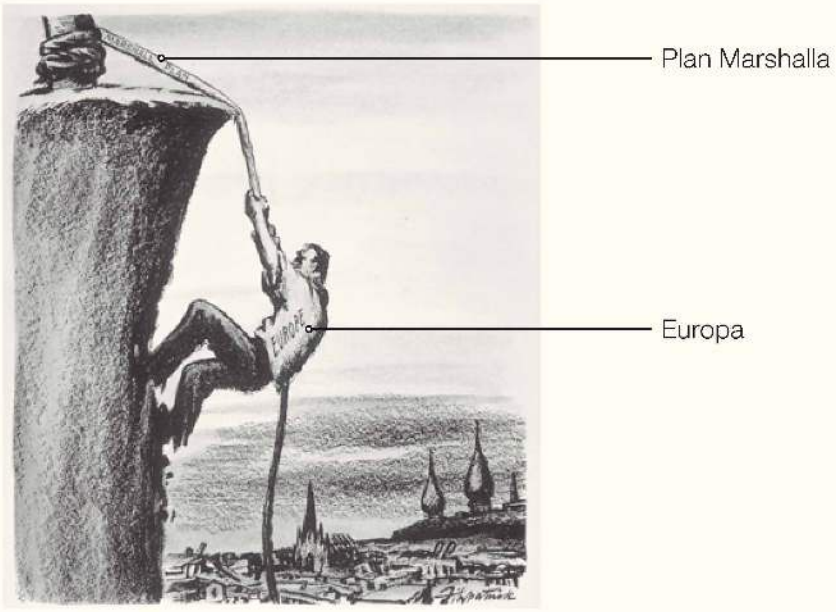
Przykładowe uzasadnienie:

Na ilustracji przedstawiono niedźwiedzia, symbol ZSRS, który swoimi łapami próbuje odciąć Berlin od dostaw i pomocy z Zachodu. Miasto na rysunku nadal jest podzielone na amerykańską, brytyjską i francuską strefę wpływów, co wskazuje na pierwszy kryzys berliński. W jego trakcie utworzono specjalny most powietrzny, dzięki któremu dostarczano niezbędne zaopatrzenie z zachodnich stref okupacyjnych.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Rysunek satyryczny *Droga powrotna***

Wyjaśnij główne przesłanie rysunku, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

2 **Źródło. Fragment dokumentu**

Układające się Strony,
potwierdzając ponownie swoje dążenie do stworzenia systemu bezpieczeństwa zbiorowego w Europie, [...]
uwzględniając jednocześnie sytuację, jaka powstała w Europie w wyniku ratyfikacji układów paryskich, przewidujących utworzenie nowego ugrupowania wojennego w postaci „Unii zachodnioeuropejskiej" z udziałem remilitaryzowanych Niemiec Zachodnich i ich włączeniem do bloku północno-atlantyckiego, co wzmaga niebezpieczeństwo nowej wojny i stwarza groźbę dla bezpieczeństwa narodowego państw miłujących pokój, [...]
postanowiły zawrzeć niniejszy Układ [...].

Źródło: *Układ* [..], [w:] isap.sejm.gov.pl [dostęp: 23.11.2021].

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę układu powstałego na mocy zacytowanego dokumentu.

b) Podaj bezpośrednią przyczynę powstania tego układu zawartą w cytowanym fragmencie.

3 **Źródło. Fragment dokumentu**

Po pierwsze, po bolszewicku potępić i wykorzenić kult jednostki, tak obcy duchowi marksizmu-leninizmu i nie dający się pogodzić z zasadami kierownictwa partyjnego i normami życia partyjnego, zwalczać nieubłaganie wszelkie próby wskrzeszenia go w tej czy innej postaci. Przywrócić i konsekwentnie realizować w całej naszej pracy ideologicznej najważniejsze tezy nauki marksizmu-leninizmu o ludzie jako twórcy historii, twórcy wszystkich materialnych i duchownych dóbr ludzkości, o decydującej roli partii marksistowskiej w rewolucyjnej walce o przeobrażenie społeczeństwa, o zwycięstwo komunizmu.

Źródło: W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 451.

Rozstrzygnij, któremu z przywódców ZSRS można przypisać fragment zacytowany w źródle. Podaj jego nazwisko i uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło 1. Fragmenty nagrań radiowych

Uwaga, uwaga! „Tu mówi Imre Nagy, premier rządu [...]. Dzisiaj w godzinach rannych oddziały radzieckie zaatakowały naszą stolicę, z oczywistym zamiarem obalenia demokratycznego rządu [...]. Nasze oddziały walczą. Rząd pozostał na miejscu! Donoszę o tym społeczeństwu kraju, jak również światowej opinii publicznej!" [...]
Prosimy o zbrojną pomoc [...]. Walczymy z przygniatającym przeciwnikiem, który może i wkrótce zniszczy i naszą radiostację. Będziemy dalej walczyć w partyzantce. Możliwe, że nie usłyszycie już więcej naszych wiadomości.

Źródło 2. Fragment dokumentu

[...] kierownictwo KPZR kilkukrotnie zwracało się bezpośrednio i listownie [...], ale wysiłki te nie przynosiły rezultatu, a Dubczek ukrywał nawet niektóre rozmowy z tow. Breżniewem przed członkami Prezydium. [...]
Trudna decyzja wkroczenia wojsk 5 państw socjalistycznych była koniecznością, podyktowaną zarówno naszym internacjonalistycznym obowiązkiem wobec sprawy socjalizmu [...], jak i naszym narodowym interesem, bezpieczeństwem i spokojem naszego i przyszłych pokoleń. Wkroczenie jednostek Układu Warszawskiego pokrzyżowało plany imperialistów.

Źródło: J. Kochanowski, *Pytania do przeszłości. Dzieje najnowsze po 1939 roku*, Warszawa 1999, s. 111–112, 140–141.

Rozstrzygnij, które ze źródeł odnosi się do wydarzeń wcześniejszych. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

5 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Na podstawie posiadanych danych generał [...], odpowiedzialny w sztabie MacArthura za wywiad, uznał, iż wojska chińskie, które mogą stawić czoła siłom [...] w listopadzie, nie mogą liczyć więcej niż 100 tys. ludzi, gdyż większej liczby żołnierzy nie da się wykarmić. Po części miał rację, zaplecze logistyczne chińskich wojsk było wystarczające tylko dla takiej liczby ludzi – w rzeczywistości jednak siły chińskie były trzy i pół razy liczniejsze, gdyż Mao zdecydował, iż jeśli część żołnierzy pierwszego i drugiego rzutu umrze z głodu, to jest to cena, którą warto zapłacić za zaskoczenie Amerykanów.

Źródło: M. Kuczyński, *Gorące lata zimnej wojny 1945–1965*, Warszawa 2015, s. 86–87.

Rozstrzygnij, czy działania przedstawione w źródle 1. dotyczą tej samej wojny, która została opisana w źródle 2. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

6 Źródło. Karykatura amerykańska

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór, odwołując się do elementów graficznych karykatury.

Karykatura dotyczy

A. pierwszego kryzysu berlińskiego.
B. wojny w Wietnamie.
C. kryzysu kubańskiego.
D. wojny w Afganistanie.

7 Źródło. Mapa

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór.

Mapa przedstawia obszar zajmowany przez Izrael

A. przed wybuchem kryzysu sueskiego.
B. między zakończeniem kryzysu sueskiego a wybuchem wojny sześciodniowej.
C. między zakończeniem wojny sześciodniowej a wybuchem wojny Jom Kippur.
D. po porozumieniu w Oslo.

▪ *Mieszkańcy oraz stoczniowcy zebrani przed Stocznią Gdańską im. Lenina w sierpniu 1980 r.*

IV

POLSKA POD WŁADZĄ KOMUNISTÓW

1 Początki rządów komunistów
2 Opór wobec nowej władzy
3 Powojenna odbudowa kraju
4 Stalinizm w Polsce
5 Odwilż i polski Październik
6 Rządy Gomułki
7 Rządy Gierka
8 Początki opozycji demokratycznej
9 Powstanie NSZZ „Solidarność”
10 Stan wojenny

1 POCZĄTKI RZĄDÓW KOMUNISTÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie mniejszości zamieszkiwały II Rzeczpospolitą?
2. Jaki charakter miały stosunki polsko-sowieckie w latach 1939–1945?

NOWE GRANICE

Granice powojennej Polski ukształtowały się w wyniku postanowień Wielkiej Trójki z Teheranu, Jałty i Poczdamu (więcej zob. s. 160–161). **Kresy Wschodnie** wraz z ważnymi dla polskości miastami Lwów i Wilno zostały włączone do ZSRS. Tym samym Polska utraciła na rzecz Sowietów 178 tys. km^2 dawnej powierzchni państwa (ponad 45% przedwojennego terytorium). Granica wschodnia została ustalona według wyznaczonej po I wojnie światowej **linii Curzona**. Usankcjonowano ją **układem polsko-sowieckim** z **16 sierpnia 1945 r.** Jej korekta nastąpiła w 1951 r., kiedy to Polska została zmuszona do przekazania wschodniemu sąsiadowi bogatego w węgiel kamienny powiatu hrubieszowskiego, a w zamian otrzymała teren Ustrzyk Dolnych z wyczerpanymi już zasobami ropy naftowej. Ustalono także ostateczny podział terytorium **Prus Wschodnich**. Polsce przyznano **Warmię** i **Mazury**, zaś

SPÓR O GRANICĘ POLSKO-CZECHOSŁOWACKĄ

Wraz z zakończeniem II wojny światowej zmiany wprowadzone podczas konferencji monachijskiej straciły swoją ważność, a południowa granica Polski wróciła do stanu z września 1938 r., czyli do linii wyznaczonej przez Radę Ambasadorów w 1920 r. W kolejnych miesiącach między Polską a Czechosłowacją doszło do ostrego sporu o ziemie graniczne, obejmujące Kotlinę Kłodzką oraz powiaty: prudnicki, głubczycki, raciborski i kozielski. Polska zaproponowała oddanie części spornych terenów w zamian za Zaolzie. Czechosłowacja nie przyjęła jednak tej oferty i obie strony stanęły w obliczu groźby konfliktu zbrojnego. Zdaniem Józefa Stalina zaistniała sytuacja źle wpływała na międzynarodowy wizerunek państw komunistycznych, dlatego dyktator zalecił pokojowe rozwiązanie sporu. W marcu 1947 r. pod naciskiem Moskwy doszło do zawarcia układu o przyjaźni między Polską a Czechosłowacją. Kwestie graniczne nie zostały jednak uregulowane aż do podpisania układu w 1958 r. Polakom nie udało się odzyskać Zaolzia.

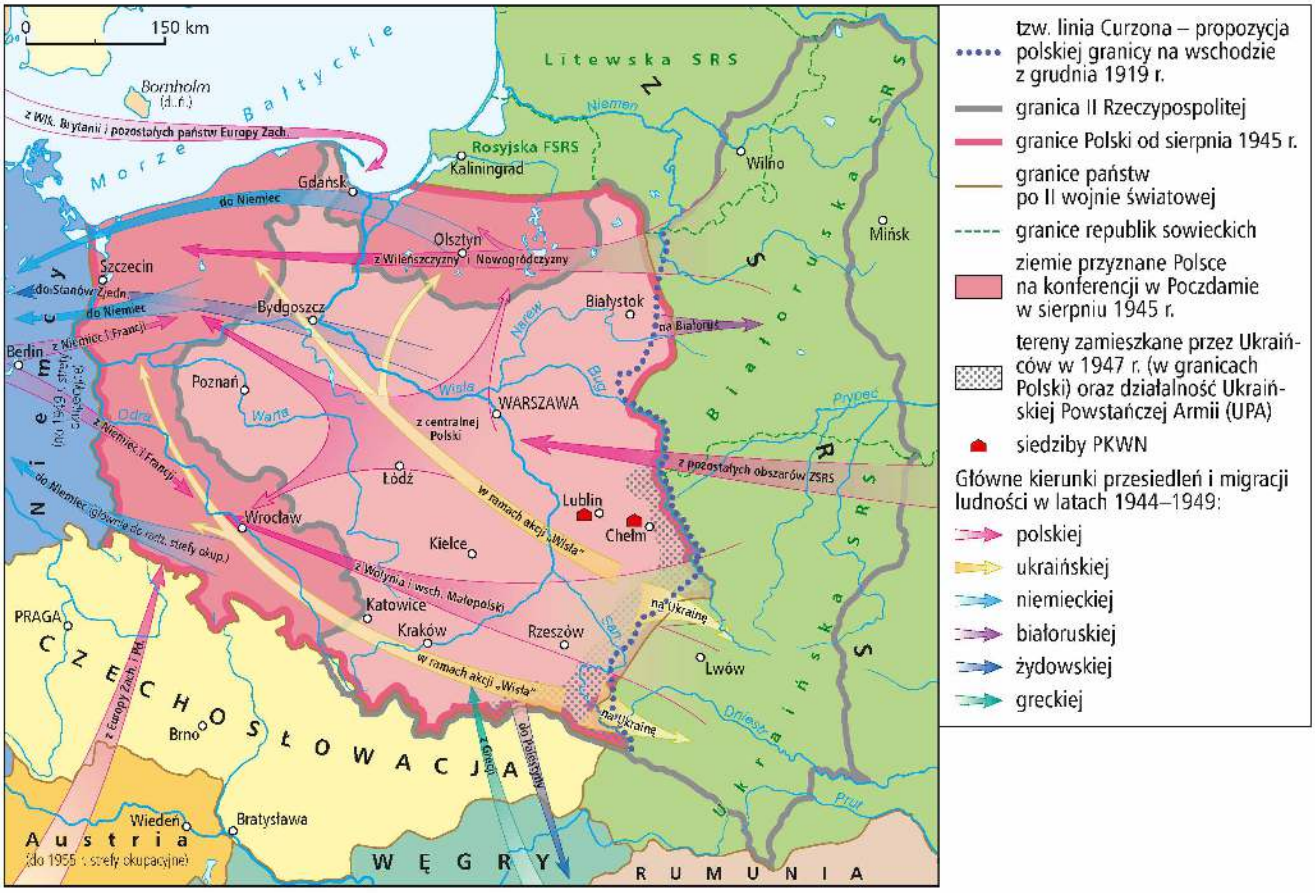

Edvard Beneš [1], prezydent Czechosłowacji w latach 1935–1938, potem na uchodźstwie 1940–1945 oraz ponownie w kraju 1945–1948, na spotkaniu z gen. Sikorskim [2]. Pomimo prób współpracy między obydwoma krajami spory z przeszłości nie pozwalały na porozumienie.

▪ *fotografia, Londyn, lata 40. XX w.*

? Jaki obszar ówczesnej Czechosłowacji został włączony do państwa polskiego w 1938 r.?

POLSKA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

1. Wskaż tereny, które Polska straciła, oraz tereny, które zyskała po II wojnie światowej.
2. Wymień, jakie narodowości opuściły Polskę tuż po II wojnie światowej.

ZSRS zajął **Królewiec** i tereny na północ od linii Braniewo–Bartoszyce–Gołdap.

Podczas konferencji w Poczdamie uzgodniono również kształt polskiej granicy zachodniej. Przedstawiciele Wielkiej Trójki zdecydowali, iż do Polski zostaną przyłączone tereny na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej: **Górny** i **Dolny Śląsk**, **Pomorze z Gdańskiem**, **Warmia** i **Mazury**, a także **ziemia lubuska**. Liczące ok. 104 tys. km^2 obszary, nazwane przez propagandę komunistyczną **Ziemiami Odzyskanymi**, zostały odebrane Niemcom jako rekompensata za straty wojenne. Rejony te miały duży potencjał ekonomiczny, były jednak bardzo mocno zniszczone przez działania wojenne i rabunkową politykę Armii Czerwonej. Dodatkowo Polska uzyskała szeroki dostęp do Morza Bałtyckiego. Po wojnie miało nastąpić całkowite wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski do Niemiec. Potwierdzenie granicy zostało natomiast odłożone do chwili zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami. W ten sposób zarówno państwa zachodnie, jak i ZSRS odsunęły w czasie podjęcie ostatecznej decyzji dotyczącej przyszłości Niemiec, co sprawiło, że kwestia polskiej granicy zachodniej wciąż pozostawała nieuregulowana. Sprawa ta została ostatecznie rozwiązana dopiero poprzez zawarcie układu z NRD w **1950 r.** oraz układu z RFN w **1970 r.** W sumie obszar Polski zmniejszył się z ok. 388 tys. km^2 do ok. 312 tys. km^2.

PRZESIEDLENIA LUDNOŚCI

W latach 1945–1947 na mocy porozumienia z Moskwą doszło do wysiedlenia z Polski do ZSRS ok. 500 tys. Ukraińców, 36 tys. Białorusinów i kilkunastu tysięcy Litwinów. Jednocześnie następowało przesiedlanie Polaków z Kresów Wschodnich. Polacy i Żydzi, którzy mogli

udokumentować obywatelstwo polskie sprzed wojny, mieli prawo wybrać przynależność państwową i miejsce zamieszkania w Polsce lub w Związku Sowieckim.

Po wojnie z tzw. Ziem Odzyskanych, czyli dawnych terenów Niemiec włączonych do Polski, wysiedlono ok. 3 mln Niemców. Miało to zabezpieczyć w przyszłości kraj przed ewentualnymi roszczeniami terytorialnymi Niemiec. Na podstawie ustaleń z Poczdamu mieli oni być przesiedlani do brytyjskiej i sowieckiej strefy okupacyjnej. Na Ziemie Odzyskane sprowadzano z kolei obywateli polskich z obszaru ZSRS, **reemigrantów** z Francji, Jugosławii, dawnych więźniów obozów koncentracyjnych oraz osoby powracające z robót przymusowych. Na zachodzie kraju osiedlali się również mieszkańcy województw centralnych. W ramach **akcji „Wisła"** przesiedlono tam też ludność ukraińską z południowo-wschodnich terenów Polski, a także Łemków i Bojków zamieszkujących Beskidy i Bieszczady. Ponadto do kraju powróciło ponad 100 tys. żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie.

Do Polski przybyło również ok. 1,5 mln tzw. **repatriantów** z Kresów Wschodnich. Wśród nich byli uczeni z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie oraz kadra naukowa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Ci pierwsi współtworzyli Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, drudzy zaś zasilili grono profesorskie powstającego Uniwersytetu Wrocławskiego. Naukowcy Politechniki Lwowskiej weszli po wojnie w skład kadry Politechniki Śląskiej w Gliwicach i Politechniki Gdańskiej.

Struktura narodowościowa Polski w 1931 i 1954 r.

Narodowości	1931 r. (dane w %)	1954 r. (dane w %)
Polacy	68,9	97,6
Ukraińcy	13,9	0,6
Żydzi	8,6	0,3
Białorusini	3,1	0,6
Niemcy	2,3	0,7
Inni	3,2	0,2

Przybycie repatriantów ze Wschodu na Ziemie Odzyskane. Najwięcej ludności dotarło na te tereny latem i jesienią 1945 r. oraz wiosną kolejnego roku.

▪ *fotografia, Polska, 1945 r.*

W tym okresie podzielono także zbiory Ossolineum. Część z nich trafiła ze Lwowa do Wrocławia już w 1946 r.

W wyniku wojny i ruchów migracyjnych Polska stała się krajem prawie całkowicie jednorodnym narodowościowo. Ludność **autochtoniczna** zamieszkująca obszary Śląska, Kaszub, a także Warmii i Mazur była traktowana przez nowe władze jak ludność niemiecka. Sprawiło to, że często decydowała się ona na wyjazd do Niemiec i odchodziła od polskości. Po 1945 r. do Polski wróciło też ok. 150 tys. Żydów, którzy podczas wojny schronili się w ZSRS. Większa część z nich wkrótce jednak wyemigrowała z kraju, gdyż nadal spotykała się z niechęcią i antysemityzmem.

REPRESJE NOWYCH WŁADZ

Główną rolę w powojennej Polsce odgrywała **Polska Partia Robotnicza (PPR)**, która ze względu na niewielkie poparcie społeczne starała się utrzymać przy władzy za pomocą aparatu terroru. Pod nadzorem **Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP)**, ze Stanisławem Radkiewiczem na czele, zaczęły powstawać na różnych szczeblach administracji Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego. Ich zadaniem było zwalczanie opozycji, w tym także ugrupowań partyzanckich, które nie chciały zgodzić się na działania komunistów i podejmowały z nimi walkę zbrojną. Prześladowano również przedwojennych urzędników, bogatych chłopów i inteligencję. Ponadto do pilnowania

AKCJA „WISŁA"

Ukraińcy aresztowani przez żołnierzy Wojska Polskiego podczas akcji „Wisła". W trakcie operacji zatrzymano ok. 3 tys. rzeczywistych i domniemanych członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), którzy zostali osiedleni w obozie pracy w Jaworznie.

▪ *fotografia, Bieszczady, 1946 r.*

Sprawujący władzę w Polsce komuniści dążyli do rozwiązania kwestii mniejszości ukraińskiej. Operacja ta została przeprowadzona pod pretekstem likwidacji zaplecza dla działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), która po wojnie kontynuowała walkę o utworzenie własnego państwa. Napadała na posterunki wojskowe i milicyjne oraz starała się powstrzymać wywózkę ludności ukraińskiej do ZSRS. Działania UPA były jednak skierowane także przeciwko cywilom, co prowadziło do akcji odwetowych. W 1947 r., podczas wizytacji wojsk w Bieszczadach, w zasadzce zorganizowanej przez UPA zginął gen. Karol Świerczewski. Wydarzenie to stało się pretekstem do przeprowadzenia akcji „Wisła", podczas której na Ziemie Odzyskane wysiedlono ponad 140 tys. osób. Akcja „Wisła" rozpoczęła się 28 kwietnia 1947 r. i trwała do końca lipca tego roku. Objęła również mieszkających w Beskidzie Niskim i Bieszczadach Łemków i Bojków, którzy nie mieli zbyt wiele wspólnego z działaniami ukraińskiej partyzantki. Za realizację akcji odpowiedzialny był gen. Stefan Mossor. Udział w niej wzięły oddziały Wojska Polskiego i Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Rozpoczęto przymusowe przesiedlanie ludności ze wsi i z osad południowo-wschodniego pasa przygranicznego na Ziemie Odzyskane: Pomorze, Warmię, Mazury i Dolny Śląsk. Podczas tych działań zginęło ok. 1,5 tys. Ukraińców. Akcja miała na celu doprowadzenie do rozproszenia i polonizacji mniejszości ukraińskiej.

? W jakim celu przeprowadzono akcję „Wisła"?

porządku i wprowadzania nowych rządów powołano **Milicję Obywatelską** (**MO**). W MBP dużą rolę odgrywali oddelegowani tam członkowie NKWD, którzy dzięki doświadczeniu z okresu przedwojennego pełnili funkcję doradczą. Osoby podejrzane o działalność przeciwko nowej władzy były często bezprawnie aresztowane, poddawane torturom, za pomocą których wymuszano na nich przyznanie się do winy. W szybkich procesach skazywano ludzi na wieloletnie więzienia, a nawet śmierć. Czasem organizowano też procesy pokazowe, dotyczące zazwyczaj osób znanych i uważanych za szczególnie niebezpieczne dla władzy.

Ponadto rozwijano cały system propagandy, mającej na celu gloryfikowanie sukcesów PPR, propagowanie ideologii komunistycznej, ale także podsycanie wrogości wobec osób niechętnych władzy. Oprócz PPR pod koniec wojny istniały również inne partie, które były jednak ugrupowaniami satelickimi w stosunku do komunistów: Stronnictwo Demokratyczne (SD), Polska Partia Socjalistyczna (PPS) i Stronnictwo Ludowe (SL).

W kraju szybko postępowało ograniczanie swobód obywatelskich. W listopadzie 1945 r. Krajowa Rada Narodowa powołała Komisję Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. Przeciwników władzy komunistycznej kierowano do obozów pracy przymusowej na podstawie decyzji administracyjnych. W lutym 1946 r. utworzono Najwyższy Trybunał Narodowy. Instytucja ta była odpowiedzialna za sądzenie osób, które władze

WARTO WIEDZIEĆ

Pogrom kielecki

4 lipca 1946 r. w Kielcach doszło do serii napaści na ludność żydowską, która wróciła do miasta po zakończeniu wojny. Niektórzy udali się do swoich domostw, inni natomiast planowali wyemigrować do Palestyny i czasowo skupili się w siedzibie Komitetu Żydowskiego. W tym czasie w mieście zaczęto opowiadać o porywaniu przez Żydów dzieci i mordach rytualnych. Pretekstem do pogromu było zaginięcie chłopca Henryka Błaszczyka, rzekomo uprowadzonego i przetrzymywanego przez Żydów. W rzeczywistości chłopiec pojechał samowolnie do sąsiedniej wsi i w obawie przed konsekwencjami zmyślił historię o porwaniu.

Mieszkańcy Kielc zebrali się przed siedzibą komitetu, zaczęli rzucać w okna kamieniami i dobijać się do drzwi. Wtargnęli do środka razem z funkcjonariuszami Milicji Obywatelskiej (MO), Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) i żandarmerii. Mimo działań sił porządkowych nie udało się opanować wzburzonego tłumu, który bił i obrzucał Żydów kamieniami także w innych częściach miasta. Dochodziło do morderstw, pobić i rabunków. W sumie 42 osoby poniosły śmierć, a ponad 40 zostało rannych. Trudno dziś ocenić, czy pogrom kielecki był prowokacją, czy też efektem spontanicznego wybuchu wrogości wobec Żydów. Jego konsekwencją stał się wyjazd z Polski ok. 60 tys. Żydów, którzy udali się do alianckich obozów przesiedleńczych w Niemczech.

Tablica upamiętniająca Żydów zamordowanych podczas pogromu kieleckiego. Została ona zamontowana w 1990 r. z inicjatywy przewodniczącego NSZZ „Solidarność" Lecha Wałęsy.

▪ *fotografia współczesna, Kielce*

? Jakie były przyczyny pogromu kieleckiego?

uznały za winne klęski wrześniowej, zdrajców narodu polskiego lub za zbrodniarzy hitlerowskich. W 1946 r. powołano także Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, zajmujący się kontrolowaniem i weryfikacją wszelkich publikacji prasowych, książkowych, telewizyjnych, radiowych, widowisk teatralnych, filmów, wystaw i pokazów, czyli szeroko zakrojoną cenzurą.

PRZEJĘCIE WŁADZY W PAŃSTWIE

28 czerwca 1945 r. doszło do ostatecznego ustalenia warunków powstania **Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej** (**TRJN**). W jego skład weszło tylko trzech polityków, którzy nie byli związani z Moskwą. Należeli do nich Stanisław Mikołajczyk jako wicepremier i minister rolnictwa, Władysław Kiernik i Czesław Wycech. Premierem rządu został **Edward Osóbka-Morawski**, zaś wicepremierem – **Władysław Gomułka**. Niedługo potem, 5 lipca, TRJN został uznany przez mocarstwa zachodnie – cofnęły one przy tym poparcie dla rządu polskiego na uchodźstwie. W reakcji na powołanie TRJN 1 lipca 1945 r. rozwiązała się **Rada Jedności Narodowej**, która opublikowała jednocześnie deklarację nazywaną **testamentem Polski Walczącej**. Zapowiedziała w niej dalszą walkę o demokratyczne państwo. Komuniści nie mieli jednak zamiaru zaakceptować przedwojennych ugrupowań politycznych i blokowali wszelkie próby wznowienia działalności tych partii. W sierpniu 1945 r. zostało założone **Polskie Stronnictwo Ludowe** (**PSL**), któremu władza

TEKST ŹRÓDŁOWY

TESTAMENT POLSKI WALCZĄCEJ

Odezwa programowa Rady Jedności Narodowej do narodu polskiego, nazywana testamentem Polski Walczącej, została wydana 1 lipca 1945 r. Dokument autorstwa Jerzego Brauna jest uznawany za ostatni manifest Polskiego Państwa Podziemnego.

Koniec wojny z Niemcami zastał Polskę w sytuacji niesłychanie trudnej, a nawet tragicznej. Gdy inne narody, zwłaszcza zachodnie – po zlikwidowaniu okupacji niemieckiej odzyskały rzeczywistą wolność i mogły przystąpić samodzielnie do urządzania sobie życia – Polska w wyniku wojny, w której poniosła największe ofiary, znalazła się pod nową okupacją, z rządem narzuconym przez ościenne mocarstwo i bez wyraźnych widoków na pomoc swych sojuszników zachodnich.

W tym stanie rzeczy polityka nieustępliwości wobec uchwał krymskich [Jałta leży na Krymie], *prowadzona przez Rząd Polski w Londynie, zaczęła się rozmijać z faktami dokonanymi, stworzonymi przez Rosję w kraju. Szczególnie konferencja w Moskwie i wynikły z niej kompromis między grupą Mikołajczyka i kilkoma polskimi działaczami demokratycznymi a Komitetem Lubelskim stworzyły warunki, z którymi Polska Walcząca musi się liczyć.*

Z chwilą powstania nowego Rządu i uznania go przez mocarstwa zachodnie, kończy się dla nas możliwość legalnej walki konspiracyjnej, opartej o uznawany powszechnie Rząd w Londynie, a powstaje problem jawnej walki stronnictw demokratycznych w Polsce o cele narodu i o swe programy. W tej jawnej walce Polska Podziemna nie chce stwarzać trudności ludziom dobrej woli, którzy znaleźli się w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej. Nie chce też ona krępować poszczególnych stronnictw w wyborze drogi linii taktycznej, którą w tej walce pójść będą chciały czy musiały. Na sesji w dniu 1 lipca br. (1945) wszystkie stronnictwa demokratyczne Polski Podziemnej reprezentowane w Radzie Jedności Narodowej, powzięły jednomyślnie uchwałę rozwiązania Rady i podania tego faktu do wiadomości kraju i zagranicy.

Zdobywając się na ten krok samozaparcia, Rada Jedności Narodowej daje raz jeszcze dowód najwyższej dobrej woli, podobnie jak w deklaracji z dnia 22 lutego br. (1945) o podjęciu rozmów pruszkowskich.

Nie chcąc podsycać nadal w społeczeństwie polskim ducha konspiracji, otwierając przed stronnictwami demokratycznymi drogę jawnej współpracy z Rządem i walki o swe cele z przyłbicą otwartą, RJN nie kryje przed narodem polskim swych obaw, czy próba ta nie skończy się nowym rozczarowaniem i katastrofą na skutek niedotrzymania obietnic przez kontrahentów. Stronnictwa RJN mają pod tym względem okrutne doświadczenia. Dopóki na terenie Polski znajdują się wojska sowieckie i NKWD, obawy te nie przestaną być aktualne. Jeszcze raz jednak w dziejach Polska chce być tym, który sam przestrzegając w polityce zasad uczciwości i prawdy, chce wierzyć również w uczciwość innych rządów i narodów.

Decyzja rozwiązania się Rady nie oznacza duchowej kapitulacji Narodu. Cele, które postawiły sobie stronnictwa Polski Walczącej, są nadal niezmienione. Wyrażamy głębokie przekonanie, że stronnictwa Polski Walczącej są nadal niezmienione. Wyrażamy głębokie przekonanie, że stronnictwa te nie ustaną w walce, aż zrealizowany zostanie ich wspólny postulat pełnej suwerenności Polski i ich dążenie do rzeczywistej demokracji w państwie polskim i w stosunkach międzynarodowych.

Źródło: M. Gałęzowski, *Testament Polski Walczącej. Ostatnie przesłanie Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2015, s. 16–17.

? 1. Odpowiedz, jak RJN oceniała sytuację międzynarodową Polski w powojennej Europie.
2. Wyjaśnij, jakie były przesłanki samorozwiązania RJN.

zezwoliła na działanie jako niezależnemu ruchowi chłopskiemu. Prezesem zrzeszenia został Wincenty Witos, a po jego śmierci jesienią tego roku przywództwo przejął **Stanisław Mikołajczyk**. PSL bardzo szybko stało się najliczniejszym ugrupowaniem zrzeszającym siły niechętne PPR. Na początku 1946 r. liczyło już ponad pół miliona członków.

PRZEJĘCIE WŁADZY PRZEZ KOMUNISTÓW

Komuniści przez wiele lat za datę początku swoich rządów w Polsce uważali 22 lipca 1944 r., czyli moment ogłoszenia Manifestu PKWN w Chełmie. Jednak proces przejmowania przez nich władzy rozpoczął się dużo wcześniej i to nie w Polsce, lecz w Moskwie. Niemal od wybuchu wojny z III Rzeszą władze sowieckie pracowały nad stworzeniem zależnych od ZSRS struktur, które przejęłyby rządy w powojennej Polsce. Chwilowa współpraca z władzami w Londynie dała komunistom jedynie czas na odpowiednie przygotowania.

5 I 1942

Przerzucona z ZSRS grupa inicjatywna utworzyła na ziemiach polskich Polską Partię Robotniczą.

Podpisanie przez TRJN porozumienia o granicy z ZSRS 16 VIII 1945 r.

4–11 II 1945

W Jałcie przedstawiciele trzech mocarstw podjęli decyzję o tym, że w Polsce ma powstać Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN), złożony z przedstawicieli rządu emigracyjnego i władz komunistycznych.

21 VI 1945

Został utworzony TRJN na czele z Edwardem Osóbką-Morawskim, którego zastępcami byli Władysław Gomułka i Stanisław Mikołajczyk. Międzynarodowa społeczność uznała TRJN za jedynego reprezentanta narodu polskiego.

5 VII 1945

Wielka Brytania i USA cofnęły poparcie dla polskiego rządu emigracyjnego w Londynie.

30 VI 1946

Referendum „3 x tak", którego sfałszowany wynik miał legitymizować rządy komunistów i stał się orężem do walki z opozycją.

19 I 1947

Wybory do Sejmu Ustawodawczego, które w wyniku fałszerstw przyniosły zdecydowane zwycięstwo stworzonemu przez komunistów Blokowi Demokratycznemu.

Wanda Wasilewska była polską i sowiecką działaczką komunistyczną. Kierowała ZPP oraz współorganizowała Wojsko Polskie. W czasie wojny zamieszkała w ZSRS.

Uroczysta przysięga żołnierzy 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki 15 VII 1943 r.

1 III 1943

W Moskwie został utworzony Związek Patriotów Polskich na czele z Wandą Wasilewską, w którego skład weszli polscy komuniści mieszkający w ZSRS.

V 1943

W Sielcach nad Oką rozpoczęto formowanie 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki – polskiego wojska podporządkowanego władzom sowieckim.

31 XII 1943/1 I 1944

Powołano w Warszawie zdominowaną przez komunistów Krajową Radę Narodową, która zaczęła uzurpować sobie prawo reprezentowania polskiego społeczeństwa.

31 XII 1944

Krajowa Rada Narodowa powołała Rząd Tymczasowy, będący w rzeczywistości przedłużeniem PKWN.

MANIFEST
i pierwsze dekrety Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

DEKRET

MANIFEST
Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

21 VII 1944

W Moskwie powstał Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – marionetkowy rząd złożony z polskich komunistów. Swój manifest ogłosił dzień później w Chełmie.

Stanisław Mikołajczyk w 1945 r. zdecydował się na powrót do kraju i wejście w skład TRJN. Potępił też nieprzejednaną postawę władz emigracyjnych i bratobójcze walki.

21 X 1947

Stanisław Mikołajczyk, zagrożony aresztowaniem, potajemnie uciekł z Polski; komuniści rozbili opozycję z PSL.

15–21 XII 1948

Z połączenia PPR oraz PPS powstała Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR).

REFERENDUM LUDOWE

Rosnące poparcie dla PSL sprawiło, iż partia rządząca w obawie przed niekorzystnym dla siebie wynikiem i utratą władzy chciała odsunąć datę wyborów. Wyznaczone na czerwiec 1946 r. **referendum ludowe** miało oddalić widmo klęski wyborczej, ale również sprawdzić, jakie są rzeczywiste wpływy PPR w społeczeństwie. Chodziło o uzyskanie satysfakcjonującego dla nich wyniku przy zastosowaniu umiarkowanego nacisku i perswazji. Chciano wywrzeć wrażenie, iż rząd interesuje się zdaniem społeczeństwa na temat sytuacji w kraju.

Uczestniczącym w referendum zadano trzy pytania, które skonstruowano w taki sposób, aby można było łatwo uzyskać odpowiedź twierdzącą. Polacy mieli zdecydować, czy chcą zniesienia senatu, nacjonalizacji gospodarki i wprowadzenia reformy rolnej oraz utrwalenia zachodnich granic państwa polskiego na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej.

Poszczególne partie polityczne i ugrupowania podziemne przeciwne komunistom zaapelowały do swoich zwolenników o określony sposób głosowania. PSL proponowało odpowiedź „nie" w sprawie senatu. Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość" (WiN) wzywało do odpowiedzi „nie" na pierwsze dwa pytania, a Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) i Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW) chciały zanegowania wszystkich trzech pytań. Działania te

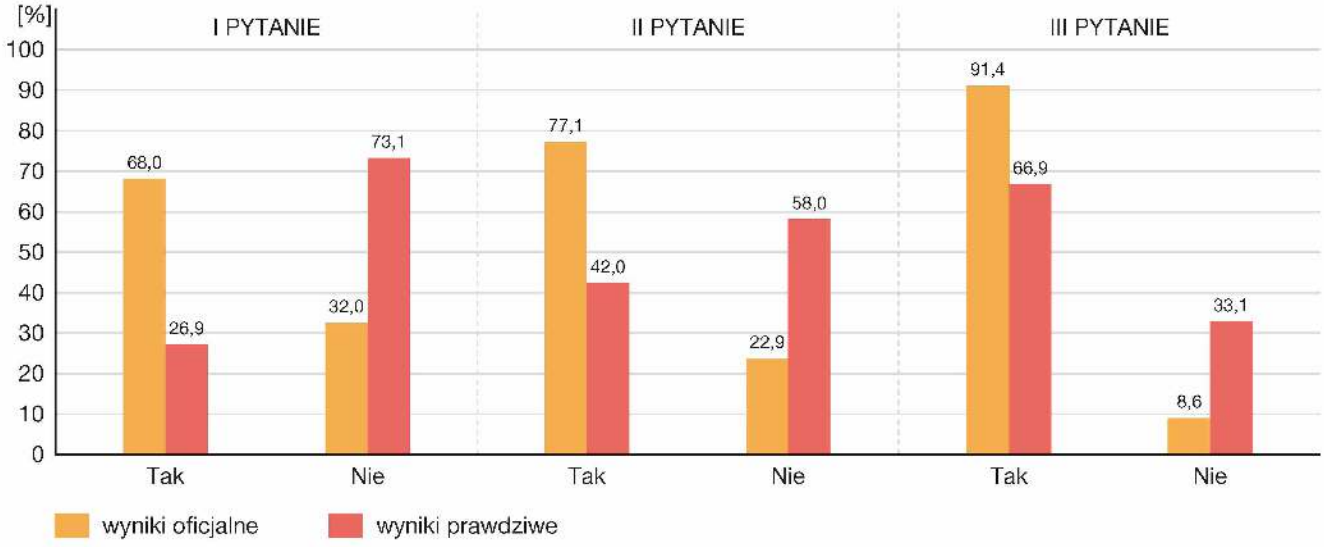

Komunistyczny plakat propagandowy zachęcający do trzykrotnego głosowania na „tak" podczas referendum w 1946 r.
▪ *plakat, 1946 r.*

skłoniły władze PPR do zorganizowania wielkiej akcji propagandowej pod hasłem **„3 × tak"**.

Referendum zostało przeprowadzone **30 czerwca 1946 r.**, a jego wyniki sfałszowano. Nad osiągnięciem przez władze odpowiednich wyników czuwali funkcjonariusze NKWD oraz Urzędu Bezpieczeństwa (UB) i MO, którzy obstawiali wszystkie lokale wyborcze. Dochodziło też do podmieniania głosów. Głosowanie w wojsku było z kolei jawne. Według oficjalnych przekazów w referendum wzięło udział 85% uprawnionych i ogromna większość głosowała „tak" w odpowiedzi na wszystkie trzy pytania. W rzeczywistości tylko ostatnie pytanie dotyczące utrwalenia granic na zachodzie i północy spotkało się z twierdzącą odpowiedzią społeczeństwa.

Oficjalne i prawdziwe wyniki referendum ludowego z 30 czerwca 1946 r.

WYBORY DO SEJMU USTAWODAWCZEGO

Państwa zachodnie nie zareagowały na sfałszowanie referendum, co zachęciło komunistów do dalszych działań. Stworzyli oni tzw. **Blok Demokratyczny**, w którego skład weszły PPR oraz partie satelickie: PPS, SL i SD. Rozpoczęła się kampania propagandowa, która przybierała także formy zastraszania obywateli oraz zakłócania kampanii wyborczej przeciwników. Dochodziło do aresztowań opozycyjnych polityków i kandydatów na posłów. W sumie ok. 140 działaczy PSL zostało zamordowanych, a dziesiątki tysięcy uwięziono. Mikołajczyk i jego współpracownicy znaleźli się w wielkim niebezpieczeństwie. Byli oskarżani o współpracę z obcymi wywiadami i zdradę ojczyzny. Działania komunistów wskazywały na to, iż chcą oni pozbawić przywódców PSL immunitetów poselskich i postawić ich przed sądem. Zajęli się także zwalczaniem podziemia, co doprowadziło do rozbicia większości ugrupowań partyzanckich NSZ i NZW (więcej zob. s. 298–303). Ponadto uderzono w struktury WiN. Zabiegi skupione na likwidacji opozycji miały ułatwić przeprowadzenie wyborów.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego odbyły się **19 stycznia 1947 r.** W 10 okręgach wyborczych unieważniono listy PSL. Na 6726 obwodów wyborczych tylko w niecałych 300 PSL miało swoich mężów zaufania, co umożliwiało fałszerstwa wyborcze na wielką skalę. Wybory te określa się mianem „cudów nad urną", gdyż dochodziło tu do masowego fałszowania wyników. Mimo protestów zachodnich aliantów władzę w kraju przejęli komuniści. Nowy sejm wkrótce wybrał prezydenta, którym został **Bolesław Bierut**. Oficjalnie był on kandydatem bezpartyjnym, zaś faktycznie członkiem PPR i zaufanym człowiekiem Stalina. Funkcję premiera objął **Józef Cyrankiewicz**, przedwojenny działacz PPS związany z komunistami. Podważający wyniki wyborów Mikołajczyk, zagrożony aresztowaniem, uciekł z kraju jesienią 1947 r. Choć nowo uformowany rząd z pozoru był koalicją różnych ugrupowań (PPR, PPS, SL i SD), w rzeczywistości pełnię władzy mieli przedstawiciele PPR.

Plakat wyborczy Bloku Demokratycznego, czyli PPR i jej satelitów, z okresu wyborów do sejmu w 1947 r.
▪ *plakat, Polska, 1947 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie zmiany terytorialne objęły Polskę po II wojnie światowej.
2. Wymień przyczyny i skutki powojennej migracji ludności na ziemiach polskich.
3. Scharakteryzuj sytuację polityczną w państwie polskim w latach 1945–1947.
4. Przedstaw metody przejmowania władzy w Polsce przez komunistów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

C. Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, Warszawa 2000.
1939–1945 Pro memoria, red. H. Dmochowska, Warszawa 2015.

2 OPÓR WOBEC NOWEJ WŁADZY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób komuniści przejmowali władzę w powojennej Polsce?
2. Jakie zmiany terytorialne nastąpiły w Polsce na skutek wojny?

OPOZYCJA WOBEC WŁADZY KOMUNISTYCZNEJ

Przejęcie władzy w Polsce przez komunistów sprawiło, że organizacje podziemne związane z legalnym rządem w Londynie stawiły opór reżimowi. Ponadto w społeczeństwie cały czas tliła się nadzieja, że nowe rządy są przejściowe i niedługo potęga Sowietów ulegnie pod naporem państw zachodnich. Jednocześnie w kraju narastał strach. Ludzie bali się organizować jakiekolwiek manifestacje, strajki czy protesty. Powoli zaczęli przystosowywać się do nowej, trudnej sytuacji. Choć część społeczeństwa ulegała wszechobecnej propagandzie i zaczęła wspierać komunistów ze względów koniunkturalnych bądź z obawy przed represjami, w państwie nadal widoczne były przykłady oporu społecznego.

19 lutego 1947 r. została uchwalona mała konstytucja, która miała regulować ustrój państwa do czasu wprowadzenia nowej ustawy zasadniczej. Teoretycznie w Polsce panował ustrój

OBŁAWA AUGUSTOWSKA

Jednym z najbardziej znanych przykładów łamania oporu polskiego społeczeństwa była obława augustowska. W dniach 12–28 lipca 1945 r. w powiecie suwalskim i augustowskim została przeprowadzona akcja pacyfikacyjna, zwana też „małym Katyniem", która miała na celu likwidację podziemia antykomunistycznego w tym rejonie. Operację przeprowadzono przy użyciu sił 50 armii 3 Frontu Białoruskiego, 62 Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD oraz funkcjonariuszy kontrwywiadu wojskowego „Smiersz". Akcją dowodzili gen. Iwan Gorgonow i gen. Paweł Zielenin. Brali w niej też udział funkcjonariusze polskiego komunistycznego aparatu bezpieczeństwa i milicji oraz dwie kompanie 1 Praskiego Pułku Piechoty Wojska Polskiego. Podczas obławy otaczano wsie i wyłapywano osoby podejrzane o kontakty z partyzantką niepodległościową. Jak wynika z sowieckich dokumentów, zatrzymano 7049 osób, zaś po przesłuchaniu wypuszczono 5115 z nich. 252 aresztowanych Litwinów związanych z litewskim ruchem niepodległościowym przekazano NKWD na Litwie. W wyniku obławy augustowskiej zostało zamordowanych 592 Polaków. Do dziś nie udało się określić miejsca ich spoczynku.

Krzyż w miejscowości Giby upamiętniający symbolicznie osoby pomordowane w obławie augustowskiej. Wypisano na nim 530 nazwisk.

▪ *fotografia współczesna, Giby*

? Jaka była przyczyna obławy augustowskiej?

parlamentarny, dający bardzo duże uprawnienia rządowi i Radzie Państwa na czele z prezydentem, którym został **Bolesław Bierut**. Pełnił on jednocześnie funkcję przewodniczącego Rady Państwa, co było wzorowane na rozwiązaniach z ZSRS, gdzie władza ustawodawcza była łączona z wykonawczą. W ten sposób rozmywały się kompetencje poszczególnych urzędów, co miało ukryć prawdziwy ośrodek władzy, jakim była partia komunistyczna. Rząd mógł wydawać dekrety z mocą ustaw, zaś rola sejmu została mocno ograniczona. Mała konstytucja nie mówiła nic o prawach obywateli. Choć sejm ogłosił oddzielną deklarację, w której zapewniał o respektowaniu równości wobec prawa i wolnościach obywatelskich, dokument ten miał mniejszą wagę niż zapis w konstytucji.

W 1951 r. odbył się pokazowy „proces generałów". O działalność antypaństwową oskarżono w nim oficerów przedwojennego Wojska Polskiego, którzy wrócili do służby po 1945 r. Generałów Jerzego Kirchmayera [czyt.: kirchmajera], Stefana Mossora, Franciszka Hermana i Stanisława Tatara, a także płk. Mariana Utnika skazano na kary dożywotniego więzienia. Jako organizatora rzekomego spisku wymieniano zmarłego w 1948 r. gen. Bronisława Prugara-Ketlinga.

RZĄD RZECZYPOSPOLITEJ NA UCHODŹSTWIE

Sytuacja władz polskich na uchodźstwie skomplikowała się po tym, kiedy mocarstwa zachodnie cofnęły uznanie dla rządu emigracyjnego w Londynie. W tej sytuacji niektórzy politycy, a także wojskowi zdecydowali się na powrót do kraju. Część z nich pozostała jednak za granicą, gdzie kontynuowała aktywność polityczną i walkę o wolną Polskę. Prezydent **Władysław Raczkiewicz** i premier **Tomasz Arciszewski** deklarowali, iż w dalszym ciągu stanowią jedyne legalne władze polskie. W 1946 r. powstała Rada

WARTO WIEDZIEĆ

2 Korpus Polski gen. Andersa

Komuniści z TRJN zażądali od rządu brytyjskiego rozwiązania Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie. Wszyscy żołnierze mieli przejść pod dowództwo gen. Karola Świerczewskiego. W wyniku tych działań wiosną 1946 r. żołnierze 2 Korpusu (andersowcy) byli przenoszeni do Wielkiej Brytanii i demobilizowani. W Londynie proponowano im powrót do kraju, ale do marca 1946 r. z oferty tej skorzystało tylko ok. 40 tys. żołnierzy. Władze komunistyczne traktowały ich wrogo, blokowały możliwość rozwoju kariery zawodowej i awansu. Co więcej, Sowieci aresztowali i zesłali do łagrów żołnierzy 2 Korpusu, którzy wrócili do rodzin w okolice Grodna i Wilna. Tym, którzy zostali w Wielkiej Brytanii, zaproponowano wstąpienie do Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia – tymczasowej organizacji działającej w ramach brytyjskiej armii, mającej za zadanie rozsiedlać żołnierzy PSZ według możliwości zatrudnienia. W efekcie tych działań do końca 1946 r. ponad 90 tys. z nich osiedliło się w różnych krajach świata. W czerwcu 1946 r. TRJN odebrał obywatelstwo polskim generałom działającym na obczyźnie, oskarżając ich o niepodporządkowanie się naczelnemu dowództwu Wojska Polskiego. Należeli do nich m.in. Władysław Anders, Stanisław Kopański i Stanisław Maczek.

Powrót do kraju żołnierzy z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, także tych, którzy dotarli tam wcześniej z ZSRS z gen. Andersem przez Bliski Wschód.

▪ *fotografia, Szczecin, 1946 r.*

? Jaki los spotkał żołnierzy 2 Korpusu gen. Andersa?

Polskich Stronnictw Politycznych, zrzeszająca polityków działających na obczyźnie. W niektórych ugrupowaniach dochodziło jednak do konfliktów. Momentem szczególnie trudnym była śmierć Raczkiewicza, który na swojego następcę wyznaczył nie Arciszewskiego, lecz Augusta Zaleskiego. Doprowadziło to do rozłamu na dwa obozy: zwolenników Zaleskiego, nazywanych obozem „Zamku", i Koncentrację Demokratyczną. Po ustąpieniu Arciszewskiego premierem został gen. Tadeusz Komorowski. Dużą rolę w utrzymywaniu kontaktów z rządem polskim na uchodźstwie odgrywała Delegatura Zagraniczna WiN, która powstała w 1946 r. i działała do początków 1953 r.

W wyniku rozbicia wewnętrznego oraz rozwiązania **Polskich Sił Zbrojnych** rząd emigracyjny był w kolejnych latach coraz bardziej marginalizowany na arenie międzynarodowej. W latach 1947–1972 prezydentem RP na uchodźstwie był August Zaleski. Po nim funkcję tę piastowali kolejno: Stanisław Ostrowski (1972–1979), Edward Raczyński (1979–1986), Kazimierz Sabbat (1986–1989) oraz Ryszard Kaczorowski (1989–1990).

Po wojnie na emigracji wydawano także czasopisma w języku polskim, takie jak „Wiadomości" w Londynie oraz „Zeszyty Historyczne" i „Kultura" w Paryżu. Redaktorem obu pism paryskich był Jerzy Giedroyc, żołnierz Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, który w 1946 r. założył Instytut Literacki działający najpierw w Rzymie, a od 1947 r. w Maisons-Laffitte [czyt.: me**zą** la**fit**] pod Paryżem. Za granicą funkcjonowały także Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz Instytut Władysława Sikorskiego w Londynie, gdzie gromadzono materiały dotyczące XX-wiecznej historii Polski.

PODZIEMIE ANTYKOMUNISTYCZNE

Choć Armia Krajowa oficjalnie przestała istnieć 19 stycznia 1945 r., jej struktury nie uległy całkowitej likwidacji. Część członków AK

ZRZESZENIE „WOLNOŚĆ I NIEZAWISŁOŚĆ"

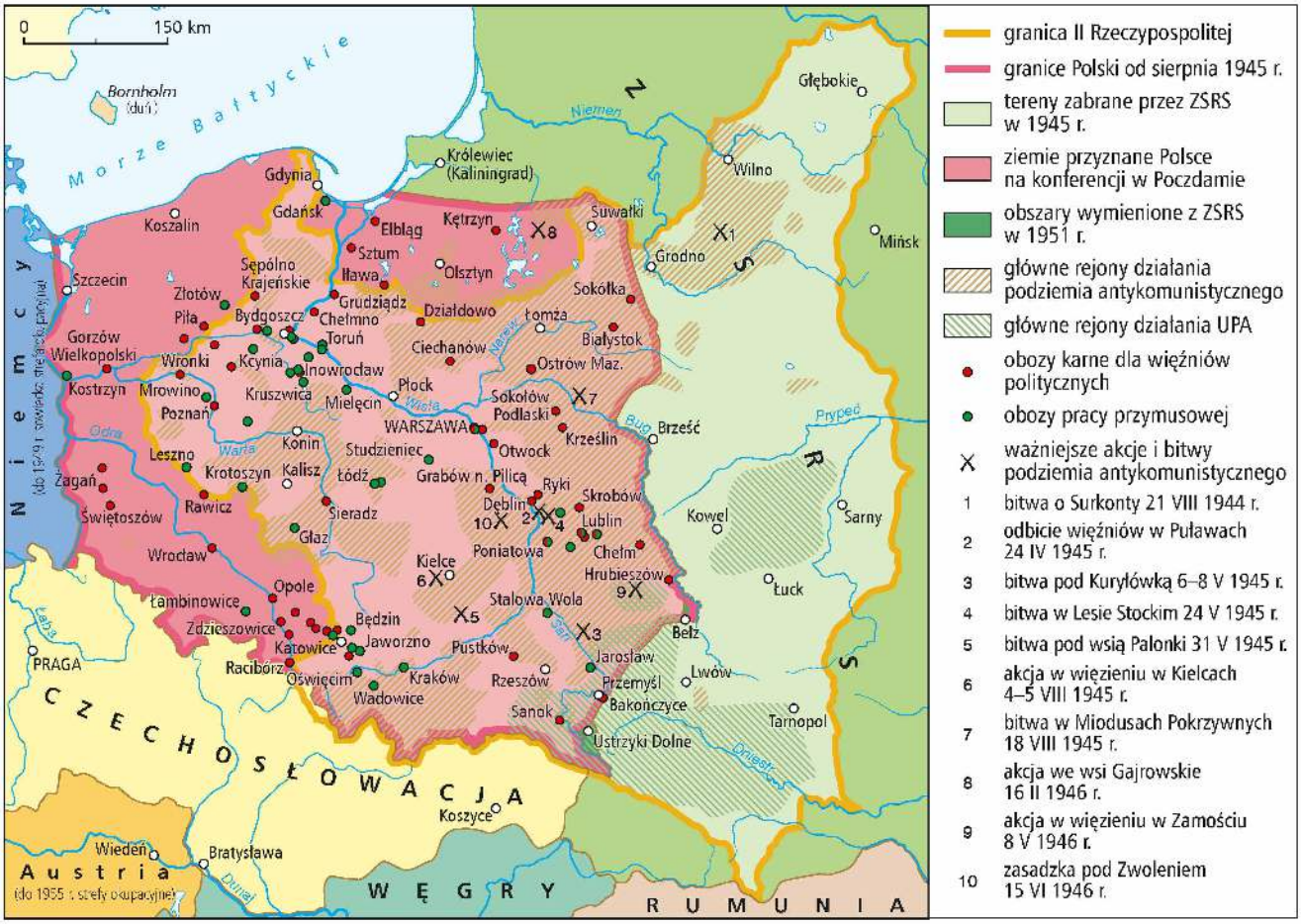
WiN było najważniejszą oraz liczącą najwięcej członków organizacją konspiracyjną. Jego działacze podjęli walkę o niepodległą Polskę z pełną świadomością, że w nowej sytuacji geopolitycznej możliwe jest to jedynie przez działania polityczne. Dlatego zrzeszenie prowadziło propagandę wyborczą, ujawniało komunistyczne zbrodnie oraz starało się rozpowszechniać w społeczeństwie informacje spoza kręgu propagandy nowych władz. Ze względu na działania NKWD i MBP nie rozwiązano jednak wszystkich oddziałów zbrojnych. W wielu przypadkach były one jedynym zabezpieczeniem konspiratorów oraz ochroną dla lokalnej ludności przed działaniami komunistów. Do najgłośniejszych należały działające na Lubelszczyźnie oddziały mjr. Mariana Bernaciaka, ps. Orlik, oraz majora Hieronima Dekutowskiego, ps. Zapora, czy operujący na Kielecczyźnie oddział por. Franciszka Jaskulskiego, ps. Zagończyk. Rozbicie w 1947 r. IV Zarządu Głównego WiN oznaczało koniec niepodległościowej działalności tej organizacji.

Hieronim Dekutowski, ps. Zapora, walczył we wrześniu 1939 r., potem dotarł do Francji, gdzie wstąpił do Polskich Sił Zbrojnych. Przeszedł szkolenie dla cichociemnych i w 1943 r. został zrzucony do kraju. Walczył z Niemcami, a później z NKWD i polskimi komunistami. Ujawnił się w 1947 r. po amnestii. Zagrożony aresztowaniem chciał wyjechać na Zachód, został jednak zatrzymany i poddany brutalnym torturom. Po otrzymaniu wyroku śmierci podjął próbę ucieczki, podczas której połamano mu ręce i nogi. Został stracony wiosną 1949 r.

? Dlaczego, Twoim zdaniem, WiN ukierunkowane było na działalność polityczną?

DZIAŁALNOŚĆ PODZIEMIA ANTYKOMUNISTYCZNEGO PO 1945 R.

? 1. Wskaż obszary powojennej Polski, na których najintensywniej działało podziemie antykomunistyczne.

2. Wymień tereny II Rzeczypospolitej objęte działaniami UPA.

pozostała w konspiracji, gdzie tworzyła nowe organizacje. **Gen. Leopold Okulicki, ps. Niedźwiadek**, stanął na czele ugrupowania **„Nie”** (skrót od słowa „Niepodległość”), które miało przejąć idee Armii Krajowej. Walkę zbrojną miał poprowadzić **gen. August Emil Fieldorf, ps. Nil**. Działalność „Nie” została jednak sparaliżowana przez aresztowania jej przywódców wiosną 1945 r. We wrześniu 1945 r. powstało **Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość”** (**WiN**), którego przywódcą został płk Jan Rzepecki, zatrzymany jeszcze w tym samym roku. Po nim kierownictwo organizacji przejął płk Franciszek Niepokólczycki, a po jego aresztowaniu Wincenty Kwieciński, który w 1947 r. został wtrącony do więzienia. Jako ostatni zrzeszeniem tym kierował **ppłk Łukasz Ciepliński, ps. Pług**.

Proces kapitan AK Barbary Sadowskiej, która w wieku 25 lat była szefową komórki wywiadowczej AK – DSZ – WiN o kryptonimie „Liceum”. Do konspiracji weszła jeszcze w ramach ZWZ, a potem jako kurierka dalekobieżna podróżowała z meldunkami i rozkazami po Generalnym Gubernatorstwie. Za działalność w czasie wojny została odznaczona Orderem Virtuti Militari. Komuniści aresztowali ją w 1946 r. i skazali na dziewięć lat więzienia.

▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

ŻOŁNIERZE NIEZŁOMNI

Większość żołnierzy niezłomnych, którzy stawili po wojnie opór sowietyzacji i wprowadzaniu władzy komunistycznej, została schwytana i zamordowana przez organy bezpieczeństwa. Do dziś nieznane są miejsca pochówków wielu z nich. Wśród zabitych znaleźli się także liczni żołnierze zasłużeni w walkach z okupantem niemieckim. Po wojnie nie zdecydowali się złożyć broni i kontynuowali walkę.

Danuta Siedzikówna, ps. Inka, w 1943 r. wstąpiła do AK, gdzie odbyła szkolenie medyczne. W 1945 r. została aresztowana za współpracę z antykomunistycznym podziemiem, a następnie uwolniona z konwoju przez podkomendnych Zygmunta Szendzielarza, ps. Łupaszka. Podjęła pracę jako sanitariuszka 4 Szwadronu odtworzonej 5 Wileńskiej Brygady AK na Białostocczyźnie. W lipcu 1946 r., podczas jednej z akcji dostarczania zaopatrzenia medycznego, została aresztowana i uwięziona. Zarzucono jej członkostwo w nielegalnej organizacji, nielegalne posiadanie broni i udział w napadach na funkcjonariuszy MO i UB. Skazano ją na śmierć i 28 sierpnia 1946 r. wykonano wyrok.

Feliks Selmanowicz, ps. Zagończyk, był weteranem wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. W 1939 r. służył w KOP. W czasie akcji „Burza" służył w 4 Wileńskiej Brygadzie AK. Po rozbrojeniu przez Armię Czerwoną był internowany w Kałudze, skąd uciekł. Do Polski trafił z transportem repatriantów i nawiązał kontakt z Łupaszką. Dowodził pięcioosobowym patrolem bojowo-dywersyjnym, który zdobywał środki finansowe na działania organizacji dzięki przeprowadzaniu udanych akcji m.in. w Gdańsku, Sopocie, Olsztynie i Tczewie. Aresztowany w 1946 r. i skazany na karę śmierci. Został stracony razem z Inką 28 sierpnia 1946 r. w Gdańsku.

Żołnierze 5 Wileńskiej Brygady Armii Krajowej podczas marszu. Na zdjęciu widoczni są m.in. rotmistrz Zygmunt Szendzielarz, ps. Łupaszka [1], kapelan ks. Aleksander Grabowski, ps. Ksiądz Ignac [2], oraz cichociemny porucznik Wiktor Wiącek, ps. Rakoczy [3].

▪ *fotografia, 1947 r.*

? W jakie działania byli zaangażowani żołnierze podziemia antykomunistycznego?

Ppłk Łukasz Ciepliński, ps. Pług, walczył w kampanii wrześniowej m.in. w bitwie nad Bzurą. Podczas przebijania się do Warszawy zniszczył z działa przeciwpancernego sześć niemieckich czołgów, za co otrzymał Order Virtuti Militari. Brał udział w obronie stolicy. Od czerwca 1941 r. służył w ZWZ, następnie w AK. Podczas akcji „Burza" uczestniczył w wyzwalaniu Rzeszowa. Był przeciwny złożeniu broni i ujawnianiu się żołnierzy AK, dlatego pozostał w konspiracji. Współtworzył organizację „Nie", działał w Delegaturze Sił Zbrojnych na Kraj i w WiN. Aresztowany przez komunistów, uwierzył w ich zapewnienia o amnestii dla swoich podkomendnych. Gdy zrozumiał, że to kłamstwo, wycofał się i został poddany brutalnemu śledztwu, które pod nadzorem NKWD trwało trzy lata. Został skazany na karę śmierci i zabity 1 marca 1951 r. Miejsce jego pochówku nie jest znane.

Jan Rodowicz, ps. Anoda, był harcerzem i żołnierzem Szarych Szeregów, AK i Delegatury Sił Zbrojnych (DSZ). Brał udział m.in. w akcji pod Arsenałem oraz w akcji „Celestynów", podczas której uwolniono 49 więźniów transportowanych do obozu w Auschwitz. Uczestniczył w powstaniu warszawskim. Po zajęciu Polski przez Armię Czerwoną był żołnierzem Obszaru Centralnego Delegatury Sił Zbrojnych aż do czasu jej rozwiązania. Mimo iż porzucił działalność konspiracyjną, w 1948 r. został aresztowany. Zginął w styczniu 1949 r. w czasie śledztwa w MBP.

Witold Pilecki był legendarną postacią polskiego podziemia. W latach 1918–1921 służył w Wojsku Polskim i walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. Brał udział w kampanii wrześniowej, a po jej klęsce przeszedł do konspiracji. W 1940 r. pozwolił wywieźć się do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, gdzie założył siatkę konspiracyjną – Związek Organizacji Wojskowej. Grupa ta zajmowała się m.in. przekazywaniem wiadomości z zewnątrz oraz zdobywaniem i rozdzielaniem żywności, jak również odzieży. Podczas pobytu w Auschwitz Pilecki pisał raporty na temat prowadzonego tam ludobójstwa. Z obozu uciekł w kwietniu 1943 r. Brał udział w powstaniu warszawskim. W 1947 r. został oskarżony przez władze komunistyczne o szpiegostwo na rzecz gen. Andersa, skazany na karę śmierci i stracony w 1948 r.

Rotmistrz Witold Pilecki w trakcie procesu wytoczonego mu przez władze komunistyczne pod zarzutem szpiegostwa.
▪ *fotografia, Warszawa, 1948 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

EGZEKUCJA INKI I ZAGOŃCZYKA

28 sierpnia 1946 r. w więzieniu przy ul. Kurkowej w Gdańsku przeprowadzono egzekucję Danuty Siedzikówny, ps. Inka, i Feliksa Selmanowicza, ps. Zagończyk. We wspomnieniach ks. Mariana Prusaka przedstawione zostały ich o ostatnie chwile.

Była to moja jedyna posługa przy egzekucji. Kiedy znalazłem się w więzieniu [na Kurkowej] *siedziałem może godzinę w odosobnieniu. Potem po mnie przyszli – cały czas przeżywałem to, co za chwilę miało się wydarzyć.*

Oddziałowy zaprowadził mnie najpierw do tego pana [Feliksa Selmanowicza]. *Kiedy wszedłem do celi, widziałem przeraźliwy smutek w jego twarzy. Pierwsze słowa, z którymi się do mnie zwrócił, brzmiały: No tak, jednak nie skorzystano z prawa łaski...*

Wyspowiadałem go. Był spokojny. Może tylko tail zdenerwowanie, ale na zewnątrz nie było tego widać. Przez cały czas dokuczała mi świadomość, że mogą nas obserwować przez wizjer.

Potem przeprowadzono mnie (nie wiem jak, gdyż byłem zbyt oszołomiony) do celi, w której na śmierć czekała młoda, szczupła dziewczyna [Danka Siedzikówna] *w letniej sukience. Przyjęła mnie nadzwyczaj spokojnie, wyspowiadała się, a potem wyraziła życzenie, żeby o wyroku i o śmierci powiadomić jej siostrę. Mówiła to ciągle tak, jakby się nadal spowiadała. Czuliśmy, że możemy być obserwowani. Podała mi adres w Gdańsku-Wrzeszczu, przy Politechnice, ulica Własna Strzecha. Nie mogłem nic zapisać, starałem się zapamiętać ten adres. Jednocześnie powiedziała mi, że wysłała kartkę z zawiadomieniem, ale nie wie, czy ona dojdzie. Nie mówiła nic więcej, na nic się nie skarżyła.* [...]

Oni już tam byli. Zdaje się, że w kajdankach albo z zawiązanymi rękami. Sala była niewielka, jak dwa pokoje. Miałem krzyż, dałem go do pocałowania. Chciano im zawiązać oczy, nie pozwolili. [...] *prokurator odczytał uzasadnienie wyroku i poinformował, że nie było ułaskawienia. Jego ostatnie słowa brzmiały: „Po zdrajcach narodu polskiego, ognia!". W tym momencie skazani krzyknęli, jakby się wcześniej umówili: „Niech żyje Polska!". Potem salwa i osunęli się na ziemię. Nie mogłem na to patrzeć, ale pamiętam, że obydwoje jeszcze żyli. Wtedy podszedł oficer i dobił ich strzałami w głowę.*

Źródło: *Egzekucja „Inki" i „Zagończyka"*, [w:] https://podziemiezbrojne.ipn.gov.pl/zol/teksty-historyczne/90681,Egzekucja-Inki-i-Zagonczyka.html [dostęp 28.02.2022].

? 1. Opisz ostatnią spowiedź Inki i Zagończyka. Jakie emocje towarzyszyły temu wydarzeniu?
2. Omów przebieg egzekucji żołnierzy podziemia antykomunistycznego.

W Polsce funkcjonowało także zbrojne podziemie antykomunistyczne pod nazwą: **Narodowe Siły Zbrojne** (**NSZ**) i **Narodowe Zjednoczenie Wojskowe** (**NZW**), które zostało zorganizowane przez działaczy przedwojennego ruchu narodowego. Na jego czele stali płk Tadeusz Danilewicz i ppłk Stanisław Kasznica. NZW miało własne oddziały partyzanckie, m.in. oddział kpt. Henryka Flamego, ps. Bartek, na Śląsku Cieszyńskim. Organizacja działała głównie we wschodniej i w centralnej części kraju. Jej żołnierze zajmowali się walką z działaczami PPR i agentami UB. Rozbijali posterunki MO, uwalniali osoby aresztowane przez władze komunistyczne oraz chronili Polaków zagrożonych aresztowaniem. Po likwidacji Armii Krajowej zaczęły działać także inne, lokalne organizacje i stowarzyszenia, m.in. Ruch Oporu Armii Krajowej czy Armia Krajowa Obywatelska. Formowały się też zgrupowania partyzanckie, takie jak 5 Wileńska Brygada AK. Bojowników antykomunistycznego ruchu partyzanckiego określa się dziś mianem **żołnierzy wyklętych** lub **niezłomnych**.

Władze walczyły z podziemiem antykomunistycznym przy pomocy jednostek Armii Czerwonej, Wojska Polskiego, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Wojsk Ochrony Pogranicza oraz wojska NKWD. Pod koniec 1945 r. w zwalczanie ruchu oporu zaangażo-

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST EMIL FIELDORF, PS. NIL (1895–1953)

W czasie I wojny światowej walczył w Legionach i Polskiej Organizacji Wojskowej. Brał też udział w wojnie polsko-bolszewickiej i kampanii wrześniowej w 1939 r. Po klęsce kampanii przedostał się do Francji, gdzie służył w Polskich Siłach Zbrojnych. W 1940 r. powrócił do okupowanej Polski jako emisariusz. Pełnił ważne funkcje w ZWZ/AK. Był również szefem Kedywu Komendy Głównej AK. Od wiosny 1944 r. współtworzył organizację „Nie", w której następnie objął dowództwo. Wiosną 1945 r. został aresztowany przez Sowietów i osadzony w łagrze. Nie odkryli oni jednak jego tożsamości, dlatego w 1947 r. został zwolniony i wrócił do kraju. Wówczas ujawnił swoją tożsamość władzom. W 1950 r. ponownie aresztowany i po fikcyjnym procesie skazany na karę śmierci, którą wykonano w lutym 1953 r.

wane były już setki tysięcy funkcjonariuszy. W sierpniu 1945 r. TRJN ogłosił amnestię. Skorzystało z niej ok. 30 tys. żołnierzy podziemia, których potem aresztowano bądź zamordowano. W latach 1946–1947 w oddziałach zbrojnych podziemia antykomunistycznego walczyło jeszcze ok. 15–20 tys. żołnierzy. W lutym 1947 r. została ogłoszona kolejna amnestia. Ułaskawiono ponad 75 tys. osób, w tym także członków podziemia. W lasach nadal pozostało ok. 2 tys. żołnierzy, którzy z biegiem czasu ulegli przewadze wroga. Ostatnie grupy (liczące łącznie ok. 200–300 żołnierzy) walczyły jeszcze w latach 50. W wyniku zmagań z komunistami wielu działaczy niepodległościowych znalazło się w więzieniach, a setki zostały skazane na śmierć. Represjom poddawano ponadto ludzi, którzy wspierali członków podziemia, np. poprzez dostarczanie im zaopatrzenia. Ostatni z nich, **Józef Franczak, ps. Lalek**, zginął podczas obławy milicyjnej w 1963 r. W sumie w Polsce poległo ok. 8600 żołnierzy podziemia antykomunistycznego, zaś ok. 79 tys. zostało aresztowanych.

W czasie likwidacji ruchu oporu w kraju zaczęła tworzyć się druga konspiracja – młodzieżowa. Na przełomie lat 40. i 50. powstawały organizacje podziemne zakładane przez nastolatków, które początkowo nawiązywały do AK, WiN czy NSZ, a w późniejszym okresie odwoływały się do apolitycznego skautingu. Władze dopuszczały się licznych prowokacji, m.in. tworzyły fikcyjne oddziały organizacji i werbowały do nich młodych ludzi, których następnie aresztowano i mordowano.

Komuniści prześladowali też osoby podejrzewane o pomoc podziemiu. Z tego powodu do więzień trafiło ponad 35 tys. osób, a ok. 200 tys. zostało zesłanych do przymusowej pracy w kopalniach.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację polskiej emigracji politycznej i działalność rządu RP na uchodźstwie.
2. Omów działalność polskiego podziemia antykomunistycznego w latach 1945–1948.
3. Przedstaw sylwetki dwóch wybranych żołnierzy wyklętych.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób władze walczyły z podziemiem antykomunistycznym.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956, red. S. Poleszak i in., Lublin–Warszawa 2020.
Ł. Bojko, *Rozstrzelane pokolenie: podziemie niepodległościowe w Polsce w latach 1944–1956*, Kraków 2020.
P. Koniuk, *Zapomniani bohaterowie powojennej Polski*, Gdynia 2014.
J. Pawłowicz, *Rotmistrz Witold Pilecki 1901–1948*, Warszawa 2008.

3 POWOJENNA ODBUDOWA KRAJU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak wyglądała sytuacja gospodarcza II Rzeczypospolitej?
2. W jaki sposób okupanci eksploatowali ziemie polskie podczas II wojny światowej?

STRATY WOJENNE

Działania wojenne oraz lata niemieckiej okupacji spowodowały olbrzymie zniszczenia na terytorium Polski. Ponadto pokonanie III Rzeszy nie oznaczało dla Polaków odzyskania pełnej niepodległości. Kraj znalazł się w sowieckiej strefie wpływów, co było równoznaczne z utratą na rzecz ZSRS Kresów Wschodnich wraz z tamtejszymi dobrami kultury. Wskutek walk zniszczeniu uległy miasta, drogi, mosty i fabryki. Okupanci zagrabili wiele cennych dzieł sztuki, a płomienie pochłonęły liczne muzea i biblioteki wraz z przechowywanymi w nich zbiorami.

Wojna przyniosła Polsce także ogromne straty demograficzne. W 1945 r. kraj liczył ok. 24 mln mieszkańców. To drastyczne zmniejszenie liczby ludności było spowodowane zarówno stratami wojennymi, jak i zmianami granic. Podczas konfliktu zbrojnego zginęło ok. 6 mln polskich obywateli, w tym ok. 3 mln polskich Żydów. Zginął również kwiat inteligencji polskiej, wybitne osobistości II Rzeczypospolitej i potencjalni przywódcy powojennego ruchu oporu wobec sowietyzacji.

BILANS II WOJNY ŚWIATOWEJ

Straty wojenne w przemyśle zostały oszacowane przez Biuro Odszkodowań Wojennych oraz przez Główny Urząd Statystyczny (GUS), który w lipcu 1945 r. przeprowadził spis zakładów przemysłowych, począwszy od małych warsztatów rzemieślniczych, a kończąc na dużych fabrykach zatrudniających powyżej 1000 robotników. Średni procent zniszczeń w budynkach przemysłowych wyniósł ok. 35%, w urządzeniach technicznych ponad 35%, zaś w urządzeniach energetycznych ok. 52%. Zdecydowanie większe szkody zanotowano na terenach poniemieckich. Wynikało to m.in. z tego, iż Armia Czerwona wiele zakładów zdemontowała i wywiozła na wschód. Najpoważniejsze straty wystąpiły w Warszawie, Gdańsku, Elblągu i Białymstoku.

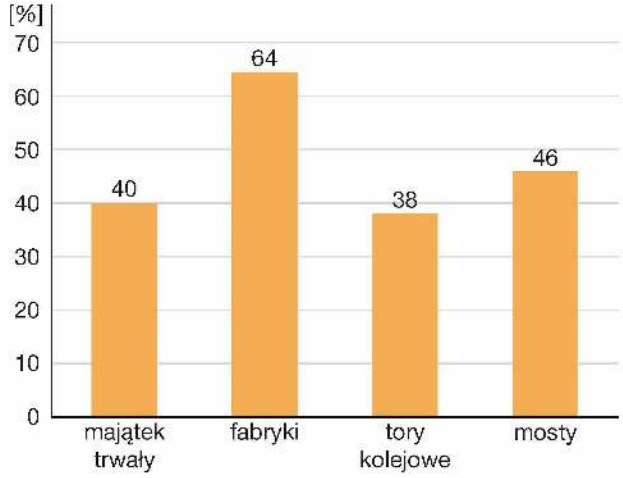
Po wojnie istotne stało się jak najszybsze uruchomienie poszczególnych gałęzi przemysłu. Najlepiej rozwijał się przemysł wydobywczy, a szczególnie górnictwo węglowe, w którym już w 1946 r. przekroczono poziom zatrudnienia z 1937 r. o 26%. Najwyższe wskaźniki uprze-

Ruiny Warszawy zniszczonej celowo przez Niemców po upadku powstania warszawskiego.

▪ *fotografia, Warszawa, 1945 r.*

Zniszczenia wojenne w Polsce po II wojnie światowej

mysłowienia odnotowano w tym czasie w województwach śląskim, łódzkim i wrocławskim.

Zniszczenia wojenne w budownictwie zostały oszacowane na ok. 12 mld zł według cen z 1938 r. Dotyczyły one przede wszystkim miast: Warszawy, Wrocławia, Gdańska, Szczecina i Poznania, a także obszarów województwa szczecińskiego i wrocławskiego, obejmujących Ziemie Odzyskane. Zabudowa miejska zdecydowanie bardziej ucierpiała na terenach poniemieckich, zaś wiejska na dawnych ziemiach Polski. Aby rozwiązać ten problem, 20 listopada 1944 r. PKWN utworzył Biuro Planowania i Odbudowy, a 11 kwietnia 1945 r. powstało Ministerstwo Odbudowy. Szczególną uwagę przywiązywano do regionu Górnego Śląska. Był on traktowany priorytetowo ze względu na wydobycie węgla. Odbudowie podlegał cały kraj, a przejęcie nowych ziem na zachodzie spowodowało, iż pozyskano mieszkania poniemieckie, o zdecydowanie lepszym standardzie, m.in. wyposażone w instalacje wodociągowe.

Straty wojenne objęły także kolejnictwo. Zniszczeniu uległy zarówno tabory kolejowe, jak i trakcje, wiadukty, mosty i tory. Kolej była wówczas największym przewoźnikiem osób i towarów, dlatego dążono do jej szybkiej odbudowy. Po wojnie inwestowano w linie tranzytowe, węzły przygraniczne oraz trakcję elektryczną. Podczas konfliktu zbrojnego zniszczono także sieć drogową, w tym głównie mosty i wiadukty, które były wysadzane w powietrze. Naprawy wymagała również nawierzchnia dróg. Straty taboru samochodowego były szacowane na ok. 90%.

W wyniku wojny Polska utraciła statki żeglugi przybrzeżnej i cały tabor portowy. Niemcy przebudowali port w Gdyni na port wojenny. W późniejszym okresie został on zaminowany. Falochrony wysadzono, a wejście zablokował zatopiony pancernik. W drugiej połowie lat 40. do Polski powróciły 23 statki z Wielkiej Brytanii. Zakupiono kilka nowych statków, a kilkanaście otrzymano w ramach reparacji wojennych. Ponadto rozpoczęto budowę statków w Stoczni Gdańskiej. Uruchomiono port w Gdańsku i częściowo w Gdyni, a następnie w Szczecinie. W 1948 r. rozpoczęto budowę wielkiego basenu węglowego w Szczecinie, skąd w kolejnych latach wysyłano na eksport węgiel do państw zachodnioeuropejskich.

W czasie wojny zniszczeniu uległy również samoloty, urządzenia i aparatura PLL „Lot". Przedsiębiorstwo to reaktywowano już w marcu 1945 r. Na warszawskim Okęciu w 1946 r. oddano do użytku dworzec tymczasowy, jedyny, który był przystosowany do lotów międzynarodowych. Uruchomiono także siedem lotnisk cywilnych służących do komunikacji wewnętrznej w kraju: w Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Łodzi, Poznaniu, Szczecinie i we Wrocławiu.

Obalona kolumna Zygmunta, leżąca tuż obok wysadzonego przez Niemców w powietrze Zamku Królewskiego, stała się symbolem zniszczenia stolicy. Decyzja o odbudowie dawnej siedziby polskich królów zapadła dopiero w 1970 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 1944 r.*

ODBUDOWA WARSZAWY

Odbudowa Warszawy, która była najbardziej zniszczonym miastem po wojnie, wymagała wielkich nakładów pracy całego społeczeństwa. W celu koordynacji prac renowacyjnych w lutym 1945 r. powołano Biuro Odbudowy Stolicy. Rekonstrukcja metropolii stała się priorytetem do tego stopnia, iż domów uszkodzonych w innych miastach nie remontowano, lecz rozbierano, a cegły wykorzystywano do ponownego wzniesienia budynków w stolicy. W wyniku tych intensywnych działań w Warszawie odbudowano nie tylko domy, lecz także sieć wodociągową, gazową i elektryczną. Ponadto zajęto się naprawą jezdni i chodników. Już w 1946 r. został odtworzony most Poniatowskiego. W aglomeracji budowano również nowe domy. W tym okresie na gruzach getta powstawały osiedla Muranów, Mirów i Młynów. Tuż po wojnie rozpoczęto też prace nad budową szybkiej kolei miejskiej oraz metra. Oba projekty jednak wkrótce zarzucono.

Młodzież z hufca pracy (junacy) pracuje przy rozbiórce ruin starych kamienic na ul. Marszałkowskiej w Warszawie.

▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

? Jakie obiekty odbudowano w powojennej Warszawie?

REFORMA ROLNA

Zniszczenia w rolnictwie miały charakter wielowymiarowy. Niektóre użytki rolne zostały zaminowane podczas działań wojennych. Co więcej, Niemcy zatopili część żyznych ziem na Żuławach. Wiele gospodarstw, szczególnie tych położonych na Ziemiach Odzyskanych, zostało rozgrabionych.

Po zakończeniu II wojny światowej władze komunistyczne rozpoczęły proces wprowadzania zmian w gospodarce. Zmierzały one do wdrożenia systemu centralnego planowania, likwidacji własności prywatnej i gospodarki rynkowej, a także przeprowadzenia radykalnych reform rolnych. Te przekształcenia wzorowano na sowieckich.

Już **6 września 1944 r.** PKWN wydał dekret o **reformie rolnej**. Na jego podstawie Państwowy Fundusz Ziemi przymusowo skonfiskował majątki, bez wypłaty odszkodowania poprzednim właścicielom. Zasadom tym podlegały ziemie o powierzchni większej niż 50 ha, a na obszarach przyłączonych do Rzeszy podczas okupacji niemieckiej – większej niż 100 ha. Państwo miało zaopatrzyć byłych właścicieli w środki potrzebne do życia. Gospodarstwa niemieckie i należące do kolaborantów miały być przejmowane niezależnie od ich wielkości. Majątki te zostały rozparcelowane pomiędzy kilkaset tysięcy chłopów bezrolnych oraz mało- i średniorolnych. Ziemia była rozdzielana za minimalną opłatą i stawała się

Uroczyste wręczanie zaświadczeń o prawie własności ziemi dla chłopów, którzy otrzymali ją w wyniku reformy rolnej.

▪ *fotografia, Lubelszczyzna, 1945 r.*

własnością indywidualną. W efekcie powstało bardzo dużo niewielkich gospodarstw rolnych o powierzchni nie większej niż 5 ha. Rezultatem była też likwidacja w Polsce warstwy ziemiańskiej, którą władze komunistyczne traktowały jako niechlubne dziedzictwo przeszłości. 6 września 1946 r. rozpoczęto przeprowadzanie reformy na ziemiach zachodnich i obszarze byłego Wolnego Miasta Gdańska. W efekcie na 5,6 mln ha ziemi utworzono 814 tys. gospodarstw chłopskich.

PRÓBA KOLEKTYWIZACJI

Jesienią 1948 r. podjęto decyzję o rozpoczęciu **kolektywizacji**. Jej celem było przejęcie kontroli nad rolnictwem przez państwo, uspołecznienie wsi i przekształcenie tradycyjnej warstwy chłopskiej w nową wiejską klasę robotniczą. Zamysł ten miał zostać osiągnięty poprzez tworzenie spółdzielni produkcyjnych wzorowanych na sowieckich kołchozach. Już w 1949 r. rozpoczęto politykę podatkową skierowaną przeciwko dużym gospodarstwom chłopskim, których właścicieli nazywano **kułakami**. Nakładano na nich wysokie podatki oraz zmuszano do obowiązkowych dostaw. Dodatkowo nastawiano przeciwko nim pozostałych chłopów, aby wygenerować tym samym konflikt społeczny.

W 1949 r. utworzono **Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR)**. Były one własnością państwa i powstawały najczęściej w majątkach ziemskich przejętych w wyniku reformy rolnej. Zatrudniały one, podobnie jak zakłady pracy, pracowników rolnych. Z kolei od 1950 r. dążono, aby rolnicy indywidualni

TEKST ŹRÓDŁOWY

REFORMA ROLNA

W wydanym 6 września 1944 r. przez PKWN dekrecie dotyczącym przeprowadzenia reformy rolnej komuniści m.in. określili, jakie rodzaje majątków ziemskich staną się własnością państwa.

Art. 2. (1) Na cele reformy rolnej przeznaczone będą nieruchomości ziemskie:
a) Stanowiące własność skarbu państwa z jakiegokolwiek tytułu,
b) Będące własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej, nie-Polaków i obywateli polskich narodowości niemieckiej,
c) Będące własnością osób skazanych prawomocnie za zdradę stanu, za dezercję lub uchylanie się od służby wojskowej, za pomoc udzieloną okupantowi ze szkodą dla Państwa lub miejscowej ludności, względnie za inne przestępstwa, przewidziane w dekrecie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. (Dz. U.R.P. Nr 4 poz. 16) oraz w dekrecie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz. U.R.P. Nr 10 poz. 50),
d) Skonfiskowane z jakichkolwiek innych prawnych przyczyn,
e) Stanowiące własność albo współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, jeśli ich rozmiar łączny przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od wielkości użytków rolnych tej powierzchni.
O położeniu prawnym nieruchomości ziemskich, należących do kościoła katolickiego lub gmin wyznaniowych innych wyznań, orzeknie Sejm Ustawodawczy. [...]

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 277–278.

? 1. Wymień rodzaje majątków ziemskich, które na podstawie powyższego dekretu miały być objęte reformą rolną.

2. Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w temacie oceń, czy reforma rolna umocniła polskie wpływy na Ziemiach Odzyskanych.

WARTO WIEDZIEĆ

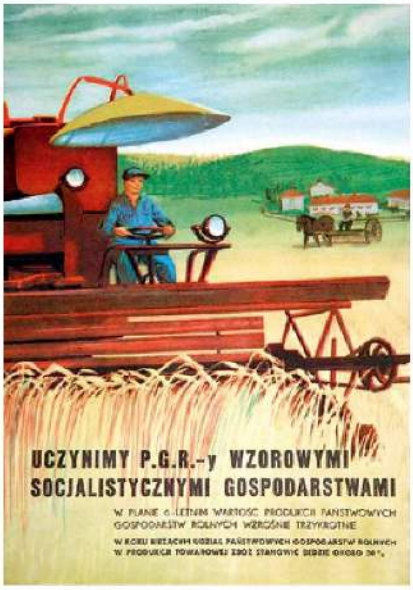
Podział administracyjny po wojnie

Po wojnie utrzymano trójstopniowy podział administracyjny. Polska była podzielona na województwa, powiaty i gminy. W sumie w kraju było 14 województw oraz dwa miasta na prawach województwa: Warszawa i Łódź. W czerwcu 1950 r. liczba województw zwiększyła się do 17 – powstały koszalińskie, opolskie i zielonogórskie. W 1957 r. z poszczególnych województw wydzielono miasta: Kraków, Poznań i Wrocław. W styczniu 1955 r. zlikwidowano nazwę „gminy" i zastąpiono ją słowem „gromady". Zmiana ta została zarzucona w 1973 r., kiedy powrócono do wcześniejszego nazewnictwa.

? Ile województw było w Polsce w latach 1950–1975?

(chłopi) zrzeszali się w **Rolniczych Spółdzielniach Produkcyjnych (RSP)**. Stanowiły one wspólną własność zrzeszonych w nich chłopów. Należąca do nich ziemia oraz inwentarz miały być uspołecznione, zaś dochód wypracowywali wszyscy członkowie. Sprzęt otrzymywały z Państwowych Ośrodków Maszynowych. Propaganda wskazywała także na liczne zalety kolektywizacji, takie jak m.in. organizowanie świetlic, wyjazdy turystyczne oraz wizyty lekarzy na wsi.

Plakat zachęcający do wydajniejszej pracy w PGR-ach. Napis na nim głosi: *Uczynimy P.G.R.-y wzorowymi socjalistycznymi gospodarstwami.*
▪ *plakat, Polska, 1950 r.*

Kolektywizacja osiągnęła największe sukcesy na Ziemiach Odzyskanych, gdzie ludność nie była przywiązana do ziemi, którą otrzymała zaledwie kilka lat wcześniej. W centralnej i wschodniej Polsce natomiast z inicjatywy tej skorzystali wyłącznie najbiedniejsi rolnicy. Sukcesy uspołeczniania wsi były jednak w Polsce niewielkie. Do końca 1955 r. kolektywizacja objęła tylko nieco ponad 9% całej ziemi uprawnej.

NACJONALIZACJA

Wprowadzanie **gospodarki centralnie planowanej** polegało na odgórnym wyznaczaniu przez rząd zadań dla poszczególnych przedsiębiorstw. Polityka ta obejmowała ustalanie konkretnych wskaźników dotyczących rodzaju produkcji, cen oraz zatrudnienia. 3 stycznia 1946 r. Krajowa Rada Narodowa (KRN) uchwaliła ustawę o **nacjonalizacji**, czyli przejęciu na własność przez państwo podstawowych gałęzi gospodarki narodowej. Bez odszkodowania zawłaszczano przedsiębiorstwa należące do obywateli Rzeszy Niemieckiej i Wolnego Miasta Gdańska (z wyjątkiem osób narodowości polskiej) oraz do osób uznanych

za zdrajców ojczyzny. Zakłady prywatne, które stanowiły własność Polaków, przejmowano przy wypłacie rekompensat. Całkowitej nacjonalizacji podlegało 17 gałęzi przemysłu, m.in. kopalnie, przemysł naftowy, przedsiębiorstwa energetyczne, huty, przemysł zbrojeniowy. W pozostałych sektorach państwo zagarniało duże zakłady, które zatrudniały powyżej 50 robotników na jedną zmianę. Na skutek nacjonalizacji do wiosny 1947 r. upaństwowiono 5870 zakładów, w tym 2951 poniemieckich.

HANDEL

Po wojnie najszybciej doszło do odbudowy handlu. Otwierano dawne sklepy i zakładano nowe, powstawały także zakłady gastronomiczne, targi i bazary. Została również odtworzona sieć hurtowa i detaliczna. Działania te szybko doprowadziły do stabilizacji w tym sektorze gospodarki. Jednak w kwietniu 1947 r. władze rozpoczęły **„bitwę o handel"**. Jej celem miała być całkowita likwidacja handlu prywatnego. Państwo zaczęło narzucać ceny poszczególnych towarów, co uniemożliwiało swobodną działalność właścicielom sklepów i wielu z nich doprowadziło do bankructwa. Komisje cennikowe ustanowiły ceny maksymalne. W przypadku ich przekroczenia na właścicieli sklepów nakładano kary finansowe za „spekulację", czyli działalność handlową prowadzącą do osiągnięcia zbyt dużego – zdaniem rządzących – zysku. Za takie przewinienie można było znaleźć się także w obozie pracy przymusowej. W 1947 r. wydano ponadto ustawę o koncesjonowaniu, w której efekcie zezwolenia na prowadzenie działalności handlowej były wydawane po opłaceniu różnorodnych podatków i opłat. Na skutek tej polityki większość prywatnych handlowców zrezygnowała z prowadzenia własnej działalności.

Plakat propagandowy promujący rozwiązanie, jakim była wprowadzona przez rząd regulacja cen. Miała ona tu symbolicznie odciąć dłonie spekulantom, którzy trzymają się cen wolnorynkowych.

▪ *plakat, 1946 r.*

SYTUACJA ŻYCIOWA LUDNOŚCI

Sytuacja życiowa ludności na ziemiach polskich po II wojnie światowej była trudna. W 1946 r. wprowadzono system kartkowy, który polegał na wydawaniu ludziom bonów uprawniających do nabycia określonych produktów. Było to spowodowane znacznymi niedoborami żywności i innych towarów gospodarczych. Częściowo ludność była zaopatrywana w jedzenie, leki i odzież dzięki dostawom z UNRRA. Pomoc płynąca z organizacji zakończyła się wiosną 1947 r., co spowodowało dalsze pogorszenie sytuacji żywieniowej w Polsce. Wprowadzono znane już z okresu wojny dni bezmięsne. O złą sytuację komuniści oskarżali sektor prywatny, co ułatwiało im prowadzenie „bitwy o handel". Stopa życiowa ludności poprawiała się, jednak bardzo powoli.

? Jak wyglądała sytuacja ludności w powojennej Polsce?

Mieszkańcy Łagowa otrzymują dary od UNRRA. Dzięki nim wielu Polaków było w stanie przetrwać niezwykle trudny okres tuż po zakończeniu II wojny światowej.

▪ *fotografia, Polska, 1946 r.*

W maju 1948 r. zostały wydane rozporządzenia umożliwiające rządzącym przejęcie handlu spółdzielczego. Do 1950 r. państwo uzyskało kontrolę nad handlem hurtowym, czego efektem było całkowite upaństwowienie handlu w Polsce.

Polska w okresie powojennym kupowała i sprzedawała towary także na rynku międzynarodowym. Już jesienią 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego podpisał umowę handlową ze Związkiem Sowieckim. Jesienią 1945 r. zostało zawarte porozumienie z **Organizacją Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy** (skrót od ang. nazwy: **UNRRA**), zapewniające dostawy żywności, leków, odzieży, obuwia oraz sprzętu medycznego. W kolejnym roku udało się uzyskać kredyty w Banku Eksportowo-Importowym w Waszyngtonie na łączną kwotę 90 mln USD. Nawiązywano także stosunki handlowe z innymi krajami, ale priorytet w handlu zagranicznym stanowiły umowy podpisane z Moskwą. Były one dla Polski niekorzystne.

PLAN TRZYLETNI

Po przejęciu kontroli nad życiem politycznym w Polsce komuniści przystąpili do wprowadzania zmian w systemie gospodarczym. Dążyli przede wszystkim do uspołecznienia produkcji i likwidacji wszelkiej samodzielności ekonomicznej. W osiągnięciu tego celu rządzącym miał pomóc plan gospodarczy, którego wytyczne 21 września 1946 r. zatwierdziła Krajowa Rada Narodowa. 2 lipca 1947 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił ustawę o tzw. **planie trzyletnim**, czyli Planie Odbudowy Gospodarczej na lata 1947–1949. Został on przygotowany przez Centralny Urząd Planowania przy Komitecie Ekonomicznym Rady Ministrów. Jego głównym zadaniem miało być podniesienie stopy życiowej ludności powyżej poziomu przedwojennego, ale także odbudowa kraju ze zniszczeń wojennych, likwidacja bezrobocia, reorganizacja dotychczasowej struktury społeczno-gospodarczej oraz ulepszenie energetyki i transportu. Ważnym elementem tej inicjatywy było ponadto

WARTO WIEDZIEĆ

Wyścig pracy

Po otwarciu kopalni po wojnie zaobserwowano niższą niż w okresie II Rzeczypospolitej wydajność pracy górników. Podobnie było w innych zakładach pracy. Wynikało to z faktu, iż zatrudniano w nich dużą liczbę więźniów i pracowników przymusowych. Aby podnieść wyniki produkcyjne, wprowadzono **współzawodnictwo pracy**. Polegało ono na przekraczaniu norm ustanowionych przez dane przedsiębiorstwo, co wiązało się z nagrodami od władz komunistycznych. Na prekursora ruchu w ZSRS został wykreowany górnik Aleksiej Stachanow, który w 1935 r. ustanowił rekord wydobycia węgla podczas jednej zmiany, za co otrzymał tytuł **przodownika pracy**. W Polsce nurt ten zainicjował w 1947 r. górnik z Zabrza Wincenty Pstrowski. Mimo propagandy szerzonej przez komunistów idea współzawodnictwa nie przyjęła się wśród polskiego społeczeństwa.

? W jakim celu wprowadzono współzawodnictwo pracy?

Górnik Wincenty Pstrowski był jednym z najbardziej znanych przodowników pracy. W 1947 r. wystosował list do innych robotników, w którym wzywał ich do przekraczania norm i współzawodnictwa pracy. Sam osiągnął 720% normy, a następnie został mianowany wicedyrektorem Kopalni Węgla Kamiennego „Wieczorek" w Katowicach.

▪ *fotografia, Polska, lata 40. XX w.*

scalenie Ziem Odzyskanych z pozostałą częścią Polski. Realizacja planu trzyletniego była utrudniona na skutek odrzucenia planu Marshalla (więcej na ten temat na s. 202). Polska straciła możliwość korzystania z zachodnich kredytów, z których można było sfinansować inwestycje. Dodatkowo w 1947 r. wystąpił nieurodzaj. Mimo wszystko plan trzyletni był jedynym powojennym planem gospodarczym, który został w całości zrealizowany. Przyniósł on wzrost dochodu narodowego o ok. 43%, co rzeczywiście przekroczyło poziom przedwojenny. Osiągnięto wysoki stopień zatrudnienia. W rolnictwie nie zrealizowano co prawda zamierzonych celów, ale produkcja żywności na jednego mieszkańca i tak była prawie 20% wyższa niż w latach 30.

SZKOLNICTWO

Bardzo duże znaczenie dla rozwoju społecznego kraju miały działania podejmowane na rzecz zmniejszenia analfabetyzmu. Nabycie umiejętności czytania i pisania przez robotników i chłopów miało dać im poczucie awansu społecznego, za który odpowiadaliby rządzący. Uchwalona w 1949 r. ustawa wprowadziła obowiązek bezpłatnej nauki dla analfabetów i półanalfabetów od 14. do 50. roku życia. Choć oficjalne wyeliminowanie analfabetyzmu ogłoszono już w 1952 r., to dopiero w 1978 r. wśród osób powyżej 15. roku życia czytać i pisać potrafiło ponad 99% populacji.

W 1948 r. wprowadzono bezpłatne, obowiązkowe, siedmioklasowe szkoły podstawowe. Po ukończeniu szkoły podstawowej uczeń mógł kształcić się w czteroklasowym liceum ogólnokształcącym lub technikum zawodowym (trzy-, cztero- lub pięcioletnim). Były to szkoły średnie, a ich ukończenie dawało możliwość podjęcia pracy w konkretnym zawodzie lub kontynuowania dalszej nauki na uczelniach wyższych. W 1961 r. wydłużono nauczanie podstawowe o rok.

Kurs nauki czytania i pisania zorganizowany w ramach walki z analfabetyzmem przez Ministerstwo Edukacji.

▪ *fotografia, Makowice Mazowieckie, 1948 r.*

W 1951 r. wprowadzono zmiany w szkolnictwie wyższym. Od tego momentu studia składały się z dwóch stopni. Po ukończeniu drugiego stopnia można było uzyskać tytuł magistra lub magistra inżyniera. Pod koniec lat 50. powrócono jednak do jednolitych studiów magisterskich. Mimo że liczba studentów rosła, to wielu kandydatom władze ograniczały dostęp do uczelni – w zgodzie z ideologią komunistyczną promowały bowiem jedynie chłopskie i robotnicze pochodzenie. Z kolei kariera pracowników naukowych w dużym stopniu zależała od ich stosunku do partii.

ĆWICZENIA

1. Omów zmiany demograficzne, które nastąpiły w Polsce na skutek II wojny światowej.
2. Wymień zniszczenia wojenne w poszczególnych gałęziach polskiego przemysłu.
3. Scharakteryzuj proces kolektywizacji rolnictwa.
4. Przedstaw skutki „bitwy o handel".
5. Wyjaśnij, jakie były założenia planu trzyletniego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2013.
R. Nowak, *Powstanie z ruin. Historia odbudowy Warszawy w latach 1945–1956*, Warszawa 2019.

4 STALINIZM W POLSCE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób komuniści przejmowali władzę w Polsce?
2. Czym charakteryzowały się przemiany społeczne i gospodarcze w latach 1944–1948?

POWSTANIE PZPR

Jednym z głównych celów komunistów była likwidacja systemu wielopartyjnego w Polsce. Proces ten rozpoczął się już w 1944 r., kiedy to **Polska Partia Robotnicza (PPR)** utrudniała reaktywację innych ugrupowań, takich jak Stronnictwo Narodowe, Stronnictwo Pracy czy Stronnictwo Demokratyczne. Komuniści zwalczali funkcjonujące w podziemiu Stronnictwo Narodowe i kontrolowali działalność pozostałych ugrupowań, a do głosu dopuszczali tylko polityków uległych wobec władzy. W 1950 r. doszło do rozwiązania Stronnictwa Pracy, a część należących do niego działaczy dołączyła do całkowicie już zależnego od komunistów Stronnictwa Demokratycznego. Po wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. rozpoczęto likwidację pozostałych partii. Polskie Stronnictwo Ludowe zostało rozbite, a w 1949 r. utworzono Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, które miało wyraźnie prokomunistyczny charakter.

W 1948 r. rozpoczęły się przygotowania do połączenia PPR i PPS, w których dominującą rolę mieli przejąć komuniści. W tym celu przeprowadzono czystkę wśród działaczy socjalistycznych. Utworzona jeszcze w czasie wojny Robotnicza Partia Polskich Socjalistów coraz ściślej współpracowała z komunistami. W 1945 r. założono odrodzoną Polską Partię Socjalistyczną, która mogła stać się alternatywą dla PPR. Spowodowało to, iż komuniści zaczęli dążyć do szybkiego przyłączenia tego ugrupowania do PPR. W dniach **15–21 grudnia 1948 r.** w gmachu Politechniki Warszawskiej odbył się kongres, podczas którego doszło do powstania **Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR)**. Funkcję przewodniczącego Komitetu Centralnego PZPR objął **Bolesław Bierut**. On i jego współpracownicy, m.in. Jakub Berman, Józef

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW BIERUT (1892–1956)

Polski polityk, działacz komunistyczny i prezydent RP w latach 1947–1952. Przyszedł na świat w rodzinie chłopskiej nieopodal Lublina. W latach 1925–1927 był członkiem Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Polski (KC KPP). W tym okresie odbył szkolenie w szkole partyjnej KPP w ZSRS. Działał jako funkcjonariusz Międzynarodówki Komunistycznej w Austrii, Czechosłowacji oraz Bułgarii. W latach 1933–1938 był więziony za działalność komunistyczną. Podczas II wojny światowej pracował jako agent NKWD o pseudonimie Iwańczuk, a następnie Tomasz. Po dwuletnim pobycie w Mińsku został skierowany do Warszawy, gdzie odgrywał rolę członka kierownictwa PPR. W 1944 r. objął funkcję przewodniczącego Krajowej Rady Narodowej, a następnie prezydenta KRN i zastępcy prezydenta RP. W latach 1948–1956 kierował polską partią komunistyczną jako zaufany człowiek Stalina. W wyniku sfałszowanych wyborów w 1947 r. sejm wybrał go na prezydenta RP. Zmarł podczas pobytu w Moskwie w 1956 r.

Cyrankiewicz i Hilary Minc, ściśle wypełniali polecenia Kremla. W tym samym czasie ze stanowisk partyjnych został usunięty Władysław Gomułka i jego współpracownicy, oskarżeni o tzw. odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne. Komuniści planowali ich proces pokazowy, który jednak nigdy się nie odbył, gdyż obawiano się wyjawienia przez Gomułkę tego, że Bierut współpracował z Gestapo w czasie wojny.

Kierownictwo partii było skupione w Biurze Politycznym Komitetu Centralnego. Stanowisko najwyższego przywódcy pełnił I Sekretarz Komitetu Centralnego. Spotkania Biura Politycznego KC PZPR nazywano plenami. W Polsce, podobnie jak w ZSRS, obowiązywała **nomenklatura**, czyli system obsadzania niepartyjnych stanowisk kierowniczych (dyrektorów szkół, szpitali lub fabryk) tylko osobami należącymi do PZPR.

KULT JEDNOSTKI

W latach powojennych w Polsce nasilał się proces sowietyzacji życia społecznego. Jednym z jego przejawów było wprowadzenie **kultu jednostki**, który dotyczył przede wszystkim Józefa Stalina. Za pomocą literatury, filmu czy sztuk plastycznych kreowano wyidealizowany, zupełnie nieprawdziwy obraz sowieckiego przywódcy. Na plakatach i obrazach często towarzyszyły mu dzieci, będące symbolem niewinności. Postać wodza pojawiała się nawet w szkolnych czytankach i wierszykach. Z okazji urodzin uczniowie pisali listy i przygotowywali laurki dla Stalina. Artyści tworzyli na jego cześć wiersze i poematy, w których przedstawiali go jako nadczłowieka, geniusza, wielkiego myśliciela i „słońce narodów". Po śmierci Stalina 5 marca 1953 r. w Polsce ogłoszono żałobę narodową. W jej ramach Rada Ministrów i Rada Państwa podjęły wówczas uchwałę o przemianowaniu Katowic na Stalinogród. Pałacowi Kultury i Nauki nadano imię Józefa Stalina. Zadecydowano też o budowie pomnika Stalina na placu Defilad w Warszawie. Polskie Radio nadawało muzykę żałobną i oficjalne komunikaty moskiewskiego kierownictwa. Kult jednostki w państwach bloku wschodniego obejmował także krajowych przywódców partyjnych. W Polsce kwitł kult Bolesława Bieruta, czego przejawem była decyzja z 1946 r. o zmianie nazwy dzielnicy Karpacza na Bierutowice.

Stalin i Bierut na plakacie sławiącym przyjaźń polsko-sowiecką. Konieczność współpracy z potężnym sąsiadem ze Wschodu była podkreślana na każdym kroku.

▪ *plakat, Polska, 1953 r.*

Pochód pierwszomajowy w Warszawie, na którym uczniowie szkoły partyjnej przy KC PZPR niosą portrety Stalina i Bieruta. Był to element kultu tych jednostek, przedstawianych jako ojców komunizmu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 V 1952 r.*

? Czemu służył kult jednostki w państwach komunistycznych?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE BOLESŁAWA BIERUTA

11 marca 1953 r. Bolesław Bierut powrócił z Moskwy z pogrzebu Józefa Stalina. Na lotnisku w Warszawie wygłosił przemówienie upamiętniające dyktatora.

Drodzy Towarzysze i Przyjaciele!
Trudno jest wyrazić słowami cały bezmiar bolesnych uczuć, jakie nurtują w sercach milionów ludzi, uświadamiających sobie, że odszedł już na zawsze Człowiek, z którego ust jeszcze tak niedawno płynęły w świat słowa pełne niezrównanej siły i myśli opromieniające naszą przyszłość, rozświetlające cel naszego życia i nauki, ukazujące jasną drogę do zwycięstwa prawdy i sprawiedliwości – drogę do komunizmu. Śmierć Józefa Stalina – genialnego kontynuatora Marksa, Engelsa i Lenina, Wielkiego Budowniczego nowej epoki komunizmu, Wodza mas pracujących całego świata i czczonego przez całą przodującą i postępową ludzkość Chorążego pokoju – to tragiczna, niepowetowana i najboleśniejsza strata, jaka mogła ugodzić w nas wszystkich, w całe dzisiejsze pokolenie ludzi walczących o lepszą przyszłość, o pokój, o socjalizm, o komunizm... [...]. W chwili gdy trumnę ze zwłokami towarzysza Stalina wnoszono do mauzoleum, aby ustawić ją obok trumny Lenina – świat zatrzymał się w ruchu. W Polsce i we wszystkich wolnych krajach świata ludzie pochylili głowy i trwali w ciszy przez długą chwilę. Najgłębsze skupienie uczuć miłości i czci objęło serca setek milionów ludzi. I w chwili tej stało się jasne dla wszystkich, że siła ta, ogarniająca świat, jest wszechpotężna, nieśmiertelna i niepokonana. Stało się jasne, że Stalin żyje w sercach olbrzymiej większości ludzi i że potęga Jego myśli, Jego idei, Jego geniuszu żyć będzie wiecznie.

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe do ustnego egzaminu maturalnego*, red. J. Chańko, Warszawa 1997, s. 83–84.

? 1. Wskaż cechy przemówienia, które są charakterystyczne dla propagowanego w tym okresie kultu jednostki.
2. Porównaj obraz Stalina nakreślony w przemówieniu z własną wiedzą historyczną na jego temat.

PRZEŚLADOWANIA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Dla udręczonego konfliktem zbrojnym społeczeństwa, którego po wojnie prawie 95% stanowili katolicy, Kościół stał się się opoką i ostoją. W listopadzie 1948 r. prymasem Polski i arcybiskupem warszawsko-gnieźnieńskim został **Stefan Wyszyński**.

Pretekstem do zaostrzenia walki z Kościołem był dekret watykański z 1949 r., według którego katolicy należący do partii komunistycznej mogli zostać poddani ekskomunice. Był to dobry moment, aby oskarżyć polski Kościół o współpracę z Watykanem i działanie przeciwko narodowym interesom. W 1950 r. rząd przystąpił do likwidacji i przejęcia majątku kościelnej organizacji charytatywnej **Caritas** [czyt.: **ka**ritas]. Kościołowi odebrano także majątki ziemskie, które pozostawiła mu reforma rolna z 1945 r. Systematycznie likwidowano też nauczanie religii w szkole. W 1949 r. władze zorganizowały **ruch księży-patriotów**, dążący do wewnętrznego rozbicia Kościoła. Księża-patrioci odcinali się od polityki Konferencji Episkopatu Polski i popierali stanowisko partii. Instytucją zrzeszającą świeckich katolików, którzy sprzyjali działaniom władz, było utworzone w 1947 r. **Stowarzyszenie PAX**, dążące do osłabienia pozycji Kościoła katolickiego w społeczeństwie. Na jego czele stanął przedwojenny lider faszystowskiego Obozu Narodowo-Radykalnego **Bolesław Piasecki**. PAX przejął publikowany od 1945 r. „Tygodnik Powszechny" i kontynuował jego wydawanie z zachowaniem numeracji i winiety.

W 1949 r. władze wydały dekret o ochronie wolności sumienia, w którym przewidziano kary za zmuszanie do praktyk religijnych oraz udział w zgromadzeniach publicznych. Dawało to możliwość aresztowania w zasadzie każdego praktykującego katolika. Mimo tych działań prymas Wyszyński za wszelką cenę

Kardynał Stefan Wyszyński [1] w otoczeniu wyższych dostojników kościelnych – biskupa Michała Klepacza [2] oraz biskupa Zygmunta Choromańskiego [3].
▪ *fotografia, Warszawa, X 1956 r.*

starał się uniknąć zaostrzenia sporu. W efekcie jego ugodowości **14 kwietnia 1950 r.** doszło do podpisania porozumienia między rządem a Episkopatem. Biskupi nadal mieli prawo do prowadzenia działalności duszpasterskiej w wojsku, szpitalach i więzieniach, do nauczania religii w szkołach oraz zakładania seminariów duchownych i domów zakonnych. Mogli także pracować charytatywnie i wydawać publikacje katolickie. W zamian za to księża zgodzili się na nauczanie wiernych poszanowania prawa i władzy państwowej oraz na wezwanie ich do wzmożonej pracy nad odbudową kraju. Biskupi poparli także kolektywizację rolnictwa i musieli odciąć się od podziemia antykomunistycznego.

Mimo iż Kościół poszedł na ustępstwa, komuniści nadal stosowali różnorodne represje. W okresie stalinowskim aresztowano wielu księży. W 1951 r. zatrzymano biskupa kieleckiego **Czesława Kaczmarka**, którego oskarżono o próbę obalenia ustroju komunistycznego i szpiegostwo na rzecz USA. Po torturach duchowny wyraził skruchę i został skazany na 12 lat więzienia. Zatrzymano też członków krakowskiej kurii arcybiskupiej – czterech księży oraz trzy osoby świeckie. Zostały one oskarżone o działalność szpiegowską na rzecz USA i współpracę z politycznym uchodźstwem. W pokazowym procesie (wrzesień 1953 r.) zapadły wyroki śmierci, zamienione potem na kary dożywocia i wieloletniego więzienia.

Komuniści łamali postanowienia i tak dla nich korzystnego porozumienia z 1950 r. W lutym 1953 r. wprowadzili m.in. dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych, który dawał władzy wpływ na wyznaczanie nowych biskupów. 8 maja 1953 r. biskupi wystosowali do władz PRL list ***Non possumus*** (z łac. 'nie możemy'). Dostojnicy kościelni opisali w nim wszelkie gwałty dokonywane na Kościele: usuwanie religii ze szkół, akcje przeciwko duchownym, ograniczenia dla wydawnictw religijnych, ingerowanie w wewnętrzne sprawy Kościoła oraz wymuszanie na księżach ślubowania wierności państwu. Toczący się spór między państwem a Kościołem trafnie podsumował

WARTO WIEDZIEĆ

„Trybuna Ludu"

Gazeta „Trybuna Ludu" powstała w 1948 r. z połączenia dwóch dotychczas funkcjonujących pism: „Głos Ludu" oraz „Robotnik". Od początku była oficjalnym organem prasowym PZPR i główną tubą propagandową władz PRL. W dzienniku znaleźć można było wszelkie informacje na temat stanowiska PZPR wobec wydarzeń politycznych i gospodarczych w kraju i na świecie, a także przemówienia i materiały partyjne. Na próżno było jednak szukać w tej prasie obiektywnych informacji – „Trybuna Ludu" w pełni wspierała działania rządzących. W latach 70. XX w. rolę organu propagandowego przejęła całkowicie podporządkowana partii Telewizja Polska.

? W jakim celu władze wydawały dziennik „Trybuna Ludu"?

Trybuna Ludu

Platforma porozumienia w sprawie Niemiec może być tylko układ poczdamski

Strona tytułowa „Trybuny Ludu" z 1 czerwca 1949 r.

INDOKTRYNACJA MŁODZIEŻY

W okresie stalinowskim władze szczególną uwagę zwracały na młode pokolenie. Za pomocą różnych zabiegów propagandowych chciały przekonać je do ideologii komunistycznej. Dlatego powstawały organizacje wzorowane na tych w ZSRS, w których młodzież była odpowiednio indoktrynowana.

- **Związek Młodzieży Polskiej (ZMP)**, wzorowany na sowieckiej organizacji Komsomoł, działał w latach 1948–1957. Był w pełni podporządkowany PPR, a następnie PZPR. Jego celem było, aby młodzi odrzucili dotychczasową kulturę, tradycję i religię, przejmując ideologię komunistyczną.
- **Służba Polsce (SP)** była organizacją paramilitarną skupiającą młodzież w wieku 16–21 lat. Prowadziła obowiązkowe przysposobienie zawodowe i wojskowe oraz zajęcia z wychowania fizycznego, wszystko w duchu indoktrynacji komunistycznej. Brygady SP pracowały m.in. przy odbudowie Warszawy oraz w kopalniach i kamieniołomach. Młodzież działała lokalnie lub – gdy pracowała z dala od domu – była skoszarowana w oddziałach.
- **Ochotnicze Hufce Pracy (OHP)** powstały w 1958 r. Ich celem było umożliwienie młodzieży nabycia kwalifikacji zawodowych, wiedzy oraz właściwego wychowania obywatelskiego. Podobnie jak inne organizacje, dążyły do przygotowania swoich członków do wstąpienia w przyszłości w szeregi PZPR.

? Jaki cel miały organizacje młodzieżowe zakładane przez komunistyczne władze?

Naszywka z logo ZMP

Kobiety na traktory – jedno z haseł propagowanych wśród młodych ludzi przez władze i organizacje komunistyczne. W duchu formalnie obowiązującego w nowym ustroju równouprawnienia miało ono zachęcić kobiety do podejmowania prac tradycyjnie wykonywanych przez mężczyzn.

▪ *plakat, ok. 1950 r.*

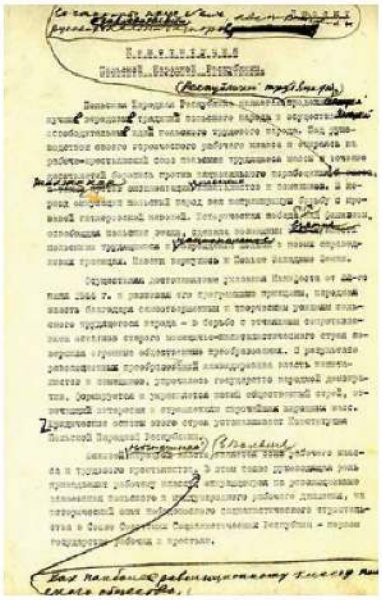
prymas Wyszyński: *należy oddać, co jest Cezara, Cezarowi, a co Bożego, Bogu. A gdy Cezar siada na ołtarzu, to mówimy krótko: nie wolno! Non possumus!*. Za swoją postawę prymas został **internowany** przez komunistów.

KONSTYTUCJA PRL

22 lipca 1952 r. sejm uchwalił nową konstytucję. Została ona opracowana według wzorów sowieckich, a Józef Stalin osobiście nanosił poprawki na jej projekcie. Ostateczna wersja w języku polskim została zatwierdzona przez Bolesława Bieruta. Na jej mocy nazwa państwa została zmieniona z Rzeczypospolitej Polskiej na **Polską Rzeczpospolitą Ludową (PRL)**. Według nowej ustawy zasadniczej władza należała do *ludu pracującego miast i wsi*, a konstytucja miała chronić go przed wrogimi siłami oraz klasą wyższą. Sformułowanie „wrogowie" było jednak niedookreślone i umożliwiało władzy walkę z nieprzychylnymi jej grupami.

W konstytucji zamiast tradycyjnego podziału na władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą wyróżniono władzę państwową i administrację państwową. Do władzy państwowej zaliczono sejm, Radę Państwa i rady narodowe, a do administracji państwowej – rząd i ministerstwa.

Najważniejszym organem władzy miał być sejm, który odpowiadał za uchwalanie ustaw, kontrolę działalności innych organów władzy i administracji państwowej, wybór Rady Państwa oraz powoływanie i odwoływanie rządu. Wybory do sejmu miały odbywać się co cztery lata. Nadrzędna rola sejmu była jednak fikcją, gdyż wszelkie kluczowe decyzje podejmowało kierownictwo PZPR. W nowej ustawie zasadniczej zachowano Radę Państwa, którą

Maszynopis Konstytucji PRL z odręcznie naniesionymi na niego przez Stalina uwagami i dopiskami.

▪ *maszynopis, ok. 1951 r.*

wprowadziła mała konstytucja w 1947 r. Rada Państwa miała szerokie kompetencje – zarządzała wybory do sejmu, zwoływała jego sesje, nadzorowała sądownictwo i prokuraturę, stosowała prawo łaski, a gdy sejm nie obradował, mogła wydawać dekrety z mocą ustaw. Z kolei prawa obywatelskie obwarowano spełnianiem szeregu obowiązków, takich jak przestrzeganie *socjalistycznej dyscypliny pracy* oraz *zachowanie czujności wobec wrogów narodu*. System gospodarczy miał być oparty na uspołecznionych środkach produkcji. W nowej ustawie zasadniczej nie wspomniano w ogóle o własności prywatnej. Konstytucja wprowadzała też zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn.

PLAN SZEŚCIOLETNI

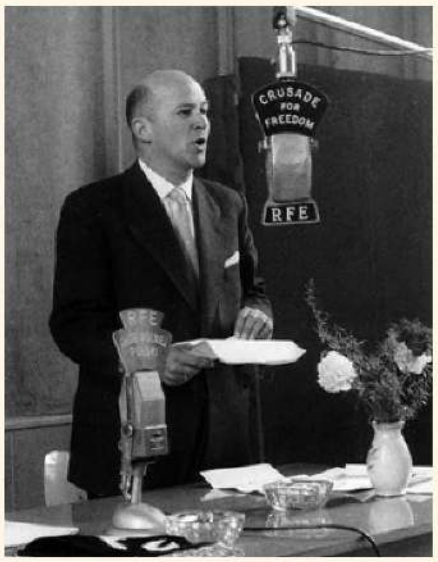
21 lipca 1950 r. sejm przyjął Plan Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu na lata 1950–1955. Dwa zasadnicze cele **planu sześcioletniego** skupiały się wokół rozbudowy przemysłu ciężkiego oraz kolektywizacji rolnictwa. Priorytetem stało się inwestowanie w rozwój przemysłu ciężkiego i metalowego oraz intensywna **industrializacja** kraju na wzór sowiecki.

Zasadniczym problemem okazało się sfinansowanie programu inwestycyjnego. Jako państwo komunistyczne Polska nie miała możliwości wzięcia kredytów z Zachodu. Nie mogła także korzystać ze środków finansowych pochodzących z planu Marshalla. Z podobnych powodów w 1950 r. Polska wystąpiła z Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Banku Światowego.

RADIO WOLNA EUROPA

Radio Wolna Europa powstało w 1949 r. w Nowym Jorku. Swoją siedzibę miało w Monachium w Niemczech Zachodnich. W latach 1951–1994 funkcjonowała polska sekcja tej rozgłośni, zajmująca się przekazywaniem Polakom prawdziwych informacji o wydarzeniach w kraju i na świecie. Wiadomości te były wolne od propagandy władz PRL. Radio informowało też o zbrodniach stalinowskich, działalności polskich służb bezpieczeństwa i prawdziwym obliczu komunizmu. Co ważne, audycje były słuchane nie tylko przez przeciwników partii, lecz także przez jej zwolenników. Władze państw komunistycznych starały się zagłuszać rozgłośnię, jednak ich działania nie przynosiły stuprocentowych efektów. Przeprowadzane też były bezpośrednie ataki na radio, w których doszło do zamordowania kilku pracowników. W 1981 r. budynek rozgłośni został wysadzony w bombowym ataku terrorystycznym, za którym, jak się okazało po latach, stały komunistyczne władze Jugosławii.

? Jaką rolę w życiu Polaków w PRL odgrywało Radio Wolna Europa?

Jan Nowak-Jeziorański kierował Radiem Wolna Europa w latach 1951–1976.

▪ *fotografia, Monachium, 1959 r.*

SOCREALIZM

Socrealizm obowiązywał w polskiej kulturze w latach 1949–1956. Sztuka i literatura były wtedy narzędziami propagandy – miały przedstawiać socjalizm jako ustrój idealny, wychowywać obywateli w duchu tej ideologii, motywować ich do pracy i budowy nowego społeczeństwa. Dlatego twórczość musiała być zrozumiała dla szerokich mas oraz przepojona optymizmem. W zakresie formy w malarstwie i rzeźbie naśladowano dawne kierunki – realizm i akademizm. Nie oznacza to jednak, że w tym okresie nie powstały żadne dzieła mające wartość artystyczną.

Architektura

Architektura miała być *socjalistyczna w treści, narodowa w formie*. Projektanci interpretowali ten ogólny postulat na różne sposoby. Odwoływali się do rozpoznawalnych stylów architektonicznych z przeszłości, głównie renesansu i klasycyzmu. Nowo powstające osiedla dla klasy robotniczej oraz gmachy użyteczności publicznej cechował monumentalizm, który miał świadczyć o potędze socjalistycznego państwa. Wnętrza tych drugich były eleganckie i bogato dekorowane.

Pałac Kultury Zagłębia
- *fotografia współczesna, Dąbrowa Górnicza*

Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa (MDM) – socrealistyczne osiedle wybudowane w latach 1950–1952.
- *fotografia współczesna, Warszawa*

Plakat

Plakat, będący jednym z głównych narzędzi propagandy, miał upowszechniać pożądane wzorce zachowań i potępiać wrogów ustroju. W tym celu stosowano realistyczną formę i prosty przekaz.

Plakaty Wojciecha Fangora i Wiktora Górki
- *plakaty, Polska, 1951 i 1954 r.*

Malarstwo

Malarstwo przedstawiało sceny z życia robotników i chłopów, m.in. odbudowę kraju, zmiany zachodzące na wsi, industrializację, oraz portrety przodowników pracy. Treść propagandowa dzieła była ważniejsza niż walory artystyczne.

Wojciech Fangor, *Murarze*
- *obraz, Polska, 1950 r.*

Rzeźba

Rzeźba była głównie związana z architekturą – budynki i osiedla ozdabiano reliefami oraz pomnikami ukazującymi przedstawicieli *ludu pracującego miast i wsi*.

Postać murarki na osiedlu A w Nowych Tychach
- *rzeźba, Polska, 1955 r.*

Kino

W tej dziedzinie wprowadzenie socrealizmu okazało się trudne, ponieważ filmy przesycone ideologią nie odnosiły sukcesu. Konieczność szukania równowagi między oczekiwaniami władz i gustami widzów skutkowała odchodzeniem od doktryny. Największy przebój polskiego socrealizmu, komedia romantyczna *Przygoda na Mariensztacie*, powstał dopiero w 1953 r.

Przygoda na Mariensztacie
- *kadr filmowy, 1953 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Reformy aparatu bezpieczeństwa

Departament X Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego był odpowiedzialny za walkę z prowokacjami robotniczymi. Miał też za zadanie tropienie wszelkiej niesubordynacji i nielojalności w szeregach PZPR oraz organizowanie czystek partyjnych. Funkcję wicedyrektora tej komórki pełnił Józef Światło. W 1953 r. zbiegł on do Berlina Zachodniego, a stamtąd do Stanów Zjednoczonych. Kilka miesięcy później w Radiu Wolna Europa ujawnił szczegóły działania partii i aparatu bezpieczeństwa. Powstał cykl audycji pt. *Za kulisami władzy i bezpieki*, w których Światło opowiadał o zależności od władz sowieckich, wewnętrznych walkach partyjnych, metodach wykorzystywanych w śledztwach i procesach pokazowych. Aby ratować swój wizerunek, władze PZPR wydały komunikat, w którym oskarżyły Józefa Światłę o działalność prowokatorską i agenturalną. Ostatecznie działania byłego funkcjonariusza doprowadziły do likwidacji MBP i utworzenia w to miejsce Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego. Przystąpiono również do rewizji procesów, a w 1955 r. podczas III Plenum KC PZPR skrytykowano wypaczenia w pracy aparatu bezpieczeństwa. Wszystkim tym czynnościom towarzyszyła wielka akcja propagandowa mająca przekonać społeczeństwo, że wprowadzono liczne pozytywne zmiany w funkcjonowaniu państwa.

Józef Światło był wicedyrektorem X Departamentu MBP oraz zaufanym człowiekiem wicepremiera ZSRS Ławrentija Berii.

▪ *fotografia, Polska, lata 50.*

? O jakie nieprawidłowości Józef Światło oskarżał Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego?

Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) z kolei nie przygotowywała programów inwestycyjnych dla swoich państw członkowskich. W tym okresie zacieśniano współpracę z ZSRS i innymi krajami bloku wschodniego oraz – jak przewidywał plan – ograniczano kontakty z państwami kapitalistycznymi. Oprócz wykonania przyjętych wskaźników plan miał więc też cele ideologiczne, polegające na budowaniu **gospodarki socjalistycznej**, czyli planowej i centralnie sterowanej. W systemie tym państwo kontrolowało gospodarkę, a przedstawiciele władzy podejmowali decyzje dotyczące kierunków jej rozwoju i na tej podstawie wdrażali plany wieloletnie.

Plakaty propagandowe wzywające robotników do wytężonej pracy przy realizacji planu sześcioletniego.

▪ *plakaty, Polska, lata 50. XX w.*

Uprzemysłowienie kraju miało się opierać na rozwoju energetyki, przemysłu wydobywczego, maszynowego, chemicznego i metalurgicznego. Z tego powodu dokonano kilku ważnych inwestycji, takich jak kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie, huta żelaza w Częstochowie oraz wytwórnie włókien sztucznych w Gorzowie Wielkopolskim i Bolesławcu. W tym okresie powstały także zakłady samochodowe na Żeraniu i w Jelczu. Rozbudowano fabryki samochodów ciężarowych w Lublinie i Starachowicach oraz stocznie w Gdańsku i Szczecinie. Ponadto zbudowano stocznię w Gdyni.

Rozwój przemysłu na olbrzymią skalę spowodował migracje ludności ze wsi do miast. Byli to zazwyczaj ludzie młodzi, pragnący

WYMIANA PIENIĘDZY

W październiku 1950 r. władze przyjęły przygotowaną w tajemnicy uchwałę o wymianie pieniędzy. Oficjalnie miała ona zapobiec wysokiej inflacji, ale jej faktycznym celem było przechwycenie oszczędności obywateli. W wyniku reformy „stare złote" straciły aż dwie trzecie swojej wartości. 30 października podczas wypłacania pensji pracownicy za każde 100 zł dostawali 3 nowe złote. W punktach wymiany i bankach gotówkę wymieniano w jeszcze mniej korzystnej proporcji 100:1. Dodatkowo wprowadzono ustawę o zakazie posiadania obcych walut, złota i platyny oraz zaostrzono kary za przestępstwa dewizowe.

? W jakim celu wprowadzono w 1950 r. reformę walutową?

Banknot 500-złotowy wprowadzony do obiegu w 1950 r. Wizerunki władców i bohaterów narodowych zastąpiła na nim podobizna robotnika.

▪ *banknot (awers i rewers), 1950 r.*

awansu społecznego, dobrych zarobków oraz lepszego życia. Symbolem miasta, do którego ochoczo miało zmierzać młode pokolenie, stała się opisywana w literaturze i opiewana w pieśniach socrealistycznych Nowa Huta. Miała ona stanowić duży, silny ośrodek robotniczy, równoważący wpływy położonego nieopodal inteligenckiego Krakowa.

Koncentracja inwestycji w przemyśle ciężkim i zbrojeniowym spowodowała znaczne zaniedbania w pozostałych gałęziach gospodarki. Skutkowało to problemami w zaopatrzeniu ludności w ubrania, pożywienie i inne towary konsumpcyjne do tego stopnia, że konieczny stał się powrót do reglamentacji żywności. Wprowadzono kartki na mięso, tłuszcze i cukier. Choć kartki zniesiono już w 1953 r., równocześnie podniesiono ceny artykułów żywnościowych. Efektem działań komunistów było ograniczenie inwestowania w pozostałe dziedziny życia, takie jak budownictwo mieszkaniowe. Wprawdzie w ramach realizacji planu sześcioletniego budowano mieszkania i infrastrukturę miejską, ale czyniono to głównie dla potrzeb propagandowych. W rzeczywistości inwestycje te nie zaspokajały potrzeb i nie przyniosły poprawy warunków życiowych.

Polska weszła na drogę sowieckiego systemu planowania. W następnych latach obowiązywały kolejne plany pięcioletnie, a każdy z nich zawierał szczegółowe wskaźniki, które powinny być zrealizowane. Zazwyczaj jednak osiągane lub przekraczane były jedynie wskaźniki produkcji przemysłowej.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności utworzenia Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób władze zachęcały młodzież do przyjęcia ideologii komunistycznej.
3. Określ, jakie zmiany ustrojowe wprowadzała Konstytucja PRL z 1952 r.
4. Rozstrzygnij, czy Polska w latach 1947–1956 była państwem totalitarnym. Uzasadnij swoje zdanie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2006.
L. Tyrmand, *Cywilizacja komunizmu*, Warszawa 2006.

5 ODWILŻ I POLSKI PAŹDZIERNIK

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czym charakteryzował się okres stalinizmu w Polsce?
2. Jakie postawy przyjmowali Polacy wobec stosowanych przez władze represji?

POCZĄTKI ODWILŻY

W 1954 r., podczas II Zjazdu PZPR, dokonano czwartej korekty planu sześcioletniego. Były to jednak tylko drobne zmiany, które nie pomogły rozwiązać trudnej sytuacji gospodarczej kraju. Plan sześcioletni zakończył się w 1955 r., a jego założenia (z wyjątkiem wysokich wskaźników produkcji przemysłowej) nie zostały wykonane. Powodem było bazowanie na przestarzałych technologiach oraz brak kontaktów handlowych z Zachodem umożliwiających ich pozyskanie. Niedostatecznie rozwijało się także rolnictwo, które ucierpiało na skutek kolektywizacji. Niezadowolenie społeczne narastało wraz z trudnościami ekonomicznymi. Podwyżki płac nie pomagały, ponieważ brakowało towarów, które można było za te pieniądze kupić. Główne problemy stanowiły wszechobecna niegospodarność, niska jakość, biurokracja, zła organizacja i fakt, że gospodarka centralnie planowana nie odpowiadała na rzeczywiste potrzeby społeczeństwa.

W pierwszych miesiącach po śmierci Stalina w Polsce nie doszło do przemian. Założenia stalinizmu były w dalszym ciągu utrzymywane. Bolesław Bierut zrezygnował wprawdzie z urzędu premiera na rzecz **Józefa Cyrankiewicza**, lecz nadal pozostawał na czele PZPR. Sytuacja zmieniła się dopiero po zgładzeniu szefa sowieckich służb specjalnych Ławrientija Berii pod koniec 1953 r. Odsunięto wówczas od władzy w Polsce osoby odpowiedzialne za represje stalinowskie. W 1954 r. zlikwidowano MBP, które przekształcono w Ministerstwo

WARTO WIEDZIEĆ

Klub Krzywego Koła

W 1955 r. w Warszawie powstał **Klub Krzywego Koła**, zrzeszający środowiska wolnomyślicielskie, krytyczne wobec władz komunistycznych. Założycielami klubu byli Juliusz Wilczur-Garztecki i Ewa Garztecka. Dyskutowano w nim na tematy polityczne, społeczne i kulturalne. Przy stowarzyszeniu działał Teatr Krzywego Koła oraz Galeria Krzywego Koła prowadzona przez Mariana Bogusza. Organizacja publikowała również czasopismo „Nowy Nurt", a niektórzy jej członkowie współpracowali z tygodnikiem „Po Prostu". Wśród członków klubu byli też późniejsi założyciele Komitetu Obrony Robotników (KOR): Jacek Kuroń, Jan Józef Lipski i Edward Lipiński.

? Zastanów się, jakie znaczenie miało powstanie Klubu Krzywego Koła.

po prostu
TYGODNIK STUDENTÓW I MŁODEJ INTELIGENCJI
PAWŁOWIZM POD LUPĄ

Pierwsza strona pisma „Po Prostu", które stało się jednym z symboli polskiego Października. Było wydawane w latach 1947–1957 jako tygodnik studentów i młodej inteligencji. W jego redakcji pracowali m.in. Agnieszka Osiecka, Marek Hłasko i Jan Olszewski.

▪ *czasopismo, 1956 r.*

Spraw Wewnętrznych (MSW). Były to pierwsze symptomy nadchodzącej **odwilży**. Dążono do odejścia od rządów jednostki na rzecz władzy kolegialnej. 13 grudnia 1954 r. z więzienia wyszedł Władysław Gomułka. Mimo poczynionych przez komunistów gestów w stronę społeczeństwa Polacy byli nieufni wobec władzy.

W sierpniu 1955 r. w piśmie „Nowa Kultura" ukazał się *Poemat dla dorosłych* **Adama Ważyka**. Uważany dotychczas za zwolennika władzy poeta opisał w nim złą sytuację robotników w Nowej Hucie, uchodzącej za symbol świetnie rozwijającej się gospodarki socjalistycznej. Wiersz wywołał spore poruszenie i, co ważne, nie był to głos odosobniony. W tym samym roku ukazała się także sensacyjna powieść *Zły* **Leopolda Tyrmanda**, w której autor przemycił krytykę stosunków społecznych w Polsce. Nieprzychylne władzy teksty z żądaniami reform pojawiały się również na łamach studenckiego pisma **„Po Prostu"**, powiązanego ze Związkiem Młodzieży Polskiej (ZMP). Stało się ono głównym czasopismem okresu odwilży.

W lutym 1956 r., podczas zjazdu Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego, Nikita Chruszczow wygłosił referat krytykujący epokę stalinowską (więcej zob. s. 215–216). Spowodowało to także daleko idące zmiany w Polsce. Urzędnicy państwowi zaczęli publicznie przyznawać, iż dotychczasowa polityka partii była niewłaściwa i nazywać czasy stalinizmu „okresem błędów i wypaczeń". Śmierć Bieruta w marcu 1956 r. spowodowała, iż stanowisko I sekretarza KC PZPR objął Edward Ochab.

Pogrzeb Bolesława Bieruta, zmarłego w Moskwie tuż po XX Zjeździe KPZS, na którym gościł. Przy trumnie stoi Nikita Chruszczow [1], który rozpoczął proces destalinizacji w bloku wschodnim.

▪ *fotografia, Warszawa, 14 III 1956 r.*

Doszło do walki wewnątrz partii między grupami nastawionymi konserwatywnie (**natolińczycy**) oraz opowiadającymi się za zmianami (**puławianie**). Ostatecznie walkę o władzę wygrała frakcja puławian, która kontynuowała proces reform. Ogłoszono amnestię dla więźniów politycznych i rozpoczęto procesy rehabilitacyjne. Od ważnych stanowisk zostały odsunięte osoby kojarzące się z Bierutem. Ponadto złagodzono cenzurę, co umożliwiło przepływ szeroko pojętych wzorców kulturowych z Zachodu.

NATOLIŃCZYCY I PUŁAWIANIE

Tuż po XX Zjeździe KPZS w Moskwie i słynnym przemówieniu Chruszczowa wewnątrz KPZS zaczęły pojawiać się podziały. W ugrupowaniu powstały dwie frakcje. Pierwsza z nich skupiała młodych działaczy partyjnych, zwanych od miejsca ich spotkań przy ul. Puławskiej w Warszawie **puławianami**. Opowiadali się oni za utrzymaniem dotychczasowego systemu socjalistycznego w kraju, chociaż widzieli także konieczność przeprowadzenia pewnych reform. **Natolińczycy**, których nazwa frakcji pochodziła od Natolina, gdzie znajdował się pałacyk Rady Ministrów, uważali natomiast, że należy kontynuować dotychczasową formę rządów i przeciwstawiali się wszelkim reformom zagrażającym komunizmowi. Twierdzili, że za stalinizację Polski odpowiedzialni byli pojedynczy działacze, a także dążyli do podsycania antysemickich i antyinteligenckich nastrojów w łonie PZPR.

? Jaka była różnica między frakcjami puławian i natolińczyków?

ANTYKOMUNISTYCZNY BUNT W POZNANIU

Bardzo zła sytuacja gospodarcza, braki w zaopatrzeniu sklepów, kolejki i niskie zarobki zaczęły powodować coraz większe napięcia społeczne. Były one szczególnie widoczne pośród pracowników zakładów przemysłowych. Wiosną 1956 r. załoga dawnych zakładów im. Hipolita Cegielskiego w Poznaniu zażądała podwyżek płac i zmniejszenia opodatkowania. Rozmowy z dyrekcją zakładu oraz interwencja w Ministerstwie Przemysłu Maszynowego nie przyniosły oczekiwanych rezultatów.

28 czerwca 1956 r. w **Poznaniu** doszło do wielkich demonstracji, które zapisały się w historii pod nazwą **poznańskiego Czerwca**. Wybuchł strajk pracowników Zakładów Przemysłu Metalowego im. Hipolita Cegielskiego (wówczas im. Józefa Stalina), do którego dołączyły się załogi innych przedsiębiorstw. Wzięło w nim udział ok. 100 tys. osób. Pochód niezadowolonych pracowników poznańskich fabryk, śpiewających pieśni patriotyczne i religijne, ruszył w stronę budynku Komitetu Wojewódzkiego partii. Demonstranci przejęli więzienie przy ul. Młyńskiej i uwolnili osadzonych. Swoje niezadowolenie manifestowali też na terenie Międzynarodowych Targów Poznańskich. Władze użyły sił wojskowych w celu spacyfikowania strajkujących. Do Poznania skierowano ok. 10 tys. żołnierzy, 400 czołgów, a także jednostki Urzędu Bezpieczeństwa (UB) i Milicji Obywatelskiej (MO). Pod gmachem Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego na demonstrujących, rzucających w budynek kamieniami i kostką brukową, polały się strumienie wody, a następnie w ich kierunku padły strzały. Tłum zaczął wznosić barykady i strzelać w stronę budynku z przechwyconej broni. W wyniku tych wydarzeń zginęło ok. 70 osób. Najmłodszą ofiarą był 13-letni Romek Strzałkowski. Do rana dnia następnego wystąpienia zostały spacyfikowane, a wiele osób aresztowano i poddano brutalnym przesłuchaniom. Jednym ze skutków demonstracji było utworzenie w kraju **Zmilitaryzowanych Odwodów Milicji Obywatelskiej (ZOMO)**.

Manifestujący robotnicy w Poznaniu z transparentem *Żądamy chleba*. Ludzie doprowadzeni do ostateczności fatalną sytuacją ekonomiczną nieśli też biało-czerwone sztandary z hasłami: *Chcemy jeść* i *Wolność*.

▪ *fotografia, Poznań, 26 VI 1956 r.*

Czołgi na placu Stalina (dziś Mickiewicza) w Poznaniu skierowane tam przez władze komunistyczne w celu stłumienia powstania robotników w czerwcu 1956 r.

▪ *fotografia, Poznań, VI 1956 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POZNAŃSKI CZERWIEC

Wydarzenia w Poznaniu wywołały zdecydowaną reakcję władz komunistycznych. 29 czerwca 1956 r. Józef Cyrankiewicz wygłosił na łamach Polskiego Radia przemówienie, w którym komentował wydarzenia ostatnich dni w następujący sposób.

[...] *Krew przelana w Poznaniu obciąża wroga, obciąża wrogie Polsce ośrodki imperialistyczne i reakcyjne podziemie, które są bezpośrednimi sprawcami zajść. Krwawe zajścia w Poznaniu nie powstrzymają jednak ani nie osłabią wysiłków partii i rządu, zmierzających do demokratyzacji naszego życia* [...]. *Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewien, że mu tę rękę władza odrąbie w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji, w interesie walki o podnoszenie stopy życiowej ludności, w interesie dalszej demokratyzacji naszego życia, w interesie naszej Ojczyzny. Z wdzięcznością natomiast witać będziemy zawsze każdy przejaw zdrowej, patriotycznej krytyki naszych braków, błędów i niedociągnięć* [...].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, Rzeszów 1996, s. 134.

Podczas VIII Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, które odbyło się 30 października 1956 r., Władysław Gomułka podzielił się swoją opinią na temat poznańskiego Czerwca. Jego przemówienie różniło się znacznie od oficjalnych komunikatów, wydawanych przez władzę jeszcze kilka miesięcy wcześniej.

Klasa robotnicza dała ostatnio kierownictwu partii i rządowi bolesną nauczkę. Robotnicy Poznania, chwytając za oręż strajku i wychodząc manifestacyjnie na ulice w czarny czwartek czerwcowy, zawołali wielkim głosem: Dosyć! Tak dalej nie można! Zawrócić z fałszywej drogi!

Klasa robotnicza nigdy nie chwytała się strajku jako oręża walki o swoje prawa w sposób lekkomyślny. Tym bardziej teraz, w Polsce Ludowej, rządzonej w jej imieniu i w imieniu ludzi pracy, nie zrobiła tego kroku lekkomyślnie. Najwidoczniej przebrała się miara. A miary nigdy nie można przebierać bezkarnie. Robotnicy Poznania nie protestowali przeciwko Polsce Ludowej, przeciwko socjalizmowi, kiedy wyszli na ulice miasta.

Protestowali przeciwko złu, jakie szeroko rozkrzewiło się w naszym ustroju społecznym i które ich również boleśnie dotknęło, przeciwko wypaczeniom podstawowych zasad socjalizmu, który jest ich ideą [...].

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 399.

? 1. Wymień różnice w wypowiedziach Cyrankiewicza i Gomułki.
2. Wyjaśnij, w jakim celu wygłoszono powyższe komunikaty.

POLSKI PAŹDZIERNIK

Wydarzenia poznańskie odbiły się szerokim echem nie tylko w Polsce, lecz także za granicą, głównie ze względu na odbywające się w tym samym czasie w Poznaniu międzynarodowe targi. Przebywający na nich dziennikarze i goście przekazywali informacje na Zachód, w tym do Radia Wolna Europa. Oburzenie społeczeństwa rosło. Rządzący rozumieli, że konieczne są zmiany, także takie, które objęłyby wysokie stanowiska partyjne. W lipcu 1956 r. do PZPR ponownie został przyjęty **Władysław Gomułka**, który cieszył się dużym społecznym poparciem i nie kojarzył się z epoką stalinowską. W październiku 1956 r., podczas VIII obrad plenarnych KC PZPR, Gomułce zaproponowano stanowisko I sekretarza partii. Zaniepokoiło to Moskwę i sprawiło, że do Warszawy przybył sam Chruszczow. Obawiał się on, że Gomułka zlikwiduje w Polsce komunizm i wystąpi z Układu Warszawskiego. Aby temu zapobiec, planował użyć wojsk sowieckich stacjonujących

Przemówienie Gomułki na placu Defilad w Warszawie tuż po tym, jak został wybrany na I sekretarza KC PZPR, wzbudziło owacje zgromadzonego tam niemal półmilionowego tłumu warszawian.

▪ *fotografia, Warszawa, 25 X 1956 r.*

w PRL. Ostatecznie Gomułka przekonał go, że nie zamierza wprowadzać żadnych radykalnych zmian ustrojowych. Przy poparciu frakcji puławian w październiku 1956 r. został I sekretarzem KC PZPR, co zostało przyjęte przez społeczeństwo z radością i nadzieją na zmiany. Wygłosił przemówienie, w którym ostro skrytykował epokę stalinowską i poprzednie władze PZPR. Polacy potraktowali Gomułkę jako przywódcę narodowego, który zgodnie z głoszonymi przez siebie hasłami wskaże rodakom **„polską drogę do socjalizmu"**.

Październik 1956 r. był czasem wielkiej aktywności społecznej Polaków. Charakteryzował się szeregiem ustępstw, na które zgodziła się ówczesna władza. Podczas tzw. **odwilży październikowej** anulowano wyroki dla uczestników poznańskiego Czerwca, ogłoszono amnestię dla kolejnych więźniów politycznych i kontynuowano procesy rehabilitacyjne. Zrezygnowano też z dalszej kolektywizacji rolnictwa. W tym okresie poprawiły się również stosunki między państwem a Kościołem. Partia zezwoliła na prowadzenie dobrowolnych lekcji religii w szkołach i wyraziła zgodę na powrót biskupów tytularnych (nieposiadających diecezji) na Ziemie Odzyskane. Z więzień i ośrodków internowania wypuszczono duchownych, w tym prymasa Wyszyńskiego. Wznowiono publikację „Tygodnika Powszechnego" pod redakcją Jerzego Turowicza. Ponadto do sejmu weszło **koło poselskie „Znak"**, będące symboliczną reprezentacją katolicką, której członkowie mieli nadzieję na liberalizację polityki partii wobec Kościoła. Do głównych działaczy należeli Stanisław Stomma, Jerzy Zawieyski i Stefan Kisielewski. W wyborach do sejmu w 1957 r. ugrupowanie to uzyskało pięć mandatów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW GOMUŁKA (1905–1982)

Był polskim politykiem komunistycznym oraz I sekretarzem KC PZPR. W latach międzywojennych działał w organizacji młodzieżowej PPS „Siła". W 1926 r. wstąpił do KPP. W latach 1934–1935 przebywał w Moskwie, gdzie ukończył Międzynarodową Szkołę Leninowską. Dwa razy aresztowano go za działalność komunistyczną i organizowanie strajków. We wrześniu 1939 r. został zwolniony z więzienia i udał się do ZSRS. Trzy lata później powrócił do kraju i wstąpił do PPR. Był współodpowiedzialny za wprowadzanie w Polsce systemu komunistycznego. Pełnił funkcję wicepremiera i ministra Ziem Odzyskanych w TRJN. W 1948 r. został oskarżony o „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne", usunięty ze stanowiska sekretarza generalnego PPR, a następnie aresztowany. Do władzy powrócił w październiku 1956 r., obejmując funkcję I sekretarza KC PZPR. Był odpowiedzialny za stłumienie protestów marcowych w 1968 r. i udział Polski w inwazji na Czechosłowację. Po rewolcie robotniczej na Wybrzeżu w 1970 r. ponownie odsunięto go od władzy.

POCZĄTEK RZĄDÓW GOMUŁKI

Przy Radzie Ministrów została także powołana składająca się z niezależnych fachowców Rada Ekonomiczna. Na uczelniach przywrócono do pracy profesorów usuniętych w okresie stalinowskim. Zmiany nie ominęły także wojska. Do służby mogli powrócić żołnierze i oficerowie represjonowani w latach powojennych. Zreformowano aparat bezpieczeństwa – utworzono Służbę Bezpieczeństwa (SB) wchodzącą w skład Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W 1957 r. Gomułka podpisał także porozumienie z Moskwą. Na mocy tego dokumentu do kraju mogli wrócić Polacy, którzy po 1945 r. znaleźli się w ZSRS. Do kraju reemigrowało jednak tylko ok. 245 tys. obywateli, z czego 22 tys. przybyło z łagrów i innych miejsc osiedlenia w głębi ZSRS. Wiele osób miało bowiem problemy z udowodnieniem obywatelstwa polskiego. Na jakiś czas zaprzestano także zagłuszania audycji Radia Wolna Europa. Ponadto zrezygnowano z nazywania Katowic Stalinogrodem. Władza zezwoliła nawet na obchody 12. rocznicy powstania warszawskiego. Rząd zainicjował również akcję łączenia rodzin, w której wyniku w latach 1956–1959 z Polski do NRD wyjechało ok. 37 tys. osób, zaś do RFN ponad 226 tys. osób.

Społeczeństwo coraz częściej manifestowało swoje antysowieckie nastawienie. W miastach zakładano Kluby Inteligencji Katolickiej, a na wsiach rozwiązywano kołchozy i spółdzielnie produkcyjne. Młodzież masowo występowała z ZMP. W grudniu 1956 r. na zjeździe działaczy harcerstwa w Łodzi reaktywowano Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP), rozwiązany w 1948 r. ZHP miał skupiać dzieci i młodzież wokół ideałów przedwojennego harcerstwa i ruchu skautowego.

SYTUACJA GOSPODARCZA

Po śmierci Stalina polska gospodarka zaczęła przestawiać się na czasy pokoju. Porzucono wcześniejsze próby rozbudowania przemysłu zbrojeniowego, zredukowano armię i zmniejszono zamówienia na potrzeby wojska. Priorytetowe miejsce nadal zajmował przemysł ciężki, którego rozwój był jednak ograniczony przez brak dostępu do nowoczesnych technologii. W Polsce handlowano głównie z krajami RWPG, przez co nie było możliwości skonfrontowania polskich produktów z wyrobami z państw zachodnich. Ponadto przekazanie większości funduszów na wzmocnienie przemysłu ciężkiego wiązało się ze znacznym niedoinwestowaniem w inne gałęzie gospodarki. W latach 60. rząd przeprowadził pewne reformy w tym obszarze. Próbowano skupić się na sektorach, które zapewniały postęp techniczny i dawały szybkie oraz widoczne efekty. Produkowano więc samochody osobowe, maszyny budowlane oraz maszyny włókiennicze. Rozwijano też przemysł elektroniczny i chemiczny. W 1969 r., tuż przed końcem rządów Gomułki, planowano wprowadzić politykę „selektywnego rozwoju", która miała polegać na zwiększeniu inwestycji w nowoczesne gałęzie przemysłu kosztem przemysłu wydobywczego, hutnictwa czy przemysłu maszynowego.

Syrena 101 to polski samochód osobowy produkowany w Fabryce Samochodów Osobowych w Warszawie na początku lat 60.

▪ *fotografia, Warszawa, 1961 r.*

? W jakie gałęzie przemysłu inwestowano w Polsce w okresie rządów Gomułki?

Do najbardziej znanych instruktorów harcerskich należeli autor *Kamieni na szaniec* Aleksander Kamiński i naczelnik Szarych Szeregów w czasie wojny Stanisław Broniewski. Młodzi ludzie zaczęli mieć nadzieję na to, że komunizm można zreformować.

Poczynione przez władzę ustępstwa nie były jednak zapowiedzią większych zmian systemowych. Po wyborach w styczniu 1957 r. Gomułka zaczął bardzo szybko wycofywać się z planów reform demokratycznych. Ponownie doszło do nasilenia represji. Tygodnik „Po Prostu", który opowiadał się za zmianami, został zamknięty, co spowodowało zamieszki na ulicach Warszawy. Protestujący przeciwko tej decyzji zostali pobici i aresztowani przez oddziały szturmowe MO. Ruch młodzieżowy próbowano spacyfikować przez utworzenie w 1957 r. Związku Młodzieży Socjalistycznej (ZMS). W tym okresie ponownie zaostrzono cenzurę. Gomułka starał się utrzymywać względną równowagę między różnymi opcjami w partii. Z jednej strony, nadal krytykował błędy i wypaczenia okresu stalinowskiego, a z drugiej – atakował hasła rewizjonistyczne (czyli podważające założenia komunizmu). Jesienią 1957 r. zakończył się okres pewnych przemian społeczno-politycznych.

KULTURA W OKRESIE RZĄDÓW GOMUŁKI

Odwilż październikowa miała duży wpływ na polską kulturę. Złagodzenie cenzury i otworzenie się na wzorce z Zachodu dawało twórcom nowe możliwości. Istotną rolę w tym okresie odgrywała **muzyka jazzowa**, która dotąd była przez władze traktowana niechętnie. Jej popularyzatorem w kraju stał się Leopold Tyrmand. Ważną rolę w tej dziedzinie sztuki odegrali Krzysztof Komeda-Trzciński i jego sekstet (zespół złożony z sześciu muzyków) oraz saksofonista Zbigniew Namysłowski.

W tym okresie powstał także zupełnie nowy gatunek muzyki rozrywkowej – **big-beat** [czyt.:

WARTO WIEDZIEĆ

Bikiniarze

W latach 50. w Polsce popularność zdobyła subkultura bikiniarzy. Przedstawiciele tej grupy charakteryzowali się zamiłowaniem do muzyki jazzowej, nadawanej w zachodnich rozgłośniach radiowych, znajomością tańców pochodzących z Zachodu oraz upodobaniem do amerykańskiej kultury masowej. Ubierali się w charakterystyczny sposób. Mężczyźni nosili szerokie marynarki, wąskie spodnie, buty na grubej podeszwie, kolorowe skarpetki, kapelusze z szerokim rondem, a także krawaty ze wzorem przedstawiającym plażę na atolu w Bikini, której subkultura ta zawdzięczała swoją nazwę. Młodzież buntowała się w ten sposób przeciwko narzucanym jej normom społecznym i okazywała swoją odmienność pokoleniową. Komunistyczne władze były zaniepokojone fascynacją młodych ludzi wzorcami pochodzącymi z krajów kapitalistycznych. Do zwalczania subkultury bikiniarzy zmobilizowano Związek Młodzieży Polskiej (ZMP), który miał zmusić ich do rezygnacji z upodobań do zachodniej mody i zachowań określanych przez ówczesne władze jako antyspołeczne i chuligańskie.

Bikiniarz w ekstrawaganckim jak na ówczesne czasy ubiorze.

▪ *fotografia, Polska, lata 60. XX w.*

? Czym charakteryzowała się subkultura bikiniarzy?

Zespół Skaldowie powstał w 1965 r. w Krakowie i oprócz big-beatu grał także rock progresywny oraz muzykę czerpiącą z folkloru góralskiego.

▪ *fotografia, Warszawa, 1969 r.*

bigbit] – który był polskim odpowiednikiem rock and rolla. Pojawiały się liczne polskie zespoły rozrywkowe wzorujące się na Beatlesach, m.in. Czerwone Gitary, Skaldowie czy Czerwono-Czarni. Na scenach występowali też artyści tacy jak: Ewa Demarczyk, Czesław Niemen, Anna German czy Marek Grechuta. W 1961 r. zorganizowano Międzynarodowy Festiwal Piosenki, który początkowo odbywał się w hali Stoczni Gdańskiej, a następnie w Operze Leśnej w Sopocie. W 1963 r. urządzono zaś pierwszy Krajowy Festiwal Piosenki Polskiej w Opolu.

Zmiany następowały także w sztukach plastycznych. W malarstwie odnowił się nurt abstrakcyjny, a jego najbardziej znanym przedstawicielem był Jerzy Stajuda. Rozwinęła się sztuka plakatu (**polska szkoła plakatu**), a w 1966 r. odbyło się pierwsze Międzynarodowe Biennale Plakatu w Warszawie. Do cenionych rzeźbiarzy okresu odwilży można zaliczyć Władysława Hasiora, który budował rzeźby z niepotrzebnych i zniszczonych przedmiotów. Był także autorem wielu pomników. Czołowym przedstawicielem sztuki nowoczesnej został okrzyknięty Tadeusz Kantor, nowatorski reżyser i scenograf nawiązujący do estetyki kina niemego.

W latach 60. rozwijała się też literatura. Głosem młodego pokolenia stał się Marek Hłasko, którego opowiadania *Ósmy dzień tygodnia* czy *Następny do raju* stanowiły protest przeciwko ówczesnej rzeczywistości. Popularnością cieszyła się egzystencjalna poezja i proza Edwarda Stachury oraz satyryczne opowiadania Stanisława Mrożka. W poezji okresu popaździernikowego wyróżnili się Wisława Szymborska i Miron Białoszewski. Do znanych i wszechstronnych twórców należał pisarz, scenarzysta i reżyser Tadeusz Konwicki. W latach 60. międzynarodowy rozgłos zyskał Stanisław Lem (*Solaris*), który pisał książki z gatunku science-fiction.

W tym okresie rozwinął się także teatr absurdu, a do najbardziej znanych dramaturgów

Rzeźba Władysława Hasiora *Organy* została wzniesiona w 1966 r. na przełęczy Snozka w Pieninach jako pomnik ku pamięci tych, którzy zginęli na Podhalu w czasie wojny i po niej. Jednak napis na płycie obok pomnika brzmiał: *Wiernym synom Ojczyzny poległym na Podhalu w walce o utrwalenie władzy ludowej – społeczeństwo ziemi krakowskiej w 1000-lecie państwa polskiego.*

▪ *fotografia współczesna, przełęcz Snozka*

ROZWÓJ SZTUKI FILMOWEJ

Zmiany popaździernikowe były zauważalne także w filmie. Pojawiły się talenty reżyserskie, takie jak **Andrzej Wajda**, który w 1957 r. zrealizował film o powstaniu warszawskim *Kanał*. Ponadto wyreżyserował film *Popiół i diament*, oparty na powieści o powojennych dylematach autorstwa Jerzego Andrzejewskiego o tym samym tytule. Jedną z głównych ról zagrał w nim Zbigniew Cybulski, który był uważany za jednego z najzdolniejszych i najbardziej obiecujących aktorów lat 60. W tym okresie powstawały liczne dzieła wyreżyserowane przez młodych twórców podejmujących zagadnienia z historii Polski oraz problemy cywilizacyjne. Duży rozgłos i wiele nagród zdobyły *Rękopis znaleziony w Saragossie* Wojciecha Hasa, zrealizowany na podstawie XIX-wiecznej powieści Jana Potockiego, *Sól ziemi czarnej* Kazimierza Kutza [czyt.: kuca] czy *Matka Joanna od Aniołów* i *Faraon* Jerzego Kawalerowicza. Tak kształtowała się **polska szkoła filmowa**, która w kolejnych latach zyskała międzynarodowe uznanie. Komedią dziesięciolecia okazali się *Sami swoi* – film Sylwestra Chęcińskiego z 1967 r. W latach 60. powstawały też bardzo popularne seriale, które ukazywały walki z okresu II wojny światowej w konwencji kina akcji i przygody, a według krytyków umacniały przyjaźń polsko-sowiecką i socjalizm. Należały do nich m.in. *Czterej pancerni i pies* oraz *Stawka większa niż życie*.

Zbigniew Cybulski (na zdjęciu z Ewą Krzyżewską) sławę zdobył jako odtwórca roli Maćka Chełmickiego w filmie *Popiół i diament* w reżyserii Andrzeja Wajdy.

▪ *fotos z filmu* Popiół i diament *z 1958 r.*

? Którzy reżyserzy zaliczani są do polskiej szkoły filmowej?

tego nurtu zaliczyć należy Sławomira Mrożka i Tadeusza Różewicza. W 1962 r. Różewicz napisał sztukę *Świadkowie albo nasza mała stabilizacja*, której tytuł stał się symbolem okresu rządów Gomułki. W 1963 r. powstała jej adaptacja telewizyjna w reżyserii Adama Hanuszkiewicza. W drugiej połowie lat 60. upowszechnił się tzw. ubogi teatr, w którym cały utwór sceniczny był skoncentrowany na aktorze. Za jego twórcę uważa się awangardowego reformatora XX-wiecznego teatru Jerzego Grotowskiego.

ĆWICZENIA

1. Opisz, jak wyglądały początki odwilży październikowej.
2. Wyjaśnij, jakie wydarzenia kryją się pod pojęciem „poznański Czerwiec".
3. Przedstaw okoliczności, które w 1956 r. doprowadziły do przejęcia władzy przez Gomułkę.
4. Scharakteryzuj okres rządów Gomułki.
5. Wymień najważniejsze osiągnięcia polskiej kultury okresu odwilży.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Ambroziewicz, *Złote lata polskiej chuliganerii 1950–1960*, Warszawa 2018.
P. Gajdziński, *Gomułka: dyktatura ciemniaków*, Poznań 2017.
C. Laforet, *Za żelazną kurtyną. Podróż do Polski w 1967 roku*, tłum. F. Łobodziński, Warszawa 2012.

6 RZĄDY GOMUŁKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie wydarzenia wpłynęły na dojście Gomułki do władzy?
2. Jaka była sytuacja gospodarcza Polski po zakończeniu II wojny światowej?

RZĄDY GOMUŁKI

Lata rządów Władysława Gomułki od tytułu sztuki poety Tadeusza Różewicza zostały nazwane **małą stabilizacją**. Mimo iż rzeczywisty okres przemian zakończył się już w 1957 r., polskie społeczeństwo, mocno doświadczone czasami stalinizmu, doceniało wszelkie przejawy swobody i liberalizacji systemu. Polska rozwijała się także pod względem demograficznym. W lipcu 1961 r. hucznie obchodzono narodziny 30-milionowego obywatela kraju. W wiek dorosły wchodziła młodzież urodzona w latach powojennych. Za rządów Gomułki nasiliła się również migracja ze wsi do miast, a liczba ludności miejskiej przewyższyła liczbę ludności wiejskiej. Władza cały czas podtrzymywała model gospodarki centralnie sterowanej, opartej na planach pięcioletnich. W pierwszych miesiącach odwilży zwiększono inwestycje dla przemysłu lekkiego i spożywczego, ale już w 1958 r. ponownie postawiono na industrializację kraju. W ramach kolejnych planów pięcioletnich powstały m.in. rafineria w Płocku, przetwarzająca ropę tłoczoną rurociągiem „Przyjaźń" z ZSRS. Otwarto również kopalnie miedzi w Lublinie i Polkowicach oraz kopalnie węgla brunatnego w Turoszowie i Koninie.

Rafineria w Płocku została zbudowana w latach 1960–1965 na mocy porozumień zawartych przez PRL w ramach RWPG.

▪ *fotografia, Płock, 1970 r.*

Stan rolnictwa poprawił się nieco po likwidacji nierentownych spółdzielni, poza tym zwolniło tempo kolektywizacji. Większość gospodarstw rolnych i hodowlanych powróciła do rąk prywatnych. Problemem było jednak duże niedoinwestowanie rolnictwa. Zwiększenie eksportu mięsa za granicę za niezbędne dewizy powodowało, iż brakowało go w polskich sklepach. Coraz większym problemem w społeczeństwie o znacznym odsetku młodych ludzi stawały się braki w budownictwie mieszkaniowym. Pomimo tych trudności Polacy cieszyli się z nowoczesnych sprzętów gospodarstwa domowego, takich jak pralki, odkurzacze czy telewizory.

Społeczeństwo zaczęło godzić się z tym, iż narzucone rządy potrwają kolejne lata. Wielu ludzi uznało, że jedyne, co mogą zrobić, to przystosować się do nowych warunków panujących w kraju. Osoby chcące zrobić karierę zawodową zdawały sobie sprawę z tego, że potrzebują akceptacji i poparcia komunistów. W efekcie często decydowały się na zapisanie do partii.

POLITYKA ZAGRANICZNA PRL

Do swoich sukcesów Gomułka mógł bez wątpienia zaliczyć wzmocnienie pozycji Polski na arenie międzynarodowej. Za jego rządów doprowadzono do przedłużenia na kolejne 20 lat układu o przyjaźni i wzajemnej pomocy z ZSRS, a także do normalizacji stosunków z Czechosłowacją i NRD. Rozwijano również

Podpisanie układu o normalizacji stosunków między PRL a RFN 7 grudnia 1970 r. w Sali Kolumnowej Pałacu Rady Ministrów. Sygnatariuszami dokumentu byli premier Józef Cyrankiewicz [1] i kanclerz Willy Brandt [2].

▪ *fotografia, Warszawa, 7 XII 1970 r.*

kontakty z innymi krajami bloku wschodniego. Ponadto komuniści poprawili relacje z ważnymi państwami spoza bloku, co dało możliwość pozyskania kredytów z zachodnich banków i umów eksportowych.

W drugiej połowie lat 60. bardzo ważną kwestią stało się unormowanie stosunków dyplomatycznych z RFN i uznanie zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej. Sojusznikiem Polski w tej kwestii okazał się prezydent Francji, gen. Charles de Gaulle, który we wrześniu 1967 r. odwiedził Warszawę i kilka innych polskich miast. Podczas przemówień opowiadał się za koniecznością normalizacji stosunków z RFN i prawem Polski do uznania jej zachodniej granicy. Gomułka przedstawiał tę wizytę jako sukces polityki

ŻYCIE CODZIENNE

Choć społeczeństwo polskie w latach 60. było dość biedne, próbowało nadążyć za zachodnią kulturą i stylem życia, opartym w dużej mierze na konsumpcjonizmie. Symbolami czasów Gomułki stały się elektryczna pralka wirnikowa „Frania" oraz samochód „Syrena", który produkowano od 1957 r. w warszawskiej Fabryce Samochodów Osobowych na Żeraniu. Mimo iż na początku lat 70. był to najpopularniejszy samochód osobowy w kraju, większość Polaków nie mogła pozwolić sobie na zakup własnego auta. Wśród mniej zamożnej części społeczeństwa popularnością cieszyły się motocykle rodzimych marek, takich jak WFM, WSK czy Junak. W tym okresie rozpoczęto także sprzedaż gramofonów „Bambino" i odbiorników telewizyjnych „Wisła". Na zagraniczne wakacje mogli pozwolić sobie tylko najzamożniejsi Polacy, którzy spędzali je w Bułgarii, Rumunii czy na Węgrzech. Społeczeństwo głodne było jednak zachodniego stylu życia. Noszono niegniotące się koszule non-iron [czyt.: nonajron] i kurtki z ortalionu. Poza modą zainteresowaniem cieszyła się zachodnia kultura, w tym literatura i film, propagowane przez tygodnik „Przekrój". Śledzono także osiągnięcia polskich sportowców. Światowe sukcesy w tym okresie odnosili bokser Jerzy Kulej i sztangista Waldemar Baszanowski. Swoją karierę rozpoczęła wówczas też lekkoatletka Irena Szewińska.

Motocykl „Junak" był produkowany w latach 1956–1965 w Szczecinie. Do użytku weszło niemal 100 tys. tych popularnych motorów.

▪ *fotografia, Polska, lata 60. XX w.*

? Jakie produkowane w Polsce dobra konsumpcyjne stały się symbolem czasów Gomułki?

zagranicznej PRL. W 1969 r., po powstaniu nowego rządu niemieckiego, rozpoczęły się pertraktacje z RFN.

7 grudnia 1970 r. w Warszawie premier Józef Cyrankiewicz i kanclerz RFN Willy Brandt podpisali układ, który stał się podstawą do normalizacji stosunków między obydwoma państwami. Porozumienie to uznawało nową, powojenną granicę polsko-niemiecką i zapoczątkowało znaczną poprawę obustronnych relacji oraz współpracy gospodarczej i kulturalnej. Zawarto w nim zapis, według którego oba państwa potwierdziły, że nie mają żadnych roszczeń terytorialnych wobec siebie i nie będą ich wysuwać w przyszłości. Był to wielki sukces polityki zagranicznej Polski oraz osobisty sukces dyplomatyczny Gomułki.

KONFLIKT WŁADZY Z KOŚCIOŁEM

Choć w okresie odwilży październikowej doszło do chwilowego ocieplenia stosunków pomiędzy państwem a Kościołem, Gomułka szybko powrócił do polityki antykościelnej. W 1962 r. powstał specjalny Departament IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, przeznaczony do *walki z wrogą działalnością Kościołów i związków wyznaniowych*. Dziesięć lat później w tym departamencie została utworzona grupa „D", której nazwa pochodziła od pierwszej litery słowa „dezintegracja". Jej członkowie mieli na celu skłócanie duchownych. Z czasem grupa stała się bardziej brutalna w swoich działaniach – dochodziło do pobić, a nawet morderstw.

Kościół już od 1956 r. przygotowywał się do obchodów **Millennium Chrztu Polski**. Głównym inicjatorem wydarzenia był prymas **Stefan Wyszyński**. Z okazji nadchodzącej rocznicy polscy duchowni wystosowali listy do rządów 56 różnych krajów. **18 listopada 1965 r.** wysłali orędzie do biskupów niemieckich. Odezwa miała złagodzić bardzo napięte stosunki polsko-niemieckie i wpłynąć na proces pojednania po II wojnie światowej. W tekście orędzia znalazły się sformułowania takie jak *próbujmy zapomnieć* oraz *udzielamy przebaczenia i prosimy o wybaczenie*. Apel ten stanowił wołanie o rozpoczęcie dialogu i prośbę o zapomnienie krzywd wojennych. Reakcja władz PRL była natychmiastowa. Episkopat został zaatakowany w prasie. Zarzucano mu samozwańcze, proniemieckie działania, a prymasa oskarżano o zdradę polskiej racji stanu.

Obchody **Millennium Chrztu Polski** zostały uroczyście zainaugurowane w styczniu 1966 r. w Rzymie, a centralne uroczystości religijne odbyły się w Częstochowie 3 maja 1966 r. Zabrakło na nich papieża Pawła VI, gdyż władze nie zezwoliły na jego przyjazd do Polski.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN WYSZYŃSKI (1901–1981)

Był polskim duchownym katolickim, arcybiskupem i prymasem Polski. Urodził się w 1901 r. w Zuzeli na Podlasiu. Ukończył seminarium duchowne we Włocławku, gdzie następnie przyjął święcenia kapłańskie. Uzyskał doktorat na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Podczas wojny służył jako kapelan m.in. w zakładzie dla niewidomych w Laskach. W 1946 r. został biskupem lubelskim, a po śmierci kardynała Augusta Hlonda arcybiskupem gnieźnieńsko-warszawskim i prymasem Polski. W 1953 r. otrzymał kapelusz kardynalski. W latach 1953–1956 był internowany przez władze polskie. Należał do inicjatorów wystosowanego w 1965 r. orędzia do biskupów niemieckich. Odgrywał rolę mediatora w sporach między rządem a „Solidarnością". Walczył o prawa Kościoła, stąd cieszył się ogromnym autorytetem polskiego społeczeństwa. W swoich kazaniach bronił podstawowych praw i wolności obywatelskich. Po śmierci w 1981 r. był często nazywany Prymasem Tysiąclecia.

Podczas gdy Kościół świętował Millennium Chrztu Polski, rządzący organizowali obchody **Tysiąclecia Państwa Polskiego**. W rozmaite wydarzenia obfitował szczególnie 1966 r., kiedy to władze chciały rywalizować z obchodami Millennium. Podobnie jak obrzędy religijne, obchody Tysiąclecia zaplanowano na 16 kwietnia w Gnieźnie. Pretekstem do zorganizowania konkurencyjnej uroczystości była 21. rocznica forsowania Odry i Nysy Łużyckiej przez 2 Armię Wojska Polskiego.

Kulminacyjnym punktem obchodów państwowych była nadzwyczajna sesja Sejmu PRL, która odbyła się 21 lipca 1966 r., oraz następująca dzień później defilada wojskowa. Projektem długofalowym, który miał upamiętnić rocznicę, był projekt *Tysiąc szkół na tysiąclecie*. W kolejnych latach rozpoczęło się masowe wznoszenie budynków szkół. W ramach tej inicjatywy w latach 1959–1972 powstało 1417 nowych placówek edukacyjnych.

MARZEC 1968 R.

W czerwcu 1967 r. wybuchła sześciodniowa wojna izraelsko-arabska (więcej na ten temat na s. 247–248). W związku z tym ZSRS oraz pozostałe państwa bloku wschodniego potępiły atak Izraela na sąsiadów i zerwały z nim wszelkie stosunki dyplomatyczne. Sytuacja ta została wykorzystana przez nacjonalistyczną frakcję PZPR (tzw. **partyzantów**), kierowaną przez ministra spraw wewnętrznych **Mieczysława Moczara**. Moczarowców łączyły przeszłość kombatancka oraz antysemityzm, a także chęć przeprowadzenia zmiany pokoleniowej w PZPR. W obliczu zaistniałej sytuacji międzynarodowej 19 czerwca 1967 r. Gomułka wygłosił przemówienie, w którym przestrzegał przed zwolennikami syjonizmu w Polsce. Rozpoczęła się nagonka antysemicka, prowadzona nie tylko przez medialny przekaz, lecz także poprzez potępianie Izraela podczas organizowanych wieców robotniczych. Sytuacja w kraju

WARTO WIEDZIEĆ

Wędrówka obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej

Peregrynacja (wędrówka) kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej rozpoczęła się w sierpniu 1957 r. w ramach przygotowań do obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski. Prymas Wyszyński chciał w ten sposób zachęcić wiernych w całym kraju do odnowy duchowej. Obraz, najpierw poświęcony przez papieża Piusa XII, rozpoczął swoją wędrówkę w Częstochowie i miał zawitać do wszystkich parafii i diecezji kraju. W milenijnym 1966 r. przerwano peregrynację, aby wykorzystać obraz w uroczystościach religijnych. Kiedy wznowiono jego pielgrzymkę 2 września tego samego roku, funkcjonariusze SB zatrzymali księdza wiozącego obraz i kazali mu zawrócić do Częstochowy. Obraz został odesłany na Jasną Górę, gdzie spędził kolejne sześć lat. Okres ten często nazywa się „uwięzieniem obrazu". Mimo to peregrynacja w kolejnych diecezjach odbywała się według planu, a wierni symbolicznie przyjmowali puste ramy. Obraz zaczął ponownie pielgrzymować dopiero w 1972 r.

Kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej podczas peregrynacji po kraju w latach 60.

▪ *fotografia, Częstochowa, 3 V 1966 r.*

? Jak przebiegała peregrynacja obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej?

Brama Główna Uniwersytetu Warszawskiego z wywieszonymi na niej postulatami protestujących studentów w marcu 1968 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 8 III 1968 r.*

była coraz bardziej napięta, co partyzanci postanowili wykorzystać do przejęcia rządów.

Jednocześnie narastało niezadowolenie polskich środowisk intelektualnych oraz młodzieży. Na uczelniach wyższych organizowano debaty, podczas których ujawniano zakłamanie władz. W tym okresie narodził się ruch zbuntowanych przeciwko nim studentów zwanych **komandosami**. **30 stycznia 1968 r.** w Teatrze Narodowym po raz ostatni wystawiono ***Dziady*** Adama Mickiewicza w reżyserii Kazimierza Dejmka. Rządzący dopatrzyli się w przedstawieniu akcentów antysowieckich i zabronili kolejnych spektakli. Ostatni z nich został przyjęty przez widownię z wielkim entuzjazmem. Po sztuce odbyła się manifestacja zakończona pochodem pod pomnik Adama Mickiewicza. W obronie *Dziadów* stanął także Związek Literatów Polskich. Jeden z jego przedstawicieli, Stefan Kisielewski, użył wobec komunistów dążących do całkowitej cenzury życia kulturalnego określenia „dyktatura ciemniaków". Decyzji rządzących sprzeciwili się także studenci Uniwersytetu Warszawskiego zaliczani do grupy komandosów. W odpowiedzi na poinformowanie zagranicznych mediów o sytuacji w Polsce władze usunęły z uczelni Adama Michnika i Henryka Szlajfera. W ramach protestu **8 marca** komandosi zorganizowali na uniwersytecie **wiec studencki** w obronie zawieszonych kolegów. Wydarzenie to spotkało się z brutalną reakcją władz, doszło do pobicia uczestników przez ZOMO oraz tzw. aktyw robotniczy, co doprowadziło do podobnych manifestacji na innych uniwersytetach. Moczarowcy podkreślali w swoich wystąpieniach, iż manifestują dzieci funkcjonariuszy partyjnych o żydowskich korzeniach. W prasie pisano, że prowodyrami zamieszek jest „bananowa młodzież" (banany były dostępne tylko

KOMANDOSI

Komandosi byli grupą zbuntowanych studentów, która uformowała się w Warszawie w latach 60. Należeli do niej dawni wychowankowie Jacka Kuronia, wywodzący się z harcerstwa komunistycznego. Swoją nazwę zawdzięczali niespodziewanym wizytom na otwartych zebraniach podstawowych organizacji partyjnych (POP PZPR) Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie prowokowali dyskusje na niewygodne dla ówczesnej władzy tematy polityczne. Komandosi odegrali kluczową rolę podczas protestów w marcu 1968 r. Związani byli ideowo z rewizjonistami partyjnymi, czyli działaczami PZPR, którzy pragnęli reformy i częściowej demokratyzacji państwa.

? Skąd pochodziła nazwa „komandosi"?

Jacek Kuroń 1 **i Adam Michnik** 2, tworzący w latach 60. zręby opozycji, należeli do partyjnych rewizjonistów.

▪ *fotografia, Warszawa, październik 1979 r.*

dla zamożnych). Schwytani podczas protestów studenci byli przekazywani do komend uzupełnień i powoływani do wojska.

Podczas przemówienia wygłoszonego 19 marca 1968 r. w Sali Kongresowej w Warszawie Władysław Gomułka stwierdził, że protesty studentów są prowokowane przez syjonistów. Tym samym poparł hasła głoszone przez moczarowców. Przemówienie wywołało oburzenie na uczelniach. Interweniowała Konferencja Episkopatu. W swoich kazaniach prymas Wyszyński przeciwstawiał się antysemityzmowi, nazywając go *cieniem odnowionego rasizmu*. W dniach 19–23 marca na Uniwersytecie Warszawskim i Politechnice Warszawskiej trwały strajki protestacyjne, a tydzień później odbył się wiec studentów w obronie pracowników naukowych (Leszka Kołakowskiego, Zygmunta Baumana i Stefana Morawieckiego) oraz studentów wyrzuconych z uczelni. W odpowiedzi władze szkoły rozwiązały te kierunki, z których pochodziło najwięcej protestujących, m.in. ekonomię, filozofię i socjologię. Poza tym 34 osoby skreślono z listy studentów, 30 skazano na karę pozbawienia wolności, a setki skierowano do służby wojskowej. W tym samym czasie rozpoczęły się także zwolnienia pracowników o żydowskich korzeniach oraz naciskanie na ich wyjazd z kraju. W efekcie tych działań z kraju wyemigrowało kilkanaście tysięcy Polaków.

Aby zachować władzę w partii, Gomułka z jednej strony złagodził nieco cenzurę, a z drugiej – kontynuował procesy przywódców marcowych. Uchwalono zmiany ustawy o szkolnictwie wyższym i stopniach naukowych, w wyniku czego na uczelniach pojawili się tzw. **docenci marcowi**, którzy awansowali mimo braku habilitacji, ponieważ cieszyli się zaufaniem partii. Marzec '68 stał się okazją do przeprowadzenia czystek antyżydowskich

OPOZYCJA LAT 60.

Na początku lat 60. zaczęły powstawać pierwsze zalążki opozycji. Formowały się one wokół **rewizjonistów**, czyli członków PZPR, którzy widzieli potrzebę reform politycznych i ekonomicznych w ramach istniejącego ustroju. Ich przeciwnikami byli **dogmatycy**, zwolennicy powrotu do rzeczywistości stalinowskiej. Pogarszająca się sytuacja społeczna i coraz bardziej nasilona cenzura doprowadziły także do reakcji środowisk intelektualnych. 14 marca 1964 r. 34 przedstawicieli szeroko pojętej kultury i nauki wystosowało do rządzących list otwarty (tzw. **List 34**), w którym domagali się ograniczenia cenzury, zwiększenia swobody twórczej, a także dodatkowych przydziałów papieru (w ówczesnych czasach to państwo decydowało, kto otrzyma papier na druk książek i czasopism). Inicjatorem listu był poeta i dramatopisarz **Antoni Słonimski**. W odpowiedzi władza rozpoczęła represje i szykany wobec sygnatariuszy listu. Opublikowano też kontrlist, który podpisało ok. 600 literatów wiernych władzy. 18 marca 1965 r. dwóch młodych działaczy PZPR **Jacek Kuroń** i **Karol Modzelewski** wystosowało *List otwarty do członków PZPR*. Skrytykowali w nim zarówno rządzących, jak i model funkcjonowania państwa oraz społeczeństwa w realiach PRL. Domagali się reform i głębokich przeobrażeń systemowych. Następnego dnia zostali aresztowani i oskarżeni o nawoływanie do obalenia ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego kraju. Jacek Kuroń został skazany na trzy lata, a Karol Modzelewski na trzy i pół roku więzienia.

Antoni Słonimski w latach 1956–1959 był prezesem Związku Literatów Polskich, a przed wojną w 1918 r. należał do grupy literackiej Skamander.

▪ *fotografia, Polska, 1956 r.*

? Jaki charakter miała opozycja lat 60.?

w aparacie partyjnym, a także w armii i instytucjach naukowych. Z PZPR wyrzucono ok. 8 tys. osób, a 80 funkcjonariuszy straciło dotychczasowe stanowiska.

INTERWENCJA W CZECHOSŁOWACJI

Wydarzenia w Czechosłowacji związane z Praską Wiosną (więcej zob. s. 220–221) znalazły także silne odbicie w Polsce. W środkach masowego przekazu przekonywano polskie społeczeństwo o konieczności zbrojnej interwencji. Władza powtarzała, iż zmiany w Czechosłowacji stanowią zagrożenie dla zdobyczy ustroju komunistycznego i mogą doprowadzić do wzmocnienia sił kontrrewolucyjnych. Insynuowano także, iż czołowi działacze opozycyjni w Czechosłowacji są pochodzenia żydowskiego. Zapewniano również, iż grupa czechosłowackich komunistów sama poprosiła o interwencję, gdyż obawiała się o przyszłość swojego kraju. Polacy jednak nie uwierzyli w propagandę i odebrali interwencję bardzo negatywnie. Swoje niezadowolenie okazywali poprzez umieszczanie napisów na murach i rozrzucanie ulotek.

Władysław Gomułka był zwolennikiem rozwiązania siłowego i chętnie wziął udział w ataku na Czechosłowację. Nawet gdy Breżniew dawał Alexandrowi Dubčekowi kolejną szansę na wycofanie się z reform, Gomułka przekonywał, że mogą tam wkroczyć samodzielnie siły PRL.

Mimo deklaracji Gomułki nie wszyscy żołnierze Wojska Polskiego bezrefleksyjnie przystąpili do inwazji. Znane są zarówno pojedyncze przypadki protestu, jak i rosnący wśród żołnierzy sceptycyzm. Wątpliwości Polaków rosły jeszcze bardziej już w trakcie trwania interwencji, kiedy to Czesi próbowali im tłumaczyć, iż nie dążą do przeprowadzenia rewolucji, a jedynie do pewnej reformy systemu. Udział Wojska Polskiego pozostawił uraz w świadomości naszych południowych sąsiadów na długie lata.

GRUDZIEŃ '70 NA WYBRZEŻU

W 1970 r. sytuacja gospodarcza Polski stała się trudna. Z tego powodu 12 grudnia 1970 r. Władysław Gomułka ogłosił podwyżkę cen artykułów żywnościowych, takich jak mięso, mąka czy makaron. Rząd liczył na to, iż Polacy z czasem pogodzą się z nowymi realiami. Stało się jednak inaczej. **14 grudnia 1970 r.** w **Stoczni Gdańskiej** wybuchł strajk, wywołany ogłoszonymi dwa dni wcześniej podwyżkami. Około 3 tys. robotników zebrało się przed gmachem

WARTO WIEDZIEĆ

Protest Ryszarda Siwca

W ramach protestu przeciwko interwencji w Czechosłowacji Polak Ryszard Siwiec zdecydował się na akt samospalenia. 12 września 1968 r. mężczyzna udał się na Stadion Dziesięciolecia w Warszawie, gdzie odbywały się dożynki, a następnie oblał rozpuszczalnikiem i podpalił. Przez cały czas krzyczał *Protestuję!*. Przed przyjazdem do Warszawy nagrał na taśmie magnetofonowej antyrządowe przesłanie, kończące się słowami: *Ludzie, w których może jeszcze tkwi iskierka ludzkości, uczuć ludzkich, opamiętajcie się! Usłyszcie mój krzyk, krzyk szarego zwyczajnego człowieka, syna narodu, który własną i cudzą wolność ukochał ponad wszystko, ponad własne życie, opamiętajcie się! Jeszcze nie jest za późno.* Wystąpienie mężczyzny zostało udokumentowane w 1991 r. w filmie Macieja Drygasa *Usłyszcie mój krzyk*.

? W jaki sposób Ryszard Siwiec protestował przeciwko interwencji w Czechosłowacji?

Ryszard Siwiec podczas aktu samospalenia na Stadionie Dziesięciolecia.

▪ *fotografia, Warszawa, 12 IX 1968 r.*

dyrekcji stoczni. Wybrani przez nich rzecznicy przedstawili żądania stoczniowców, skupiające się przede wszystkim na uzyskaniu rekompensaty za wprowadzone podwyżki.

Wzburzony tłum ruszył pod gmach **Komitetu Wojewódzkiego PZPR (KW PZPR)** w Gdańsku. Po południu rozpoczął się szturm na gmach budynku. Protestujący wybili szyby i spalili drukarnię. Doszło do walk z oddziałami MO oraz wojska, które użyło wobec manifestantów gazu łzawiącego. Starcia trwały do wieczora. Wiele osób, włącznie z przywódcami strajku, zostało aresztowanych. Byli też zabici i ranni. Pierwszy sekretarz KW Gdańska Alojzy Karkoszka razem z wicepremierem Stanisławem Kociołkiem utworzyli sztab do walki z demonstrantami. W celu odizolowania manifestujących od reszty kraju Trójmiasto i Szczecin zostały objęte blokadą telekomunikacyjną. Kolejnego dnia fala strajków rozszerzyła się na większość Wybrzeża. W Gdańsku strajkowały załogi Stoczni Północnej, Stoczni im. Lenina oraz Gdańskiej Stoczni Remontowej, a także pracownicy innych zakładów. 15 grudnia do protestów przyłączyła się **Stocznia im. Komuny Paryskiej w Gdyni**. Tam również zawiązał się komitet strajkowy, który żądał cofnięcia podwyżek, sprawiedliwego podziału premii i wyrównania pensji dla najmniej zarabiających. W nocy aresztowano członków komitetu strajkowego i osadzono w więzieniu w Wejherowie.

Płonący Komitet Wojewódzki PZPR w Gdańsku, podpalony przez protestujących robotników w grudniu 1970 r. Po odbudowie budynku jego dawny spadzisty dach zastąpiono płaskim, co miało umożliwić władzom ewakuację śmigłowcami, gdyby w przyszłości tego rodzaju wydarzenia miały się powtórzyć.

▪ *fotografia, Gdańsk, 15 XII 1970 r.*

Już 15 grudnia, na posiedzeniu kierownictwa PZPR, Gomułka zezwolił na użycie broni w celu stłumienia demonstracji na Wybrzeżu. Odbyło się to w obecności premiera Józefa Cyrankiewicza, przewodniczącego Rady Państwa Mariana Spychalskiego i ówczesnego ministra obrony narodowej Wojciecha Jaruzelskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Ballada o Janku Wiśniewskim

Ballada o Janku Wiśniewskim stała się jednym z symboli wydarzeń Grudnia '70. Stanowiła hołd dla Zbyszka Godlewskiego, 18-letniego pracownika portu gdyńskiego, zastrzelonego w okolicach przystanku SKM (Szybka Kolej Miejska) Gdynia Stocznia, oraz pozostałych uczestników wystąpień. W proteście przeciwko działaniom władzy strajkujący przemaszerowali przez ulice miasta, niosąc na drzwiach ciało poległego chłopaka. Autor pieśni nie znał prawdziwego imienia i nazwiska ofiary, dlatego zatytułował utwór zasłyszanym podczas wydarzeń stoczniowych. Słowa ballady nie tylko opisują tragiczną śmierć Godlewskiego, lecz także symbolicznie upamiętniają wszystkie ofiary Grudnia '70.

? Dlaczego *Ballada o Janku Wiśniewskim* stała się symbolem Grudnia '70?

Ciało Zbyszka Godlewskiego niesione na drzwiach ul. Świętojańską w Gdyni.

▪ *fotografia, Gdynia, 17 XII 1970 r.*

Sytuacją na Wybrzeżu zainteresowała się także Moskwa. W Gdańsku ogłoszono **stan wyjątkowy**, a w całym Trójmieście wprowadzono **godzinę milicyjną**. W dalszym ciągu toczyły się walki z udziałem wojska, którego tam przybywało. W Stoczni Gdańskiej uchwalono rozpoczęcie **strajku okupacyjnego**. Protestowano też w stoczni w Gdyni oraz na ulicach innych miast Wybrzeża, takich jak Słupsk i Elbląg. Wieczorem 16 grudnia wicepremier **Stanisław Kociołek** zaapelował w telewizji o zachowanie spokoju i powrót do pracy. Jego wypowiedź nie została jednak uzgodniona z innymi decydentami partyjnymi, którzy zalecili zawieszenie pracy i pozostawienie wojska pod bramami zakładowymi. W efekcie wystąpienia Kociołka **17 grudnia** rano tysiące ludzi zmierzały do swoich zakładów pracy. Kiedy wojsko zobaczyło robotników nadchodzących w kierunku **Stoczni Gdyńskiej**, otworzyło ogień. Pod bramą stoczni oraz w innych częściach miasta zginęło 18 osób. Najkrwawszy dzień wystąpień robotniczych na Wybrzeżu przeszedł do historii pod nazwą **„czarnego czwartku"**.

Działania władz spowodowały dalsze walki z oddziałami MO i wojska, przez co systematycznie wzrastała liczba zabitych i rannych. Kierownictwo PZPR zdawało sobie sprawę z tego, iż rozwiązanie siłowe może prowadzić do nieodwracalnych konsekwencji. Odpowiedzialnością za wydarzenia na Wybrzeżu obarczono Władysława Gomułkę. W tamtym momencie nie chciał on podać się do dymisji, dlatego rozpoczęto procedurę usuwania go ze stanowiska, tłumacząc oficjalnie, że ma nadciśnienie i musi trafić do kliniki rządowej. Biuro Polityczne obradujące pod przewodnictwem Cyrankiewicza w nocy z 18 na 19 grudnia poparło kandydaturę **Edwarda Gierka** na stanowisko I sekretarza KC PZPR. Gierek miał dać partii nowe otwarcie. W swoim pierwszym wystąpieniu telewizyjnym jako szef partii zapowiedział zmiany w założeniach najbliższego planu pięcioletniego, a także wyraził zainteresowanie poprawą sytuacji materialnej najbiedniejszych Polaków. Ponadto odniósł się do wydarzeń na Wybrzeżu i podkreślił, że winę za zaistniałą sytuację ponoszą *wrogowie socjalizmu i element przestępczy*, nie zaś robotnicy. Odciął się też od działań poprzedniego kierownictwa partii. Mimo powierzchowności tego wystąpienia sprawiał on wrażenie przywódcy, który pochyla się nad losem społeczeństwa. Poza tym nastroje w kraju były tonowane przez Kościół katolicki i prymasa Wyszyńskiego, który w swoich kazaniach nawoływał do spokoju i przestrzegał przed dalszą eskalacją konfliktu.

Według oficjalnych informacji w wyniku pacyfikacji strajków na Wybrzeżu śmierć poniosło 45 osób, 1165 zostało rannych, a ok. 3 tys. pobitych,

Transportery opancerzone i czołgi na ulicach Gdyni wysłane przez władze przeciwko pokojowo protestującym robotnikom. Ostatecznie to w tym mieście rewolta na Wybrzeżu zebrała najkrwawsze żniwo.

▪ *fotografia, Gdynia, 17 XII 1970 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

GRUDZIEŃ '70

17 grudnia 1970 r. na łamach „Życia Warszawy" pojawiła się oficjalna informacja prasowa na temat wydarzeń na Wybrzeżu. Opublikowany artykuł był elementem propagandy władz komunistycznych, które próbowały zapobiec rozlaniu się fali protestów na cały kraj.

W dniach 14 i 15 bm. w Gdańsku miały miejsce poważne zajścia uliczne. Wykorzystując sytuację, jaka stworzyła się wśród załogi Stoczni Gdańskiej, elementy awanturnicze i chuligańskie niemające nic wspólnego z klasą robotniczą zdemolowały i podpaliły kilka budynków publicznych i obrabowały kilkadziesiąt sklepów. Wobec interweniujących funkcjonariuszy porządku publicznego dopuszczono się mordów, jest również wielu ciężko rannych przebywających obecnie w szpitalach. W wyniku starć spowodowanych przez chuliganerię 6 osób zostało pobitych, a kilkadziesiąt rannych. Konieczne w tych warunkach stanowcze kroki władz doprowadziły do rozgromienia elementów awanturniczych oraz przywrócenia porządku w mieście. Jednocześnie władze ostrzegły, że będą reagować z całą stanowczością na wszelkie naruszenia porządku publicznego, na wszelkie poczynania antypaństwowe. (PAP)

Źródło: „Życie Warszawy", 17 grudnia 1970, s. 1.

? 1. Odpowiedz, kim według władz były osoby odpowiedzialne za protesty w Stoczni Gdańskiej.
2. Wyjaśnij, w jakim celu opublikowano powyższy artykuł.

a następnie aresztowanych. Część historyków uważa jednak, iż te dane są zaniżone. Oficerom MSW, którzy dowodzili akcją pacyfikacyjną, wypłacono nadzwyczajne premie. Przeprowadzono też dalsze zmiany w kierownictwie partii. Z funkcji przewodniczącego Rady Państwa usunięto Spychalskiego, a na jego miejsce wysunięto kandydaturę Cyrankiewicza. Stanowisko premiera objął Piotr Jaroszewicz. Podwyżki cen nie zostały cofnięte. Na początku 1971 r. sytuacja w stoczniach Gdyni, Gdańska i Szczecina w dalszym ciągu była napięta. Rząd ponownie rozważał zastosowanie rozwiązań siłowych, ale kiedy komitet strajkowy stoczni szczecińskiej zagroził wysadzeniem w powietrze wszystkich urządzeń, władze zgodziły się na spotkanie delegatów załóg z Gierkiem, Jaroszewiczem i gen. Wojciechem Jaruzelskim. Gierek stanowczo odcinał się od działań Gomułki i obiecał naprawienie krzywd wyrządzonych przez poprzednią ekipę. Nie był to jednak koniec protestów. W Łodzi wybuchł strajk w zakładach przemysłu tekstylnego i tam włókniarki nie były skłonne do współpracy z władzami. W efekcie tych wydarzeń 15 lutego 1971 r. Biuro Polityczne cofnęło grudniowe podwyżki, co ostatecznie ostudziło nastroje w kraju. Ekipa Gierka obiecała podnieść najniższe płace, zamrozić ceny na najbliższe lata i złagodzić cenzurę.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj okres małej stabilizacji.
2. Opisz kierunki polityki zagranicznej PRL.
3. Wyjaśnij, jaki wpływ miały wydarzenia Marca '68 i Grudnia '70 na pozycję Gomułki w partii i społeczeństwie.
4. Wymień powody protestów robotników, studentów i intelektualistów w latach 1956–1970.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.
C. Laforet, *Za żelazną kurtyną. Podróż do Polski w 1967 roku*, tłum. F. Łobodziński, Warszawa 2012.

7 RZĄDY GIERKA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie problemy gospodarcze występowały w PRL w latach 50. i 60.?
2. Jak układały się relacje państwa z Kościołem katolickim w okresie rządów Gomułki?

POCZĄTKI RZĄDÓW GIERKA

Edward Gierek objął stanowisko I sekretarza KC PZPR **20 grudnia 1970 r.** W tym samym czasie doszło do wymiany ekipy rządzącej i odsunięcia od władzy osób związanych z Gomułką. Najbliższym współpracownikiem Gierka został **Piotr Jaroszewicz**, którego mianowano premierem. W czerwcu 1971 r. Mieczysław Moczar stracił posadę sekretarza KC. Wymieniono także pierwszych sekretarzy komitetów wojewódzkich.

Odsunięcie osób odpowiedzialnych za eskalację przemocy podczas grudniowych strajków przyniosło Gierkowi poparcie społeczeństwa. Kiedy w 1971 r. wybuchła kolejna fala protestów, nowa ekipa rządząca nie wysłała oddziałów milicji i ZOMO do pacyfikacji robotników, lecz osobiście przeprowadziła rozmowy ze strajkującymi. Spotkało się to z aprobatą większości Polaków. Pomimo pozornych gestów, które miały symbolizować zmianę kierunku w polityce państwowej, PZPR systematycznie wzmacniała swoją pozycję. Kontrolowana przez komunistów machina propagandowa umacniała pozytywny wizerunek partii i przekonanie o dynamicznym rozwoju kraju pod jej rządami („propaganda sukcesu"). Choć nieco złagodzono cenzurę, do **nowomowy** partyjnej wprowadzono nacechowane patriotycznie zwroty, mające zachęcić ludzi do jedności i współpracy z rządem.

Spotkanie Edwarda Gierka ze strajkującymi stoczniowcami w Szczecinie. Podczas dyskusji kierownictwo PZPR przekonało ich do swoich racji bez większych ustępstw. Gdy na koniec spotkania I sekretarz zadał słynne pytanie: *To jak, pomożecie?*, stoczniowcy nie odpowiedzieli głośnym: *Pomożemy!* (jak twierdziła później propaganda), lecz zgodzili się na zakończenie strajku.

▪ *fotografia, Szczecin, 24 I 1971 r.*

GOSPODARKA LAT 70.

W początkowym okresie rządów Gierka w Polsce doszło do poprawy sytuacji ekonomicznej, unowocześnienia gospodarki, modernizacji rolnictwa oraz otwarcia na nowoczesne technologie i rynek zachodni. Gierek, który spędził młodość na zachodzie Europy i zbudował swoją pozycję jako I sekretarz KW PZPR w Katowicach na Śląsku, świetnie wpisywał się w promowany przez rządową propagandę **projekt „drugiej Polski"**. Popularne stało się głoszone przez niego hasło: *Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej*. W 1971 r. nastroje w kraju uspokoiły się, a partia przygotowała nową strategię gospodarczą i plan na lata 1971–1975. Przewidziano, że w ciągu kolejnych pięciu lat dochód narodowy wzrośnie o ok. 40%, produkcja przemysłowa o 50%, zaś produkcja rolna o 20%. Rząd zakładał także wzrost płacy realnej o 18%. Plan miał przyczynić się do modernizacji przemysłu ciężkiego, ale przede wszystkim podnieść stopę życiową Polaków. Władza

POSTAĆ HISTORYCZNA

EDWARD GIEREK (1913–2001)

Przyszedł na świat w rodzinie robotniczej zamieszkałej we wsi Porąbka. Na początku lat 20. XX w. wyemigrował z rodziną do Francji, gdzie kilka lat później podjął pracę w kopalni. Za działalność we Francuskiej Partii Komunistycznej został deportowany do Polski. Tu odbył służbę wojskową, a następnie wyjechał do Belgii, gdzie wznowił działalność komunistyczną. W czasie II wojny światowej należał do belgijskiego ruchu oporu, a po jej zakończeniu kierował oddziałem Związku Patriotów Polskich w Belgii. W 1948 r. wrócił do kraju i wstąpił do PZPR. Wiosną 1956 r. mianowano go jednym z sekretarzy KC PZPR, zaś w październiku tego samego roku odwołano z Biura Politycznego. Po grudniu 1970 r. objął stanowisko I sekretarza KC PZPR i dzięki początkowym sukcesom gospodarczym zyskał wielką sympatię polskiego społeczeństwa. Zdobył także popularność za granicą, co pozwoliło mu na zdobywanie nowych kredytów. W sierpniu 1980 r. zgodził się na podpisanie porozumień ze strajkującymi robotnikami, a kilka dni później odwołano go ze stanowiska I sekretarza KC PZPR. 13 grudnia 1981 r. został internowany. Zmarł w 2001 r. w Cieszynie.

zdecydowała się na skorzystanie z zachodnich **kredytów** inwestycyjnych oraz konsumpcyjnych, które było dość łatwo uzyskać ze względu na panującą jeszcze na początku lat 70. dobrą **koniunkturę**.

Po objęciu władzy przez Gierka podjęto szereg działań, które w pewnym stopniu podniosły poziom życia obywateli. W 1971 r. podpisano umowę licencyjną z włoskim Fiatem na produkcję samochodów małolitrażowych, w wyniku czego już w czerwcu 1972 r. rozpoczęto produkcję **Fiata 126p** – auta dla średnio zamożnej polskiej rodziny. Inwestowano też w unowocześnienie infrastruktury budowlanej: całkowicie zmodernizowano trasę Warszawa–Katowice (nazwaną gierkówką), wzniesiono nowoczesny dworzec kolejowy Warszawa Centralna i **Port Północny** oraz **rafinerię**

Port Północny został zbudowany w latach 1970–1975 jako część portu położona bezpośrednio nad Zatoką Gdańską.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1974 r.*

SUKCESY SPORTOWE

W latach 70. polscy sportowcy odnosili liczne sukcesy na arenie międzynarodowej. Za rządów Gierka triumfy święciła szczególnie piłka nożna. Drużynie trenowanej przez Kazimierza Górskiego przyznano złoty medal na olimpiadzie w Monachium w 1972 r., a w 1974 r. – trzecie miejsce w mistrzostwach świata w RFN. Laury na zawodach międzynarodowych zdobyli również siatkarze prowadzeni przez Huberta Wagnera. W 1974 r. wywalczyli złoty medal podczas mistrzostw świata w Meksyku, a rok później srebrny na mistrzostwach Europy w Jugosławii. Stanęli też na szczycie podium podczas igrzysk olimpijskich w Montrealu w 1976 r. Na olimpiadzie w Monachium triumfowali również sportowcy innych dyscyplin, którzy zdobyli w sumie 21 medali, w tym 5 złotych. Jeszcze lepsze wyniki Polacy odnieśli w Montrealu, gdzie udało im się uzyskać 26 medali, w tym 7 złotych. Ogromną popularnością w kraju cieszyło się także kolarstwo. Osiągnięcia polskich sportowców były wykorzystywane przez władze. Organizowano spotkania ze zwycięzcami, których traktowano jako dobro narodowe i chwalono się ich sukcesami.

Reprezentacja Polski w piłce nożnej przed finałowym meczem z Węgrami na olimpiadzie w Monachium w 1972 r. Polacy pokonali przeciwników 2:1 i zdobyli złote medale.

▪ *fotografia, Monachium, 1972 r.*

? W jakich dyscyplinach sportowych Polacy odnosili międzynarodowe sukcesy w latach 70.?

w Gdańsku, budowano obwodnice oraz nowe trasy drogowe. Ruszyło budownictwo mieszkaniowe. W wielu miastach powstawały osiedla bloków z wielkiej płyty. W przemyśle odnotowano znaczący skok inwestycyjny. Rozpoczęła się budowa **Huty Katowice**, kopalni węgla kamiennego w Zagłębiu Lubelskim i węgla brunatnego w Bełchatowie.

W tym okresie przyjęto też pakiet ustaw dla rolnictwa. Rolników objęto świadczeniami społecznej służby zdrowia i planem emerytalnym. W 1972 r. zniesiono dostawy obowiązkowe. Rząd rozwinął sieci sklepów dewizowych, takich jak **„Pewex"** czy „Baltona", w których zachodnie produkty były dla Polaków dostępne za dolary lub bony. W sklepach pojawiła się coca-cola. Poprawa sytuacji zaopatrzeniowej i sprowadzenie towarów jeszcze do niedawna niedostępnych dawały nadzieję na trwałą zmianę. 1 lutego 1972 r. ułatwiono wyjazdy zagraniczne i otwarto granicę z NRD (ruch bezpaszportowy). Dochód narodowy w latach 1972–1974 wzrósł o ok. 10%, a płaca realna zwiększała się średnio o 7% rocznie.

Zdecydowanie najlepszy pod względem gospodarczym był 1972 r. Jednak już dwa lata później nastąpiło załamanie wypracowanej wcześniej równowagi. Po zakończeniu VII Zjazdu PZPR i wyborach do sejmu władze zdecydowały się na podwyżkę cen. Coraz trudniejsza sytuacja gospodarcza wynikała z wielu czynników zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Na światowych rynkach rozpoczął się pierwszy kryzys naftowy (więcej zob. s. 267), który spowodował wzrost cen ropy oraz powiązanych z nią różnorodnych towarów, importowanych przez Polskę. Pojawiło się zagrożenie obsługi zaciągniętych wcześniej kredytów. W Polsce zaczęło brakować środków finansowych na wykonanie planów inwestycyjnych, opóźniano też oddawanie do użytku budowanych obiektów przemysłowych. Sytuacja pogorszyła się w kolejnym roku, co spowodowało znaczne ograniczenie inwestycji

POLSKA W LATACH 70.

Pod kierownictwem Edwarda Gierka władze obrały nowy kurs, którego celem była budowa „drugiej Polski" oraz przywrócenie zaufania społecznego do partii. Aby to osiągnąć, Gierek pozyskał kredyty na Zachodzie. Część środków przeznaczono na konsumpcję, a część na inwestycje, które miały doprowadzić do zwiększenia produkcji i eksportu, a w efekcie – umożliwić spłatę zadłużenia i modernizację polskiej gospodarki.

1

Technologia budownictwa z wielkiej płyty nie była tania, ale umożliwiła wznoszenie bloków mieszkalnych w krótkim czasie.

2 **Huta Katowice** w Dąbrowie Górniczej była sztandarową inwestycją planu pięcioletniego. Budowa kombinatu metalurgicznego stanowiła gigantyczne przedsięwzięcie, w którym uczestniczyło ok. 50 tys. robotników.

ZAŁOŻENIA PLANU PIĘCIOLETNIEGO

WZROST DOCHODU NARODOWEGO	WZROST PRODUKCJI PRZEMYSŁOWEJ	WZROST PRODUKCJI ROLNEJ	WZROST WYNAGRODZEŃ
40%	50%	20%	18%

NOWY KURS

XII 1970

Po objęciu władzy przez Edwarda Gierka w grudniu 1970 r. ekipa rządząca opracowała ambitny plan na lata 1971–1975. Nowy I sekretarz KC PZPR uchodził za dobrego gospodarza i tak właśnie się prezentował.

ROZWÓJ NA KREDYT

1971–1975

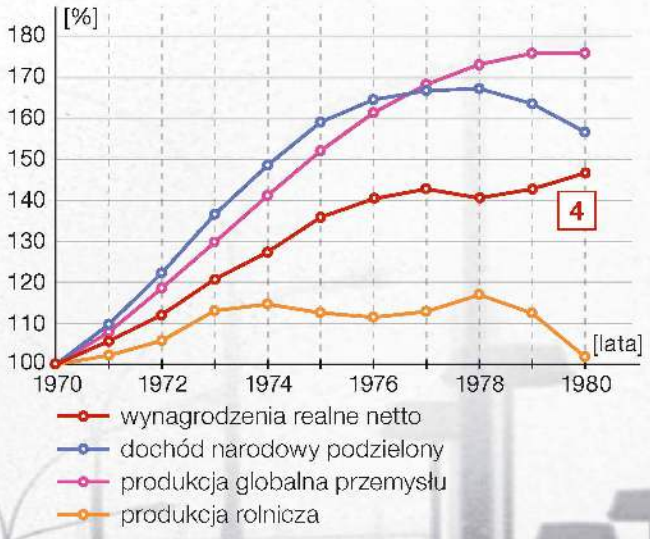
Po uzyskaniu kredytów na Zachodzie władze podjęły działania, dzięki którym nastąpił szybki wzrost gospodarczy, a poziom życia Polaków znacząco się poprawił. Sukces rozbudził oczekiwania społeczne wobec rządzących.

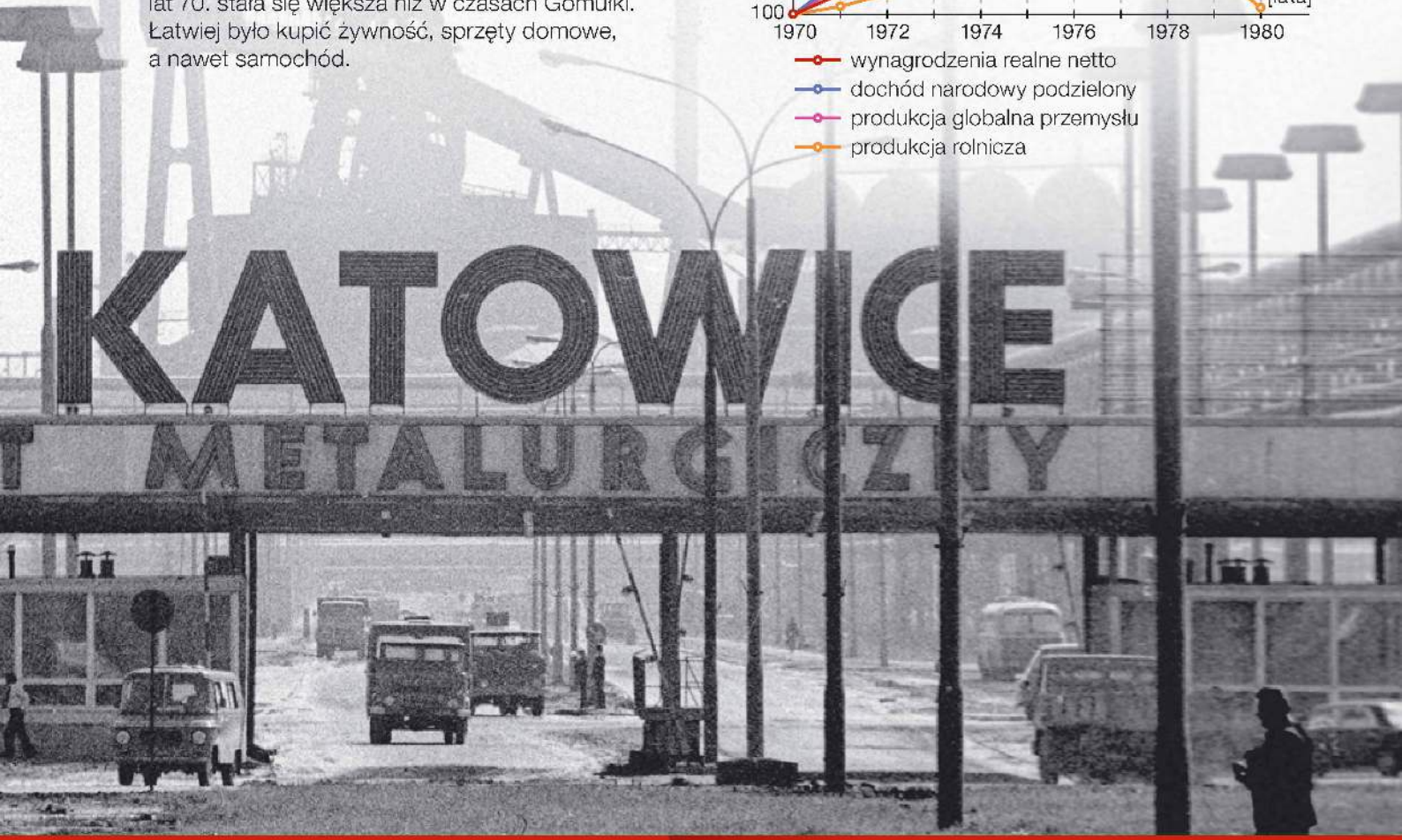
1. Wybudowano rekordową liczbę mieszkań – ponad 2,6 mln w ciągu całej dekady.
2. Realizowano wielkie inwestycje w przemyśle ciężkim oraz infrastrukturze komunikacyjnej i energetyce.
3. Zwiększono import, nastąpiła poprawa zaopatrzenia w towary konsumpcyjne.

Dostępność towarów w pierwszej połowie lat 70. stała się większa niż w czasach Gomułki. Łatwiej było kupić żywność, sprzęty domowe, a nawet samochód.

Dynamika zmian gospodarczych w latach 70. (1970 r. = 100%)

KRYZYS GOSPODARCZY

1976–1980

Narastający kryzys gospodarczy w drugiej połowie lat 70. przejawiał się m.in. powrotem problemów z zaopatrzeniem i ograniczeniem wzrostu wynagrodzeń. Jednocześnie rosło zadłużenie zagraniczne Polski oraz niezadowolenie społeczne. Na porażkę planów Gierka złożyło się wiele czynników, m.in.:

- **kryzys paliwowy na Zachodzie**;
- **brak rzeczywistych reform** – skostniały system gospodarczy;
- **niesprawny system planowania**, zbyt szeroka skala inwestycji i przestarzałe technologie;
- **marnotrawienie środków**;
- niedoinwestowanie rolnictwa indywidualnego.

4 Nastąpił wzrost wynagrodzeń (średnio o 7,2% rocznie) oraz konsumpcji.

Coca-cola, którą wcześniej w Polsce trudno było kupić, stała się symbolem konsumpcjonizmu dekady Gierka.

w przemyśle lekkim. Rok 1975 był ostatnim w miarę pomyślnym gospodarczo rokiem w Polsce. Już w 1976 r. na rynku wystąpił silny deficyt towarów przemysłowych. W latach 1976–1979 kryzys postępował dalej.

POLITYKA ZAGRANICZNA GIERKA

Za rządów Gierka polski rząd prowadził ożywioną politykę zagraniczną, skierowaną bardziej niż dotychczas w stronę Zachodu. Do Polski z wizytą przybyli trzej prezydenci USA – Richard Nixon w 1972 r., Gerald Ford w 1975 r. i Jimmy Carter w 1977 r. W naszym kraju gościli też kanclerz RFN Helmut Schmidt (1977 r.) oraz prezydent Francji Valery Giscard d'Estaing [czyt.: wal**eri** ży**skar** de**stę**] (1975 r.). Sam Gierek także odwiedzał państwa Europy Zachodniej. Znał język francuski, co ułatwiało mu kontakty w międzynarodowym środowisku i powodowało, iż sprawiał dobre wrażenie za granicą. Dzięki swoim wizytom ówczesny I sekretarz PZPR pozyskał liczne kredyty odpowiadające na potrzeby gospodarcze Polski. Ze względu na panującą jeszcze na początku lat 70. dobrą koniunkturę gospodarczą w państwach kapitalistycznych pożyczki te były łatwe do uzyskania. Podróże dyplomatyczne przywódcy zza żelaznej kurtyny wpisywały się w okres normalizacji stosunków pomiędzy Wschodem a Zachodem. W 1975 r. Polska podpisała Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE, więcej na ten temat na s. 260).

Prezydent Richard Nixon 1 i Edward Gierek 2 przed gmachem sejmu w Warszawie. Przyjazd Nixona był pierwszą w historii wizytą urzędującego prezydenta Stanów Zjednoczonych w Polsce. Rozmowy dotyczyły głównie spraw gospodarczych.

▪ *fotografia, Warszawa, V 1972 r.*

ZMIANY W KONSTYTUCJI

W połowie lat 70. partia zaczęła ponownie zaostrzać kurs ideologiczny. Nasilono cenzurę i wzmożono represje. Władza dławiła wszelkie próby manifestacji i protestów społecznych, systematycznie rozbudowywała też siły ZOMO i ORMO (Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej).

W 1975 r. rozpoczęto prace nad wprowadzeniem zmian do konstytucji z 1952 r. Chodziło przede wszystkim o zapis dotyczący przewodniej roli PZPR i przyjaźni Polski ze Związkiem Sowieckim. Zorganizowano wielką akcję propagandową sugerującą, iż w sprawie poprawek toczyły się konsultacje społeczne.

Propozycje rządu wywołały żywą reakcję intelektualistów. **Jan Olszewski**, **Jakub Karpiński** i **Jacek Kuroń** napisali protestacyjny list otwarty, w którym domagali się zagwarantowania przez PRL podstawowych praw obywatelskich i wartości demokratycznych. Powołali się na Deklarację praw człowieka ONZ i Akt końcowy KBWE. Zwracali uwagę na prawo do piastowania stanowisk publicznych niezależnie od światopoglądu, prawo do zrzeszenia się, do strajku i wolności słowa. **5 grudnia 1975 r. Edward Lipiński** złożył **List 59** (nazwany tak od liczby jego sygnatariuszy) w sejmie, ale został on zignorowany przez władze. 9 i 26 stycznia 1976 r. dwa memoriały protestacyjne skierował także Episkopat Polski. Następnie zostały wystosowane kolejne apele: napisany przez intelektualistów **List 14** i przygotowany przez przedstawicieli kultury **Memoriał 101**, którego inicjatorami byli Wiktor Woroszylski i Jacek Bocheński. Protesty tych środowisk zostały nagłośnione przez Radio Wolna Europa. W efekcie burzy medialnej proponowane zmiany konstytucji poddano korekcie. Zamiast wzmianki o *przewodniej roli PZPR w państwie* nowa wersja poprawki zawierała zapis o *przewodniej sile*

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST 59

5 grudnia 1975 r. Edward Lipiński złożył do marszałka sejmu List 59. Wyrażono w nim sprzeciw wobec zmian wprowadzanych w konstytucji.

Powodowani troską obywatelską uważamy, że Konstytucja i oparte na niej prawodawstwo powinny zagwarantować przede wszystkim następujące wolności obywatelskie:

Wolność sumienia i praktyk religijnych. Wolności tych nie ma, gdyż ludzie przyznający się do wierzeń religijnych lub ujawniający światopogląd odmienny od oficjalnie obowiązującego nie są dopuszczani do znacznej części kierowniczych stanowisk w urzędach i instytucjach publicznych, organizacjach społecznych i gospodarce narodowej. Dlatego należy zapewnić wszystkim obywatelom, bez różnicy religii, światopoglądu lub przynależności partyjno-politycznej jednakowe prawo do obejmowania stanowisk państwowych. [...] *Należy także umożliwić wszystkim grupom wyznaniowym swobodne wykonywanie praktyk religijnych oraz budowę świątyń.*

Wolność pracy. Wolności tej nie ma, gdy państwo jest jedynym pracodawcą, a związki zawodowe są podporządkowane instancjom partyjnym, sprawującym w praktyce władzę państwową. W tych warunkach – jak wskazują doświadczenia lat 1956–1970 – próby obrony interesów robotniczych grożą rozlewem krwi i prowadzić mogą do poważnych zaburzeń. Dlatego należy pracownikom zapewnić możliwość swobodnego wyboru własnej reprezentacji zawodowej. [...] *Należy zagwarantować również prawo do strajku.*

Wolność słowa i informacji. Gdy nie ma wolności słowa – nie ma swobodnego rozwoju kultury narodowej. Gdy wszystkie publikacje przed ukazaniem się podlegają cenzurze państwowej, a wydawnictwa i środki masowego przekazu są kontrolowane przez państwo – obywatele nie mogą świadomie ustosunkować się do decyzji władzy państwowej, ta zaś nie wie, jaki jest stosunek społeczeństwa do jej polityki. [...] *Dlatego związkom pracowniczym, stowarzyszeniom twórczym, religijnym i innym należy umożliwić powołanie niezależnych od państwa wydawnictw i czasopism. Dlatego należy znieść cenzurę prewencyjną.* [...]

Zagwarantowanie tych podstawowych wolności nie da się pogodzić z przygotowywanym oficjalnie uznaniem kierowniczej roli jednej partii w systemie władzy państwowej. Tego rodzaju konstytucyjne stwierdzenie nadawałoby partii politycznej rolę organu władzy państwowej, nieodpowiedzialnego przed społeczeństwem i nie kontrolowanego przez społeczeństwo. W tych warunkach Sejm nie może być traktowany jako najwyższy organ władzy ustawodawczej, rząd nie jest najwyższym organem wykonawczym, a sądy nie są niezawisłe. Należy zapewnić realizację prawa wszystkich obywateli do wysuwania i wybierania swych przedstawicieli w pięcioprzymiotnikowych wyborach. Należy zapewnić niezawisłość sądów od władz wykonawczych, a Sejm uczynić rzeczywiście najwyższą władzą ustawodawczą. [...]

Źródło: Z. Hemmerling, M. Nadolski, *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976. Wybór dokumentów*, t. II, Warszawa 1991, s. 480–482.

? 1. Wymień wolności obywatelskie, które według sygnatariuszy Listu 59 nie były respektowane w Polsce.
2. Wyjaśnij, dlaczego zagwarantowanie podstawowych wolności obywatelskich stało w sprzeczności z kierowniczą rolą jednej partii.

politycznej społeczeństwa w budowaniu socjalizmu. Z kolei *nierozerwalny sojusz ze Związkiem Radzieckim* został zastąpiony *umacnianiem przyjaźni i współpracy ze Związkiem Radzieckim*. Dzięki interwencji biskupów władze zrezygnowały też z zapisu o uzależnieniu praw społecznych od wypełniania obowiązków obywatelskich. 10 lutego 1976 r. sejm uchwalił poprawki, a wszyscy obecni na sali sejmowej posłowie głosowali za ich przyjęciem. Jedynie należący do legalnej opozycji z koła „Znak" Stanisław Stomma wstrzymał się od głosu.

WARTO WIEDZIEĆ

Reforma administracyjna

W 1975 r. wprowadzono nowy podział administracyjny Polski. Kierownictwo PZPR postanowiło podzielić kraj na 49 województw. Oficjalnie chodziło o zbliżenie władzy do obywateli, jednak rzeczywistym celem było osłabienie pozycji sekretarzy wojewódzkich, których wpływy i poczucie niezależności były coraz większe. Zlikwidowano powiaty i wprowadzono dwustopniowy podział na gminy i województwa. Reforma administracyjna była bardzo kosztowna, ponieważ nowe miasta wojewódzkie wymagały dużych nakładów inwestycyjnych, aby sprostać swojej nowej roli.

? Porównaj powyższą mapę z mapą podziału administracyjnego z 1950 r. i odpowiedz, jakie istotne zmiany wprowadziła reforma z 1975 r.

KULTURA POLSKA LAT 70.

Początek rządów Edwarda Gierka przyniósł liberalizację polityki kulturalnej, która przejawiała się m.in. osłabieniem cenzury. Na lata 70. przypadł okres rozkwitu teatru. Wystawiano inscenizacje polskiej klasyki w reżyserii Andrzeja Wajdy, Adama Hanuszkiewicza i Konrada Swinarskiego. Rozwijała się także polska kinematografia. W kinach można było obejrzeć nominowany do Oscara *Potop* w reżyserii Jerzego Hoffmana, *Ziemię obiecaną* Andrzeja Wajdy czy *Noce i dnie* Jerzego Antczaka. Pod koniec lat 70. zaczęło się rozwijać tzw. **kino moralnego niepokoju**, poruszające współczesne problemy polskiego społeczeństwa i demaskujące wady komunizmu. Pokazywano w nim bohaterów, którzy starali się prowadzić uczciwe życie, lecz na swojej drodze napotykali różnego typu przeszkody natury społeczno-politycznej. Przykładem tego kierunku w polskiej kinematografii był film Feliksa Falka *Wodzirej*. Do najbardziej znanych twórców tego nurtu należeli: **Andrzej Wajda**, **Agnieszka Holland**, **Krzysztof Kieślowski** i **Krzysztof Zanussi**. W 1976 r. pierwszy z nich nakręcił film *Człowiek z marmuru*, nawiązujący do okresu stalinizmu w Polsce. Mimo iż władza miała do tego dzieła spore zastrzeżenia, ostatecznie zgodzono się na jego wyświetlanie. Nie wszystkie filmy mogły być jednak pokazane widowni. Często trafiały na półki archiwów, gdzie czekały na złagodzenie cenzury. Oprócz produkcji polskich w kinach pojawiały się także filmy zachodnie.

Jerzy Radziwiłowicz w roli przodownika pracy Mateusza Birkuta, głównego bohatera filmu Andrzeja Wajdy *Człowiek z marmuru*.

▪ *kadr filmowy, 1976 r.*

Coraz chętniej oglądane programy Telewizji Polskiej służyły w dużej mierze propagandzie rządowej. W TVP pojawiały się jednak także programy rozrywkowe oraz filmy i seriale zachodnie. Polacy chętnie słuchali również audycji radiowych. Młodzi ludzie szczególnie upodobali sobie Program III Polskiego Radia, w którym można było posłuchać zagranicznej muzyki rockowej. Popularnością cieszyły się też kabarety.

Po złagodzeniu cenzury rozkwitła polska literatura. Do czołowych poetów tego okresu należeli: Tadeusz Różewicz, Wisława Szymborska i Ernest Bryll. W 1974 r. Zbigniew Herbert wydał tom poezji *Pan Cogito* [czyt.: kogito, łac. 'myślę'], który zdobył wielkie uznanie. Ceniona była też twórczość Jarosława Marka Rymkiewicza i ks. **Jana Twardowskiego**. Od połowy lat 70. rozwijał się także niezależny ruch literacki, reprezentowany przez Stanisława Barańczaka, Jerzego Andrzejewskiego i Tadeusza Konwickiego. Polskie życie literackie toczyło się również na emigracji. Międzynarodowym uznaniem cieszyła się twórczość mieszkających za granicą Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Czesława Miłosza i Sławomira Mrożka.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszy Polak w kosmosie

Pod koniec lat 70. zła sytuacja gospodarcza i braki w zaopatrzeniu sklepów skutkowały pogorszeniem się nastrojów społecznych i utratą zaufania do partii. Władze PRL potrzebowały spektakularnego sukcesu, które przedstawiłby je w pozytywnym świetle. Okazał się nim pierwszy lot Polaka w kosmos. W lipcu 1978 r. mjr Mirosław Hermaszewski odbył okołoziemski lot w sowieckim statku kosmicznym. Jego osiągnięcie było relacjonowane przez wszystkie media w kraju. Po powrocie na ziemię pierwszy polski kosmonauta był traktowany jak bohater narodowy. Już w 1978 r. Narodowy Bank Polski wprowadził do obiegu monetę o nominale 20 zł z jego wizerunkiem. W tym samym roku pojawił się kosztujący 1,50 zł znaczek pocztowy z podobizną Hermaszewskiego. Po wyborze Karola Wojtyły na papieża lansowano hasło: *Polak w kosmosie – Polak w Watykanie.*

Mirosław Hermaszewski 1 i **Piotr Klimuk** 2 przy kapsule pojazdu kosmicznego w Gwiezdnym Miasteczku pod Moskwą przed misją statku Sojuz 30.

- *fotografia, ZSRS, VI 1978 r.*

? W jaki sposób władze PRL wykorzystały lot pierwszego Polaka w kosmos?

PROPAGANDA SUKCESU

W latach 70. rozwinęły się różnorodne formy celebracji życia społeczno-politycznego. Przez cały rok organizowano liczne imprezy rekreacyjne, które miały zbliżyć obywateli do partii rządzącej. Najważniejszym takim świętem były obchody Święta **1 Maja**, rozpoczynające się transmisją medialną referatu I sekretarza partii. Rano odbywały się pochody pierwszomajowe, podczas których obecność była obowiązkowa. Angażowano w nie zarówno osoby dorosłe, jak i dzieci oraz młodzież. Po południu urządzano różnego typu festyny ludowe oraz widowiska historyczne i akademie. Co roku obchodzono także święto „Trybuny Ludu". W 1973 r. bardzo hucznie celebrowano Rok Kopernikański. Rok później zaś świętowano 30-lecie PRL, którego najważniejszym momentem było posiedzenie sejmu w lipcu 1974 r. Obecny na sali sejmowej Breżniew został wówczas udekorowany Wielkim Krzyżem Orderu Virtuti Militari. Z tej okazji otwarto też Port Północny w Gdańsku i Trasę Łazienkowską w Warszawie.

Sukcesy gospodarcze celebrowano w czasie centralnych dożynek. Towarzyszyły im wystawy plonów i występy artystyczne. W ramach obchodów dożynkowych działacze partyjni odwiedzali PGR-y, które były specjalnie przygotowywane, tak aby wywrzeć jak najlepsze wrażenie. Podtekst polityczny miał także obchodzony 8 marca Dzień Kobiet. Tego dnia zarówno członkowie PZPR, jak i funkcjonariusze milicji rozdawali paniom kwiaty, zwykle goździki. Okazji do świętowania z roku na rok było coraz więcej. Celebrowano Dzień Wojska Polskiego, Dzień Milicjanta, Dzień Kolejarza oraz Dzień Górnika (Barbórkę). Szczególnie huczne były obchody święta państwowego 22 Lipca. Wówczas często ogłaszano amnestie. Organizowano imprezy polityczne oraz składano wiązanki i wieńce przy pomnikach i grobach żołnierzy poległych w czasie II wojny światowej. Odbywała się też uroczysta zmiana warty przy Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie.

Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej głosił transparent niesiony podczas obchodów 1 Maja. Był to cytat z przemówienia Edwarda Gierka z 4 września 1971 r. na XI Plenum KC PZPR. Hasło to należało do najczęściej wykorzystywanych przez propagandę sukcesu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 V 1974 r.*

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację gospodarczą panującą w kraju w latach 70.
2. Przedstaw założenia polityki zagranicznej Edwarda Gierka.
3. Oceń poprawki, które zostały wprowadzone do Konstytucji PRL w 1976 r.
4. Wyjaśnij, jaki wpływ na rozwój polskiej kultury w latach 70. miało złagodzenie cenzury.
5. Wyjaśnij, na czym polegała propaganda sukcesu uprawiana przez ekipę Gierka.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Kunicki, G. Ławecki, *Budujemy drugą Polskę. Wielkie inwestycje PRL-u*, Łódź 2018.
K. Stańczak-Wiślicz, P. Perkowski, M. Fidelis, B. Klich-Kluczewska, *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność. Równouprawnienie. Komunizm*, Kraków 2020.

8 POCZĄTKI OPOZYCJI DEMOKRATYCZNEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie formy przybierały protesty z lat 60. i 70.?
2. Które środowiska sprzeciwiały się działaniom władz komunistycznych w Polsce?

KRYZYS GOSPODARCZY I SPOŁECZNY

Sytuacja gospodarcza Polski pogorszyła się w drugiej połowie lat 70. Zaciągnięte przez Gierka kredyty nie były już przeznaczane na inwestycje, a jedynie na konsumpcję. Dużą część funduszów pochłaniała rozbudowana biurokracja. Urzędnicy nadzorujący różnorodne projekty państwowe byli wybierani na podstawie lojalności w stosunku do partii, a nie kompetencji. Pojawiła się wszechobecna korupcja. Powszechna stała się też praktyka rozkradania materiałów przeznaczonych do produkcji przemysłowej.

Ponadto w całym kraju panowało bezrobocie. Było ono jednak ukryte, gdyż władze, aby się do niego nie przyznać, rozwiązały ten problem poprzez zmuszanie zakładów do zatrudniania nadmiernej liczby pracowników. Często nie mieli oni jednak żadnych obowiązków do wykonania. W sklepach zaczęło brakować towarów. Narastały też trudności w zaopatrzeniu w energię elektryczną. Wprowadzono system przedpłat na samochody i mieszkania, który spowodował, iż od momentu wpłacenia pieniędzy trzeba było czekać wiele lat na otrzymanie zakupionego dobra. Bardzo długo oczekiwano też na podłączenie do linii telefonicznej. Rząd, aby zyskać poparcie pracowników przemysłu wydobywczego i ciężkiego, podnosił im pensje. Najczęściej w sklepach brakowało jednak towarów, które można by za nie kupić.

Puste półki w drugiej połowie lat 70. stały się codziennością w polskich sklepach.

▪ *fotografia, Polska, 1979 r.*

Sytuacja w kraju sprawiła, że w drugiej połowie lat 70. wzrosło niezadowolenie społeczne. Ponadto coraz więcej osób protestowało przeciwko zmianom w ustawie zasadniczej. W tych warunkach zaczął rozwijać się ruch opozycyjny. Powstało **Polskie Porozumienie Niepodległościowe** (**PPN**), skupiające intelektualistów kierowanych przez Zdzisława Najdera. W maju 1976 r. opublikowali oni program PPN, w którym określili cele swojej działalności. Dążyli do odzyskania przez Polskę suwerenności i przywrócenia demokracji. Zwracali też uwagę na swobodny rozwój kultury i gospodarki. W kolejnych latach w Polsce ukształtowała się opozycja, która występowała przeciwko władzy i wysuwała program głębokich reform, mających ostatecznie doprowadzić do zmiany systemu sprawowania rządów.

WYDARZENIA 1976 R.

24 czerwca 1976 r. premier Jaroszewicz wygłosił przemówienie sejmowe, w którym zapowiedział podniesienie cen produktów żywnościowych o kilkadziesiąt procent. Sejm uchwałą zaakceptował ten projekt i zalecił w jego sprawie dwudniowe konsultacje społeczne. Był to oczywiście zabieg propagandowy, gdyż decyzja została już podjęta. W odpowiedzi na te działania

Wydarzenia radomskie, nazywane też radomskim Czerwcem, były bezpośrednim skutkiem zapowiedzianych przez rząd podwyżek cen mięsa i wędlin. Protestowało ok. 20 tys. osób z 33 przedsiębiorstw.

▪ *fotografia, Radom, 25 VI 1976 r.*

25 czerwca 1976 r. robotnicy z ok. 100 zakładów w całej Polsce ogłosili strajk. Protest w Radomiu rozpoczął się w zakładach metalowych. Wkrótce dołączyli do niego pracownicy innych fabryk, domagający się cofnięcia podwyżek. Pierwszy sekretarz KW obiecał przeprowadzić w tej sprawie rozmowę z władzami w Warszawie. Ostatecznie robotnicy nie otrzymali żadnej odpowiedzi i w rezultacie podpalili siedzibę Komitetu Wojewódzkiego PZPR. Doszło do starć ulicznych. W Płocku załoga „Petrochemu" powybijała szyby w budynku KW PZPR. Pracownicy fabryki traktorów Ursus pod Warszawą zażądali spotkania z najwyższymi władzami. Gdy dyrekcja odmówiła, zablokowali pobliską linię kolejową Warszawa–Kutno, tak aby mieszkańcy całego kraju mogli dowiedzieć się o strajkach. W Warszawie swoje niezadowolenie manifestowały m.in. załogi zakładów im. Świerczewskiego, Nowotki, Kasprzaka, Fabryki Samochodów Osobowych (FSO), Polskich Zakładów Optycznych (PZO) i „Zelmotu". W proteście brały też udział łódzkie fabryki włókiennicze oraz zakłady w Gdańsku, Poznaniu, Wrocławiu, Szczecinie i wielu innych miastach.

Władze zdecydowały się na siłowe stłumienie protestów. Doszło do aresztowań i pobić protestujących. Na komendach milicji organizowano tzw. ścieżki zdrowia – aresztowani byli przeganiani przez szpaler bijących ich pałkami milicjantów. Strajkujących robotników oskarżano o napaść na funkcjonariuszy. Niektórych skazywano na więzienie. Jednocześnie jeszcze tego samego dnia rząd cofnął decyzję o podwyżkach cen. Podczas wieczornego przemówienia w telewizji Jaroszewicz nie wspomniał o trwających w całym kraju protestach. Mówił jedynie o „konsultacjach społecznych", po których władza postanowiła czasowo wycofać się z projektu podwyżek. Strajki nazwał zakłóceniem konsultacji przez chuliganów.

Decyzja o cofnięciu podwyżek nie miała żadnego znaczenia, gdyż wkrótce ceny zaczęto stopniowo podnosić, bez oficjalnego informowania o tym społeczeństwa. Pojawiły się duże problemy z zaopatrzeniem w cukier, który wysyłano za granicę w celu poprawy bilansu płatniczego. W rezultacie już w sierpniu 1976 r. zostały wprowadzone kartki na ten artykuł. Po wydarzeniach radomskich prestiż władzy zaczął spadać. Kraj pogrążał się w coraz większym kryzysie gospodarczym.

Manifestacje poparcia dla władz i potępiające tzw. warchołów z Radomia i Ursusa, którzy protestowali przeciwko wzrostowi cen, były w 1976 r. organizowane w całym kraju. Podczas tej w Gdańsku niesiono transparent: *Towarzyszu Gierek możecie liczyć zawsze na gdańskich portowców.*

▪ *fotografia, Gdańsk, 28 VI 1976 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN OLSZEWSKI (1930–2019)

Polski polityk, adwokat i publicysta. Przyszedł na świat w Warszawie, w rodzinie związanej z PPS. W czasie II wojny światowej działał w Szarych Szeregach. Studiował prawo na Uniwersytecie Warszawskim. Pracował jako redaktor tygodnika „Po Prostu", w którym publikował teksty krytykujące władze komunistyczne. W latach 60. był obrońcą w procesach politycznych m.in. Melchiora Wańkowicza, Jacka Kuronia i Karola Modzelewskiego. Należał do sygnatariuszy Listu 59. Bronił robotników postawionych przed sądem w wyniku protestów z Czerwca '76. Jako współzałożyciel i członek KOR pomagał w ustaleniu prawdziwej przyczyny śmierci Stanisława Pyjasa. Był jednym z autorów *Apelu do społeczeństwa i władz PRL*. Podczas stanu wojennego występował jako obrońca Lecha Wałęsy i innych organizatorów strajków. Uczestniczył w tworzeniu NSZZ „Solidarność" i obradach Okrągłego Stołu. W latach 1991–1992 pełnił funkcję premiera.

POCZĄTKI OPOZYCJI

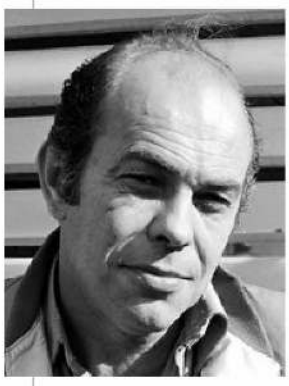
Wszelkie informacje dotyczące represji, bicia i zwalniania z pracy osób oskarżonych o udział w czerwcowych strajkach wywoływały wzburzenie społeczeństwa. Przeciwko uczestnikom zajść toczyły się procesy, w których wsparcie prawne czy też finansowe oferowały ich rodziny oraz opozycjoniści. Pomocą służyli również historycy z Uniwersytetu Warszawskiego, a także członkowie harcerstwa z różnych miast Polski.

We wrześniu 1976 r. walczący o demokrację działacze niepodległościowi utworzyli **Komitet Obrony Robotników (KOR)**. Był on pierwszą trwałą organizacją opozycyjną powstałą w latach 70. Do najaktywniejszych działaczy KOR należeli m.in. Jacek Kuroń, Jan Józef Lipski, Edward Lipiński, Antoni Macierewicz, Adam Michnik i Zbigniew Romaszewski. Wśród członków organizacji znaleźli się także pisarz Jerzy Andrzejewski i aktorka Halina Mikołajska. Ich poglądy na przyszłość kraju były jednak często rozbieżne. 23 września 1976 r. działacze KOR wystosowali ***Apel do społeczeństwa i władz PRL***. Wzywano w nim do zaprzestania represji i pomocy robotnikom poszkodowanym na skutek czerwcowych strajków oraz ich rodzinom. Dokument ten został podpisany przez 14 sygnatariuszy. 15 listopada 1976 r. zwrócono się do Sejmu PRL z prośbą o powołanie komisji do badania przypadków łamania prawa przez milicję. Członkowie KOR nieodpłatnie bronili oskarżonych w sądach oraz organizowali głodówki, które stały się częstą formą protestu przeciwko władzom. Przeprowadzali także zbiórki pieniężne dla rodzin osób wyrzuconych z pracy i zbierali podpisy pod petycjami dotyczącymi uwolnienia oskarżonych. Dzięki ich staraniom duże kwoty zaczęły napływać również z zagranicy, z central związkowych we Francji i Włoszech, a także z międzynarodowej organizacji pozarządowej Amnesty Intenational [czyt.: amnesti internaszional]. W efekcie tych zabiegów większość uczestników protestów udało się uwolnić z więzień.

W wydawanym co miesiąc „Biuletynie Informacyjnym KOR" informowano społeczeństwo o podejmowanych działaniach. Początkowo władze PRL nie zwalczały opozycji w sposób radykalny. Nie chciały stosować przemocy, aby utrzymać dobre stosunki z państwami zachodnimi, w których zaciągnęły kredyty. Zasadnicza zmiana nastąpiła 7 maja 1977 r., kiedy to doszło do śmierci studenta Uniwersytetu Jagiellońskiego i współpracownika KOR **Stanisława Pyjasa**. Aresztowano kilku członków KOR, co doprowadziło do następnych protestów, a nawet głodówki. W obronie uwięzionych występowały także

POSTAĆ HISTORYCZNA

JACEK KUROŃ (1934–2004)

Był politykiem, jednym z przywódców opozycji w okresie PRL i współzałożycielem KOR. Od 15. roku życia działał w komunistycznym Związku Młodzieży Polskiej. W 1952 r. wstąpił do PZPR, jednak już kilka miesięcy później został usunięty z obydwu ugrupowań za krytykę koncepcji ideologicznej ZMP. W tym okresie wstąpił do Klubu Krzywego Koła. W 1958 r. ponownie dołączył do PZPR. Był jednym z autorów *Listu otwartego do partii*, za co został wyrzucony z ugrupowania i skazany na trzy lata pozbawienia wolności. Po raz drugi uwięziono go w 1968 r. za organizację strajków studenckich. Protestował przeciwko przyjęciu poprawki do Konstytucji PRL. Brał udział w strajkach robotników i działał w NSZZ „Solidarność". Po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. został internowany, a rok później aresztowany pod zarzutem próby obalenia ustroju. Zwolniono go na mocy amnestii w 1984 r. Uczestniczył w rozmowach Okrągłego Stołu. W latach 1989–1991 oraz 1992–1993 był ministrem pracy i polityki socjalnej w rządach Tadeusza Mazowieckiego i Hanny Suchockiej. W 1998 r. został odznaczony Orderem Orła Białego.

związki zawodowe we Włoszech, Francji i w Holandii. Na Zachodzie domagano się, aby rządy poszczególnych państw interweniowały u władz Polski. W kraju cały czas obecne były echa wydarzeń z Czerwca '76. W lutym 1977 r. Gierek wystąpił w Ursusie i wyraził ubolewanie z powodu wydarzeń czerwcowych oraz zapowiedział wydanie „aktu łaski", na mocy którego uwolniono większość aresztowanych. W więzieniach przebywało jednak jeszcze kilkadziesiąt osób. W rezultacie wszystkich działań protestacyjnych 19 lipca 1977 r. władze zostały zmuszone do ogłoszenia amnestii, dzięki której z więzień wyszli zarówno zatrzymani działacze KOR, jak i uczestnicy protestów czerwcowych. Było to zwycięstwo opozycji.

WARTO WIEDZIEĆ

Sprawa Stanisława Pyjasa

Stanisław Pyjas w latach 1976–1977 spontanicznie brał udział w protestach przeciwko prześladowaniom robotników z Radomia. To sprawiło, że zainteresowało się nim SB. Pyjas zmarł w kamienicy przy ul. Szewskiej 7 w Krakowie. Oficjalnie przyczyną zgonu był nieszczęśliwy wypadek, jednak nikt nie wierzył w taką wersję wydarzeń. Wszystko wskazywało na to, iż Pyjasa śmiertelnie pobili „nieznani sprawcy" kierowani przez SB. Podczas pogrzebu, który odbył się 15 maja w Krakowie, doszło do manifestacji studentów i utworzenia **Studenckiego Komitetu Solidarności** (**SKS**). Podobne komitety powstały także w Warszawie, Poznaniu, Szczecinie i we Wrocławiu. Śledztwo w sprawie jego śmierci wznowiono w latach 90. Zakończyło się umorzeniem z powodu braku możliwości wykrycia sprawców. Ekshumacja zwłok w 2011 r. i ponowne badania nie dały jasnej odpowiedzi na pytanie, czy Pyjas został zamordowany.

? Jakie były skutki śmierci Stanisława Pyjasa?

Stanisław Pyjas oprócz zaangażowania w KOR wraz z Bronisławem Wildsteinem [czyt.: wildsztajnem] działał w nieformalnej grupie studenckiej „Anarchiści" na Uniwersytecie Jagiellońskim.

▪ *fotografia, Kraków*

TEKST ŹRÓDŁOWY

APEL KOR-U

23 września 1976 r. Komitet Obrony Robotników wystosował apel do społeczeństwa i władz PRL. Wyjaśniał w nim powody powołania organizacji i domagał się poszanowania praw represjonowanych obywateli.

Robotniczy protest przeciwko wygórowanym podwyżkom, który był wyrazem postawy niemal całego społeczeństwa, pociągnął za sobą brutalne prześladowania. W Ursusie, Radomiu i innych miastach bito, kopano i masowo aresztowano demonstrantów. Najszerszy zasięg miało wyrzucanie z pracy, co obok aresztowań szczególnie uderzyło w rodziny represjonowanych. [...]

Ofiary obecnych represji nie mogą liczyć na żadną pomoc i obronę ze strony instytucji do tego powołanych, np. związków zawodowych, których rola jest żałosna. Pomocy odmawiają też agendy opieki społecznej. W tej sytuacji rolę tę musi wziąć na siebie społeczeństwo, w interesie którego wystąpili prześladowani. Społeczeństwo bowiem nie ma innych metod obrony przed bezprawiem jak solidarność i wzajemna pomoc.

Dlatego niżej podpisani zawiązują Komitet Obrony Robotników w celu zainicjowania wszechstronnych form obrony i pomocy. Niezbędna jest pomoc prawna, finansowa i lekarska. Nie mniej istotna jest pełna informacja o prześladowaniach. Jesteśmy przekonani, że jedynie publiczne ujawnianie poczynań władzy może być skuteczną obroną. Dlatego m.in. prosimy wszystkich, którzy podlegali prześladowaniom lub wiedzą o nich, o przekazywanie członkom Komitetu wiadomości na ten temat. [...]

Zastosowane wobec robotników represje stanowią naruszenie podstawowych praw człowieka uznanych zarówno w prawie międzynarodowym, jak i obowiązujących w polskim prawodawstwie: prawo do pracy, strajku, prawo do swobodnego wyrażania własnych przekonań, prawo do udziału w zebraniach i demonstracjach. Dlatego Komitet domaga się amnestii dla skazanych i aresztowanych i przywrócenia wszystkim represjonowanym pracy – solidaryzując się w tych żądaniach z uchwałą Konferencji Episkopatu z dnia 9 września.

Źródło: J.J. Lipski, *Komitet Obrony Robotników KOR: Komitet Samopomocy Społecznej*, Londyn 1983, s. 393–394.

? 1. Wyjaśnij, w jakim celu został zawiązany Komitet Obrony Robotników.
2. Wymień żądania, które KOR kierował do władz Polski.

29 września 1977 r. KOR przekształcono w **Komitet Samoobrony Społecznej KOR (KSS KOR)**. Wydawał on pismo **„Robotnik”**. KSS KOR współpracował także z czeskim ugrupowaniem Karta 77.

KOR skupiał ludzi o zróżnicowanych poglądach, co z czasem doprowadziło do podziałów i powołania nowych organizacji opozycyjnych (zob. tabela na s. 356). W celu przełamania państwowego monopolu na nauczanie na poziomie akademickim w 1977 r. opozycjoniści zainicjowali działanie tzw. **Latającego Uniwersytetu**, przekształconego rok później w **Towarzystwo Kursów Naukowych**. Uniwersytet zajmował się nie tylko działalnością wykładową i wydawniczą,

Zebranie członków i współpracowników KSS KOR w mieszkaniu Jacka Kuronia [1] na warszawskim Żoliborzu. Obecny był na nim m.in. współzałożyciel KOR Antoni Macierewicz [2].

▪ *fotografia, Warszawa, I 1980 r.*

Organizacje opozycyjne powstałe pod koniec lat 70.

Organizacja opozycyjna	Założyciele i działacze	Opis
Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)	Andrzej Czuma, Leszek Moczulski	Ruch został stworzony 25 III 1977 r. Nie był stowarzyszeniem i nie miał statutu ani władz. Jego celem było wymuszenie na władzach przestrzegania Powszechnej deklaracji praw człowieka i obywatela oraz Aktu końcowego KBWE.
Konfederacja Polski Niepodległej (KPN)	Leszek Moczulski Tadeusz Stański, Romuald Szeremietiew	Była to pierwsza antykomunistyczna partia w bloku wschodnim. Utworzona 1 IX 1978 r. przez Leszka Moczulskiego po rozłamie w ROPCiO. Ugrupowanie opowiadało się za odsunięciem od władzy PZPR i dążeniem do pełnej niepodległości Polski. Organem prasowym było pismo „Droga".
Wolne Związki Zawodowe (WZZ)	Katowice (28 II 1978): Kazimierz Świtoń Gdańsk (29 IV 1978): Andrzej Gwiazda, Krzysztof Wyszkowski, Antoni Sokołowski	Działalność WZZ miała na celu obronę praw pracowniczych i obywatelskich. Członkowie opublikowali Kartę Praw Robotniczych oraz zażądali samorządności pracowniczej i zwiększenia wpływu społeczeństwa na politykę państwa. Z WZZ Wybrzeża związani też byli Bogdan Borusewicz, Anna Walentynowicz i Lech Wałęsa.
Ruch Młodej Polski (RMP)	Jacek Bartyzel, Aleksander Hall Marek Jurek	Został założony w sierpniu 1979 r. przez młodszych działaczy pogrążonego w kryzysie ROPCiO. Grupa była skupiona wokół pisma „Bratniak". Celem Ruchu było odzyskanie przez Polskę suwerenności.
Komitet Samoobrony Chłopskiej	m.in. Kazimierz Danielczuk, Janusz Rożek, Jerzy Górski	Organizacje opozycyjne powstające na wsiach. Były to lokalne komitety chłopskie reprezentujące interesy indywidualnych rolników. Pierwszy utworzono w lipcu 1978 r. w Milejowie. Powołano także Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Grójeckiej, Związek Zawodowy Rolników we wsi Lisów w województwie radomskim oraz Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Rzeszowskiej i Lubelskiej.

lecz także organizował pomoc stypendialną. Studenci mogli brać udział w zajęciach z historii najnowszej, socjologii, ekonomii, filozofii i wielu innych przedmiotów. Wykłady i seminaria były często przerywane przez interwencje milicji i SB.

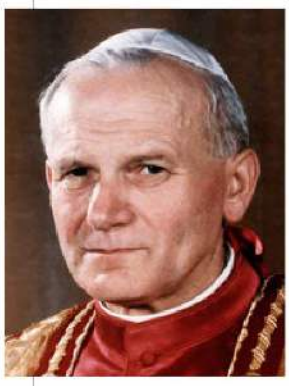
Pod koniec lat 70. w Polsce istniały także podziemne wydawnictwa, funkcjonujące poza cenzurą. Należała do nich założona w 1977 r. **Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA**. Opublikowała m.in. pierwszy zeszyt kwartalnika literackiego „Zapis" oraz *Czarną księgę cenzury PRL*, która ukazała się zarówno w kraju, jak i na emigracji. W Lublinie z kolei drukowano niezależne pismo „Spotkania" (na jego cele stał Janusz Krupski), wydawane przez środowisko związane z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim.

RELACJE Z KOŚCIOŁEM

W latach 70. władze komunistyczne starały się utrzymać względnie poprawne stosunki z Kościołem. Choć zaprzestano agresywnej propagandy antykościelnej, nadal zdarzały się różnego rodzaju szykany, takie jak powoływanie kleryków do wojska czy utrudnianie budowy kościołów i kaplic. W 1971 r. sejm przyjął ustawę regulującą prawo własności kościelnej na Ziemiach Odzyskanych. Wkrótce potem papież Paweł VI zgodził się na wyznaczenie polskiej administracji kościelnej na terenach poniemieckich, o co polskie władze zabiegały od czasu II wojny światowej. Ponadto Watykan przestał uznawać polski rząd emigracyjny. W sierpniu 1976 r. Jaroszewicz wysłał prymasowi list gratulacyjny z okazji 75. urodzin. Komuniści zwrócili się także do papieża z prośbą

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN PAWEŁ II (1920–2005)

Był polskim duchownym rzymskokatolickim, kardynałem i 264. papieżem. Przyszedł na świat w 1920 r. w Wadowicach jako Karol Wojtyła. W 1938 r. rozpoczął studia polonistyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wojna zmusiła go do przerwania edukacji i podjęcia pracy fizycznej w zakładach Solvay [czyt.: solwej]. W 1942 r. wstąpił do tajnego seminarium duchownego. Cztery lata później otrzymał święcenia kapłańskie i wyjechał do Rzymu, gdzie przygotowywał rozprawę doktorską. W 1948 r. wrócił do kraju. Pracował jako wikariusz w kilku parafiach, wykładał w seminariach duchownych oraz na KUL. W 1958 r. otrzymał święcenia biskupie, pięć lat później arcybiskupie, a w 1967 r. kardynalskie. 16 października 1978 r. został wybrany na papieża i przyjął imię Jan Paweł II. Odbywał liczne pielgrzymki. 13 maja 1981 r. na placu św. Piotra w Rzymie został postrzelony przez tureckiego zamachowca Mehmeta Ali Ağcę [czyt.: adżę]. W 2011 r. ogłoszono go błogosławionym Kościoła katolickiego, a w 2014 r. świętym.

o zgodę na kontynuowanie przez kardynała Wyszyńskiego funkcji arcybiskupa warszawsko-gnieźnieńskiego mimo osiągnięcia przez niego wieku emerytalnego.

Mimo tych zabiegów we wrześniu 1976 r. Episkopat opowiedział się po stronie robotników. Zwrócił się do rządzących, aby zaniechali represji i zastosowali amnestię wobec niesłusznie uwięzionych. Jednocześnie apelował do społeczeństwa o rzetelne wykonywanie swojej pracy. Przedstawiciele duchowieństwa poparli także wystosowany do sejmu list KOR, w którym działacze opozycji stanęli w obronie represjonowanych. Kościół katolicki coraz częściej zabierał głos w ważnych kwestiach społecznych. Pod koniec lat 70. religia nadal była ważną częścią życia Polaków. Świadczyły o tym masowy udział wiernych w mszach oraz uczestnictwo w pielgrzymkach na Jasną Górę. **16 października 1978 r.** konklawe (zgromadzenie kardynałów w celu wyznaczenia papieża) wybrało na papieża Polaka, metropolitę krakowskiego kardynała **Karola Wojtyłę**. Było to dużym zaskoczeniem, m.in. dlatego, że od 455 lat papieżami zostawali wyłącznie Włosi. Wydarzenie to przyniosło Polakom ogromną radość i stanowiło wielkie wyróżnienie dla polskiego Kościoła katolickiego. Oficjalna reakcja władz była pozytywna. Podkreślano, że **Jan Paweł II** pochodzi z „socjalistycznej Polski", wysłano depeszę gratulacyjną i wyrażono zgodę na transmisję z uroczystości inauguracji pontyfikatu.

Jan Paweł II podczas pierwszej pielgrzymki do ojczyzny był witany przez tłumy wiernych. W jej trakcie odwiedził dziewięć miejscowości.

▪ *fotografia, Nowy Targ, 8 VI 1979 r.*

Szybko rozpoczęły się też rozmowy dotyczące pielgrzymki papieża do Polski, na którą władze wyraziły zgodę dzięki nieustępliwemu stanowisku biskupów i ich naciskom. Jej trasę, wszelkie wypowiedzi publiczne i spotkania z władzami państwowymi konsultowano z Kremlem. Wizyta trwała **od 2 do 10 czerwca 1979 r.** Brały w niej udział miliony wiernych z całego kraju. Choć Jan Paweł II w swoich kazaniach nie podejmował bezpośrednio tematów politycznych, zawsze dodawał elementy,

które miały wpłynąć na postawę społeczeństwa, wzmocnić wiarę i poczucie wspólnoty chrześcijańskiej oraz zachęcić do walki o wolność. Podczas oficjalnych wystąpień przedstawiciele władz zachowywali się poprawnie, lecz robili wszystko, aby umniejszyć znaczenie pielgrzymki. W transmisjach telewizyjnych starano się kadrować zgromadzonych wiernych w taki sposób, aby nie było widać tłumów, które przybyły na spotkanie z Ojcem Świętym.

POLSKA POD KONIEC LAT 70.

Polska gospodarka pod koniec lat 70. znajdowała się w katastrofalnym stanie. Dochód narodowy systematycznie spadał, pogarszało się zaopatrzenie sklepów, a po wiele produktów trzeba było stać w długich kolejkach. Kwitła korupcja. Władze przekonywały, iż problemy te wynikały ze światowej recesji, spowodowanej kryzysami naftowymi. Nie była to jednak prawda. Za złą sytuację odpowiadała przede wszystkim nieodpowiednia polityka gospodarcza rządu. Sposobem na rozwiązywanie trudności stało się zaciąganie coraz to nowych kredytów, co powodowało jedynie zwiększanie zadłużenia. Pojawiły się też duże problemy w przemyśle energetycznym, skutkujące coraz częstszymi przerwami w dostawie prądu. Pociągało to za sobą ogromne straty finansowe. System centralnego planowania był już zupełnie niewydolny. Dług Polski w 1976 r. wynosił 12 mld USD, zaś trzy lata później kwota ta wzrosła aż do 22 mld USD. Obsługa zadłużenia pochłaniała większość zysków z eksportu.

Kolejka po mięso stojąca na ulicach jednego z polskich miast.

▪ *fotografia, Polska, 1980 r.*

Za granicę sprzedawano głównie zapasy węgla, które miały zapewniać stałą pracę polskich elektrociepłowni. Miało to katastrofalne skutki podczas ostrej zimy na przełomie lat 1978/1979. Problemy gospodarcze odbijały się na funkcjonowaniu całego społeczeństwa. Rodziły frustracje, powodowały dezorganizację życia i wyzwalały agresję oraz zjawiska patologiczne. Jednocześnie rósł opór przeciwko władzy i złej sytuacji gospodarczej oraz politycznej.

Działania Gierka pod koniec lat 70. były niespójne. Z jednej strony, stosował represje, z drugiej – wykonywał pojednawcze gesty. Aby zachować poparcie wśród ważnych członków partii, inicjował różne formy ich nagradzania, takie jak rozdawanie samochodów i półdarmowych parcel oraz budowanie luksusowych ośrodków rządowych.

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny narastania kryzysu gospodarczego w Polsce w połowie lat 70.
2. Omów przebieg protestów z czerwca 1976 r.
3. Wymień ugrupowania opozycyjne, które powstały w Polsce w latach 70.
4. Przedstaw sylwetki dwóch wybranych opozycjonistów z lat 70.
5. Oceń, jaki wpływ miał wybór Karola Wojtyły na papieża na sytuację panującą w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Warszawa 2011.
R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.
K. Modzelewski, *Zajeździmy kobyłę historii. Wyznania poobijanego jeźdźca*, Warszawa 2013.

9 POWSTANIE NSZZ „SOLIDARNOŚĆ”

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ugrupowania opozycyjne funkcjonowały w Polsce w latach 70.?
2. Jakie działania skierowane przeciwko władzom komunistycznym podejmowała opozycja?

POCZĄTEK STRAJKÓW

Dekada Gierka, która miała przynieść spektakularną poprawę życia obywateli, skończyła się wielką katastrofą ekonomiczną. Na początku 1980 r. kryzys był już bardzo mocno odczuwalny i dotyczył w zasadzie wszystkich sfer życia. Państwo polskie znajdowało się na skraju bankructwa, a rządzący nie mieli pomysłu na wyjście z tej trudnej sytuacji.

1 lipca 1980 r. władze wprowadziły niewielką podwyżkę cen mięsa w **sklepach komercyjnych**, stołówkach i kioskach zakładowych. Wywołało to falę strajków w całym kraju. Przedstawiciele władz przyjeżdżali do poszczególnych zakładów, gdzie przystawali na żądania płacowe. Pomimo tych działań liczba niezadowolonych stale rosła. Początkowo w polskich mediach nie informowano o protestach robotniczych. Szeroko omawiało je jednak Radio Wolna Europa. Nastroje pogarszały się również w szeregach partyjnych. Winą za trudną sytuację w kraju obarczano ekipę Gierka.

SIERPIEŃ 1980

14 sierpnia 1980 r. rozpoczął się strajk w **Stoczni Gdańskiej**. Był on reakcją na zwolnienie z pracy suwnicowej, działaczki Wolnych Związków Zawodowych Wybrzeża, **Anny Walentynowicz**. Na czele manifestacji stanął były stoczniowiec **Lech Wałęsa**, wyrzucony z pracy w latach 70. Żądania protestujących dotyczyły podwyżki płac, godnego upamiętnienia poległych w Grudniu ‘70 oraz przywrócenia do pracy Walentynowicz i Wałęsy. Strajk miał charakter okupacyjny, co oznaczało, że robotnicy cały czas przebywali na terenie stoczni. Ich protesty poparli pracownicy innych zakładów Gdyni i Gdańska. 16 sierpnia dyrekcja stoczni zgodziła się na podwyżki płac, a komitet strajkowy przegłosował zakończenie protestu. Wówczas grupa działaczek opozycyjnych, m.in. **Anna Walentynowicz**, **Alina Pienkowska**, **Henryka Krzywonos**, zaczęły powstrzymywać robotników opuszczających zakład pracy. Zdawały sobie sprawę, że bez ich wsparcia władza zdławi protesty w innych przedsiębiorstwach. Swoją postawą przekonały Lecha Wałęsę do kontynuowania strajku. Dlatego jeszcze tego samego dnia ogłoszono **strajk solidarnościowy**. Stoczniowcy walczyli już nie tylko o spełnienie swoich żądań, lecz także o prawa pracowników innych zakładów. W tym samym czasie utworzyli **Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS)**, na którego czele stanął Wałęsa.

Do protestu dołączyły zakłady pracy z całej Polski. W poszczególnych miastach zaczęto tworzyć kolejne MKS-y. 18 sierpnia wybuchł strajk w Szczecinie. Tam też powstał Międzyzakładowy Komitet Strajkowy, organizowany

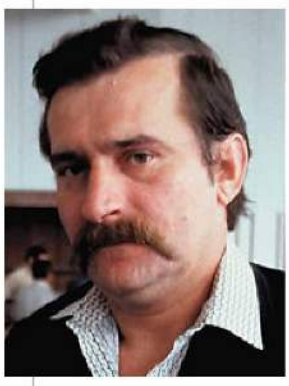

Msza św. dla uczestników strajku na terenie Stoczni Gdańskiej. Na pierwszym planie Lech Wałęsa [1] i Anna Walentynowicz [2], których przywrócenia do pracy domagali się stoczniowcy, gdy rozpoczynali protest.

▪ *fotografia, Gdańsk, VIII 1980 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

LECH WAŁĘSA (ur. 1943 r.)

Działacz opozycji demokratycznej w PRL, przewodniczący NSZZ „Solidarność" i pierwszy prezydent III Rzeczypospolitej. Od końca lat 60. pracował jako elektryk w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Był jednym z przywódców strajku w grudniu 1970 r. W 1976 r. został wyrzucony z pracy za krytykowanie rządowych związków zawodowych. W kolejnych latach kilka razy zmieniał miejsce zatrudnienia. Współpracował z Wolnymi Związkami Zawodowymi i Komitetem Samoobrony Społecznej KOR. W sierpniu 1980 r. pokierował strajkiem w Stoczni Gdańskiej, a następnie stanął na czele NSZZ „Solidarność". Stał się symbolem oporu wobec władzy komunistycznej, zyskując poparcie w kraju i za granicą. W czasie stanu wojennego przez prawie rok był internowany. W 1983 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla, którą odebrała w jego imieniu żona Danuta. W 1989 r. był liderem strony solidarnościowej podczas obrad Okrągłego Stołu. W latach 1990–1995 pełnił urząd prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Według badań historyków w latach 1970–1976 Lech Wałęsa był zarejestrowany jako tajny współpracownik SB o pseudonimie Bolek. Sam Wałęsa zaprzecza tym informacjom.

przez Mariana Jurczyka. Centrum wydarzeń cały czas pozostawał Gdańsk, do którego przybywały zarówno delegacje strajkujących z innych miejscowości, jak i związani z opozycją intelektualiści, tacy jak **Bohdan Cywiński**, **Bronisław Geremek** i **Tadeusz Mazowiecki**. Pomagali oni rozwiązywać kwestie prawne i ekonomiczne. Stoczniowcy mogli też liczyć na pomoc opozycjonistów związanych z KOR: **Lecha Kaczyńskiego** i **Bogdana Borusewicza**. Widzieli oni konieczność przeprowadzenia gruntownych reform, ale też przestrzegali przed prowokowaniem władzy do użycia siły. Rządzący, aby przełamać opór społeczeństwa, postanowili załagodzić sytuację i zaoferowali podwyżki płac. Nie zgodzili się jednak na spełnienie postulatów politycznych.

W tym czasie pracownicy Stoczni Gdańskiej ogłosili listę **21 postulatów**. Domagali się w nich m.in.:

- możliwości powoływania niezależnych związków zawodowych,

Członkowie MKS: Henryka Krzywonos [1], Anna Walentynowicz [2], Zdzisław Kobyliński [3], Bogdan Lis [4] i Andrzej Gwiazda [5], podczas posiedzenia w Sali BHP Stoczni Gdańskiej.

▪ *fotografia, Gdańsk, VIII 1980 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSTANIE WOLNYCH ZWIĄZKÓW ZAWODOWYCH

Porozumienie zawarte pomiędzy Komisją Rządową a Międzyzakładowym Komitetem Strajkowym 31 sierpnia 1980 r. w Stoczni Gdańskiej stało się symbolem protestów robotniczych. W pierwszym punkcie władze zgadzały się na powstanie wolnych związków zawodowych.

Komisja Rządowa i Międzyzakładowy Komitet Strajkowy po rozważeniu 21 żądań strajkujących załóg Wybrzeża doszły do następujących ustaleń:

W sprawie punktu pierwszego, który brzmi: „Akceptacja niezależnych od Partii i pracodawców wolnych związków zawodowych, wynikająca z ratyfikowanej przez PRL Konwencji nr 87 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącej wolności związkowych" ustalono:

Działalność Związków Zawodowych w PRL nie spełniła nadziei i oczekiwań pracowników. Uznaje się za celowe powołanie nowych samorządnych związków zawodowych, które byłyby autentycznym reprezentantem klasy pracującej. Nie kwestionuje się prawa nikogo do pozostania w dotychczasowych związkach, a w przyszłości widzieć można możliwość nawiązania współpracy między związkami.

Tworząc nowe, niezależne, samorządne związki zawodowe, MKS stwierdza, że będą one przestrzegać zasad określonych w Konstytucji PRL. Nowe związki zawodowe będą bronić społecznych i materialnych interesów pracowników i nie zamierzają pełnić roli partii politycznej. Stoją one na gruncie zasady społecznej własności środków produkcji stanowiącej podstawę istniejącego w Polsce ustroju socjalistycznego. Uznając, iż PZPR sprawuje kierowniczą rolę w państwie ani nie podważając ustalonego systemu sojuszów międzynarodowych, dążą one do zapewnienia ludziom pracy odpowiednich środków kontroli, wyrażania opinii i obrony swych interesów.

Komisja Rządowa stwierdza, że rząd zagwarantuje i zapewni pełne poszanowanie niezależności i samorządności nowych związków zawodowych, zarówno co do ich struktury organizacyjnej, jak i funkcjonowania na wszystkich szczeblach ich działania. Rząd zapewni nowym związkom zawodowym pełną możliwość wypełniania podstawowych funkcji w zakresie obrony interesów pracowniczych, realizacji potrzeb materialnych, społecznych i kulturalnych pracowników. Jednocześnie gwarantuje, że nowe związki zawodowe nie będą przedmiotem żadnej dyskryminacji.

Źródło: *Protokoły porozumień Gdańsk, Szczecin, Jastrzębie, Statut NSZZ „Solidarność"*, Warszawa 1980, s. 2–9.

? 1. Wyjaśnij, jakie obietnice dotyczące funkcjonowania niezależnych związków zawodowych składał rząd.
2. Oceń, czy podpisane porozumienie było korzystne dla robotników.

- zagwarantowania prawa do strajku,
- uwolnienia więźniów politycznych,
- obniżenia wieku emerytalnego do 50 lat dla kobiet i do 55 lat dla mężczyzn,
- wprowadzenia pełnopłatnych trzyletnich urlopów macierzyńskich,
- przestrzegania przez rząd wolności słowa i druku.

Żądania te miały charakter polityczny i ekonomiczny. MKS w Gdańsku wezwał przedstawicieli poszczególnych zakładów pracy do przerwania rozmów z rządem. Dopiero wtedy władze zgodziły się na rozpoczęcie negocjacji z MKS w Gdańsku i Szczecinie. Jednocześnie przeprowadzono zmiany personalne w szeregach partyjnych, co przyspieszyło upadek pozycji Gierka i jego ekipy. Pod naciskami Moskwy przygotowywano się także do ewentualnego zdławienia strajków siłą.

Podczas pertraktacji z robotnikami stronę rządową reprezentował wicepremier **Mieczysław Jagielski**. W mediacjach brał udział także Kościół katolicki, w tym prymas Wyszyński, który w swoich kazaniach starał się uspokajać sytuację. Protesty robotnicze trwały już w całym kraju. Rządzący, w obawie przed skutkami zainicjowanego sojuszu robotników z inteligencją oraz paraliżu gospodarczego

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANNA WALENTYNOWICZ (1929–2010)

Była działaczką Wolnych Związków Zawodowych i współzałożycielką NSZZ „Solidarność". Od 1950 r. pracowała w Stoczni Gdańskiej im. Lenina, początkowo na stanowisku spawaczki, a następnie jako suwnicowa. Podczas strajków robotniczych w grudniu 1970 r. udzielała się w opozycji, przygotowując posiłki dla protestujących. W 1978 r. została współzałożycielką Wolnych Związków Zawodowych. W 1980 r. zwolniono ją z pracy w Stoczni Gdańskiej, co doprowadziło do strajku, podczas którego powstał NSZZ „Solidarność". Zasiadała w Prezydium MKS. W drugim dniu protestów, po spełnieniu przez dyrekcję postulatów płacowych, przyczyniła się do przekształcenia protestów w strajk solidarnościowy. Została przywrócona do pracy po podpisaniu porozumień sierpniowych i brała aktywny udział w tworzeniu struktur NSZZ „Solidarność". W stanie wojennym była internowana. W latach 80. sprzeciwiła się polityce prowadzącej do obrad Okrągłego Stołu. Zginęła 10 kwietnia 2010 r., podczas katastrofy lotniczej w Smoleńsku.

całego kraju, zdecydowali się na podpisanie porozumienia ze strajkującymi w Szczecinie, Gdańsku i Jastrzębiu-Zdroju. **Porozumienia sierpniowe** zostały zawarte odpowiednio 30 i 31 sierpnia oraz 3 września.

Porozumienie podpisane **31 sierpnia 1980 r.** przez Jagielskiego i Wałęsę w Sali BHP Stoczni Gdańskiej stało się symbolem wydarzeń sierpniowych. Władze zgodziły się na spełnienie 21 postulatów, również tych dotyczących powoływania wolnych związków zawodowych. Niedługo później stoczniowcy wrócili do pracy. Strajki doprowadziły też do zmian na najwyższych szczeblach władzy. Ze stanowiska I sekretarza KC PZPR ustąpił Edward Gierek, zaś jego miejsce zajął **Stanisław Kania**, który odpowiadał w partii za nadzór nad aparatem bezpieczeństwa.

POWSTANIE NSZZ „SOLIDARNOŚĆ"

Następnego dnia po podpisaniu porozumień stoczniowcy wrócili do pracy, a MKS przekształcił się w **Międzyzakładowy Komitet Założycielski (MKZ)**, którego celem było ostatecznie utworzenie nowych związków zawodowych. W rezultacie tych działań 17 września 1980 r. w Gdańsku powołano **Niezależny Samorządny Związek Zawodowy (NSZZ) „Solidarność"**. Na jego czele stanął Lech Wałęsa, a wiceprzewodniczącym został **Andrzej Gwiazda**. Jednocześnie w całym kraju tworzono autonomiczne struktury regionalne organizacji. Tak duży odzew robotników z różnych miast był efektem objazdu po Polsce

Lech Wałęsa niesiony na ramionach przez działaczy NSZZ „Solidarność" przed siedzibą Sądu Najwyższego po ogłoszeniu decyzji o rejestracji związku bez zmian w statucie wprowadzonych przez Sąd Wojewódzki w Warszawie.

▪ *fotografia, Warszawa, 10 XI 1980 r.*

przywódców solidarnościowych, m.in. Wałęsy, Gwiazdy i Jurczyka. 24 września 1980 r. Komitet Założycielski „Solidarności" złożył w Sądzie Wojewódzkim w Warszawie wniosek o rejestrację i projekt statutu. Wbrew stanowisku związku przedstawiciele władzy wprowadzili poprawki do dokumentu. Wykreślono punkty dotyczące prawa do strajku i dodano artykuły, w których uznano przewodnią rolę partii. Krajowa Rada Porozumiewawcza nie zgodziła się na przeprowadzone zmiany i wystąpiła o rewizję do Sądu Najwyższego. Przedstawicielom „Solidarności" udało się osiągnąć kompromis z władzami. Sporne kwestie umieszczono w specjalnym załączniku do statutu. Zamieszczono tam zapis konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy oraz fragment porozumień gdańskich, w którym MKS uznaje kierowniczą rolę partii komunistycznej w PRL. Dokument w takiej formie został zatwierdzony 10 listopada 1980 r. przez Sąd Najwyższy.

„Solidarność" szybko stała się ruchem masowym o charakterze społeczno-niepodległościowym, który w latach 1980–1981 zrzeszał ok. 10 mln Polaków. Mimo wspólnych celów przywódców organizacji coraz częściej dochodziło do sporów. Zarówno pomiędzy liderami, jak i szeregowymi członkami ugrupowania narastały podziały, będące efektem **pluralizmu** poglądów.

I ZJAZD NSZZ „SOLIDARNOŚĆ"

Jesienią 1981 r. w hali sportowo-widowiskowej „Olivia" w Gdańsku odbył się I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność". Podczas obrad, na które przybyło ok. 900 delegatów z całej Polski, przeprowadzono demokratyczne wybory władz związku. Przewodniczącym został Lech Wałęsa, który otrzymał 55% głosów. Jego główny kontrkandydat, Marian Jurczyk, będący szefem MKS w Szczecinie, uzyskał zaledwie 24% głosów. 8 września uczestnicy zjazdu wystosowali posłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej, w którym wezwali robotników wszystkich krajów bloku wschodniego do wspólnej walki o prawa do swobodnego zrzeszania się. 7 października uchwalono zaś program Samorządna Rzeczpospolita. Jego głównym pomysłodawcą był Bronisław Geremek. Dokument ten przewidywał utworzenie samorządów pracowniczych oraz terytorialnych. Mowa w nim była także o konieczności wprowadzenia reform demokratycznych i poprawy trudnej sytuacji gospodarczej w kraju. Zjazd był bardzo ważnym wydarzeniem społeczno-politycznym, relacjonowanym przez zachodnie media. Władze PRL przyjęły go bardzo krytycznie i w propagandzie rządowej przedstawiły wydarzenie jako próbę przejęcia władzy i zagrożenie dla ustroju państwa. Opozycja nie miała dostępu do mediów państwowych, co dawało komunistom duże możliwości manipulacji informacjami.

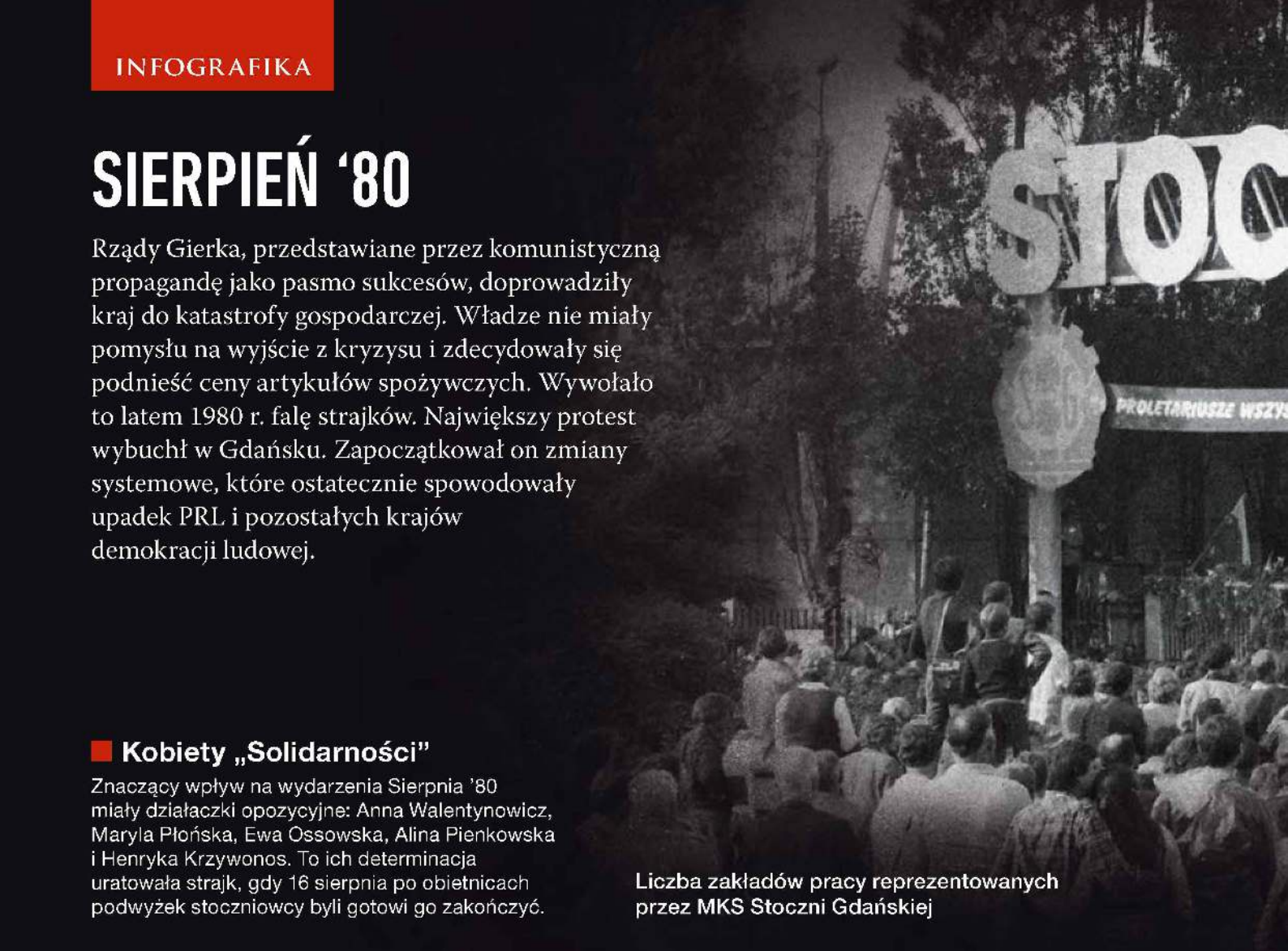
I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność" odbył się w dwóch turach: od 5 do 10 września i od 26 września do 7 października 1981 r. w gdańskiej hali „Olivia". Jednym z jego ważniejszych wydarzeń było ogłoszenie przesłania do ludzi pracy Europy Wschodniej, w którym wzywano związkowców do wspólnej walki o wolność zrzeszania się.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1981 r.*

? Jakie decyzje podjęto podczas I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność"?

SIERPIEŃ '80

Rządy Gierka, przedstawiane przez komunistyczną propagandę jako pasmo sukcesów, doprowadziły kraj do katastrofy gospodarczej. Władze nie miały pomysłu na wyjście z kryzysu i zdecydowały się podnieść ceny artykułów spożywczych. Wywołało to latem 1980 r. falę strajków. Największy protest wybuchł w Gdańsku. Zapoczątkował on zmiany systemowe, które ostatecznie spowodowały upadek PRL i pozostałych krajów demokracji ludowej.

Kobiety „Solidarności"

Znaczący wpływ na wydarzenia Sierpnia '80 miały działaczki opozycyjne: Anna Walentynowicz, Maryla Płońska, Ewa Ossowska, Alina Pienkowska i Henryka Krzywonos. To ich determinacja uratowała strajk, gdy 16 sierpnia po obietnicach podwyżek stoczniowcy byli gotowi go zakończyć.

Anna Walentynowicz

Alina Pienkowska

Henryka Krzywonos

Liczba zakładów pracy reprezentowanych przez MKS Stoczni Gdańskiej

VII/VIII

Wzrost cen mięsa ogłoszony 1 lipca 1980 r. Wywołało to protesty w zakładach pracy w Lublinie i Świdniku. Władza próbowała łagodzić je obietnicami podniesienia pensji. Nie rozwiązywało to jednak problemów a strajki rozprzestrzeniały się na kolejne miasta.

14 VIII

Początek strajku w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Protestujący żądali m.in. przywrócenia do pracy Lecha Wałęsy i Anny Walentynowicz, podwyżki płac o 2 tys. zł. oraz budowy pomnika ofiarom Grudnia '70. Na czele komitetu strajkowego stanął Lech Wałęsa.

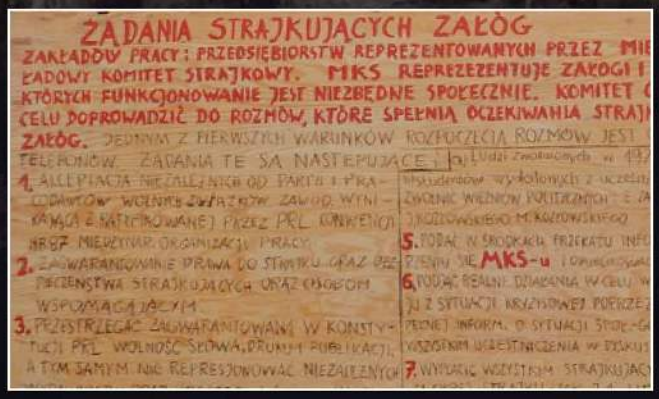
16 VIII

Po obietnicach dyrekcji dotyczących spełnienia części żądań (podwyżki i budowa pomnika) komitet strajkowy (ok. 160 osób) przegłosował zakończenie protestu. Wówczas grupa działaczek opozycyjnych powstrzymała robotników przed opuszczeniem zakładu. Przekonały one Wałęsę o potrzebie wsparcia innych zakładów i proklamowania strajku solidarnościowego. Wieczorem ogłoszono powstanie Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego (MKS).

18 VIII

Po rozmowach protestujący stoczniowcy uzgodnili z przedstawicielami innych zakładów 21 postulatów strajkowych, które zostały przekazane wojewodzie gdańskiemu. Tego samego dnia rozpoczął się strajk w Stoczni Szczecińskiej im. Adolfa Warskiego.

ŻĄDANIA STRAJKUJĄCYCH ZAŁÓG

ZAKŁADÓW PRACY: PRZEDSIĘBIORSTW REPREZENTOWANYCH PRZEZ MIĘ
DZYZAKŁADOWY KOMITET STRAJKOWY. MKS REPREZENTUJE ZAŁOGI I
KTÓRYCH FUNKCJONOWANIE JEST NIEZBĘDNE SPOŁECZNIE. KOMITET
CELU DOPROWADZIĆ DO ROZMÓW, KTÓRE SPEŁNIĄ OCZEKIWANIA STRAJ
ZAŁÓG. JEDNYM Z PIERWSZYCH WARUNKÓW ROZPOCZĘCIA ROZMÓW JEST
TELEWIZJI. ŻĄDANIA TE SĄ NASTĘPUJĄCE:

1. AKCEPTACJA NIEZALEŻNYCH OD PARTII I PRA-
CODAWCÓW WOLNYCH ZWIĄZKÓW ZAWODOWYCH
(ROLNIKÓW INDYWIDUALNYCH) PRZEZ PRL (KONKRETNO
NRSP - NIEZALEŻNE ORGANIZACJE PRACY)
2. ZAGWARANTOWANIE PRAWA DO STRAJKU ORAZ BEZ-
PIECZEŃSTWA STRAJKUJĄCYCH ORAZ OSOBOM
WSPOMAGAJĄCYM
3. PRZESTRZEGAĆ ZAGWARANTOWANIA W KONSTY-
TUCJI PRL WOLNOŚCI SŁOWA, DRUKU I PUBLIKACJI,
A TYM SAMYM NIE REPRESJONOWAĆ NIEZALEŻNYCH
5. PODAĆ DO ŚRODKÓW PRZEKAZU INFO
PEŁNIU SIĘ MKS-u I OPUBLIKOWAĆ
6. PODJĄĆ REALNE DZIAŁANIA W CELU W
NIĘ Z SYTUACJI KRYZYSOWEJ POPRZEZ
PEŁNĄ INFORM. O SYTUACJI SPOŁE-G
WADZENIEM UZGODNIENIA W DIALOGU
7. WYPŁACIĆ WSZYSTKIM STRAJKUJĄC

Tablice z 21 postulatami MKS powieszono na budynku portierni przy Bramie nr 2 Stoczni Gdańskiej. Pierwszy punkt brzmiał: *Akceptacja niezależnych od partii i pracodawców wolnych związków zawodowych* [...].

Lech Wałęsa w imieniu MKS podpisuje w Sali BHP Stoczni Gdańskiej im. Lenina porozumienie z władzami.

19-29 VIII

Do strajkujących w Stoczni Gdańskiej dołączają zakłady w całej Polsce. Ich załogi ogłaszają solidarność z MKS w Gdańsku i uznają, że reprezentuje on także ich interesy. Do stoczni przybywają przedstawiciele ugrupowań opozycyjnych oraz artyści. Strajkujących wspiera też Kościół, np. ks. Henryk Jankowski.
24 sierpnia do Gdańska przyjeżdżają eksperci zaproszeni przez MKS. Spośród nich zostaje powołana Komisja Ekspertów, w której skład wchodzą m.in. Tadeusz Mazowiecki (przewodniczący), Bronisław Geremek, Jadwiga Staniszkis i Waldemar Kuczyński.

30-31 VIII

Skala strajków i determinacja społeczeństwa zmusiły rząd do podjęcia rozmów z protestującymi. W ich wyniku uzgodniono i zawarto tzw. porozumienia sierpniowe. W Gdańsku podpisano je 31 sierpnia. Władze zobowiązały się w nich m.in. do:

- utworzenia samorządnych związków zawodowych i zagwarantowania ustawą prawa do strajków;
- wniesienia w ciągu 3 miesięcy do sejmu ustawy o ograniczeniu cenzury;
- ponownego zatrudnienia osób zwolnionych po protestach w 1970 i 1976 r.;
- przedstawienia planu wyjścia kraju z kryzysu.

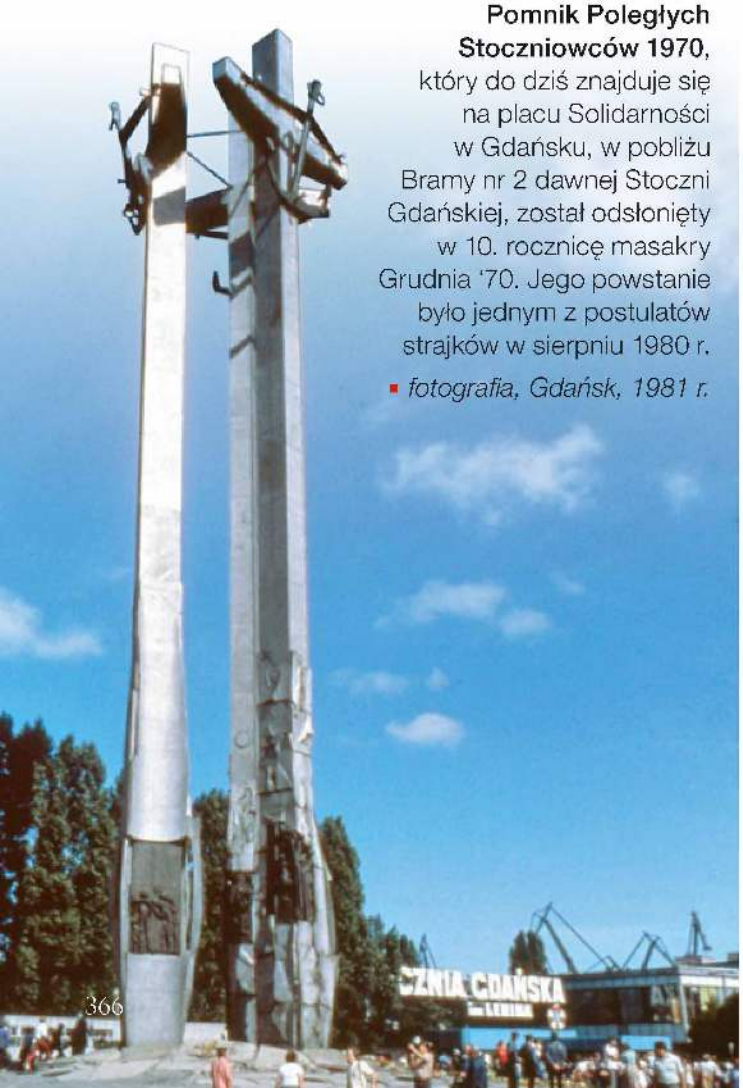
„KARNAWAŁ »SOLIDARNOŚCI«"

Okres legalnego działania „Solidarności", między wrześniem 1980 r. a grudniem 1981 r., był określany mianem „karnawału". W tym czasie cenzura została mocno ograniczona, a społeczeństwo miało możliwość swobodnego wyrażania swojej opinii. Władza komunistyczna odbierała te miesiące swobody jako zagrożenie dla swoich przywilejów. Jeszcze we wrześniu 1980 r. aresztowano przywódców KPN, z Leszkiem Moczulskim na czele. Opozycja walczyła o ich uwolnienie poprzez organizowanie marszów protestacyjnych i pisanie petycji. W zakładach pracy w całym kraju systematycznie powstawały kolejne struktury solidarnościowe. Nawet milicjanci wyrazili chęć powołania własnego związku zawodowego, ale postulat ten został zablokowany przez władze. Na początku 1981 r. doszło do strajków rolników. Postulaty protestujących dotyczyły głównie równego traktowania gospodarstw indywidualnych i państwowych. Ostatecznie w lutym 1981 r. zawarto porozumienie rzeszowsko-ustrzyckie, a trzy miesiące później zarejestrowano NSZZ „Solidarność" Rolników Indywidualnych. W lutym tego samego roku zalegalizowano też Niezależne Zrzeszenie Studentów (NZS). W tym samym czasie premierem rządu został Wojciech Jaruzelski. Ogłosił on apel o 90 dni spokoju i poprosił o zaprzestanie strajków. Mowa ta została pozytywnie odebrana przez społeczeństwo, które było zmęczone sytuacją panującą w kraju.

SIERPIEŃ'80
Tygodnik NSZZ „Solidarność"
I KRAJOWY ZJAZD DELEGATÓW NSZZ „SOLIDARNOŚĆ"
Lech Wałęsa przewodniczącym KK

„Tygodnik Solidarność" był jednym z czołowych niezależnych pism wydawanych w okresie PRL. Pierwszy numer ukazał się 3 kwietnia 1981 r. w nakładzie 500 tys. egzemplarzy. Redaktorem naczelnym biuletynu był Tadeusz Mazowiecki, a po nim tę funkcję w latach 1989–1990 pełnił Jarosław Kaczyński.

W tym okresie powstawała niezależna prasa. Były to głównie związkowe biuletyny zakładowe oraz pisma studenckie. Choć „Tygodnik Solidarność" ukazywał się legalnie, w Polsce funkcjonował też drugi obieg wydawniczy. Już w czasie strajków sierpniowych w Stoczni Gdańskiej wydawano biuletyn „Solidarność" w nakładzie nawet 60 tys. egzemplarzy. Od września jego kontynuację stanowił „Biuletyn Informacyjny" „Solidarności". W tym samym okresie, podczas I Zjazdu Prasy Związkowej, została powołana Agencja Prasowa „Solidarności". W kwietniu tego samego roku powstało też Biuro Informacji Prasowej NSZZ „Solidarność" w Gdańsku. Obie agencje rywalizowały między sobą. Własne biuletyny wydawały także władze regionalne, a nawet większe zakłady pracy. W ten sposób nastąpiło przełamanie państwowego monopolu na przekazywanie informacji. Według szacunków w 1981 r. w drugim obiegu ukazywało się ok. 2 tys. tytułów prasy.

Pomnik Poległych Stoczniowców 1970, który do dziś znajduje się na placu Solidarności w Gdańsku, w pobliżu Bramy nr 2 dawnej Stoczni Gdańskiej, został odsłonięty w 10. rocznicę masakry Grudnia '70. Jego powstanie było jednym z postulatów strajków w sierpniu 1980 r.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1981 r.*

WŁADZA WOBEC „SOLIDARNOŚCI"

Władze PRL zaczynały zdawać sobie sprawę z tego, iż jedynym sposobem na rozwiązanie kwestii „Solidarności" jest zastosowanie metod siłowych. Za takim rozstrzygnięciem opowiadała się także Moskwa. Podczas spotkania przywódców Układu Warszawskiego debatowano na temat sytuacji w Polsce. ZSRS przeprowadził manewry wojskowe, które miały pokazać gotowość wojska sowieckiego do wsparcia w każdej chwili armii polskiej w zaprowadzaniu porządku w kraju. Breżniew nie chciał jednak bezpośrednio angażować się w interwencję zbrojną i nakłaniał władze PZPR do samodzielnego działania. Informację o planowanym wkroczeniu wojsk sowieckich do Polski oraz możliwości wprowadzenia stanu wojennego przekazał CIA współpracujący wówczas z Amerykanami **płk Ryszard Kukliński**. Amerykanie zachowali tę wiadomość w tajemnicy, wyjawiając ją tylko papieżowi. Zagrozili jednak ZSRS sankcjami gospodarczymi, gdyby ten interweniował w Polsce.

Władze polskie dalej prowadziły politykę zastraszania „Solidarności", szczególnie po zapowiedzi przeprowadzenia strajku generalnego 31 marca. Przedłużono manewry wojskowe „Sojuz '81", co miało demonstrować, iż wojska Układu Warszawskiego są gotowe w każdej chwili zaangażować się w interwencję zbrojną. Ostatecznie 30 marca 1981 r. doszło do rozmów między Lechem Wałęsą a wicepremierem Mieczysławem F. Rakowskim. W wyniku tego spotkania zaprzestano przygotowań do strajku. Nie zmieniło to jednak ogólnej sytuacji panującej w kraju. Komuniści w dalszym ciągu dążyli do całkowitej likwidacji opozycji. Ponadto odwołanie strajku generalnego nasiliło konflikt w łonie „Solidarności". Niektórzy członkowie ruchu związkowego oskarżyli Wałęsę o działania autorytarne. Na znak protestu przeciwko brakowi demokracji Karol Modzelewski odszedł z funkcji rzecznika prasowego związku.

WARTO WIEDZIEĆ

Ryszard Kukliński

Ryszard Kukliński był pułkownikiem Wojska Polskiego i zastępcą szefa zarządu operacyjnego Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Na początku lat 70. nawiązał współpracę z CIA i jako agent o pseudonimie Jack Strong [czyt.: dżak stron] przekazywał Amerykanom tajne dokumenty wojskowe Układu Warszawskiego. Twierdził, że do podjęcia się tego zadania skłoniły go patriotyzm i chęć zapobieżenia wojnie nuklearnej. W nocy z 7 na 8 listopada 1981 r., aby uniknąć dekonspiracji, Kukliński wraz z rodziną został ewakuowany z kraju i przez Berlin Zachodni przetransportowany do Stanów Zjednoczonych. W 1984 r. sąd wojskowy zdegradował Kuklińskiego, oskarżył go o zdradę stanu i skazał na karę śmierci. Wyrok ten został umorzony dopiero w 1995 r. Były pułkownik Wojska Polskiego zmarł w 2004 r. na Florydzie. Wcześniej w niewyjaśnionych okolicznościach stracił obu synów. Pomimo upływu lat postać ta nadal wzbudza liczne kontrowersje.

? Jak oceniasz postawę płk. Ryszarda Kuklińskiego?

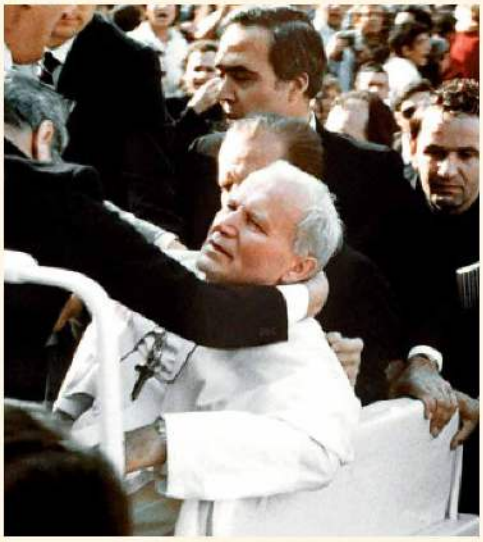
Płk Ryszard Kukliński 1 podczas spotkania z najwyższymi dowódcami państw Układu Warszawskiego.

▪ *fotografia, Warszawa, XII 1979 r.*

ZAMACH NA PAPIEŻA I ŚMIERĆ PRYMASA

W pierwszej połowie 1981 r. nastąpiły też ważne wydarzenia dla polskiego Kościoła. Dnia 13 maja doszło do zamachu na papieża Jana Pawła II. Jego sprawcą był turecki zamachowiec Mehmet Ali Ağca, jednak nie wiadomo, na czyje zlecenie działał. Najprawdopodobniej za zamachem stały władze ZSRS, które jego przeprowadzenie zleciły bułgarskim służbom specjalnym. Papież trafił do szpitala w bardzo ciężkim stanie. W całym kraju organizowano modlitwy i nabożeństwa w intencji jego szybkiego powrotu do zdrowia. Dodatkowo 28 maja zmarł zmagający się z chorobą nowotworową prymas Stefan Wyszyński. Wydarzenia te były ciosem dla Polaków mierzących się z coraz trudniejszą sytuacją gospodarczą.

? Jakie znaczenie dla Polaków w latach komunizmu miały postacie Jana Pawła II i prymasa Stefana Wyszyńskiego?

Zamach na Jana Pawła II wydarzył się na placu św. Piotra podczas audiencji generalnej (spotkania z wiernymi), gdy papież błogosławił zebranych.

▪ *fotografia, Watykan, 13 V 1981 r.*

NA DRODZE DO KONFRONTACJI

19 marca 1981 r. na sesję Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy przybył wicepremier Stanisław Mach oraz przedstawiciele bydgoskiej „Solidarności" na czele z Janem Rulewskim. Podczas spotkania poświęconego sytuacji rolników indywidualnych związkowcy domagali się zgody władz na utworzenie wiejskiej „Solidarności". Mimo toczących się obrad sesja została niespodziewanie zamknięta przez jej przewodniczącego. W efekcie do budynku Urzędu Wojewódzkiego przybyły ekipy związkowców z lokalnych zakładów pracy. Doszło do walk między związkowcami a milicją i pobicia pałkami działaczy „Solidarności". Ruch związkowy zażądał ukarania sprawców i przeprowadził 27 marca strajk generalny. Historycy często nazywają wydarzenia w Bydgoszczy prowokacją przeprowadzoną przez zagorzałych zwolenników PZPR, którzy dążyli do siłowego rozwiązania w kwestii „Solidarności".

W październiku I sekretarz KC PZPR Stanisław Kania został zastąpiony przez ówczesnego premiera i ministra obrony narodowej **Wojciecha Jaruzelskiego**. W kraju obserwowano coraz większą aktywność wojska. Władze przeprowadzały też różnego typu prowokacje skierowane przeciwko opozycji. Partyjni działacze dążyli do osłabienia autorytetu „Solidarności", której społeczeństwo nie popierało już tak entuzjastycznie jak na początku działania organizacji.

ĆWICZENIA

1. Opisz przebieg strajków robotniczych w sierpniu 1980 r.
2. Rozstrzygnij, czy NSZZ „Solidarność" był ruchem masowym.
3. Wyjaśnij, czym charakteryzował się „karnawał »Solidarności«".

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Friszke, *Rewolucja Solidarności*, Kraków 2014.
T. Kozłowski, *Anatomia rewolucji. Narodziny ruchu społecznego „Solidarność" w 1980 roku*, Warszawa 2017.
A. Leszczyński, *Ludowa historia Polski*, Warszawa 2020.

10 STAN WOJENNY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak zakończyły się strajki robotnicze w 1980 r.?
2. W jaki sposób władza komunistyczna reagowała na wystąpienia opozycji?

WPROWADZENIE STANU WOJENNEGO

13 grudnia 1981 r. gen. Wojciech Jaruzelski ogłosił w Polsce **stan wojenny**. Winą za doprowadzenie do tej sytuacji obarczył przywódców „Solidarności", nazywając ich awanturnikami, którym należy skrępować ręce, zanim spowodują upadek ojczyzny. Na terenie całego kraju nie działały telefony, a telewizja i radio nadawały wyłącznie muzykę poważną. Tego dnia podano także do publicznej wiadomości wszystkie ograniczenia mające obowiązywać przez najbliższych kilkanaście miesięcy. Władzę w państwie przejęła **Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON)**. Była to **junta** wojskowa, działająca poza ramami obowiązującej w kraju konstytucji. W skład tego zmilitaryzowanego organu wchodzili wyżsi oficerowie, zaś na jego czele stanął gen. Jaruzelski. Już samo sformułowanie „stan wojenny" kojarzyło się z wojną. Była to wojna z własnym narodem.

Wprowadzenie stanu wojennego było dokładnie zaplanowaną przez komunistów operacją. Do liderów „Solidarności" od kilku miesięcy docierały informacje o niepokojących ruchach wojska i jednostek milicji, ale sygnały te zlekceważono. Komendanci wojewódzcy MO i dowódcy okręgów wojskowych otrzymali szczegółowe instrukcje działania. 13 grudnia na ulice miast wyjechały czołgi, wozy opancerzone i patrole milicji. Wojska sowieckie, które stacjonowały na terenie PRL, pozostały jednak w swoich jednostkach. W myśl wydanych dekretów ogłoszono zakaz zgromadzeń, manifestacji i strajków. Zabroniono też zmieniania miejsca pobytu bez powiadomienia odpowiednich organów państwowych –

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOJCIECH JARUZELSKI (1923–2014)

Polski polityk, dowódca wojskowy i działacz komunistyczny. Pochodził z rodziny szlacheckiej o silnych tradycjach patriotycznych. Po wybuchu II wojny światowej wraz z najbliższymi znalazł się pod okupacją sowiecką i trafił na Syberię. Rodzina próbowała wydostać się z ZSRS z armią Andersa, ale jej się to nie udało. Później jako młody żołnierz trafił w szeregi 1 Armii Wojska Polskiego. W 1956 r. awansował na generała brygady. Rozwijał karierę w Ministerstwie Obrony Narodowej i strukturach PZPR. Nadzorował udział wojsk polskich w inwazji na Czechosłowację. Był odpowiedzialny za rozkaz użycia broni wobec manifestujących na Wybrzeżu w 1970 r. W lutym 1981 r. został premierem PRL, zaś w październiku – I sekretarzem KC PZPR. 13 grudnia 1981 r. w porannym przemówieniu ogłosił wprowadzenie w Polsce stanu wojennego. Brał udział w obradach Okrągłego Stołu. W 1989 r. został wybrany przez Zgromadzenie Narodowe na urząd Prezydenta PRL. Rok później zrezygnował z funkcji i wycofał się z życia politycznego.

Zdjęcie wykonane przez Chrisa Niedenthala dzień po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce stało się jednym z symboli tego okresu. Ukazuje wojskowy transporter opancerzony ustawiony przed warszawskim kinem „Moskwa", w którym wyświetlano film w reżyserii Francisa Forda Coppoli [czyt.: koppoli] *Czas Apokalipsy*. Tytuł oddawał to, co się działo na ulicach, a nazwa kina – kto stał za tymi wydarzeniami.

▪ *fotografia, Warszawa, 14 XII 1981 r.*

na podróż do innego województwa trzeba było uzyskać pisemną zgodę. Wstrzymano również wyjazdy zagraniczne. Ponadto przedstawiciele rządu wprowadzili cenzurę korespondencji i kontrolę rozmów telefonicznych. Zablokowano wydawanie wszystkich czasopism i gazet z wyjątkiem „Trybuny Ludu" i „Żołnierza Wolności" (operacja „Azalia"). Na kilka tygodni zawieszono także edukację w szkołach i na uczelniach wyższych. Na terenie całego kraju wprowadzono **godzinę milicyjną**, która obowiązywała od 22.00 do 6.00 dla wszystkich obywateli (od 21.00 do 6.00 dla młodzieży) i od 20.00 do 6.00. dla mieszkańców Gdańska.

Już pierwszej nocy aresztowano ok. 3 tys. osób. Zatrzymano m.in. liderów NSZZ „Solidarność", w tym Lecha Wałęsę (podczas tzw. operacji „Jodła"), działaczy innych organizacji opozycyjnych oraz Edwarda Gierka i jego współpracowników. Ogółem **internowano** ok. 10 tys. osób. Zawieszono też działalność „Solidarności" i pozostałych związków zawodowych oraz stowarzyszeń. Ponadto zajęto siedziby ogólnopolskich i regionalnych władz „Solidarności". W zakładach pracy pojawili się komisarze wojskowi, którzy mogli wydawać polecenia dyrekcji. We wprowadzaniu stanu wojennego wzięło udział 70 tys. żołnierzy i 30 tys. milicjantów, a także kilkanaście tysięcy funkcjonariuszy SB.

OPÓR SPOŁECZEŃSTWA

Reakcją na wprowadzenie stanu wojennego były strajki, zorganizowane w wielu zakładach pracy i instytucjach na terenie całego kraju. Działacze solidarnościowi, których nie zatrzymano już pierwszej nocy, zaczęli tworzyć komitety strajkowe. Władza walczyła z protestującymi przy pomocy wojska i oddziałów ZOMO, a do stłumienia buntu wykorzystywała czołgi i helikoptery. Dochodziło też do kolejnych aresztowań i procesów politycznych. „Solidarność" wzywała społeczeństwo do zignorowania dekretu o wprowadzeniu stanu wojennego. Kościół z kolei nawoływał wiernych do zachowania spokoju. Pomagał jednak osobom represjonowanym i krytykował działania komunistów.

Do najbardziej krwawych działań władz doszło w kopalni „Wujek" w Katowicach. ZOMO otworzyły też ogień do górników strajkujących

Oddziały ZOMO i wojska pod Stocznią Szczecińską im. Adolfa Warskiego, w której w grudniu 1981 r. na wieść o wprowadzeniu stanu wojennego doszło do strajku.

▪ *fotografia, Szczecin, 13 XII 1981 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ATAK NA KOPALNIĘ „WUJEK"

Atak sił milicyjno-wojskowych na Kopalnię Węgla Kamiennego „Wujek" w Katowicach 16 grudnia 1981 r. opisał Stanisław Płatek, górnik i jeden z założycieli NSZZ „Solidarność" w tym zakładzie.

W momencie, kiedy sforsowano lekką barykadę z lutni, która odcinała tę drogę, w okolicach kotłowni doszło do starcia. Jadący wóz pancerny, za którym szedł oddział ZOMO, usiłował przedrzeć się w kierunku łaźni, gdzie było miejsce naszej koncentracji, to znaczy wszystkich pozostałych górników. W okolicy narożnika obecnej wagi drobnicowej i narożnika kopalni doszło do naszego starcia z ZOMO. Oni za wszelką cenę chcieli się przedrzeć. Używali granatnika z gazem jako broni do przedarcia się przez nasz kordon. Widziałem górnika, który dostał granatem w skroń i padł. W pierwszym momencie zachowywał się jak nieżywy, więc został odniesiony na punkt sanitarny. Trudno powiedzieć, czy były to urazy, które mogły być śmiertelne, ale rany były na pewno.

ZOMO się nie przedarło, ponieważ nie ustępowaliśmy przed wozem pancernym, który stanął przy rogu kotłowni. Górnicy próbowali go unieruchomić przez wkładanie w koła świdrów. Zomowcy odstąpili w kierunku schodów, które są u wejścia do magazynu głównego [odzieżowego]. Wtedy dokonano wyłomu w bramie głównej. Wjechał czołg, rozsunął wózki, zwalił drzewo – kasztan, który rósł pod płotem. Część muru przewróciła się i przez ten wyłom weszły następne oddziały. Nad głowami mieliśmy towarzystwo śmigłowców, z których również strzelano do nas gazem z granatników.

W momencie, kiedy posuwał się oddział ZOMO w kierunku naszej lekkiej barykady, zauważyłem, że za tym oddziałem idzie człowiek ubrany w panterkę, ale bez hełmu, tylko w rogatywce, który trzymał w ręku KB AK. Widziałem, jak ten funkcjonariusz wszedł na schody magazynu odzieżowego. Rozpoznałem broń, ponieważ służyłem w wojsku. Odniosłem wrażenie, że to jest snajper.

Gdy zniknęła chmura dymów, zauważyłem leżącego górnika. Od bramy i czołgu to była odległość około 50 metrów, a od magazynu około 70 metrów. Chciałem do niego podbiec i ściągnąć go za narożnik kotłowni. W tym momencie zostałem ranny. Poczułem szarpnięcie. W pierwszym momencie pomyślałem, że zostałem uderzony petardą. Dopiero gdy odskoczyłem za narożnik, zobaczyłem, że z rękawa cieknie mi krew. Wtedy zrozumiałem, że używają ostrej amunicji, wcześniej byłem przekonany, że strzelają „ślepakami".

Źródło: „»Wujek« '81. Relacje", oprac. R. Ciupa, S. Reńca, Katowice 2020, s. 225–226.

? 1. Opisz, jakich sił użyły władze do ataku na kopalnię „Wujek" w Katowicach.
2. Przedstaw sposób obrony górników przed oddziałami wojskowo-milicyjnymi.

w kopalni „Manifest Lipcowy" w Jastrzębiu-Zdroju. Na skutek tej konfrontacji czterech pracowników zostało rannych. Do wystąpień robotników doszło również w Stoczni Gdańskiej im. Lenina, w Stoczni im. Adolfa Warskiego w Szczecinie, w Hucie im. Lenina w Krakowie, w Hucie Katowice oraz w Fabryce Samochodów Ciężarowych w Lublinie. Protesty odbywały się też w Kopalni Węgla Kamiennego „Ziemowit" oraz „Piast", gdzie górnicy, aby zamanifestować swój opór wobec władz, przez kilkanaście dni przebywali pod ziemią. W rezultacie strajk trwał tam aż do 28 grudnia. Demonstracje organizowano również na ulicach miast, m.in. w Gdańsku i Krakowie. We wszystkich tych miejscach służby bezpieczeństwa PRL brutalnie tłumiły wystąpienia. 17 grudnia, podczas demonstracji ulicznych w Gdańsku, zabito 20-letniego Antoniego Browarczyka, który stał się najmłodszą ofiarą stanu wojennego.

Reakcja międzynarodowa na wprowadzenie stanu wojennego i ostrzelanie górników w kopalni „Wujek" była umiarkowana. USA nałożyły na Polskę sankcje gospodarcze, które jednak

PACYFIKACJA KOPALNI „WUJEK"

Górnicy z kopalni „Wujek" w Katowicach rozpoczęli protest tuż po wprowadzeniu stanu wojennego, podobnie jak 50 innych zakładów w mieście. Władze postanowiły spacyfikować bunt górników, aby zastraszyć innych strajkujących. Decyzja o użyciu siły zapadła wieczorem 15 grudnia. Do kopalni skierowano 1471 funkcjonariuszy MO i ZOMO oraz 720 żołnierzy z 22 czołgami i 44 wozami bojowymi. Pacyfikacja rozpoczęła się **16 grudnia 1981 r.** Górnicy porzucili stosowaną dotychczas taktykę biernego oporu i zaczęli bronić się przed oddziałami ZOMO, wykorzystując do tego trzonki łopat i kamienie. Obrzucali też funkcjonariuszy śrubami. Po kilkudziesięciu minutach walki oddziały MO oraz ZOMO przystąpiły do zmasowanego ataku z użyciem broni palnej. Od kul zginęło 9 górników, a 21 zostało rannych. Wydarzenia te doprowadziły do załamania się masowych protestów, gdyż Polacy zdali sobie sprawę, iż władza jest zdolna do użycia wszelkich środków przymusu.

Czołg przed budynkami kopalni „Wujek" w trakcie pacyfikacji strajków. Obok grupa górników wynosi na noszach rannego kolegę.

▪ *fotografia, Katowice, 16 XII 1981 r.*

? Jakie znaczenie miała pacyfikacja kopalni „Wujek"?

bardziej dotknęły społeczeństwo niż przedstawicieli partii. Prezydent Ronald Reagan proklamował Dzień Solidarności z Narodem Polskim. Z kolei Jan Paweł II nawoływał władze do zawarcia pokoju z obywatelami. Ponadto Stany Zjednoczone i państwa Europy Zachodniej wysyłały pomoc żywnościową dla Polaków.

PODZIEMNA DZIAŁALNOŚĆ „SOLIDARNOŚCI"

Po wydarzeniach z 16 grudnia i stłumieniu protestów w Gdańsku Krajowy Komitet Strajkowy przestał istnieć. W tym okresie podjęto więc próbę odtworzenia centrali „Solidarności". W styczniu 1982 r. założono Ogólnopolski Komitet Oporu (OKO). Na jego czele stanęli Eugeniusz Szumiejko i Andrzej Konarski. Początkowo OKO nawiązało kontakt z regionalnymi strukturami ruchu, mając nadzieję na dobudowanie lokalnych filii ugrupowania. Wkrótce doszło jednak do sporu pomiędzy działaczami związku. Część z nich uważała, iż trzeba zbudować silną organizację konspiracyjną i szybko zaplanować strajk generalny, który zmusi władze do ustępstw. Inni natomiast sądzili, że należy przygotować się do wielomiesięcznego pozostania w podziemiu i budować trwałe i trudne do likwidacji struktury. Te dwa spojrzenia na przyszłość „Solidarności" określano mianem sporu o „długi marsz" lub „krótki skok". Część działaczy związku, m.in. **Zbigniew Bujak**, **Władysław Frasyniuk**, **Bogdan Lis** i **Władysław Hardek**, uniknęła internowania i w wyniku kompromisu pomiędzy dwoma frakcjami 22 kwietnia 1982 r. utworzyła **Tymczasową Komisję Koordynacyjną (TKK) „Solidarności"**. Jej przedstawiciele zażądali zwolnienia wszystkich internowanych i ogłoszenia amnestii. Zapowiadali też strajk generalny. W tym czasie prowadzili działalność konspiracyjną, zajmowali się kolportowaniem nielegalnej prasy i ulotek, a także pomocą dla represjonowanych oraz ich rodzin. Uruchomili również własne radio. W Gdańsku powstał Regionalny Komitet Koordynacyjny z **Bogdanem Borusewiczem** i **Aleksandrem**

Hallem na czele, zaś w poszczególnych regionach tworzono lokalne struktury TKK. Z organizacją współpracowali m.in. Lech Kaczyński, Henryk Wujec, Józef Pinior i Ryszard Musielak.

ZMIANY NA SZCZEBLACH WŁADZY

W okresie stanu wojennego władze partyjne przeprowadziły także czystki we własnych szeregach. Z ugrupowania usunięto ok. 200 tys. osób, których stosunek do „Solidarności" uznano za niewłaściwy. Nastąpiły też zmiany na poszczególnych stanowiskach. Z funkcji zwalniano sekretarzy różnych struktur PZPR, wojewodów, prezydentów miast, a nawet dyrektorów przedsiębiorstw. Rozwiązywano redakcje czasopism, usuwano z pracy dziennikarzy, dyrektorów szkół, nauczycieli, w tym nauczycieli akademickich, rektorów i dziekanów. Uruchomiono również machinę propagandową, która próbowała zniechęcić społeczeństwo do „Solidarności" i zdyskredytować jej przywódców, oskarżanych o doprowadzenie kraju na krawędź wojny domowej i wskazywanych jako winnych kryzysu gospodarczego. W lipcu 1982 r. PZPR i stronnictwa z nią sprzymierzone powołały do życia Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego (PRON). Na czele ugrupowania stanął Jan Dobraczyński, pisarz i działacz PAX-u. Do głównych zadań organizacji należało firmowanie działań władz i podejmowanie prób dialogu ze społeczeństwem.

Internowani działacze NSZZ „Solidarność" w ośrodku internowania w Białołęce. Na zdjęciu z celi znajdują się m.in. Andrzej Gwiazda [1] i Jarosław Mordak [2].

▪ *fotografia, Białołęka, 1982 r.*

PROTESTY

W grudniu 1981 r. nowo powołany prymas Józef Glemp zawiązał Prymasowską Radę Społeczną, która w kwietniu kolejnego roku ogłosiła tezy poświęcone ówczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej w Polsce. Żądano w nich m.in. reaktywowania „Solidarności" i odwołania stanu wojennego. Krytykowano jednak radykalizm działaczy ruchu związkowego. Także opozycja coraz częściej zadawała sobie pytanie, jak walczyć z komunistami. Niektórzy uważali, że najlepszym rozwiązaniem będzie organizowanie strajków, a inni proponowali manifestacje uliczne. Demonstrację taką zorganizowano 3 maja 1982 r. w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja na placu Zamkowym w Warszawie. Została ona jednak brutalnie zaatakowana przez ZOMO. Spór między opozycjonistami we Wrocławiu doprowadził do wyodrębnienia się w czerwcu 1982 r. części działaczy i utworzenia przez nich nowej organizacji – **„Solidarności Walczącej"** z **Kornelem Morawieckim** na czele. Jej członkowie opowiadali się za podjęciem radykalnych kroków w celu pokonania komunistów.

Latem 1982 r. Tymczasowa Komisja Koordynacyjna „Solidarności" ogłosiła program „5 razy tak", w którym zażądała uwolnienia więźniów politycznych i reaktywacji „Solidarności". W zamian za spełnienie swoich postulatów zgodziła się na przeprowadzenie rozmów z władzami. Przedstawiciele rządu zignorowali jednak próbę porozumienia, w związku z czym opozycja wydała kolejną deklarację „5 razy nie", wzywającą tym razem do protestów, mających odbyć się w drugą rocznicę porozumień sierpniowych. W efekcie 31 sierpnia 1982 r. doszło do manifestacji w wielu miastach Polski. Podczas demonstracji w Lublinie zabito trzy osoby, a kilkanaście zostało rannych. Protesty te nie doprowadziły do żadnych ustępstw ze strony komunistów. Wręcz przeciwnie, w październiku 1982 r., na mocy nowej ustawy o związkach zawodowych, władze zdelegalizowały „Solidarność", której działalność była dotąd jedynie zawieszona. W reakcji na ten ruch działacze opozycyjni wezwali do strajku generalnego,

wyznaczonego na 10 listopada 1982 r., czyli drugą rocznicę rejestracji związku. Tego dnia odbyły się jednak tylko pojedyncze protesty. Rok 1982 był szczególnie trudny pod względem gospodarczym, co powodowało zmęczenie społeczeństwa i zniechęcenie do wszelkich wystąpień antyrządowych. Demonstracje z biegiem czasu stawały się coraz rzadsze.

Wkrótce sytuacja w państwie uspokoiła się na tyle, że wraz z końcem 1982 r. zawieszono stan wojenny. Do tego czasu jednak tysiące osób internowano i umieszczono w obozach odosobnienia, a dziesiątki tysięcy aresztowano i postawiono przed sądami wojskowymi oraz powszechnymi. Wielu działaczy opozycyjnych zmuszono do wyjazdu z kraju. Szacuje się też, że stan wojenny pochłonął co najmniej 56 ofiar śmiertelnych. „Solidarność" nadal działała w podziemiu na podstawie deklaracji programowej „Solidarność dziś", która nawiązywała do programu „Samorządnej Rzeczypospolitej". Opozycja dążyła do organizacji strajku generalnego i ostatecznego obalenia rządów komunistycznych. W podziemiu działały struktury związkowe zajmujące się m.in. wydawaniem pism i biuletynów, a także nadawaniem audycji radiowych. Wiosną 1982 r. swoją działalność rozpoczęło „Radio Solidarność", założone w Warszawie przez Zofię i Zbigniewa Romaszewskich. Takie konspiracyjne inicjatywy medialne powstawały też w innych miastach. Ich pomysłodawcy przeważnie używali sprzętu własnej konstrukcji, choć czasami korzystali też z urządzeń przemycanych z Zachodu.

Symbol „Solidarności Walczącej" namalowany wraz z antykomunistycznymi hasłami na budynku w Warszawie.

▪ *fotografia, Warszawa, 1982 r.*

Demonstracja „Solidarności" w Warszawie na placu Zamkowym w 1982 r. w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja. Wybór tej daty miał przypomnieć władzom, iż konstytucja jest symbolem wolności i drogą do lepszej przyszłości ojczyzny. Widoczne w głębi oddziały ZOMO tuż po zrobieniu tej fotografii rozpoczęły atak na demonstrantów. Podczas pacyfikacji zginęły dwie osoby.

▪ *fotografia, Warszawa, 3 V 1982 r.*

POSTAWA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Kościół katolicki od początku trwania stanu wojennego stał po stronie opozycji. Udzielał pomocy represjonowanym i ich rodzinom, a także organizował zbiórki pieniędzy i żywności dla potrzebujących. To do niego napływała pomoc z Zachodu, która była następnie rozdzielana wśród wiernych. Przedstawiciele duchowieństwa próbowali nakłonić władze do zwolnienia internowanych i aresztowanych obywateli. Podczas mszy świętych i nabożeństw często modlono się za ojczyznę. Do kapłanów głoszących odważne kazania, w których otwarcie przeciwstawiali się władzy, należeli **Jerzy Popiełuszko**, Kazimierz Jancarz i Adam Wiktor. Przy poszczególnych parafiach organizowano Duszpasterstwa Ludzi Pracy, prowadzące nie tylko działalność duchową, lecz

WARTO WIEDZIEĆ

Formy protestów społecznych

Władze PRL szybko doprowadziły do stłumienia strajków grudniowych. Większość przywódców solidarnościowych była internowana, co utrudniało opozycji koordynację działań skierowanych przeciwko komunistom. Społeczeństwo było zmęczone sytuacją panującą w kraju. Ludzie czuli się zastraszani, gdyż za próby stawiania oporu groził im wieloletni pobyt w więzieniu, a nawet kara śmierci. Polacy cały czas stosowali jednak różnorodne formy protestu. W oknach palono świece na znak pamięci po zabitych i uwięzionych. Noszono też oporniki, będące symbolem sprzeciwu wobec działań władzy. W godzinach emitowania Dziennika Telewizyjnego obywatele demonstracyjnie wychodzili z domów i spacerowali po ulicach. Nawet takie formy buntu spotykały się z gwałtowną reakcją komunistów, czego przykładem było śmiertelne pobicie Piotra Majchrzaka w maju 1982 r. Prawdopodobną przyczyną ataku funkcjonariuszy ZOMO był wpięty w ubranie opornik.

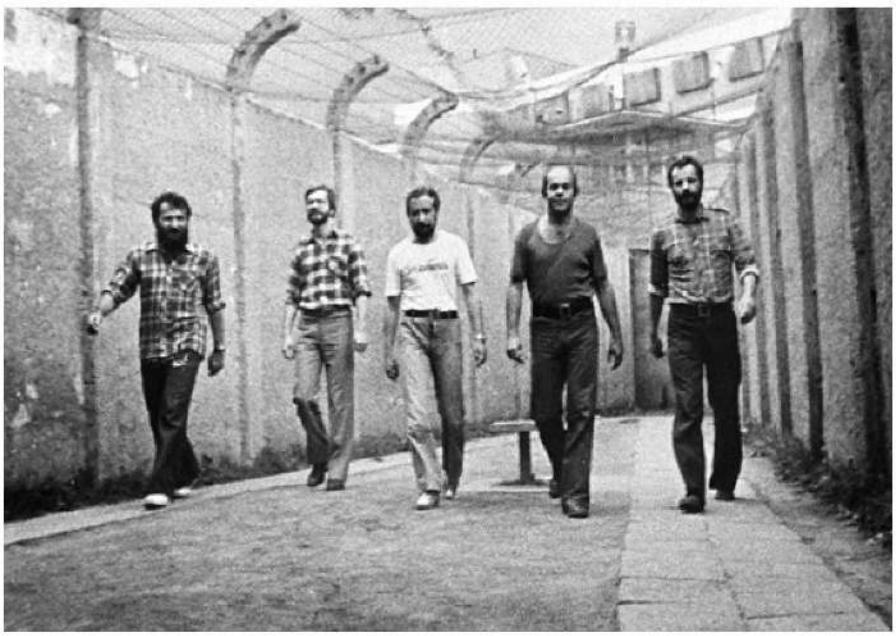
? W jaki sposób społeczeństwo protestowało przeciwko działaniom władzy?

Karykatura gen. Jaruzelskiego z czasów stanu wojennego znaleziona w skupie makulatury w 1990 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 1990 r.*

także oświatową i kulturalną. Obok wsparcia udzielanego represjonowanym Polakom przez cały okres stanu wojennego Kościół wzywał do zachowania spokoju i niepodejmowania radykalnych kroków. W czerwcu 1983 r. władze zgodziły się na pielgrzymkę papieską do ojczyzny. Podczas tej wizyty, zorganizowanej z okazji 600-lecia obecności w Polsce cudownego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, Ojciec Święty spotkał się zarówno z gen. Jaruzelskim, jak i z liderem opozycji Lechem Wałęsą. Wydarzenie to nie oznaczało jednak, iż komuniści zmienili swój stosunek do Kościoła katolickiego. Rządzący wykorzystali pielgrzymkę, aby pokazać społeczeństwu, iż sytuacja w kraju jest stabilna. Spokój miał też przekonać państwa zachodnie do udzielania polskim komunistom kolejnych kredytów.

Internowani działacze „Solidarności" w areszcie w Białołęce. Legendarne zdjęcie – nazwane *Pięciu wspaniałych* – wykonano w tajemnicy przed strażnikami i przemycono na zewnątrz, na znak, że internowani nie dali się złamać władzy. Widoczni są na nim od lewej: Henryk Wujec, Lech Dymarski, Janusz Onyszkiewicz, Jacek Kuroń i Jan Rulewski.

▪ *fotografia, Białołęka, XII 1981 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Polska gospodarka

Na początku lat 80. sytuacja gospodarcza w kraju stawała się coraz trudniejsza. W 1981 r. dochód narodowy spadł o 12%, a w 1982 r. o kolejne 8%. Początkowy entuzjazm dotyczący wydarzeń społeczno-politycznych ustąpił miejsca zmęczeniu i zniechęceniu, co spowodował pogarszający się poziom życia. W lutym 1981 r. wprowadzono kartki na mięso, a następnie także na inne produkty żywnościowe, jak ryż, kasza, masło i mąka. Na jesień zaczęto racjonować mydło, proszek do prania i papier toaletowy. Następnie do towarów o ograniczonej dostępności dołączyły artykuły przemysłowe, takie jak buty czy benzyna, a także używki: papierosy i alkohol. Z wieloma problemami zmagało się również polskie rolnictwo. Ponadto rosła inflacja i systematycznie powiększało się zadłużenie Polski. Po wprowadzeniu stanu wojennego w grudniu 1981 r. na Polskę spadły sankcje gospodarcze, które dodatkowo odcięły ją od możliwości pozyskiwania kolejnych kredytów oraz nowoczesnych technologii. Społeczeństwo żyło na coraz niższym poziomie, co rodziło w ludziach frustrację i agresję. Na lata 1981–1982 nie było przygotowanego planu wieloletniego. W aparacie partyjnym dominowała opinia, iż niezbędne są jedynie kosmetyczne poprawki w zarządzaniu i planowaniu. O radykalnych zmianach mówili natomiast naukowcy i dziennikarze.

Kartki uprawniające do nabycia konkretnych towarów zostały wprowadzone przez władze komunistyczne w obliczu pogłębiającego się kryzysu gospodarczego.

▪ *fotografia, Polska, lata 80. XX w.*

? Jak wyglądała sytuacja gospodarcza w kraju na początku lat 80.?

ZNIESIENIE STANU WOJENNEGO

Sytuacja w Polsce coraz bardziej się uspokajała. Choć od czasu do czasu dochodziło jeszcze do pojedynczych manifestacji, nie przybierały one dużych rozmiarów. Nadal zdarzały się jednak wydarzenia pokazujące najgorsze oblicze władzy. 14 maja 1983 r. maturzysta Grzegorz Przemyk, świętujący wraz z kolegami zdanie matury, został zatrzymany i śmiertelnie pobity przez funkcjonariuszy ZOMO. W pogrzebie Przemyka uczestniczył ks. Jerzy Popiełuszko, kapelan „Solidarności", który kilkanaście miesięcy później sam stał się ofiarą komunistów. **22 lipca 1983 r.** nastąpiło formalne zniesienie stanu wojennego. Tego dnia rozwiązano WRON, ogłoszono amnestię i przywrócono działalność wielu organizacji. Budowano także sprzyjający władzom ruch związkowy.

Pogrzeb Grzegorza Przemyka, zamordowanego przez funkcjonariuszy MO na komisariacie, przerodził się w wielką manifestację antykomunistyczną. Przybyłe tłumy niosły transparenty o treści politycznej nawiązujące do „Solidarności".

▪ *fotografia, Warszawa, 19 V 1983 r.*

JERZY POPIEŁUSZKO

Jerzy Popiełuszko był polskim duchownym katolickim i kapelanem „Solidarności". W sierpniu 1980 r. aktywnie włączył się w działalność na rzecz ruchu związkowego. Odprawiał msze za ojczyznę i wspierał protestujących robotników. W wygłaszanych kazaniach często odwoływał się do maksymy św. Pawła *Zło dobrem zwyciężaj*. Swoją niezłomną postawą zdobył szacunek i uznanie polskiego społeczeństwa. Postępowanie kapłana nie podobało się jednak władzom, dlatego SB zaczęła prowadzić akcje mające na celu zdyskredytowanie go w oczach wiernych. Duchowny nie zaprzestał jednak działalności. 19 października 1984 r. ks. Popiełuszko i jego kierowca Waldemar Chrostowski zostali porwani przez trzech funkcjonariuszy SB. Chrostowski zdołał wyskoczyć z jadącego samochodu, księdza zaś napastnicy skrępowali i wrzucili do bagażnika. Następnie został pobity i zamordowany, a jego ciało w worku obciążonym kamieniami wrzucono do Wisły we Włocławku. Pogrzeb duchownego odbył się 3 listopada 1984 r. i zgromadził pół miliona osób. Wydarzenie to przerodziło się w wielką manifestację ludzkiej solidarności. Pod naciskiem opinii publicznej władze przeprowadziły proces, w którym mordercy kapłana otrzymali wysokie wyroki więzienia. W czerwcu 2010 r. Popiełuszko został ogłoszony błogosławionym Kościoła katolickiego.

Ks. Jerzy Popiełuszko podczas mszy za ojczyznę w kościele św. Stanisława Kostki na warszawskim Żoliborzu.

▪ *fotografia, Warszawa, 29 V 1982 r.*

? Jakie działania przeciwko władzy komunistycznej podejmował ks. Jerzy Popiełuszko?

Działająca w podziemiu opozycja nadal rozwijała swoje struktury. Na skutek pogarszającej się, mimo podejmowanych prób reform, sytuacji ekonomicznej państwa nastąpił przełom w obozie władzy. W sierpniu 1983 r. rozpoczęły się rozmowy między rządzącymi, reprezentowanymi przez wicepremiera Mieczysława F. Rakowskiego, a opozycją. Nie doprowadziły one jednak do przełomu w obozie władzy i nie zapoczątkowały dyskusji nad zmianami w kraju.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności wprowadzenia stanu wojennego.
2. Scharakteryzuj podziemną działalność „Solidarności".
3. Wyjaśnij, w jaki sposób Polacy protestowali przeciwko działaniom komunistów.
4. Wymień ograniczenia i represje stosowane przez władze w czasie trwania stanu wojennego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Eisler, *„Polskie miesiące" czyli kryzys(y) w PRL*, Warszawa 2008.
A. Friszke, *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007.
A. Dudek, *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, Warszawa 2003.
J. Rulewski, *Wysoka temperatura. Od wolności do wolności 1980–1990*, Warszawa 2021.

Czy stan wojenny był konieczny?

Decyzja o wprowadzeniu stanu wojennego została podjęta przez Radę Państwa w nocy z 12 na 13 grudnia 1981 r. i ogłoszona przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego w porannym przemówieniu telewizyjnym. Zdania na temat słuszności tego kroku są podzielone. O ile sam Jaruzelski przez lata utrzymywał, iż stan wojenny był koniecznym posunięciem władz w obliczu kryzysu wewnętrznego i zagrożeń zewnętrznych państwa, o tyle historycy różnią się w ocenach wydarzeń z grudnia 1981 r.

Argumenty władz

Propagandowa prasa starała się uzasadnić działania władz. Na łamach „Trybuny Ludowej" pisano: *Czy było inne wyjście? Czy rygory, którym zostaliśmy poddani, są cięższe od udźwignięcia niż wojna domowa, na krawędzi której staliśmy? Niż groźba przelewu krwi? Nie jest przecież tak, że nasza ręka wyciągana miesiącami do zgody zacisnęła się w pięść... To ta zgodna ręka (jak mówił premier) napotykała pięść, nie mogła się przebić przez mur ciągle podsycanej niezgody, coraz to wzniecanych konfliktów, permanentnych protestów, strajków, blokowania wszelkich inicjatyw, zmierzających do przywrócenia spokoju, otwarcia drogi do wyprowadzenia kraju z kryzysu. Polsce, nam wszystkim nic nie jest teraz bardziej potrzebne nad spokój i pracę. I to wcale nie jest sprzeczność. Ogłoszony stan wojenny powinien nam to zapewnić* (E. Fiala, *Brzemię, które przyniesie spokój*, „Trybuna Ludu", 15 XII 1981, nr 294, s. 1).

Jednocześnie władze powtarzały, że obostrzenia nie zostały wymierzone w obywateli, a jedynie w *siewców niepokoju narodowego*. Odpowiedzialnością za tragiczną sytuację w kraju obarczały przy tym „Solidarność". W przemówieniu z 13 grudnia 1981 r. Jaruzelski oznajmił: *Ojczyzna nasza znalazła się nad przepaścią. Dorobek wielu pokoleń, wzniesiony z popiołów polski dom ulega ruinie.* [...] *Dalsze trwanie obecnego stanu prowadziłoby nieuchronnie do katastrofy, do zupełnego chaosu, do nędzy i głodu.* [...] *Trzeba powiedzieć: dość! Trzeba zapobiec, zagrodzić drogę konfrontacji, którą zapowiedzieli otwarcie przywódcy „Solidarności".* [...] *Awanturnikom trzeba skrępować ręce, zanim wtrącą ojczyznę w otchłań bratobójczej walki* (A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 279–282).

Groźba interwencji ZSRS

Na decyzję podjętą przez Radę Państwa duży wpływ miała postawa władz Związku Sowieckiego. Zdaniem Karola Modzelewskiego: *Moskwa domagała się* [...] *ukrócenia swobód i poskromienia kontrrewolucji, by inne państwa pod panowaniem ZSRR nie brały przykładu z zachowania Polaków* (F. Kowalska, *Wprowadzenie stanu wojennego w kontekście debaty historycznej*, „Refleksje" 2019, nr 19–20, s. 35). W okresie poprzedzającym wprowadzenie stanu wojennego komuniści podejmowali więc różne działania, by podkreślić dominację Moskwy, jak np. ćwiczenia wojskowe z udziałem sowieckich dywizji. ZSRS nie był jednak skłonny do podjęcia interwencji zbrojnej w Polsce. Uczestnicy Biura Politycznego KC KPZS na posiedzeniu 10 grudnia: *jednogłośnie podkreślali, iż nie może być mowy o zmianie dotychczasowej polityki Związku Sowieckiego i wprowadzeniu wojsk. Najdalej posunął się szef KGB Jurij Andropow, który dopuścił nawet możliwość, iż władzę w Polsce przejąć może „Solidarność"* (A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2011, s. 429). Moskwa nie miała więc zamiaru wkraczać do Polski. To wiązałoby się ze zbyt dużymi

Ćwiczenia wojsk Układu Warszawskiego „Sojuz '81" (pol. 'Sojusz '81') odbyły się w Polsce wiosną 1981 r. Obecność dużych sił państw bloku wschodniego stwarzała uzasadnioną obawę podjęcia przez nie interwencji, jeśli Kreml uzna, że polscy komuniści nie radzą sobie z sytuacją w kraju.

▪ *fotografia, Polska, 1981 r.*

kosztami – zarówno politycznymi (obawiano się m.in. stanowczej reakcji USA), jak i finansowymi (podczas gdy dużo środków finansowych pochłaniała prowadzona w tym czasie interwencja w Afganistanie). *Pomoc zewnętrzna w jakiejkolwiek formie była brana pod uwagę jako ostateczność na wypadek, gdyby okazało się, że wojsko, siły porządkowe i aktyw PZPR nie są w stanie zapanować nad sytuacją lub gdyby – co było najmniej prawdopodobne – któraś z tych instytucji wyłamała się spod kontroli* (A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007, s. 350).

Oceny historyków

Zdania historyków na temat wprowadzenia stanu wojennego są podzielone. Zwolennicy decyzji Jaruzelskiego zwracają uwagę głównie na czynniki zewnętrzne, a więc zagrożenie interwencją wojsk sowieckich, a także uzależnienie od ZSRS, który mógł wywierać naciski na polskie władze i skłaniać je do podejmowania określonych działań. Pojawiają się też opinie o konieczności wprowadzenia stanu wojennego ze względu na rozkład państwa. *W Polsce w 1981 roku istniały tylko ograniczone możliwości porozumienia narodowego. Gwałtowny rozwój konfliktu, paraliż istniejącego systemu, wznoszenie się na wyżyny działań opozycyjnych, załamanie gospodarcze, presja zewnętrzna doprowadziły do wprowadzenia stanu wojennego. Zdaniem części historyków w istniejącej sytuacji było to mniejsze zło porażające jednych Polaków, ale przynoszące nadzieję innym* (F. Kowalska, dz. cyt., s. 45).

Pomnik dziewięciu górników zastrzelonych 16 grudnia 1981 r. podczas pacyfikacji strajku w kopalni „Wujek" przez Wojsko Polskie oraz ZOMO.

- *fotografia współczesna, Polska*

Ulotka będąca symbolem „Solidarności" i sprzeciwu wobec stanu wojennego. Litery CDN stanowiły skrót od słów *ciąg dalszy nastąpi* i dawały Polakom nadzieję na to, że związek kiedyś wróci do legalnej działalności. Mieszkańcy wielu miast wydawali ulotki amatorskimi metodami, a następnie – w ramach protestu – rozmieszczali w miejscach publicznych.

- *ulotka, Polska, lata 80. XX w.*

Przeciwnicy stanu wojennego zwracają uwagę na wiele negatywnych aspektów związanych z tym okresem, przede wszystkim niezgodnych z prawem działań władz, propagandy oraz agresji wobec społeczeństwa. Podkreślają tragiczną w skutkach pacyfikację kopalni „Wujek". Zauważają również, że stan wojenny ostatecznie pogrążył polską gospodarkę z powodu sankcji gospodarczych nałożonych przez USA i państwa zachodnie oraz służył jedynie utrzymaniu władzy przez gen. Jaruzelskiego i jego ludzi. Problemy polityczno-ekonomiczne doprowadziły z kolei do zubożenia społeczeństwa i narastania problemów społecznych, takich jak alkoholizm, przemoc czy przestępczość. *Z jednej strony istniała groźba interwencji radzieckiej, której być może zapobieżono przez użycie sił polskich. Nie wydaje się jednak, by gen. Jaruzelski wykorzystał wszystkie możliwości uniknięcia akcji zbrojnej przeciw swojemu narodowi, a podejmując ją, ułatwiał w pewnej mierze sytuację Kremlowi. Z drugiej strony stan wojenny kosztował życie kilkunastu osób, które zginęły w wyniku bezpośrednich akcji ZOMO i wojska, lecz ogólną liczbę ofiar* [...] *ocenia się na kilkaset osób. Poza ofiarami ceną stanu wojennego stało się zniszczenie kapitału entuzjazmu i gotowości do poświęceń dla dobra kraju, jakie wyzwoliła „Solidarność". Stan wojenny pogłębił społeczną izolację władz w społeczeństwie, ale nie zapobiegł masowej frustracji, demoralizacji i poczuciu beznadziejności* (W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2015*, Warszawa 2017, s. 435).

Podsumowanie rozdziału IV
Polska pod władzą komunistów

1 Początki rządów komunistów

1. W lipcu 1944 r. władzę w Polsce objął składający się z komunistów PKWN na czele z Edwardem Osóbką-Morawskim. PKWN wydał manifest, w którym ogłosił się jedynym legalnym organem władzy wykonawczej. Pod koniec roku PKWN przekształcono w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej.
2. Po wojnie ukształtowały się nowe granice kraju. Wschodnia została ustalona na linii Curzona, w rezultacie Polska utraciła na rzecz ZSRS Kresy Wschodnie. W zamian otrzymała Górny i Dolny Śląsk, Pomorze z Gdańskiem, Warmię i Mazury oraz ziemię lubuską, zwane Ziemiami Odzyskanymi. W tym okresie rozpoczął się też proces przesiedleń ludności.
3. W czerwcu 1945 r. utworzono TRJN. Premierem został Edward Osóbka-Morawski, a wicepremierem Władysław Gomułka. TRJN został uznany przez mocarstwa zachodnie za legalny rząd polski. Rada Jedności Narodowej zapowiedziała dalszą walkę o niepodległą Polskę. W 1946 r. odbyło się referendum ludowe, którego wyniki sfałszowano. Rok później sfałszowano również wybory do sejmu, które wygrała PPR. Prezydentem został Bolesław Bierut.

2 Opór wobec nowej władzy

1. Nowa władza komunistyczna brutalnie zwalczała wszelką opozycję oraz przeciwników politycznych. W 1951 r. w Moskwie odbył się tzw. proces szesnastu, podczas którego na kary dożywotniego więzienia skazano oskarżonych o rzekomą działalność antypaństwową przywódców Państwa Podziemnego.
2. Po wojnie na emigracji cały czas działał rząd polski na uchodźstwie. Jego sytuacja skomplikowała się jednak, gdy mocarstwa zachodnie cofnęły uznanie dla tego organu władzy. Rozwiązano także Polskie Siły Zbrojne. Niewielka część żołnierzy wróciła do Polski, reszta zdecydowała się pozostać na emigracji.
3. W kraju cały czas istniało podziemie antykomunistyczne, którego członków nazywano żołnierzami wyklętymi lub niezłomnymi. Na bazie Armii Krajowej, rozwiązanej w 1945 r., powstawały nowe organizacje konspiracyjne.
4. Do najbardziej znanych dowódców żołnierzy wyklętych należeli: mjr Zygmunt Szendzielarz, ps. Łupaszka, August Emil Fieldorf, ps. Nil, rtm. Witold Pilecki, kpt. Kazimierz Kamieński, ps. Huzar, Jan Rodowicz, ps. Anoda, oraz por. Franciszek Jaskulski, ps. Zagończyk.

3 Powojenna odbudowa kraju

1. W wyniku II wojny światowej Polska poniosła wielkie straty demograficzne. W 1945 r. kraj liczył ok. 24 mln mieszkańców. To drastyczne zmniejszenie liczby ludności było spowodowane zarówno stratami wojennymi, jak i zmianami granic.
2. Na skutek walk ogromnym zniszczeniom uległy miasta, wsie, obiekty przemysłowe oraz infrastruktura drogowa i kolejowa. Negatywne skutki wojny odbiły się także na rolnictwie i hodowli zwierząt.
3. W drugiej połowie lat 40. istotne stało się jak najszybsze uruchomienie poszczególnych gałęzi przemysłu. Aby podnieść wyniki produkcyjne, wprowadzono współzawodnictwo pracy, polegające na przekraczaniu ustanowionych przez zakłady norm. Zaczęto także odbudowę zniszczonych miast.
4. 6 września 1944 r. PKWN wydał dekret o reformie rolnej. Na jego mocy utworzono bardzo dużo małych gospodarstw rolnych o powierzchni nieprzekraczającej 5 ha. W 1948 r. podjęto decyzję o rozpoczęciu kolektywizacji, tworzono PGR-y i spółdzielnie produkcyjne.

4 Stalinizm w Polsce

1. W grudniu 1948 r. utworzono PZPR. Funkcję przewodniczącego Komitetu Centralnego objął Bolesław Bierut. Władze partyjne obsadziły najważniejsze stanowiska w państwie. Trwały represje wobec przeciwników politycznych.
2. W okresie stalinowskim nasiliły się prześladowania Kościoła katolickiego. Powstał ruch księży-patriotów oraz Stowarzyszenie PAX. W kwietniu 1950 r. doszło do podpisania korzystnego dla władz porozumienia między rządem a Episkopatem, lecz już trzy lata później biskupi wystosowali do rządu list *Non possumus* (z łac. 'nie możemy').
3. W 1952 r. uchwalono Konstytucję PRL, co zakończyło etap wprowadzania wzorców sowieckich do Polski. Zamiast podziału na władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą zastosowano podział na władzę państwową i administrację państwową.
4. Na lata 1950–1955 zaplanowano przeprowadzenie planu sześcioletniego. Priorytetem stały się rozbudowa przemysłu ciężkiego i kolektywizacja rolnictwa. Efektem działań komunistów było ograniczenie inwestowania w pozostałe dziedziny, jak np. budownictwo mieszkaniowe.

5 Odwilż i polski Październik

1. Po śmierci Stalina w 1953 r. sytuacja w Polsce nieznacznie się poprawiła. Od władzy odsunięto osoby odpowiedzialne za represje stalinowskie i stopniowo rezygnowano z kultu jednostki. W czerwcu 1956 r. w Poznaniu doszło do robotniczych protestów i manifestacji spowodowanych złą sytuacją gospodarczą, brakiem zaopatrzenia w sklepach i niskimi zarobkami. W wyniku walk wiele osób zostało rannych, zaś ok. 70 zginęło. Władze potępiły poznańskie wystąpienia i utworzyły ZOMO.
2. Za rządów Władysława Gomułki zrezygnowano z metod stalinowskich. Nastąpił okres małej stabilizacji, podczas którego społeczeństwo miało dostosować się do panującej sytuacji w zamian za niewielkie ustępstwa ze strony komunistów. Obywatele nadal byli jednak niezadowoleni z poziomu życia i powszechnej kontroli.
3. Odwilż październikowa miała duży wpływ na polską kulturę. W tym czasie odrzucono socrealizm. Popularnością cieszyły się pochodzące z Zachodu jazz, big-beat, prądy literackie i artystyczne. Powstawały polskie zespoły rozrywkowe. Duże uznanie zyskała polska szkoła filmowa.

6 Rządy Gomułki

1. Za rządów Gomułki przedłużono układ o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy z ZSRS oraz znormalizowano stosunki z Czechosłowacją i NRD. W 1970 r. podpisano układ między PRL a RFN, który uznawał nową, powojenną granicę polsko-niemiecką.
2. W 1966 r. Kościół katolicki celebrował Millennium Chrztu Polski, rządzący zaś organizowali konkurencyjne obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego. Obchodom państwowym towarzyszyły różnego typu inicjatywy, takie jak wybudowanie tysiąca szkół na tysiąclecie.
3. W 1968 r. grupa partyjnych aparatczyków, tzw. partyzantów, pod kierownictwem Mieczysława Moczara rozpętała kampanię antysemicką, w której wyniku z Polski wyjechało kilkanaście tysięcy obywateli pochodzenia żydowskiego. Ponadto zaostrzył się konflikt między rządem a środowiskami intelektualistów i młodzieżą.
4. W grudniu 1970 r., po wprowadzeniu podwyżek żywności, doszło do strajków robotników na Wybrzeżu. Najkrwawszym dniem protestów był 17 grudnia, kiedy to wojsko otworzyło ogień do demonstrujących w Gdyni. Skutkiem było odwołanie Władysława Gomułki z funkcji I sekretarza KC PZPR i powołanie na to stanowiska Edwarda Gierka.

7 Rządy Gierka

1. Pierwsze lata rządów Edwarda Gierka przyniosły poprawę sytuacji gospodarczej w kraju, a sam Gierek cieszył się dużym poparciem społeczeństwa. Pomimo pozornych ustępstw władza komunistyczna umacniała swoją pozycję w kraju.
2. Dobre relacje z przywódcami zachodnimi pozwoliły Gierkowi pozyskiwać kredyty inwestycyjne oraz konsumpcyjne. Umożliwiło to rozwój przemysłu. W tym okresie wybudowano m.in. Hutę Katowice oraz wzniesiono Port Północny i rafinerię w Gdańsku. Poziom życia Polaków uległ krótkotrwałej poprawie, nastąpiło otwarcie za Zachód.
3. W 1975 r. komuniści ponownie zaczęli zaostrzać kurs ideologiczny. Podjęta przez nich próba wprowadzenia zmian do konstytucji spotkała się ze sprzeciwem intelektualistów i przedstawicieli kultury, którzy wystosowali do władzy List 59 i Memoriał 101. W efekcie protestów proponowane zmiany uległy pewnej korekcie.
4. W latach 70. w Polsce rozwinęły się różnorodne formy celebracji życia społeczno-politycznego. Ważną rolę odgrywała obecna w mediach propaganda sukcesu, przedstawiająca rzekome sukcesy władzy.

8 Początki opozycji demokratycznej

1. W drugiej połowie lat 70. pogorszyła się sytuacja gospodarcza i wzrósł poziom niezadowolenia społecznego, spowodowanego niedoborami na rynku i zmianami w konstytucji.
2. W czerwcu 1976 r. rząd ogłosił podwyżki cen żywności, co wywołało strajki robotników z całej Polski. Komuniści stłumili protesty siłą i określili wystąpienia mianem chuligańskich ataków, mających na celu zakłócić proces konsultacji pomiędzy władzą a obywatelami.
3. W tym okresie w Polsce rozwinął się ruch opozycyjny. W 1976 r. powstał KOR, którego celem była pomoc osobom represjonowanym i ich rodzinom. Ugrupowanie to wydawało pismo „Robotnik". W 1977 r. przekształcił się w KSS KOR.
4. Wiosną 1977 r. powołano do życia ROPCiO, WZZ oraz Ruch Młodej Polski. Na wsiach powstawały Komitety Samoobrony Chłopskiej. W 1977 r. założono także konspiracyjny Latający Uniwersytet, przekształcony w styczniu 1978 r. w Towarzystwo Kursów Naukowych.
5. 16 października 1978 r. papieżem został wybrany Karol Wojtyła. Pierwsza pielgrzymka do Polski odbyła się w 1979 r. Papież bezpośrednio nie odnosił się do polityki władz, jednak budował poczucie wspólnoty i zachęcał do walki o wolność.

9 Powstanie NSZZ „Solidarność”

1. W lipcu 1980 r. władze wprowadziły niewielką podwyżkę cen, co wywołało strajki w całej Polsce. Największe wybuchły w Stoczni Gdańskiej po zwolnieniu Anny Walentynowicz. Na czele strajku stanął Lech Wałęsa. Powołano MKS oraz wystosowano 21 postulatów do władz. Porozumienie z rządem, który przystał na żądania robotników, podpisano 31 sierpnia.
2. We wrześniu 1980 r. w Gdańsku utworzono NSZZ „Solidarność” na czele z Lechem Wałęsą. Wiceprzewodniczącym został Andrzej Gwiazda. Związek w krótkim czasie przekształcił się w ruch masowy o charakterze społeczno-niepodległościowym, który w latach 1980–1981 zrzeszał ok. 10 mln Polaków.
3. Powstanie „Solidarności” i podpisanie porozumień sierpniowych nie zakończyły konfliktu z władzą. Sytuacja gospodarcza w kraju stawała się coraz trudniejsza. Wprowadzono kartki na produkty żywnościowe i przemysłowe, rosła inflacja i zwiększało się zadłużenie Polski.
4. W okresie legalnego działania „Solidarności”, między wrześniem 1980 a grudniem 1981 r., cenzura została mocno ograniczona, a społeczeństwo miało możliwość swobodnego wyrażania swojego zdania. Jednocześnie rządzący przygotowywali się do siłowej rozprawy z opozycją.

10 Stan wojenny

1. 13 grudnia 1981 r. gen. Wojciech Jaruzelski ogłosił wprowadzenie w Polsce stanu wojennego, a winą za doprowadzenie do tej sytuacji obarczył przywódców „Solidarności”. Władzę w kraju przejęła Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego.
2. Wprowadzono różnego typu ograniczenia, które znacznie utrudniały codzienne życie obywateli. Zawieszono działalność „Solidarności” i internowano przywódców ruchu związkowego, co zmusiło opozycję do przejścia do konspiracji.
3. Reakcją na wprowadzenie stanu wojennego były strajki wybuchające w wielu zakładach pracy i instytucjach w całym kraju. 16 grudnia 1981 r. doszło do pacyfikacji strajku górników z kopalni „Wujek” w Katowicach. Od kul zginęło 9 górników, a 21 zostało rannych. Wystąpienia te zostały stłumione przez wojsko i milicję.
4. Władze partyjne przeprowadziły czystki we własnych szeregach i usunęły z ugrupowania ok. 200 tys. osób. Podziemna „Solidarność” organizowała protesty, trwały prześladowania opozycji, rozwijał się drugi obieg wydawniczy oraz nasilała się emigracja na Zachód. 22 lipca 1983 r. zniesiono stan wojenny.

Data	Wydarzenie
22 VII 1944 r.	Manifest PKWN
VI 1945 r.	proces szesnastu
30 VI 1946 r.	referendum ludowe
19 I 1947 r.	wybory do Sejmu Ustawodawczego
1947–1949 r.	„bitwa o handel”
IV–VII 1947 r.	akcja „Wisła”
XII 1948 r.	utworzenie PZPR
1949 r.	utworzenie PGR-ów
22 VII 1952 r.	uchwalenie Konstytucji PRL
1950–1955 r.	plan sześcioletni
28 VI 1956 r.	początek poznańskiego Czerwca
X 1956 r.	Władysław Gomułka I sekretarzem KC PZPR
14 III 1964 r.	publikacja Listu 34
1966 r.	obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego
8 III 1968 r.	rozpędzenie wiecu studenckiego przez ZOMO
7 XII 1970 r.	układ o normalizacji stosunków PRL–RFN
14 XII 1970 r.	początek strajków na Wybrzeżu
17 XII 1970 r.	„czarny czwartek”
20 XII 1970 r.	Edward Gierek I sekretarzem KC PZPR
25 VI 1976 r.	protesty w Radomiu, Ursusie i Poznaniu
IX 1976 r.	utworzenie KOR
III 1977 r.	powołanie ROPCiO
16 X 1978 r.	wybór Karola Wojtyły na papieża – Jana Pawła II
14 VIII 1980 r.	początek strajku w Stoczni Gdańskiej
16 VIII 1980 r.	utworzenie MKS
31 VIII 1980 r.	podpisanie porozumień sierpniowych
17 IX 1980 r.	utworzenie NSZZ „Solidarność”
13 XII 1981 r.	wprowadzenie stanu wojennego
16 XII 1981 r.	pacyfikacja kopalni „Wujek”
22 VII 1983 r.	zniesienie stanu wojennego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fotografia muralu propagandowego

Wyjaśnij główne przesłanie muralu, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

Wskazówki:

a) Zapoznaj się dokładnie z poleceniem. W odpowiedzi musisz uwzględnić przesłanie muralu, czyli przesłanie jego zleceniodawców na temat przedstawianych wydarzeń. Odpowiedź musi zawierać odwołanie do elementów graficznych ilustracji. W ostatnim etapie należy odnieść się do wydarzeń historycznych, do których nawiązuje treść źródła.

b) Pamiętaj, aby przedstawić interpretację elementów graficznych źródła. Na muralu senat został ukazany jako kula u nogi, z ludzką głową i nogami, w ubiorze, który ma wskazywać, że noszący go człowiek należy do zamożnej klasy społecznej, zgodnie z językiem komunistycznej propagandy – burżuazyjnej. Ta nieduża postać ogranicza ruchy dużo większej, której ubranie ma charakter robotniczy (ciężkie obuwie). Wydźwięk muralu ma krytyczny charakter wobec senatu w duchu ideologii socjalistycznej.

c) Przypomnij sobie, do jakiego wydarzenia odwołuje się hasło: Głosuj „3 × tak". W 1946 r. komuniści w Polsce przeprowadzili referendum ludowe. Jedną z trzech kwestii poddanych wówczas głosowaniu była likwidacja senatu jako izby wyższej parlamentu, która w II Rzeczypospolitej skupiała elitę państwa. Wyniki referendum zostały sfałszowane, co pozwoliło umocnić się komunistom u władzy.

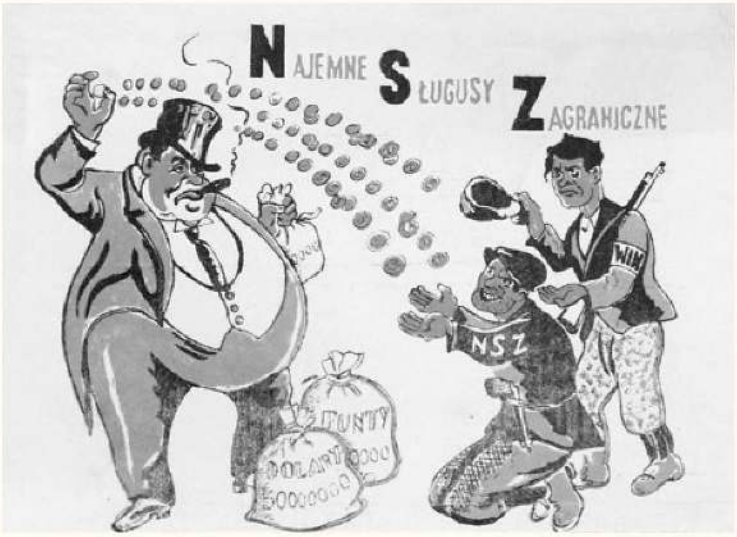
Odpowiedź:

Mural przedstawia w sposób krytyczny senat jako kulę uczepioną u nogi robotnika. Senat miał być w ludowym państwie polskim pod rządami komunistów burżuazyjnym przeżytkiem z czasów II Rzeczypospolitej (ubiór postaci symbolizującej izbę wyższą parlamentu). Dzieło stanowiło element szerokiej akcji propagandowej, która miała na celu przekonanie Polaków do głosowania „3 × tak" w referendum ludowym z 1946 r., m.in. za likwidacją senatu. Wyniki referendum zostały sfałszowane.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Plakat propagandowy**

Wyjaśnij główne przesłanie plakatu, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

2 **Źródło 1. Plakat propagandowy**

Źródło 2. Fragment utworu literackiego

Ze wsi, z miasteczek wagonami jadą
zbudować hutę, wyczarować miasto,
wykopać z ziemi nowe Eldorado,
armią pionierską, zbieraną hałastrą
tłoczą się w szopach, barakach, hotelach,
człapią i gwiżdżą w błotnistych ulicach
[...].

Wielka migracja przemysł budująca,
nie znana Polsce, ale znana dziejom,
karmiona pustką wielkich słów, żyjąca
dziko, z dnia na dzień i wbrew kaznodziejom
w węglowym czadzie, w powolnej męczarni,
z niej się wytapia robotnicza klasa.
Dużo odpadków. A na razie kasza.

Źródło: A. Ważyk, *Poemat dla dorosłych*, [w:] poezja.org [dostęp: 6.12.2021].

Rozstrzygnij, czy oba źródła są zgodne z założeniami socrealizmu. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

3 **Źródło 1. Fotografia**

Źródło 2. Fragment przemówienia

[...] nie trzeba ukrywać faktu, że zbrodniczy prowokatorzy wykorzystali istniejące bezsprzecznie bolączki i niezadowolenie w niektórych zakładach pracy z powodu trudności ekonomicznych [...]. Nie przeszkodziło to prowokatorom w zorganizowaniu w czwartek demonstracji, którą od dawna przygotowywali także przy pomocy przyjezdnych organizatorów. [...] albowiem chodziło o to, aby [...] miasto Międzynarodowych Targów i w okresie Targów – uczynić terenem zamieszek. [...] [...] Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewny, że mu tę rękę władza ludowa odrąbie w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji, w interesie walki o podnoszenie stopy życiowej ludności, w interesie dalszej demokratyzacji naszego życia, w interesie naszej Ojczyzny.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 398–399.

Rozstrzygnij, czy oba źródła dotyczą tego samego wydarzenia. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

4 **Źródło. Fragmenty biografii**

Fragment A.
Gdy sprawę zamknięto i podsumowano śledztwo, rezultaty rozczarowały władze. [...] nie przyznał się, że przewodził prawicowo-nacjonalistycznemu ugrupowaniu w partii, mimo poddawania go silnym naciskom. Otwarcie oskarżał kierownictwo partii [...] o chęć wyrównywania rachunków, pod pozorem szukania politycznych wrogów.

Fragment B.
Pomysł podwyżki cen wyszedł od [niego], który mimo obiekcji najbliższego otoczenia stwierdził, że jest to jedyna możliwa droga naprzód. [...] Gdy [14] grudnia wybuchły demonstracje i następnego dnia wciąż trwały, Biuro Polityczne zebrało się kilka razy, ale nie ma żadnych protokołów z tych posiedzeń. 15 grudnia przywódcy partii wydali zgodę na użycie broni [...]. Ponadto [on] życzył sobie, aby poinformować opinię publiczną o konsekwencjach zamieszek.

Fragment C.
Chciał jednak mieć Kościół pod kontrolą [...]. [...] Tłumaczył, że doszło do kryzysu, ponieważ kardynał Wyszyński chciał skłonić rząd do przedwczesnego działania w delikatnej materii relacji Polski z Niemcami Zachodnimi. Gdy prymas zaapelował do niemieckich biskupów, miał nadzieję, że zmusi rząd do negocjacji z RFN.

Źródło: A. Prażmowska, [...], Warszawa 2016, s. 164, 224, 244–245.

a) **Wskaż fragment, który opisuje wydarzenie chronologicznie pierwsze oraz chronologicznie ostatnie.**

b) **Podaj nazwisko przywódcy PRL, którego dotyczą opisywane wydarzenia.**

5 **Źródło 1. Fragment przemówienia**

Możecie być, towarzysze, przekonani, że my, tak samo jak wy, jesteśmy ulepieni z tej samej gliny i nie mamy innego celu, jak ten, który żeśmy zdeklarowali i to jest podstawowy program naszego działania. Jeśli nam pomożecie, to sądzę, że ten cel uda nam się wspólnie osiągnąć. Jak? Pomożecie? [...] (Oklaski wśród zgromadzonych.)

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 407.

Źródło 2. Fotografie przywódców PRL

A.

B.

C.

Rozstrzygnij, któremu z przywódców PRL ze źródła 2. można przypisać fragment ze źródła 1.

6 **Źródło. Fotografia**

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór, odwołując się do źródła.

Fotografia przedstawia wydarzenia z roku

A. 1956.

B. 1968.

C. 1970.

D. 1980.

▪ *Demontaż pomnika Lenina w Wilnie po odzyskaniu niepodległości przez Litwę w 1991 r.*

V

ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

1 Kryzys bloku komunistycznego
2 Polityka państw zachodnich
3 Jesień Narodów
4 Rozpad ZSRS
5 Europa na przełomie XX i XXI w.
6 Świat u progu XXI w.
7 Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne

1 KRYZYS BLOKU KOMUNISTYCZNEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak przedstawiała się sytuacja społeczno-gospodarcza bloku wschodniego po śmierci Stalina?
2. Na czym polegała gospodarka centralnie planowana wprowadzona w państwach socjalistycznych?

BLOK WSCHODNI W LATACH 70. I 80.

Pierwsza połowa lat 70. przyniosła pewną poprawę sytuacji społeczno-gospodarczej w krajach bloku wschodniego. Było to spowodowane m.in. zwiększeniem inwestycji oraz importem zachodnich technologii, które pozwoliły na unowocześnienie przemysłu. Polityka ta pociągnęła za sobą jednak tylko chwilowe polepszenie koniunktury gospodarczej. Reformy były powierzchowne i szybko ich zaniechano. Ponownie skupiono się na przemyśle ciężkim, kosztem rozwoju rolnictwa oraz przemysłu rolno-spożywczego i lekkiego. Odgórny system centralnego planowania zupełnie się już nie sprawdzał. Na półkach sklepowych brakowało towarów, co z kolei budziło coraz większe niezadowolenie społeczeństwa. Gospodarka socjalistyczna państw bloku wschodniego znajdowała się w przewlekłym kryzysie. W drugiej połowie lat 70. tempo wzrostu gospodarczego systematycznie zwalniało, doszło do zmniejszenia inwestycji i spadku wydajności pracy.

W tym czasie głęboką reformę gospodarczą udało się przeprowadzić jedynie w Jugosławii i na Węgrzech. W pozostałych krajach zmiany były nieznaczne. Wszystkie gałęzie gospodarki należały do państwa, przez co kierownictwa przedsiębiorstw nie brały na siebie odpowiedzialności za wydajność działań, a tylko za wykonanie planu. Gospodarka miała charakter

WARTO WIEDZIEĆ

Sowiecki dysydent

Andriej Sacharow był fizykiem jądrowym, jednym z twórców sowieckiej bomby wodorowej. Z czasem jednak odmówił dalszej współpracy z Kremlem i zaczął otwarcie protestować przeciwko licznym próbom jądrowym podejmowanym przez ZSRS. Krytykował też inne, jego zdaniem, absurdalne posunięcia Związku Sowieckiego i stawał po stronie ludzi więzionych bądź prześladowanych przez władze. Za swoją postawę został wyrzucony z ośrodka badań jądrowych, pozbawiony wszelkich tytułów i zesłany na prowincję. Przez lata działał na rzecz poszanowania praw człowieka i rozbrojenia, krytykował także ustrój komunistyczny. W 1975 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.

? Jakie represje dotknęły Andriej Sacharowa za sprzeciwienie się władzom komunistycznym?

Andriej Sacharow z Pokojową Nagrodą im. Alberta Einsteina, którą otrzymał w 1988 r. Naukowiec nie doczekał rozpadu Związku Sowieckiego. Zmarł w 1989 r. w wieku 68 lat i został pochowany na cmentarzu Wostriakowskim w Moskwie.

▪ *fotografia, Waszyngton, 1988 r.*

GOSPODARKA JUGOSŁAWII I WĘGIER

Jugosławia jako jedyny kraj bloku wschodniego prowadziła samodzielną politykę i notowała wzrost gospodarczy na poziomie podobnym do państw zachodnich. Już od początku lat 50., na skutek konfliktu z ZSRS i związanego z tym ochłodzenia stosunków, zaczęto odchodzić tu od wzorców sowieckich. Wycofano się z kolektywizacji rolnictwa, zlikwidowano kołchozy oraz zrezygnowano z wieloletnich planów gospodarczych. Silnym pozytywnym bodźcem dla rozwoju kraju było utrzymywanie dobrych stosunków zarówno z państwami zachodnimi, jak i blokiem wschodnim. Jugosławia zmierzała w kierunku gospodarki rynkowej i utworzyła tzw. **socjalizm rynkowy**, zawierający w sobie elementy gospodarki socjalistycznej i kapitalistycznej. Do znaczących zmian gospodarczych doszło także na Węgrzech. Plan reformy przygotowała tamtejsza grupa ekonomistów, na której czele stał János Kornai [czyt.: janosz kornaj]. Węgierskie władze przede wszystkim zwiększyły swobodę działania przedsiębiorstw, wprowadziły motywacyjny system płac i zreorganizowały sposób zarządzania zakładami pracy. Unikały jednak wspierania kapitału prywatnego z wyjątkiem rolnictwa. Pomimo tych działań Węgrom nie udało się powstrzymać spowolnienia gospodarczego. Ustrój Węgier od końca lat 60. określa się jako tzw. gulaszowy socjalizm. To popularne danie przygotowuje się ze zmieszanych różnych produktów – podobnie wyglądał węgierski ustrój, który zawierał elementy socjalizmu, wolnego rynku oraz poszanowania praw człowieka.

Josip Broz-Tito, przywódca Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, był zwolennikiem niezależnej drogi do socjalizmu i sprzeciwiał się dominacji ZSRS w bloku komunistycznym.

▪ *fotografia, Belgrad, 1953 r.*

? Do jakich zmian doszło w gospodarkach Jugosławii i Węgier w latach 70.?

ekstensywny: nieefektywną produkcję usiłowano zwiększyć przez używanie dużej ilości surowców oraz zatrudnianie licznej siły roboczej. Prywatni przedsiębiorcy i rzemieślnicy stanowili niewielką grupę poddaną licznym ograniczeniom. Trudna sytuacja państw bloku wschodniego pogorszyła się ponadto z powodu kryzysu naftowego (więcej zob. s. 267) i związanej z nim złej koniunktury ogólnoświatowej. Nastąpiło zahamowanie eksportu, co z kolei utrudniło zaciąganie kredytów na Zachodzie. W 1980 r. Polska była najbardziej zadłużonym krajem bloku wschodniego – jej zobowiązania wynosiły 24,5 mld USD. Trudności gospodarcze prowadziły z kolei do protestów ludności, zarówno w Polsce, jak i w innych krajach. W tym okresie stosunkowo dobrze radziła sobie natomiast NRD, którą wspierały finansowo Niemcy Zachodnie.

Lata socjalizmu nazywa się niekiedy okresem **woluntaryzmu gospodarczego**, który polegał na podporządkowaniu gospodarki celom ideologiczno-politycznym. Komunistyczne władze inwestowały tylko w wybrane gałęzie przemysłu, prowadziły **gospodarkę nakazowo-rozdzielczą** i wdrażały wieloletnie plany gospodarcze, a najważniejsze kwestie ekonomiczne były rozstrzygane w biurach polityków partii rządzącej. Trudna sytuacja państw bloku wschodniego pogorszyła się ponadto jeszcze z powodu kryzysu naftowego.

W drugiej połowie lat 80. państwa bloku wschodniego miały możliwość, za sprawą Gorbaczowa, prowadzenia bardziej samodzielnej polityki ekonomicznej. Mimo to postępujący kryzys prowadził do coraz większego zadłużenia, nie tylko Polski, lecz także NRD, Bułgarii, Węgier i Czechosłowacji. Zmniejszyły

się jedynie zobowiązania finansowe Rumunii, która wprowadziła drastyczny program oszczędnościowy, zainicjowany przez ekipę Nicolae Ceaușescu [czyt.: nikolaje czałczesku]. W NRD problemem stało się ponadto starzenie społeczeństwa. Młodzi ludzie uciekali do RFN w poszukiwaniu lepszych warunków życia i wyższych zarobków.

ROZWIĄZANIE RWPG

Na przełomie lat 70. i 80. nastąpił rozpad współpracy w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Handel w bloku wschodnim odbywał się zawsze na warunkach preferencyjnych dla ZSRS, przez co eksport do tego kraju był niekorzystny finansowo dla pozostałych państw socjalistycznych. Związek Sowiecki wyznaczał także kierunki rozwoju gospodarczego i militarnego całej wspólnoty. Integracja w ramach RWPG powodowała izolację gospodarczą krajów bloku wschodniego i zaniedbywanie gałęzi przemysłu, które produkowały na potrzeby ludności. Brakowało nowych technologii, co prowadziło zarówno do zacofania gospodarki, jak i degradacji środowiska naturalnego. Po przemianach ustrojowych końca lata 80. dalsze funkcjonowanie RWPG nie miało już uzasadnienia i w 1991 r. wspólnota została rozwiązana.

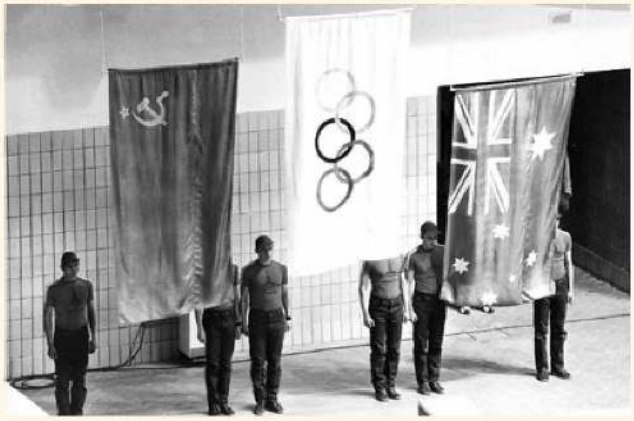
KONFLIKT W AFGANISTANIE

Pod koniec lat 70. władzę w Afganistanie sprawowali komuniści podporządkowani Moskwie, którzy sukcesywnie wprowadzali w tym kraju sowiecki model gospodarczy oraz społeczno-polityczny. Usiłowali też zmniejszyć znaczenie religii islamskiej, co powodowało rosnący opór społeczeństwa. Ponadto w Afganistanie nabrzmiewały konflikty etniczne. Jesienią 1979 r. władzę w państwie przejął **Hafizullah Amin**, dążący do uniezależnienia się od ZSRS. W odpowiedzi **25 grudnia 1979 r.** Moskwa podjęła interwencję zbrojną i po zabiciu Amina ustanowiła w Kabulu nowy rząd, na którego czele stanął **Babrak Karmal**.

Konflikt trwał aż do 1989 r. Z Afganistanu uciekły miliony ludzi, szukający następnie ratunku w obozach dla uchodźców w Iranie

BOJKOT IGRZYSK OLIMPIJSKICH W MOSKWIE

Zaangażowanie ZSRS w konflikt w Afganistanie mocno wpłynęło na spadek prestiżu tego państwa na arenie międzynarodowej. W ramach potępienia sowieckiej agresji niektóre kraje zachodnie (m.in. USA, Kanada, Norwegia i RFN) zbojkotowały XX Letnie Igrzyska Olimpijskie, odbywające się w Moskwie w 1980 r. Na wydarzenie nie przybyli także sportowcy z Chińskiej Republiki Ludowej. Ostatecznie w igrzyskach nie wzięły udziału reprezentacje 63 państw. Władze ZSRS, które zainwestowały w organizację imprezy 9 mld USD i rozbudowały w tym celu infrastrukturę sportową, były bardzo niezadowolone z reakcji międzynarodowej opinii publicznej. Kolejne igrzyska, odbywające się cztery lata później w Los Angeles [czyt.: los andżeles], zostały pod naciskiem Moskwy zignorowane przez reprezentacje państw bloku wschodniego.

Flaga olimpijska wciągnięta podczas wręczania złotych medali brytyjskim sportowcom. W ramach protestu przeciwko polityce Związku Sowieckiego w Afganistanie zawodnicy odmówili wystąpienia pod swoimi barwami narodowymi.

▪ *fotografia, Moskwa, 1980 r.*

? Jakie znaczenie dla międzynarodowego wizerunku ZSRS miał bojkot igrzysk olimpijskich w Moskwie?

Afgańscy mudżahedini podczas inwazji sowieckiej na ich kraj w latach 80.

▪ *fotografia, Afganistan, I 1980 r.*

i Pakistanie. Wojna stanowiła duże obciążenie dla ZSRS i nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Partyzantkę afgańską wspierały finansowo oraz poprzez dostawy broni Stany Zjednoczone, które przeznaczyły na ten cel ok. 3,5 mld USD. Amerykanie organizowali także szkolenia wojskowe dla **mudżahedinów**, czyli islamskich bojowników. Partyzanci świetnie poruszali się w górzystych obszarach własnego kraju, co umożliwiało im przejmowanie kolejnych terenów. Afgańczycy zaczęli odnosić sukcesy zwłaszcza po 1986 r., kiedy dzięki przeciwlotniczym zestawom rakietowym typu Stinger otrzymanym od USA mogli powstrzymać ofensywę sowiecką w powietrzu. Po zakończeniu tego konfliktu, wyniszczającego dla obu stron, reżim komunistyczny przetrwał w Afganistanie tylko do 1992 r.

Interwencja zbrojna sprawiła, że ZSRS spotkała fala krytyki na arenie międzynarodowej. Było to szczególnie widoczne w 1980 r., kiedy liczne państwa zachodnie zbojkotowały igrzyska olimpijskie odbywające się w Moskwie.

ZSRS W LATACH 80.

W latach 80. sytuacja gospodarcza ZSRS wyraźnie się pogarszała. System gospodarki centralnie planowanej realizowany od lat doprowadził do kryzysu w państwie. W 1982 r. zmarł przywódca Rosji Sowieckiej **Leonid Breżniew**, a jego następcą został wieloletni szef KGB **Jurij Andropow**. Po jego śmierci w lutym 1984 r. funkcję sekretarza generalnego KC KPZS objął **Konstantin Czernienko**, a następnie w marcu 1985 r. władza przeszła w ręce **Michaiła Gorbaczowa**. Był to bardzo trudny okres dla ZSRS. Państwo ogarnął kryzys gospodarczy i społeczny. Ogromny problem stanowiła również korupcja rządzących. Rolnictwo oraz przemysł rolno-spożywczy były głęboko niedoinwestowane. Stopa życiowa ludności wciąż się pogarszała, doszło do poważnych problemów z wyżywieniem obywateli. Gospodarka centralnie planowana stała się kompletnie niewydolna. Ponadto długotrwała wojna w Afganistanie

POSTAĆ HISTORYCZNA

MICHAIŁ GORBACZOW (ur. 1931 r.)

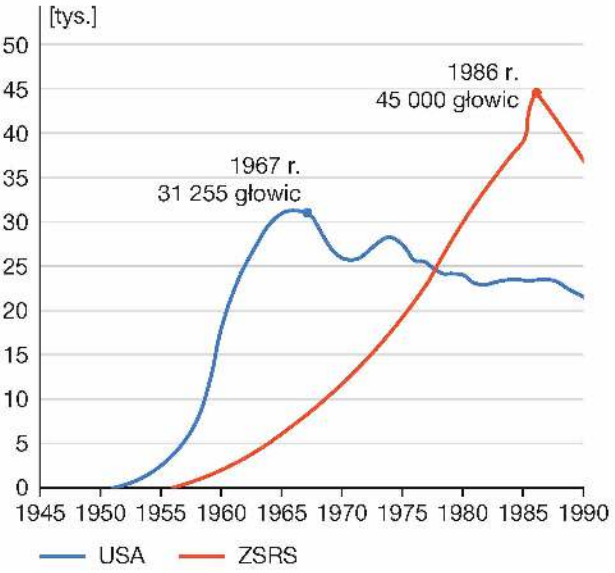
Sowiecki polityk, ostatni przywódca KPZS i jedyny prezydent ZSRS. Ukończył studia prawnicze na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1952 r. wstąpił do partii komunistycznej. W 1971 r. awansował i wszedł w skład Komitetu Centralnego KPZS, a następnie objął funkcję sekretarza KC ds. rolnictwa. Był członkiem Biura Politycznego. W marcu 1985 r. został sekretarzem generalnym KC KPZS i podjął próby zreformowania komunizmu. Pod koniec lat 80. rozpoczął w kraju reformy pod hasłami *głasnosti* i *pierestrojki*, które jednak nie doprowadziły do radykalnych zmian gospodarczych i społecznych. W polityce zagranicznej dążył do porozumienia z Zachodem i zawarcia pokoju pomiędzy mocarstwami. Zgodził się na wycofanie wojsk sowieckich z Afganistanu i zaakceptował rozpad bloku wschodniego. W 1990 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. W lutym 1991 r. został prezydentem ZSRS. Tuż po upadku państwa, 25 grudnia 1991 r., przekazał władzę Borysowi Jelcynowi.

generowała bardzo duże koszty. Sowietom doskwierały też przestarzałe technologie, uniemożliwiające im konkurowanie na międzynarodowym rynku handlowym. Prześcignięcie USA w wyścigu zbrojeń nie było już możliwe. Na pogorszenie sytuacji ekonomicznej ZSRS wpływała także niekorzystna koniunktura gospodarcza na świecie. W latach 80. znacząco spadły ceny ropy naftowej, która była jednym z głównych produktów eksportowych Sowietów. Wszystkie te czynniki generowały wielkie niezadowolenie społeczne.

Po objęciu władzy Michaił Gorbaczow podjął się przeprowadzenia reform mających uchronić państwo przed ostatecznym bankructwem. Zmiany były wdrażane pod hasłami ***głasnosti*** (z ros. 'jawności') i ***pierestrojki*** (z ros. 'przebudowy'). Pierwsze z nich odnosiło się do swobodnego dostępu do informacji oraz możliwości wyrażania poglądów. Zaprzestano ścigania **dysydentów**, umożliwiono rozwój organizacji obywatelskich, zniesiono cenzurę i wycofano z konstytucji zapis o kierowniczej roli KPZS (Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego). Wymieniono także kadrę aparatu partyjnego na młodszą. Pomimo wygłaszanych deklaracji przedstawiciele władzy nadal jednak manipulowali przepływem informacji, co pokazała **katastrofa w Czarnobylu** (zob. ramka na s. 393). Przebudowa zakładała natomiast stopniowe ograniczanie centralnego planowania w gospodarce, zwiększenie niezależności przedsiębiorstw oraz wprowadzanie do gospodarki elementów wolnorynkowych. W ramach oszczędności Sowieci wycofali swoich żołnierzy z baz pozaeuropejskich, m.in. z Wietnamu i Angoli. Podjęli także rozmowy pokojowe z Zachodem. Wszystkie te zabiegi były możliwe dzięki zmniejszeniu wydatków na zbrojenia.

Reformy, które przeprowadził Gorbaczow, nie poprawiły jednak sytuacji gospodarczej w kraju. Przywódca nie chciał odchodzić od komunizmu, a zainicjowane zmiany miały charakter powierzchowny i nie spowodowały gruntownej przebudowy całego systemu. Na światło dzienne wyszły natomiast uprzywilejowanie władz oraz ich niegospodarność.

Potencjał nuklearny USA i ZSRS

Zmiany wprowadzane w państwie dały nadzieję republikom sowieckim na uniezależnienie się od Moskwy. W 1989 r. kierownictwo partii komunistycznej zadecydowało o porzuceniu doktryny Breżniewa z 1968 r., ograniczającej suwerenność państw bloku wschodniego. Od tego momentu rządy poszczególnych państw mogły same decydować o podjęciu negocjacji ze środowiskami opozycyjnymi. Gorbaczow cały czas miał jednak nadzieję, że dzięki tym ustępstwom uda mu się zachować dawny porządek i utrzymać rządy komunistyczne. Przywódca Związku Sowieckiego uważał, że kraje bloku wschodniego mimo zmian nadal będą prowadzić politykę zgodną z wolą potężnego sąsiada, tak jak Finlandia po II wojnie światowej. Zamierzał tym samym doprowadzić do **finlandyzacji** państw Europy Środkowo-Wschodniej.

W dniach **2–3 grudnia 1989 r.** na Malcie spotkali się przywódcy dwóch wrogich mocarstw: sekretarz generalny KC KPZS Michaił Gorbaczow i prezydent Stanów Zjednoczonych **George H.W. Bush**. Wydarzenie to nastąpiło zaledwie kilka tygodni po upadku muru berlińskiego (więcej na ten temat zob. s. 403) i było symbolicznym końcem zimnej wojny. Podczas konferencji politycy nie podpisali żadnych umów, ale omówili sytuację w Europie Środkowo-Wschodniej, tak aby zmniejszyć napięcie pomiędzy dwoma nieprzyjaznymi blokami.

KATASTROFA W CZARNOBYLU

26 kwietnia 1986 r. podczas przeprowadzania testów doszło do katastrofy w elektrowni atomowej w Czarnobylu, położonym koło miasta Prypeć na terenie ZSRS (dzisiejsza Ukraina). Na skutek wybuchu czwartego bloku reaktora skażeniu uległ obszar ponad 120 km^2. Chmura radioaktywna dotarła nad terytorium wielu państw europejskich, w tym także Polski. Z terenu w pobliżu elektrowni ewakuowano prawie 350 tys. osób. Do gaszenia reaktora przystąpiły liczne jednostki strażackie. Nie były one jednak odpowiednio zabezpieczone przed promieniowaniem, dlatego wielu strażaków bardzo szybko zmarło na chorobę popromienną. Władze ZSRS początkowo trzymały awarię w tajemnicy. Kiedy o katastrofie zaczęły informować media zachodnie, Moskwa próbowała zbagatelizować skutki awarii. 29 kwietnia polskie władze podjęły decyzję o podaniu płynu Lugola dzieciom i młodzieży, w celu ochrony ich zdrowia przed działaniem substancji radioaktywnych. Wstrzymano także wypas bydła na łąkach i wylano zapas mleka od krów wypasanych w poprzednich dniach. Partia nadal jednak prowadziła politykę dezinformującą. Sugerowała, że skażenie terenu Polski jest niewielkie, co pozwoliło na zorganizowanie pochodów pierwszomajowych.

Elektrownia atomowa w Czarnobylu tuż po awarii w kwietniu 1986 r. Na pierwszym planie widać zniszczony czwarty blok reaktora – jego wybuch spowodował skażenie radioaktywne, które doprowadziło w niedługim czasie do śmierci kilku tysięcy osób.

▪ *fotografia, Czarnobyl, 29 IV 1986 r.*

Likwidatorzy usuwający materiał radioaktywny z dachu czwartego bloku reaktora, potocznie nazywani biorobotami, byli wysyłani tam, gdzie nie działał żaden sprzęt elektroniczny. Na zewnątrz przebywali jedynie 60 sekund.

▪ *fotografia, Czarnobyl, 1986 r.*

? Dlaczego władze ZSRS utrzymywały w tajemnicy katastrofę w Czarnobylu, a następnie próbowały zbagatelizować jej skutki?

Prezydent USA wyraził poparcie dla reform społeczno-gospodarczych przeprowadzanych w ZSRS. Podczas spotkania z ust obu przywódców padły bardzo ważne słowa. Gorbaczow powiedział, że *świat opuszcza jedną epokę i wkracza w inną. Jesteśmy na początku długiej drogi do trwałej, pokojowej ery. Groźba użycia siły, nieufności, walki psychologicznej i ideologicznej powinna należeć do przeszłości.* Bush zareagował na tę deklarację słowami: *Możemy urzeczywistnić trwały pokój i przekształcić stosunki Wschód–Zachód w trwałą współpracę. Taką przyszłość zapoczątkowaliśmy z przewodniczącym Gorbaczowem na Malcie.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

SPOTKANIE MICHAIŁA GORBACZOWA Z GEORGE'EM H.W. BUSHEM

9 września 1990 r. na szczycie w Helsinkach liderzy dwóch skonfliktowanych mocarstw po raz kolejny spotkali się, aby omówić sytuację w Związku Sowieckim.

Bush: [...] *Chcielibyśmy omówić pewne sprawy związane z sytuacją Związku Radzieckiego i dowiedzieć się, czy moglibyśmy jakoś pomóc. Myślę, że najwyższy czas zająć się problemami gospodarczymi Europy Wschodniej i ZSRR. Chętnie wysłucham pańskich uwag na ten temat* [...], *zwłaszcza że osiągnęliście właśnie przełomowy etap reform* [...].

Gorbaczow: Ma pan rację, znajdujemy się w przełomowym okresie reform. Jest to powód różnych napięć w naszym społeczeństwie. Na razie udaje nam się utrzymać je na poziomie dyskusji. Coraz częściej jednak te debaty stają się zbyt gorące. Ale jak dotąd zdołaliśmy uniknąć poważnych starć czy wojny domowej. [...] *Społeczeństwo zdaje się rozumieć konieczność przejścia do gospodarki rynkowej. Wie, że jeśli ma nam się to udać, musimy zmienić naszą sytuację ekonomiczną, że w gospodarce muszą pojawić się nowe jednostki. Skąd się to wszystko weźmie? Ze zmian w stosunkach własności. Przeprowadzimy trudny okres denacjonalizacji* [...]. *Zaczęliśmy już w różnych formach prywatyzację* [...]. *Dlatego potrzebujemy zrozumienia. Ale to nie wystarczy. Musimy mieć także finansowe możliwości manewru, aby przekonać społeczeństwo, że chociaż ceny rosną, sytuacja na rynku zmienia się na lepsze. Dlatego liczymy na pomoc finansową i dostawy towarów z państw zachodnich. Potrzebne będą nam kredyty, nie wysoko oprocentowane, ale też nie bezpłatne. Zwrócimy je – to znaczy kredyty i pożyczki, krótko mówiąc – pieniądze – w ciągu kilku lat. Ale ten pierwszy etap jest bardzo ważny dla naszych reform, te pierwsze cztery czy pięć miesięcy. Wtedy wasza pomoc będzie dla nas ogromnie ważna.* [...]

Bush zadał Gorbaczowowi jeszcze kilka pytań na temat jego polityki gospodarczej, a potem zasugerował, by przedyskutowali teraz poszczególne zagadnienia dotyczące współpracy w sferze ekonomicznej. Zaproponował, że wyśle do ZSRR gubernatorów, którzy mogliby podzielić się swoimi doświadczeniami w zarządzaniu stanami, pomagając w ten sposób radzieckim republikom. Stwierdził, że 13 i 14 września w Moskwie przebywać będzie piętnastu czołowych biznesmenów amerykańskich pod przewodnictwem sekretarza do spraw handlowych, Roberta Mosbachera [czyt.: mosbakera], *którzy przedstawią kilka propozycji dotyczących poszczególnych wspólnych przedsięwzięć.*

Źródło: I. Korcziłow, *Kulisy dyplomacji. Historyczne rozmowy na szczycie we wspomnieniach rosyjskiego tłumacza*, Warszawa 1998, s. 326–329.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób Gorbaczow zamierzał poprawić sytuację gospodarczą ZSRS.
2. Wymień formy pomocy, jakie zaoferował swojemu rozmówcy George H.W. Bush.

ĆWICZENIA

1. Omów problemy polityczne i gospodarcze państw bloku wschodniego w latach 80.
2. Wymień przyczyny i skutki interwencji rosyjskiej w Afganistanie.
3. Scharakteryzuj sytuację wewnętrzną Związku Sowieckiego pod koniec lat 80.
4. Przedstaw reformy zapoczątkowane w ZSRS przez Michaiła Gorbaczowa.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Braithwaite, *Afgańcy. Ostatnia wojna imperium zła*, tłum. M. Bielewicz, Warszawa 2012.
A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.
A. Graczow, *Gorbaczow*, tłum. M.B. Jagiełło, Warszawa 2003.
J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012.

2 POLITYKA PAŃSTW ZACHODNICH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak wyglądała sytuacja gospodarcza Stanów Zjednoczonych i państw Europy Zachodniej po zakończeniu II wojny światowej?
2. W jakie lokalne konflikty zaangażowały się ZSRS i USA podczas zimnej wojny?

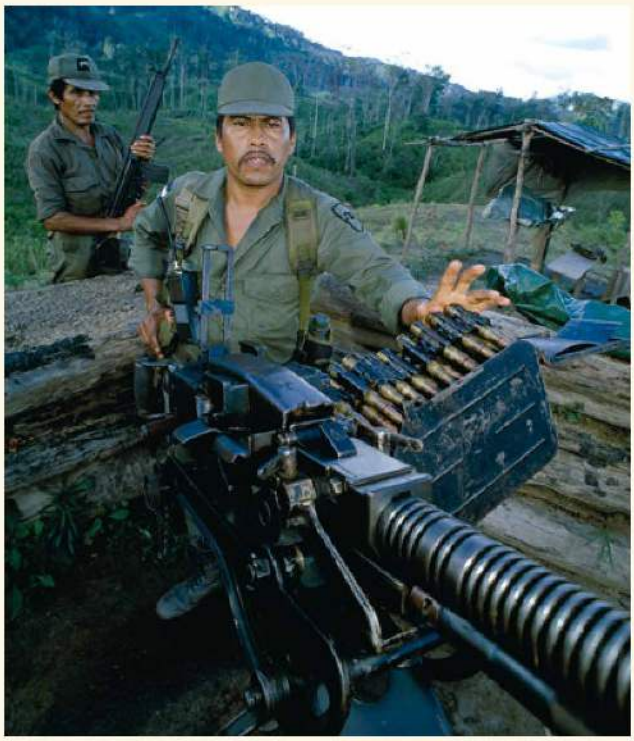
STANY ZJEDNOCZONE W LATACH 70. I 80.

Po dymisji Nixona w 1974 r. władzę w USA objął Gerald Ford, a następnie w 1977 r. Jimmy Carter. W czasie swoich prezydentur obaj politycy zmagali się z poważnymi problemami gospodarczymi, spowodowanymi pierwszym i drugim kryzysem naftowym. Za rządów Forda wskaźnik bezrobocia w Stanach Zjednoczonych osiągnął 8,3%, co było najgorszym wynikiem od czasów II wojny światowej. Zwolnienia dotyczyły głównie branży motoryzacyjnej (General Motors, czyt.: dżeneral motors, Ford i Chrysler, czyt.: krajsler), gdzie pracę utraciło ponad 200 tys. ludzi. Jimmy Carter próbował ograniczyć deficyt budżetowy. Rozwinął program robót publicznych, a za jego rządów stopa bezrobocia spadła do 6%. W latach 70. i 80. w USA rozwinął się reprezentowany przez republikanów ruch zwany **nową prawicą**. Konserwatywni aktywiści nie uznawali aborcji, krytykowali homoseksualizm, wspierali tradycyjny model rodziny i postulowali nauczanie religii w szkołach publicznych.

AFERA IRAN-CONTRAS

W latach 1986–1987 w USA doszło do głośnego skandalu politycznego. Wyszło na jaw, że Stany Zjednoczone nielegalnie sprzedawały broń Iranowi w zamian za pomoc w uwolnieniu zakładników uprowadzonych przez bojowników Hezbollahu. Pieniądze pochodzące z tych transakcji przekazywano następnie rebeliantom z organizacji Contras [czyt.: kontras], prawicowej partyzantce walczącej z komunistycznym rządem w Nikaragui. Chociaż umowy na ok. 100 mln USD zostały zaakceptowane przez ówczesnego prezydenta Ronalda Reagana, działania te były niezgodne z amerykańską zasadą zakazującą sprzedaży broni krajom wspierającym terroryzm i z embargiem nałożonym na Iran. Finansowanie Contras pozostawało z kolei w sprzeczności z decyzjami Kongresu USA z 1984 r.

? Dlaczego Amerykanie wspierali partyzantów z Contras?

Partyzanci z Contras w obozie treningowym w Hondurasie, gdzie byli przygotowywani do walki przez agentów CIA.

▪ *fotografia, Honduras, lata 80. XX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Dolina Krzemowa i Pas Słoneczny

W drugiej połowie XX w. w USA zaczęły powstawać specjalne strefy ekonomiczne, takie jak słynna Dolina Krzemowa, położona w północnej Kalifornii. Dolina do dziś stanowi centrum amerykańskiego przemysłu komputerowego. W latach 60. wielu Amerykanów osiedlało się natomiast w tzw. Pasie Słonecznym, znajdującym się w południowej części Stanów Zjednoczonych. Mieszkańców tego regionu obowiązywały niewielkie podatki i minimalna liczba regulacji, co sprzyjało prowadzeniu działalności gospodarczej. Na wzrost populacji Pasa Słonecznego wpłynęły też wysoki poziom szkół, dobre warunki klimatyczne, a także niskie ceny mieszkań.

Siedziba firmy Apple [czyt.: apl] w Dolinie Krzemowej w północnej Kalifornii. W tym regionie znajdują się siedziby największych firm technologicznych na świecie, takich jak Facebook [czyt.: fejsbuk], Google [czyt.: gugl] czy Microsoft [czyt.: majkrosoft].

▪ *fotografia współczesna, USA*

? Jakie warunki wpłynęły na napływ ludności w okolice Doliny Krzemowej i Pasa Słonecznego w drugiej połowie XX w.?

Opowiadali się też za **monetaryzmem**, czyli nieingerowaniem państwa w gospodarkę. To podejście zyskało popularność w krajach zachodnich w latach 70. i 80. XX w., kiedy zawiodła **teoria keynesizmu** [czyt.: kinesizmu], realizowana od II wojny światowej. Monetaryzm charakteryzował się zaufaniem do wolnego rynku, zakładał jednak dyscyplinę w sferze wydatków publicznych oraz kontrolowanie ilości pieniędzy znajdujących się w obiegu.

Tę szkołę ekonomiczną reprezentował następca Cartera, prezydent **Ronald Reagan**, który objął rządy w 1981 r. Planował on uzdrowić gospodarkę amerykańską nadwyrężoną kryzysami naftowymi poprzez wprowadzenie wolności ekonomicznej, zwiększenie roli prywatnych przedsiębiorstw i zahamowanie ingerencji państwa w sferę gospodarczą. Wzrost gospodarczy zapoczątkowany w 1983 r. utrzymywał się przez kolejne cztery lata. Zwiększono eksport i położono nacisk na rozwój nowoczesnych technologii. Mimo tych zabiegów sytuacja gospodarcza USA w dalszym ciągu pozostawała niestabilna. 19 października 1987 r. doszło do krachu na giełdzie nowojorskiej, a pięć dni później odnotowano kolejne spadki kursów akcji.

PROGRAM GWIEZDNYCH WOJEN

Już podczas kampanii prezydenckiej w 1980 r. konserwatywny gubernator Kalifornii Ronald Reagan wzywał do przeciwstawienia się ekspansji komunizmu na świecie. Jego program polityki zagranicznej, określany często mianem **doktryny Reagana**, skupiał się na uzy-

Milton Friedman [czyt.: fridman] był propagatorem gospodarki wolnorynkowej, twórcą monetaryzmu oraz laureatem Nagrody Nobla z dziedziny ekonomii. Przyznanie mu tej prestiżowej nagrody wzbudziło protesty obrońców praw człowieka, którzy uważali poglądy ekonomisty za niedemokratyczne i krytykowali go za współpracę z chilijskim dyktatorem Augustem Pinochetem.

▪ *fotografia współczesna, USA*

POSTAĆ HISTORYCZNA

RONALD REAGAN (1911–2004)

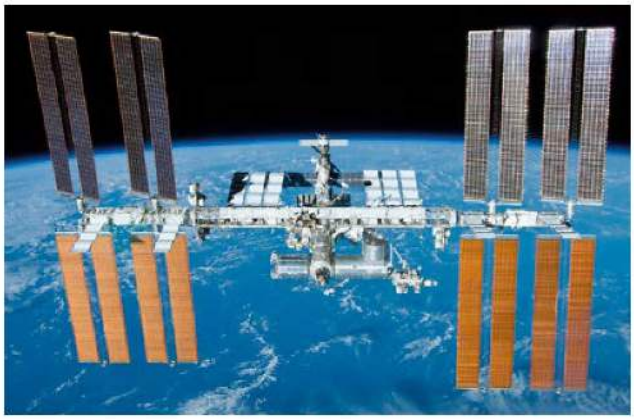

Gubernator Kalifornii oraz prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1981–1989. Po ukończeniu studiów w 1932 r. pracował jako komentator sportowy, a następnie został aktorem filmowym w Hollywood. Na początku lat 60. rozpoczął karierę polityczną i związał się z Partią Republikańską. W latach 1966–1974 sprawował funkcję gubernatora Kalifornii. Przez cały okres swojej prezydentury próbował ratować gospodarkę nadwyrężoną kryzysami naftowymi, m.in. poprzez wprowadzenie wolności ekonomicznej i zwiększenie roli prywatnych przedsiębiorstw. Aktywnie wspierał ugrupowania antykomunistyczne na całym świecie i znacząco przyczynił się do rozpadu ZSRS. W 1986 r. podczas słynnej konferencji w Reykjavíku [czyt.: rejkjawiku] z udziałem Michaiła Gorbaczowa zgodził się zahamować wyścig zbrojeń za cenę demokratyzacji bloku wschodniego. Reagan wspierał też finansowo Polaków w ich dążeniach do wolności. W 1990 r., już jako były prezydent USA, odwiedził Polskę i wyraził swoje poparcie dla transformacji ustrojowej w naszym kraju.

skaniu przewagi militarnej nad ZSRS, a także wspieraniu antykomunistycznych ruchów w Afganistanie, Angoli i Nikaragui. W swoich przemówieniach polityk często nawiązywał do popularnej sagi filmowej *Gwiezdne wojny* i nazywał Rosję Sowiecką **„imperium zła"**. Po objęciu urzędu prezydenta USA w 1981 r. zaczął podejmować działania w celu osłabienia ZSRS. Z jego inicjatywy CIA zaangażowała się w aktywność wywiadowczą i nawiązała współpracę z oficerami i dyplomatami państw bloku wschodniego niechętnymi komunizmowi. Pozwoliło to m.in. na skuteczne wychwytywanie sowieckich szpiegów przebywających w Stanach Zjednoczonych.

Reagan wykorzystał także fakt, że centralnie zarządzana gospodarka ZSRS była blisko upadku. Ograniczył możliwość sprzedaży wielu towarów i usług do bloku wschodniego, co drastycznie pogorszyło sytuację gospodarczą państw komunistycznych. Moskwie zabrakło też nowych technologii, które pozwoliłyby Sowietom dorównać potędze militarnej Amerykanów.

Ze względu na duże ryzyko zagrożenia atakiem ZSRS Reagan ogłosił 23 marca 1983 r. w telewizyjnym orędziu do narodu program strategicznej obrony przeciwrakietowej. Zakładał on rozmieszczenie systemu naziemnych wyrzutni umożliwiających zestrzelenie pocisków, które znajdowałyby się jeszcze w przestrzeni kosmicznej. Pewne elementy tego systemu planowano ulokować na orbicie. Realizacja całego projektu **gwiezdnych wojen** miała trwać 17 lat i kosztować 125 mld USD. Plan nie został jednak zrealizowany i w 1991 r., tuż po ostatecznym rozpadzie ZSRS, zakończył go prezydent George H.W. Bush. Projekt gwiezdnych wojen miał jednak duży wpływ na rozwój technologii, także tych związanych z obroną przeciwrakietową. Przyczynił się również do budowy Międzynarodowej Stacji Kosmicznej.

Międzynarodowa Stacja Kosmiczna została zbudowana na orbicie Ziemi przy współudziale wielu krajów. Było to możliwe dzięki rozwojowi technologii, jaki nastąpił po ogłoszeniu przez Amerykanów projektu gwiezdnych wojen.

▪ *fotografia, 2010 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE RONALDA REAGANA W BRYTYJSKIM PARLAMENCIE

W czerwcu 1982 r., podczas wizyty w Londynie, prezydent USA Ronald Reagan wygłosił przemówienie, w którym zobrazował kondycję polityczno-gospodarczą świata i skrytykował ustrój komunistyczny panujący w krajach bloku wschodniego.

Zbliżamy się do końca krwawego stulecia, którego zmorą był złowrogi polityczny wynalazek totalitaryzmu. Dziś już nie tak łatwo być optymistą, nie dlatego, że demokracja osłabła, ale za to jej wrogowie udoskonalili narzędzia ucisku. Lecz optymizm jest uzasadniony, dzień po dniu bowiem demokracja udowadnia, że nie jest delikatnym kwiatkiem. Reżimy posadowione przez totalitaryzm od Szczecina nad Bałtykiem po Warnę nad Morzem Czarnym miały już trzydzieści lat, żeby się uprawomocnić. Ale żaden – dosłownie żaden – nie odważył się przeprowadzić wolnych wyborów. Reżimy wsparte na bagnetach nigdy nie zapuszczą korzeni. [...]

Karol Marks – o ironio – miał rację. Jesteśmy świadkami wielkiego rewolucyjnego kryzysu – warunki ładu ekonomicznego stoją w bezpośredniej sprzeczności z wymogami ładu politycznego. Ale kryzys ten nie ma miejsca na wolnym, niemarksistowskim Zachodzie, lecz w ojczyźnie marksizmu-leninizmu. To właśnie ZSRR idzie pod prąd historii, odmawiając praw człowieka i ludzkiej godności swoim obywatelom. Znajduje się też w głębokich gospodarczych tarapatach. [...]

Skala tej klęski jest zdumiewająca. Kraj, gdzie jedna piąta ludności jest zatrudniona w rolnictwie, nie jest w stanie sam się wyżywić. Gdyby nie znikomy sektor prywatny ledwo tolerowany w rolnictwie, kraj znajdowałby się na skraju klęski głodowej. Owe prywatne działki zajmują jedynie 3 proc. gruntów ornych, ale dają niemal jedną czwartą produkcji rolnej, w tym jedną trzecią mięsa i warzyw. Rok po roku nadmiernie scentralizowany i niemal nie dający motywacji do pracy system sowiecki przeznacza swoje najlepsze siły i surowce na budowę środków zniszczenia. [...]

Cóż, domagamy się tylko, by tamte systemy zaczęły przestrzegać swoich własnych konstytucji, szanować swoje własne prawa i zobowiązania międzynarodowe, które podjęły. Chcemy zobaczyć tylko początek procesu, ruch w dobrą stronę, wcielenie w życie podstawowych reguł przyzwoitości, a nie jakąś natychmiastową transformację. [...]

Cel, jaki proponuję, da się łatwo opisać: umocnienie infrastruktury demokracji, systemu wolnej prasy, związków zawodowych, partii politycznych, uczelni – to wszystko pozwoli danemu narodowi wybrać drogę rozwoju własnej kultury, pozwoli pogodzić wewnętrzne różnice w sposób pokojowy. [...]

Nadszedł czas, aby nasz kraj – i mam na myśli zarówno sektor publiczny, jak i prywatny, zaangażował się we wspieranie demokratycznych przemian. Mówię teraz o planach niosących nadzieję w dłuższej perspektywie, nadzieję na marsz wolności i demokracji, który wyrzuci marksizm-leninizm na śmietnik historii, podobnie jak to czynił już z innymi tyraniami dławiącymi wolność i prawo ludzi do wyrażania własnych dążeń. Z tego właśnie powodu musimy dalej umacniać NATO, choć równocześnie prezentujemy inicjatywę opcji zerowej w negocjacjach na temat broni rakietowej średniego zasięgu oraz propozycję redukcji o jedną trzecią liczby głowic do rakiet strategicznych. Nasza siła wojskowa jest warunkiem koniecznym pokoju, ale powinno być jasne, że utrzymujemy ją w nadziei, iż nigdy nie zostanie użyta. Decydującym czynnikiem w walce, która obecnie obejmuje cały świat, nie będą bowiem bomby ani rakiety, ale sprawdzian dobrej woli i idei, duchowej determinacji, trwania przy wartościach, przy naszych przekonaniach, przy ideałach, które wyznajemy. [...]

Źródło: *Wielkie mowy historii. T. 4. Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 222–226.

? 1. Oceń, w jakiej kondycji gospodarczej znajdował się Związek Sowiecki w latach 80.

2. Odpowiedz, w jaki sposób prezydent USA chciał się zaangażować we wspieranie demokratycznych przemian w krajach bloku wschodniego.

KRYZYSY NAFTOWE

Lata 70. upłynęły pod znakiem dwóch kryzysów naftowych, które wstrząsnęły gospodarkami państw na całym świecie. Ze względu na zaawansowany proces globalizacji i silne powiązania handlowe problemy jednego kraju szybko rozprzestrzeniały się na pozostałe. Do pierwszego kryzysu naftowego, zwanego też kryzysem paliwowym lub szokiem naftowym, doszło w latach 1973–1974 (więcej na ten temat w ramce na s. 267).

W latach 1979–1982 nastąpił drugi kryzys naftowy. Był on skutkiem rewolucji irańskiej, która wybuchła w 1979 r., wojny iracko-irańskiej rozpoczętej rok później oraz zniszczenia największej na świecie rafinerii w Abadanie. Cena ropy wzrosła z 13,5 do 34 USD za baryłkę. Po raz kolejny doszło do załamania się światowej gospodarki. Zarówno Stany Zjednoczone, jak i państwa Europy Zachodniej podjęły szereg działań zmierzających do uniezależnienia się od dostaw ropy z krajów OPEC. Choć poszczególne państwa zaczęły wychodzić z recesji już w 1983 r., sytuacja na rynku paliwowym ustabilizowała się dopiero trzy lata później.

Kryzys paliwowy przyniósł duże korzyści państwom naftowym. Najbardziej wzbogaciły się Arabia Saudyjska, Irak, Kuwejt i Libia. Zyski przeznaczano na konsumpcję dóbr luksusowych, inwestycje budowlane i zbrojenia. Kraje tego regionu w dalszym ciągu charakteryzowały się jednak wysokim przyrostem naturalnym, silnym rozwarstwieniem społecznym i zacofanym rolnictwem.

EUROPA ZACHODNIA W LATACH 70. I 80.

Ze względu na dwa kryzysy naftowe, które wybuchły w latach 70., wiele państw europejskich zmagało się ze znacznymi trudnościami. Choć recesja gospodarcza we Francji miała stosunkowo małe rozmiary w porównaniu z innymi krajami Europy Zachodniej, państwo nie uniknęło problemów wewnętrznych. W 1981 r.

WOJNA O WYSPY FALKLANDY

Falklandy (Malwiny) położone na południowym Atlantyku od XVIII w. należały do Wielkiej Brytanii. Jednak pretensje do tych wysp zgłaszała także Argentyna. Junta wojskowa, rządząca w tym kraju od 1976 r., nie cieszyła się poparciem społecznym. Aby podreperować wizerunek, argentyńskie władze zdecydowały się przeprowadzić zwycięską operację militarną. 2 kwietnia 1982 r. wojska argentyńskie wylądowały na Falklandach i opanowały je po krótkim starciu. Argentyńczycy liczyli, że Wielka Brytania nie podejmie walki. Jednak rząd Margaret Thatcher [czyt.: taczer] zdecydował się na odbicie Falklandów. Brytyjczycy uzyskali poparcie USA. Pod koniec kwietnia brytyjskie wojska (marynarka, lotnictwo, piechota morska i siły specjalne SAS) rozpoczęły operację odbicia wysp. Walki trwały do 20 czerwca i zakończyły się pełnym sukcesem Brytyjczyków. Wojna wykazała wyższość armii zawodowej nad poborową i podniosła notowania Margaret Thatcher w kraju, dzięki czemu wygrała ona kolejne wybory. Konflikt doprowadził też do upadku junty wojskowej w Argentynie.

Samolot pionowego startu i lądowania Harrier po powrocie z misji bojowej na pokładzie okrętu brytyjskiego podczas wojny o Falklandy.

▪ *fotografia, Atlantyk, 1982 r.*

? Jakie były przyczyny wojny o Falklandy?

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARGARET THATCHER (1925–2013)

Była politykiem i premierem Wielkiej Brytanii w latach 1979–1990. Odebrała staranne wykształcenie na wydziale chemii Uniwersytetu Oksfordzkiego. W 1950 r. wstąpiła do Partii Konserwatywnej i rozpoczęła karierę polityczną. W 1979 r. objęła funkcję premiera i wprowadziła szereg reform, które wydobyły kraj z kryzysu gospodarczego. Wsławiła się zdecydowaną reakcją na inwazję wojsk argentyńskich na Falklandy w 1982 r. Nieustępliwość w dążeniu do celów politycznych oraz stanowczość w stosunku do strajkujących górników zapewniły jej przydomek Żelazna Dama. System rządów zwany thatcheryzmem [czyt.: taczeryzmem] prowadzony w latach 80. czerpał z konserwatyzmu, liberalizmu ekonomicznego oraz monetaryzmu. Podczas swojej działalności politycznej Thatcher ostro sprzeciwiała się polityce państw komunistycznych i wspierała opozycję w bloku wschodnim. W 1990 r. utraciła władzę w wyniku spisku wewnątrz Partii Konserwatywnej, choć oficjalnie utrzymywano, ze doprowadziło do tego nałożenie na Brytyjczyków nowego podatku gminnego.

rządy we Francji objęła lewica, a prezydentem został socjalista **François Mitterrand** [czyt.: fran**sła** mite**rą**]. Za jego prezydentury znacjonalizowano francuską gospodarkę. Państwo wypłacało przedsiębiorcom odszkodowania i sukcesywnie przejmowało liczne gałęzie przemysłu oraz banki. Pomimo tych działań społeczeństwo wciąż zmagało się ze skutkami drugiego kryzysu naftowego. W 1986 r. władzę w kraju objęła prawica, co zaowocowało reprywatyzacją banków i przedsiębiorstw znacjonalizowanych przez poprzednią ekipę. W połowie lat 70. kanclerzem RFN został Helmut Schmidt, wcześniej zasiadający w rządzie jako minister gospodarki i minister finansów. Schmidt skupiał się głównie na minimalizowaniu skutków kryzysów naftowych i bezkompromisowej walce z Frakcją Czerwonej Armii (RAF), skrajnie lewicową organizacją terrorystyczną (więcej na ten temat w ramce na s. 273). W latach 1982–1998 władzę w kraju sprawował **Helmut Kohl** [czyt.: kol], który został pierwszym kanclerzem zjednoczonych Niemiec. Za swoich rządów starał się poprawić stosunki z Francją i Izraelem oraz wspierał dalszą integrację europejską.

Z dużymi problemami gospodarczymi zmagała się natomiast Wielka Brytania. Na skutek kryzysów naftowych w całym kraju spadała produkcja przemysłowa i wzrastała inflacja, która w 1975 r. wyniosła aż 24%. Panowało tam również ogromne bezrobocie. Jednocześnie rządząca Partia Pracy prowadziła politykę prosocjalną i kontynuowała w Wielkiej Brytanii budowę państwa opiekuńczego. Stosowano **etatyzm** i nacjonalizowano niektóre przedsiębiorstwa. Pod koniec lat 70. Wielka Brytania rozwijała się znacznie wolniej niż większość krajów kapitalistycznych. W 1979 r. władzę w państwie przejęli konserwatyści. Na czele rządu stanęła **Margaret Thatcher**, która odeszła od dotychczasowej polityki prosocjalnej i podjęła szereg działań zmierzających do ograniczenia inflacji, wzmocnienia waluty i ustabilizowania gospodarki. W czasach Żelaznej Damy, jak nazywano ówczesną premier, rozwijano nowoczesne technologie, likwidowano nierentowne przedsiębiorstwa i zmniejszono rolę związków zawodowych. Zredukowano także wydatki socjalne, sprywatyzowano niektóre gałęzie przemysłu oraz podniesiono podatki. Ta polityka, która zbiegła się z problemami gospodarczymi i bezrobociem wywołanymi na skutek drugiego kryzysu naftowego, nie podobała się dużej części społeczeństwa. Zamknięcie w 1984 r. 21 nierentownych kopalni doprowadziło do masowych strajków górników w całym kraju. Choć działalność

WARTO WIEDZIEĆ

Konflikt w Irlandii Północnej

Od końca lat 60. XX w. w Irlandii Północnej trwał konflikt o podłożu etniczno-politycznym. W tej brytyjskiej prowincji rozwinął się silny ruch separatystyczny reprezentowany przez republikanów (głównie katolików), który dążył do przyłączenia Irlandii Północnej do niepodległej Republiki Irlandii. Tamtejsi unioniści (w większości protestanci) chcieli natomiast pozostać w granicach Zjednoczonego Królestwa. Obie strony sporu dysponowały uzbrojonymi bojówkami i podejmowały przeciwko sobie akcje zbrojne. **Irlandzka Armia Republikańska** (IRA) organizowała liczne zamachy bombowe w całej Wielkiej Brytanii. Choć w latach 80. ataki terrorystyczne nadal się zdarzały, Irlandia Północna coraz częściej szukała porozumienia z Londynem. W 1994 r. IRA ogłosiła zawieszenie broni, jednak nie przestrzegała własnych warunków rozejmu. 10 kwietnia 1998 r., za rządów premiera Tony'ego Blaira [czyt.: tonego blera], nastąpił przełom w relacjach. Na podstawie zawartego wówczas **porozumienia wielkopiątkowego** Irlandia Północna miała pozostać częścią Wielkiej Brytanii. Zezwolono jednak na powołanie regionalnego parlamentu i rządu w Belfaście, a katolicy mieszkający w prowincji mieli uzyskać rzeczywiste równouprawnienie. Brytyjskie władze dopuściły także możliwość zjednoczenia w przyszłości Irlandii Północnej z Irlandią, pod warunkiem, że zgodę na ten ruch wyrazi społeczeństwo.

Atak bombowy przeprowadzony przez IRA na sąd karny i biuro rekrutacji armii brytyjskiej położonych przy londyńskiej ulicy Whitehall [czyt.: łajthol]. W jego wyniku zginęła jedna osoba, a setki zostało rannych.

▪ *fotografia, Londyn, 8 III 1973 r.*

? Co leżało u podłoża konfliktu w Irlandii Północnej?

premier ostatecznie przyniosła oczekiwane rezultaty, wielu Brytyjczyków mocno odczuło pogorszenie sytuacji życiowej. W 1990 r. Thatcher uniemożliwiła lokalnym samorządom ustanawianie wysokości podatków od nieruchomości i zamiast nich wprowadziła jednolite podatki gminne, niekorzystne dla wielu mieszkańców. To spowodowało liczne protesty w kraju, a największa demonstracja w Londynie przerodziła się w zamieszki uliczne. Niepopularna decyzja sprawiła, że w 1990 r. Thatcher zrezygnowała z ponownego kandydowania na przewodniczącą Partii Konserwatywnej i urząd premiera.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, czym się charakteryzował amerykański ruch zwany nową prawicą.
2. Opisz politykę Ronalda Reagana wobec ZSRS.
3. Wymień skutki kryzysów naftowych, jakie nastąpiły w latach 70. i 80.
4. Oceń rządy Margaret Thatcher w kontekście nadanego jej przydomka Żelazna Dama.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Leszczyński, *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*, Warszawa 2013.
P. Schweizer, *Wojna Reagana*, tłum. P. Amsterdamski, Warszawa 2004.

3 JESIEŃ NARODÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakich okolicznościach wybudowano mur berliński?
2. Które kraje wchodziły w skład bloku wschodniego?

AKT KOŃCOWY KBWE

W pierwszej połowie lat 70. w Helsinkach trwały obrady **Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE)**, które zakończyły się podpisaniem 1 sierpnia 1975 r. **Aktu końcowego KBWE**. Po raz pierwszy od początku zimnej wojny krajom zza obu stron żelaznej kurtyny udało się ustalić wspólne zasady postępowania na arenie międzynarodowej. Ponadto, aby otrzymać pomoc gospodarczą w formie kredytów z Zachodu, państwa komunistyczne były zobowiązane do zaniechania wszelkich represji wobec swoich obywateli oraz opozycji, co zapewniło nieco większą swobodę działań ugrupowaniom opozycyjnym. W niektórych krajach bloku wschodniego (Polska, Czechosłowacja, Węgry) powstały **Komitety Helsińskie**, monitorujące sytuację polityczną i zwracające uwagę na ewentualne naruszenia praw człowieka. Przełom lat 70. i 80. był już okresem zorganizowanych dążeń do obalenia sytemu komunistycznego.

Podpisanie Aktu końcowego KBWE w Helsinkach przez kanclerza RFN Helmuta Schmidta [1], przywódcę NRD Ericha Honeckera [2] oraz prezydenta USA Geralda Forda [3].

▪ *fotografia, Helsinki, 1 VIII 1975 r.*

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

Wiosną 1989 r., gdy Węgrzy zlikwidowali zasieki na granicy z Austrią, mieszkańcy NRD zaczęli masowo uciekać do RFN przez Czechosłowację, Węgry i Austrię. Latem tego samego roku we wschodnich Niemczech, w centrach Lipska, Berlina i Drezna, wybuchły protesty uliczne. Coraz głośniejsze stawały się żądania przeprowadzenia reform i demokratyzacji kraju. Pod wpływem tych wydarzeń 18 października 1989 r. ze stanowiska sekretarza generalnego SED ustąpił **Erich Honecker** [czyt.: eriś honeker]. Jego następcą został Egon Krenz [czyt.: krenc]. **9 listopada 1989 r.** rzecznik prasowy SED Günter [czyt.: ginter] Schabowski na konferencji prasowej ogłosił zniesienie ograniczeń w podróżowaniu do RFN (nadinterpretował on wydany dokument zezwalający Niemcom na aplikowanie o wyjazd do dowolnego kraju). Pod wpływem jego słów tysiące berlińczyków ruszyło do przejść granicznych, otwartych przez zdezorientowanych strażników. Tłumy ludzi ruszyły zwiedzać Berlin Zachodni. Wydarzenie to przyspieszyło proces zjednoczenia kraju. 28 listopada kanclerz **Helmut Kohl** ogłosił w Bundestagu 10-punktowy plan zjednoczenia Niemiec, który w kolejnych miesiącach rządy obu krajów niemieckich stopniowo realizowały. W marcu 1990 r. odbyły się pierwsze w NRD wolne wybory parlamentarne, będące jednocześnie ostatnimi wyborami w tym kraju. Wygrała je partia CDU. W maju została podpisana unia walutowa i gospodarcza, a latem tego samego roku wymieniono walutę z marki wschodnioniemieckiej na markę zachodnioniemiecką. Ponadto rząd RFN objął systemem ubezpieczeń socjalnych Niemców z NRD.

W październiku 1990 r. w Moskwie odbyła się **konferencja „dwa plus cztery"**, na której byli obecni przedstawiciele dwóch państw niemieckich oraz USA, ZSRS, Wielkiej Brytanii i Francji. Podczas spotkania podpisano układ zatwierdzający proces zjednoczenia Niemiec. Reprezentanci sześciu państw podpisali również oświadczenie mówiące o tym, że granice zjednoczonych Niemiec są ostateczne i w przyszłości nie będą podważane. W konsekwencji tych umów 20 września parlamenty obu państw niemieckich ratyfikowały traktat zjednoczeniowy i **3 października 1990 r.** NRD i Berlin Zachodni zostały włączone do RFN. To wydarzenie było ostatecznym przypieczętowaniem zjednoczenia Niemiec. Kilka dni później rozpoczęto wycofywanie z kraju wojsk sowieckich, co zajęło cztery lata.

Entuzjazm towarzyszący medialnym uroczystościom nie trwał długo. Okazało się, że sytuacja gospodarcza zjednoczonych Niemiec była bardziej skomplikowana niż przewidywano. W porównaniu do zachodniej części kraju obszar byłego NRD pozostawał mocno zacofany gospodarczo. Jednym z pierwszych celów wspólnego rządu stało się wyrównanie poziomu życia w państwie i przebudowa systemu panującego na wschodzie z socjalistycznego na wolnorynkowy. Łączyło się to z obciążeniem finansowym. Na rynku międzynarodowym uruchomiono programy pomocowe dla wschodnich landów. Pieniądze na inicjatywy, takie jak Wspólne dzieło ożywienia wschodu czy Pakt solidarności, pochodziły z oszczędności oraz nowo wprowadzonych podatków, które obciążały Niemców

UPADEK MURU BERLIŃSKIEGO

Mur berliński, który przez 28 lat był symbolem zimnej wojny oraz podziału Europy i świata na dwa wrogie obozy, upadł w nocy z 9 na 10 listopada 1989 r. Przed północą otwarto wszystkie przejścia graniczne, a mieszkańcy NRD masowo ruszyli do Berlina Zachodniego. Szacuje się, że w tamten weekend granice przekroczyło ponad 2 mln osób. Berlińczycy z RFN entuzjastycznie witali swoich wschodnich sąsiadów. Na ulice miasta wyległy tłumy pragnące uczestniczyć w celebracjach. Okoliczne piwiarnie serwowały darmowe piwo, a po ulicach krążyły trąbiące kawalkady samochodów. Obcy ludzie padali sobie w objęcia. Już kilka godzin po otwarciu punktów kontrolnych Niemcy zaczęli wyburzać części muru za pomocą łomów i młotków – w ten sposób powstały dodatkowe, nieoficjalne przejścia graniczne. Niektórzy zabierali niewielkie fragmenty ściany na pamiątkę tych wydarzeń. Oficjalna rozbiórka muru berlińskiego rozpoczęła się 13 czerwca 1990 r. i trwała wiele tygodni. Do dziś pozostawiono w mieście kilka kawałków muru upamiętniających okres zimnej wojny.

Mieszkańcy Berlina wspinają się na mur dzielący miasto. Upadek muru stał się początkiem zjednoczenia Niemiec.

▪ *fotografia, Berlin, 10 XI 1989 r.*

? Co symbolizował upadek muru berlińskiego?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

12 września 1990 r. w Moskwie podpisano układ, którym ostatecznie zatwierdzono status zjednoczonych Niemiec.

Art. 1.
Zjednoczone Niemcy będą obejmować terytorium Republiki Federalnej Niemiec, Niemieckiej Republiki Demokratycznej i całego Berlina. Ich granice [...] *w dniu wejścia niniejszego układu będą* [...] *ostateczne* [...].
Zjednoczone Niemcy i Rzeczpospolita Polska potwierdzą istniejącą granicę w wiążącym układzie prawnomiędzynarodowym.
Zjednoczone Niemcy nie mają żadnych roszczeń terytorialnych wobec innych państw i nie będą takich roszczeń wysuwać także w przyszłości [...].
Art. 3.
Rządy Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej podkreślają swoją rezygnację z produkcji, posiadania i rozporządzania bronią atomową, biologiczną i chemiczną [...].
Art. 4.
Rządy Republiki Federalnej Niemiec, Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich uregulują w formie układu warunki i czas przebywania radzieckich sił zbrojnych na terytorium dzisiejszej Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Berlina, a także przebieg wycofania tych wojsk [...] *do końca 1994 roku* [...].
Art. 5.
3. Po zakończeniu wycofania się radzieckich wojsk z terytorium dzisiejszej Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Berlina mogą stacjonować w tej części Niemiec [...] *niemieckie oddziały wojskowe, które związane będą z militarnymi strukturami sojuszniczymi* [...], *jednak bez środków przenoszenia broni jądrowej* [...].
Art. 6.
Niniejszy układ nie narusza prawa zjednoczonych Niemiec do przynależności do sojuszów wraz ze wszystkimi wynikającymi z tego prawami i obowiązkami.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 355–359.

? 1. Wymień postanowienia układu dotyczące obronności zjednoczonych Niemiec.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przyszłości Europy miały zapisy dotyczące granic.

z zachodniej części kraju. W czerwcu 1991 r. parlament zdecydował o przeniesieniu stolicy z Bonn do Berlina.

AKSAMITNA REWOLUCJA

Po interwencji wojsk układu warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r. Alexander Dubček pozostał jeszcze przez jakiś czas przy władzy. Jednak ostatecznie w kwietniu 1969 r. zastąpił go Gustáv Husák. Rozpoczął on czystki w partii, zaostrzył cenzurę i rozwiązał część istniejących organizacji, czym zaprzepaścił zdobycze Praskiej Wiosny. Tysiące ludzi zostało wyrzuconych z pracy lub zmuszonych do emigracji. Nowe władze siłą stłumiły też protesty, które wybuchły w Czechosłowacji w pierwszą rocznicę wydarzeń z 1968 r. Wszystkie te działania sprawiły, że społeczeństwo wycofało się z działań politycznych i ograniczyło zainteresowania do sfery prywatnej. Polityczny letarg trwał aż do 1989 r. Mimo apatii społecznej w Czechosłowacji pod koniec lat 70. zaczęły powstawać organizacje opozycyjne wobec partii komunistycznej. W 1977 r. powołano do życia **Kartę 77**, na której czele stanął znany pisarz i działacz antykomunistyczny **Václav Havel** [czyt.: waclaw hawel]. Członkowie ugrupowania walczyli o przestrzeganie praw człowieka i respektowanie wolności słowa, wolności religijnej oraz prawa do prywatności. Pokojowe demonstracje przeciwko władzom, organizowane przez powołane w tym celu **Forum Obywatelskie**, nasiliły się jesienią 1989 r. Ekipa Gustáva Husáka rządząca od czasów Praskiej Wiosny próbowała

POSTAĆ HISTORYCZNA

VÁCLAV HAVEL (1936–2011)

Czeski pisarz, dramaturg i poeta oraz polityk i działacz opozycyjny. Po ukończeniu szkoły tworzył teksty literackie, które publikował w czechosłowackich czasopismach. Po odbyciu służby wojskowej pod koniec lat 50. rozpoczął pracę w teatrze ABC, gdzie napisał swój pierwszy dramat. Jego twórczość obejmowała sztuki teatralne, eseje, listy i wiersze. Brał czynny udział w wydarzeniach Praskiej Wiosny. W latach 70. i 80. odgrywał rolę przywódcy opozycji antykomunistycznej w Czechosłowacji, a w 1989 r. został założycielem Forum Obywatelskiego i jednym z liderów aksamitnej rewolucji. Był sygnatariuszem oraz rzecznikiem Karty 77. W latach 1989–1992 sprawował funkcję prezydenta Czechosłowacji, a od 1993 do 2003 r. – prezydenta Czech. Przez cały okres działalności politycznej aktywnie dążył do przeprowadzenia reform gospodarczych i pełnej demokratyzacji kraju. Wprowadził Czechy do NATO i przygotował je do wstąpienia do Unii Europejskiej. Nie przywiązywał wagi do zdobywania wpływów i umacniania władzy, lecz zawsze kierował się wartościami humanistycznymi i zasadami moralnymi. Był wielkim intelektualistą oraz mężem stanu.

stłumić protesty przy użyciu siły. Po 10 dniach pokojowych manifestacji i strajków, zwanych **aksamitną rewolucją**, Husák został zmuszony do rezygnacji z urzędu. Partia komunistyczna odsunęła od władzy skompromitowanych przywódców i podjęła decyzję o demokratyzacji państwa. Wystąpienia, przeprowadzone bez rozlewu krwi, zakończyły się sukcesem. Jednym z liderów aksamitnej rewolucji został Alexander Dubček, bohater Praskiej Wiosny. Nie odnajdywał się on jednak w nowych realiach i myślał raczej o korekcie ustroju komunistycznego niż o jego całkowitej likwidacji. Havel z kolei był postrzegany jako polityk wielkiego formatu i prawdziwy przywódca opozycji. W grudniu 1989 r. Zgromadzenie Federalne wybrało go na prezydenta kraju. Pierwsza decyzja Havla dotyczyła ogłoszenia amnestii i uwolnienia 16 tys. więźniów politycznych. **8 czerwca 1990 r.** odbyły się pełnoprawne wybory, po których władzę w państwie przejęła opozycja.

Nie rozwiązało to jednak wszystkich problemów Czechosłowacji. Na forum publicznym coraz częściej mówiono o dwóch niepodległych narodach i toczono dyskusje na temat luźniejszego, federacyjnego związku Czech i Słowacji. W efekcie tych rozmów już w kwietniu 1990 r. przyjęto nową nazwę państwa: Czeska i Słowacka Republika Federacyjna. Nie zatrzymało to jednak tendencji separatystycznych. Sytuacja zaostrzyła się po wyborach parlamentarnych w 1992 r. Na Słowacji zwyciężyła populistyczna Partia Ludowa, na której czele stanął Vladimír Mečiar [czyt.: władi**mir** mecz**jar**]. Miała ona nacjonalistyczny charakter i dążyła do całkowitej odrębności państwa. Podobnie wyglądała sytuacja w Czechach, gdzie wybory wygrała Obywatelska Partia Demokratyczna kierowana przez Václava Klausa, opowiadająca się za utworzeniem niepodległej Republiki Czeskiej. 17 lipca 1992 r. Słowacka Rada Narodowa

Václav Havel przemawiający podczas aksamitnej rewolucji.

▪ *fotografia, Praga, 17 XI 1989 r.*

JESIEŃ NARODÓW

W 1989 r. w wielu europejskich krajach komunistycznych odbyły się masowe demonstracje, które miały na celu obalenie lokalnych reżimów. Rewolucjom sprzyjały takie czynniki, jak problemy gospodarcze, działalność ugrupowań opozycyjnych, osłabienie ZSRS oraz postawa Michaiła Gorbaczowa, który przyzwalał na te historyczne przemiany i dystansował się od wewnętrznych spraw krajów bloku wschodniego. Skutkiem Jesieni Narodów było wyzwolenie się krajów Europy Środkowo-Wschodniej spod władzy komunistów.

Plakat wyborczy „Solidarności” został zaprojektowany przez studenta III roku ASP Tomasza Sarneckiego. Na plakacie widać postać z westernu *W samo południe*, graną przez amerykańskiego gwiazdora filmowego Gary'ego Coopera [czyt.: garego kupera]. Bohater trzyma w ręku kartę do głosowania i na ubraniu nosi plakietkę z napisem „Solidarność”. Sarnecki przez długi czas zabiegał o zaakceptowanie tego projektu, który przez wielu opozycjonistów był uważany za „zbyt konfrontacyjny”.

ROK 1989

Polska

6 II–4 VI 1989

Okrągły Stół i wybory czerwcowe

Podczas obrad Okrągłego Stołu przedstawiciele władzy spotkali się z opozycją, aby ustalić wspólny plan demokratyzacji kraju. Wyrazili też zgodę na przeprowadzenie 4 czerwca częściowo wolnych wyborów parlamentarnych, które zakończyły się zwycięstwem opozycji solidarnościowej.

Węgry

13 VI 1989

Rozpoczęcie obrad Trójkątnego Stołu

W czasie obrad Trójkątnego Stołu przedstawiciele władz i opozycji ustalili główne kierunki reform polityczno-gospodarczych. Jesienią komuniści zezwolili na funkcjonowanie systemu wielopartyjnego, a w marcu 1990 r. odbyły się pierwsze wolne wybory parlamentarne.

NRD

9 XI 1989

Upadek muru berlińskiego

Mieszkańcy NRD masowo uciekali na zachód przez Polskę (w której była ambasada RFN), Węgry i Austrię. Po oficjalnym zniesieniu granicy pomiędzy państwami niemieckimi tłum berlińczyków zaczął spontanicznie niszczyć oddzielający je mur.

Upadek muru berlińskiego nastąpił w nocy z 9 na 10 listopada 1989 r. Wydarzenie to sprawiło, że tłumy berlińczyków wyszły na ulice nie tylko po to, żeby swobodnie przekroczyć granicę pomiędzy NRD i RFN, lecz także celebrować początek nowej epoki w dziejach Niemiec.

Siły rządowe, wysłane przez Nicolae Ceaușescu do stłumienia powstania, które wybuchło w stolicy Rumunii Bukareszcie 22 grudnia 1989 r. Duża część żołnierzy odmówiła jednak wykonania rozkazów i stanęła po stronie protestującej ludności cywilnej.

Bułgaria

10 XI 1989

Przewrót w Bułgarskiej Partii Komunistycznej

Na fali masowych demonstracji lider partii komunistycznej Todor Żiwkow został odsunięty od władzy, a rządzący zaczęli szukać porozumienia z opozycjonistami. Przeprowadzone w październiku 1990 r. wybory parlamentarne wygrała opozycja demokratyczna.

Czechosłowacja

17 XI 1989

Początek aksamitnej rewolucji

Pokojowe strajki i manifestacje doprowadziły do dużych zmian politycznych, które zakończyły się obaleniem rządu komunistów i wyborem Václava Havla na prezydenta.

Rumunia

22 XII 1989

Demonstracje w Rumunii

Rumunia była jedynym krajem, w którym nie udało się uniknąć rozlewu krwi. Podczas demonstracji w Bukareszcie doszło do walk ze służbami bezpieczeństwa i śmierci ok. tysiąca osób. Ostatecznie dyktator Nicolae Ceaușescu wraz żoną zostali aresztowani i rozstrzelani.

JESIEŃ NARODÓW W EUROPIE

1. Opisz zmiany na mapie politycznej Europy, do których doszło na przełomie lat 80. i 90.
2. Wymień państwa powstałe po 1989 r.

przegłosowała przyjęcie własnej flagi i konstytucji oraz zmieniła nazwę państwa na Republikę Słowacji. W listopadzie tego samego roku Zgromadzenie Federacyjne przyjęło ustawę, na mocy której **1 stycznia 1993 r.** nastąpił ostateczny podział Czechosłowacji na dwa odrębne państwa: **Republikę Czeską** i **Republikę Słowacką**. Każde z nich przyjęło własną walutę. Stosunki pomiędzy dwoma krajami układały się bardzo dobrze.

UPADEK KOMUNIZMU W EUROPIE WSCHODNIEJ

W przeciwieństwie do aksamitnej rewolucji obalenie komunizmu w Rumunii wiązało się z ofiarami śmiertelnymi. W grudniu 1989 r. wybuchły protesty w Timisoarze. Miejscowa ludność wystąpiła w obronie węgierskiego pastora László Tőkésa [czyt.: tokesza], który publicznie krytykował władze komunistyczne. Podczas demonstracji doszło do licznych aktów przemocy. Wielu uczestników manifestacji zostało rannych lub zabitych w trakcie starć z tajną policją, stojącą po stronie rządu. Pomimo tych trudności zdeterminowana ludność nie poddawała się i organizowała kolejne protesty. Wkrótce zamieszki ogarnęły cały kraj. 22 grudnia lider partii komunistycznej rządzącej państwem **Nicolae Ceaușescu** zorganizował w Bukareszcie wiec poparcia dla siebie. Zgromadzony tłum zwrócił się jednak przeciwko przywódcy, a na stronę ludności cywilnej przeszły nawet oddziały wojskowe stacjonujące w stolicy. W mieście wybuchło powstanie. Manifestujący zdobyli pałac prezydencki, schwytali Ceaușescu i jego żonę, a następnie postawili ich przed doraźnym trybunałem, osądzili i rozstrzelali. Władzę przejął Demokratyczny Front Ocalenia Narodowego, będący kontynuacją rządów partii komunistycznej. Opozycji udało się dojść do władzy w Rumunii dopiero w 1996 r.

W tym czasie rządy w Bułgarii sprawowała ekipa **Todora Żiwkowa**. Demonstracje antykomunistyczne odbywające się w całym kraju próbowano powstrzymać za pomocą wojska.

Opozycja zdobywała jednak coraz większe poparcie społeczeństwa. W rezultacie w listopadzie 1989 r. Żiwkow został odsunięty od władzy, a komuniści musieli szukać porozumienia z opozycjonistami. Choć wybory przeprowadzone w czerwcu 1990 r. wygrała zreorganizowana partia komunistyczna (działająca pod nową nazwą), urząd prezydenta objął kandydat opozycji. Kolejne wybory parlamentarne w 1991 r. przyniosły pełne zwycięstwo opozycji.

Na Węgrzech w latach 80. wzmocniły się ruchy opozycyjne, w tym także te zrzeszające młodzież oraz intelektualistów. W 1988 r., pod naciskiem opinii publicznej, ze stanowiska sekretarza generalnego partii komunistycznej zrezygnował János Kádár. Jesienią 1989 r. partia została przekształcona w ugrupowanie socjalistyczne, a 23 października tego samego roku Węgry przyjęły nazwę Republiki Węgierskiej i wprowadziły system wielopartyjny.

Najbiedniejszym i najbardziej zacofanym państwem bloku wschodniego była Albania. Różniła się od innych krajów pod względem zabudowy, komunikacji, administracji i swobód obywatelskich przyznanych obywatelom. Pomimo to upadek systemu komunistycznego przebiegał tutaj podobnie jak w krajach komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. W marcu 1992 r. wybory parlamentarne wygrała Partia Demokratyczna, a w kwietniu jej lider Sali Berisha [czyt.: berisza] został prezydentem. Rozpoczęto żmudny proces reformowania państwa. Wprowadzanie zmian było niełatwe ze względu na duży opór części społeczeństwa i trudności gospodarcze. Mieszkańcy

Rozradowany tłum Węgrów zebrał się 23 października 1989 r. przed budynkiem parlamentu, aby świętować obalenie rządu komunistycznego i proklamowanie Republiki Węgierskiej.

▪ *fotografia, Budapeszt, X 1989 r.*

Albanii masowo emigrowali z kraju w poszukiwaniu lepszego życia. Rząd nie radził sobie także z korupcją, przestępczością i powstającymi piramidami finansowymi.

Wydarzenia, które rozegrały się w 1989 r. w Europie Środkowo-Wschodniej, zostały nazwane **Jesienią Narodów** w nawiązaniu do Wiosny Ludów z 1848 r. Pod presją masowych demonstracji partie komunistyczne w kolejnych krajach rezygnowały z rządów. Czynnikiem przyspieszającym demokratyzację w tej części Europy były wydarzenia w Polsce, m.in. obrady Okrągłego Stołu, wybory czerwcowe oraz powołanie rządu Tadeusza Mazowieckiego (więcej zob. s. 465–470). Jesień Narodów doprowadziła do upadku systemu jałtańsko-poczdamskiego, funkcjonującego w Europie od zakończenia II wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Wymień polityczne i gospodarcze skutki zjednoczenia Niemiec.
2. Opisz przebieg aksamitnej rewolucji.
3. Omów wydarzenia Jesieni Narodów w poszczególnych krajach bloku wschodniego.
4. Podaj przyczyny upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Jędrzejko, *Konflikty międzynarodowe i wewnętrzne w krajach europejskich po II wojnie światowej (1945–2007)*, Warszawa 2007.

M. Orzechowski, *Zdarzyło się w Berlinie. Polak patrzy na mur*, Warszawa 2013.

4 ROZPAD ZSRS

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak ukształtowała się sytuacja polityczna i gospodarcza ZSRS w latach 80.?
2. Jakie republiki sowieckie wchodziły w skład ZSRS?

UPADEK ZSRS

Reformy i zmiany polityczne wprowadzone przez Michaiła Gorbaczowa wywołały ożywienie tendencji niepodległościowych w niektórych republikach sowieckich. Było to szczególnie widoczne w krajach nadbałtyckich oraz na Zakaukaziu. **11 marca 1990 r.** jako pierwsza niepodległość ogłosiła Litwa. W reakcji na to wydarzenie Gorbaczow skierował na terytorium Litwy wojsko sowieckie. Sytuacja pozostawała nierozwiązana aż do sierpnia 1991 r., kiedy to prezydent postanowił przekształcić ZSRS w związek luźno powiązanych ze sobą federacji. Grupa funkcjonariuszy partyjnych i państwowych, którzy nie zgadzali się z polityką Gorbaczowa, zorganizowała na Kremlu zbrojny zamach stanu. Na czele spisku stanął zastępca sekretarza generalnego ZSRS **Giennadij Janajew**. **Pucz Janajewa** nie powiódł się dzięki zdecydowanej postawie prezydenta Republiki Rosyjskiej **Borysa Jelcyna**. Jelcyn szybko podporządkował sobie wszystkie organy władzy wykonawczej. Po jego stronie opowiedziała się też znaczna część wojska oraz mieszkańcy Moskwy, którzy przystąpili do obrony budynku parlamentu rosyjskiego.

ŁAŃCUCH BAŁTYCKI

Republiki nadbałtyckie również demonstrowały chęć odłączenia się od ZSRS. 23 sierpnia 1989 r., w 50. rocznicę podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow, odbył się masowy protest trzech krajów nadbałtyckich: Litwy, Łotwy i Estonii. Aby zamanifestować swoje niezadowolenie, obywatele utworzyli ok. 600-kilometrowy łańcuch, przebiegający przez wszystkie trzy kraje. Szacuje się, że w wydarzeniu wzięło udział ok. 2 mln osób, czyli co czwarty mieszkaniec tego regionu. W celu zapewnienia ciągłości łańcucha władze poszczególnych miast i gmin organizowały transport autobusowy do różnych części krajów. W koordynacji akcji pomagały stacje radiowe. Uczestnicy demonstracji trzymali flagi państwowe i śpiewali pieśni narodowe. O godzinie 19 obywatele tworzący łańcuch wznieśli na 15 minut połączone ręce. Ten pokojowy protest skłonił Gorbaczowa do podpisania deklaracji potępiającej pakt Ribbentrop–Mołotow.

Łańcuch bałtycki stworzony przez mieszkańców Litwy, Łotwy i Estonii w ramach demonstracji przeciwko uzależnieniu od ZSRS. Inicjatywa, w której uczestniczyło blisko 2 mln osób, ustawionych w rzędzie o długości ponad 600 km, stała się początkiem drogi tych państw do odzyskania niepodległości.

▪ *fotografia, Estonia, 23 VIII 1989 r.*

? Jak przebiegał pokojowy protest państw nadbałtyckich?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PUCZ JANAJEWA

19 sierpnia 1991 r. Komitet Stanu Wyjątkowego, zrzeszający uczestników puczu Janajewa, wydał odezwę, w której przedstawił swoją ocenę sytuacji polityczno-gospodarczej Związku Sowieckiego. Puczyści zaproponowali też zmiany w celu rozwiązania problemów mieszkańców ZSRS.

Zwracamy się do Was w tej ciężkiej i krytycznej dla losu Ojczyzny i naszych narodów godzinie! Nad naszą wielką Ojczyzną zawisło śmiertelne niebezpieczeństwo!

Rozpoczęta z inicjatywy M.S. Gorbaczowa polityka reform – która miała zmierzać do zabezpieczenia dynamicznego rozwoju kraju i demokratyzacji życia społecznego – z wielu powodów znalazła się w ślepej uliczce [...]. *Rozpoczęło się złośliwe wyszydzanie wszystkich instytucji państwa. Doszło do tego, że nikt nie jest w stanie rządzić naszym krajem* [...]. *Kryzys władzy katastrofalnie odbił się na gospodarce. Chaotyczne i żywiołowe przechodzenie do gospodarki rynkowej doprowadziło do wybuchu egoizmów* [...]. *Wojna ustaw i popieranie odśrodkowych tendencji spowodowały zniszczenie jednolitego mechanizmu gospodarki narodowej, budowanego przez dziesięciolecia* [...].

Pogłębiająca się destabilizacja polityczna i ekonomiczna sytuacji Związku Radzieckiego podważa naszą pozycję na świecie [...].

Zamierzamy bez zwłoki odbudować praworządność, położyć kres przelewowi krwi, wypowiedzieć bezwzględną wojnę światu przestępczemu, wyrwać z korzeniami to wszystko, co hańbi i kompromituje nasze społeczeństwo, co poniża obywateli radzieckich [...]. *Naszą najważniejszą troską będzie rozwiązanie problemu wyżywienia i mieszkań* [...].

Czołgi na ulicach Moskwy podczas puczu Janajewa, będącego ostatnią próbą ratowania przez komunistów upadającego ZSRS.

▪ *fotografia, Moskwa, VIII 1991 r.*

Twardo oświadczamy, że nigdy nikomu nie pozwolimy godzić w naszą suwerenność, niezależność i terytorialną całość. Wszelkie próby rozmawiania z naszym krajem językiem dyktatu, bez względu na to, z czyjej strony one wyjdą, zostaną zdecydowanie udaremnione [...].

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 289–290.

? 1. Odpowiedz, jak autorzy orędzia oceniają reformy wprowadzone przez Gorbaczowa.
2. Wymień problemy, które zamierzali rozwiązać uczestnicy puczu po przejęciu władzy.

Prezydentowi udało się stłumić zamach stanu. Jednocześnie KPZS uległa samorozwiązaniu. Po tych wydarzeniach kolejne republiki sowieckie zaczęły ogłaszać niepodległość. **8 grudnia 1991 r.** w Puszczy Białowieskiej doszło do spotkania Borysa Jelcyna z przewodniczącym Rady Najwyższej SRS Białoruskiej **Stanislausem Szuszkiewiczem** oraz przewodniczącym Rady Najwyższej Ukraińskiej SRS **Leonidem Krawczukiem**. Podjęli oni decyzję o utworzeniu **Wspólnoty Niepodległych Państw** (WNP). 21 grudnia 1991 r. do zrzeszenia przystąpiły też: Armenia, Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgizja, Mołdawia, Tadżykistan, Turkmenia i Uzbekistan. **26 grudnia 1991 r.**, podczas przemówienia telewizyjnego, Michaił Gorbaczow ogłosił rozwiązanie ZSRS, a następnie ustąpił ze stanowiska.

REPUBLIKI NADBAŁTYCKIE

Republiki nadbałtyckie na początku lat 90. ogłosiły niepodległość i wybrały własne władze. Na Litwie rządy objęła partia opozycyjna Sajudis, a w Estonii i na Łotwie do głosu doszły partie narodowe i konserwatywne. Choć w kolejnych latach w regionie zaczęły narastać tendencje nacjonalistyczne, we wszystkich trzech państwach udało się zbudować system demokratyczny. Po rozpadzie ZSRS Litwa, Łotwa i Estonia przestawiły się na gospodarkę rynkową. W 2004 r. razem wstąpiły do Unii Europejskiej i NATO.

? Kiedy republiki nadbałtyckie stały się pełnoprawnymi członkami Paktu Północnoatlantyckiego?

Rocznica śmierci Litwinów zabitych przez Armię Czerwoną w styczniu 1990 r., gdy próbowali nie dopuścić do zajęcia przez Sowietów wieży telewizyjnej w Wilnie.

▪ *fotografia, Wilno, 16 I 1991 r.*

ROSJA PO UPADKU ZSRS

Po upadku ZSRS Federacja Rosyjska musiała się podźwignąć z wielkiego kryzysu gospodarczego. Na początku lat 90. Borys Jelcyn podjął próby reform, mające poprawić trudną sytuację w państwie. W 1992 r. uwolniono ceny na produkty i usługi, co spowodowało hiperinflację, wynoszącą w skali rocznej 2600%. Rząd premiera Czernomyrdina nie potrafił się uporać z recesją. Coraz częściej dochodziło do strajków i protestów. Z uwagi na duży sprzeciw społeczny reformy wkrótce zostały zaniechane, a osiągnięcie stabilizacji ekonomicznej było możliwe tylko dzięki pomocy finansowej z zagranicy. Pod koniec lat 90. popularność prezydenta Jelcyna mocno spadła. Za jego rządów społeczeństwo rosyjskie bardzo mocno spolaryzowało się pod względem majątkowym. Oligarchowie (bogaci przedsiębiorcy, którzy często zdobyli pieniądze w niejasny sposób, podczas wprowadzania zmian ustrojowych w państwie) zgromadzili olbrzymie majątki i mieli wielkie wpływy w rządzie czy biznesie, podczas gdy mieszkańcy prowincji nadal żyli w biedzie.

W 2000 r. prezydentem Federacji Rosyjskiej został 47-letni zastępca mera Petersburga **Władimir Putin**, który w latach 1998–1999 pełnił funkcję szefa Federalnej Służby Bezpieczeństwa (FSB, dawnego KGB). Mimo rozpadu ZSRS Putin wciąż nawiązywał do mocarstwowej historii Rosji, jej potęgi i znaczenia, jakie miała w Europie za czasów dynastii Romanowów. W 1997 r. Rosja dołączyła do grupy G7, zrzeszającej państwa najbardziej wpływowe pod względem gospodarczym (w 2014 r., po aneksji Krymu, jej członkostwo zostało zawieszone). Putin wygrał kolejne wybory prezydenckie w 2004 r. Swoje wyraźne zwycięstwo (otrzymał 71% głosów) zawdzięczał poparciu rosyjskich oligarchów oraz państwowych mediów. Chociaż za jego rządów nastąpiło wyraźne osłabienie działaczy komunistycznych i nacjonalistów, demokracja w Rosji nadal miała charakter pozorny. W 2008 r., po ośmiu latach rządów Putina, władzę objął jego bliski współpracownik **Dmitrij Miedwiediew**.

Od początku lat 90. Rosja zaczęła ujawniać dążenia imperialistyczne i chęć dominacji na terenie dawnego Związku Sowieckiego. Wspólnota Niepodległych Państw utworzona w 1991 r., która oficjalnie promowała współpracę polityczną i gospodarczą, a także troskę o bezpieczeństwo międzynarodowe, była instrumentem służącym Rosji do wywierania wpływu na byłe republiki sowieckie. Przez kilka lat Rosja podejmowała próby integracji

WARTO WIEDZIEĆ

Unia Euroazjatycka

W 2011 r. Putin, aby poszerzyć swoje wpływy w państwach byłego bloku wschodniego, zaproponował utworzenie Unii Euroazjatyckiej (wzorowanej na Unii Europejskiej). Miała ona pogłębić integrację polityczną i gospodarczą Rosji z Białorusią, Kazachstanem, Tadżykistanem i Kirgistanem. Jednak dwa lata później przywódcy Białorusi i Kazachstanu wycofali się z tych planów. Wówczas Putin przedstawił koncepcję Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Została ona powołana 29 maja 2014 r. (formalnie rozpoczęła działalność 1 stycznia 2015 r.), a w jej skład weszły: Rosja, Armenia, Białoruś, Kazachstan i Kirgistan. Państwami obserwatorami zostały Mołdawia, Kuba i Uzbekistan, a status kandydata przyznano Mongolii, Syrii, Tadżykistanowi i Uzbekistanowi. W organizacji obowiązuje nie tylko unia celna, lecz także swobodny przepływ kapitału, towarów, usług oraz siły roboczej. Moskwa próbowała przekonać do tej inicjatywy także Ukrainę, co wydawało się prawdopodobne po tym, gdy prezydent Janukowycz odmówił podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Jednak rewolucja w Kijowie obaliła jego rządy, a nowe władze zdecydowanie opowiedziały się za integracją europejską.

Najwyższy szczyt Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej w Moskwie, w którym uczestniczyli ówcześni prezydenci: Armenii – Serż Sarkisjan 1, Białorusi – Alaksandr Łukaszenka 2, Kazachstanu – Nursułtan Nazarbajew 3, Rosji – Władimir Putin 4, oraz Kirgizji – Ałmazbek Atambajew.

▪ *fotografia, Moskwa, 2014 r.*

? W jakim celu Rosja powołała Euroazjatycką Unię Gospodarczą?

z Białorusią. W 1994 r. rządy w tym kraju przejął **Alaksandr Łukaszenka**, a trzy lata później oba państwa powołały do życia Związek Białorusi i Rosji (ZBiR). W 2000 r. na podstawie wcześniejszego porozumienia utworzono Państwo Związkowe Rosji i Białorusi, które miało w przyszłości doprowadzić do pełnej integracji gospodarczej i walutowej obu krajów. To jednak nie wyczerpało zainteresowań Rosji, w której polu uwagi znalazły się także inne państwa.

WOJNY CZECZEŃSKIE

W latach 90. mieszkańcy wielu regionów położonych na wschodzie Europy podjęli walkę o uwolnienie się spod wpływów Rosji. W listopadzie 1991 r. niepodległość ogłosiła **Czeczenia**, wchodząca w skład rozpadającego się ZSRS. Nie została ona jednak uznana na arenie międzynarodowej. W 1994 r. wybuchła **I wojna czeczeńska** i do kraju wkroczyły wojska rosyjskie. Podczas konfliktu dochodziło do licznych aktów terroryzmu. 14 czerwca 1995 r. grupa separatystów czeczeńskich pod dowództwem Szamila Basajewa zaatakowała Budionnowsk położony na południu Rosji. Terroryści wymienili ogień z milicją, opanowali gmach MSW i ratusz oraz przeprowadzili

Dżochar Dudajew 1 był jedynym Czeczenem w armii ZSRS, który uzyskał stopień generała. W 1991 r. przejął władzę w Czeczenii, a 1 listopada tego roku ogłosił jej niepodległość. Zginął w 1995 r. w ataku rakietowym wojsk rosyjskich.

▪ *fotografia, Grozny, 1994 r.*

KONFLIKTY W BYŁYM ZSRS

Po upadku Związku Sowieckiego jego tereny stały się zarzewiem nowych konfliktów o podłożu etnicznym, religijnym lub politycznym. Ze szczególną mocą wybuchły one na Kaukazie. Silne dążenia niepodległościowe przeplatały się tam z napięciami na tle etnicznym, zaostrzonymi dodatkowo przez masowe przesiedlenia ludności w czasach ZSRS. Sytuację komplikowały też różnice wyznaniowe między muzułmanami i chrześcijanami. Z czasem powodem kolejnych konfliktów stały się dążenia Rosji do odzyskania wpływów na terenie dawnego imperium.

1 Naddniestrze

Wojna między Mołdawią a rosyjskojęzyczną ludnością zamieszkującą lewy brzeg Dniestru wybuchła w 1991 r. Obrońcy Naddniestrza odparli wojska mołdawskie dzięki pomocy wojsk rosyjskich. Region ten funkcjonuje jak niezależne państwo nieuznawane przez nikogo na świecie.

2 Ukraina

Wystąpienia na Majdanie i obalenie prorosyjskich władz w Kijowie spowodowało aneksję Krymu przez Rosję oraz wspierane przez nią wystąpienia ludności wschodnich rejonów Ukrainy. W kwietniu 2014 r. wybuchł tam konflikt zbrojny pomiędzy prorosyjskimi separatystami a legalnymi władzami Ukrainy. W jego wyniku doszło do odłączenia części obwodów ługańskiego i donieckiego spod kontroli rządu.

Żołnierz ukraiński w ruinach nowego terminalu lotniska w Doniecku, które stało się miejscem jednej z najbardziej zaciętych bitew wojny w Donbasie.

3 Gruzja

Po ogłoszeniu niepodległości przez Gruzję kraj ten musiał zmierzyć się z konfliktem z dwoma regionami – Abchazją i Osetią Południową, które nie uznały zwierzchności Tbilisi. Osetyńcy i Abchazowie przy pomocy wojsk rosyjskich odparli ataki Gruzinów. Oba regiony pozostają niepodległe, ale nieuznawane na świecie i całkowicie zależne od Moskwy.

Terroryzm w Rosji

Zamachy terrorystyczne w Rosji były jednym z elementów czeczeńskiej walki o niepodległość. Pierwszy duży atak przeprowadzono w 1995 r., gdy grupa bojowników pod dowództwem Szamila Basajewa zajęła szpital miejski w Budionnowsku. Akcja uświadomiła terrorystom skuteczność takiej formy walki. Do największych zamachów w XXI w. należały atak w moskiewskim teatrze na Dubrowce w 2002 r. oraz napad na szkołę w Biesłanie 1 września 2004 r.

6 Tadżykistan

W 1992 r. w Tadżykistanie wybuchł konflikt pomiędzy prorosyjskim rządem a opozycją, wspieraną przez islamskich fundamentalistów. Ostatecznie w 1997 r. podpisano porozumienie pokojowe, na mocy którego opozycja uzyskała ponad 30% stanowisk rządowych.

5 Górski Karabach

Zamieszki etniczne w tej zamieszkałej przez Ormian enklawie, formalnie należącej do Azerbejdżanu, wybuchły już w 1988 r. W 1992 r. mieszkańcy Karabachu ogłosili niepodległość. Doprowadziło to do wojny z Azerami zakończonej rozejmem. Górski Karabach został suwerennym państwem, nieuznawanym jednak na arenie międzynarodowej.

4 Czeczenia

Ogłoszenie w 1991 r. niepodległości przez Czeczenię spotkało się ze sprzeciwem Rosji. Podjęła ona interwencję zbrojną (1994–1996), która zakończyła się jej porażką. Dopiero II wojna czeczeńska z lat 1999–2009 pozwoliła Rosji opanować zbuntowaną republikę. W czasie walk Rosjanie dopuścili się licznych zbrodni, a ustanowione nowe władze stały się zupełnie zależne od Moskwy.

Ruiny Groznego, stolicy Czeczenii, która została zdobyta przez wojska rosyjskie po krwawym szturmie na przełomie 1994 i 1995 r.

ROZPAD BLOKU WSCHODNIEGO

? 1. Wskaż państwa powstałe w wyniku rozpadu bloku komunistycznego.
2. Wymień państwa sąsiadujące z Polską, które utworzono po rozpadzie ZSRS.

łapankę wśród mieszkańców. Wieczorem zajęli szpital położniczy, w którym zabarykadowali się z ponad 1500 zakładnikami, a następnie wystosowali listę żądań do Rosji.

Borys Jelcyn nie chciał negocjować z terrorystami i 16 czerwca wojsko rosyjskie przeprowadziło szturm na budynek szpitala. Po czterech dniach bezowocnych zmagań doszło do zawieszenia walk i rozpoczęto rokowania pokojowe. Atak na Budionnowsk był przełomowym wydarzeniem podczas I wojny czeczeńskiej. Wywołał w społeczeństwie rosyjskim poczucie zagrożenia i doprowadził do zmian personalnych w rządzie moskiewskim. Dał również Czeczenom poczucie, że za pomocą akcji terrorystycznych można wymóc swoje cele na przeciwniku. Ostatecznie interwencja wojsk rosyjskich w Czeczenii zakończyła się klęską i podpisaniem rozejmu w 1996 r.

Pomimo chwilowego porozumienia spór pomiędzy dwoma państwami nadal trwał. W sierpniu 1999 r. wybuchła **II wojna czeczeńska**. Wojska rosyjskie ponownie wkroczyły na teren republiki, co skutkowało m.in. zniszczeniem stolicy w Groznym i zbrodni na ludności cywilnej. Część Czeczenów podjęła walkę partyzancką oraz zaczęła organizować kolejne zamachy terrorystyczne – ataki na budynki mieszkalne w Bujnaksku, Moskwie i Wołgodońsku. 23 października 2002 r. doszło do zama-

Szamil Basajew, przywódca komanda Czeczenów, podczas ich ataku na szpital położniczy w Budionnowsku. Na skutek walk z siłami rosyjskimi zginęło 140 cywilów oraz 14 spośród setki bojowników czeczeńskich biorących udział w akcji.

▪ *fotografia, Budionnowsk, 18 VI 1995 r.*

chu terrorystycznego w moskiewskim teatrze na Dubrowce. Terroryści pod dowództwem Mowsara Barajewa opanowali budynek oraz zażądali od Rosji wycofania wojsk z Czeczenii i zakończenia wojny. 26 października rosyjskie oddziały specjalne przeprowadziły szturm na budynek z użyciem gazu usypiającego. Putin uznał natarcie wojsk rosyjskich za sukces, a wydarzenie dało rosyjskiemu przywódcy pretekst do dalszych działań zbrojnych w Czeczenii.

1 września 2004 r. rano Czeczeni przypuścili kolejny atak terrorystyczny. Uzbrojony oddział Szamila Basajewa napadł na szkołę w rosyjskim Biesłanie. Napastnicy zażądali uznania niepodległości ich państwa, wycofania z niego wojsk rosyjskich, a także zwolnienia z więzień rebeliantów. Po krótkiej wymianie ognia terroryści opanowali budynek i wzięli 1181 zakładników, z których większość stanowiły dzieci. Po dwóch dniach bezowocnych negocjacji wojsko rosyjskie zdecydowało się na przeprowadzenie szturmu. Podczas akcji zginęły 334 osoby (w tym 156 dzieci), a 700 zostało rannych. Społeczeństwo rosyjskie krytycznie oceniło administrację Putina, która kierowała całą operacją. Kreml natomiast wykorzystał atak Czeczenów jako uzasadnienie do dalszych walk w tym regionie. Wojna zakończyła się oficjalnie w 2009 r., a prezydentem Czeczenii od 2007 r. pozostaje Ramzan Kadyrow, w pełni współpracujący z Putinem.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna w Osetii Południowej

Na początku lat 90. XX w. Gruzja utraciła kontrolę nad wchodzącymi w jej skład Abchazją i Osetią Południową. Powstały tam separatystyczne republiki nieuznawane na arenie międzynarodowej, a popierane jedynie przez rząd rosyjski. Gdy na początku XXI w. Gruzja coraz mocniej zaczęła wiązać się z Zachodem, Rosja sprowokowała wybuch ponownego konfliktu w Osetii Południowej. Wojska gruzińskie wkroczyły do separatystycznej republiki a w odpowiedzi do ataku na Gruzję ruszyła armia rosyjska. Jej oddziały weszły w głąb państwa gruzińskiego i zaczęły nacierać w kierunku Abchazji. Wojska gruzińskie zostały pokonane i utraciły duże ilości sprzętu. Rosjanie mimo podpisania zawieszenia broni pozostali przez pewien czas na terytorium Gruzji, aby zniszczyć wszelkie urządzenia militarne. Bezpośrednim następstwem konfliktu było uznanie przez Rosję niepodległości Osetii Południowej i Abchazji.

Prezydent Lech Kaczyński w obecności prezydentów: Gruzji – Micheila Saakaszwilego, Litwy – Valdasa Adamkusa, Estonii – Toomasa Hendrika Ilvesa, Ukrainy – Wiktora Juszczenki, i premiera Łotwy Ivarsa Godmanisa na wiecu poparcia w Tbilisi. Przywódcy Europy Wschodniej solidarnie wsparli Gruzję podczas rosyjskiej inwazji.

▪ *fotografia, Tbilisi, 12 VIII 2008 r.*

? W jaki sposób doszło do wybuchu wojny w Gruzji w 2008 r.?

GRUZJA

W 1991 r. niepodległość odzyskała Gruzja, która starała się przeciwstawiać wpływom rosyjskim i walczyć o własną niezależność. Pierwszy prezydent Gruzji Zwiad Gamsachurdia już na początku lat 90. ogłosił hasło *Gruzja dla Gruzinów*. Dążył też do usunięcia z kraju jednostek armii sowieckiej. W 1992 r. przedstawiciele opozycji pod kierownictwem Eduarda Szewardnadze przeprowadzili zamach stanu i przejęli władzę w państwie. W 1995 r. Szewardnadze został prezydentem. Za jego rządów nastąpiło zacieśnienie współpracy Gruzji z USA i skoncentrowanie polityki zagranicznej wokół partnerstwa z NATO i UE. Jednocześnie Gruzja utraciła kontrolę nad Abchazją, Osetią Południową i Adżarią. W 2003 r. w kraju wybuchły masowe protesty społeczne, spowodowane fałszerstwami podczas wyborów parlamentarnych. W trakcie tzw. **rewolucji róż** nieuzbrojeni demonstranci, trzymający w rękach róże, wdarli się do siedziby parlamentu w Tbilisi. Szewardnadze ostatecznie został zmuszony do dymisji. Władzę objął **Micheil Saakaszwili**, który w 2004 r. został prezydentem Gruzji.

UKRAINA

Chociaż Ukraina ogłosiła niepodległość 16 lipca 1991 r., kraj w dalszym ciągu znajdował się w trudnej sytuacji gospodarczej oraz politycznej. W 1994 r. urząd prezydenta objął Leonid Kuczma, który starał się prowadzić politykę ugodową zarówno wobec Rosji, jak i państw zachodnich. W tym samym roku w grudniu w Budapeszcie doszło do podpisania tzw. **memorandum budapesztańskiego**. Na jego mocy Ukraina miała przekazać Rosji swoją strategiczną broń nuklearną oraz przystąpić do układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej. W zamian Stany Zjednoczone, Rosja i Wielka Brytania zobowiązały się respektować suwerenność i integralność terytorialną tego kraju.

Do przełomowych wydarzeń na Ukrainie doszło podczas wyborów prezydenckich w 2004 r. Wspierany przez Kuczmę prorosyjski kandydat **Wiktor Janukowycz** w drugiej turze odniósł zwycięstwo nad byłym premierem i przedstawicielem opozycji **Wiktorem Juszczenką**. Szybko jednak wyszło na jaw, że wybory mogły zostać sfałszowane, co spowodowało masowe protesty społeczne. Doszło nawet do próby otrucia kandydata opozycji. Na przełomie 2004 i 2005 r. wybuchła tzw. **pomarańczowa rewolucja**, zawdzięczająca nazwę kolorowi partii opozycyjnej. Juszczenko budził nadzieję obywateli na reformy gospodarcze, uniezależnienie się od Rosji i nawiązanie relacji z Zachodem. Pod wpływem protestów Ukraińców oraz międzynarodowej interwencji w grudniu 2004 r. przeprowadzono powtórne głosowanie, tym razem w obecności obserwatorów z innych państw.

W wyniku wyborów urząd prezydenta objął Wiktor Juszczenko. Sytuacja polityczna i gospodarcza Ukrainy była jednak tak skomplikowana, że nowa ekipa nie potrafiła

Walki na ulicach Kijowa podczas Euromajdanu, nazywanego też na Ukrainie „rewolucją godności". Do najkrwawszych starć doszło 20 lutego, gdy milicja użyła przeciwko protestującym broni palnej. Zginęło wówczas 75 osób, a ok. 600 zostało rannych.

▪ *fotografia, Kijów, II 2014 r.*

KRYZYS KRYMSKI

Protesty na Majdanie sprawiły, że Putin postanowił wykorzystać chwilową destabilizację do przejęcia władzy nad Krymem, zamieszkałym głównie przez mniejszość rosyjską. Już kilka dni po ucieczce Janukowycza z Ukrainy, na Krym zaczęli przybywać rosyjscy żołnierze. Aby usankcjonować nielegalną aneksję, separatyści wspierani przez Moskwę przeprowadzili 16 marca 2014 r. referendum, w którym według oficjalnych danych większość mieszkańców opowiedziała się za przyłączeniem Krymu do Rosji. Władze w Kijowie uznały referendum za bezpodstawne i niezgodne z prawem, a jego wyniki za sfałszowane. Plebiscyt nie został też zaakceptowany na arenie międzynarodowej. Zgromadzenie Ogólne ONZ potępiło aneksję Krymu i podpisało deklarację o integralności Ukrainy.

? Jak się zakończył kryzys na Półwyspie Krymskim?

Rosyjscy żołnierze, nazywani „zielonymi ludzikami", podczas aneksji Krymu przed bramą jednej z baz armii ukraińskiej. Ukraińcy mający jedynie niewielką armię nie podjęli prób walki z dużo silniejszym agresorem.

▪ *fotografia, Krym, 2014 r.*

wyprowadzić kraju z kryzysu. Niezadowolenie społeczne stale rosło, co skutkowało zwycięstwem Janukowycza w kolejnych wyborach prezydenckich w 2010 r. Choć wyborcy liczyli na pozytywne zmiany, kolejne lata upływały pod znakiem korupcji i bogacenia się ludzi związanych z ekipą rządzącą. Ukraina była w dalszym ciągu mocno uzależniona od Rosji, a władze prześladowały przedstawicieli opozycji, m.in. Julię Tymoszenko, która znalazła się w więzieniu. W 2013 r. prezydent Janukowycz odmówił podpisania umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z Unią Europejską. 21 listopada na **Majdanie** (placu Niepodległości w Kijowie) rozpoczęły się manifestacje, które szybko objęły cały kraj. Domagano się ustąpienia prezydenta i przeprowadzenia reform. Zryw społeczny, określany mianem **Euromajdanu**, eskalował w styczniu 2014 r., gdy Rada Najwyższa przyjęła ustawy ograniczające wolność słowa i organizację zgromadzeń. Doszło do walk ulicznych, w których wiele osób zostało rannych i zabitych. W dniach 18–20 lutego nastąpił szturm sił rządowych na Majdan. Śmierć poniosło prawie 100 osób, a Janukowycz utracił kontrolę nad sytuacją w kraju i uciekł do Rosji. Do skutków rewolucji zalicza się **aneksję Krymu** przez Rosję oraz walki prorosyjskich separatystów we wschodnich obwodach Ukrainy.

ĆWICZENIA

1. Omów proces rozpadu ZSRS.
2. Oceń sytuację polityczną i gospodarczą Rosji za rządów Borysa Jelcyna.
3. Wymień konflikty terytorialne, które wybuchały w latach 90. na terenie byłego ZSRS.
4. Podaj przyczyny i skutki obydwu wojen czeczeńskich.
5. Scharakteryzuj sytuację wewnętrzną Ukrainy na przełomie XX i XXI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Politkowska, *Rosja Putina*, tłum. T. Korecki, Warszawa 2005.
Z. Szmyd, *Republika Czeczeńska w walce o niepodległość*, Warszawa 2000.

5 EUROPA NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie inicjatywy integracyjne podjęto w Europie w latach 40. i 50. XX w.?
2. Które kraje należały do NATO od 1949 r.?

NOWA RZECZYWISTOŚĆ NA ŚWIECIE

Świat na przełomie XX i XXI w. miał zupełnie inne oblicze niż za czasów zimnej wojny. Chociaż w Europie nadal wybuchały lokalne konflikty i wojny domowe, zniknęło zagrożenie międzykontynentalną wojną nuklearną. Problemem lat 90. stała się transformacja gospodarcza państw byłego bloku wschodniego. Zmiany w tym regionie doprowadziły do niekontrolowanych zjawisk ekonomicznych i bezrobocia. Recesja nastąpiła także na zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych. Dobrze rozwijały się natomiast Japonia, Chiny i inne kraje Dalekiego Wschodu. USA utrzymały pozycję mocarstwa, które kształtowało ład na świecie. Za rządów Billa Clintona zdecydowano o wspomaganiu reform w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, w tym także Rosji, ale również o pilnowaniu światowego porządku i zacieśnieniu współpracy z rejonem Dalekiego Wschodu.

W 1992 r. w Nowym Jorku odbyła się uroczysta sesja Rady Bezpieczeństwa ONZ, na którą przybyli prezydenci Bush i Jelcyn oraz szefowie rządów Japonii, Chin, Francji i Wielkiej Brytanii. Uczestnicy podpisali deklarację określającą zasady bezpieczeństwa, które miały zapewnić utrzymanie pokoju na świecie. Dokument pozwolił na ułożenie stosunków międzynarodowych w nowej rzeczywistości. W tym samym roku, podczas sesji KBWE w Helsinkach, 27 państw (w tym kraje byłego Układu Warszawskiego) podpisało Traktat o otwartych przestworzach, zwany też „układem otwartego nieba". Umożliwiał on nieuzbrojonym samolotom rozpoznawczym latać nad terytoriami krajów sygnatariuszy. Umowa miała na celu budowanie bezpieczeństwa i wzajemnego zaufania między państwami.

W latach 90. państwom europejskim zależało również na zawarciu porozumień o charakterze regionalnym. W sierpniu 1991 r. w Niemczech powstała organizacja zwana **Trójkątem Weimarskim** [czyt.: wajmarskim], który zainicjował współpracę Polski, Francji i Niemiec. Tego samego roku została utworzona **Grupa Wyszehradzka**, zrzeszająca państwa Europy Środkowej. W jej skład weszły Węgry, Polska i Czechosłowacja (od 1993 r. – Czechy

Puste półki w jednym z moskiewskich sklepów spożywczych. Na skutek rozpadu bloku wschodniego i związanych z tym przemian gospodarczych pogorszyły się trwające od lat problemy z zaopatrzeniem sklepów w podstawowe towary.

▪ *fotografia, Moskwa, XII 1990 r.*

i Słowacja). W grudniu 1992 r. podpisano z kolei Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (ang. skrót CEFTA). Celem tego układu było zniesienie ceł i usprawnienie wymiany handlowej po rozwiązaniu RWPG.

Rozpoczął się też proces zmierzający do redukcji broni konwencjonalnej. W 1992 r. podpisano Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie (ang. skrót CFE), w którym ustalono limity liczebności wojska i typów broni dla 29 państw (w tym 7 republik postsowieckich). W 1991 i 1993 r. zawarto układy **START I** i **START II**, dotyczące zniszczenia większości zapasów broni atomowej. W tym samym czasie w niektórych krajach położonych poza Europą zaczęto intensywne zbrojenia. Do państw posiadających broń atomową dołączyły: Izrael, Indie, Pakistan i RPA, a prace nad nią trwały również w Iranie, Iraku oraz Libii. Sytuacja ta zwiększyła zagrożenie kolejnym konfliktem ogólnoświatowym.

ROZPAD JUGOSŁAWII

Jugosławia powstała w 1918 r. jako państwo federacyjne, zamieszkiwane przez osoby różnej narodowości. Dominującą pozycję szybko uzyskali tam Serbowie. Mimo że w czasie II wojny światowej od federacji odłączyła się Chorwacja, to po wojnie ponownie została ona częścią Jugosławii. Władzę w odbudowanym państwie przejęła Komunistyczna Partia Jugosławii, na której czele stanął Josip Broz-Tito. Przywódcy przez długi czas udawało się utrzymać poprawne stosunki między różnymi nacjami tworzącymi kraj. Sytuacja diametralnie zmieniła się po jego śmierci w 1980 r.

MASAKRA W SREBRENICY

Masakra w Srebrenicy, trwająca od 12 do 16 lipca 1995 r., stała się jednym z symboli okrucieństwa wojny domowej w Jugosławii. 16 czerwca 1993 r. ONZ ogłosiło Srebrenicę i okoliczne tereny strefą bezpieczeństwa, do której wkrótce zaczęła przybywać ludność cywilna, szukająca schronienia przed walkami. Do nadzoru tego obszaru przydzielono holenderski batalion ONZ, składający się z ok. 400 żołnierzy. Serbowie dążyli jednak do likwidacji bośniackich enklaw i 11 lipca zdobyli Srebrenicę zamieszkiwaną przez muzułmanów. Wsparcie ze strony ONZ nie nadeszło, a Serbowie mający przewagę liczebną szybko pokonali siły holenderskie. W ciągu kilku dni oddziały serbskie przeprowadziły serię masowych egzekucji ponad 8 tys. muzułmańskich chłopców i mężczyzn. Po tym tragicznym wydarzeniu Amerykanie zdecydowali się interweniować z ramienia NATO. Przeprowadzili ataki rakietowe i bombowe, co doprowadziło do zawieszenia broni 12 października 1995 r. Odpowiedzialni za ludobójstwo Ratko Mladić oraz Radovan Karadžić [czyt.: karadżicz] zostali po latach osądzeni przez Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii i skazani na dożywotni pobyt w więzieniu. O przyczynienie się do masakry w Srebrenicy oskarżono także prezydenta Serbii Slobodana Miloševicia [czyt.: miloszewicza], któremu nie udowodniono jednak bezpośredniego udziału w zabójstwach.

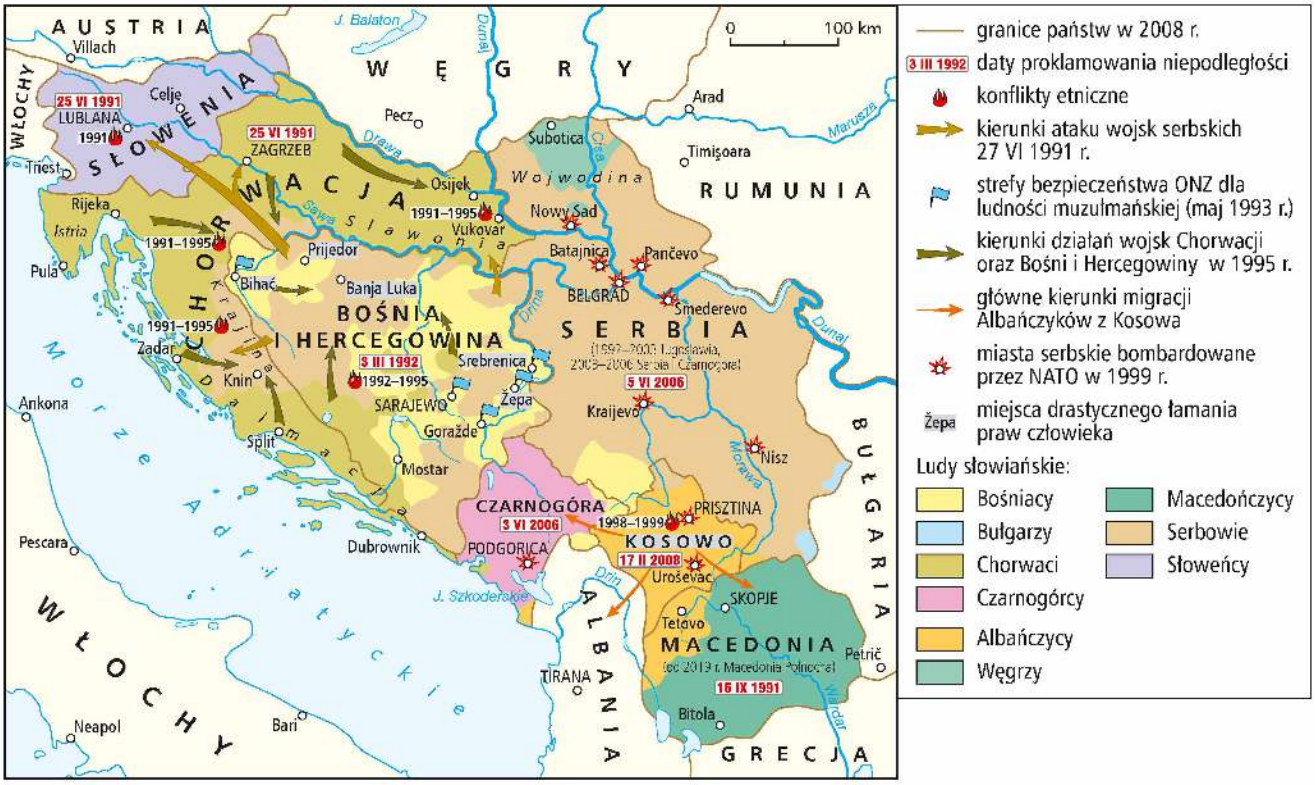

Cmentarz i pomnik Ofiar Ludobójstwa w Srebrenicy–Potočari [czyt.: potoczari], na którym znajduje się ponad 6500 nagrobków ofiar masakry z 1995 r.

▪ *fotografia, Srebrenica–Potočari, 2014 r.*

? Jaki los spotkał muzułmanów zamieszkujących Srebrenicę?

WOJNA W BYŁEJ JUGOSŁAWII

? 1. Wymień państwa, które powstały w wyniku wojny domowej w Jugosławii.
2. Wskaż miejsca, gdzie toczyły się najcięższe walki.

W latach 90. pośród narodów zamieszkujących Jugosławię zaczęły występować coraz silniejsze tendencje separatystyczne, co ostatecznie doprowadziło do konfliktu zbrojnego o podłożu narodowościowym.

Jugosławia była w tym okresie zdominowana przez wpływy serbskie. **Słowenia** i **Chorwacja** próbowały zmniejszyć swoją zależność od **Serbii** i ostatecznie 25 czerwca 1991 r. ogłosiły niepodległość. W wyniku tego wydarzenia już dwa dni później doszło do interwencji zbrojnej w Słowenii. Zarówno opór Słoweńców, jak i zdecydowana reakcja międzynarodowa zmusiły Jugosławię do zakończenia tzw. wojny dziesięciodniowej i wycofania swoich sił. Wkrótce wojska rządowe zaatakowały Chorwację. Ich działania militarne nie przyniosły jednak oczekiwanego skutku. W sierpniu 1991 r. Serbowie mieszkający w Chorwacji wzniecili powstanie na chorwacko-bośniackim pograniczu Republiki Serbskiej Krajiny. Na skutek tych wydarzeń 25 czerwca wybuchła wojna chorwacko-serbska, która trwała do 21 stycznia 1992 r. W tym czasie na obszarze objętym konfliktem regularnie dochodziło do czystek etnicznych i masowych mordów.

17 listopada 1991 r. niepodległość proklamowała również **Macedonia**. Uznanie tego kraju na arenie międzynarodowej bardzo długo blokowała Grecja, która uważała nazwę

Oddziały serbskie podczas oblężenia Sarajewa, trwającego od wiosny 1992 r. do końca lutego 1996 r. Na skutek działań zbrojnych i ciągłego ostrzału artyleryjskiego zginęło ok. 10 tys. mieszkańców, a ponad 50 tys. zostało rannych.

▪ *fotografia, Sarajewo, II 1995 r.*

„Macedonia" za część greckiej tradycji narodowej. W rezultacie sporu państwo zaczęło oficjalnie funkcjonować jako Była Jugosłowiańska Republika Macedonii, a od 2019 r. – jako **Macedonia Północna**.

3 marca 1992 r. niepodległość ogłosiła **Republika Bośni i Hercegowiny**, uznana w kwietniu przez Wspólnotę Europejską i USA. Tych działań nie poparli jednak Serbowie, stanowiący prawie połowę ludności Bośni. Do nowo proklamowanego państwa wkroczyły wojska jugosłowiańskie, które pod wpływem opinii międzynarodowej musiały się wkrótce wycofać. Wówczas wybuchły walki między Serbami a Bośniakami. Serbowie wykorzystali sprzęt wojskowy pozostawiony przez armię jugosłowiańską i proklamowali powstanie Republiki Serbskiej. Konflikt zakończył się dopiero w 1995 r. i przyniósł śmierć ok. 200 tys. osób. Część z nich zginęła w wyniku czystek etnicznych i aktów ludobójstwa, takich jak **masakra w Srebrenicy**.

W rozpadającej się i zwaśnionej Jugosławii bezskutecznie próbowały interweniować ONZ, UE oraz NATO. Walki zakończyły się **21 listopada 1995 r.**, kiedy podpisano porozumienie pokojowe w **Dayton** [czyt.: dejton]. Zostało ono potwierdzone 14 grudnia 1995 r. układem pokojowym w Paryżu. Granice nowych państw nie miały podlegać późniejszym negocjacjom, a nad przestrzeganiem warunków porozumienia czuwało 60 tys. żołnierzy wojsk ONZ. Każde z państw byłej Jugosławii wprowadziło swoje języki narodowe jako urzędowe. W Bośni i Hercegowinie przeprowadzono podział kraju na dwie autonomiczne części. Federacja Bośni i Hercegowiny otrzymała 51% terytorium, a Republika Serbska – 49%. Pomiędzy nimi powstał dystrykt Brczko, będący strefą zdemilitaryzowaną.

KONFLIKT W KOSOWIE

Albańczycy mieszkający na terenie Kosowa już w 1990 r. zażądali oderwania tej autonomicznej prowincji od Jugosławii i włączenia jej do sąsiedniej **Albanii**. Prezydent Serbii **Slobodan Milošević** natychmiast skierował tam wojsko jugosłowiańskie i zniósł autonomię Kosowa. Uważał, że w ten sposób szybko stłumi niepodległościowe dążenia kosowskich Albańczyków. Chociaż problem został chwilowo rozwiązany, już w 1996 r. doszło do kolejnych wystąpień. W 1998 r. Serbowie wysłali do Kosowa wojsko. Zbrodnie na ludności cywilnej poskutkowały interwencją sił NATO, które przejęło kontrolę nad spornym terenem. Lotnictwo Paktu Północnoatlantyckiego rozpoczęło naloty na Serbię. W 2006 r. od Serbii oddzieliła się **Czarnogóra**, która podjęła decyzję o utworzeniu własnego państwa. Dwa lata później niepodległość ogłosiło **Kosowo** – do dziś uznawane tylko przez niektóre kraje. Państwo to jednak utrzymywało się głównie z pomocy zagranicznej i było miejscem rozwoju zorganizowanej przestępczości, w którą zaangażowali się także niektórzy przedstawiciele władz. Z utratą Kosowa nie mogą się pogodzić Serbowie, którzy poczytują je za kolebkę swojej państwowości.

Żołnierze Armii Wyzwolenia Kosowa (alb. skrót **UÇK**) podczas walk z wojskami serbskimi dopuszczali się licznych zbrodni na Serbach i Romach zamieszkujących ten obszar.

▪ *fotografia, Kosowo, II 1999 r.*

? Na podstawie dostępnych źródeł wymień państwa UE i NATO, które nie uznały niepodległości Kosowa.

INTEGRACJA EUROPEJSKA

Droga do integracji europejskiej w obecnym kształcie była trudna i mozolna. Nie wszyscy obywatele i przywódcy państw europejskich podchodzili entuzjastycznie do tego pomysłu. Procesy zjednoczeniowe nie zawsze pozostawały zgodne z interesami poszczególnych krajów, które współpracowały już ze sobą gospodarczo w ramach EWG oraz wojskowo w strukturach NATO.

W 1987 r. w życie wszedł Jednolity akt europejski, zakładający utworzenie w ciągu pięciu lat wspólnego rynku towarów, usług i kapitału. W efekcie powziętych działań 7 lutego 1992 r. w holenderskim **Maastricht** [czyt.: mastricht] podpisano **Traktat o Unii Europejskiej** (UE). Układ ten przewidywał integrację państw członkowskich nie tylko na polu gospodarczym, lecz także politycznym. W 1995 r. zawarto **układ w Schengen** [czyt.: szengen], który umożliwiał przekraczanie granic wewnętrznych UE bez paszportu i kontroli granicznych. Nie objął on od razu wszystkich państw członkowskich. Poszczególne kraje przystępowały do niego stopniowo, a niektóre, takie jak Wielka Brytania i Irlandia, w ogóle nie weszły do porozumienia. Norwegia i Islandia natomiast nigdy nie należały do UE, ale w 2001 r. wstąpiły do strefy Schengen. W 1999 r. wprowadzono euro jako walutę rozrachunkową, a od początku 2002 r. zaczęła ona obowiązywać w formie materialnej i obecnie funkcjonuje w 19 z 28 zrzeszonych państw.

W chwili podpisywania traktatu w 1992 r. do Unii Europejskiej należało 12 państw. W 1995 r. UE rozszerzyła się o Austrię, Finlandię i Szwecję. Po upadku bloku komunistycznego i RWPG do zrzeszenia dołączały kolejne państwa, które dotąd nie miały takiej możliwości. Musiały one jednak najpierw przeprowadzić gruntowne reformy gospodarcze, przejść z gospodarki socjalistycznej na kapitalistyczną i dostosować swoje systemy prawne. W **2004 r.** do UE weszło osiem państw byłego bloku wschodniego (Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Słowacja, Słowenia i Węgry) oraz Malta i Cypr. Trzy lata później przyłączono Rumunię i Bułgarię, a w 2013 r. Chorwację. 31 stycznia 2020 r., w wyniku procesu zwanego **brexitem**, Unię Europejską opuściła natomiast Wielka Brytania.

Unia Europejska jako wspólnota niepodległych państw stale ewoluuje. Cały czas trwają debaty na temat stopnia integracji politycznej i gospodarczej oraz finansów. W 2007 r. przyjęto **traktat lizboński**, który ostatecznie wszedł w życie 1 grudnia 2009 r., po ratyfikacji w krajach członkowskich. Zwiększył on uprawnienia Parlamentu Europejskiego w kwestii ustanawiania budżetu, prawa unijnego oraz umów międzynarodowych. Wprowadzono także stanowiska Przewodniczącego Rady Europejskiej, często nazywanego prezydentem, oraz unijnego ministra spraw zagranicznych.

Budynek Parlamentu Europejskiego w Strasburgu. To tutaj odbywają się posiedzenia plenarne parlamentu, podczas gdy obrady komisji parlamentarnych – są przeprowadzane w Brukseli.

▪ *fotografia, Strasburg, II 2019 r.*

UNIA EUROPEJSKA I NATO PO 1989 R.

1. Wskaż na mapie państwa, które w 1992 r. weszły w skład Unii Europejskiej.
2. Wymień kraje byłego Układu Warszawskiego należące do NATO.

PARTNERSTWO DLA POKOJU

Program **Partnerstwo dla pokoju** realizowany w latach 90. miał na celu przygotowanie państw Europy Środkowo-Wschodniej do wstąpienia w struktury NATO. W październiku 1993 r., podczas konferencji ministrów obrony państw członkowskich w Travemünde [czyt.: traweminde], amerykański sekretarz obrony przedstawił wstępny zarys tego projektu. NATO chciało zaproponować państwom

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT O UNII EUROPEJSKIEJ

7 lutego 1992 r. w Maastricht podpisano Traktat o Unii Europejskiej. Na mocy dokumentu powstała Unia Europejska, której główne cele to: prowadzenie wspólnej polityki międzynarodowej, umocnienie spójności gospodarki oraz dbanie o przestrzeganie praw człowieka na terenie krajów członkowskich.

[...] *Gotowi wkroczyć w nowy etap procesu integracji europejskiej, rozpoczętego ustanowieniem Wspólnot Europejskich,*
Powołując się na historyczne znaczenie zakończenia podziału kontynentu europejskiego oraz na potrzebę stworzenia trwałych podstaw budowy przyszłej Europy,
Potwierdzając przywiązanie do zasad wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz rządów prawa,
Pragnąc pogłębić solidarność pomiędzy swoimi narodami w poszanowaniu ich historii, kultury i tradycji,
Pragnąc wzmocnić demokratyczny charakter i skuteczność funkcjonowania instytucji, tak aby w ramach jednej instytucjonalnej struktury mogły one lepiej wykonywać powierzone im zadania,
Gotowi umocnić swe gospodarki i zapewnić ich zbieżność oraz ustanowić unię gospodarczo-walutową, obejmującą, zgodnie z postanowieniami tego Traktatu, jedną i stabilną walutę,
Zdecydowani popierać postęp ekonomiczny i społeczny swoich narodów poprzez budowanie rynku wewnętrznego, ochronę środowiska naturalnego, wzmacnianie spójności oraz zdecydowani stosować kierunki działania zapewniające, iż osiągnięciom w zakresie integracji gospodarczej będzie towarzyszył równoległy postęp w innych dziedzinach,
Gotowi ustanowić jednolite obywatelstwo dla obywateli swoich krajów,
Gotowi realizować wspólną politykę zagraniczną i bezpieczeństwa, obejmującą docelowo sformułowanie wspólnej polityki obronnej, mogącej prowadzić w przyszłości do wspólnej obrony, wzmacniając w ten sposób europejską tożsamość i niezależność, tak aby wspierać pokój, bezpieczeństwo i postęp w Europie i na świecie,
Potwierdzając chęć umożliwienia swobodnego przepływu osób, z jednoczesnym zapewnieniem bezpieczeństwa swoich narodów, poprzez włączenie do niniejszego Traktatu postanowień dotyczących wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych,
Gotowi kontynuować proces tworzenia coraz to ściślejszego związku pomiędzy narodami Europy, w którym decyzje podejmowane są na szczeblu jak najbliższym obywatelowi [...].
Mając w perspektywie podjęcie dalszych kroków zmierzających do rozwijania integracji europejskiej,
Postanowili ustanowić Unię Europejską [...].

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 305–307.

? 1. Wyjaśnij, do jakich działań zobowiązywały się państwa, które podpisały traktat w Maastricht.
2. Wymień cele, do których miała dążyć Unia Europejska.

kandydującym umowę o współpracy, która zagwarantowałaby im bezpieczeństwo na czas trwania przygotowań. Miał to być jednocześnie sygnał dla Federacji Rosyjskiej, że rozszerzenie organizacji jest tylko kwestią czasu.

W Rosji różnie postrzegano aspiracje państw byłego bloku wschodniego. Wielu przedstawicieli rządu uznawało rozszerzenie Paktu Północnoatlantyckiego na wschodzie za ewentualne zagrożenie dla bezpieczeństwa kraju. Obawiano się ponadto, że Rosja zostanie poddana izolacji na arenie międzynarodowej.

Oficjalny dokument Partnerstwa dla pokoju został przyjęty w styczniu 1994 r., podczas szczytu NATO w Brukseli. Program ten nie był wprawdzie równoznaczny z gwarancjami bezpieczeństwa, jakich organizacja udziela swoim członkom, ale miał ułatwić państwom kandydującym przystąpienie do sojuszu. Udział w projekcie zakładał rozwijanie współpracy w obszarze bezpieczeństwa, zapewnienie stabilności na kontynencie europejskim poprzez m.in. wspólne ćwiczenia wojskowe i planowanie obronne, stopniowe uzyskiwanie

WARTO WIEDZIEĆ

Działania NATO po 1989 r.

Po 1989 r., kiedy Układ Warszawski został ostatecznie rozwiązany, Amerykanie uznali NATO za skuteczny instrument do realizacji różnych celów międzynarodowych. Sojusz ten był gwarantem pokoju i bezpieczeństwa nie tylko w strefie atlantyckiej, lecz także wszędzie tam, gdzie mogło dojść do konfliktu lub produkcji broni masowego rażenia. Dalej rozwijano armię i zrezygnowano z poboru rekrutów na rzecz utworzenia armii zawodowej. Według nowej doktryny z 1999 r. fundament NATO miała stanowić jedność transatlantycka, potwierdzona w czerwcu 2001 r. podczas szczytu USA–UE. Już podczas wojny w Iraku w 2003 r. okazało się jednak, że Stany i Europa nie są jednomyślne w kwestii udziału w konfliktach zbrojnych na świecie. Kategoryczny sprzeciw wobec interwencji zbrojnej na Bliskim Wschodzie wyraziły Francja, Niemcy, Belgia i Luksemburg. Poparcia militarnego Amerykanom udzielili Brytyjczycy i Polacy, a politycznego – Hiszpanie, Włosi, Duńczycy i Węgrzy. Pozostałe kraje starały się zająć pozycję neutralną. Niektórzy politycy zachodnioeuropejscy postulowali nawet rozluźnienie więzi łączącej państwa członkowskie NATO.

Żołnierze amerykańscy podczas walk w Iraku w 2004 r. Choć oficjalnym powodem ataku koalicji sił międzynarodowych była walka z terroryzmem, nie wszyscy członkowie NATO popierali tę operację.

▪ *fotografia, Najaf* [czyt.: nadżaf], *VIII 2004 r.*

? Jak zmieniły się cele NATO po rozwiązaniu Układu Warszawskiego?

Flagi państw członkowskich wywieszone przed siedzibą NATO w Brukseli podczas spotkania przedstawicieli tej organizacji.

▪ *fotografia, Bruksela, VI 2021 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Działania integracyjne poza UE

Druga połowa XX w. była okresem integracji gospodarczej na całym świecie. Powstały wówczas liczne organizacje nastawione na współpracę handlową.

Nazwa organizacji	Rok powstania	Obszar
Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ang. skrót ASEAN)	1967	Daleki Wschód
Regionalne Porozumienie o Handlu i Współpracy między Krajami Południowego Pacyfiku (ang. skrót SPARTECA)	1980	Australia, Nowa Zelandia oraz 10 państewek południowego Pacyfiku
Wspólnota Gospodarcza Azji i Pacyfiku (ang. skrót APEC)	1989	Daleki Wschód
Stowarzyszenie Wolnego Handlu Ameryki Łacińskiej (ang. skrót LAFTA)	1961	Ameryka Południowa i Środkowa
Latynoamerykańskie Stowarzyszenie Integracyjne (hiszp. skrót ALADI)	1980	Ameryka Południowa
Północnoamerykańska Strefa Wolnego Handlu (ang. skrót NAFTA)	1994	USA, Kanada i Meksyk

? Jakie międzynarodowe organizacje skupiające się na współpracy gospodarczej powstały w XX w. na Dalekim Wschodzie?

przez kandydatów zdolności do współdziałania z NATO w operacjach pokojowych i humanitarnych. Państwa kandydujące musiały się zgodzić także na respektowanie istniejących granic, ochronę praw człowieka i rozwiązywanie sporów drogą pokojową. W czerwcu 1994 r. Unia Europejska podpisała z Moskwą układ o partnerstwie i współpracy. Sytuacja gospodarcza Federacji Rosyjskiej była w tym okresie bardzo trudna. Ponadto państwo to traciło wpływy na arenie międzynarodowej. W 1991 r. wojska rosyjskie zostały wycofane z Węgier, Czech i ze Słowacji, dwa lata później z Polski i państw bałtyckich, a latem 1994 r. z Niemiec. Był to symboliczny koniec zimnej wojny. W 1997 r. w Paryżu podpisano Akt stanowiący o wzajemnych stosunkach, współpracy i bezpieczeństwie między NATO a Federacją Rosyjską oraz powołano Stałą Wspólną Radę NATO–Rosja. Ostatecznie w 1999 r. do NATO weszły: Polska, Czechy i Węgry, a pięć lat później do Paktu Północnoatlantyckiego przyjęto: Bułgarię, Estonię, Łotwę, Litwę, Rumunię, Słowację i Słowenię. W 2009 r. do sojuszu dołączyły Albania i Chorwacja, w 2017 r. Czarnogóra, a w 2020 r. Macedonia Północna.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, przed jakimi wyzwaniami stanęła Europa w latach 90.
2. Przedstaw przyczyny i skutki wojny domowej w Jugosławii.
3. Omów proces powstawania i rozszerzania się Unii Europejskiej.
4. Scharakteryzuj założenia programu Partnerstwo dla pokoju.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kuźniar, *Pozimnowojenne dwudziestolecie 1989–2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa 2011.
K. Łatawski, *Od idei do integracji europejskiej*, Warszawa 2003.
W. Walkiewicz, *Jugosławia: byt wspólny i rozpad*, Warszawa 2000.

6 ŚWIAT U PROGU XXI W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie nowe państwa powstały w wyniku dekolonizacji Afryki?
2. Jakie konflikty rozwijały się na Bliskim Wschodzie od lat 60.?

BLISKI WSCHÓD

W 1994 r. na skutek porozumienia z Oslo (więcej zob. s. 250) powstała **Autonomia Palestyńska**, której prezydentem w 1996 r. został **Jasir Arafat**. Nastąpiło też wzajemne uznanie OWP i Izraela oraz wycofanie wojsk izraelskich z Zachodniego Brzegu Jordanu i Strefy Gazy. Nie rozwiązało to jednak konfliktu palestyńsko-izraelskiego. Radykalne organizacje, takie jak Hezbollah i Hamas, cały czas dokonywały zamachów bombowych w Izraelu. Porozumienia nie uznały także nacjonalistyczne ugrupowania żydowskie. W listopadzie 1995 r. ekstremista żydowski zastrzelił premiera Icchaka Rabina. We wrześniu 2000 r. wybuchło powstanie antyizraelskie, zwane **II intifadą**. Eskalacja konfliktu nastąpiła w 2002 r. W odpowiedzi na akty terroru rząd izraelski przeprowadził operację wojskową na terenie Autonomii Palestyńskiej. Do zakończenia konfliktu dążył prezydent USA George W. Bush, który w 2003 r. bezskutecznie usiłował wprowadzić w życie plan pokojowy, zwany też „mapą drogową". Przewidywał on stopniową budowę wolnej Palestyny przy jednoczesnym zagwarantowaniu pełnego bezpieczeństwa dla Izraela. W 2004 r. zmarł Jasir Arafat. Jego następca Mahmud Abbas próbował wznowić rozmowy pokojowe, ale ze względu na działalność zarówno izraelskich, jak i palestyńskich ugrupowań zbrojnych było to bardzo trudne. W kolejnych latach Izrael rozpoczął budowę wysokiego muru odgradzającego kraj od Palestyńczyków. W 2005 r. doszło do kolejnych starć w Strefie Gazy. Mimo upływu czasu konflikt palestyńsko-izraelski w dalszym ciągu pozostaje nierozwiązany.

Młodzi Palestyńczycy, przebywający w pobliżu żydowskiej osady Gush [czyt.: gusz] Katif w południowo-zachodniej części Strefy Gazy, chowają się za prowizoryczną osłoną z blachy i prowokacyjnie machają palestyńską flagą.

▪ *fotografia, Strefa Gazy, X 2000 r.*

IRAK

W 1990 r. wybuchła **I wojna w Zatoce Perskiej**. Irak pod rządami dyktatora Saddama Husajna przypuścił zbrojne uderzenie na Kuwejt, z którym od dłuższego czasu konkurował na rynku ropy naftowej. Państwa zachodnie uznały, że ta sytuacja stanowi zagrożenie dla utrzymania równowagi sił na Bliskim Wschodzie. Rada Bezpieczeństwa ONZ nałożyła sankcje na Irak i zażądała wycofania wojsk z Kuwejtu. Naciski te zostały jednak zignorowane. Wówczas w rejon Zatoki Perskiej przybyły międzynarodowe oddziały wojskowe, w których przewagę liczebną miała armia USA. 23 lutego 1991 r. rozpoczęła się operacja **„Pustynna burza"**, którą dowodził amerykański gen. Norman Schwarzkopf [czyt.: szwarckopf]. Bardzo szybko doprowadził on do wyzwolenia Kuwejtu i przywrócenia porządku w rejonie Zatoki Perskiej. Konflikt przyniósł jednak ofiary śmiertelne. Mimo przegranej wojny Saddam Husajn utrzymał władzę.

USA W LATACH 90. XX W.

Rozpad ZSRS zakończył zimną wojnę. W latach 90. USA stały się niekwestionowaną potęgą polityczną, wojskową i gospodarczą. Po upadku Związku Sowieckiego państwo to dominowało na arenie międzynarodowej i wyprzedzało inne kraje prawie w każdej dziedzinie. W 1992 r. George H.W. Bush przegrał wybory prezydenckie, a jego następcą został kandydat Partii Demokratycznej Bill Clinton. Nieodmiennie Stany Zjednoczone miały wielką przewagę technologiczną nad resztą świata i przodowały w rozwoju naukowo-badawczym. Uczeni amerykańscy robili ogromne postępy w dziedzinie atomistyki, zdobywania kosmosu, zbrojeń, a także przemyśle wysokiej technologii.

? Jaką pozycję na świecie zajmowały USA po zakończeniu zimnej wojny?

AH-63 Apache [czyt.: apaczi] to najnowocześniejszy śmigłowiec szturmowy na świecie. Wykorzystanie tych maszyn podczas I wojny w Zatoce Perskiej pokazało przewagę militarną i technologiczną USA nad innymi państwami.

▪ *fotografia, Kuwejt, 1991 r.*

Wojska ONZ nie otrzymały bowiem mandatu na zajęcie Iraku i obalenie dyktatora (ich celem było jedynie wyzwolenie Kuwejtu).

W marcu 2003 r. wybuchła **II wojna w Zatoce Perskiej**. Koalicja sił międzynarodowych (głównie USA i Wielkiej Brytanii, ale także Polski, Danii i Australii) chciała obalić reżim Husajna, oskarżanego o posiadanie broni biologicznej i chemicznej. Zarzucano mu także wspieranie terrorystów i organizowanie dla nich baz szkoleniowych. Po trzech tygodniach ofensywy lotniczej i lądowej wojska koalicjantów opanowały Bagdad i przejęły pełną kontrolę nad krajem. Operacja **„Iracka wolność"** szybko przyniosła obalenie dyktatora. Husajn został pojmany w grudniu 2003 r., a w 2006 r. iracki sąd skazał go na śmierć. Informacje o broni biologicznej były jednak fałszywe, a Irak pogrążył się w wojnie domowej toczonej pomiędzy różnymi ugrupowaniami islamskimi – szyickimi i sunnickimi. Państwo zostało podzielone na cztery strefy okupacyjne (zwane też stabilizacyjnymi): dwie amerykańskie, brytyjską i polską. Celem zachodniej koalicji było stopniowe wprowadzanie w Iraku instytucji demokratycznych. Wśród Irakijczyków narastał jednak coraz większy opór wobec wojsk okupacyjnych. Fatalne warunki życiowe i kryzys gospodarczy prowadziły do eskalacji przemocy.

Okupacja Iraku zakończyła się w 2011 r. za rządów **Baracka** [czyt.: baraka] **Obamy**, który sprawował urząd prezydenta Stanów Zjednoczonych w latach 2009–2017. Za jego prezydentury administracja USA starała się poprawić stosunki z krajami muzułmańskimi i rezygnowała z interwencji wojskowych w odległych częściach świata.

Żołnierze piechoty morskiej USA podczas walk o kontrolę nad irackim miastem Faludża w trakcie II wojny w Zatoce Perskiej.

▪ *fotografia, Faludża, 2004 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kurdowie

Kurdowie to naród pozbawiony własnego państwa, który zamieszkuje na Bliskim Wschodzie, m.in. Turcję, Iran, Irak i Syrię. Po II wojnie światowej Kurdowie, pragnący zdobyć niezależność, coraz częściej zaczęli organizować w Iraku wystąpienia zbrojne. W 1974 r. wojska irackie krwawo stłumiły kurdyjskie powstanie. Kolejne próby walki o własne państwo Kurdowie podjęli podczas wojny iracko-irańskiej. Wspomagani przez Iran zwrócili się przeciwko Saddamowi Husajnowi. Dyktator od dawna chciał spacyfikować tę mniejszość narodową zamieszkującą terytorium rządzonego przez niego państwa i wykorzystał okazję, aby w 1988 r. przeprowadzić akcję zbrojną Al-Anfal (arab. 'łupy wojenne'). W północnym Iraku, gdzie znajdowały się liczne skupiska Kurdów, zniszczono blisko 4 tys. wsi i wymordowano ok. 100 tys. osób. W marcu 1988 r., podczas ataku chemicznego na miasto Halabdża, zginęło prawie 5 tys. mieszkańców. Od 1984 r. walki o utworzenie państwa kurdyjskiego toczyły się także w Turcji. Na czele Kurdów stanęła komunistyczna Partia Pracujących Kurdystanu, kierowana przez Abdullaha Öcalana [czyt.: odżalana]. Jej działania nie przyniosły jednak rezultatu. Sytuacja Kurdów zmieniła się dopiero w 2003 r., podczas II wojny w Zatoce Perskiej. USA wsparły wówczas Kurdów w ich dążeniach narodowościowych i na północy Iraku powstała odrębna jednostka administracyjna – autonomiczny Kurdystan. Rząd turecki nie zgadza się natomiast na przyznanie autonomii Kurdom zamieszkującym południowo-wschodnią część kraju ani na utworzenie niepodległego państwa kurdyjskiego.

Bojownicy kurdyjscy zwani peszmergami (co w j. kurdyjskim oznacza 'patrzący śmierci w oczy') świętują zajęcie irackiego miasta Kirkuk, wspólnie z wojskami USA. Kurdowie wsparli Amerykanów podczas II wojny w Zatoce Perskiej, dzięki czemu zyskali w Iraku szeroką autonomię.

▪ *fotografia, Kirkuk, 10 IV 2003 r.*

? W których rejonach Bliskiego Wschodu Kurdom udało się uzyskać autonomię?

PRZEMIANY W CHINACH

W latach 1978–1989 rządy w Chinach sprawował **Deng Xiaoping**. Zainicjował on reformy społeczno-gospodarcze i dążył do nawiązywania stosunków z Zachodem. Za jego kadencji rozpoczęto modernizację wielu dziedzin, w tym rolnictwa, przemysłu, wojskowości i edukacji. Zostały też stworzone warunki dla rozwoju sektora prywatnego i wprowadzono elementy wolnego rynku. Ponadto inwestowano w przemysł wydobywczy i rozwój nauki. W 1978 r. Chiny zawarły z Japonią układ o pokoju i przyjaźni, co było wyraźnie wymierzone przeciwko ZSRS. W tym samym roku doszło do podpisania układu ekonomicznego między Chinami a EWG i nawiązania stosunków dyplomatycznych z USA.

Zmiany gospodarcze, pewna liberalizacja oraz wydarzenia, które nastąpiły w Europie Środkowo-Wschodniej, zbiegły się w czasie z narastającymi dysproporcjami zarobków i sytuacji życiowej poszczególnych grup ludności w Chinach. Doprowadziło to do aktywizacji różnorodnych ruchów opozycyjnych. Na początku 1989 r. zmarł zwolennik reform i przywódca partii Hu Yaobang. Jego pogrzeb stał

Człowiek blokujący przejazd kolumny czołgów na placu Tian'anmen. Fotografia ukazująca w sposób symboliczny brutalne działania chińskich władz podczas protestów studenckich w Pekinie obiegła cały świat. Do dziś nie wiadomo, kim był anonimowy śmiałek, który stanął na drodze jadącym czołgom, i jak potoczyły się jego późniejsze losy.

▪ *fotografia, Pekin, 4 VI 1989 r.*

się okazją do manifestacji studentów, którzy oczekiwali nie tylko podniesienia stopy życiowej, lecz także zwiększenia zakresu wolności i swobód obywatelskich. W maju 1989 r. Chiny odwiedził Michaił Gorbaczow, kojarzony przede wszystkim z przebudową systemu komunistycznego w ZSRS. Protesty studentów na placu Tian'anmen [czyt.: tjenamen] w Pekinie coraz bardziej się zaostrzały. 4 czerwca 1989 r. rządzący zdecydowali się na rozwiązanie siłowe i przy użyciu broni oraz czołgów dopuścili się masakry protestujących. Według oficjalnych danych zginęło wówczas 241 osób, choć Chiński Czerwony Krzyż szacuje tę liczbę na ok. 2600. Wydarzenia w stolicy krytycznie wpłynęły na wizerunek władz chińskich na arenie międzynarodowej. Pomimo zainicjowania pewnych reform gospodarczych partia nie chciała się zgodzić na zmianę ustroju.

Chociaż Deng Xiaoping zmarł w 1997 r., linia polityczna Chin pozostaje niezmienna, a pełnię władzy w państwie sprawuje partia komunistyczna. Gospodarka rynkowa rozwija się z zawrotną szybkością, co jest efektem m.in. stosowania nowoczesnych technologii i tworzenia korzystnych warunków do inwestowania. Ma to jednak również złe strony, ponieważ inwestorów przyciągają przede wszystkim tania siła robocza, zakaz organizowania strajków i brak regulacji w kwestii ochrony środowiska.

TYGRYSY AZJATYCKIE

W latach 60. dzięki pomocy krajów zachodnich Korea Południowa, Tajwan, Hongkong i Singapur weszły na ścieżkę szybkiego rozwoju gospodarczego. Państwa te, zwane **azjatyckimi tygrysami pierwszej generacji**, inwestowały w przemysł odzieżowy i tekstylny, a także elektroniczny, elektrotechniczny, komputerowy i motoryzacyjny. Znaczną część wytworzonych produktów przeznaczano na eksport, a jednocześnie stale poszerzano rynek wewnętrzny i pobudzano konsumpcję. Wzrostowi gospodarczemu sprzyjała także dobrze rozwinięta infrastruktura tych państw, w których inicjowano ponadto reformy oświatowe, upowszechniono szkolnictwo i zlikwidowano analfabetyzm. Tak prężny rozwój azjatyckich tygrysów był możliwy w dużej mierze dzięki bliskiemu sąsiedztwu Japonii i możliwości korzystania z jej wzorców i technologii oraz dyscyplinie wpisanej w kulturę duchową buddyzmu i konfucjanizmu.

W drugiej połowie lat 70. na Tajwanie realizowano Plan Dziesięciu Wielkich Projektów Rozwojowych. Powstała tam specjalna strefa gospodarcza, w której prowadzono produkcję mikroprocesorów, obwodów scalonych i różnorodnych wyrobów elektronicznych. W Korei Południowej z kolei utworzono tzw. czebole,

Szwaczki pracujące w fabryce tekstyliów na wyspie Jawa w Indonezji. Zatrudnienie w branży odzieżowej daje kobietom z tamtejszych rejonów Azji szansę na zarobienie własnych pieniędzy. Ich wynagrodzenie jest jednak bardzo niskie i są one wyzyskiwane przez wielkie firmy odzieżowe z Europy i ze Stanów Zjednoczonych.

▪ *fotografia, Jawa, 2013 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Arabska Wiosna Ludów

Przez kontynent afrykański regularnie przechodzą kolejne fale niepokojów społecznych. W latach 2010–2013 w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie wybuchła **Arabska Wiosna Ludów**. Doszło wówczas do gwałtownych wystąpień, podczas których ludność protestowała przeciwko złym warunkom życia, bezrobociu, korupcji oraz autokratycznym reżimom. Demonstracje organizowano m.in. w Egipcie, gdzie obywatele sprzeciwili się reżimowi **Hosniego Mubaraka**, w Libii, gdzie władzę sprawował charyzmatyczny **Mu'ammar al-Kaddafi**, a także w Tunezji. W 2011 r. w Syrii wybuchła natomiast wojna domowa się pomiędzy siłami dyktatora **Baszara al-Asada**, wspieranego przez Rosję, a ugrupowaniami opozycyjnymi finansowanymi przez kraje zachodnie. Jednym ze skutków tego konfliktu jest duży napływ syryjskich uchodźców do Europy.

? W których państwach doszło do protestów podczas Arabskiej Wiosny Ludów?

Egipcjanie masowo wyszli na ulicę, aby świętować ustąpienie ze stanowiska Hosniego Murabaka. Choć obalenie prezydenta dało obywatelom Egiptu nadzieję na poprawę sytuacji w kraju, jak dotąd nie udało się tam przeprowadzić trwałych zmian społecznych i ustrojowych.

▪ *fotografia, Kair, II 2011 r.*

czyli koncerny finansowane przez rząd, takie jak Daewoo [czyt.: dełu], Samsung czy Hyundai [czyt.: han**daj**], a Hongkong wzbogacił się m.in. na istnieniu strefy wolnocłowej. W 1997 r., na mocy układu brytyjsko-chińskiego, ponownie został częścią Chin, i w dalszym ciągu rozwijał przemysł elektroniczny, precyzyjny i stoczniowy.

Tygrysy azjatyckie drugiej generacji, do których należą Malezja, Tajlandia, Indonezja i Filipiny, znacznie rozwinęły się w latach 80. Początkowo bazowały głównie na przemyśle odzieżowym. W tych państwach znajdują się fabryki dużych międzynarodowych koncernów, które wykorzystują tamtejszą tanią siłę roboczą.

KONFLIKTY W AFRYCE

Sytuacja państw afrykańskich w latach 90. była szczególnie trudna ze względu na głęboki kryzys gospodarczy panujący na całym kontynencie. Poszczególne kraje zmagały się z konfliktami wewnętrznymi, nawracającymi klęskami głodu i problemami związanymi z epidemią AIDS oraz innymi chorobami zakaźnymi. Niestabilna sytuacja polityczna była też efektem niedawnej dekolonizacji (więcej zob. s. 238–241) oraz rozpadu systemu dwubiegunowego, podczas którego niektóre państwa afrykańskie otrzymywały wsparcie od USA, a inne – od ZSRS. Wiele krajów pogrążyło się w wojnach domowych oraz konfliktach etnicznych i wyznaniowych, a w niektórych władzę przejęli dyktatorzy. Przeszkodą w unormowaniu sytuacji Afryki były miejscowe krwawe dyktatury oraz polityka **neokolonializmu** prowadzona przez państwa rozwinięte, polegająca głównie na gospodarczym wykorzystywaniu tych terenów.

Na przełomie XX i XXI w. w Afryce wciąż dochodziło do sporów o podłożu etnicznym lub plemiennym. Na początku lat 90. wybuchła wojna domowa w **Rwandzie**, będącej jednym z najbiedniejszych państw kontynentu. Zakończenie działań zbrojnych w 1993 r. nie rozwiązało jednak konfliktu. W kwietniu 1994 r. siły antyrządowe zestrzeliły samolot z prezydentem Rwandy, który pochodził z plemienia **Hutu**, stanowiącego zdecydowaną większość

POSTAĆ HISTORYCZNA

NELSON MANDELA (1918–2013)

Był politykiem południowoafrykańskim, prezydentem RPA w latach 1994–1999, przywódcą ruchu przeciwko apartheidowi i działaczem na rzecz przestrzegania praw człowieka. W młodości odebrał staranne wykształcenie prawnicze i podjął pracę w Johannesburgu. W 1942 r. wstąpił do Afrykańskiego Kongresu Narodowego, a osiem lat później objął funkcję lidera tej partii. Za inicjowanie akcji sabotażowych skierowanych przeciwko reżimowi apartheidu został w 1962 r. oskarżony o zdradę stanu i skazany na dożywotnie więzienie. W 1990 r., pod wpływem nacisków międzynarodowych, wyszedł na wolność. W 1994 r. wybrano go na pierwszego czarnoskórego prezydenta RPA. Za całokształt swojej działalności otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Po przejściu w 1999 r. na polityczną emeryturę współpracował z Fundacją Nelsona Mandeli. Był mocno zaangażowany w sprawy Afryki. Dążył do rozwiązania problemu dużej zachorowalności na AIDS, zwiększenia dostępu do darmowej edukacji dla dzieci i poprawy warunków życia osób z niepełnosprawnościami.

mieszkańców kraju. To wydarzenie zapoczątkowało krwawe walki. Bojówki Hutu uzbrojone w maczety i włócznie zaczęły mordować, w ramach czystek etnicznych, członków mniejszościowego plemienia **Tutsi**. Szacuje się, że w tym okresie śmierć poniosło ponad milion osób.

Państwa zachodnie, takie jak USA, Wielka Brytania czy Francja, nie angażowały się w konflikt, choć wydarzenia w Rwandzie były na bieżąco relacjonowane w mediach. Wojska ONZ, które próbowały interweniować, szybko utraciły kontrolę nad sytuacją i zostały zmuszone do odwrotu. Powołanej do życia Misji Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy Rwandzie nie udało się wynegocjować porozumienia. Była to największa porażka ONZ w historii tej organizacji. Ludobójstwa zaprzestano dopiero po przejęciu władzy przez Rwandyjski Front Patriotyczny, wywodzący się z plemienia Tutsi. Bojówki dowodzone przez **Paula Kagame** obaliły dotychczasowy rząd Hutu i objęły rządy w kraju. Blisko 2 mln członków plemienia Hutu, w obawie przed zemstą Tutsi, uciekło za granicę do Demokratycznej Republiki Konga, Ugandy, Burundi i Tanzanii. Nienawiść między grupami etnicznymi rozlała się na całą środkową Afrykę, czego skutkiem były dwie wojny domowe w Kongu oraz konflikt zbrojny w Burundi.

W **Republice Południowej Afryki (RPA)** od lat 40. XX w. funkcjonował system polityczny zwany **apartheidem** (więcej zob. s. 240). Odszedł od niego dopiero w latach 90. prezydent Frederik Willem do Klerk, obawiający się wybuchu powstania. W 1990 r. z więzienia zwolniono przywódcę Afrykańskiego Kongresu Narodowego **Nelsona Mandelę**, który od lat walczył z segregacją rasową. Cztery lata później, po ustanowieniu nowej konstytucji, apartheid został oficjalnie zniesiony. Polityka dyskryminacyjna prowadzona przez kilkadziesiąt lat sprawiła jednak, że w RPA w dalszym ciągu występują ogromne podziały społeczne. Obecnie ofiarą przemocy i napadów częściej pada będąca w mniejszości biała ludność tego kraju.

WOJNA Z TERRORYZMEM

Konflikt między organizacją terrorystyczną **Al-Kaida** a Stanami Zjednoczonymi narastał już od czasu I wojny w Zatoce Perskiej (więcej zob. s. 429). Lider tego ugrupowania **Osama bin Laden** uznał interwencję krajów Zachodu za naruszenie świętej ziemi proroka Mahometa i wypowiedział USA **dżihad**, czyli świętą wojnę. Al-Kaida, mająca po swojej stronie reżim **talibów** urzędujący w Afganistanie, szybko się rozbudowywała. **11 września**

WARTO WIEDZIEĆ

Piraci somalijscy

W 1991 r. w Somalii obalono dyktatora Siada Barre [czyt.: sijada bar], co zapoczątkowało wybuch wojny domowej. W nierozwiązany do chwili obecnej konflikt zaangażowały się wojska ONZ, Etiopii i Unii Afrykańskiej. Ze względu na trudną sytuację w tym regionie żołnierze musieli się jednak wycofać. Efektem ubocznym trwającej od lat anarchii było pojawienie się w rejonie Zatoki Adeńskiej i Morza Arabskiego piratów somalijskich atakujących statki handlowe. Zostają nimi zazwyczaj rybacy lub bezrobotni, szukający łatwego zarobku. Poruszają się szybkimi łodziami motorowymi wyposażonymi w GPS, za pomocą którego pozostają w kontakcie ze statkami odgrywającymi rolę bazy i magazynu paliwa. Cała akcja odbywa się bardzo szybko i trwa nie dłużej niż 30 minut. Piraci często decydują się na przetrzymanie statku i wzięcie zakładników, za których żądają okupu. Walkę z piractwem podejmowało wiele państw i organizacji międzynarodowych. Od 2009 r. funkcjonuje specjalna grupa kontaktowa ONZ, która koordynuje działania antypirackie w tym rejonie świata.

Amerykańscy marynarze z krążownika USS San Jacinto [czyt.: hasinto] przeszukują łódź podejrzaną o działalność piracką na wodach Zatoki Adeńskiej pomiędzy wybrzeżem Somalii a Półwyspem Arabskim. Okręt i jego załoga wchodzą w skład specjalnych międzynarodowych sił utworzonych w 2009 r. w celu zwalczania piractwa.

▪ *fotografia, Zat. Adeńska, 31 V 2010 r.*

? Jakich działań dopuszczają się piraci somalijscy?

Płonące wieże WTC były pokazywane w wiadomościach telewizyjnych na całym świecie. Atak z 11 września 2001 r. stanowił szok nie tylko dla społeczeństwa Ameryki Północnej, lecz także dla ludzi żyjących w odległych zakątkach globu.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 11 IX 2001 r.*

2001 r. doszło do największego zamachu terrorystycznego w historii Stanów Zjednoczonych. Cztery samoloty pasażerskie zostały porwane i skierowane w różne miejsca tego państwa. Dwa uderzyły w wieżowce **World Trade Center** [czyt.: lord trejd senter] w Nowym Jorku, a trzeci w budynek **Pentagonu** (Departamentu Obrony). Czwarty miał spaść i zniszczyć Biały Dom, lecz w wyniku walki pasażerów z terrorystami na pokładzie rozbił się na polach w stanie Pensylwania. Do zorganizowania zamachu przyznała się Al-Kaida.

Choć ataki terrorystyczne zdarzały się wcześniej, po 11 września nastąpił przełom w walce z terroryzmem. Wydarzenie, w którym śmierć poniosło ok. 3 tys. osób, wstrząsnęło mieszkańcami całego świata. Prezydent USA **George W. Bush** już w październiku skierował wojska do Afganistanu, gdzie istniały bazy szkoleniowe Al-Kaidy. Od 1994 r. większość obszarów tego kraju znajdowała się pod

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAMACH Z 11 WRZEŚNIA 2001 R.

20 września 2001 r., dziewięć dni po zamachu terrorystycznym, prezydent George W. Bush wygłosił przemówienie, w którym wypowiedział wojnę terroryzmowi.

Współobywatele, przez ostatnie dziewięć dni cały świat mógł na własne oczy przekonać się o sile naszego państwa. Dziś nasz kraj jest świadom niebezpieczeństwa i czuje się wezwany do obrony wolności. Nasz ból przerodził się w gniew, a gniew w determinację. Sprawiedliwości stanie się zadość, niezależnie od tego, czy doprowadzimy naszych wrogów przed jej oblicze, czy też doścignięmy ich, aby ją wymierzyć. [...]

11 września wrogowie wolności wypowiedzieli wojnę naszemu krajowi. [...] *Przeznaczymy na zniszczenie globalnej sieci terroru wszystkie siły i zasoby będące w naszym zasięgu: każdy środek dyplomatyczny, każdy instrument wywiadu, każde narzędzie egzekwowania prawa, wszelkie wpływy finansowe i niezbędny sprzęt wojskowy.*

Ta wojna nie będzie przypominać wojny z Irakiem sprzed dziesięciu lat, która miała szybkie zakończenie i doprowadziła do całkowitego wyzwolenia pewnego terytorium. Nie będzie przypominać wojny powietrznej nad Kosowem sprzed dwóch lat, kiedy to do walk nie weszły wojska lądowe i nie zginął żaden Amerykanin.

Nasza reakcja nie może polegać jedynie na szybkim odwecie i izolowanych uderzeniach wojskowych. Amerykanie powinni się spodziewać nie jednej bitwy, lecz długiej kampanii, niepodobnej do żadnej poprzedniej. Obejmie ona zarówno spektakularne uderzenia transmitowane przez telewizję, jak i operacje, które nawet po udanym zakończeniu pozostaną tajne.

Odetniemy terrorystów od źródeł finansowania, zwrócimy jednych przeciwko drugim, przepędzimy z miejsca na miejsce, aż nie znajdą żadnej kryjówki ani miejsca na wytchnienie.

Będziemy ścigać kraje, które dostarczają pomocy i schronienia terrorystom. Każdy kraj w każdym regionie świata musi teraz zdecydować: albo jesteście z nami, albo z terrorystami. Od dziś każdy kraj, który nadal gości albo wspiera terrorystów, będzie uważany przez Stany Zjednoczone za wroga. [...]

Ale to nie jest tylko sprawa Ameryki. Gra nie toczy się tylko o jej wolność. To walka całego świata. To walka cywilizacji. To walka wszystkich, którzy wierzą w postęp i pluralizm, w tolerancję i wolność. Prosimy wszystkie kraje – dołączcie do nas. [...]

Źródło: *Wielkie mowy historii. T. 4. Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 347–353.

? 1. Wymień cele postawione społeczeństwu USA przez prezydenta Busha.
2. Opisz emocje, jakie mówca chciał wzbudzić swoim przemówieniem.

rządami talibów. To fundamentalistyczne ugrupowanie islamistyczne na kontrolowanych przez siebie terytoriach wprowadziło **szariat**. Zabroniono słuchania muzyki i oglądania filmów, niszczono też dzieła sztuki. Kobiety pozbawiono dostępu do edukacji i większości praw publicznych. Po stronie Stanów Zjednoczonych opowiedziały się nie tylko wszystkie państwa będące stałymi członkami Rady Bezpieczeństwa ONZ, lecz także inne kraje, w tym arabskie. Międzynarodowa koalicja antyterrorystyczna rozpoczęła zespół operacji wojskowych pod nazwą **„Anakonda"**. Choć ostatecznie sojusznicy opanowali Afganistan, nie udało im się zlikwidować wszystkich baz Al-Kaidy ani schwytać bin Ladena. Został zabity dopiero 2 maja 2011 r., podczas tajnej operacji amerykańskich komandosów w Pakistanie.

Mimo działań antyterrorystycznych podejmowanych w następnych latach przez wiele państw dochodziło do kolejnych zamachów zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i Europie. 11 marca 2004 r. rano w madryckim metrze zdetonowano 10 ładunków wybuchowych. W wyniku ataku śmierć poniosło 191 osób, a 1858 zostało rannych. O podłożenie bomb były podejrzewane islamskie organi-

PAŃSTWO ISLAMSKIE

Nie wszystkie kraje, kultury i religie są tak samo podatne na wpływy globalizacji i liberalnej kultury Zachodu. Od lat 90. w niektórych krajach muzułmańskich nastąpił wzrost fundamentalizmu religijnego. Powstały tam różnego typu organizacje terrorystyczne, takie jak **ISIS** [czyt.: ajs-is] – **Państwo Islamskie**, organizujące się na terenie Iraku i Syrii już od 2006 r., a oficjalnie funkcjonujące jako **kalifat** od 2014 r. Celem ISIS była walka z cywilizacją zachodnią, której wartości (demokracja, prawa człowieka, laicyzacja państwa) członkowie ugrupowania uważali za nieakceptowalne. Europejski model życia zarówno w sferze politycznej, społecznej, jak i religijnej odbierali wrogo i zwalczali najczęściej za pomocą aktów terrorystycznych. Bojownicy motywowali swoje działania pobudkami religijnymi i często poświęcali życie dla wyznawanych idei. W 2019 r. dzięki międzynarodowej współpracy udało się zlikwidować ISIS, a jesienią tego samego roku jednostki specjalne USA zabiły przywódcę Państwa Islamskiego i założyciela ISIS Abu Bakr al-Baghdadiego.

Kurdyjscy peszmergowie z flagą ISIS zdobytą podczas walk w Iraku.
▪ *fotografia, Irak, 2014 r.*

? Jaki był cel działalności Państwa Islamskiego?

zacje terrorystyczne. 7 lipca 2005 r. z kolei wybuchły trzy ładunki wybuchowe umieszczone w metrze i jeden znajdujący się w autobusie miejskim w Londynie. W całym mieście nastąpił paraliż komunikacyjny. W wyniku eksplozji zginęły 52 osoby, a ok. 700 odniosło obrażenia. Do zorganizowania ataku przyznała się Tajna Grupa Dżihadu Al-Kaidy. W kwietniu 2013 r. podczas maratonu ulicznego w Bostonie w Stanach Zjednoczonych doszło z kolei do wybuchu dwóch bomb. Tego dnia śmierć poniosły 3 osoby, a 264 zostały ranne. W lipcu 2016 r. we francuskiej Nicei zamachowiec staranował ciężarówką osoby spacerujące po promenadzie, a w grudniu tego samego roku nastąpił atak terrorystyczny podczas jarmarku bożonarodzeniowego w Berlinie. Kierowca wjechał ciężarówką w uczestników, czym spowodował śmierć 12 osób. Współczesny świat w dalszym ciągu zmaga się z falą terroryzmu, który ma głównie muzułmańskie podłoże i ideowe uzasadnienie.

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg konfliktu w Iraku w latach 90. i 2000.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Chiny stały się drugą po USA gospodarką na świecie.
3. Wymień gałęzie przemysłu, które rozwinęły się w krajach zaliczanych do tygrysów azjatyckich I i II generacji.
4. Opisz problemy państw afrykańskich na przełomie XX i XXI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Brzeziński, *Strategiczna wizja. Ameryka a kryzys globalnej potęgi*, tłum. K. Skonieczny, Kraków 2013.
B. Góralczyk, *Pekińska wiosna 1989. Początki ruchu demokratycznego w Chinach*, Warszawa 1999.

7 PRZEMIANY GOSPODARCZE I CYWILIZACYJNE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Co było przyczyną niepokojów społecznych w latach 60. XX w.?
2. Jakie nurty kontrkulturowe rozwinęły się po II wojnie w krajach zachodnich?

ROZWÓJ KOMPUTERYZACJI I INTERNETU

Na lata 70. przypadł początek rewolucji elektroniczno-informatycznej, która przejawiała się szybkim postępem w komputeryzacji i telekomunikacji. Już w 1974 r. firma Hewlett-Packard [czyt.: hjulet pakard] uruchomiła masową produkcję kalkulatorów. W tym samym roku na rynku pojawiły się pierwsze komputery osobiste (PC), wytwarzane na dużą skalę przez firmę Apple. Nieustannie unowocześniano oprogramowanie komputerów. W 1981 r. wprowadzono system operacyjny DOS, a w 1990 r. – system Windows [czyt.: łindołs].

Choć dziś życie bez **internetu** wydaje nam się niemożliwe, to jeszcze trzydzieści lat temu niewiele osób słyszało o sieci połączeń między komputerami. Początki internetu sięgają lat 60. XX w., ale dopiero w 1991 r. rozpoczęto komercyjne wykorzystywanie tej nowoczesnej i – jak się okazało – rewolucyjnej technologii. Z roku na rok na całym świecie lawinowo przybywało jej użytkowników. Możliwość komunikowania się przez internet dają dziś różnorodne **media społecznościowe** (ang. *social media*). Nowa forma komunikacji masowej służy jednak nie tylko do prowadzenia prywatnych rozmów i nawiązywania kontaktów. Za jej pomocą ludzie na całym świecie mogą inicjować działania mające podłoże społeczne, a nawet polityczne. Dziś trudno wyobrazić też sobie funkcjonowanie administracji czy bankowości bez internetu.

Internet niesie za sobą także niebezpieczeństwa, szczególnie dla jego najmłodszych użytkowników. Ułatwia on dostęp do treści zawierających przemoc i pornografię, które mają wpływ na rozwój psychiczny dzieci i młodzieży. Z tych względów tak ważne jest korzystanie z sieci pod nadzorem dorosłych. W sieci internetowej rozwija się także cyberprzemoc, która może wpłynąć również na stosunki między państwami. Hakerzy są w stanie dokonywać ataków na serwery internetowe konkretnych państw czy ważnych instytucji, co może prowadzić nawet do zakłócenia funkcjonowania państwa.

Komputer umieszczony przy stanowisku stacji telewizyjnej BBC pozwalał na sprawne relacjonowanie meczu krykieta odbywającego się nieopodal. Rozwój technologii sprawił, że pod koniec XX w. sport stał się elementem kultury masowej.

▪ *fotografia, Manchester, VII 1980 r.*

ROZWÓJ TELEKOMUNIKACJI

Kolejnym ważnym zjawiskiem dla procesu globalizacji stał się rozwój **telefonii komórkowej**. Pierwsze telefony komórkowe były duże i nieporęczne, a zasięg sieci telefonicznej pozostawał ograniczony. Choć prace nad tą technologią zaczęły się już po II wojnie światowej, pierwszą rozmowę przez telefon komórkowy przeznaczony do powszechnego użytku przeprowadzono dopiero w 1973 r. w Stanach Zjednoczonych. W 1992 r. powodzeniem zakończyła się próba wysłania SMS-a, czyli krótkiej wiadomości tekstowej.

Dynamiczny rozwój telewizji pozwalał na szybki przepływ informacji i relacjonowanie na żywo wydarzeń z drugiego końca świata. Charakterystyczne dla przełomu XX i XXI w. było powstawanie telewizji prywatnych i rozwój różnorodnych kanałów tematycznych. Współcześnie kanały telewizyjne funkcjonują także w sieci, podobnie jak tytuły prasowe i stacje radiowe. Szybki przepływ informacji oraz komunikacja na masową skalę między mieszkańcami państw i kontynentów sprawiają, że współczesny świat często określa się mianem **globalnej wioski**.

GLOBALIZACJA

Życie społeczne i światowa gospodarka podlegają znaczącym przemianom, które wynikają z szybkiego rozwoju międzynarodowej wymiany handlowej i kulturowej. **Globalizacja** jest możliwa m.in. dzięki wprowadzeniu nowoczesnej technologii i idącej za tym sprawnej wymianie informacji, przyspieszeniu i obniżeniu cen transportu oraz znoszeniu barier między poszczególnymi państwami. Zjawisko to charakteryzuje się rosnącymi współzależnościami pomiędzy krajami, ułatwia rozwój gospodarczy i przepływ kapitału. Sytuacja ma jednak także swoje złe strony i powoduje, że kryzys na drugim końcu świata wpływa na gospodarkę innych państw czy życie codzienne mieszkańców różnych kontynentów. Było to szczególnie widoczne podczas Wielkiego Kryzysu w latach 1929–1933, kryzysów naftowych, wojny w Iraku czy też kryzysu światowego w 2008 r.

Protest antyglobalistów odbywający się podczas spotkania grupy G7 we Francji. Ponad 900 aktywistów wyszło na ulice francuskich miast, aby wyrazić sprzeciw wobec polityki klimatycznej prowadzonej przez zrzeszone państwa.

▪ *fotografia, Bayonne* [czyt.: ba**jon**], *25 VIII 2019 r.*

Zjawisko globalizacji ma wiele różnych wymiarów. W dziedzinie gospodarki polega m.in. na rozszerzaniu ekspansji międzynarodowych korporacji, co powoduje ujednolicenie rynku. Coraz większą rolę odgrywają międzynarodowe powiązania. Decyzje poszczególnych państw zależne są od polityki ponadnarodowych instytucji, takich jak np.: Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Światowa Organizacja Handlu czy Unia Europejska. Wpływają one w istotny sposób na gospodarkę światową i pomagają rozwijać się ubogim niegdyś państwom. Związany z tym wymiar polityczny odzwierciedla się dążeniem do integracji i upowszechniania modelu demokratycznego. Wymiar społeczny i kulturowy natomiast charakteryzuje się popularnością kultury masowej, niezależnej od tradycji i lokalnych obyczajów. Polega na komercjalizacji kultury i rozwoju **społeczeństwa konsumpcyjnego**.

Nie wszyscy ludzie są zwolennikami globalizacji. Na świecie rozwija się ruch antyglobalistyczny, dążący do radykalnej zmiany

TEKST ŹRÓDŁOWY

GLOBALIZACJA

Proces globalizacji dotyka wszystkich mieszkańców globu. Z jednej strony globalizacja, prowadzi do znacznej poprawy poziomu życia ludności, z drugiej natomiast sprawia, że zanikają lokalne produkty, kultury i tradycje.

W sumie globalizacja prowadziła do zmniejszenia kosztów produkcji, na skutek czego towary stawały się tańsze. Pobudzało to konsumpcję, choć nie wszyscy mogli korzystać z jej dobrodziejstw. W efekcie możliwy był szybszy rozwój ekonomiczny większości krajów świata. To w nich właśnie ludzie lepiej zarabiali, podnosiła się jakość i zwiększała długość życia. Wzrosła grupa zadowolonych i szczęśliwych obywateli, a także liczebność klasy średniej. Obszary nędzy, choć nie zniknęły, to zostały zredukowane, zwłaszcza w Azji Południowej (Chiny, Filipiny, Tajlandia, Indonezja), na Bliskim Wschodzie i w Ameryce latynoskiej, czyli w krajach nazywanych wschodzącymi. Jak się oblicza, w 1988 roku problem ubóstwa dotyczył 40% mieszkańców Ziemi, w 2004 roku – 18%, w 2010 roku – 15%. Rozwój sprzyjał upowszechnianiu demokracji liberalnej, lepszemu rozumieniu odmienności i różnorodności ludzi i kultur świata. [...]

Na globalizacji skorzystała nauka i technika, gdyż dzięki niej napłynęły do ośrodków naukowych i uniwersytetów miliardy dolarów, co znakomicie przyspieszyło rozwój techniki i badań naukowych, upowszechnienie internetu i postęp w dziedzinie komunikacji. Rozwinął się transport kontenerowy, który uchodzi za krwiobieg globalnego kapitalizmu.

Z kolei dla krytyków globalizacja jest tylko jedną z odmian kolonializmu i znakiem nowej polityki imperialnej bogatej Północy, zwłaszcza USA, wobec biednego Południa. Krytycy powiadali, że kraje bogate, narzucając biednym logikę rynkową i dokonując grabieży ich zasobów naturalnych, spowodowały destabilizację porządku społecznego i marginalizację. Dla milionów biedaków globalizacja miała stać się źródłem nieszczęść i upokorzenia. Brytyjski historyk Paul Kennedy pisał w 1999 roku: „Im dalej postępuje proces globalizacji i amerykanizacji, tym bardziej wzrasta prawdopodobieństwo kontrataku, co możemy obecnie zaobserwować w wielu miejscach, tam gdzie ludność czuje się upokorzona, odrzucona, urażona z uwagi na pozycję, jaka przypadła jej w twórczym rozwoju międzynarodowego kapitalizmu".

Źródło: A. Chwalba, *Historia powszechna 1989–2011*, Warszawa 2011, s. 83–84.

? 1. Wymień zalety i wady globalizacji przedstawione przez autora tekstu.
2. Na podstawie materiału źródłowego i informacji zawartych w podręczniku przedstaw własną ocenę procesu globalizacji.

stosunków społecznych, ekonomicznych i ekologicznych. Organizacje wchodzące w jego skład różnią się między sobą. **Alterglobaliści** nie negują samego procesu globalizacji, lecz niektóre jego aspekty. Zwracają uwagę na rosnące nierówności społeczne oraz ubóstwo i analfabetyzm w krajach rozwijających się. Krytykują także to, że wielkie korporacje celowo umieszczają swoje fabryki w regionach, w których siła robocza jest bardzo tania i gdzie nie przestrzega się praw pracowniczych. Przywiązują ponadto duże znaczenie do kwestii ekologicznych i degradacji środowiska naturalnego. Są przeciwni ujednolicaniu kultury – w obawie, że może to prowadzić do zaniku lokalnych tradycji i obyczajów. **Antyglobaliści** z kolei krytykują sam proces globalizacji i jako alternatywę proponują oparcie się na mniejszych wspólnotach, takich jak naród, rodzina czy wspólnoty lokalne.

MIGRACJE

Po II wojnie światowej globalne migracje zarobkowe objęły cztery obszary świata, na których koncentruje się duży popyt na pracę. Należą do nich Ameryka Północna (USA i Kanada), wysoko rozwinięte państwa europejskie, bogate kraje arabskie położone w oko-

licach Zatoki Perskiej, tzw. tygrysy azjatyckie oraz Japonia i Australia. Ze względu na duże zapotrzebowanie na nisko wykwalifikowanych pracowników wiele zamożnych państw Europy Zachodniej zezwala na osiedlenie się osobom z krajów rozwijających się czy byłego bloku wschodniego. Z Polski w latach 80. z przyczyn ekonomicznych i politycznych wyjechało ok. 750 tys. obywateli, a kolejna znacząca fala emigracji wiązała się z przystąpieniem do Unii Europejskiej w 2004 r.

Wśród imigrantów mających zamiar osiedlić się w krajach wysoko rozwiniętych – w poszukiwaniu lepszego życia, ale także w ucieczce przed wojnami czy zmianami klimatycznymi – występują przedstawiciele wszystkich kultur i religii. Współistnienie w jednym państwie grup ludności tak odmiennych w kwestii wyznawanych wartości rodzi nieraz konflikty, a nawet wzrost nastrojów nacjonalistycznych. Rządy niektórych państw próbują na imigrantach wyegzekwować przystosowanie się do panujących zasad, w tym prawa i tradycji, co może powodować u nich niechęć oraz poczucie wykluczenia.

W 2000 r. w UE powołano do życia system Eurodac, będący bazą odcisków palców osób ubiegających się o azyl i imigrantów o nieudokumentowanym statusie. Największy kryzys migracyjny wystąpił w Europie wraz z masowym napływem imigrantów z Syrii, którzy uciekali przed trwającą w ich kraju wojną domową. Swoje apogeum osiągnął ok. 2015 r. – w tym okresie Niemcy przyjęły 1,6 mln uchodźców, wśród których znaleźli się jednak także imigranci zarobkowi.

ZAGROŻENIA ZDROWOTNE

W ostatnich dekadach zwiększył się odsetek ludzi cierpiących na różne problemy zdrowotne, co wynika m.in. z zanieczyszczenia środowiska, braku ruchu i niezdrowej diety

URBANIZACJA

Obecnie już ponad połowa ludzkości świata mieszka w miastach, a liczba ta cały czas się zwiększa. Jeszcze w 1950 r. mieszkańcy miast stanowili 29,8% całej ludności. W 2000 r. ta wartość wzrosła do 47,2%, a według prognoz w 2030 r. wyniesie 60,2%. Stopień urbanizacji pozostaje zróżnicowany. Najbardziej zurbanizowane są Europa Zachodnia, Australia i obie Ameryki, a najmniej Afryka i Azja Południowa. Na świecie jest też coraz więcej wielkich metropolii liczących ponad 1 mln mieszkańców.

Do zalet urbanizacji można zaliczyć większą możliwość znalezienia pracy oraz bliskość instytucji oświatowych, kulturalnych i finansowych, a także ośrodków opieki zdrowotnej. Zjawisko to prowadzi jednak również do przeludnienia dużych miast, wzrostu cen nieruchomości czy dewastacji środowiska naturalnego. Mieszkańcy miast narzekają też na towarzyszący im nieustannie hałas i zanieczyszczenie powietrza. Ponadto na obrzeżach wielkich metropolii często tworzą się dzielnice biedy zwane slumsami. Zazwyczaj kwitnie w nich zorganizowana przestępczość oraz handel narkotykami.

Tokio jest obecnie największym miastem świata i liczy ponad 37 mln mieszkańców. Powierzchnia tej metropolii wynosi 2191 km^2, czyli ok. cztery razy więcej niż powierzchnia Warszawy.

▪ *fotografia współczesna, Tokio*

? Jakie są wady i zalety postępującej urbanizacji?

AMERYKANIZACJA I WESTERNIZACJA ŚWIATA

Nieodłącznym elementem globalizacji jest **proces amerykanizacji**, wynikający z dominującej roli Stanów Zjednoczonych na arenie międzynarodowej. Za tym zjawiskiem idzie szeroka popularyzacja języka angielskiego na świecie. Przejmowanie wzorców życia obowiązujących w świecie zachodnim nazywamy z kolei **westernizacją**. Amerykański i zachodni styl życia upowszechnia się na wszystkich kontynentach, czemu sprzyjają m.in. rozwój turystyki, migracje ludności, dobrze rozwinięta komunikacja umożliwiająca sprawne przemieszczanie się na duże odległości, ale przed wszystkim rozwój różnego typu mediów. Dzięki ich pośrednictwu upowszechnia się **popkultura**, czyli kultura masowa, która jest uniwersalna, dobrze rozpoznawalna i prosta w przekazie. Przykładem są choćby znane na wszystkich kontynentach amerykańskie produkty przemysłu filmowego i muzycznego.

Sieć barów McDonald's, założona w 1940 r. w Stanach Zjednoczonych, ma filie niemal na całym świecie. Międzynarodowy rozwój tej firmy z branży fast food i jej ogromna popularność są przykładem postępującej amerykanizacji.

▪ *fotografia współczesna*

? Na czym polega proces amerykanizacji?

oraz wydłużania się życia. Mieszkańcy państw zachodnich umierają z powodu chorób cywilizacyjnych, takich jak nowotwory, schorzenia układu krążenia, choroby płuc, cukrzyca, otyłość czy depresja, na którą według danych z 2010 r. cierpiało ok. 121 mln ludzi na świecie. Do dolegliwości XXI w. zaliczamy też problemy z odżywianiem, m.in. anoreksję i bulimię, oraz choroby afektywne (zaburzenia nastroju). W krajach rozwijających się śmiertelne żniwo nadal zbierają choroby zakaźne, takie jak gruźlica czy malaria. Na ich czele wymienia się również AIDS, czyli zespół nabytego upośledzenia odporności, dotykający głównie państw afrykańskich. W 1995 r. nosicielami wirusa HIV (który nieleczony prowadzi do AIDS) było 16–18 mln ludzi na świecie, a w 2009 r. – już ponad 40 mln, z czego 2/3 w Afryce. Na AIDS chorują też mieszkańcy państw rozwiniętych. Choć do dziś nie wynaleziono sposobu na wyeliminowanie wirusa HIV z organizmu, to dzięki postępowi nauki i medycyny w XXI w. można go skutecznie leczyć, co sprawia, że coraz mniej osób zakażonych zapada na AIDS.

ZAGROŻENIA EKOLOGICZNE

Wysokie uprzemysłowienie charakterystyczne dla XXI w. prowadzi do dewastacji środowiska naturalnego, zanieczyszczenia atmosfery, wód gruntowych i wód powierzchniowych. Przykładowo fauna i flora mórz na całym świecie od lat 60. XX w. są regularnie zatruwane przez wycieki ropy naftowej. Do jednej z największych tego typu awarii doszło w 1989 r. u wybrzeży Alaski, podczas katastrofy tankowca Exxon Valdez [czyt.: ekson wal**de**]. W 2010 r. z kolei na platformie wiertniczej Deepwater Horizon [czyt.: dipłoter horajzon] nastąpił ogromny wyciek ropy naftowej do Zatoki Meksykańskiej. Sytuacja została opanowana dopiero po trzech miesiącach.

Trudne do kontrolowania jest także zjawisko zanieczyszczenia powietrza, wynikające z szybkiego rozwoju przemysłu paliwowo-energetycznego i dużego nasilenia ruchu samochodowego, szczególnie w wielkich aglomeracjach miejskich. Państwa rozwinięte i wysoko uprzemysłowione starają się przeciwdziałać temu zjawisku i tworzą międzynarodowe normy

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój turystyki

Ulepszenia w dziedzinie transportu i komunikacji, a także wzrost zamożności państw zachodnich spowodowały dynamiczny rozwój turystyki. Do popularyzacji tej formy spędzania wolnego czasu przyczyniła się również możliwość samodzielnej rezerwacji biletów i miejsc noclegowych przez internet. W latach 90. turystycznie uaktywnili się mieszkańcy dawnego bloku wschodniego. Dopiero po upadku ZSRS zyskali oni możliwość swobodnego zwiedzania nawet najbardziej odległych rejonów świata. Państwa postkomunistyczne otworzyły się również na turystów zachodnich, a ponieważ znacząco wzrósł w nich standard życia, na przeprowadzkę w te obszary decyduje się wiele osób z różnych stron świata.

? Jakie zjawiska i wydarzenia wpłynęły na rozwój turystyki na przełomie XX i XXI w.?

Most Karola w Pradze jest jedną z najbardziej znanych i najczęściej odwiedzanych atrakcji turystycznych tego miasta. Od lat 90. Praga cieszy się popularnością wśród turystów europejskich oraz podróżników z dalszych zakątków świata.

▪ *fotografia współczesna, Praga*

prawne ograniczające emisję dwutlenku węgla, metanu i tlenku azotu do atmosfery. Przykładem traktatu przeciwdziałającego zagrożeniom ekologicznym jest wynegocjowany w 1997 r. **protokół z Kioto**, który wszedł w życie osiem lat później i obowiązywał do końca 2012 r. Kraje Unii Europejskiej oraz Norwegia, Islandia, Monako, Szwajcaria i Liechtenstein [czyt.: lichtensztajn] zadeklarowały przestrzeganie postanowień dokumentu do 2020 r.

Na całej planecie coraz częściej dochodzi do aktów rabunkowej eksploatacji środowiska naturalnego. Przykładem jest wyrąb lasów w brazylijskiej Amazonii, nazywanej zielonymi płucami planety. Każdego dnia znika tysiące drzew, pochłaniających dwutlenek węgla i wytwarzających niezbędny dla naszego życia tlen. Obszar lasów tropikalnych Amazonii corocznie zmniejsza się o kilkadziesiąt tysięcy kilometrów kwadratowych. Prowadzone od wielu lat badania dowodzą, iż skutkiem zmian klimatycznych będą gwałtowne zjawiska pogodowe i katastrofy, takie jak powodzie, huragany, trąby powietrzne, susze, topnienie lodowców i podnoszenie się poziomu wód.

W wielu krajach świata istnieją organizacje ekologiczne, których celem jest zwrócenie uwagi opinii publicznej na problemy niszczenia

Wyschnięte Morze Aralskie, które zanikło na skutek rabunkowej działalności człowieka. Z powodu nawadniania pól bawełny w Uzbekistanie ten zbiornik wodny całkowicie wysechł, co doprowadziło do osadzenia na mieliźnie statków i łodzi rybackich oraz pozbawienia dziesiątek tysięcy ludzi źródeł utrzymania.

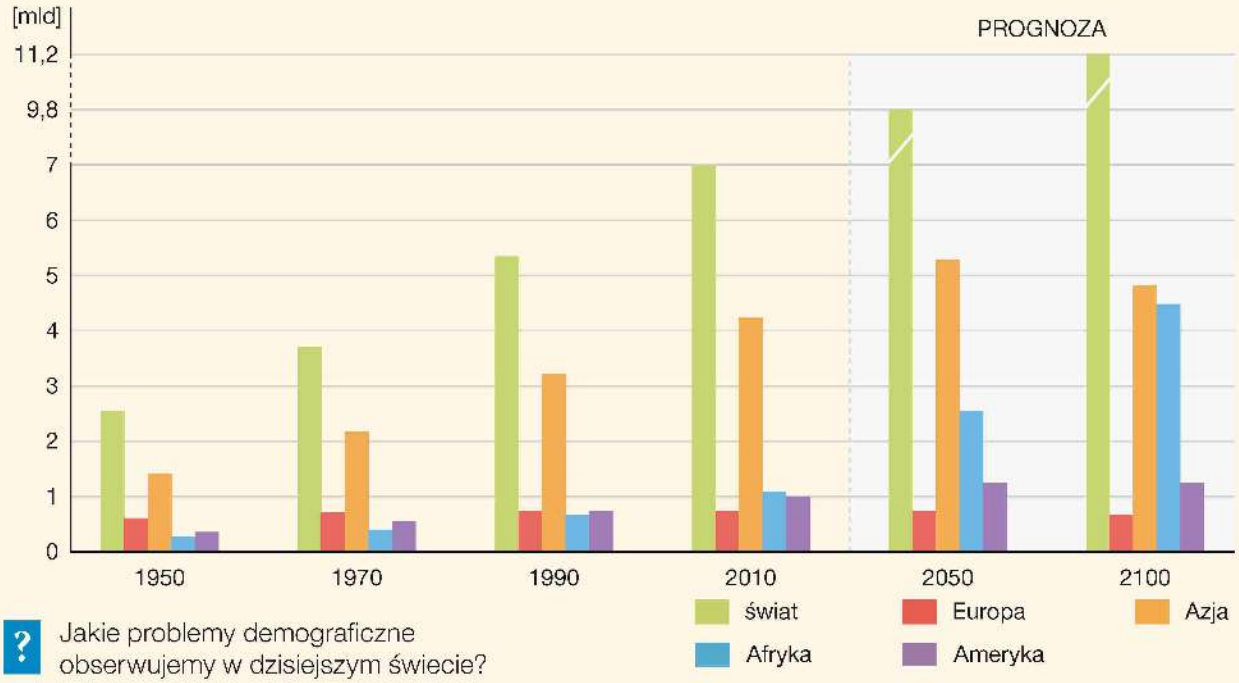
▪ *fotografia, Uzbekistan*

PROBLEMY DEMOGRAFICZNE

W ostatnich latach następuje dynamiczny przyrost ludności świata. W ciągu 20 lat liczba ludzi na naszym globie wzrosła o 20% i osiągnęła niemal 8 mld (w 2020 r. było to 7,8 mld). Większość z nich zamieszkuje ubogie rejony Afryki, Azji i Ameryki Południowej. W tym samym czasie na Północy globu odnotowuje się zjawisko spadku przyrostu naturalnego. Udział procentowy mieszkańców Europy i Ameryki Północnej w zaludnieniu Ziemi stale maleje. Jednocześnie występuje tam zjawisko starzenia się społeczeństwa. W ciągu całej historii ludzkości osoby starsze (65 lat i więcej) stanowiły nie więcej niż 2 lub 3% całej populacji. Dziś w krajach rozwiniętych odsetek ten wynosi 15%, a ok. 2030 r. ma dojść do 25%, a nawet do 30%. Jest to skutkiem dwóch trendów demograficznych: wzrostu długości życia oraz spadku dzietności.

Ludność świata w XX i XXI w.

? Jakie problemy demograficzne obserwujemy w dzisiejszym świecie?

otaczającej nas przyrody. W ostatnich latach często mówi się o podejmowaniu skutecznych działań na rzecz ochrony środowiska i promowaniu odnawialnych źródeł energii, takich jak energia wodna, wiatrowa czy geotermalna. Coraz więcej gigantów branży motoryzacyjnej produkuje także samochody zelektryfikowane i elektryczne oraz na wodór. Nie emitują one szkodliwych związków i nie zatruwają środowiska. W ostatnich latach powraca się również do energetyki jądrowej, która mimo obaw części społeczeństwa spowodowanych katastrofami w Fukuszimie i Czarnobylu (więcej zob. s. 393) należy do stosunkowo ekologicznej i bezpiecznej. Duży nacisk kładzie się też na sortowanie śmieci.

PRZEMIANY OBYCZAJOWE I KULTUROWE

Przez ostatnie kilkadziesiąt lat na całym świecie zaszły znaczące zmiany w mentalności i obyczajowości społeczeństwa, co szczególnie widać w krajach rozwiniętych. Inaczej wygląda także preferowany model rodziny. Państwa zachodnie mają duży problem z niskim przyrostem naturalnym, ponieważ coraz mniej par decyduje się na liczne potomstwo. Wynika to m.in. z innych ról zajmowanych przez kobiety w społeczeństwie i wysokich kosztów wychowania. Kobiety coraz częściej podejmują pracę zawodową, posiadanie potomstwa staje się dla nich tylko jednym z elementów samorealizacji, a nie głównym celem życiowym. W wielu

WARTO WIEDZIEĆ

Subkultury młodzieżowe

W związku z rozwojem różnych typów muzyki powstawały także nowe subkultury młodzieżowe. W połowie lat 70. XX w. wyłonił się punk. Słowo *punk* wywodzi się z języka angielskiego i oznacza coś zgniłego, bezwartościowego. Był to ruch, którego członkowie przeciwstawiali się instytucjom, takim jak wojsko, policja, Kościół i wielkie korporacje, które w ich rozumieniu ograniczały wolność i niezależność. Młodzi członkowie tej subkultury negowali wszelkie formy rządów, co doprowadziło do rozwoju ideologii anarchistycznej. Ich brak wiary w system społeczny i perspektywy na przyszłość wyrażało hasło *No future*. Muzykę punkrockową reprezentowały takie zespoły, jak Ramones, Television [czyt.: telewyżn], Blondie [czyt.: blondi] czy Sex Pistols. Z kolei narodzinom muzyki heavy metalowej, opartej na ciężkim i ostrym brzmieniu gitarowym, towarzyszyło powstanie subkultury metalowców. Specyficzną grupę stanowili ponadto depeszowcy, czyli fani zespołu Depeche Mode. Z muzyką jest też związana subkultura gotów – fanów mrocznego stylu gotyckiego w metalu, którzy wyróżniają się makijażem i specyficznym ubiorem. W tym okresie powstały także subkultury emo, skejtów czy hiphopowców.

? Jakie były cechy charakterystyczne subkultury punk?

Przedstawiciele subkultury punk nosili charakterystyczne skórzane kurtki i spodnie z naszywkami z ulubionymi zespołami muzycznymi, a także kolczyki, łańcuchy, ćwieki i pacyfki. Ponadto farbowali włosy na jaskrawe kolory i czesali je na irokeza.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, początek lat 70. XX w.*

krajach działają ruchy walczące o prawa kobiet, osób z niepełnosprawnościami, a także o orientacji odmiennej od heteroseksualnej. W krajach rozwiniętych postępuje laicyzacja społeczeństwa. W odpowiedzi swoich zwolenników na całym świecie aktywizują ruchy konserwatywne, a nawet skrajnie fundamentalistyczne, skupione wokół tradycyjnej religijności i modelu rodziny.

W latach 80. i 90. pojawiły się nowe formy wyrażania sztuki. Coraz modniejsze były happeningi [czyt.: hepeningi], czyli przedstawienia z udziałem widzów, oraz performance [czyt.: performans]. Popularną formą ekspresji pozostają od tego czasu również graffiti i street art [czyt.: strit art], polegające na umieszczaniu obrazów, rysunków i napisów w przestrzeni publicznej. Najbardziej znanym twórcą uprawiającym ten rodzaj sztuki jest brytyjski artysta Banksy [czyt.: banksi], którego prawdziwe dane osobowe są nieznane. Jego prace, komentujące problemy polityczne i społeczne, pojawiają się w wielu miejscach na całym świecie. W miastach popularne są również wielkie ścienne malowidła – powstające legalnie murale.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw nowe techniki masowej komunikacji społecznej.
2. Oceń znaczenie postępu technologicznego w rozwoju społeczeństw.
3. Wymień przyczyny i skutki migracji ludności do państw zachodnich.
4. Przedstaw największe zagrożenia zdrowotne i ekologiczne XXI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Bauman, *Globalizacja*, tłum. E. Klekot, Warszawa 2000.
A. Giddens, *Europa w epoce globalnej*, tłum. M. Klimowicz, M. Habura, Warszawa 2009.

Zależność państw rozwijających się od krajów Północy

Wszystkie kraje rozwijające się stają przez podobnymi problemami, do których należą m.in. ubóstwo, głód i niedożywienie, brak dostępu do edukacji i opieki zdrowotnej, wysoka śmiertelność, wszechobecna korupcja, przestępczość oraz handel narkotykami. Można tam zaobserwować również znaczne dysproporcje w podziale dochodów czy nierówności ze względu na płeć. W rozwiązanie tych złożonych trudności angażują się państwa bogatej Północy, jednak niejednokrotnie udzielana przez nie pomoc jest nieefektywna i tylko pogarsza sytuację Południa.

Problematyczna pomoc

W latach 70. XX w. popularność zdobyło przekonanie, że kraje rozwinięte zawdzięczają swoją uprzywilejowaną pozycję wykorzystywaniu państw Południa w okresie kolonialnym i dlatego powinny czuć się zobowiązane do udzielania im pomocy finansowej – jako zadośćuczynienie za lata wyzysku. Ta teoria zakładała jednokierunkowy przepływ środków z Północy do Południa. Wsparcie dla krajów najbiedniejszych w postaci kredytów, żywności, lekarstw, środków czystości, pomocy lekarskiej, budowy szkół i szpitali wydawało się być właściwym rozwiązaniem. Z perspektywy czasu jest ono jednak mało efektywne. Niektórzy badacze sugerują, że państwa uzależniają się od bezpośredniej pomocy i nie próbują samodzielnie przezwyciężyć kryzysu. *Krople z Zachodu jest zabójcza, to studnia bez dna. Pomoc tłumi ducha przedsiębiorczości, rozleniwia i usypia, przyzwyczaja do życia za czyjeś pieniądze, bez wkładu własnej pracy* (A. Chwalba, *Historia powszechna 1989–2011*, Warszawa 2011, s. 300).

Medycy z organizacji Lekarze bez Granic badający pacjenta w szpitalu położonym niedaleko obozu dla uchodźców w Demokratycznej Republice Konga. Ta międzynarodowa organizacja medyczna niesie pomoc humanitarną ofiarom konfliktów zbrojnych, epidemii, klęsk żywiołowych oraz społeczeństwom pozbawionym dostępu do podstawowej opieki zdrowotnej.

▪ *fotografia współczesna*

Kontrowersyjnym posunięciem było też udzielanie niewypłacalnym krajom łatwych i szybkich kredytów. Przyniosło to korzyści państwom rozwiniętym i instytucjom międzynarodowym, które wzbogaciły się na odsetkach. Tymczasem spłacanie pożyczek często przekraczało możliwości finansowe Południa. Niejednokrotnie rządy tamtejszych krajów musiały się decydować na kolejne zobowiązania, aby uregulować nimi odsetki. Sytuacja ta powodowała cięcia kosztów na edukację, opiekę medyczną czy budowę potrzebnej infrastruktury i tym samym tylko potęgowała kryzys gospodarczy.

Kolejną kwestią budzącą wiele emocji było promowanie produkcji surowców eksportowych w krajach rozwijających się. Państwa te sprzedawały za granicę surowce naturalne oraz produkty rolne – takie jak kawa, herbata, kakao czy banany – w tak dużych ilościach, że ich ceny na rynku międzynarodowym drastycznie spadły. Sytuację wykorzystywały kraje rozwinięte, które mogły tanio nabywać wspomniane towary. Problemem Południa jest też rolnictwo, opierające się na rodzinnych gospodarstwach, pozbawione odpowiedniej infrastruktury oraz technologii, które mogłyby zwiększyć jego konkurencyjność na światowych rynkach. Masowa zamiana pól uprawnych w plantacje produkujące na eksport dla wielkich koncernów prowadzi z kolei do braków pożywienia dla miejscowej ludności.

Polityka prowadzona wobec państw rozwijających się jest głęboko niesprawiedliwa, ponieważ służy przede wszystkim zabezpieczeniu interesów bogatej Północy. Światowe korporacje, które budują fabryki w krajach Południa, z jednej strony dają pracę

Międzynarodowy Czerwony Krzyż dostarczał pomoc medyczną oraz niezbędne leki m.in. podczas konfliktu w Rwandzie. Wojny domowe czy spory wewnętrzne w państwach rozwijających się często wynikają z rywalizacji politycznej i międzyplemiennej. Według historyka Andrzeja Chwalby: *Wszystkie konflikty zbrojne w zasadniczym stopniu były następstwem kolonializmu. Europejczycy dzielili terytoria afrykańskie według swoich potrzeb i wyobrażeń, nie zwracając uwagi na lokalne tradycje, rozmieszczenie poszczególnych plemion, różnice mentalne, językowe, religijne. W rezultacie państwa, które powstały w okresie dekolonizacji, były organizacjami sztucznymi, z przypadkowymi granicami* (A. Chwalba, dz. cyt., s. 289).

▪ *fotografia współczesna*

lokalnej ludności, z drugiej natomiast – wykorzystują ją jako tanią siłę roboczą. Z tej perspektywy można stwierdzić, że kraje rozwinięte przyczyniają się do hamowania postępu i rozwoju gospodarczego państw Południa.

Proponowane rozwiązania

Krajom Południa potrzebne są gruntowne reformy wewnętrzne. Uzależnianie państw rozwijających się od kredytów i doraźnej pomocy nie jest właściwą drogą. Bardziej przydałoby się im specjalistyczne wsparcie w celu usprawnienia gospodarki, prowadzenia właściwej polityki finansowej oraz przygotowania planu wyjścia z kryzysu. Tylko w ten sposób można poprawić warunki życia ludności. Wspomniane działania trudno jednak zrealizować ze względu na złożoność problemów tamtejszych społeczeństw oraz różnice kulturowe między Północą a Południem. Niejednokrotnie przedstawiciele władzy w krajach rozwijających się dbają bardziej o prywatne interesy niż o dobro ogółu. Ponadto w niektórych państwach ze względów religijnych lub obyczajowych marginalizowana pozostaje rola kobiet na rynku pracy.

Kolejną kwestią wymagającą refleksji jest próba wdrożenia w państwach rozwijających się zachodnich rozwiązań ustrojowych. *Na stosunkach Północ–Południe ciąży ogromne historyczne brzemię. W świecie pozimnowojennym nabrały one szczególnego znaczenia w związku z zakończeniem rywalizacji dwublokowej. Liczne zagrożenia świata Północy – choćby takie jak terroryzm – wynikają w dużej mierze z wielkich dysproporcji rozwojowych między krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się. Brak stabilności państw Południa rodzi poważne niebezpieczeństwa dla Północy, których nie da się rozwiązać wysłaniem wojsk, mających zaprowadzić spokój.* [...] *Narzucanie zachodnich wzorców kulturowych czy rozwiązań ustrojowych nie może być receptą na zmniejszenie napięcia między Północą i Południem. Demokracja nie jest bowiem wartością samą w sobie* (M.F. Gawrycki, *Południe w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Kraje rozwijające się na początku XXI wieku. Wybrane problemy*, red. M.W. Solarz, Warszawa 2011, s. 54). Ustrój demokratyczny zaprowadzony w niektórych państwach postkolonialnych pod koniec ubiegłego stulecia jest na tyle specyficzny, że w literaturze bywa określany jako „demokracja afrykańska". Tamtejsze partie mają bowiem charakter organizacji plemiennych, a rządzący dbają jedynie o własne interesy, a nie potrzeby społeczeństwa. Budowa dojrzałej demokracji wymaga czasu i dogodnych warunków, takich jak godziwy poziom życia czy niski wskaźnik korupcji. W efekcie jak dotąd tylko w nielicznych krajach postkolonialnych demokracja okazała się być trwałym osiągnięciem.

Dostęp do czystej wody pitnej jest obecnie jednym z największych światowych problemów. Według szacunków ONZ obecnie dostępu do niej nie ma ok. 2 mld ludzi na świecie. Dotyczy to nie tylko Afryki Subsaharyjskiej, lecz także w coraz większym stopniu Europy (ok. 100 mln ludzi).

▪ *fotografia współczesna*

Podsumowanie rozdziału V
Świat na przełomie XX i XXI w.

1 Kryzys bloku komunistycznego

1. Pod koniec lat 70. i w latach 80. państwa bloku wschodniego zmagały się z coraz większym kryzysem gospodarczym, spowodowanym brakiem reform i kontynuacją gospodarki centralnie planowanej.
2. W 1979 r. Moskwa podjęła interwencję zbrojną w Afganistanie. Sowieci wycofali się z tego kraju dopiero w 1989 r. Na skutek zaangażowania w konflikt na ZSRS spadła fala krytyki na arenie międzynarodowej.
3. Po śmierci Leonida Breżniewa władzę w ZSRS na krótko przejął Jurij Andropow, a potem Konstantin Czernienko. Po nich przewodniczącym partii został Michaił Gorbaczow. Wycofał on wojska z Afganistanu i rozpoczął proces reform społeczno-gospodarczych w kraju. Zmiany wprowadzane pod hasłami *głasnosti* i *pierestrojki* nie poprawiły jednak sytuacji ekonomicznej Związku Sowieckiego.
4. W 1986 r. doszło do wybuchu w elektrowni atomowej w Czarnobylu, co władze sowieckie starały się ukryć. Chmura radioaktywna dotarła do innych europejskich państw i spowodowała długofalowe konsekwencje zdrowotne.

2 Polityka państw zachodnich

1. W latach 70. i 80. w USA rozwinął się reprezentowany przez republikanów ruch, zwany nową prawicą. Konserwatywni aktywiści wspierali tradycyjny model rodziny i opowiadali się za monetaryzmem, czyli nieingerowaniem państwa w gospodarkę.
2. W 1981 r. prezydentem Stanów Zjednoczonych został Ronald Reagan. Zainicjował on projekt gwiezdnych wojen wymierzony w ZSRS, co spowodowało ponowne zaostrzenie stosunków między tymi państwami.
3. We Francji władzę w 1981 r. objęła lewica, a prezydentem został socjalista François Mitterrand. Za jego rządów przeprowadzono nacjonalizację krajowej gospodarki. W 1986 r. do władzy ponownie doszła prawica, która rozpoczęła proces reprywatyzacji.
4. W latach 80. rządy w Wielkiej Brytanii sprawowała premier Margaret Thatcher, która podjęła szereg działań zmierzających do ograniczenia inflacji, wzmocnienia waluty i ustabilizowania gospodarki. Stanowcze decyzje w zakresie polityki wewnętrznej wywołały w kraju wiele protestów społecznych.

Spotkanie prezydenta USA Ronalda Reagana z Sekretarzem Generalnym KPZS Michaiłem Gorbaczowem w Genewie było pierwszym od chwili, gdy Gorbaczow stanął na czele ZSRS.

▪ *fotografia, Genewa, 1986 r.*

3 Jesień Narodów

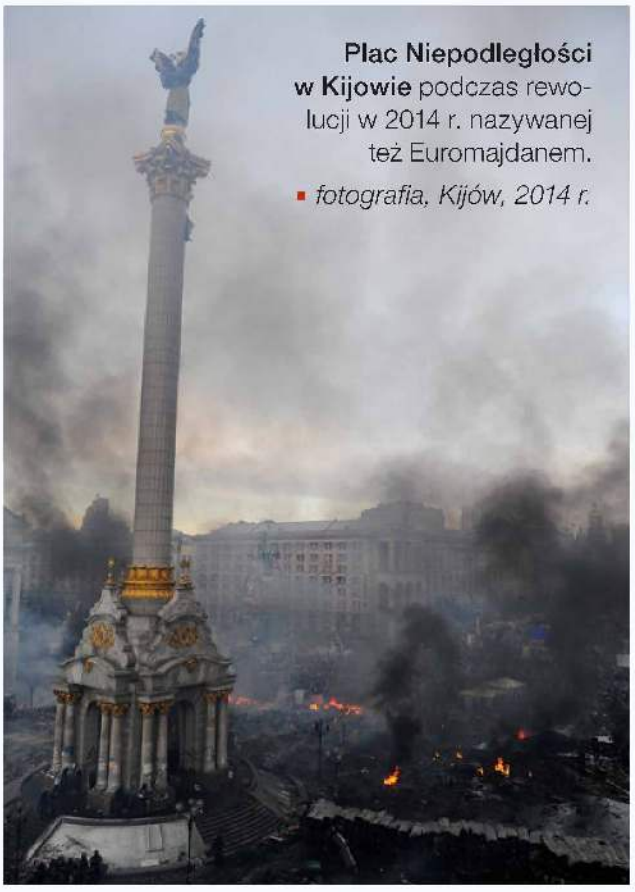
1. W 1989 r. pod presją masowych demonstracji odsuwano od rządów władze komunistyczne w kolejnych państwach Europy Środkowo-Wschodniej.
2. Jesienią 1989 r. obalono mur berliński, będący symbolem zimnej wojny i podziału Europy. W 1990 r. NRD i Berlin Zachodni włączono do RFN. Duży udział w zjednoczeniu kraju miał ówczesny kanclerz RFN i pierwszy kanclerz zjednoczonych Niemiec Helmut Kohl.
3. W czechosłowackiej aksamitnej rewolucji kluczową rolę odegrał Václav Havel. W 1993 r. doszło do pokojowego podziału państwa na Czechy i Słowację. W podobnie bezkrwawy sposób przeprowadzono przemiany ustrojowe w Bułgarii i na Węgrzech.
4. Inny przebieg miały przemiany w Rumunii, gdzie rządy sprawował Nicolae Ceaușescu. Podczas demonstracji dochodziło do aktów przemocy, które przyniosły ofiary śmiertelne. Ceaușescu wraz z żoną zostali schwytani, osądzeni przez doraźny trybunał i rozstrzelani. Opozycja doszła do władzy w kraju dopiero w 1996 r.
5. Na przebieg Jesieni Narodów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej duży wpływ miały wydarzenia w Polsce, m.in. obrady Okrągłego Stołu i wybory czerwcowe.

4 Rozpad ZSRS

1. 8 grudnia 1991 r. podjęto decyzję o rozwiązaniu ZSRS. Po rozpadzie mocarstwa na Litwie, Łotwie i w Estonii szybko wprowadzono ustrój demokratyczny i gospodarkę wolnorynkową.
2. Tłumione wcześniej spory narodowościowe na Zakaukaziu odżyły po upadku ZSRS. W kolejnych latach niepodległość ogłosiła Naddniestrzańska Republika Mołdawska, Republika Górskiego Karabachu oraz będące częścią Gruzji Abchazja i Osetia Południowa. W tym okresie doszło także do wojen w Czeczenii.
3. Ukraina ogłosiła niepodległość 16 lipca 1991 r. Na przełomie 2004 i 2005 r., po sfałszowanych wyborach prezydenckich, wybuchła tam pomarańczowa rewolucja. Pod koniec 2013 r. doszło do wystąpień na Majdanie w proteście przeciwko odsunięciu przez prezydenta umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z UE.
4. Mimo rozpadu ZSRS władze Rosji w dalszym ciągu nawiązywały do mocarstwowej historii kraju. W 1997 r. Moskwa dołączyła do grupy najbardziej wpływowych państw G7. Nastąpiło także zbliżenie z Białorusią. W 2014 r. powstała Euroazjatycka Unia Gospodarcza.

5 Europa na przełomie XX i XXI w.

1. Po zakończeniu zimnej wojny celem państw stało się nawiązanie dobrych relacji międzynarodowych. Służyło temu m.in. zawieranie układów budujących poczucie bezpieczeństwa i zaufania. Zmierzano też do redukcji broni konwencjonalnej i likwidacji broni atomowej.
2. W latach 90. nastąpił rozpad Jugosławii. Władze w Belgradzie starały się zatrzymać ten proces przy użyciu sił zbrojnych. Doszło do krwawej wojny domowej, podczas której dopuszczano się ludobójstwa.
3. W Europie Zachodniej od zakończenia II wojny światowej trwały procesy integracyjne. W 1992 r. w Maastricht podpisano traktat tworzący Unię Europejską, wspólnotę o charakterze gospodarczo-politycznym. Początkowo skupiała ona 12 państw Europy Zachodniej. W następnych latach do UE przystępowały kolejne kraje. W 2004 r. dołączyła do nich grupa państw z byłego bloku wschodniego, w tym Polska.
4. W 1993 r. zaczęto realizować program Partnerstwo dla pokoju, mający na celu przygotowanie NATO do rozszerzenia o kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Pomimo sprzeciwu Rosji od 1999 r. do Paktu Północnoatlantyckiego dołączały kolejne kraje byłego bloku wschodniego.

Plac Niepodległości w Kijowie podczas rewolucji w 2014 r. nazywanej też Euromajdanem.

▪ *fotografia, Kijów, 2014 r.*

6 Świat u progu XXI w.

1. Pod koniec XX w. dochodziło do częstych konfliktów na Bliskim Wschodzie. Sprzeciw Palestyńczyków wobec izraelskiej okupacji poskutkował wybuchem kolejnego powstania, tzw. II intifady. W 1990 r. Irak przypuścił atak na Kuwejt, co wywołało zbrojną interwencję koalicji międzynarodowej. W 2003 r. wybuchła II wojna w Zatoce Perskiej.
2. Po śmierci Mao Zedonga w Chinach nastąpił okres reform i otwarcia na kontakty z Zachodem. Spowodowało to błyskawiczny rozwój gospodarczy i przyspieszyło procesy urbanizacji. Zmianom ekonomicznym nie towarzyszyła jednak demokratyzacja państwa. W czerwcu 1989 r. na placu Tian'anmen doszło do protestów studenckich, krwawo stłumionych przez władze.
3. W latach 60. dzięki pomocy państw zachodnich Korea Południowa, Tajwan, Hongkong i Singapur weszły na ścieżkę szybkiego rozwoju gospodarczego. Do państw tych w latach 80. dołączyły Malezja, Tajlandia, Indonezja i Filipiny.
4. 11 września 2001 r. w Stanach Zjednoczonych islamistyczna organizacja Al-Kaida przeprowadziła atak terrorystyczny na World Trade Center. Zapoczątkowało to międzynarodową wojnę z terroryzmem. W następnych latach dochodziło do kolejnych zamachów w USA i Europie.

7 Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne

1. Internet i telefonia komórkowa zrewolucjonizowały komunikację i przyspieszyły proces przekazywania informacji. Z tego powodu współczesny świat nazywa się niekiedy globalną wioską.
2. Mocarstwowa pozycja USA wywołała zjawisko zwane amerykanizacją, czyli rosnącą popularność kultury amerykańskiej na wszystkich kontynentach. Nastąpiło także ujednolicenie wzorców kulturowych, będące jednym z przejawów globalizacji.
3. W ostatnich latach społeczeństwo zmaga się z wieloma zagrożeniami ekologicznymi. W celu ochrony środowiska naturalnego są podejmowane liczne inicjatywy polityczne (protokół z Kioto) oraz obywatelskie. Przed ludźmi stoją także wyzwania dotyczące ochrony zdrowia, takie jak choroby cywilizacyjne, problemy psychiczne czy AIDS.
4. Do problemów współczesnego świata zalicza się m.in. nierówności społeczne oraz dysproporcje między bogatą Północą i biednym Południem. W krajach rozwiniętych widoczne jest także starzenie się populacji.

Data	Wydarzenie
1 VIII 1975 r.	podpisanie Aktu końcowego KBWE
1979–1989 r.	interwencja ZSRS w Afganistanie
III 1985 r.	Michaił Gorbaczow przywódcą ZSRS
26 IV 1986 r.	katastrofa elektrowni atomowej w Czarnobylu
X–XII 1989 r.	Jesień Narodów
9/10 X 1989 r.	upadek muru berlińskiego
2 X 1990 r.	włączenie NRD to RFN, powstanie zjednoczonych Niemiec
23 II 1991 r.	początek operacji „Pustynna burza"
II 1991 r.	powstanie Grupy Wyszehradzkiej
VI 1991–XI 1995 r.	wojna w Jugosławii i jej rozpad
8 XII 1991 r.	rozpad ZSRS, powstanie Federacji Rosyjskiej
7 II 1992 r.	podpisanie Traktatu o Unii Europejskiej w Maastricht
1 I 1993 r.	podział Czechosłowacji, powstanie Czech i Słowacji
1994–1996 r.	I wojna czeczeńska
1994 r.	zniesienie apartheidu w RPA
1995 r.	układ z Schengen
1997 r.	powołanie Związku Białorusi i Rosji
X 1999 r.	początek II wojny czeczeńskiej
2000 r.	II intifada
11 IX 2001 r.	atak terrorystyczny na World Trade Center i Pentagon
7 X 2001 r.	początek interwencji USA i ich sojuszników w Afganistanie
III 2003 r.	początek II wojny w Zatoce Perskiej
IX 2004–I 2005 r.	pomarańczowa rewolucja na Ukrainie
2006 r.	niepodległość Czarnogóry
2008 r.	niepodległość Kosowa
15 III 2011 r.	wybuch wojny domowej w Syrii
2010–2013 r.	Arabska Wiosna Ludów
21 XI 2013 r.	początek Euromajdanu na Ukrainie
17 III 2014 r.	aneksja Krymu przez Rosję
VI 2014 r.	powstanie ISIS – Państwa Islamskiego
31 I 2020 r.	opuszczenie UE przez Wielką Brytanię (brexit)

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment A
8 lipca, wczesnym rankiem, serbskie czołgi i piechota [...] wdarły się w głąb enklawy. Siły ONZ w Srebrenicy (holenderski batalion liczący 460 żołnierzy), zbyt słabe, aby powstrzymać atakujących, nie zareagowały. [...] Rzeź srebrenicka kosztowała życie ok. 5,5 do 6 tysięcy cywilów i jeńców [...]. Była to przerażająca zbrodnia, największa w Europie od czasów II wojny światowej.

Fragment B
Deklaracja niepodległości obu republik zaskoczyła władze federalne i serbskie. Dlatego dopiero 27 czerwca nad ranem władze federalne rozpoczęły operacje zbrojne, najpierw wymierzone wobec Słowenii. [...] Kolumny federalne utknęły szybko na barykadach i zaminowanych drogach, a wszechobecni obrońcy zadawali im ciężkie straty, ostrzeliwując z granatników przeciwpancernych.

Fragment C
Wraz z nasileniem się ataków NATO po 13 kwietnia do ataku na niespotykaną wcześniej skalę przeszły oddziały UCK[1] z obozów w Albanii. Ich głównym celem było odciągnięcie jak największej ilości sił serbskich z frontu wewnątrz Kosowa, aby uniemożliwić Serbom dobicie jednostek UCK, obleganych w górach prowincji.

[1] Armia Wyzwolenia Kosowa – organizacja stworzona przez zamieszkujących Kosowo Albańczyków

Źródło: M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkt zapalne w Europie w latach 1990–2000*, Warszawa 2001, s. 171, 220–222, 274.

a) Rozstrzygnij, który z fragmentów opisuje wydarzenie chronologicznie pierwsze. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do pozostałych fragmentów.

b) Podaj nazwę państwa, którego proces rozpadu ukazano w źródłach.

Wskazówki:

a) Twoim zadaniem jest określenie, które z wydarzeń opisanych we fragmentach źródła zaszło najwcześniej. W tym celu zapoznaj się uważnie z tekstami i odszukaj w nich informacje o charakterystycznych miejscach, postaciach czy hasłach. Pozwolą Ci one ustalić ich kolejność chronologiczną.
b) We fragmencie A ukazano masakrę przeprowadzoną przez Serbów w Srebrenicy. Nastąpiło to w lipcu 1995 r., a więc jest chronologicznie drugie. Fragment B dotyczy ogłoszenia przez Słowenię niepodległości 25 czerwca 1991 r. Ze wszystkich trzech wydarzeń zaszło ono najwcześniej. Fragment C wymaga głębszej analizy. Jest w nim mowa o nasilonych nalotach NATO na Serbię oraz o jej interwencji w Kosowie przeciwko Albańczykom, którzy wznowili walki w 1996 r. Stanowią one wydarzenie chronologicznie ostatnie. Pamiętaj, aby w odpowiedzi odwołać się do wszystkich opisanych wydarzeń.
c) Drugi podpunkt tego zadania wymaga użycia własnej wiedzy. Serbia, Kosowo oraz leżąca w Bośni Srebrenica były wcześniej częścią jednego państwa – Jugosławii.

Odpowiedź:

a) Chronologicznie najwcześniejsze wydarzenie zostało opisane we fragmencie B. Mowa jest tam o ogłoszeniu niepodległości przez Słowenię, co nastąpiło w czerwcu 1991 r., w początkowych latach wojny. Masakra w Srebrenicy, o której mowa we fragmencie A, wydarzyła się w 1995 r., a naloty NATO na Serbię zostały przeprowadzone dopiero w 1996 r.
b) Jugosławia

Zadania powtórzeniowe

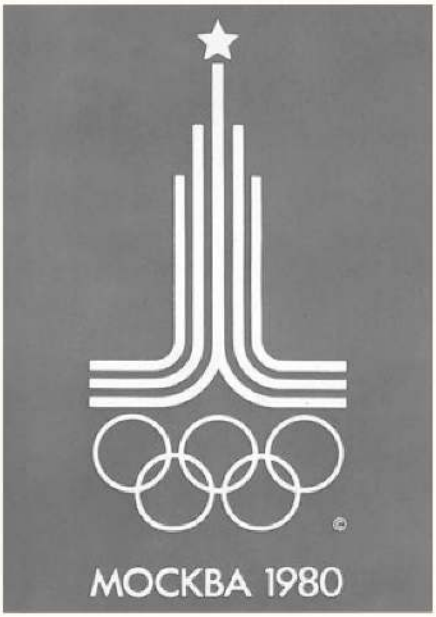
WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania**

Decyzja o podjęciu interwencji zapadła wieczorem 12 grudnia 1979 r., chociaż oficjalnie nie podpisano żadnych dokumentów. Następnego dnia generał J. Maksimow – dowódca turkiestańskiego okręgu wojskowego – rozpoczął mobilizację armii. W stan gotowości została postawiona 40. Armia, Korpus Lotniczy, cztery dywizje zmotoryzowane, brygada artylerii i wojsk inżynieryjnych, a także służby kwatermistrzowskie. [...] 27 grudnia 1979 r. przebrani w [lokalne mundury] żołnierze ze specjalnej jednostki Armii Radzieckiej przeprowadzili udany zamach na życie Amina. Na jego stanowisko został desygnowany przez interwentów Babrak Karmal, który reprezentował większe skłonności do współpracy z ZSRR.

Źródło: A. Kosowski, *Interwencja ZSRR w Afganistanie*, [w:] polona.pl [dostęp: 23.11.2021].

Źródło 2. Plakat

Moskwa 1980

Wyjaśnij, w jaki sposób wydarzenia przedstawione w źródle 1. wpłynęły na wydarzenie ze źródła 2.

2 **Źródło. Francis Fukuyama** [czyt.: fransis fukujama] **o końcu historii**

Triumf Zachodu, zachodniej idei, przejawia się w sposób najbardziej oczywisty w całkowitym wyczerpywaniu się sił żywotnych alternatyw systemowych zachodniego liberalizmu.
Jesteśmy, być może, świadkami nie po prostu końca zimnej wojny czy też przemijania pewnego szczególnego okresu w powojennej historii świata, lecz końca historii jako takiej, to jest – końcowego punktu ideologicznej ewolucji ludzkości i uniwersalizacji zachodniej liberalnej demokracji jako ostatecznej formy rządu. Nie znaczy to, że nie będzie już odtąd wydarzeń, którymi można by wypełniać doroczne podsumowanie stosunków międzynarodowych [...], gdyż zwycięstwo liberalizmu nastąpiło głownie w sferze idei czy świadomości, a w realnym, materialnym świecie jest nadal niepełne.

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 2, Gdańsk 2000, s. 149.

a) **Wyjaśnij, jak autor rozumie pojęcie *koniec historii*.**

b) **Oceń, na podstawie wiedzy własnej dotyczącej wydarzeń po 1989 r., czy przewidywania autora się sprawdziły.**

3 **Źródło. Rysunek satyryczny**

Wyjaśnij główne przesłanie rysunku, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

4 **Źródło. Fragment odezwy z sierpnia 1991 r.**

Zwracamy się do Was w tej ciężkiej i krytycznej dla losu Ojczyzny i naszych narodów godzinie! Nad naszą wielką Ojczyzną zawisło śmiertelne niebezpieczeństwo!
Rozpoczęta z inicjatywy M. S. Gorbaczowa polityka reform – która miała zmierzać do zabezpieczenia dynamicznego rozwoju kraju i demokratyzacji życia społecznego – z wielu powodów znalazła się w ślepej uliczce. [...] Kryzys władzy katastrofalnie odbił się na gospodarce. Chaotyczne i żywiołowe przechodzenie do gospodarki rynkowej doprowadziło do wybuchów egoizmów. [...].
Twardo oświadczamy, że nigdy nikomu nie pozwolimy godzić w naszą suwerenność, niezależność i terytorialną całość. Wszelkie próby rozmawiania z naszym krajem językiem dyktatu, bez względu na to, z czyjej strony one wyjdą, zostaną zdecydowanie udaremnione [...].

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 289–290.

a) **Wyjaśnij, do jakich reform odwołują się autorzy źródła.**

b) **Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia, podczas którego powstał cytowany fragment.**

5 **Źródło. Fragment dokumentu**

Artykuł 1

Niniejszym Traktatem Wysokie Umawiające się Strony ustanawiają między sobą Unię Europejską, zwaną dalej „Unią", której Państwa Członkowskie przyznają kompetencje do osiągnięcia ich wspólnych celów.
Niniejszy Traktat wyznacza nowy etap w procesie tworzenia coraz ściślejszego związku między narodami Europy, w którym decyzje podejmowane są z możliwie najwyższym poszanowaniem zasady otwartości i jak najbliżej obywateli.
Podstawę Unii stanowi niniejszy Traktat oraz Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (zwane dalej „Traktatami"). Oba te Traktaty mają taką samą moc prawną.

Źródło: *Traktat o Unii Europejskiej*, [w:] oide.sejm.gov.pl [dostęp: 23.11.2021].

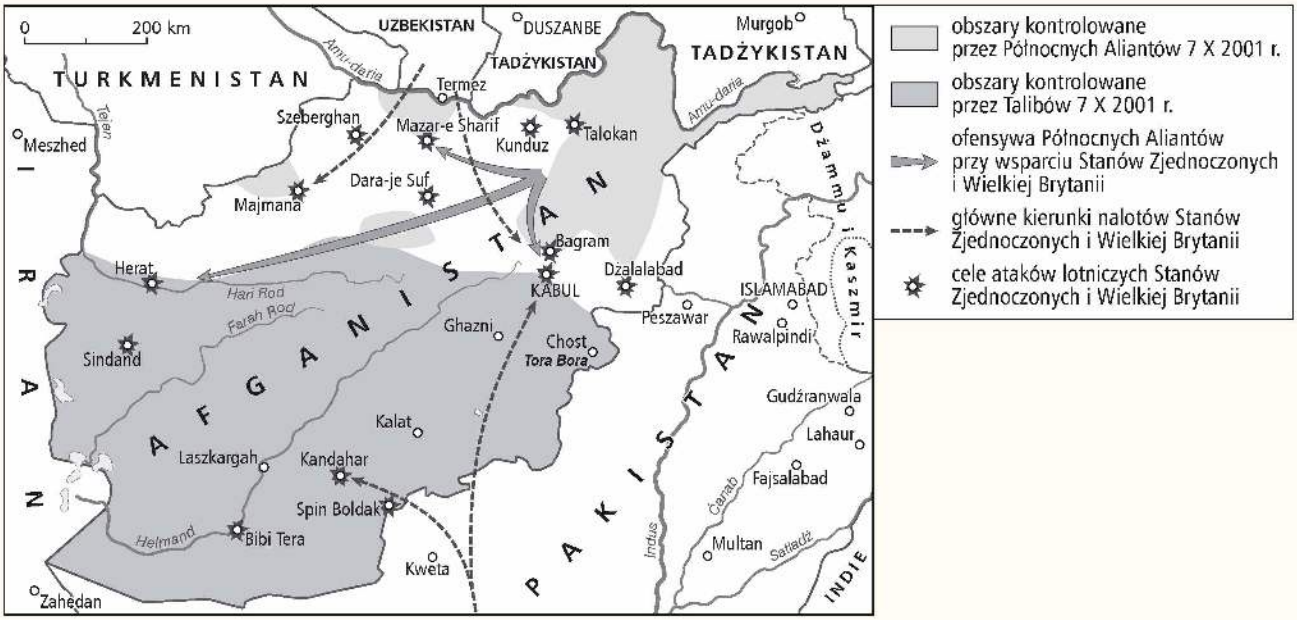
a) **Podaj rok podpisania zacytowanego w źródle traktatu i nazwę miejscowości, w której do tego doszło.**

b) **Podaj rok, w którym Polska wstąpiła do organizacji powstałej na mocy zacytowanego dokumentu.**

6 Źródło 1. Fotografia

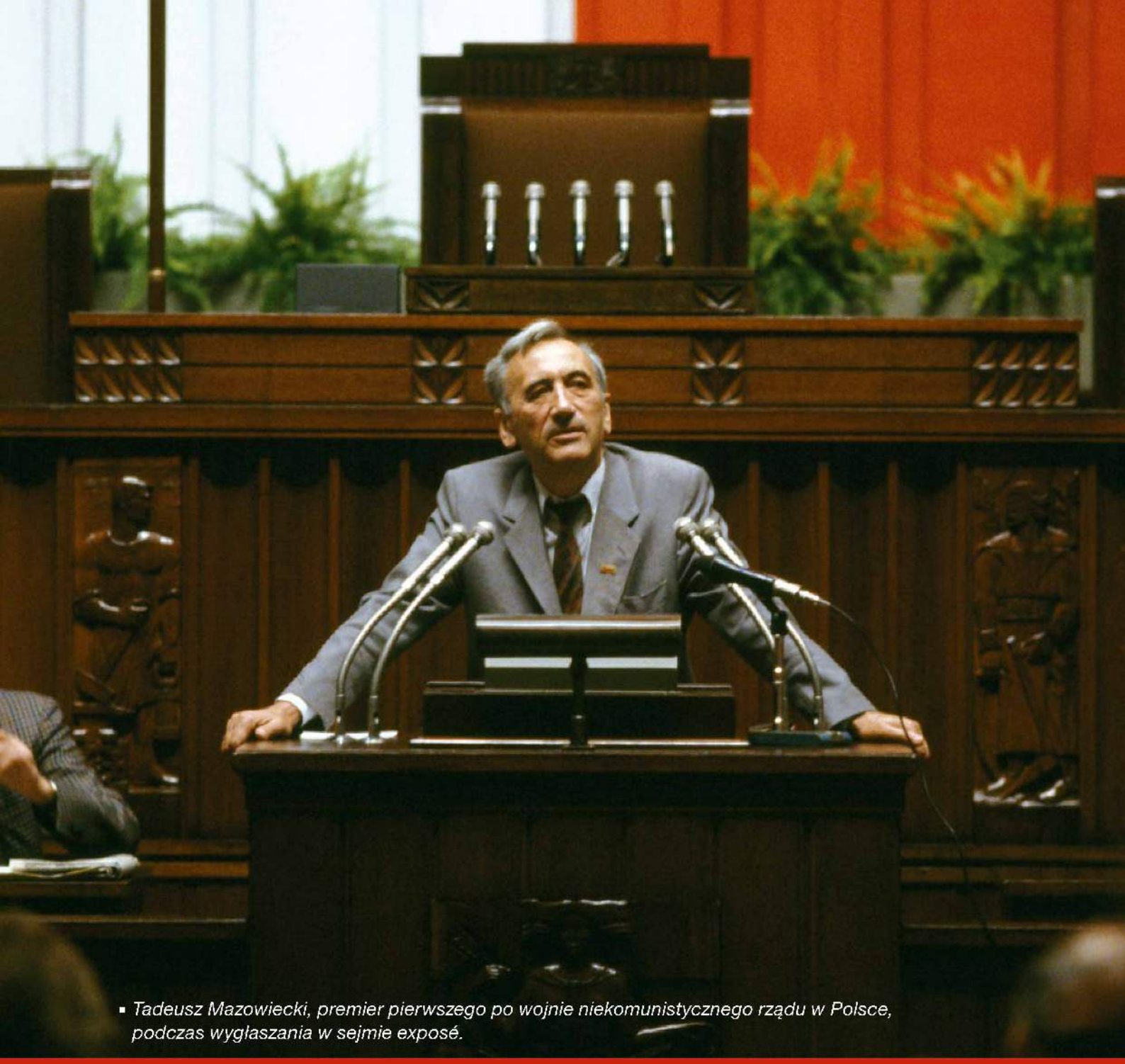

Źródło 2. Mapa

a) Rozstrzygnij, które ze źródeł opisuje wydarzenie chronologicznie pierwsze. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do faktografii.

b) Podaj imię przywódcy oraz nazwę organizacji, którą uznano za odpowiedzialną za wydarzenia przedstawione w źródle 1.

▪ *Tadeusz Mazowiecki, premier pierwszego po wojnie niekomunistycznego rządu w Polsce, podczas wygłaszania w sejmie exposé.*

VI

POLSKA I POLACY W EPOCE PRZEMIAN

1 Schyłek PRL

2 Polska droga do wolności

3 Początki III Rzeczypospolitej

4 Przemiany gospodarcze i społeczne

5 Polska w Europie i na świecie

1 SCHYŁEK PRL

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak społeczeństwo przeciwstawiało się władzom PRL w latach 1956–1976?
2. W jakich okolicznościach powstał NSZZ „Solidarność”?

SYTUACJA PO ZNIESIENIU STANU WOJENNEGO

24 sierpnia 1983 r. w Sali BHP Stoczni Gdańskiej wicepremier **Mieczysław Rakowski** spotkał się z reprezentacją pracowników. Lech Wałęsa zaproponował podjęcie rozmów w celu rozwiązania trudnej sytuacji w kraju, jednak Rakowski odrzucił ten pomysł. W swoim przemówieniu wicepremier winą za kryzys w państwie obarczył „Solidarność”, co wzburzyło zgromadzonych robotników. Gdy Wałęsa niedługo później otrzymał **Pokojową Nagrodę Nobla**, władze PRL skierowały oficjalny protest do władz Norwegii, czym tylko ośmieszyły się na arenie międzynarodowej.

Danuta Wałęsa wraz synem Bogdanem odebrali Pokojową Nagrodę Nobla, przyznaną w 1983 r. Lechowi Wałęsie. Władze PRL nie zgodziły się na wydanie paszportu przywódcy „Solidarności”, wobec czego nie mógł on osobiście pojawić się w Oslo i przyjąć wyróżnienia.

▪ *fotografia, Oslo, 10 XII 1983 r.*

Mimo nieudanych prób negocjacji z opozycją rząd sukcesywnie umacniał swoją pozycję w państwie. Pod koniec 1984 r. powstało też **Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych** (**OPZZ**), podporządkowane partii.

W kraju nadal dochodziło do aresztowań opozycjonistów. W 1985 r. na karę kilku lat więzienia za rzekomą próbę wywołania niepokoju społecznego zostali skazani Władysław Frasyniuk i Adam Michnik. Rok później aresztowano ukrywającego się Zbigniewa Bujaka. Z jednej strony rządzący w dalszym ciągu stosowali więc represje i terror, z drugiej – wykonywali pojednawcze gesty, takie jak amnestia dla więźniów politycznych w 1983 i 1984 r. Na wniosek ministra spraw wewnętrznych **gen. Czesława Kiszczaka** w 1986 r. na wolność wyszło ok. 200 pozostałych więźniów politycznych. W tym okresie doszło do awarii w elektrowni atomowej w Czarnobylu, na którą polskie władze zareagowały podobnie do przywódców sowieckich. Zagrożenie ukrywano przed społeczeństwem, a skutki katastrofy starano się bagatelizować.

Stopniowo struktury „Solidarności” zaczęły się ujawniać także w zakładach pracy. W październiku 1987 r. w miejsce mniejszych, konspiracyjnych ośrodków kierowniczych powołano jednolite kierownictwo związku – **Krajową Komisję Wykonawczą NSZZ „Solidarność”**. Na czele KKW stanął Lech Wałęsa. Nie wszyscy byli jednak zadowoleni z jego przewodnictwa. Wałęsie zarzucano skłonności do autorytarnych rządów, a przeciwko liderowi występowali m.in. Marian Jurczyk i Andrzej Gwiazda.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZŁO DOBREM ZWYCIĘŻAĆ

Ks. Jerzy Popiełuszko był silnie związany z ruchem robotniczym i aktywnie wspierał „Solidarność". Otwarcie sprzeciwiał się władzom komunistycznym i stawał w obronie podstawowych praw obywateli. 19 października 1984 r. w Bydgoszczy wygłosił swoje ostatnie kazanie.

[...] *Piąta tajemnica bolesna: ukrzyżowanie Chrystusa.*
Aby zło dobrem zwyciężać i zachować godność człowieka, nie wolno walczyć przemocą. Ojciec Święty, w czasie stanu wojennego w modlitwie do Pani Jasnogórskiej powiedział, że „naród nie może rozwijać się prawidłowo, gdy jest pozbawiony praw, które warunkują jego pełną podmiotowość, i państwo nie może być mocne siłą żadnej przemocy". Komu nie udało się zwyciężyć sercem i rozumem, usiłuje zwyciężyć przemocą. Każdy przejaw przemocy dowodzi moralnej niższości. Najwspanialsze i najtrwalsze walki, jakie zna ludzkość, jakie zna historia, to walki ludzkiej myśli; najnędzniejsze i najkrótsze, to walki przemocy. Idea, która potrzebuje broni, by się utrzymać, sama obumiera. Idea, która utrzymuje się tylko przy użyciu przemocy, jest wypaczona. Idea, która jest zdolna do życia, podbija sobą; za nią spontanicznie idą miliony. „Solidarność" dlatego tak szybko zadziwiła świat, że nie walczyła przemocą, ale na kolanach, z różańcem w ręku, przy polowych ołtarzach, upominała się o godność ludzkiej pracy, o godność i szacunek dla człowieka. O te wartości wołała bardziej niż o chleb powszedni. W ostatnim roku swojego życia Kardynał Wyszyński powiedział, że: „Świat pracowniczy na przestrzeni ostatnich dziesiątek lat doznał wielu zawodów, ograniczeń. Ludzie pracy i całe społeczeństwo przeżywało w Polsce udrękę podstawowych praw osoby ludzkiej, ograniczenie wolności myślenia, światopoglądu, wyznawania Boga, wychowania młodego pokolenia. Wszystko to było stłamszone. Na odcinku pracy zależnej, stworzono specjalny model ludzi zmuszonych do milczenia i do wydajnej pracy. Gdy ten ucisk wszystkich dostatecznie umęczył, powstał zryw ku wolności, powstała „Solidarność", która udowodniła, że do przebudowy społeczno-gospodarczej wcale nie trzeba zrywać z Bogiem". Módlmy się, byśmy byli wolni od lęku, zastraszenia, ale przede wszystkim od żądzy odwetu i przemocy.

Źródło: *Wielkie mowy historii. T. 4. Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 235.

? 1. Jak autor kazania przedstawił sytuację Polaków w okresie rządów komunistów?
2. Dlaczego, według ks. Popiełuszki, „Solidarność" tak szybko zyskała wielką popularność?

W tym okresie w kraju oprócz „Solidarności" działały także Konfederacja Polski Niepodległej oraz Ruch „Wolność i Pokój", który powstał 1985 r. W 1987 r. spróbowano odtworzyć Polską Partię Socjalistyczną. Wydawano również pisma opozycyjne.

Pod koniec lat 80. „Solidarność" miała już na tyle duże znaczenie, że jej legalizacja coraz częściej padała jako warunek stawiany Polsce przy jej staraniach o renegocjację długu na Zachodzie. Wiceprezydent Stanów Zjednoczonych George H.W. Bush podczas wizyty w 1987 r. rozmawiał zarówno z Wojciechem Jaruzelskim, jak i z Lechem Wałęsą. Złożył też wieniec na grobie ks. Jerzego Popiełuszki.

POSTAWA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Hierarchowie Kościoła katolickiego nie chcieli bezpośrednio angażować się w konflikty polityczne w kraju. Często jednak stawali w obronie wolności obywateli. We wrześniu 1983 r. prymas Józef Glemp podczas kazania na Jasnej Górze skrytykował władze za brak woli porozumienia i dialogu z robotnikami. W latach 80. Kościół podejmował też liczne inicjatywy społeczne – tworzył duszpasterstwo rodzin, wspomagał rolników i niezależnych twórców. W 1984 r. w ramach kampanii antyreligijnej prowadzonej przez rząd zaczęto usuwać krzyże z sal lekcyjnych. To wywołało protesty

Spotkanie z Janem Pawłem II na mszy w gdańskiej dzielnicy Zaspa. Tłum wiernych zebrał się pod ołtarzem przypominającym ogromny żaglowiec, który nawiązywał zarówno do stoczni oraz strajkujących robotników, jak i wydarzeń Grudnia '70.

▪ *fotografia, Gdańsk, 12 VI 1987 r.*

uczniów i rodziców, niekiedy dochodziło nawet do strajków okupacyjnych (m.in. we Włoszczowie) w celu przywrócenia tych symboli w szkołach (tzw. wojny o krzyże).

W czerwcu 1987 r. papież Jan Paweł II po raz trzeci pielgrzymował do Polski. Wizyta była związana z II Krajowym Kongresem Eucharystycznym. Papież odwiedził m.in. były hitlerowski obóz zagłady na Majdanku oraz Gdańsk – kolebkę „Solidarności", gdzie odprawił mszę w intencji ludzi pracy w dzielnicy Zaspa. Spotkał się z Lechem Wałęsą i przedstawicielami Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w Polsce. Ta pielgrzymka i słowa Jana Pawła II o solidarności, sile wspólnoty miały dodać otuchy pogrążonemu w apatii społeczeństwu.

Duchownych katolickich spotykały liczne represje ze strony władz. Prawdopodobnie ks. Jerzy Popiełuszko nie był jedyną ofiarą zabójstwa na tle politycznym. Do dziś nie wyjaśniono okoliczności śmierci innych związanych z opozycją antykomunistyczną księży (śledztwa nie udowodniły, że były to zabójstwa polityczne), takich jak m.in.:

- ks. Stefan Niedzielak – kapelan Rodzin Katyńskich; od czasu II wojny światowej podejmował działania niepodległościowe i współpracował z opozycją, za co był nękany przez władze; zamordowany w styczniu 1989 r. w swojej warszawskiej plebanii;
- ks. Stanisław Suchowolec – duszpasterz białostockiej „Solidarności"; po śmierci ks. Jerzego Popiełuszki założył poświęconą mu izbę pamięci i postawił symboliczny grób; regularnie odprawiał msze za ojczyznę; inwigilowany i nękany przez SB, odbierał również listy i telefony z pogróżkami; zginął w styczniu 1989 r.;
- ks. Sylwester Zych – naraził się władzom w latach 70. podczas akcji wieszania krzyży w szkołach i przedszkolach; w latach 80. więziony za pomoc opozycjonistom; po zwolnieniu z aresztu był inwigilowany i szykanowany, otrzymywał też groźby śmierci; jego ciało znaleziono w lipcu 1989 r.

PROTESTY 1988 R.

Pod koniec lat 80. sytuacja społeczno-gospodarcza w kraju była coraz gorsza. Obniżył się poziom życia i stan zdrowia obywateli, upowszechniły zjawiska patologiczne, jak alkoholizm, przestępczość oraz narkomania. Rosły problemy z zaopatrzeniem sklepów i kolejki oczekujących na mieszkanie. Rabunkowa polityka gospodarcza i rozwój przemysłu ciężkiego doprowadziły ponadto do dewastacji środowiska naturalnego. Na skutek szybkiego rozwoju przemysłu do atmosfery trafiało dużo szkodliwych gazów i pyłów, a do rzek ścieki z zakładów przemysłowych i kanalizacji. Zezwalano na niszczenie i nadmierną wycinkę lasów.

Wskutek rosnących trudności wiosną 1988 r. w Polsce wybuchły strajki. Protestowali hutnicy w Stalowej Woli i Nowej Hucie oraz pracownicy

Strajk okupacyjny robotników w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Stoczniowcy żądali m.in. podwyższenia płac i legalizacji „Solidarności".

▪ *fotografia, Gdańsk, 5 V 1988 r.*

komunikacji miejskiej w Bydgoszczy. 1 maja pracy zaprzestała załoga Stoczni Gdańskiej. Rządzący siłą stłumili protesty w Hucie im. Lenina, a Stocznię Gdańską otoczyły oddziały ZOMO. Podczas wiecu Niezależnego Zrzeszenia Studentów na Uniwersytecie Warszawskim domagano się uwolnienia więźniów politycznych, legalizacji „Solidarności" i NZS, a także zniesienia państwowego monopolu na środki masowego przekazu, zaprzestania ingerencji w autonomię wyższych uczelni i zwiększenia dotacji dla uniwersytetu. W sierpniu wybuchły kolejne strajki, a wykonywania pracy odmówiły załogi kopalni na Górnym Śląsku, portu w Szczecinie i Stoczni Gdańskiej. Wszyscy protestujący wysuwali postulat ponownej legalizacji „Solidarności". Na te wystąpienia władze także zareagowały siłowo.

OPOZYCJA ANTYKOMUNISTYCZNA

W latach 80. w Polsce funkcjonowała także opozycja antykomunistyczna poza strukturami „Solidarności". Szczególnie aktywna w zakładaniu organizacji i podejmowaniu inicjatyw antyrządowych była młodzież. Na Uniwersytecie Wrocławskim powstał antykomunistyczny ruch happeningowy zwany **Pomarańczową Alternatywą**. Jej działalność zainicjowały osoby związane z solidarnościowym ruchem studenckim oraz środowiskiem hipisów. Za głównego twórcę uważa się **Waldemara Fydrycha**, pseudonim Major. Nazwa ugrupowania pochodziła od tytułu pisma wydawanego podczas wrocławskich strajków studenckich w 1981 r.

Akcje Pomarańczowej Alternatywy stanowiły pokojową formę walki z komunizmem.

WARTO WIEDZIEĆ

Pomarańczowa Alternatywa w innych miastach Polski

Pomarańczowa Alternatywa działała również poza Wrocławiem. Do najbardziej znanych akcji grupy łódzkiej, na której czele stał aktywista i muzyk zespołu Big Cyc Krzysztof Skiba, należała **„Galopująca inflacja"** z 7 listopada 1988 r. Uczestnicy happeningu biegali po ulicy Piotrkowskiej z tabliczkami *galopująca inflacja*. Po zatrzymaniu przez milicjantów gratulowali im, że pomogli w powstrzymaniu inflacji. Działaniom tym towarzyszyły hasła: *Żądamy byle czego* czy *Niech żyje kryzys!*. W siódmą rocznicę wprowadzenia stanu wojennego w Łodzi przeprowadzono akcję **„Pomóż milicji – pobij się sam"**. Uczestnicy śpiewali piosenkę *Do zatrzymania jeden krok*, a radiowóz, który przyjechał na interwencję, powitali chlebem i solą. W Warszawie w listopadzie 1987 r. zorganizowano z kolei mecz piłkarski między drużynami FC Dobrobyt i KS Nędza, a kilka miesięcy później przed Studium Wojskowym Uniwersytetu Warszawskiego – **„Stosunkowo wielkie manewry AntyMON – SB"** z wykorzystaniem tekturowego czołgu. Wzięło w nich udział ok. 800 osób. 1 maja 1989 r. odbyła się akcja **„Wiążemy nić porozumienia. Celebracja święta miłości, czyli wzajemne pałowanie"**. Podczas tego wydarzenia kilka tysięcy ludzi szło Krakowskim Przedmieściem w Lublinie i wznosiło okrzyki: *1 maja, ale jaja!*.

„Rewolucja krasnali", happening Pomarańczowej Alternatywy w Warszawie, w którym wzięło udział ponad 2 tys. osób. Maszerowali w czapkach krasnali ul. Marszałkowską, niosąc przed sobą portret Feliksa Dzierżyńskiego z napisem *Feliks dzieciom*.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 VI 1988 r.*

? Jakie akcje Pomarańczowej Alternatywy zorganizowano poza Wrocławiem?

KULTURA ALTERNATYWNA W LATACH 80.

W latach 80. rozwinęła się w Polsce na niespotykaną wcześniej skalę kultura młodzieżowa. Duża część towarzyszących jej zjawisk miała charakter alternatywny lub kontrkulturowy, czyli negujący zastany porządek świata – zarówno komunizm, jak i całokształt oficjalnej kultury, która pomijała dotąd tematy ważne dla młodego pokolenia, takie jak pacyfizm, anarchizm czy ekologia. Nowymi, niekonwencjonalnymi formami ekspresji zbuntowanej młodzieży stały się m.in. happeningi, punk rock, ziny i graffiti.

Pomarańczowa Alternatywa

Pomarańczowa Alternatywa była antykomunistycznym ruchem happeningowym założonym przez studentów. Skupiona w nim młodzież, zniechęcona formami oporu stosowanymi przez tzw. starą opozycję, walczyła z systemem za pomocą śmiechu. Organizowane nielegalnie happeningi służyły ukazaniu absurdów PRL i ośmieszeniu milicji, która była zmuszona np. aresztować krasnoludki.

Happening „Stosunkowo wielkie manewry AntyMON – SB”, zorganizowany w 1988 r. w Warszawie, miał na celu ośmieszenie zajęć wojskowych, w których musieli uczestniczyć studenci.

Pierwsze wizerunki krasnoludków, malowane przez członków Pomarańczowej Alternatywy, pojawiły się na murach w okresie stanu wojennego. W późniejszych latach krasnoludek został symbolem tego ruchu.

Trzeci obieg kultury

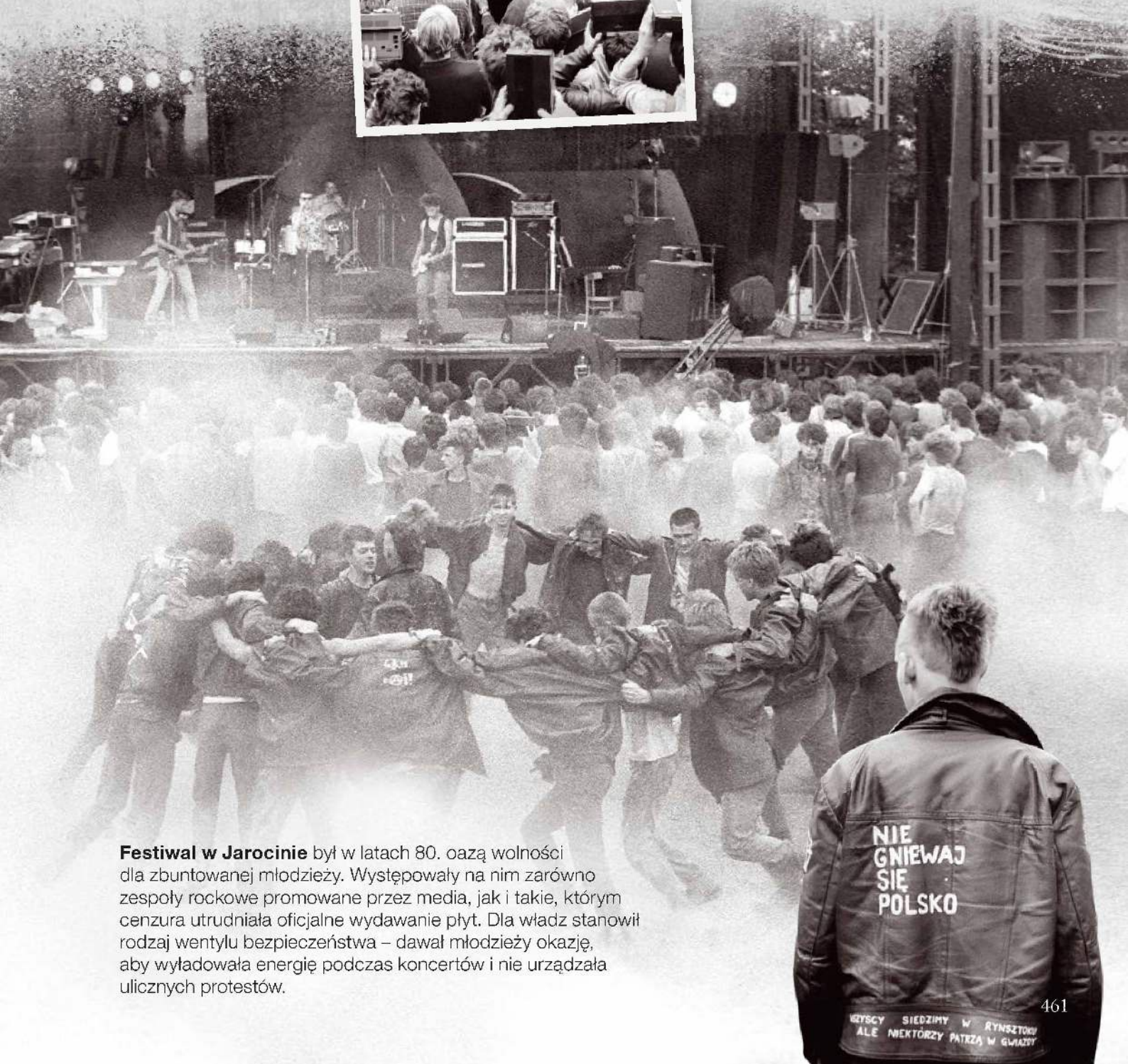
Trzeci obieg kultury, który wyodrębnił się w latach 80., funkcjonował niezależnie od pierwszego (oficjalnego) i drugiego (opozycyjnego). Był związany z rozwojem polskiego rocka, który stał się nośnikiem antysystemowych treści oraz subkultur młodzieżowych, zwłaszcza punk. Obejmował twórczość undergroundowych (czyt.: andergrandowych – niekomercyjnych, spoza głównego nurtu) zespołów muzycznych oraz gazetki zwane zinami, tworzone przez miłośników danej tematyki, np. ekologii, rocka lub graffiti.

Magnetofony umożliwiały nagrywanie koncertów na kasety i rozpowszechnianie muzyki alternatywnej wśród fanów.

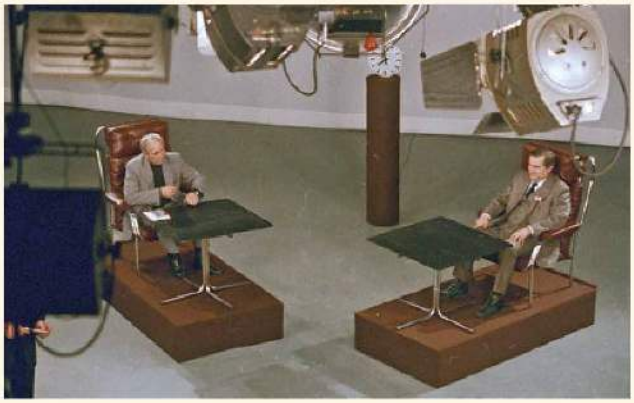

Graffiti szablonowe było typowo polską formą sztuki ulicznej. Wzory rozpowszechniano za pośrednictwem zinów – ten wyrażał sprzeciw wobec budowy elektrowni atomowej koło Darłowa.

Festiwal w Jarocinie był w latach 80. oazą wolności dla zbuntowanej młodzieży. Występowały na nim zarówno zespoły rockowe promowane przez media, jak i takie, którym cenzura utrudniała oficjalne wydawanie płyt. Dla władz stanowił rodzaj wentylu bezpieczeństwa – dawał młodzieży okazję, aby wyładowała energię podczas koncertów i nie urządzała ulicznych protestów.

DEBATA MIODOWICZ–WAŁĘSA

Debata telewizyjna pomiędzy Alfredem Miodowiczem a Lechem Wałęsą zakończona wygraną przywódcy „Solidarności" przyczyniła się do rozpoczęcia rozmów władzy z opozycją.

▪ *fotografia, Warszawa, 30 XI 1988 r.*

Z inicjatywą rozmowy z liderem „Solidarności" Miodowicz wyszedł sam, bez konsultacji z partią. Spotkanie dotyczyło sytuacji politycznej w kraju oraz **pluralizmu** związkowego. W zamyśle władz komunistycznych debata miała pokazać słabość Wałęsy, który po raz pierwszy od rozpoczęcia stanu wojennego wystąpił w telewizji. W organizacji spotkania uczestniczyli Jacek Kuroń i Adam Michnik. Zgodnie z życzeniem przywódcy „Solidarności" i jego doradców za plecami rozmówców umieszczono zegar, tak aby widzowie mieli pewność, że debata odbywa się w czasie rzeczywistym i nie jest cenzurowana. Spotkanie przewodniczącego OPZZ Alfreda Miodowicza i Lecha Wałęsy było transmitowane w Telewizji Polskiej w Programie 1 i przyciągnęło przed telewizory miliony widzów. Miodowicz mówił o trudnej sytuacji w kraju i pustych sklepach, sugerował przy tym, że był to rezultat działań „Solidarności". Opowiedział się także za funkcjonowaniem tylko jednego związku zawodowego w zakładzie pracy. Wałęsa najpierw podziękował widzom za poparcie. Następnie skupił się na wadach systemu komunistycznego i dowodził, że to monopol rządu doprowadził do kryzysu w Polsce. W debacie, wygranej zdecydowanie przez Wałęsę, padła także zapowiedź oficjalnych rozmów rządu z opozycją.

? Dlaczego władze zezwoliły na debatę Miodowicza z Wałęsą?

Ruch ten do dziś jest kojarzony z malowaniem krasnoludków na murach. Happeningi zwoływane przez aktywistów miały na celu pokazanie absurdów PRL. Nawiązywały do rzeczywistości politycznej, świąt państwowych czy obchodów rocznicowych. Akcje zwykle kończyły się aresztowaniami i oskarżeniami o zakłócanie porządku publicznego. Członkowie ruchu wydawali także ulotki, w których omawiali przeprowadzone akcje i w żartobliwy sposób komentowali polską rzeczywistość.

W kwietniu 1986 r. we Wrocławiu odbył się happening o nazwie „Zadymianie rynku", podczas którego podpalano kolorowe papierowe tuby. Wywołało to interwencję milicji, jednak organizatorzy nie zostali złapani. Latem 1987 r. zorganizowano akcję „Precz z (u)pałami". Jej uczestnicy nosili koszulki z kolejnymi literami hasła, ale co chwilę celowo gubiła się osoba z literą „u" – w efekcie napis brzmiał „Precz z pałami", co nasuwało oczywiste skojarzenia z milicją używającą pałek. 7 października tego samego roku w nietypowy sposób uczczono święto milicjanta. Członkowie Pomarańczowej Alternatywy w mundurach, z pomalowanymi na niebiesko twarzami, wyszli na ulice Wrocławia, aby w ramach podziękowania za służbę pomóc milicji w codziennych obowiązkach. 6 listopada aktywiści zrekonstruowali wybuch rewolucji październikowej – z okazji rocznicy tego wydarzenia przygotowano kartonowe okręty Potiomkin i Aurora, a jeden z wrocławskich barów przeobraził się w Pałac Zimowy. Działacze byli ubrani na czerwono, niczym komuniści.

Pomarańczowa Alternatywa nie zaprzestała działalności nawet po rozpoczęciu obrad Okrą-

głego Stołu, czyli oficjalnych negocjacji władz z opozycją (więcej na ten temat na s. 465–467). Kontynuowała ją także w okresie poprzedzającym wybory 4 czerwca 1989 r. (więcej na ten temat na s. 467–468). W lutym 1989 r. w Łodzi zorganizowano happening „Bicie piany przy Okrągłym Stole". W nawiązaniu do trwających rozmów politycznych zainscenizowano też widowiska „Wiążemy nić porozumienia" i „Meeting wyboczy Gargamela". W tym ostatnim postacie z bajki ukazano jako kandydatów do sejmu. Działania Pomarańczowej Alternatywy zaczęły powoli wygasać dopiero na początku lat 90. W ostatnich happeningach krytyce poddawano rządy obozu solidarnościowego.

SPOTKANIA W MAGDALENCE

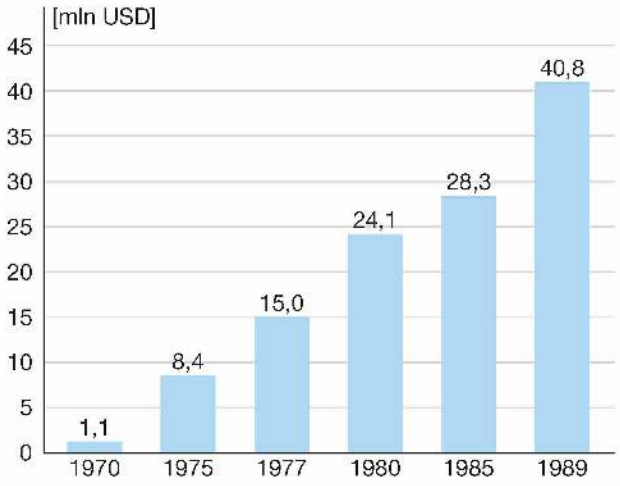
26 sierpnia 1988 r. w wystąpieniu telewizyjnym gen. Kiszczak zaproponował opozycji podjęcie rozmów. Wałęsa z Kiszczakiem spotkali się po raz pierwszy jeszcze w sierpniu – zapadła wówczas decyzja o konieczności porozumienia i wyprowadzenia kraju z kryzysu. Kiszczak zażądał od opozycji wygaszenia strajków, natomiast przywódca „Solidarności" oczekiwał ponownej legalizacji związku przez władze. Ostatecznie Wałęsa zrezygnował z tego warunku, co nie spodobało się niektórym działaczom opozycyjnym, jak i części strajkujących. Od połowy września, w ośrodku konferencyjnym MSW w podwarszawskiej **Magdalence**,

Spotkanie strony rządowej z opozycją w Magdalence. Przy stole siedzą przedstawiciele opozycji, od lewej: Tadeusz Mazowiecki i Lech Wałęsa. Obok Tadeusza Mazowieckiego stoi Jacek Ambroziak – radca prawny w sekretariacie Episkopatu Polski.

▪ *fotografia, Magdalenka, 2 III 1989 r.*

Zadłużenie zagraniczne Polski w latach 1970–1989

kontynuowano rozmowy pomiędzy przedstawicielami „Solidarności" a władzami. W roli mediatorów występowali przedstawiciele Kościoła katolickiego, m.in. ks. Alojzy Orszulik. Ponownie nie udało się osiągnąć porozumienia, jednak podczas nieformalnych spotkań doszło do zbliżenia Wałęsy i jego środowiska z gen. Kiszczakiem. 1 listopada 1988 r. nowo utworzony rząd Mieczysława Rakowskiego ogłosił prowokacyjną decyzję o postawieniu Stoczni Gdańskiej w stan likwidacji, czego powodem były rzekomo względy ekonomiczne. Negocjacje zostały wstrzymane. Aby zyskać przychylność społeczeństwa, przedstawicielom opozycji zaproponowano wejście do rządu, jednak wszyscy odmówili współpracy z komunistami. Od tego czasu trwała próba sił.

Impas został przełamany dopiero po słynnej debacie telewizyjnej z **30 listopada 1988 r.** między przewodniczącym OPZZ **Alfredem Miodowiczem** a Lechem Wałęsą. Tuż po niej przy NSZZ „Solidarność" powstał Komitet Obywatelski, reprezentujący stanowisko społeczeństwa wobec sytuacji w kraju. Miało być ono przedstawione podczas zapowiadanych rozmów z przedstawicielami władzy. Rządzący zdali sobie sprawę, że nie mogą dłużej ignorować „Solidarności". Na plenum KC PZPR pod koniec grudnia zdecydowano o oficjalnym spotkaniu z opozycją i zniesieniu ograniczeń przy zakładaniu związków zawodowych.

NIEUDANE PRÓBY REFORM GOSPODARCZYCH

Sytuacja gospodarcza po zniesieniu stanu wojennego była nadal bardzo trudna. Choć od 1986 r. stopniowo wycofywano kartki na różne produkty, limity dotyczące kupna mięsa obowiązywały aż do 1989 r. Dużym problemem było także zadłużenie Polski za granicą. Państwa zachodnie uzależniły udzielanie dalszych kredytów od zgody władz na ponowną legalizację „Solidarności".

W latach 1983–1985 realizowano plan trzyletni, stanowiący **I etap reformy gospodarczej**. Za cel postawiono przywrócenie sprawnego funkcjonowania gospodarki i poprawę poziomu życia obywateli. Wskaźniki dochodu narodowego, produkcji przemysłowej i rolnej oraz płacy realnej zostały jednak z góry określone w taki sposób, aby udało się je zrealizować. Był to więc pozorny sukces, ponieważ sytuacja społeczeństwa nie uległa rzeczywistej poprawie.

Kolejny plan pięcioletni na lata 1986–1990 realizowano tylko do 1987 r., kiedy to ówczesny premier i ekonomista **Zbigniew Messner** przygotował **II etap reformy gospodarczej**. Aby uzyskać akceptację społeczną dla planowanych zmian, zorganizował ogólnokrajowe referendum. Polacy mieli odpowiedzieć na dwa pytania: czy zgadzają się na radykalny program uzdrowienia gospodarki oraz czy popierają demokratyzację życia politycznego. Wbrew oczekiwaniom władz referendum okazało się porażką. Rządzący źle je zaplanowali, szczególnie pod względem ustalenia progu wejścia w życie planowanych reform – odpowiedzi twierdzące na obydwa pytania musiały wynieść ponad 50%, a ostatecznie nie przekroczyły tego poziomu. Nastąpiło załamanie wszystkich gałęzi gospodarki: przemysłu, rolnictwa i transportu.

Gen. Wojciech Jaruzelski i minister przemysłu Mieczysław Wilczek podczas zaprzysiężenia nowego rządu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 I 1988 r.*

Pod koniec lat 80. rząd Mieczysława Rakowskiego wyszedł z propozycją programu reform, w którym usiłowano połączyć system komunistyczny z gospodarką rynkową – czyli wprowadzić socjalizm rynkowy. Na początku 1989 r. przyjęto ustawę o prawie bankowym i zalegalizowano handel obcymi walutami, a wcześniej, w grudniu 1988 r., weszła w życie **ustawa Wilczka** (od nazwiska ministra przemysłu), dająca początek **wolnego rynku** w Polsce. Odtąd państwo miało zarządzać jedynie przemysłem wydobywczym i zbrojeniowym, a inne branże zyskały swobodę działania. Władze planowały też likwidować nierentowne zakłady i inwestować w rozwojowe dziedziny gospodarki. Mimo tych działań Polska coraz bardziej pogrążała się w kryzysie gospodarczym.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację społeczno-polityczną Polski po zniesieniu stanu wojennego.
2. Przedstaw wydarzenia, do których doszło w 1988 r.
3. Oceń skuteczność reform gospodarczych przeprowadzonych w latach 80.
4. Wyjaśnij, na czym polegał kryzys władzy pod koniec lat 80.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2004.
A. Friszke, *Przystosowanie i opór: Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007.
P. Sowiński, *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Warszawa 2011.

2 POLSKA DROGA DO WOLNOŚCI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czym się charakteryzowała polityka Michaiła Gorbaczowa wobec państw bloku wschodniego pod koniec lat 80.?
2. Co skłoniło władze komunistyczne do podjęcia rozmów z opozycją w 1988 r.?

OKRĄGŁY STÓŁ

Wskutek wydarzeń z 1988 r. **6 lutego 1989 r.** doszło do uroczystego rozpoczęcia obrad **Okrągłego Stołu**, czyli oficjalnych rozmów strony rządowej z opozycją. Przedstawicielami PZPR i koalicji rządowej kierował gen. Czesław Kiszczak, a liderem strony solidarnościowo-opozycyjnej był Lech Wałęsa. OPZZ zajęło niezależne stanowisko. W roli ekspertów przy Okrągłym Stole zasiedli przedstawiciele Kościoła katolickiego i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Rozmowy toczyły się w trzech zespołach:

- Zespole ds. Pluralizmu Związkowego, reprezentowanym przez Aleksandra Kwaśniewskiego (PZPR), Tadeusza Mazowieckiego („Solidarność") i Romualda Sosnowskiego (OPZZ);
- Zespole ds. Reform Politycznych, debatującym pod przewodnictwem Bronisława Geremka („Solidarność") i Janusza Reykowskiego (PZPR);
- Zespole ds. Gospodarki i Polityki Społecznej, którym kierowali Władysław Baka (PZPR) i Witold Trzeciakowski („Solidarność").

Oprócz tego powołano podzespoły tematyczne dotyczące: rolnictwa, górnictwa, reformy prawa i sądów, stowarzyszeń i samorządu terytorialnego, środków masowego przekazu, nauki, oświaty i postępu technicznego, młodzieży, ekologii, zdrowia oraz polityki mieszkaniowej. W rozmowach uczestniczyły łącznie 452 osoby, w tym 230 przedstawicieli „Solidarności", choć nie wszyscy jej działacze zgadzali się na podjęcie dialogu z władzą

Uroczyste rozpoczęcie obrad Okrągłego Stołu. Na skutek tych wydarzeń doszło do przemian ustrojowych oraz stopniowej demokratyzacji kraju.

▪ *fotografia, Warszawa, 6 II 1989 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POROZUMIENIE OKRĄGŁEGO STOŁU

5 kwietnia 1989 r. oficjalnie zakończyły się obrady Okrągłego Stołu. W dokumencie przyjętym przez władze komunistyczne i opozycję wymieniono reformy polityczne, które miały być wprowadzone w Polsce na mocy zawartego porozumienia.

Po latach kryzysu gospodarczego i konfliktów politycznych Polska stoi przed wielkim zagrożeniem, ale i wielką szansą. Realna jest groźba pogłębiania się kryzysu, jednakże istnieje szansa jego przezwyciężenia przez radykalną reformę państwa i równoczesną przebudowę systemu gospodarczego. W obronie przed kryzysem i w działaniach na rzecz reform Polacy mogą i powinni się porozumieć.

Polityczny kompromis różnych sił, wśród których są zarówno takie, które kierują się ideami demokratycznie pojmowanego socjalizmu, jak i takie, które czerpią inspirację z chrześcijaństwa, z dorobku ideowego „Solidarności", ruchu ludowego i z innych źródeł i tradycji ideowych, pozwoli urzeczywistniać wspólny cel: niepodległą, suwerenną, bezpieczną równoprawnymi sojuszami, demokratyczną i silną gospodarczo Polskę.

Podstawą porozumienia są zasady przyszłego systemu politycznego wypływające z niezbywalnego prawa obywateli do życia w państwie, które w pełni urzeczywistnia suwerenność narodu. Oznacza to:

– pluralizm polityczny, znajdujący swój wyraz przede wszystkim w prawie do swobodnego zrzeszania się – w ramach demokratycznego ładu konstytucyjnego w organizacjach politycznych, społecznych i zawodowych;

– wolność słowa, w tym stwarzania realnych możliwości dostępu do wszystkich rodzajów środków przekazu różnorodnym siłom politycznym;

– demokratyczny tryb powoływania wszystkich przedstawicieli organów władzy państwowej, tak, by o tym, kto sprawować będzie władzę, rzeczywiście decydowali wyborcy;

– niezawisłość sądów i ich ustawowe uprawnienia kontrolne w stosunku do innych organów powołanych do strzeżenia praworządności i porządku publicznego;

– silny pełnią praw i swobodnie wybrany samorząd terytorialny.

Strony uznały, że takie zasady powinny określać dalszą ewolucję polityczną, i deklarują, że będą im udzielały poparcia. [...]

Swoboda wyborów do Sejmu X kadencji będzie ograniczona przez uzgodniony przy Okrągłym Stole podział mandatów. [...] *Zgodnie z tym podziałem 60% mandatów poselskich przypadnie na koalicję PZPR, ZSL i SD, a dalsze 5% na PAX, PZKS i UChS. Kandydaci bezpartyjni, zgłoszeni przez niezależne grupy obywateli rywalizować będą między sobą o 35% ogólnej liczby mandatów poselskich.* [...] *Swoboda wyborów do Senatu nie jest ograniczona żadnym uzgodnieniem dotyczącym podziału mandatów.* [...] *Senat połączony z Sejmem w Zgromadzenie Narodowe dokona wyboru Prezydenta pierwszej kadencji bezwzględną większością głosów. Kandydata na Prezydenta zgłosić może ¼ posłów i senatorów.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 415–421.

? 1. Scharakteryzuj system polityczny, który miał zostać wprowadzony w Polsce.

2. Na podstawie informacji z podręcznika i tekstu źródłowego oceń, czy obrady Okrągłego Stołu zakończyły się sukcesem czy porażką opozycji antykomunistycznej.

(więcej na temat sprzeciwu wobec Okrągłego Stołu zob. s. 472–473). Na obrady wpuszczono dziennikarzy (także opozycyjnych), a w radiu i telewizji codziennie nadawano relacje z posiedzenia. Poza tym najważniejsi przedstawiciele obu stron kilkukrotnie spotkali się w Magdalence, aby negocjować szczegóły porozumienia. To tam strony uzgodniły powołanie urzędu prezydenta i senatu, kompetencji prezydenckich oraz zapis o apolityczności sędziów.

31 marca 1989 r. XI Plenum KC PZPR zaakceptowało kontrakt, który miał być zawarty ze stroną opozycyjną. 4 kwietnia ustalenia zostały przyjęte przez Biuro Polityczne KC PZPR,

WARTO WIEDZIEĆ

Nowela kwietniowa

7 kwietnia 1989 r. Sejm PRL uchwalił nowelizację Konstytucji PRL, czyli tzw. nowelę kwietniową, co było bezpośrednią konsekwencją ustaleń Okrągłego Stołu. Wprowadzała ona urząd prezydenta w miejsce dotychczasowej Rady Państwa, senat oraz wolne wybory do parlamentu (częściowo wolne do sejmu i wolne do senatu). Nie zmieniała jednak ustroju państwa. Nowela przyznawała senatowi prawo wnoszenia poprawek do ustaw i prawo inicjatywy ustawodawczej, a także pozwoliła na utworzenie Krajowej Rady Sądownictwa. Kadencja prezydenta miała trwać sześć lat. Najwyższy przedstawiciel władzy dostał szerokie uprawnienia: prawo weta ustawodawczego, rozwiązywania parlamentu, zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi oraz wprowadzania stanu wojennego i wyjątkowego. Miał on czuwać m.in. nad przestrzeganiem konstytucji i suwerenności państwa, a także respektowaniem sojuszy i układów międzynarodowych, takich jak Układ Warszawski i RWPG.

Wojciech Jaruzelski był pierwszym i ostatnim prezydentem PRL wybranym na podstawie noweli kwietniowej.

- *fotografia, Warszawa, 19 VII 1989 r.*

? Jakie zmiany w funkcjonowaniu państwa wprowadzała nowela kwietniowa?

a następnego dnia – przez Krajową Komisję Wykonawczą „Solidarności". **5 kwietnia 1989 r.** obrady Okrągłego Stołu oficjalnie się zakończyły. Na mocy podpisanych porozumień władza zapowiedziała **częściowo wolne wybory** do tzw. **sejmu kontraktowego**, w którym 65% miejsc zarezerwowano dla strony rządowej (PZPR oraz partii satelickich: Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Demokratycznego), a pozostałe 35% przewidziano dla zwycięzców głosowania. Termin wyborów do parlamentu zaplanowano na 4 czerwca. Komuniści liczyli, że „Solidarność" nie zdoła się przygotować w tak krótkim czasie i w rezultacie władza pozostanie w ich rękach. Aby umożliwić głosowanie, musieli zmienić konstytucję, dlatego wprowadzono jej nowelizację, nazywaną **nowelą kwietniową**. Ponadto zgodnie z ustaleniami Okrągłego Stołu przywrócono pluralizm związkowy (17 kwietnia ponownie zalegalizowano „Solidarność") i zagwarantowano swobody obywatelskie, m.in. wolności słowa i zrzeszania się. 8 maja ukazał się organ prasowy Komitetu Obywatelskiego „Solidarność", dziennik **„Gazeta Wyborcza"**, który był pierwszą niezależną gazetą w oficjalnym obiegu.

WYBORY PARLAMENTARNE I PREZYDENCKIE

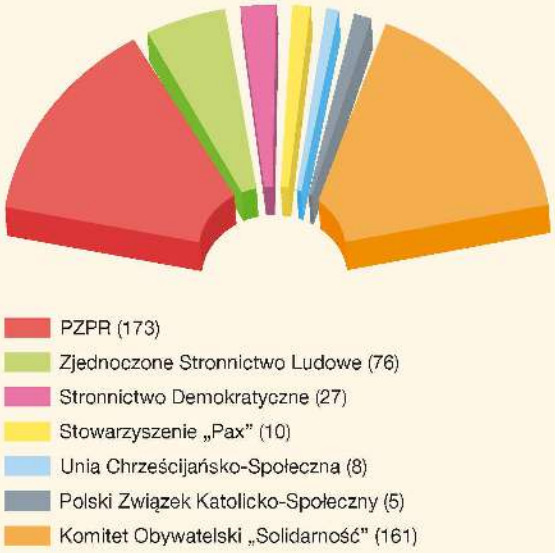
Na potrzeby kampanii wyborczej działacze opozycji powołali przy Lechu Wałęsie ruch **Komitetów Obywatelskich**. Komitety początkowo powstawały w województwach, a następnie w poszczególnych miastach, a nawet dzielnicach czy osiedlach. Tworzyli je związkowcy z „Solidarności" i „Solidarności" Rolników Indywidualnych, a także członkowie pozostałych organizacji opozycyjnych, np. Klubów Inteligencji Katolickiej. Wkrótce po ustaleniu terminu wyborów Komitety Obywatelskie zaczęły promować kandydatów opozycyjnych. Do tego celu wykorzystano „Gazetę Wyborczą" pod redakcją Adama Michnika i wznowiony w czerwcu 1989 r. „Tygodnik Solidarność" Tadeusza Mazowieckiego. Kandydaci opozycji mieli możliwość zaprezentowania się wyborcom również w radiu i telewizji. Jednak władze przeszkadzały im, cenzurując audycje wyborcze lub z błahych przyczyn zawieszając ich emisję.

Nie wszyscy czołowi działacze antykomunistyczni porozumieli się z Wałęsą w sprawie liczby mandatów dla poszczególnym grup opozycyjnych. W rezultacie oprócz „Solidarności"

WYBORY CZERWCOWE

Wybory do sejmu w 1989 składały się z dwóch tur. 4 czerwca 1989 r. przeprowadzono pierwszą z nich. Frekwencja wyniosła 62%. W głosowaniu, podczas którego w wolnych wyborach obsadzano 35% miejsc w sejmie, zdecydowanie zwyciężyli kandydaci „Solidarności" – zdobyli 160 mandatów poselskich oraz 92 mandaty senatorskie. 18 czerwca odbyła się II tura wyborów, w której wybierano 65% parlamentu, zarezerwowane dla PZPR i jej satelitów. Frekwencja wyniosła wówczas zaledwie 25,3%. Jednak obóz solidarnościowy zdobył w nich ostatni wolny mandat poselski oraz 7 mandatów senatorskich. Nowi parlamentarzyści z „Solidarności" utworzyli **Obywatelski Klub Parlamentarny** (OKP), na którego czele stanął prof. **Bronisław Geremek**.

Wyniki wyborów do sejmu kontraktowego

? Dlaczego wybory do sejmu w 1989 r. składały się z dwóch tur?

w wyborach startowali też kandydaci KPN Leszka Moczulskiego, Grupy Roboczej Komisji Krajowej, Unii Polityki Realnej Janusza Korwin-Mikkego i Ruchu Wolnych Demokratów Karola Głogowskiego. Z kolei radykalne partie i organizacje, takie jak „Solidarność Walcząca", wzywały do całkowitego bojkotu wyborów.

Pierwsze częściowo wolne wybory w powojennej Polsce przeprowadzone 4 czerwca 1989 r. (stąd nazwa **wybory czerwcowe**) zakończyły się pełnym zwycięstwem „Solidarności", której kandydaci zdobyli 160 mandatów na 161 możliwych.

19 lipca 1989 r., zgodnie z postanowieniami Okrągłego Stołu, **Zgromadzenie Narodowe** wybrało prezydenta Polski. Mimo wcześniejszych propozycji, aby wysunąć Czesława Kiszczaka na to stanowisko, ostatecznie jedynym kandydatem został Wojciech Jaruzelski. W głosowaniu wzięło udział 537 posłów i senatorów. 270 opowiedziało się za Jaruzelskim (także niektórzy parlamentarzyści Komitetu Obywatelskiego „Solidarność"), 233 było przeciw, a 34 osoby wstrzymały się od głosu. Wojciech Jaruzelski piastował urząd głowy państwa do 22 grudnia 1990 r.

SYTUACJA LATEM 1989 R.

W 1989 r. I sekretarzem PZPR został Mieczysław Rakowski. Wielu działaczy komunistycznych już wówczas zdawało sobie sprawę z tego, że nie da się zatrzymać przemian politycznych. Partia straciła kontrolę nad sytuacją gospodarczą, a kolejne próby reform kończyły się fiaskiem.

W obliczu narastającego kryzysu Jaruzelski powierzył stanowisko premiera Czesławowi Kiszczakowi. Opozycja nie zgadzała się jednak na takie rozwiązanie, ponieważ uważała, że urząd premiera powinna objąć osoba mająca uznanie społeczne. Obóz solidarnościowy rozpoczął prace nad utworzeniem „rządu odpowiedzialności narodowej", co doprowadziło do wysunięcia dwóch propozycji. Koncepcja Bronisława Geremka, Jacka Kuronia i Adama Michnika zakładała powołanie rządu z udziałem reformatorskiego skrzydła PZPR. Z kolei Lech i Jarosław Kaczyńscy optowali za uformowaniem rządu wokół OKP, ZSL i SD, co pomogłoby odsunąć od władzy środowisko komunistów. Ostatecznie ZSL i SD przyjęło propozycję stworzenia koalicji z „Solidarnością". W tej sytuacji politycznej, a także

z powodu coraz większych problemów gospodarczych i protestów społecznych, 14 sierpnia 1989 r. Kiszczak złożył dymisję, a Jaruzelski przekazał zadanie sformowania rządu **Tadeuszowi Mazowieckiemu**. Uzyskał on poparcie sejmu i został pierwszym po wojnie niekomunistycznym premierem Polski.

RZĄD TADEUSZA MAZOWIECKIEGO

24 sierpnia 1989 r. tuż po objęciu urzędu premiera Tadeusz Mazowiecki wygłosił słynne exposé [czyt.: ekspoze], w którym przedstawił program reform. Wskazał na konieczność budowania **pluralizmu** w Polsce oraz podkreślił, że rolą wojska i milicji jest służba obywatelom. Deklarował, że chce być premierem wszystkich Polaków.

W exposé padły ważne słowa, różnie interpretowane w kolejnych latach. Mazowiecki powiedział: *Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania.* Wyrażenie *gruba linia* (zamienione w mediach na *grubą kreskę*) zostało odebrane jako zgoda elit solidarnościowych na nierozliczanie ludzi związanych z systemem komunistycznym. Według samego Mazowieckiego oznaczało to jedynie, że jego gabinet nie będzie ponosić odpowiedzialności za czyny poprzedników.

Tadeusz Mazowiecki jako nowo wybrany premier wygłosił słynne przemówienie, które było transmitowane przez stacje telewizyjne na całym świecie.

▪ *fotografia, Warszawa, 24 VIII 1989 r.*

Powołany **12 września 1989 r.** rząd Tadeusza Mazowieckiego miał charakter koalicyjny. Jego głównym celem było przywrócenie w Polsce systemu demokratycznego. W skład gabinetu weszli politycy OKP, ZSL, SD, a także przedstawiciele PZPR. Stronę solidarnościową reprezentowali ekonomista **Leszek Balcerowicz** (minister finansów) i **Krzysztof Skubiszewski** (minister spraw zagranicznych). Gen. Czesław Kiszczak, szef SB odpowiedzialny za inwigilacje i represje wobec społeczeństwa, pozostał na stanowisku ministra spraw

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ MAZOWIECKI (1927–2013)

Katolicki działacz opozycji antykomunistycznej, publicysta, polityk i premier. Pochodził z Płocka, po wojnie przeniósł się do Warszawy, gdzie podjął studia prawnicze (których ostatecznie nie ukończył). Na początku lat 50. dołączył do stowarzyszenia „PAX", z którego został wykluczony za krytykowanie decyzji liderów. W 1957 r. założył warszawski Klub Inteligencji Katolickiej, a rok później miesięcznik „Więź". W latach 1961–1972 sprawował funkcję posła na Sejm PRL z ramienia koła „Znak". Był redaktorem naczelnym „Tygodnika Solidarność". Uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. 12 września 1989 r. został pierwszym po wojnie niekomunistycznym premierem Polski. W latach 1991–2001 pełnił urząd posła na Sejm RP. Był też specjalnym wysłannikiem ONZ podczas konfliktu w Bośni i Hercegowinie. Od 2010 r. zajmował stanowisko doradcy prezydenta Bronisława Komorowskiego ds. polityki krajowej i międzynarodowej. Wielokrotnie odznaczany i wyróżniany za swoją działalność polityczną, w 1995 r. otrzymał Order Orła Białego.

KONIEC PZPR

Wskutek przemian polityczno-społecznych w Polsce partia komunistyczna uległa samorozwiązaniu. Ostatni XI Zjazd PZPR odbył się w styczniu 1990 r. W nocy z 28 na 29 stycznia w Sali Kongresowej Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie przemawiał I sekretarz KC PZPR Mieczysław Rakowski. W końcowym wystąpieniu podsumował działalność stronnictwa – jego ocenę pozostawił historii. Część byłych członków ugrupowania postanowiła założyć nowe partie lewicowe, które nie odwoływały się jednak do ideologii komunistycznej ani tradycji PZPR. W ten sposób utworzono Socjaldemokrację Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP), na czele z Aleksandrem Kwaśniewskim i Leszkiem Millerem, oraz Polską Unię Socjaldemokratyczną, której liderem został Tadeusz Fiszbach. W 1992 r. powstała Unia Pracy, a w 1999 r. w miejsce rozwiązanej SdRP założono Sojusz Lewicy Demokratycznej.

Zamieszki pod Salą Kongresową podczas ostatniego XI Zjazdu PZPR. Na zdjęciu widać transparent, na którym demonstrujący wyrazili swoją opinię o rządach komunistów.

▪ *fotografia, Warszawa, 27–30 I 1990 r.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, członkowie PZPR podjęli decyzję o samorozwiązaniu tej partii?

wewnętrznych, a resortem obrony narodowej kierował gen. Florian Siwicki wywodzący się z PZPR. Obsadzenie tych funkcji przez członków partii pozwoliło komunistom na początku 1990 r. zniszczyć akta obu ministerstw i zataić wiele przestępstw popełnionych przez władze w ostatnich dekadach.

Wkrótce po utworzeniu nowego rządu jego przedstawiciele zaczęli wprowadzać w kraju zmiany celem zerwania z komunistyczną przeszłością. Zlikwidowano Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk zajmujący się cenzurą. Służbę Bezpieczeństwa przekształcono w **Urząd Ochrony Państwa** (UOP), a Milicję Obywatelską (MO) zmieniono na **policję**. Rozwiązano struktury ZOMO i ORMO, odwołano większość urzędników wyższych szczebli, a pracowników administracji niższych szczebli poddano weryfikacji. Kierownictwo nad Telewizją Polską objął opozycjonista Andrzej Drawicz. W maju 1990 r. przeprowadzono pierwsze wybory samorządowe, w których wyłoniono władze lokalne. Był to trudny okres pod względem gospodarczym. Kraj stał na skraju bankructwa, a odchodzący rząd Mieczysława Rakowskiego **uwolnił ceny**, co doprowadziło do **hiperinflacji** i drastycznego wzrostu cen jesienią 1989 r.

29 grudnia 1989 r. na mocy **noweli grudniowej** sejm wprowadził zmiany w Konstytucji PRL z 1952 r. Był to formalny koniec PRL. Przyjęto historyczną nazwę państwa: Rzeczpospolita Polska, przywrócono też orła w koronie na godle. Z ustawy zasadniczej usunięto artykuły o kierowniczej roli partii oraz przyjaźni ze Związkiem Sowieckim.

WYBORY PREZYDENCKIE W 1990 R.

W 1990 r. odbyły się pierwsze w pełni wolne wybory prezydenckie w Polsce. Podczas kampanii wyborczej pojawiały się zarówno merytoryczne argumenty zachęcające do głosowania na danego kandydata, jak i populistyczne hasła czy uwagi personalne. Dużym problemem była rywalizacja stronnictw w środowisku solidarnościowym. Część działaczy poparła kandydaturę Lecha Wałęsy, a część – dotychczasowego premiera Tadeusza Mazowieckiego. Wyda-

Zaprzysiężenie prezydenta Lecha Wałęsy przed Zgromadzeniem Narodowym. Obok pierwszego demokratycznie wybranego prezydenta w powojennej Polsce stoi jego żona Danuta Wałęsa.

▪ *fotografia, Warszawa, 22 XII 1990 r.*

wało się, że pozostali kandydaci nie mają szans na wygraną, jednak wyniki przeprowadzonej 25 listopada I tury były zaskakujące. Na miejscu lidera znalazł się Lech Wałęsa, który jednak nie zdobył wystarczającej liczby głosów, aby zakończyć wybory już w I turze. Tadeusz Mazowiecki zajął dopiero trzecią pozycję. Do II tury przeszedł natomiast Stanisław Tymiński, dotychczas nieznany w polityce polski emigrant i biznesmen robiący interesy za oceanem. Nazywał siebie człowiekiem spoza układu, czym zdobył sympatię społeczeństwa, sfrustrowanego przedłużającymi się sporami politycznymi. Podczas kampanii wyborczej Tymińskiego oskarżano o stosowanie przemocy wobec żony, związki z libijskimi terrorystami oraz gangami narkotykowymi z Kolumbii. Wszystkie te zarzuty oddalono. II tura, przeprowadzona 9 grudnia, przyniosła wyraźne zwycięstwo Lechowi Wałęsie (zdobył on 74,25% głosów, a Tymiński jedynie 25,75%). 22 grudnia 1990 r. Wojciech Jaruzelski ustąpił ze stanowiska i jeszcze tego samego dnia Wałęsa został zaprzysiężony na prezydenta.

GABINET JANA KRZYSZTOFA BIELECKIEGO

Po porażce w wyborach prezydenckich Tadeusz Mazowiecki ustąpił ze stanowiska premiera. W styczniu 1991 r. zastąpił go **Jan Krzysztof Bielecki** z Kongresu Liberalno-Demokratycznego. Partia ta popierała Lecha Wałęsę, a jej liderami byli Donald Tusk i Janusz Lewandowski. W nowym gabinecie, zwanym rządem kontynuacji, pozostali m.in. wicepremier Leszek Balcerowicz i minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski. Bielecki utrzymał kierunek działań poprzednika, także w zakresie radykalnych reform gospodarczych. Dużym problemem Polski było wówczas zmniejszenie handlu zagranicznego z ZSRS oraz państwami RWPG. Niezadowolenie społeczeństwa rosło, żądano zniesienia **popiwku**. Krajem wstrząsały kolejne skandale gospodarcze, m.in. afera alkoholowa związana z importem napojów procentowych czy afera spółki „Art B" dotycząca oszustw bankowych. Pomimo trudności, z jakimi mierzyła się Polska w tym okresie, umorzono jej znaczną część długu zagranicznego.

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze postanowienia Okrągłego Stołu.
2. Omów przebieg i wyniki wyborów kontraktowych z 1989 r.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Tadeusz Mazowiecki objął urząd premiera.
4. Przedstaw najistotniejsze dokonania rządu Tadeusza Mazowieckiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Friszke, *Rok 1989: polska droga do wolności*, Warszawa 2009.
A. Garlicki, *Karuzela: rzecz o Okrągłym Stole*, Warszawa 2004.
T. Kozłowski, *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019.
K. Modzelewski, *Zajeździmy kobyłę historii. Wyznania poobijanego jeźdźca*, Warszawa 2013.

Czy Okrągły Stół był zdradą?

Obrady Okrągłego Stołu to jedno z najważniejszych wydarzeń w powojennej historii Polski. Mimo że od przełomowych rozmów władzy z opozycją minęło ponad ćwierć wieku, nadal stanowią one temat ożywionej debaty publicznej. Osiągnięte wówczas porozumienie jest różnie oceniane – zarówno przez obywateli czy historyków, jak i samych uczestników tamtych wydarzeń.

Rozmowy z rządem

Część Polaków postrzegała negocjacje opozycji z władzami PRL jako zdradę ideałów solidarnościowych. Inni uznali to za przejaw mądrości, rozwagi oraz dostosowania się do potrzeb i możliwości chwili. Lech Wałęsa i jego otoczenie byli krytykowani za spotkania z przedstawicielami PZPR, do których doszło w willi MSW przy ulicy Zawrat w Warszawie i w ośrodku konferencyjnym MSW w Magdalence, jeszcze przed rozpoczęciem oficjalnych obrad. Zwolennicy Wałęsy uważają jednak, że to właśnie podczas tych nieformalnych rozmów udało się wypracować kompromisy i wspólne stanowiska przyjęte później przy Okrągłym Stole.

Obóz „Solidarności" nie był już tą samą organizacją co w 1980 r. – na skutek stanu wojennego pozostawał wewnętrznie rozbity i osłabiony. Część działaczy chciała przede wszystkim wyraźnie opowiedzieć się przeciwko komunistom, a dopiero w dalszej kolejności zawalczyć o wolną Polskę. Od początku uznawali Okrągły Stół za układ niekorzystny dla opozycji. Bali się, że „Solidarność" zostanie oszukana, co zniweczy jej dotychczasowe osiągnięcia, trud tysięcy ludzi oraz ofiary poniesione w walce o wolność. Pojawiały się głosy, że Okrągły Stół to Targowica, a wybory czerwcowe nazywano pseudowyborami. *Wątpliwości i sprzeciwy w różnych środowiskach opozycji dotyczyły nie tyle samej treści porozumienia, ile sensu jego zawarcia. Wielu działaczy opozycji po doświadczeniach lat osiemdziesiątych uważało negocjacje i zawieranie porozumień z twórcami stanu wojennego za moralnie niedopuszczalne, podważające czystość moralną ludzi opozycji. Ukształtowani w postawie niezłomności i pryncypiów, uważali wchodzenie na drogę Realpolitik* [polityki opartej na kalkulacji interesów – przyp. red.], *układów, targów i kompromisów, za zbrukanie ideału. Obok tego zasadniczego sprzeciwu były też bardziej pragmatyczne jego uzasadnienia – niewiara w dotrzymanie przez komunistów układów, obawa, że przy najbliższej okazji złamią porozumienie, a z pewnością nie będą go przestrzegać* (A. Friszke, *Rok 1989: polska droga do wolności*, Warszawa 2009, s. 143–144).

Rozłam w szeregach opozycji

Ugrupowania wyrosłe z „Solidarności", takie jak Konfederacja Polski Niepodległej czy Polska Partia Socjalistyczna – Rewolucja Demokratyczna, wyraziły zdecydowany sprzeciw wobec wszelkich propozycji zawarcia kompromisu z władzą. Ich protesty nasilały się w miarę postępów obrad. 25 lutego 1989 r. w Jastrzębiu odbył się nawet Kongres Opozycji Antyustrojowej z przedstawicielami KPN, SW, PPS-RD, WiP czy NZS. Jego uczestnicy domagali się zniesienia władzy PZPR i ustalenia daty w pełni wolnych wyborów. *Problemem odrębnym była Grupa Robocza „Solidarności", kwestionująca prawomocność aktualnego, mianowanego przez*

Obrady Okrągłego Stołu prowadzono w różnych miejscach, ale ich uroczyste rozpoczęcie i zakończenie odbyło się w Pałacu Namiestnikowskim w Warszawie (obecnie Pałac Prezydencki), siedzibie Urzędu Rady Ministrów PRL.

▪ *fotografia, Warszawa, 1989 r.*

„Solidarność Walcząca" podczas obrad Okrągłego Stołu była przeciwna rozmowom z komunistami. Świadczy o tym transparent z okresu wyborów prezydenckich z hasłem: *Z komuną układy są dowodem zdrady.*

▪ *fotografia, Warszawa, 1990 r.*

Kornel Morawiecki, założyciel „Solidarności Walczącej" i przeciwnik Okrągłego Stołu, podczas protestu przeciwko Lechowi Wałęsie.

▪ *fotografia, Warszawa, 1992 r.*

Wałęsę kierownictwa „Solidarności" oraz mandat Komitetu Obywatelskiego. [...] *Podjęcie w przeddzień otwarcia Okrągłego Stołu prób konsolidacji w obrębie „Solidarności" musiałoby opóźnić negocjacje i skomplikować ich przebieg. Pozyskanie oponentów Wałęsy z Grupy Roboczej dla powziętych już ustaleń i trybu załatwiania spraw byłoby procesem skomplikowanym i dającym niewielkie nadzieje na sukces. Budowany z trudem misterny kompromis mógłby się załamać – lub co najmniej – musiałby być negocjowany powtórnie przy braku dotychczasowego zgrania i konsekwencji w prowadzeniu rozmów. Brak konsolidacji związku w przededniu Okrągłego Stołu pociągnął jednak za sobą trwałe pęknięcia i podziały oraz przyczynił się do kwestionowania porozumienia przez część działaczy, a także formułowania oskarżeń o „zdradę ideałów" i podpisywanie tajnych paktów z komunistami* (A. Friszke, dz. cyt., s. 103–105). Opozycjoniści zaangażowani w obrady Okrągłego Stołu nie zgadzali się z takim podejściem. Uważali, że droga porozumienia jest lepsza i bezpieczniejsza dla Polski niż radykalne działania. Zdawali sobie sprawę z tego, iż ustępstwa ze strony komunistów są zaledwie początkiem procesu demokratyzacji.

Skutki porozumienia

Dużo kontrowersji wzbudzały też ostateczne postanowienia Okrągłego Stołu, w tym zgoda na częściowo wolne wybory do sejmu kontraktowego. Niektóre kręgi „Solidarności" postrzegały kompromis jako efekt cichej umowy z komunistami. Według nich czerwcowe wybory miały pomóc działaczom komunistycznym utrzymać władzę w warunkach pozornej demokracji. Opozycjonistom uczestniczącym w rozmowach zarzucano ponadto, że pozwolili przerzucić na siebie częściową odpowiedzialność za przeprowadzenie w kraju koniecznych, lecz trudnych reform gospodarczych.

Współcześni historycy uważają, że Okrągły Stół zaledwie zainicjował zmiany, jakie dokonały się w Polsce w latach 90. Nie gwarantował on równouprawnienia w prowadzeniu kampanii wyborczej ani wygranych wyborów. Niektórzy badacze zauważają, że porozumienia Okrągłego Stołu nie były przełomowe, jednak wydarzenia kolejnych miesięcy diametralnie zmieniły sytuację kraju. *Przy Okrągłym Stole wynegocjowano daleko idącą reformę PRL. Jej założenia nie naruszały monopolu władzy PZPR.* [...] *Sens całej operacji polegał oczywiście na tym, aby opozycji dać udział we władzy i tym samym obarczyć ją współodpowiedzialnością za proces reform. O tym, jak wąskie były ramy porozumienia, świadczy fakt, iż w maju 1989 roku odmówiono rejestracji NZS, organizacji legalnej przed 13 grudnia 1981 r. Na szczęście kolejne wydarzenia zmieniły bieg dziejów* (A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2011, s. 458). Po dekadach komunizmu opozycja mogła zacząć stawiać władzom warunki i wymuszać na nich pewne działania. Podjęte rozmowy oraz zawarte kompromisy pozwoliły na przeprowadzenie zmian ustrojowych w Polsce bez rozlewu krwi. Ten model transformacji ustroju w kraju zyskał też akceptację Kościoła. W ten sposób obrady Okrągłego Stołu dały początek wielkim przeobrażeniom i polskiej drodze do wolności.

3 POCZĄTKI III RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Scharakteryzuj politykę gospodarczą PRL.
2. Przedstaw najważniejsze postanowienia Konstytucji PRL z 1952 r.

ROZPAD OBOZU SOLIDARNOŚCIOWEGO

W niepodległej, demokratycznej Polsce szybko okazało się, że idee niegdyś łączące działaczy „Solidarności" nie wystarczą, aby współpracować w nowej rzeczywistości politycznej. Dodatkowym problemem, dzielącym zarówno społeczeństwo, jak i rządzących, były trudności gospodarcze kraju. Choć Lech Wałęsa i „Solidarność" popierali działania zmierzające do poprawy sytuacji ekonomicznej, w obozie solidarnościowym pojawiały się wątpliwości i głosy sprzeciwu wobec reform ministra finansów Leszka Balcerowicza (więcej na ten temat na s. 482–485). Polityczne tarcia podgrzewał też konflikt Wałęsy z premierem Mazowieckim. W połowie 1990 r. Wałęsa przestał zabiegać o jedność środowisk wywodzących się z „Solidarności" i zdecydował, że w kraju powinien powstać system wielopartyjny. Rozbudziło to spory między politykami i zaowocowało utworzeniem dwóch nowych partii: **Porozumienia Centrum** (**PC**) i **Ruchu Obywatelskiego Akcja Demokratyczna** (**ROAD**). Pierwsze z ugrupowań, kierowane przez Jarosława Kaczyńskiego, miało charakter prawicowy i konserwatywny, a w wyborach prezydenckich w 1990 r. opowiedziało się za Wałęsą. Reprezentowany przez Zbigniewa Bujaka ROAD poparł natomiast kandydaturę Mazowieckiego.

Uroczyste przekazanie insygniów władzy Lechowi Wałęsie, pierwszemu po wojnie demokratycznie wybranemu prezydentowi RP, przez Ryszarda Kaczorowskiego – ostatniego prezydenta na uchodźstwie.

▪ *fotografia, Warszawa, 22 XII 1990 r.*

WYBORY PARLAMENTARNE I RZĄD JANA OLSZEWSKIEGO

Wybory czerwcowe nie były w pełni demokratyczne, dlatego już po zmianach politycznych zaczęto przygotowywać kolejne. Tuż przed nimi na scenie politycznej pojawiły się nowe inicjatywy. Pod koniec 1990 r. powołano do życia popierającą Tadeusza Mazowieckiego **Unię Demokratyczną** (**UD**). Wiosną 1991 r. wokół SdRP utworzono koalicję inicjatyw lewicowych, czyli **Sojusz Lewicy Demokratycznej** (**SLD**; ta koalicja w 1999 r. przekształciła się w partię o tej samej nazwie). W tym okresie w obozie solidarnościowym powstały dwa komitety wyborcze: Wyborcza Akcja Katolicka, złożona głównie z członków Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego, oraz Porozumienie Ludowe (PL), z którego już po wyborach wyłoniło się **Polskie Stronnictwo Ludowe** (**PSL**).

Pierwsze w pełni demokratyczne wybory parlamentarne w Polsce odbyły się **27 października 1991 r.** Z prawa głosu skorzystało tylko 43% uprawnionych obywateli. Do sejmu weszli przedstawiciele aż 29 partii politycznych, którzy utworzyli 18 klubów poselskich. Wybory zakończyły proces formowania się III Rzeczypospolitej. Nie została wprawdzie uchwalona nowa konstytucja, a wojska sowiec-

DEKOMUNIZACJA

W okresie przemian ustrojowych w Polsce i pozostałych krajach bloku wschodniego zrodziła się potrzeba zerwania z komunistyczną przeszłością. Dotyczyło to zarówno rozliczenia przed sądem za swoje czyny działaczy PRL, jak i usunięcia z przestrzeni publicznej wszelkich tytułów oraz symboli komunistycznych. Wracano do przedwojennych nazw ulic i patronów instytucji publicznych. Usuwano również pomniki, które służyły upamiętnieniu osób lub wydarzeń doby komunizmu. Ostatecznym zakończeniem procesu dekomunizacji była ustawa z 2016 r., zakazująca propagowania komunizmu ani jakiekolwiek innego ustroju totalitarnego poprzez odwołania w nazwach budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej.

? Na czym polegał proces dekomunizacji w Polsce po 1990 r.?

Ulica Tysiąclecia w Skaryszewie, nawiązująca swoją nazwą do komunistycznych obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, została przemianowana na ulicę ks. Bronisława Świeykowskiego.

▪ *fotografia, Skaryszew, 5 III 1990 r.*

kie w dalszym ciągu pozostawały na terenie kraju, jednak Polska była już państwem w pełni niepodległym. 25 listopada 1991 r. rozpoczął obrady pierwszy sejm wybrany w całkowicie wolnych wyborach.

Ostatecznie, po dwóch miesiącach negocjacji, w grudniu 1991 r. powstał gabinet na czele z Janem Olszewskim, wywodzącym się z Porozumienia Centrum. Okres rządów premiera nie należał do łatwych. Miał on tylko niewielką większość w sejmie, a dodatkowo pozostawał w konflikcie z Lechem Wałęsą. Przyczyną był wcześniejszy spór prezydenta z kierownictwem PC o zwalczanie wpływów dawnych władz komunistycznych w kraju. Jesienią 1991 r. na skutek tych nieporozumień bracia Kaczyńscy opuścili kancelarię prezydenta.

Na początku lat 90. część środowisk solidarnościowych dążyła do **dekomunizacji**, czyli rozliczenia z przeszłością komunistyczną i pociągnięcia do odpowiedzialności osób zajmujących ważne stanowiska państwowe. Niektórzy przedstawiciele władzy postulowali przeprowadzenie **lustracji** – polegającej

Skład sejmu po wyborach w październiku 1991 r.

Sojusz Lewicy Demokratycznej (60)
Polskie Stronnictwo Ludowe (48)
Unia Demokratyczna (62)
Kongres Liberalno-Demokratyczny (37)
Polska Partia Przyjaciół Piwa (16)
Konfederacja Polski Niepodległej (46)
inne (13)
Solidarność Pracy (4)
Unia Polityki Realnej (3)
Partia Chrześcijańskich Demokratów (4)
Porozumienie Ludowe (28)
Wyborcza Akcja Katolicka (49)
mniejszość niemiecka (7)
Porozumienie Obywatelskie Centrum (44)
Partia X (3)
NSZZ „Solidarność" (27)
Polski Związek Zachodni (4)
Chrześcijańska Demokracja (5)

WARTO WIEDZIEĆ

Kwestia współpracy Lecha Wałęsy z SB

W wyniku przeprowadzonej lustracji ujawniono m.in. teczkę tajnego współpracownika SB o kryptonimie Bolek, którym był Lech Wałęsa. Według danych z archiwów współpracował on ze służbami bezpieczeństwa na początku lat 70. Prezydent nie przyznał się do tego i oskarżył o współpracę z SB najbliższego doradcę Olszewskiego – Zdzisława Najdera. W południe 4 czerwca do Polskiej Agencji Prasowej trafiło oświadczenie Wałęsy, w którym komentował obecność swojego nazwiska na listach Macierewicza: *Aresztowano mnie wiele razy. Za pierwszym razem, w grudniu 1970 roku, podpisałem 3 albo 4 dokumenty. Podpisałbym prawdopodobnie wtedy wszystko, oprócz zgody na zdradę Boga i Ojczyzny, by wyjść i móc walczyć. Nigdy mnie nie złamano i nigdy nie zdradziłem ideałów ani kolegów.* Gdy Wałęsa upewnił się, że ma w sejmie większość zdolną obalić rząd Olszewskiego, wycofał wcześniejszą deklarację i wydał nowe oświadczenie: *Teczki ze zbiorów MSW uruchomiono wybiórczo. Podobny charakter ma ich zawartość. Znajdujące się w nich materiały zostały w dużej części sfabrykowane* [...]. *Zastosowana procedura jest działaniem pozaprawnym. Umożliwia polityczny szantaż. Całkowicie destabilizuje struktury państwa i partii politycznych. Kwestie etyczne związane z tą operacją, mającą już w swoim założeniu charakter manipulacji, pozostawiam bez komentarza* (cyt. za: A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2005*, Kraków 2007, s. 207). Afera wokół opublikowania list oraz reakcji Lecha Wałęsy przysporzyła problemów zarówno zwolennikom lustracji, jak i prezydentowi. Ten kolejny już spór w środowisku solidarnościowym sprawił, że związani z nim działacze zaczęli tracić popularność i poparcie społeczeństwa.

Prezydent Lech Wałęsa podczas obrad sejmu w dniu odwołania rządu premiera Jana Olszewskiego.

▪ *fotografia, Warszawa, 4 VI 1992 r.*

? Jakie były skutki oskarżenia Wałęsy o współpracę z SB?

na ujawnieniu nazwisk byłych funkcjonariuszy i współpracowników służb bezpieczeństwa. Ta propozycja wywołała ostry spór polityczny. W jego wyniku w maju 1992 r. prezydent Wałęsa, który nie zgadzał się na lustrację, wycofał poparcie dla rządu Olszewskiego. Mimo braku jednomyślnej decyzji w sprawie lustracji **4 czerwca 1992 r.** doszło do tzw. nocy teczek. Minister spraw wewnętrznych **Antoni Macierewicz** przesłał najwyższym władzom oraz przewodniczącym klubów parlamentarnych dwie listy z nazwiskami osób, które pojawiały się w aktach MSW jako tajni współpracownicy. Macierewicz zastrzegł wprawdzie, że nie ma dowodów na ich współpracę ze służbami bezpieczeństwa – ale tak właśnie zo-

Rząd Jana Olszewskiego podczas posiedzenia sejmowego w dniu ogłoszenia listy Macierewicza. Na zdjęciu w pierwszym rzędzie od lewej znajduje sie premier Olszewski, a w drugim rzędzie od lewej – Antoni Macierewicz.

▪ *fotografia, Warszawa, 4 VI 1992 r.*

stali potraktowani, zarówno przez rządzących, jak i opinię publiczną. Społeczeństwo było poruszone ujawnionymi informacjami. Z akt zgromadzonych przez Macierewicza wynikało bowiem, że agentem SB był m.in. prezydent Wałęsa.

W efekcie rozpętanej burzy wokół lustracji jeszcze tego samego dnia odbyło się głosowanie w sprawie odwołania rządu Jana Olszewskiego – 273 posłów było za, 119 przeciw, a 33 wstrzymało się od głosu. Po akcji koordynowanej przez prezydenta Wałęsę rząd Jana Olszewskiego został rozwiązany.

RZĄD HANNY SUCHOCKIEJ

Po nocnym głosowaniu nad wotum nieufności dla rządu Olszewskiego prezydent Wałęsa powołał na stanowisko premiera Waldemara Pawlaka z PSL. Ze względu na brak poparcia w parlamencie nie zdołał on jednak utworzyć gabinetu. Tydzień później przedstawiciele ośmiu największych partii uzgodnili skład rządu, na którego czele stanęła **Hanna Suchocka** z Unii Demokratycznej. Sprawowała ona funkcję premiera od 10 lipca 1992 r. do października 1993 r. W tym okresie weszła w życie **mała konstytucja**.

Za rządów Suchockiej doszło do przełomowych wydarzeń w polityce zagranicznej. W 1993 r. Rosja przekazała Polsce kopię tzw. decyzji katyńskiej, czyli zarządzenia Biura Politycznego KC Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego o zamordowaniu oficerów polskich z 5 marca 1940 r., wraz z dowodami utajniania tych dokumentów przez tamtejsze władze. Był to efekt przyznania się Związku Sowieckiego do mordu w Katyniu trzy lata wcześniej i nazwania go ciężką zbrodnią stalinizmu. Latem 1993 r. Suchocka podpisała konkordat z Watykanem.

W maju 1993 r. wobec utraty poparcia przez rząd sejm uchwalił wotum nieufności dla gabinetu Hanny Suchockiej. Jednocześnie nie wybrał on nowego premiera, co pozwoliło prezydentowi skorzystać z uprawnień przyznanych mu na mocy małej konstytucji – czyli nie przyjąć dymisji rządu Hanny Suchockiej i rozwiązać parlament.

WARTO WIEDZIEĆ

Mała konstytucja

17 października 1992 r. sejm uchwalił ustawę konstytucyjną regulującą stosunki między władzą ustawodawczą a wykonawczą oraz kwestie samorządu terytorialnego. To tymczasowe rozwiązanie miało funkcjonować tylko do momentu przygotowania nowej konstytucji. Według nowych regulacji Rzeczpospolita Polska była państwem demokratycznym, w którym funkcjonuje gospodarka rynkowa. Mała konstytucja przywróciła zasadę trójpodziału władzy. Organami władzy ustawodawczej były sejm i senat, wykonawczej – prezydent i rząd, sądowniczej zaś – niezawisłe sądy. Nowa ustawa zwiększała uprawnienia władzy wykonawczej. Rząd mógł odtąd wydawać rozporządzenia z mocą ustawy. Był powoływany przez prezydenta, ale musiał uzyskać wotum zaufania w sejmie. Mała konstytucja w założeniu stanowiła jedynie przejściowy akt prawny, w praktyce jednak obowiązywała aż do 1997 r., ponieważ prace nad nową ustawą zasadniczą znacznie się przedłużyły.

? Jakie zmiany wprowadzała mała konstytucja uchwalona w 1992 r.?

RZĄDY LEWICY

Kolejne wybory parlamentarne zostały wyznaczone na jesień 1993 r. Lech Wałęsa zapowiedział utworzenie komitetu wyborczego **Bezpartyjny Blok Wspierania Reform – BBWR**, którego nazwa nawiązywała do międzywojennego Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem skupionego wokół Józefa Piłsudskiego. Komitet miał zrzeszać różne ugrupowania polityczne wywodzące się z ruchu solidarnościowego i stanowić zaplecze polityczne prezydenta w nowym parlamencie. Wybory przeprowadzone 19 września 1993 r. wyłoniły jednak inną koalicję rządową, utworzoną przez postkomunistyczny Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) oraz Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL).

Zgodnie z nowymi regulacjami, aby wejść do sejmu, partia musiała zdobyć 5% głosów, a koalicja – co najmniej 8%. Miało to zapobiec rozproszeniu mandatów – doświadczenia

WARTO WIEDZIEĆ

Wycofanie wojsk sowieckich

W pierwszej połowie lat 90. najważniejszą kwestią w relacjach z Rosją było wycofanie wojsk sowieckich z Polski. Negocjacje w tej sprawie rozpoczęły się jesienią 1990 r. Mazowiecki zamierzał zezwolić na ewakuację żołnierzy ZSRS z byłego NRD przez terytorium naszego kraju tylko wtedy, gdy Moskwa zgodzi się wycofać swoją armię z Polski. Borys Jelcyn ostatecznie porozumiał się z Lechem Wałęsą i w kwietniu 1991 r. Związek Sowiecki zaczął wycofywać swoje wojska. Miastem, w którym oddziały rosyjskie przebywały najdłużej, była Legnica, nazywana niekiedy (ze względu na stacjonującą tam dużą liczbę żołnierzy) małą Moskwą. Ostatnie jednostki opuściły Polskę 16 września 1993 r.

Wycofywanie oddziałów sowieckich z Polski rozpoczęło się w kwietniu 1991 r.

▪ *fotografia, Borne Sulinowo, 10 IV 1991 r.*

? Dlaczego wycofanie z Polski armii sowieckiej było jednym z głównych celów polityki zagranicznej III RP?

z poprzednich lat pokazały bowiem, że zbyt duża liczba partii utrudnia prace parlamentu i uniemożliwia mu działania ustawodawcze.

Premierem nowego rządu został lider PSL **Waldemar Pawlak**. Jednak gdy jego pozycja osłabła, w 1995 r. urząd premiera otrzymał **Józef Oleksy**. Za jego rządów wybuchł skandal polityczny, w którym premiera oskarżono o szpiegostwo na rzecz Rosji, co szkodziło krajowi starającemu się o wejście do NATO. Afera doprowadziła do kolejnej zmiany rządu i w latach 1996–1997 funkcję premiera pełnił **Włodzimierz Cimoszewicz** wywodzący się z SLD. W okresie rządów lewicy Polacy odczuli nieco poprawę sytuacji gospodarczej, jednak powrót do władzy działaczy PZPR sprawił, że celowo hamowali oni niektóre przemiany ustrojowe. Gdy funkcję prezydenta sprawował Lech Wałęsa, między nim a rządem trwał nieprzerwany konflikt.

DRUGA POŁOWA LAT 90.

W 1995 r. przeprowadzono kolejne wybory prezydenckie. Z 17 chętnych do II tury przeszli Lech Wałęsa i **Aleksander Kwaśniewski**. Przeciwnicy urzędującej głowy państwa rozpisywali się o błędach popełnianych przez niego podczas piastowania stanowiska. Oponenci Kwaśniewskiego z kolei wyrzucali mu komunistyczną przeszłość i nieścisłości w życiorysie dotyczące wykształcenia. Ostatecznie Lech Wałęsa uzyskał 48,3% głosów, a Aleksander Kwaśniewski – 51,7%, co pozwoliło mu objąć funkcję prezydenta.

W drugiej połowie lat 90. partie prawicowe, także te spoza parlamentu, uznały, że jedyną drogą do przejęcia władzy w państwie będzie zjednoczenie. W 1996 r. Marian Krzaklewski, wieloletni działacz związkowy i przewodniczący NSZZ „Solidarność", utworzył **Akcję Wyborczą „Solidarność" (AWS)**. Koalicja

Debata wyborcza na antenie pierwszego programu TVP poprzedzająca wybory prezydenckie okazała się kluczowa dla ich wyniku. Wzięli w niej udział kandydat lewicy Aleksander Kwaśniewski i ubiegający się o reelekcję Lech Wałęsa.

▪ *fotografia, Warszawa, 12 XI 1995 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ (2 KWIETNIA 1997 R.)

Na początku uchwalonej w 1997 r. Konstytucji RP znajduje się preambuła, czyli uroczysty wstęp, w którym wyjaśniono przyczyny uchwalenia nowej ustawy zasadniczej.

W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem, prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski, wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponadtysiącletniego dorobku, złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsianymi po świecie, świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej, pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane, pragnąc na zawsze zagwarantować prawa obywatelskie, a działaniu instytucji publicznych zapewnić rzetelność i sprawność, w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot. Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej.

Źródło: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1997, s. 3.

? 1. Omów rolę i znaczenie preambuły konstytucji.

2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do przygotowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

ugrupowań wywodzących się ze środowisk solidarnościowych – AWS i Unii Wolności (UW) – wygrała kolejne wybory parlamentarne z 21 września 1997 r. Nowym premierem został **Jerzy Buzek**. Pod koniec lat 90. jego rząd przeprowadził cztery duże reformy: administracyjną, szkolnictwa, emerytalną i zdrowotną.

Autorem reformy oświaty był ówczesny minister edukacji narodowej Mirosław Handke. Przekształcił on obowiązujący od 1968 r. dwustopniowy system szkolnictwa w system trójstopniowy i wprowadził nowy typ szkół – gimnazja. Pod koniec lat 90. wdrożono również reformę systemu emerytalnego. Utworzono trzy filary emerytalne, z których dwa pierwsze pozostawały obowiązkowe, przystąpienie do trzeciego było natomiast dobrowolne.

Reforma służby zdrowia polegała na zdecentralizowaniu systemu ubezpieczeń zdrowotnych. Wprowadzono kasy chorych, czyli instytucje regionalne, którym powierzono finansowanie zakładów opieki zdrowotnej na danym terenie. W 2003 r. kasy chorych zastąpiono Narodowym Funduszem Zdrowia, podzielonym na 16 oddziałów regionalnych.

POCZĄTKI XXI W.

Pod koniec lat 90. prezydent Aleksander Kwaśniewski uchodził za jednego z najbardziej cenionych polskich polityków. W kolejnych wyborach w 2000 r. Kwaśniewski już w I turze pokonał pozostałych 13 kandydatów – otrzymał w sumie 53,9% głosów, przy frekwencji wynoszącej 61%.

KONSTYTUCJA RP

Rzeczywistość polityczna, w jakiej znalazła się Polska w latach 90., wymagała zdefiniowania na nowo podstaw prawnych i ram funkcjonowania państwa. 2 kwietnia 1997 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło Konstytucję RP. W ogólnopolskim referendum, którego frekwencja wyniosła 42,86%, obywatele poparli ustawę zasadniczą – za jej przyjęciem opowiedziało się 53,45% głosujących. 17 października 1997 r. ustawa została podpisana przez prezydenta Kwaśniewskiego i weszła w życie. Konstytucja RP wprowadzała zasadę demokratycznego państwa prawa, trójpodziału władzy i suwerenności narodu. Dała prawo wolności zrzeszania się i pluralizmu politycznego. Władza zwierzchnia w Polsce należy odtąd do narodu, który pełni ją poprzez wybieranych co cztery lata w wyborach parlamentarnych przedstawicieli (posłów i senatorów). Parlament sprawuje kontrolę nad rządem. Głową państwa jest prezydent, wybierany na pięć lat w wyborach powszechnych. Jego kompetencje są jednak ograniczone. Prezydent pełni funkcję zwierzchnika sił zbrojnych, odgrywa ważną rolę w procesie tworzenia prawa, ma wpływ na politykę zagraniczną i reprezentuje państwo na arenie międzynarodowej.

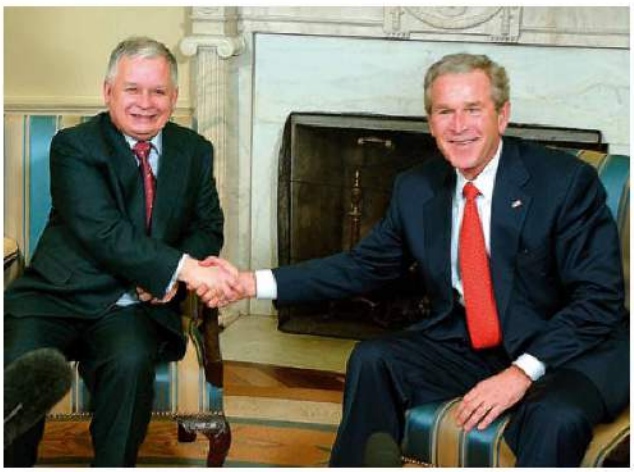
Prezydent RP Aleksander Kwaśniewski podpisuje tekst Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i zarządza jej opublikowanie w Dzienniku Ustaw.

▪ *fotografia, Warszawa, 16 VII 1997 r.*

? Jakie uprawnienia daje prezydentowi Konstytucja RP z 1997 r.?

Wybory parlamentarne we wrześniu 2001 r. wygrała lewicowa koalicja pod przewodnictwem SLD. Weszła ona w koalicję z PSL, a premierem rządu został **Leszek Miller**. Do parlamentu weszły też: Platforma Obywatelska (PO), Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej, Prawo i Sprawiedliwość (PiS) oraz Liga Polskich Rodzin (LPR).

Jednym z najważniejszych zadań rządu Leszka Millera było zamknięcie negocjacji w sprawie wejścia Polski do Unii Europejskiej (więcej na ten temat na s. 490–491).

Prezydent Polski Lech Kaczyński i prezydent Stanów Zjednoczonych George W. Bush podczas spotkania w Białym Domu.

▪ *fotografia, Waszyngton, 9 II 2006 r.*

Prezydenci III RP

Prezydent	Lata urzędowania
Wojciech Jaruzelski	1989–1990
Lech Wałęsa	1990–1995
Aleksander Kwaśniewski	1995–2000 (pierwsza kadencja) 2000–2005 (druga kadencja)
Lech Kaczyński	2005–2010
Bronisław Komorowski	2010–2015
Andrzej Duda	2015–2020 (pierwsza kadencja) 2020 r. początek drugiej kadencji

WARTO WIEDZIEĆ

Podział administracyjny z 1999 r.

24 lipca 1998 r. sejm uchwalił ustawę o trójstopniowym podziale administracyjnym. Wprowadzono 16 województw (zamiast dotychczasowych 49), złożonych z powiatów, które z kolei dzieliły się na gminy – podstawowe jednostki administracyjne. Powiaty i województwa przejęły część zadań administracji rządowej. Przedstawicielem rządu w województwie pozostawał wojewoda, a samorządem kierował marszałek województwa. Nowy podział administracyjny zaczął obowiązywać od 1 stycznia 1999 r.

? Na ile województw była podzielona Polska przed reformą administracyjną z 1999 r.?

Na przełomie 2002 i 2003 r. krajem wstrząsnęła afera Rywina, dotycząca działań korupcyjnych z udziałem osób powiązanych z rządem i SLD. W 2003 r. koalicję rządzącą opuściło PSL, ponadto z SLD odeszła grupa posłów, co doprowadziło do dymisji premiera Millera w maju 2004 r. Jego miejsce zajął **Marek Belka**. Nowy rząd musiał podjąć walkę z wysokim bezrobociem, uporządkować funkcjonowanie służby zdrowia, a także wykorzystać pomoc unijną do poprawy sytuacji krajowej gospodarki.

25 września 2005 r. odbyły się kolejne wybory parlamentarne. Zwyciężyło je Prawo i Sprawiedliwość, na którego czele stał Jarosław Kaczyński. Drugie miejsce zajęła bardziej liberalna Platforma Obywatelska, lewica natomiast poniosła dotkliwą porażkę. PiS wkrótce zawarło koalicję z LPR i Samoobroną. Premierem został najpierw **Kazimierz Marcinkiewicz**, a następnie **Jarosław Kaczyński**. Do parlamentu weszły także SLD i PSL.

9 października tego samego roku rozpoczęły się wybory prezydenckie. Zwyciężył je w II turze **Lech Kaczyński**, który pokonał lidera Platformy Obywatelskiej Donalda Tuska (stosunkiem głosów 54,04% do 45,96%). Te dwa zwycięstwa PiS – prezydenckie i parlamentarne – wzmocniły pozycję partii w rokowaniach koalicyjnych, a także w polskim rządzie.

ĆWICZENIA

1. Opisz konsekwencje rozpadu obozu solidarnościowego na początku lat 90.
2. Podaj przyczyny konfliktu między prezydentem Lechem Wałęsą a rządem Jana Olszewskiego.
3. Przedstaw proces budowania podstaw prawnych III Rzeczypospolitej.
4. Omów reformy rządu Jerzego Buzka.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Kraków 2013.
A. Hall, *Osobista historia III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011.
R. Matyja, *Rywalizacja polityczna w Polsce*, Kraków 2013.

4 PRZEMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czym się charakteryzowała gospodarka socjalistyczna?
2. Jakie były przyczyny i skutki kryzysu gospodarczego na przełomie lat 70. i 80.?

SYTUACJA SPOŁECZNA W LATACH 90.

U schyłku PRL struktura zawodowa polskiego społeczeństwa uległa zmianie. Sukcesywnie zmniejszała się liczba osób zatrudnionych w rolnictwie. W 1950 r. praca na roli dawała zajęcie 57% czynnej zawodowo ludności, czterdzieści lat później ten odsetek spadł do 26%. Wskutek przestawiania państwa na gospodarkę rynkową wzrastał udział pracujących w usługach, kulturze, oświacie i ochronie zdrowia. Sporo Polaków wyjeżdżało także do pracy na Zachód. Za granicą zarabiali wprawdzie mniej niż miejscowi, ale i tak kilka razy więcej niż w kraju. Wyjazdy na saksy (od niemieckiej Saksonii, która była częstym kierunkiem zarobkowych emigrantów) stanowiły niekiedy jedyną możliwość, by zgromadzić środki na zakup samochodu czy mieszkania.

Stopniowo podnosił się poziom życia społeczeństwa. Coraz więcej mieszkań wyposażono w centralne ogrzewanie oraz podłączano do sieci gazowej i wodociągowej. Własne lokum było jednak nieosiągalne dla większości obywateli, co sprawiało, że wielopokoleniowe, liczne rodziny musiały niekiedy wspólnie zamieszkiwać niewielki metraż.

REFORMY LESZKA BALCEROWICZA

W okresie przemian polityczno-społecznych funkcję ministra finansów w rządzie Tadeusza Mazowieckiego, a następnie Jana Krzysztofa Bieleckiego pełnił **Leszek Balcerowicz**. Jesienią 1989 r. przedstawił on program radykalnych reform, zwany do dziś **planem Balcerowicza**, który zakładał przeprowadzenie w państwie głębokiej transformacji z gospodarki socjalistycznej (centralnie planowanej) na gospodarkę rynkową (kapitalistyczną).

Jeszcze w 1989 r. krajowe ceny różnych produktów zbliżyły się do poziomu obowiązują-

STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA POLSKI

Pod koniec XX w. Polska była krajem prawie jednolitym narodowościowo. Najliczniejszą grupę mniejszościową (ok. 350 tys.) stanowili Niemcy. Oprócz nich w kraju przebywało na stałe 230 tys. Białorusinów, 220 tys. Ukraińców, 60 tys. Łemków, 25 tys. Romów i 20 tys. Litwinów, a także Słowacy, Żydzi, Rosjanie, Ormianie, Czesi, Tatarzy, Grecy i Macedończycy. W sumie mniejszości narodowe i etniczne stanowiły 2,5% populacji Polski.

? Jakie wydarzenia sprawiły, że pod koniec XX w. w Polsce mniejszości narodowe były jedynie znikomą częścią społeczeństwa?

Festiwal Kalejdoskop Kultur, który odbywa się we Wrocławiu, pozwala poznać mieszkańcom mniejszości narodowe i etniczne.

▪ *fotografia, Wrocław, 21 VI 2009 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE TADEUSZA MAZOWIECKIEGO

24 sierpnia 1989 r., kilka dni po objęciu urzędu premiera, Tadeusz Mazowiecki wygłosił w sejmie exposé. Określił w nim cele polityczne, społeczne i gospodarcze nowego rządu.

Długofalowym strategicznym celem poczynań rządu będzie przywrócenie Polsce instytucji gospodarczych od dawna znanych i sprawdzonych. Rozumiem przez to powrót do gospodarki rynkowej oraz roli państwa zbliżonej do rozwiniętych gospodarczo krajów. Polski nie stać już na ideologiczne eksperymenty. [...]

Konieczne jest wprowadzenie rządów prawa, przyznanie każdemu obywatelowi praw zgodnych z międzynarodowymi paktami, umowami i konwencjami. Obywatele muszą mieć poczucie wolności, bezpieczeństwa i współuczestnictwa. Poczucie takie mogą mieć tylko w państwie praworządnym, w którym każde działanie władzy oparte jest na prawie, a sposób stanowienia, treść i interpretacja jego przepisów odpowiadają społecznemu poczuciu sprawiedliwości. Tylko prawo, które ma na celu dobro wspólne, może cieszyć się szacunkiem i autorytetem społecznym. [...]

Przyjaciele Polski powinni zrozumieć, że nie można czekać, aż zaczniemy tonąć. Odbudowa ekonomiczna będzie służyć nie tylko naszemu krajowi, ale i całej wspólnocie europejskiej. Europa jest jednością, obejmuje nie tylko Zachód, ale i Wschód. Przemiany w Związku Radzieckim budzą naszą żywą sympatię. Rozumiemy dobrze ich znaczenie, również dla otwarcia politycznego w naszym kraju. [...]

Rząd, który utworzę, nie ponosi odpowiedzialności za hipotekę, którą dziedziczy. Ma jednak ona wpływ na okoliczności, w których przychodzi nam działać. Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania.

Jestem świadom, że dla moich rodaków najważniejsze jest dziś pytanie, czy może być lepiej. Odpowiemy na to wszyscy.

Powodzenie działań przyszłego rządu zależy od tego, czy zostanie on zaakceptowany i zrozumiany przez społeczeństwo. Wszystkie siły społeczne i polityczne reprezentowane w parlamencie, a także występujące poza nim muszą określić swoje miejsce w obliczu nowej sytuacji. Stanowi ona wyzwanie dla wszystkich, a zwłaszcza dla młodego pokolenia, które musi dostrzec swoją wielką szansę w rozwiązywaniu stojącego przed nami zadania.

Rząd sam niczego nie uzdrowi. Musimy to zrobić wspólnie. Polska będzie inna, jeśli zechcą tego wszyscy.

Źródło: *Wielkie mowy historii. T. 4. Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 274–278.

? 1. Przedstaw cele gospodarcze, jakie stawiał przez swoim rządem premier Tadeusz Mazowiecki.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz sformułowanie: *Przeszłość odkreślamy grubą linią.*

cego w Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej (EWG). W efekcie podrożały podstawowe dobra, takie jak chleb, mleko czy mięso, oraz spadły ceny artykułów przemysłowych i towarów importowanych. Inflacja rosła bardzo szybko, pod koniec 1989 r. wynosiła prawie 55%. Rządzący musieli podwyższyć deficyt budżetowy, ponieważ w państwowej kasie brakowało pieniędzy na bieżące wydatki. Następnie podjęli działania w celu zmniejszenia dziury w budżecie: zwiększono stopy procentowe w bankach, zrezygnowano z dotacji do niektórych produktów, podniesiono ceny alkoholu i opłaty celne, a także opodatkowano kantory wymiany walut.

W grudniu 1989 r. w sejmie przyjęto pakiet ustaw, dzięki którym miało dojść do zaplanowanej transformacji gospodarczej. Program wdrożony w styczniu 1990 r. zakładał m.in.:

- likwidację deficytu budżetowego,
- tłumienie inflacji,
- rezygnację z urzędowego kształtowania cen,
- liberalizację przepisów dotyczących działalności gospodarczej,

Minister finansów Leszek Balcerowicz podczas sesji sejmu przedstawia projekt pakietu reform gospodarczo-ustrojowych.

▪ *fotografia, Warszawa, 6 X 1989 r.*

- reprywatyzację przedsiębiorstw państwowych.

Na skutek reform ceny w kraju poszły w górę prawie dwukrotnie. Nastąpił też przejściowy, ale gwałtowny wzrost inflacji, która w szczytowym momencie wyniosła 586%. Aby zatrzymać ten proces i ustabilizować wartość polskiej waluty, ustalono jej kurs na poziomie 9,5 tys. zł za 1 USD. Wprowadzono **popiwek**, czyli podatek od ponadnormatywnych wynagrodzeń, który miał przeciwdziałać nieuzasadnionym podwyżkom pensji i premiom oraz skłonić przedsiębiorstwa do prywatyzacji. Powstała sieć prywatnych kantorów wymiany walut, choć o wartości dolara w dalszym ciągu decydował Narodowy Bank Polski (NBP). Przeprowadzono również reformę systemu bankowego. Zapoczątkowało ją wydzielenie z NBP, w styczniu 1989 r., dziewięciu należących do państwa banków komercyjnych, ustanowionych w największych polskich miastach.

Balcerowicz chciał poprawić sytuację w kraju, jednak zignorował potencjalne koszty społeczne swoich działań. Skutki przebudowy obowiązującego od lat systemu gospodarczego mieli ponieść zwykli ludzie, którzy nie byli na to przygotowani i często nie rozumieli zachodzących procesów. Program głębokich reform

WARTO WIEDZIEĆ

Protesty na wsi

Początek lat 90. był okresem protestów rolniczych. Manifestacje zwykle polegały na blokadach dróg. W maju 1990 r. doszło do strajku kolejarzy w Słupsku i protestów rolniczych wywołanych spadkiem **rentowności** prowadzenia gospodarstw. W Mławie chłopi zorganizowali okupację spółdzielni mleczarskiej, która zalegała z wypłatami za dostarczone mleko, a następnie zablokowali drogę Warszawa–Gdańsk. W listopadzie 1991 r. trwała dwutygodniowa głodówka pod sejmem, a w kwietniu 1992 r. – trzytygodniowa okupacja ministerstwa rolnictwa. Za większością protestów stał Związek Zawodowy Rolnictwa „Samoobrona", którego liderem był **Andrzej Lepper**. Oficjalnie organizacja została zarejestrowana 10 stycznia 1992 r. W czerwcu tego samego roku Lepper ogłosił blokadę dróg w całym kraju. Rolnicy domagali się głównie nisko oprocentowanych kredytów i nienaliczania odsetek karnych od niespłaconych w terminie zobowiązań. Niedługo później zablokowali traktorami przedmieścia Warszawy, a w lutym 1993 r. grupa ok. 200 rolników z kosami zainicjowała marsz na sejm i Belweder. Protesty rolników trwały przez całe lata 90. i na początku lat 2000.

Andrzej Lepper wraz z grupą kilkudziesięciu rolników działających w „Samoobronie" przechodzi przez przejście dla pieszych, aby zablokować drogę krajową nr 8.

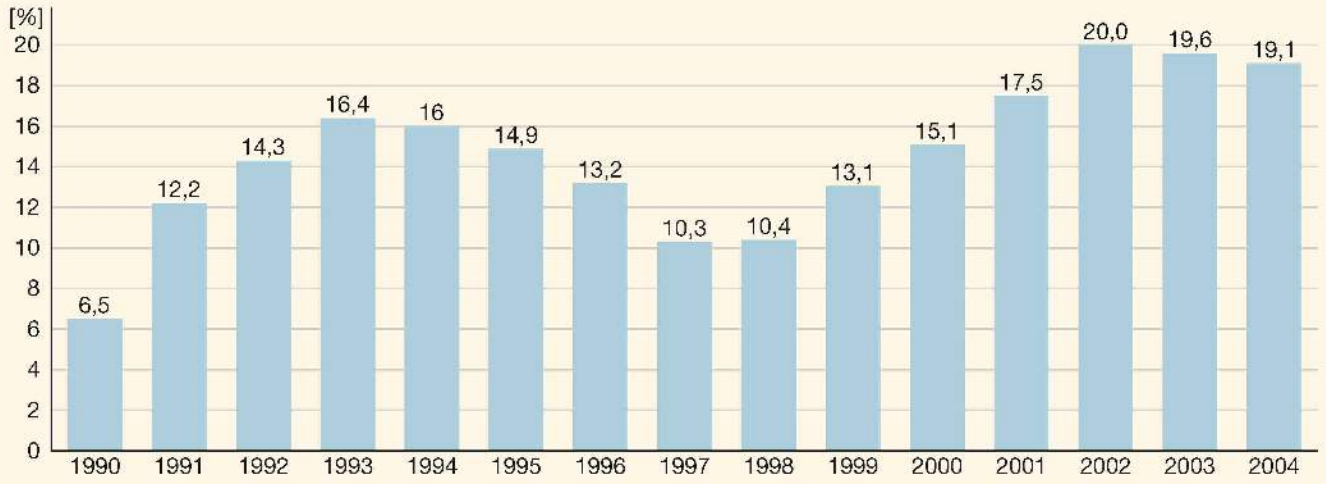
▪ *fotografia, Polichno, 7 VII 2008 r.*

? Jak przemiany gospodarcze wpłynęły na sytuację polskiej wsi?

BEZROBOCIE

Pierwsze badania nad bezrobociem w Polsce podjęto w 1989 r. w związku z wprowadzanymi reformami i przejściem na gospodarkę rynkową. Wysokie bezrobocie odnotowywane w latach 90. było spowodowane nową sytuacją, w jakiej znalazły się krajowe przedsiębiorstwa. Po rozpadzie bloku wschodniego i dotychczasowych relacji gospodarczych Polska musiała się otworzyć na rynki zachodnie, na których konkurowała z państwami kapitalistycznymi. Załamał się handel z największym dotychczasowym odbiorcą polskich towarów – byłym ZSRS. Dużym problemem były mała mobilność Polaków, niechęć do przeprowadzki w poszukiwaniu pracy i przekwalifikowania. Podobny szok makroekonomiczny związany z restrukturyzacją gospodarki przechodziły też inne kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Stopa bezrobocia w Polsce spadła nieco w drugiej połowie lat 90., aby ponownie wzrosnąć na początku nowego stulecia. Wynikało to ze spowolnienia tempa rozwoju gospodarczego we wszystkich krajach Zachodu i zwolnień grupowych w przedsiębiorstwach, w których kończyły się okresy ochronne dla załogi przed redukcją etatów.

Stopa bezrobocia w Polsce w latach 1990–2004

Źródło: Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej

? Jakie były przyczyny bezrobocia w Polsce w latach 90. XX w.?

doprowadził do konfliktu między ministrem finansów a Tadeuszem Mazowieckim, obawiającym się negatywnych konsekwencji społecznych tak ogromnych zmian gospodarczych.

SPOŁECZNE SKUTKI REFORM

Proces przechodzenia z gospodarki socjalistycznej na kapitalistyczną pogorszył sytuację materialną wielu Polaków, co wywoływało społeczne niepokoje. Latem 1990 r. w zakładach w całym kraju zaczęły wybuchać strajki. Sytuacja przypominała tę sprzed dekady, a związki zawodowe żądały spełnienia ich postulatów, m.in. podwyżki płac. Kryzys udało się opanować na kilka miesięcy, ale w grudniu ruszyła kolejna fala strajków.

Z jednej strony reforma rynkowa otworzyła przed Polakami nowe perspektywy i rozbudziła przedsiębiorczość. W kraju zaczęły powstawać liczne przedsiębiorstwa prywatne, zajmujące się głównie handlem i usługami. Z drugiej strony reprywatyzacja doprowadziła do bankructwa i zamknięcia wielu zakładów, dotychczas dotowanych przez państwo. To zwiększyło bezrobocie, szczególnie w regionach uprzemysłowionych, jak Górny Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie czy ziemia łódzka. W następstwie reform pojawiła się konieczność przekwalifikowania

Państwowe Gospodarstwa Rolne zostały zlikwidowane pod koniec lat 80. W efekcie pracę straciło wielu mieszkańców wsi. Budynki należące do PGR wkrótce zaczęły popadać w ruinę.

▪ *fotografia współczesna, Jabłonna*

zawodowego części pracowników i dostosowania do nowych wymagań na rynku. Wiele osób, pracujących przez całe życie w jednym zakładzie na tym samym stanowisku, nie potrafiło się odnaleźć w tej nowej rzeczywistości. Skutki reform dotkliwie odczuli także mieszkańcy wsi, w których po 1989 r. zlikwidowano Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR). Byli pracownicy tych zakładów, położonych zwykle z daleka od miast, nie mieli szans na znalezienie zatrudnienia. Z biegiem lat na terenach popegeerowskich zaczęły się szerzyć patologie społeczne i **strukturalne bezrobocie**, w którym wyrastały kolejne pokolenia. Utrudniony dostęp do edukacji odbierał mieszkańcom wsi możliwość zdobycia wykształcenia i pracy.

Reformy Balcerowicza szybko poskutkowały widocznymi pozytywnymi zmianami w państwie. Już w pierwszych latach planu znacznie spadła **hiperinflacja**, która sukcesywnie zmniejszała się z każdym kolejnym rokiem. Ponadto rozwój różnych dziedzin życia pozwolił wielu ludziom na awans społeczny i materialny. Krytycy planu Balcerowicza do dziś jednak zarzucają politykowi, że jego pomysły należało rozłożyć na dłuższy okres i przeprowadzić mniejszym kosztem społecznym.

Manifestacja pod hasłem *Balcerowicz musi odejść*, zorganizowana na ulicach Warszawy. Koszty przebudowy systemu gospodarczego ponosili zwykli ludzie, którzy organizowali w całym kraju protesty, aby wyrazić sprzeciw wobec wprowadzanych gwałtownie reform.

▪ *fotografia, Warszawa, II 1990 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KURONIÓWKA

Na początku lat 90. XX w., w okresie największego kryzysu gospodarczego w Polsce, minister pracy i polityki socjalnej Jacek Kuroń zainicjował akcję wydawania darmowych posiłków, najczęściej zupy grochowej, potrzebującym mieszkańcom Warszawy. Posiłek, od nazwiska pomysłodawcy, zaczęto nazywać kuroniówką. Do dziś określenie „kuroniówka" funkcjonuje w języku polskim jako synonim zasiłku dla bezrobotnych.

[...] *Na jakimś spotkaniu z emerytami zaatakowano mnie, że jeżeli już ma być taka bieda, jak jest – to niech przynajmniej dają darmowe zupy. Pomyślałem, rzeczywiście, trzeba dawać darmowe zupy. Wówczas miałem już swoje telewizyjne wtorki, więc wymyśliłem, że zaapeluję, aby ludzie pomagali innym. Dowartościuję tych, którzy już to robią, zachęcę innych.* [...] *Zupy Kuronia stały się słynne, a ludzie, którzy z dobroci, w odruchu serca pomagali innym w taki lub inny sposób, nagle poczuli się włączeni w pewną ważną państwową sprawę – sprawę ważną dla Polski.* [...] *Umiejętność zorganizowania ludzi do działania to jest fundament demokracji. Nazwałem to postawą samozaradności społecznej. Rzucając pomysł, ruszyłem całą wielką lawinę. Wpływało sporo pieniędzy, w 1990 roku – jeden miliard złotych. Ludzie się organizowali i wtedy myśmy im udzielali pomocy.* [...] *Bardzo skuteczne i trwałe okazały się te inicjatywy, które narodziły się z idei samopomocy.*

Jacek Kuroń osobiście wychodził na ulice Warszawy, aby porozmawiać z potrzebującymi i wydawać im zupę grochową.
- *fotografia, Warszawa, 1 VI 1991 r.*

Źródło: J. Kuroń, *Kuroń. Autobiografia*, Warszawa 2011, s. 715–716.

? 1. Oceń, jakie społeczne korzyści przyniosła inicjatywa Jacka Kuronia.
2. Wyjaśnij, dlaczego polityk angażował innych ludzi w akcję wydawania posiłków.

KOŚCIÓŁ PO PRZEMIANACH W POLSCE

W nowych realiach politycznych w Polsce Kościół zyskał swobodę działania, bez represji i nacisków ze strony władz. Od września 1990 r. uczniowie mogą uczestniczyć w lekcjach religii prowadzonych w szkole, a nie w salach przykościelnych (jak w PRL). Zapis o nauczaniu religii (różnych wyznań, nie tylko katolickiej) znalazł się w ustawie o systemie oświaty z września 1991 r.

W marcu 1992 r. Jan Paweł II wydał bullę *Totus Tuus Poloniae Populus* (z łac. 'Cały Twój lud w Polsce'), na mocy której zreorganizowano Kościół rzymskokatolicki w Polsce. Powstało wówczas 13 nowych diecezji i 8 archidiecezji, co miało zbliżyć wiernych do biskupów i ułatwić pracę duchownym. W tym okresie zniesiono także unię personalną łączącą arcybiskupstwa w Gnieźnie i Warszawie. Po kolejnym podziale w 2004 r. w Polsce istniały w sumie 44 diecezje.

28 lipca 1993 r., za rządów Hanny Suchockiej, zawarto konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską. Ważnymi wydarzeniami dla młodej polskiej demokracji były pielgrzymki Jana Pawła II do ojczyzny. W latach 90. papież odwiedził Polskę pięciokrotnie. Odnosił się do wydarzeń społeczno-politycznych w kraju. Mówił o dużej roli, jaką odegrał Kościół w procesie przemian ustrojowych, i poparł starania Polski o wejście do Unii Europejskiej. W 2002 r. papież odwiedził ojczyznę po raz ostatni.

NAUKA I KULTURA

Mimo trudności gospodarczych i politycznych, z jakimi mierzyła się Polska od początku lat 80., polscy badacze odnosili w tym okresie liczne sukcesy. Do wybitnych naukowców należał profesor **Zbigniew Religa**, kardiochirurg zajmujący się transplantologią. W październiku 1985 r. wraz z zespołem przeprowadził pierwszy udany przeszczep serca w Polsce. Polscy naukowcy osiągali sukcesy także w astronomii. W 1991 r. zespół profesora **Aleksandra Wolszczana** odkrył w gwiazdozbiorze Panny pulsar – posiadającą własny system planetarny gwiazdę neutronową, wysyłającą impulsy promieniowania radiowego w regularnych odstępach czasu. Było to przełomowe odkrycie astronomiczne, które dowiodło, że istnieją planety poza Układem Słonecznym.

Na lata 80. i 90. przypadł intensywny rozwój polskiej sceny muzycznej. Do najbardziej znanych zespołów tego okresu należały m.in. Republika oraz Maanam. U schyłku PRL młodzi ludzie chętnie słuchali zespołów rockowych, takich jak Perfekt, Kult i Lombard, oraz punkowych – m.in. Armii czy Dezertera. Aby oderwać się od realiów życia w komunistycznym państwie, przyjeżdżali tłumnie na coroczny Ogólnopolski Festiwal Muzyki Młodej Generacji w Jarocinie. Dużą popularność zdobył też mistrz poezji śpiewanej Jacek Kaczmarski. W swoich tekstach wyrażał sprzeciw wobec zniewolenia przez ówczesne władze, a jego pieśń *Mury* stała się hymnem opozycji antykomunistycznej.

Polska młodzież bawiąca się na Ogólnopolskim Festiwalu Muzyki Młodej Generacji w Jarocinie, który przez lata był największą tego typu imprezą w państwach bloku wschodniego.

▪ *fotografia, Jarocin, 1980 r.*

W tym okresie rozwijała się również sztuka filmowa. Dużym uznaniem cieszyły się dzieła Andrzeja Wajdy. W 1981 r. jego *Człowiek z żelaza* otrzymał Złotą Palmę na festiwalu w Cannes. Doceniana w kraju i na świecie była twórczość Krzysztofa Kieślowskiego, znanego m.in. z filmu *Przypadek* oraz cyklu dziesięciu telewizyjnych filmów psychologicznych *Dekalog* (1988), a także Agnieszki Holland – reżyserki m.in. *Kobiety samotnej* (1981) i *Gorzkich żniw* (1985). Filmy powstające w latach 80. często nie przechodziły przez cenzurę i musiały czekać na zmianę sytuacji politycznej, by trafić do szerokiego grona odbiorców. Podobnie było z dziełami wielu polskich pisarzy i poetów, które ukazywały się na emigracji lub w **drugim obiegu**. Sytuacja twórców zmieniła się dopiero po 1989 r. wraz z upadkiem komunizmu i zniesieniem ograniczeń dotyczących wolności słowa.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację społeczno-gospodarczą Polski na początku lat 90. XX w.
2. Przedstaw założenia planu Balcerowicza.
3. Oceń społeczne koszty przeprowadzonych reform gospodarczych.
4. Omów sytuację Kościoła katolickiego w Polsce w latach 90.
5. Wymień najważniejszych przedstawicieli polskiej kultury i nauki w ostatnich dekadach XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Idzikowska-Czubaj, *Rock w PRL-u. O paradoksach współistnienia*, Poznań 2011.
R. Kuźniar, *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.

5 POLSKA W EUROPIE I NA ŚWIECIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Do jakich struktur międzynarodowych należała Polska w okresie PRL?
2. Jak zmieniła się pozycja Polski na arenie międzynarodowej po rozpadzie Układu Warszawskiego?

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA POLSKI

W okresie PRL Polska należała do Układu Warszawskiego, czyli sojuszu polityczno-wojskowego państw tworzących blok wschodni. Miał on stanowić przeciwwagę dla NATO, jednak w rzeczywistości służył podporządkowaniu krajów członkowskich ZSRS – czego dotyczyła doktryna ograniczonej suwerenności, zwana też doktryną Breżniewa, obowiązująca aż do 1989 r. Polska należała też do Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, organizacji integrującej gospodarczo kraje demokracji ludowej. Dominującym państwem w obu tych strukturach był Związek Sowiecki.

W 1991 r. pod wpływem przemian polityczno-gospodarczych w kraju i rozpadu bloku wschodniego Polska wystąpiła z Układu Warszawskiego oraz RWPG. Wolna Rzeczpospolita mogła nawiązać kontakty z Zachodem i prowadzić samodzielną politykę wewnętrzną, w myśl hasła „Solidarności": *Jesteśmy wreszcie w swoim własnym domu*. Mimo różnic programowych między poszczególnymi gabinetami wszyscy politycy konsekwentnie dążyli do wejścia w struktury NATO oraz Unii Europejskiej. Podobne stanowisko zajmował prezydent Lech Wałęsa, a także jego następca Aleksander Kwaśniewski.

RELACJE Z SĄSIEDNIMI PAŃSTWAMI

Tuż po przemianach, jakie zaszły w Europie Wschodniej na skutek rozpadu ZSRS, Polska zawarła układy o współpracy i dobrym sąsiedztwie z Ukrainą, Białorusią, Łotwą i Estonią. Punktem zwrotnym w relacjach polsko-ukraińskich okazała się pomarańczowa rewolucja na przełomie 2004 i 2005 r. Polscy politycy poparli wówczas Ukraińców w ich walce o demokrację i zabiegali o to, by państwa zachodnie potępiły sfałszowanie wyborów przez ukraińskie władze.

Kolejnym ważnym momentem w relacjach polsko-ukraińskich było otwarcie cmentarza Orląt Lwowskich w czerwcu 2005 r. Pochowano tam ok. 3 tys. obrońców Lwowa – wśród których znalazła się również młodzież – poległych w trakcie wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Cmentarz utworzono już w latach 20. XX w., jednak w okresie powojennym został zniszczony przez władze sowieckie. W 1989 r. powołano polsko-ukraińską komisję ds. odbudowy cmentarza, a w 2001 r. władze obu państw porozumiały się w sprawie wyglądu nekropolii.

Relacje Polski z Białorusią pozostają chłodne. Od 1994 r. władzę na Białorusi sprawuje podporządkowany Rosji, autorytarny dyktator Alaksandr Łukaszenka. Punktem spornym we wzajemnych stosunkach cały czas pozostają ograniczone swobody dla

Wiktor Juszczenko i Aleksander Kwaśniewski podczas uroczystego otwarcia cmentarza Orląt Lwowskich.

▪ *fotografia, Lwów, 24 VI 2005 r.*

mniejszości polskiej na Białorusi. Nieporozumienia na tym tle utrudniają również ułożenie poprawnych stosunków polsko-litewskich.

Współpraca z Republiką Federalną Niemiec została nawiązana jeszcze przed rozpadem bloku wschodniego. Helmut Kohl, kanclerz RFN i późniejszych zjednoczonych Niemiec, wspierał prozachodnie dążenia Polaków. W dużym stopniu to na skutek jego starań Polska przystąpiła do NATO i UE. Dzięki polityce kanclerza 14 listopada 1990 r. RFN uznała zachodnią granicę Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej.

W 1991 r. w węgierskim Wyszehradzie doszło do spotkania prezydentów Polski (Lecha Wałęsy) i Czechosłowacji (Václava Havla) oraz premiera Węgier (Józsefa Antalla, czyt.: jożefa antala). Te trzy państwa (od podziału Czechosłowacji w 1993 r. – cztery) powołały **Grupę Wyszehradzką**. W grudniu 1992 r. te same kraje podpisały **Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu** (ang. skrót **CEFTA**), co pozwoliło znieść cła i usprawnić wymianę handlową, utrudnioną po rozpadzie RWPG.

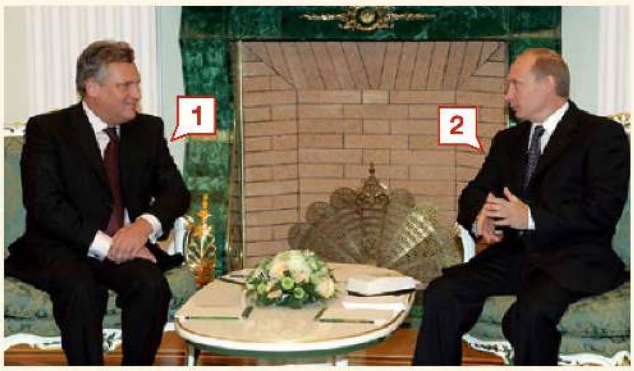
Celem polskich władz była także poprawa stosunków z Izraelem. W listopadzie 1990 r. Episkopat wystosował pismo, w którym wyrażał ubolewanie z powodu przejawów antysemityzmu oraz krzywd wyrządzonych Żydom w Polsce. Przedstawiciele Kościoła zwracali jednocześnie uwagę na Polaków niosących pomoc ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej. W maju 1991 r. Lech Wałęsa odwiedził Izrael, gdzie wygłosił przemówienie w Knesecie podczas nadzwyczajnej sesji izraelskiego parlamentu. Prosił tam o wybaczenie zła, jakie kiedykolwiek spotkało Żydów ze strony Polaków.

DROGA POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Droga Polski do UE zajęła wiele lat. Już w 1988 r. Warszawa nawiązała stosunki dyplomatyczne z **Europejską Wspólnotą Gospodarczą** (**EWG**), a po rozpoczęciu transformacji rząd Tadeusza Mazowieckiego podjął decyzję o zacieśnieniu współpracy. Integracja z państwami Zachodu stała się jednym z najważniejszych celów polskiej polityki zagranicznej.

STOSUNKI POLSKO-ROSYJSKIE

Podstawowym dokumentem regulującym stosunki między Polską a Rosją był Traktat o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, podpisany 22 maja 1992 r. przez Lecha Wałęsę i Borysa Jelcyna. Relacje między państwami pozostawały chłodne, a po przystąpieniu naszego kraju do NATO uległy pogorszeniu. Spotkanie Aleksandra Kwaśniewskiego z Władimirem Putinem na Kremlu i wizyta wicepremiera Rosji na uroczystości poświęcenia cmentarza ofiar zbrodni NKWD w Lesie Katyńskim nie ociepliły wzajemnych stosunków. Rosja przyznała się wprawdzie do zbrodni katyńskiej, jednak nie uznała jej za ludobójstwo, a śledztwo w tej sprawie zostało umorzone w 2005 r. Na relacje polsko-rosyjskie cały czas rzutują różnice natury historycznej, politycznej i gospodarczej, w tym odmienny stosunek do kwestii bezpieczeństwa w Europie oraz bezpieczeństwa energetycznego.

Aleksander Kwaśniewski 1 **i Władimir Putin** 2 podczas wizyty prezydenta Polski w Moskwie. Choć relacje polsko-rosyjskie pozostawały poprawne, spotkanie polityków nie doprowadziło do zacieśnienia współpracy pomiędzy obydwoma krajami.

▪ *fotografia, Moskwa, 24 IX 2004 r.*

? Jakie czynniki wpływają od lat 90. na stosunki polsko-rosyjskie?

WARTO WIEDZIEĆ

Trójkąt Weimarski

Demokratyczna Rzeczpospolita zaczęła odbudowywać relacje także z zachodnimi sąsiadami. W sierpniu 1991 r. w niemieckim Weimarze ministrowie spraw zagranicznych Polski (Krzysztof Skubiszewski), Francji (Roland Dumas, czyt.: rolą dima) i Niemiec (Hans-Dietrich Genscher, czyt.: hans ditriś genszer) powołali do życia **Trójkąt Weimarski**. Przynależność do organizacji, w której znajdują się dwie europejskie potęgi gospodarcze, od lat przynosi Polsce wiele korzyści. Współpraca między państwami nadal dobrze się rozwija, a przedstawiciele Trójkąta Weimarskiego oraz miasta Weimar co roku przyznają nagrody im. Adama Mickiewicza za działalność na rzecz wspólnoty międzynarodowej.

? Jakie państwa tworzą Trójkąt Weimarski powołany w 1991 r.?

Przywódcy państw Trójkąta Weimarskiego: kanclerz Niemiec Angela Merkel 1, prezydent RP Lech Kaczyński 2 oraz prezydent Francji Jacques Chirac [czyt.: żak szirak] 3 podczas szczytu w Mettlach.

▪ *fotografia, Mettlach, 5 XII 2006 r.*

W 1989 r. w Brukseli utworzono Przedstawicielstwo Rzeczypospolitej Polskiej z Janem Kułakowskim na czele. Polski rząd jeszcze w tym samym roku zawarł umowę o handlu i współpracy z państwami zachodnimi. 16 grudnia 1991 r. Polska podpisała układ europejski, czyli umowę stowarzyszeniową z EWG. Układ obowiązywał od 1 lutego 1994 r. i miał duże znaczenie dla polskiej gospodarki – zostały w nim uregulowane kwestie eksportu i importu, przepływu usług oraz pracowników, a także zakładania przedsiębiorstw. Ponadto w umowie przewidziano współpracę w zakresie gospodarki, finansów oraz kultury. Gotowość do integracji z państwami EWG Polska, Węgry i Czechosłowacja deklarowały też w memorandum wyszehradzkim.

8 kwietnia 1994 r. minister spraw zagranicznych Andrzej Olechowski złożył oficjalny wniosek o przyjęcie Polski do Unii Europejskiej. Był to początek długiego i trudnego procesu integracji. W grudniu 1994 r. Rada Europejska opracowała strategię przedczłonkowską, aby ułatwić kandydatom wejście w struktury UE, a w czerwcu 1995 r. Komisja Europejska opublikowała **białą księgę** – raport dotyczący stopnia zaawansowania przygotowań poszczególnych państw. Kilka miesięcy później Komisja Europejska rozpoczęła negocjacje z Polską oraz pięcioma pozostałymi krajami tzw. grupy luksemburskiej, w której skład wchodziły także Czechy, Estonia, Słowenia, Węgry i Cypr. Unia uznała Polskę za kraj demokratyczny i doceniła wysiłek włożony w przeprowadzenie transformacji ustrojowo-gospodarczej.

W marcu 1998 r. przyjęto program **Partnerstwo dla członkostwa** wyznaczający najważniejsze cele i zadania dla państw kandydujących do UE. Polska mogła w tym czasie liczyć na pomoc finansową Unii. W grudniu 2000 r. podpisano traktat nicejski, który zreformował Traktat o Unii Europejskiej z 1992 r. i przygotowywał wspólnotę na przyjęcie nowych członków. Po zakończonych negocjacjach w grudniu 2002 r. Parlament Europejski wyraził zgodę na przyjęcie do Unii 10 nowych państw. Traktat akcesyjny został podpisany w kwietniu 2003 r. w Atenach.

W dniach **7–8 czerwca 2003 r.** w Polsce przeprowadzono ogólnonarodowe referendum. Frekwencja wyniosła 58,85%, za wstąpieniem do UE opowiedziało się 77,45% głosujących. **1 maja 2004 r.** Polska wraz z pozostałymi dziewięcioma krajami została oficjalnie przyjęta do Unii Europejskiej.

WARTO WIEDZIEĆ

Wybory do europarlamentu

Obywatele państw członkowskich wybierają swoich przedstawicieli do Parlamentu Europejskiego co pięć lat. W Polsce takie wybory przeprowadzono dotychczas czterokrotnie: w 2004 r., 2009 r., 2014 r. i 2019 r. W pierwszym głosowaniu, mimo medialnego szumu i podniosłej atmosfery, frekwencja była bardzo niska – tylko 20,87% uprawnionych poszło do urn wyborczych. Do tej pory wybory do europarlamentu cieszą się mniejszym zainteresowaniem niż krajowe, choć coraz więcej Polaków chce oddać głos na swoich przedstawicieli w unijnych strukturach. W 2009 r. frekwencja wyniosła 24,53%, w 2014 r. – 23,83%, a w 2019 r. – aż 45,68%.

Wielka europejska debata wyborcza zorganizowana przez mniejszość polską w Londynie przed wyborami do europarlamentu. Debata była jednocześnie elementem obchodów piątej rocznicy wejścia Polski do Unii Europejskiej.

▪ *fotografia, Londyn, 1 V 2009 r.*

? Dlaczego frekwencja podczas pierwszych w Polsce wyborów do europarlamentu była niska?

POLACY WOBEC PRZYSTĄPIENIA DO UE

Kwestia przystąpienia do UE mocno podzieliła polskie społeczeństwo. Euroentuzjaści widzieli w tym przede wszystkim szansę na wzmocnienie międzynarodowej pozycji kraju. Obecność w unijnych strukturach miała mu zapewnić bezpieczeństwo ekonomiczne, przyspieszyć rozwój gospodarczy i wyrównać różnice dzielące od państw zachodnich, m.in. za sprawą inwestycji zagranicznych. Integracja pomogłaby też zmniejszyć dysproporcje między poszczególnymi regionami oraz między miastem i wsią. Przedsiębiorcy, w tym rolnicy, liczyli na zyski z powiększenia się rynków zbytu i programów pomocowych. Zwolennicy integracji twierdzili, że wzrośnie poziom życia Polaków, którzy zyskają ponadto możliwość swobodnego poruszania się i osiedlania na terenie Unii Europejskiej. Cieszyła ich perspektywa legalnej pracy w innych krajach oraz nauki na zagranicznych uczelniach.

Eurosceptycy obawiali się, że po wstąpieniu do UE Polska może utracić niedawno odzyskaną wolność. Pojawiły się wątpliwości, czy głęboka integracja ekonomiczna nie wpłynie niekorzystnie na różne procesy gospodarcze. Niepokój wywoływała możliwość wykupienia polskich przedsiębiorstw przez obcy kapitał. Podnosiły się głosy, że wspólna polityka rolna zaszkodzi rolnictwu i związanym z nim gałęziom przemysłu. Dużo wątpliwości budziła również konieczność dopasowania polskiego ustawodawstwa do przepisów unijnych. Część osób wierzyła, że większe kraje zdominują Polskę politycznie i gospodarczo, a decyzje dotyczące naszego kraju zapadną w Brukseli. Przeciwnicy integracji twierdzili też, że skutkami wstąpienia do UE będą ateizacja życia społecznego i kryzys ważnych dla Polaków tradycyjnych wartości.

POLSKA W STRUKTURACH NATO

Przystąpienie Polski do NATO oraz nawiązanie ścisłej współpracy z USA stanowiło – tuż obok integracji z UE – jeden z podstawowych celów polskiej polityki zagranicznej w latach 90. Utworzony w 1949 r. Pakt Północnoatlantycki zapewniał państwom członkowskim poczucie stabilności oraz umożliwiał modernizację i rozwój armii. Stosunki ze światowym mocarstwem, jakim były Stany Zjednoczone,

również dawały Polsce gwarancję bezpieczeństwa, której ze względu na swoje położenie nasz kraj szczególnie potrzebował.

Starania Polski o włączenie w struktury NATO sięgają 1989 r., gdy parlamentarzyści z Polski i Węgier wzięli udział w obradach Zgromadzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego w Rzymie. Rozpad ZSRS i rozwiązanie Układu Warszawskiego zmieniły sytuację geopolityczną naszego kraju. Polskie władze ze zdwojoną siłą dążyły wówczas do nawiązania nowych stosunków dyplomatycznych. W 1992 r. rząd RP podjął oficjalne starania o uzyskanie członkostwa w NATO. 2 lutego 1994 r. Polska przystąpiła do programu **Partnerstwo dla pokoju**, który umożliwiał państwom kandydującym udział w ćwiczeniach wojskowych oraz operacjach pokojowych i humanitarnych. W 1995 r. polską armię zaangażowano w misję NATO w Bośni.

W 1997 r. Rosja podpisała umowę o współpracy i stosunkach dwustronnych z NATO, co ułatwiło państwom byłego bloku wschodniego integrację ze strukturami Paktu. Podczas wizyty w Polsce w lipcu tego roku prezydent USA Bill Clinton oficjalnie zaprosił nasz kraj (a także Czechy i Węgry) do NATO. Zapoczątkowało to szczegółowe rozmowy dotyczące zobowiązań politycznych zawartych w Traktacie północnoatlantyckim oraz związanych z tym aspektów obronnych i finansowych. 16 grudnia 1997 r. Polska, Węgry i Czechy podpisały w Brukseli protokoły akcesyjne, które następnie musiały zostać ratyfikowane przez parlamenty państw członkowskich oraz kandydujących. Polski parlament przyjął ustawę o ratyfikacji Traktatu

POLSKIE DZIAŁANIA W IRAKU

Od samego początku wojny w Iraku Polska była mocno zaangażowana w operacje prowadzone przez NATO w tej części świata. Już w marcu 2003 r. został utworzony Polski Kontyngent Wojskowy w Iraku, którego celem było wsparcie działań wojennych, a następnie misji pokojowej i stabilizacyjnej na tym obszarze. Po zakończeniu walk i rozbiciu irackich sił zbrojnych kraj został podzielony na cztery strefy okupacyjne. Polska objęła kontrolę nad sektorem centralno-południowym. Do zadań Polaków należało m.in. ustabilizowanie sytuacji wewnętrznej, utworzenie i przeszkolenie irackich służb bezpieczeństwa, a także wsparcie w odbudowie infrastruktury zniszczonego konfliktem terytorium. Równie ważnym elementem misji była pomoc humanitarna oferowana przez organizacje pozarządowe, takie jak Polski Czerwony Krzyż, Caritas czy Polska Akcja Humanitarna. Ostatni polscy żołnierze wycofali się z Iraku w 2011 r., po zakończeniu działań szkoleniowych prowadzonych przez NATO.

Polscy żołnierze podczas patrolu w Iraku. Patrole miały na celu nie tylko eliminowanie grup rebelianckich, lecz także demonstrowanie obecności wojsk koalicji NATO.

▪ *fotografia, Irak, 25 VIII 2003 r.*

? W jakich działaniach uczestniczyły polskie jednostki wojskowe w Iraku?

DROGA DO STRUKTUR EUROPEJSKICH

W 1991 r. zlikwidowano Układ Warszawski oraz RWPG. Po ponad czterdziestu latach przynależności do bloku wschodniego celem polskiej polityki zagranicznej stała się integracja ze strukturami europejskimi i euroatlantyckimi. Umocowanie w nich miało stanowić dla Polski gwarancję bezpieczeństwa i modernizacji.

II 1991

Powołanie Grupy Wyszehradzkiej

Polska, Węgry i Czechosłowacja zdecydowały się nawiązać współpracę o charakterze regionalnym ze względu na wspólne doświadczenia historyczne, bliskość geograficzną oraz zbieżność celów politycznych: integrację ze strukturami NATO i UE.

16. szczyt NATO w Waszyngtonie był pierwszym, w którym uczestniczyła Polska. Zwołano go z okazji 50-lecia sojuszu.

▪ *fotografia, USA, 1999 r.*

12 III 1999

Wstąpienie Polski do NATO

Od przystąpienia do NATO Polska uczestniczy w misjach wojskowych oraz regularnych ćwiczeniach z siłami sojuszniczymi. W 2004 r. w Bydgoszczy powstał jeden z dwóch ośrodków szkoleniowych NATO na świecie – Centrum Szkolenia Sił Połączonych.

Żołnierz Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie. W latach 2002–2021 Polska, jako członek międzynarodowej koalicji antyterrorystycznej, uczestniczyła w misji prowadzonej w tym kraju.

▪ *fotografia, Afganistan, 2011 r.*

Czy wyraża Pan/Pani zgodę na przystąpienie Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej?

TAK 77,45%

2003

Referendum akcesyjne

Kwestia wstąpienia do UE miała tak duże znaczenie dla narodu i państwa polskiego, że podjęto decyzję o przeprowadzeniu w tej sprawie ogólnokrajowego referendum. Wzięła w nim udział ponad połowa uprawnionych.

VIII 1991

Powołanie Trójkąta Weimarskiego

Nawiązanie przez Polskę współpracy z Francją i Niemcami, kluczowymi członkami EWG, dawało nadzieję, że Europa Zachodnia otworzy się na kraje byłego bloku wschodniego.

XII 1991

Podpisanie układu europejskiego

Układ europejski, czyli umowa stowarzyszeniowa ze Wspólnotami Europejskimi, stanowiła dla Polski ważny etap integracji gospodarczej. Podpisali go w Brukseli wicepremier Leszer Balcerowicz i minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski (na zdjęciu). Część handlowa układu weszła w życie w 1992 r., a całość – w 1994 r.

IV 1994

Wniosek o przyjęcie do UE

Po złożeniu oficjalnego wniosku o przyjęcie do UE Polska musiała spełnić szereg kryteriów politycznych i ekonomicznych, ustalonych przez Radę Europejską.

II 1994

Program Partnerstwo dla pokoju

Program ten miał ułatwić państwom byłego bloku wschodniego zbliżenie i współpracę z NATO. Polska przystąpiła do niego jako pierwsza. W jego ramach prowadzono m.in. wspólne ćwiczenia wojskowe.

Budynek Parlamentu Europejskiego

▪ *fotografia współczesna, Strasburg*

1 V 2004

Wstąpienie Polski do UE

Wraz z Polską do UE zostało przyjętych dziewięć państw, m.in. pozostali członkowie Grupy Wyszehradzkiej. Było to największe rozszerzenie w historii UE.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NIC O NAS BEZ NAS

W 1994 r. Bill Clinton wygłosił w polskim parlamencie przemówienie, w którym poruszył kwestię rozszerzenia NATO. Prezydent Stanów Zjednoczonych zapowiedział, że po spełnieniu określonych warunków Polska, Czechy i Węgry zostaną członkami sojuszu.

To, co chcę przekazać dzisiaj narodowi polskiemu i wszystkim narodom Europy Środkowej i Wschodniej, jest proste i wyraźne. Wolne rynki i demokracja pozostają jedyną drogą ku dostatkowi i pokojowi. Trzymajcie się tego kursu! Podtrzymujcie tę odwagę cywilną, która doprowadziła was tak daleko tak szybko. Nie rezygnujcie i nie zawracajcie z obranej drogi. Nie pozostaniecie sami. [...]

Na początku mojej kadencji podkreślałem, że bezpieczeństwo Polski i wszystkich demokratycznych narodów w tym regionie jest ważne dla Stanów Zjednoczonych. W styczniu ubiegłego roku, kiedy odwiedziłem Pragę i spotkałem się z przywódcami narodów Grupy Wyszehradzkiej, nauczyłem się polskiego powiedzenia: „Nic o nas bez nas".

Te słowa dźwięczą w mojej pamięci i dzisiaj, kiedy konsolidujemy się i poszukujemy nowych rozwiązań, aby utrzymać bezpieczeństwo w Europie. Faktem oczywistym bowiem jest to, że o losie Polski nie powinno się decydować poza nią. Żadna demokracja w tym regionie świata nie powinna zostać zepchnięta do szarej strefy czy do strefy buforowej, żaden kraj nie powinien mieć prawa zgłaszania weta, dyskredytowania czy przeszkadzania demokratycznej Polsce lub któremukolwiek innemu krajowi w jego integracji z instytucjami zachodnimi, włącznie z tymi instytucjami, które gwarantują bezpieczeństwo. Wiem, że są to ambitne cele, ale historia dała nam rzadką okazję, okazję do połączenia sił i utworzenia nowej, zespolonej Europy samorządnych narodów – kontynentu, na którym demokracja i wolny rynek nie znają granic, ale gdzie narody mają pewność, że ich własne granice będą zawsze bezpieczne. Taka Europa wyłania się z Partnerstwa dla Pokoju. [...]

Jednakże Partnerstwo dla Pokoju to dopiero początek. Wprowadzenie nowych członków do NATO, jak mówiłem wielokrotnie, to nie jest kwestia, czy, ale raczej pytanie, kiedy i jak. To poszerzenie nie będzie zależało od pojawienia się nowego zagrożenia w Europie. Będzie ono instrumentem rozwijania bezpieczeństwa i stabilności w całym regionie. Współpracujemy z wami w Partnerstwie dla Pokoju po części dlatego, że Stany Zjednoczone są przekonane, że kiedy NATO zostanie poszerzone, a zostanie poszerzone, demokratyczna Polska stanie się jednym z krajów gotowych i zdolnych do przyłączenia się.

Źródło: *Wielkie mowy historii. T. 4. Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 323–327.

? 1. Przedstaw wizję Europy Środkowo-Wschodniej zaprezentowaną przez Billa Clintona.
2. Zinterpretuj słowa prezydenta USA: *Nie rezygnujcie i nie zawracajcie z obranej drogi. Nie pozostaniecie sami.*

północnoatlantyckiego w lutym 1998 r., następnie została ona podpisana przez prezydenta i opublikowana w Dzienniku Ustaw RP.

12 marca 1999 r. w miejscowości Independence [czyt.: independens] w USA minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek podpisał dokumenty o wstąpieniu Polski do NATO. Od tej pory Rzeczpospolita Polska jest pełnoprawnym członkiem Paktu Północnoatlantyckiego.

DZIAŁANIA POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH W NATO

Jeszcze przed przystąpieniem do NATO Polska zaczęła dostosowywać armię do standardów obowiązujących w organizacji. Polskie wojsko musiało przejść gruntowną modernizację, która polegała m.in. na wyszkoleniu żołnierzy według nowych procedur, a także wymianie i unowocześnieniu sprzętu. Stare czołgi produkcji sowieckiej zastąpiono nowoczesnymi modelami,

w użyciu pojawiły się samochody terenowe marki Hummer [czyt.: hamer] czy transportery opancerzone – Rosomaki. Od 2006 r. armia polska korzysta również z zakupionych od USA wielozadaniowych samolotów F-16.

W latach 90. Polska zmieniła rozmieszczenie swoich wojsk – skierowała je z zachodu na wschód kraju. Skrócono służbę wojskową, zmniejszono liczebność sił zbrojnych i zaczęto dążyć do utworzenia armii zawodowej. W 1990 r. powstała jednostka do zadań specjalnych GROM, złożona z najlepiej uzbrojonych i wyszkolonych komandosów. Dzięki udziałowi w misjach bojowych na całym świecie żołnierze GROM są przygotowani do walki w różnych warunkach klimatycznych i geograficznych. Jednostka była obecna m.in. w Zatoce Perskiej (2002–2003), Iraku (2003–2004) i Afganistanie (2002–2004, 2007–2013).

Od przystąpienia do NATO Polska jest zaangażowana w działania prowadzone przez sojusz. Polscy żołnierze brali udział w misjach w Kosowie, Bośni i Hercegowinie, Albanii, Iraku i Afganistanie, a także w Macedonii i Pakistanie. Polska Marynarka Wojenna uczestniczyła w operacji „Active Endeavour" [czyt.: aktiw endewor], rozpoczętej po atakach terrorystycznych z 11 września 2001 r. Głównym celem tych działań było zapewnienie bezpieczeństwa żeglugi i zapobieganie aktom terroru na Morzu Śródziemnym.

Włączenie w operacje NATO jest znakiem awansu Polski na arenie międzynarodowej

Żołnierze Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie podczas patrolu. Polacy działali w tym kraju z ramienia NATO.

▪ *fotografia, Afganistan, 3 IX 2007 r.*

i świadczy o dużym znaczeniu naszego państwa w Europie Środkowo-Wschodniej. Przynależność do Paktu niekiedy wywołuje jednak w społeczeństwie gorące dyskusje. W 2005 r. kontrowersje wzbudziła sprawa więzień CIA w Polsce, gdzie według doniesień miały być przetrzymywane osoby podejrzewane o terroryzm. Ówczesne władze RP nie potwierdziły tych informacji. Napięcia wzbudziła także propozycja umieszczenia w Polsce tarczy antyrakietowej, czyli amerykańskiego systemu obrony przed pociskami balistycznymi. Budowa elementów tarczy w Redzikowie na Pomorzu ma zostać ukończona w 2022 r.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw najważniejsze cele polityki zagranicznej III RP.
2. Scharakteryzuj stosunki Polski ze wschodnimi sąsiadami.
3. Wymień najważniejsze wydarzenia związane z drogą Polski do Unii Europejskiej.
4. Przedstaw argumenty zwolenników i przeciwników wejścia Polski do UE.
5. Omów drogę Polski do NATO.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kupiecki, *NATO w polskiej perspektywie 1989–2019*, Warszawa 2019.
R. Kuźniar, *Pozimnowojenne dwudziestolecie 1989–2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa 2011.
A. Pleśniarska, M. Zajączkowska, M. Żelichowski, *Polska w strukturach Unii Europejskiej. Wybrane aspekty*, Warszawa 2020.

Podsumowanie rozdziału VI
Polska i Polacy w epoce przemian

1 Schyłek PRL

1. Sytuacja w Polsce po zniesieniu stanu wojennego tylko pozornie powróciła do normalności. Wicepremier Mieczysław Rakowski nie zgodził się na podjęcie rozmów z opozycją, a winą o kryzys w państwie obarczył „Solidarność". Pod koniec 1984 r. PZPR powołała OPZZ.
2. Gospodarka Polski w latach 80. znalazła się w dużym kryzysie. Problemem było m.in. zadłużenie kraju za granicą. W latach 1983–1985 realizowano plan trzyletni. Kolejny plan na lata 1986–1990 realizowano tylko do 1987 r. Reformy nie poprawiły realnie sytuacji ani nie uzyskały akceptacji społecznej.
3. Jesienią 1988 r. w podwarszawskiej Magdalence doszło do negocjacji pomiędzy władzą a opozycją. Stronom nie udało się jednak osiągnąć porozumienia. Impas został przełamany dopiero po debacie telewizyjnej z udziałem przewodniczącego OPZZ Alfreda Miodowicza i Lecha Wałęsy.
4. W latach 80. w państwie funkcjonowała opozycja antykomunistyczna także poza strukturami „Solidarności". Szczególnie aktywna w podejmowaniu inicjatyw antyrządowych była młodzież.

2 Polska droga do wolności

1. Wiosną 1989 r. doszło do obrad Okrągłego Stołu, czyli oficjalnych rozmów strony rządzącej i opozycji. Na mocy podpisanych porozumień władza zapowiedziała częściowo wolne wybory do sejmu kontraktowego, w którym 65% miejsc zarezerwowano dla strony rządowej, a pozostałe 35% – dla zwycięzców głosowania.
2. 4 czerwca 1989 r. odbyła się I tura wyborów parlamentarnych, w których opozycyjne Komitety Obywatelskie zdobyły wszystkie miejsca podlegające głosowaniu oraz 99 mandatów w nowym senacie. 19 lipca Zgromadzenie Narodowe wybrało prezydenta Polski. Tę funkcję objął Wojciech Jaruzelski.
3. W obliczu narastającego w kraju kryzysu polityczno-gospodarczego Jaruzelski powierzył stanowisko premiera Czesławowi Kiszczakowi. Ten jednak 14 sierpnia 1989 r. złożył dymisję, a urząd przejął Tadeusz Mazowiecki.
4. W 1990 r. odbyły się w pełni wolne wybory prezydenckie. Wygrał je Lech Wałęsa, który w II turze pokonał Stanisława Tymińskiego. Prezydent Wojciech Jaruzelski ustąpił ze stanowiska 22 grudnia 1990 r.

3 Początki III Rzeczypospolitej

1. Wybory parlamentarne w 1991 r. wygrał obóz solidarnościowy. Różnice zdań między licznymi, niewielkimi partiami politycznymi niekorzystnie wpływały na prace parlamentu, który został rozwiązany w 1993 r. Władzę w kraju przejęła wówczas lewica (koalicja SLD–PSL). W kolejnych wyborach w 1997 r. wygrały AWS i UW, a w wyborach w 2001 r. ponownie zwyciężył SLD.
2. Funkcję prezydenta w III Rzeczypospolitej sprawowali: Lech Wałęsa (1990–1995), Aleksander Kwaśniewski (1995–2005), Lech Kaczyński (2005–2010) i Bronisław Komorowski (2010–2015). Od 2015 r. głową państwa jest Andrzej Duda.
3. W październiku 1992 r. rząd uchwalił małą konstytucję, a w kwietniu 1997 r. – Konstytucję RP. Ustawa zasadnicza wprowadzała trójpodział władzy, zasadę demokratycznego państwa prawa i suwerenności narodu. Zapewniała także wolność zrzeszania się i pluralizm polityczny.
4. Przed wyborami parlamentarnymi w 2001 r. powstały dwie partie, które od lat kształtują krajobraz polityczny Polski: Prawo i Sprawiedliwość oraz Platforma Obywatelska. Ugrupowania te do dziś pozostają w opozycji w stosunku do siebie.

Papież Jan Paweł II witany przez prezydenta Lecha Wałęsę podczas pierwszej pielgrzymki Ojca Świętego do kraju po upadku komunizmu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1991 r.*

4 Przemiany gospodarcze i społeczne

1. Jesienią 1989 r. minister finansów Leszek Balcerowicz przedstawił program radykalnych reform, służących przestawieniu gospodarki państwa z socjalistycznej na rynkową.
2. Proces transformacji gospodarczej pogorszył sytuację materialną wielu Polaków. Na skutek planu Balcerowicza doszło do szeregu negatywnych zjawisk ekonomiczno-społecznych, jak upadek nierentownych przedsiębiorstw, wzrost bezrobocia i obniżenie stopy życiowej ludności.
3. W 1990 r. nauczanie religii wróciło do szkół. W 1992 r. Jan Paweł II wydał bullę *Totus Tuus Poloniae Populus*, na mocy której zreorganizowano Kościół rzymskokatolicki w Polsce. Rok później zawarto konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską.
4. W ostatnich dekadach Polska miała duże osiągnięcia w zakresie nauki i kultury. W 1985 r. profesor Zbigniew Religa wraz ze swoim zespołem przeprowadził pierwszy udany przeszczep serca w kraju. Koniec XX w. wiązał się także z rozwojem polskiej kinematografii i sceny muzycznej. Po zniesieniu cenzury artyści mogli swobodnie nawiązywać w swojej twórczości do aktualnej sytuacji polityczno-społecznej.

5 Polska w Europie i na świecie

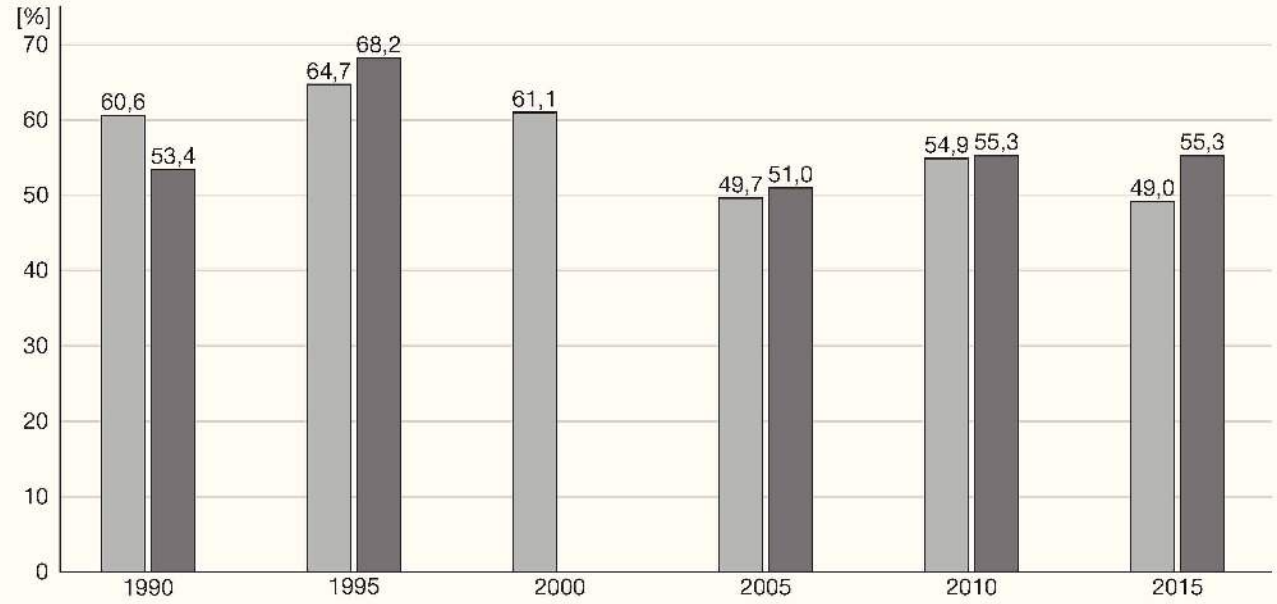
1. Jednym z podstawowych celów polskiej polityki zagranicznej w latach 90. było gospodarcze, polityczne i wojskowe zbliżenie z krajami zachodnimi. W 1993 r. z Polski wycofały się ostatnie oddziały rosyjskie. Warszawa nawiązała współpracę m.in. z państwami Europy Środkowej (Grupa Wyszehradzka) i Zachodniej (Trójkąt Weimarski).
2. Droga Polski do Unii Europejskiej rozpoczęła się już w latach 90. XX w. W dniach 7–8 czerwca 2003 r. przeprowadzono ogólnonarodowe referendum, w którym obywatele zagłosowali za dołączeniem do wspólnoty. 1 maja 2004 r. Polska została pełnoprawnym członkiem UE.
3. W 1994 r. Rzeczpospolita przystąpiła do programu Partnerstwo dla pokoju, a 12 marca 1999 r. minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek podpisał dokumenty o wstąpieniu Polski do NATO.
4. Polskie Siły Zbrojne musiały dostosować armię do standardów NATO, co wiązało się z modernizacją sprzętu i wyszkoleniem żołnierzy. Polska od początku jest zaangażowana w działania podejmowane przez sojusz. Polscy żołnierze uczestniczyli m.in. w operacjach NATO w Kosowie, Bośni i Hercegowinie, Albanii, Iraku, Afganistanie, Macedonii i Pakistanie.

Data	Wydarzenie
10 XII 1983 r.	Pokojowa Nagroda Nobla dla Lecha Wałęsy
IX 1988 r.	początek rozmów w Magdalence
30 XI 1988 r.	debata Miodowicz–Wałęsa
XII 1988 r.	ustawa Wilczka
6 II–5 IV 1989 r.	obrady Okrągłego Stołu
7 IV 1989 r.	uchwalenie noweli kwietniowej
8 V 1989 r.	wydanie pierwszego numeru „Gazety Wyborczej"
4 VI 1989 r.	I tura częściowo wolnych wyborów parlamentarnych
19 VII 1989 r.	Wojciech Jaruzelski prezydentem
12 IX 1989 r.	powołanie rządu Tadeusza Mazowieckiego
29 XII 1989 r.	nowela grudniowa
1 I 1990 r.	wprowadzenie planu Balcerowicza
29 I 1990 r.	rozwiązanie PZPR
22 XII 1990 r.	zaprzysiężenie Lecha Wałęsy na prezydenta
II 1991 r.	utworzenie Grupy Wyszehradzkiej
VIII 1991 r.	powołanie Trójkąta Weimarskiego
27 X 1991 r.	pierwsze w pełni demokratyczne wybory parlamentarne
4 VI 1992 r.	noc teczek
16 IX 1993 r.	opuszczenie Polski przez ostatnie oddziały wojsk rosyjskich
2 II 1994 r.	przystąpienie Polski do Partnerstwa dla pokoju
23 XII 1995 r.	zaprzysiężenie Aleksandra Kwaśniewskiego na prezydenta
1996 r.	Literacka Nagroda Nobla dla Wisławy Szymborskiej
17 X 1997 r.	wejście w życie konstytucji RP
12 III 1999 r.	przyjęcie Polski do NATO
7–8 VI 2003 r.	referendum akcesyjne do UE
1 V 2004 r.	wstąpienie Polski do Unii Europejskiej
2 IV 2005 r.	śmierć Jana Pawła II
23 XII 2005 r.	zaprzysiężenie Lecha Kaczyńskiego na prezydenta

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Frekwencja w wyborach prezydenckich po 1989 r.

Oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

W wyborach prezydenckich wygranych przez Lecha Wałęsę w II turze frekwencja była wyższa niż w I turze.	P	F
Wybory prezydenckie, które na drugą kadencję wygrał kandydat lewicy, rozstrzygnęły się już w I turze.	P	F
W wyborach prezydenckich, w których w II turze zwyciężył Lech Kaczyński, w I turze frekwencja nie przekraczała 50%.	P	F

Wskazówki:

a) Zapoznaj się uważnie z zaprezentowanym wykresem. Zwróć uwagę, że słupki po lewej symbolizują turę I, a po prawej – II. Do II tury wyborów przechodzą dwaj kandydaci na prezydenta z największą liczbą głosów z tury I.

b) Pod słupkami z poszczególnych lat brakuje nazwisk zwycięzców. Musisz ich ustalić na podstawie własnej wiedzy. Ułatwi Ci to późniejszą odpowiedź na pytania. W 1990 r. zwyciężył Lech Wałęsa, w dwóch kolejnych wyborach Aleksander Kwaśniewski, następnie w 2005 r. Lech Kaczyński, a w 2010 r. Bronisław Komorowski. W ostatnich uwzględnionych wyborach zwyciężył Andrzej Duda.

c) Pierwsze ze zdań dotyczy wyborów z 1990 r. Frekwencja w I turze wyniosła aż 60,6%, a w II – kilka procent mniej. To zdanie jest fałszywe. Zdanie drugie nawiązuje do wyborów z 2000 r., które rozstrzygnęły się już w I turze (na wykresie brak danych dla tury II) – to zdanie jest prawdziwe. Zdanie trzecie wymaga wiedzy własnej na temat tego, w którym roku kandydował Lech Kaczyński. Było to w 2005 r. Zdanie dotyczy frekwencji w I turze wyborów, a więc jest prawdziwe.

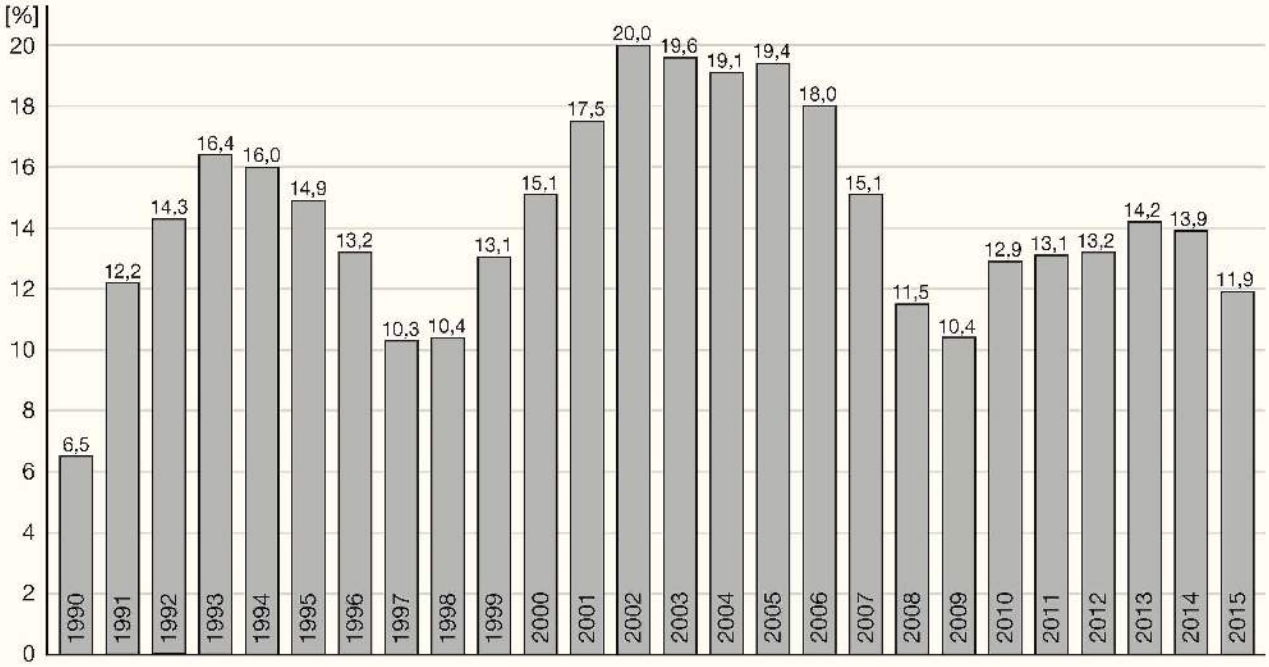
Odpowiedzi:

F, P, P

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Stopa bezrobocia w Polsce po 1989 r.

Oceń prawdziwość poniższych stwierdzeń. Zaznacz P, jeśli stwierdzenie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

W czasach rządów premiera Mazowieckiego stopa bezrobocia wzrosła z 6,5% do 12,2%.	P	F
W czasach rządów Akcji Wyborczej „Solidarność" utrzymywała się wzrostowa tendencja stopy bezrobocia.	P	F
Po roku od wstąpienia Polski do UE zaczęła się stała tendencja spadkowa stopy bezrobocia.	P	F

2 Źródło. Fragment dokumentu

Swoboda wyborów do Sejmu X kadencji będzie ograniczona przez uzgodniony [...] podział mandatów. Umowa o podziale mandatów poselskich dotyczy tylko wyborów do Sejmu X kadencji. Zgodnie z tym podziałem 60 proc. mandatów poselskich przypadnie na koalicję PZPR, ZSL i SD, a dalsze 5 proc. na PAX, PZKS i UChS. Kandydaci bezpartyjni, zgłoszeni przez niezależne grupy obywateli, rywalizować będą między sobą o 35 proc. ogólnej liczby mandatów poselskich. Część mandatów koalicji zostanie obsadzona z listy krajowej, obejmującej do 10 proc. ogółu miejsc w przyszłym Sejmie.[...]
Swoboda wyborów do Senatu nie jest ograniczona żadnym uzgodnieniem dotyczącym podziału mandatów. Liczba miejsc w Senacie, jaką uzyskują poszczególne ugrupowania, zależeć będzie wyłącznie od decyzji wyborców w poszczególnych okręgach.

Źródło: *Porozumienia* [...], [w:] herder-institut.de [dostęp: 7.12.2021].

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia, podczas którego powstał zaprezentowany dokument.

b) Wyjaśnij różnicę między wyborami do sejmu i senatu wskazanymi w tym dokumencie. Na podstawie wiedzy własnej odwołaj się w odpowiedzi do ich wyniku.

3 Źródło 1. Fragment przemówienia

Panie Marszałku, Wysoka Izbo! [...]
Trzeba przywrócić w Polsce mechanizmy normalnego życia politycznego. Przejście jest trudne, ale nie musi powodować wstrząsów. Przeciwnie – będzie drogą do normalności. Zasadę walki, która prędzej czy później prowadzi do wyeliminowania przeciwnika, musi zastąpić zasada partnerstwa. Nie przejdziemy inaczej od systemu totalitarnego do demokratycznego.
[...] Chcę być premierem rządu wszystkich Polaków, niezależnie od ich poglądów i przekonań, które nie mogą być kryterium podziału obywateli na kategorie. Dołożę starań, by zasady konstrukcji rządu były jasne dla wszystkich.
[...] Długofalowym strategicznym celem poczynań rządu będzie przywrócenie Polsce instytucji gospodarczych od dawna znanych i sprawdzonych. Rozumiem przez to powrót do gospodarki rynkowej oraz roli państwa zbliżonej do rozwiniętych gospodarczo krajów. Polski nie stać już na ideologiczne eksperymenty.
[...] Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania.

Źródło: *Wystąpienie* [...] *w Sejmie 24 sierpnia 1989 r.*, [w:] dzieje.pl [dostęp: 7.12.2021].

Źródło 2. Fotografie

A.

B.

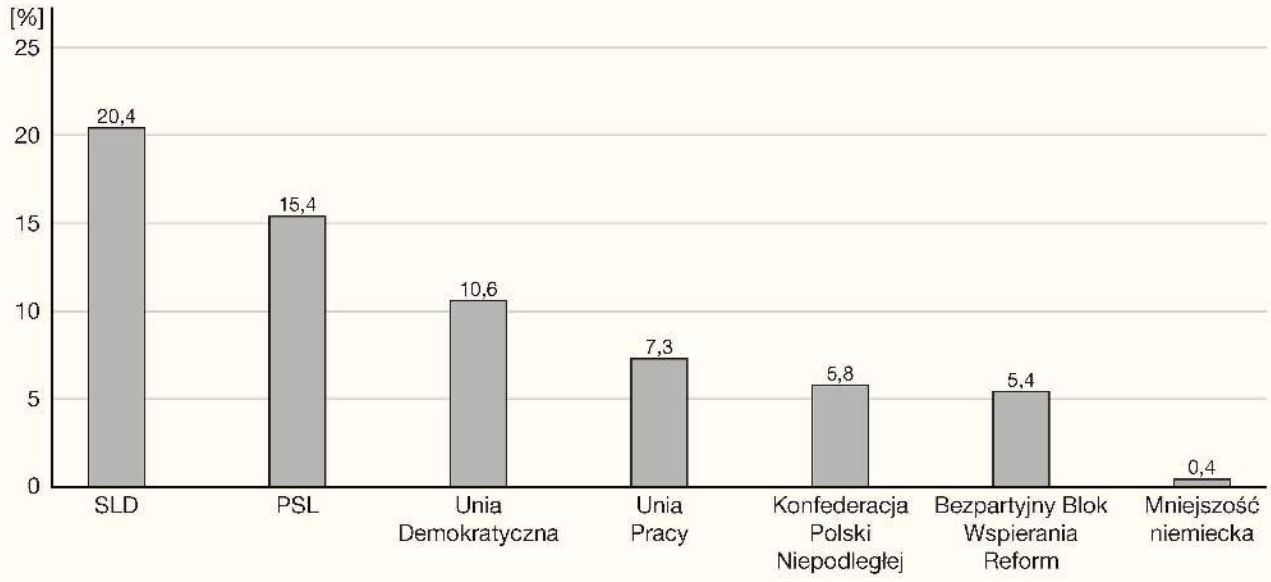

C.

Rozstrzygnij, który z premierów przedstawionych na fotografiach był autorem wystąpienia, zaprezentowanego w źródle 1. Podaj jego nazwisko.

4 Źródło 1. Poparcie udzielone partiom, które znalazły się w sejmie

Źródło 2. Fragment ordynacji wyborczej

Art. 3
1. W podziale mandatów w okręgach wyborczych uwzględnia się wyłącznie okręgowe listy kandydatów na posłów tych komitetów wyborczych, których listy otrzymały co najmniej 5% ważnie oddanych głosów w skali kraju.
2. Okręgowe listy kandydatów na posłów [koalicji wyborczych] uwzględnia się w podziale mandatów w okręgach wyborczych, jeżeli ich listy otrzymały co najmniej 8% ważnie oddanych głosów w skali kraju.

Art. 5
1. Komitety wyborcze zarejestrowanych mniejszości narodowych mogą korzystać ze zwolnienia list tych komitetów z jednego warunku, o którym mowa w art. 3 ust. 1 [...], jeżeli złożą Państwowej Komisji Wyborczej oświadczenie w tej sprawie najpóźniej w 5 dniu przed dniem wyborów.

Źródło: Ustawa z dnia 28 maja 1993 r., Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, [w:] isap.sejm.gov.pl [dostęp: 7.12.2021].

Rozstrzygnij, czy źródło 1. ukazuje konsekwencje wprowadzenia w życie dokumentu, którego fragment ukazano w źródle 2. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obydwu źródeł.

5 **Źródło. Plakat wyborczy**

Podaj rok przeprowadzenia wyborów, w których w II turze wygrał kandydat przedstawiony na plakacie, oraz nazwisko jego głównego konkurenta.

Słowniczek

A

Ajatollah – w szyizmie honorowy tytuł nadawany wysokiej rangi znawcom teologii i prawa muzułmańskiego.

Afroamerykanie – czarnoskórzy Amerykanie będący potomkami Afrykanów wywożonych do Ameryki od XVII do XIX w. jako niewolnicza siła robocza. Termin spopularyzowany przez radykalnego przywódcę ruchu afroamerykańskiego Malcolma X w latach 60. XX w.

Afryka Subsaharyjska – część kontynentu afrykańskiego na południe od Sahary, w większości zamieszkiwana przez czarnoskórą ludność i z tego względu nazywana również „Czarną Afryką".

Afrykanerzy – określenie białych mieszkańców Republiki Południowej Afryki oraz Namibii, potomków holenderskich, niemieckich i francuskich osadników, którzy przybyli tam w latach 1652–1795. Jeszcze na początku XX w. nazywano ich Burami.

Apartheid – system segregacji rasowej panujący w Republice Południowej Afryki w latach 1948–1994.

Autochton (od starogreckiego autochthon – 'z tej ziemi, tubylec') – określenie człowieka należącego do rdzennej ludności danego obszaru.

C

Czerwoni Khmerzy – ekstremistyczna frakcja ruchu komunistycznego w Kambodży, działająca w latach 1951–1998.

D

Dekolonizacja – wyzwolenie się z zależności kolonialnej ludów Afryki i Azji oraz tworzenie przez nie niepodległych państw.

Dekomunizacja – proces likwidacji struktur związanych z ustrojem komunistycznym oraz rozliczanie z przeszłością komunistyczną osób zajmujących ważne stanowiska państwowe.

Deportacja – przymusowe przesiedlenie ludności, stosowane m.in. wobec całych grup narodowościowych jako forma czystki etnicznej. Celem deportacji jest ujednolicenie narodowościowe lub wyznaniowe określonego terytorium.

Destalinizacja – proces odchodzenia od kultu Stalina w państwach bloku wschodniego. Został on zapoczątkowany przemówieniem Nikity Chruszczowa wygłoszonym w 1956 r. podczas XX Zjazdu KC KPZS.

Détente – złagodzenie napięcia pomiędzy stronami zimnej wojny w latach 70. XX w.

Diaspora – rozproszenie przedstawicieli określonego narodu wśród innych nacji i grup etnicznych.

Dziwna wojna – potoczne określenie okresu od wypowiedzenia wojny III Rzeszy przez Wielką Brytanię i Francję (3 IX 1939 r.) do inwazji niemieckiej na państwa zachodnie. Pomimo przewagi nad przeciwnikiem wojska alianckie nie zdecydowały się na podjęcie działań wojennych, co naruszało zobowiązania sojusznicze wobec strony polskiej. Ograniczono się głównie do działań propagandowych.

Doktryna Breżniewa (doktryna ograniczonej suwerenności) – wprowadzona w 1968 r. zasada polityki zagranicznej ZSRS, zgodnie z którą Związek Sowiecki miał prawo podjąć interwencję zbrojną, gdyby w kraju członkowskim Układu Warszawskiego zostały naruszone „podstawy ustroju socjalistycznego".

Doktryna Reagana – jedna z doktryn powstrzymywania komunizmu, której cechą charakterystyczną był odwrót od bezpośredniego zaangażowania USA w konflikty zbrojne. W zamian zdecydowano się na rywalizację z ZSRS poprzez zwiększenie budżetu obronnego, inwestycje w nowe technologie wojskowe oraz zwiększenie obecności wojsk amerykańskich w Europie.

Doktryna Trumana – doktryna sformułowana przez prezydenta USA Harry'ego Trumana, zakładająca udzielanie pomocy militarnej, politycznej oraz wojskowej krajom, w których stabilność rządów była zagrożona przez zbrojne mniejszości lub naciski zewnętrzne.

Dysydent – człowiek, który sprzeciwia się panującej władzy i ideologii, często będący z tego powodu represjonowany; także: odstępca od dogmatów Kościoła obowiązującego na danym terenie, innowierca.

E

Embargo – wprowadzenie zakazu importu lub eksportu towarów do danego państwa lub z niego; instrument prawa międzynarodowego i forma restrykcji wobec państwa, które narusza ustalenia międzynarodowe i wywołuje ryzyko destabilizacji regionu, m.in. poprzez handel bronią na obszary konfliktu, stwarzanie zagrożeń militarnych, wspieranie terroryzmu czy łamanie praw człowieka.

Etatyzm – polityka gospodarcza polegająca na przejmowaniu przez państwo prywatnych przedsiębiorstw lub tworzeniu nowych przedsiębiorstw państwowych o kapitale państwowym lub mieszanym (państwowo-prywatnym); stoi w opozycji do wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej.

Eurosceptycyzm – krytyczna postawa wobec różnych elementów polityki i systemu prawnego Unii Europejskiej; może się ona charakteryzować całkowitą negacją UE jako struktury politycznej, niechętnym nastawieniem do procesów integracyjnych lub tylko odrzuceniem pewnych elementów polityki unijnej i mechanizmów politycznych UE.

F

Feminizm – ruch społeczny dążący do równouprawnienia płci w życiu politycznym, ekonomicznym, osobistym i społecznym.

Finlandyzacja – ograniczanie przez mocarstwo swobody prowadzenia polityki zagranicznej przez inne państwo, często sąsiednie, w zamian za nieingerowanie w jego politykę wewnętrzną. Termin nawiązywał do relacji ZSRS z Finlandią w okresie zimnej wojny.

G

Gensek – generalny sekretarz partii komunistycznej; nazwa podchodzi od pierwszych części słów „generalny sekretarz".

Gestapo (z niem. Geheime Staatspolizei, czyt.: gehajme sztaatspolicaj) – tajna policja niemiecka stanowiąca narzędzie terroru w Niemczech i krajach okupowanych podczas II wojny światowej.

Getto – wydzielony obszar miasta przeznaczony do zamieszkania dla konkretnej mniejszości narodowej, etnicznej lub religijnej, poza którym dana grupa nie może się osiedlać.

Globalizacja – proces, który prowadzi do zwiększonej współzależności państw, społeczeństw, gospodarek i kultur. Efektem globalizacji jest tworzenie się „społeczeństwa światowego", zanikanie kategorii państwa narodowego oraz wzrost znaczenia organizacji ponad- i międzynarodowych.

Godzina milicyjna – ograniczenie w poruszaniu się w miejscach publicznych między godziną 22 a 6. Była wprowadzana przez władze PRL dwukrotnie: podczas robotniczych protestów na Wybrzeżu w grudniu 1970 r. i w pierwszym okresie stanu wojennego (grudzień 1981–maj 1982).

Gospodarka nakazowo-rozdzielcza (inaczej: system nakazowo-rozdzielczy, gospodarka centralnie planowana) – system gospodarczy, w którym państwo kontrolowało gospodarkę, a przedstawiciele władzy podejmowali decyzje dotyczące kierunków jej rozwoju, wdrażając plany wieloletnie. System ten został ukształtowany w ZSRS w latach 30. XX w. i narzucony europejskim krajom socjalistycznym po II wojnie światowej.

H

Hiperinflacja – bardzo szybki wzrost cen (powyżej 100%) połączony ze spadkiem wartości pieniądza, powodujący załamanie systemu finansowego kraju. Hiperinflacja wiąże się z ogromnym deficytem budżetowym, który musi być finansowany przez dodruk pieniędzy.

Hunwejbini – członkowie komunistycznej Czerwonej Gwardii, organizacji działającej w Chinach w czasie rewolucji kulturalnej. Była to młodzież studencka, robotnicza i szkolna, która zwalczała symbole dotychczasowej kultury, obyczajów i idei (np. muzea, zabytki), prześladowała „burżuazyjnych" intelektualistów oraz wszystkich uznawanych przez ideologię maoizmu za wrogów.

I

Impeachment – oskarżenie wysokiego urzędnika państwowego o postępowanie niezgodne z prawem i usunięcie go z zajmowanego stanowiska.

Industrializacja – inaczej: uprzemysłowienie, oznacza zwiększenie udziału przemysłu w stosunku do innych gałęzi gospodarki. Wiąże się również z procesem przekształcania się społeczeństw tradycyjnych (rolniczych) w przemysłowe na skutek wprowadzenia gospodarki opartej na mechanizacji produkcji; charakteryzuje się m.in. podwyższeniem odsetka osób zatrudnionych w przemyśle oraz wyraźnym podziałem pracy.

Internowanie – przymusowe umieszczenie w specjalnych obozach odosobnienia osób lub rozbrojonych oddziałów wojskowych, które przekroczyły granice państwa neutralnego. Dotyczy również cywilów uznanych za wrogich wobec danego kraju ze względu na poglądy lub narodowość.

J

Junta – określenie władzy w państwach Ameryki Łacińskiej, zdobytej zazwyczaj na drodze zbrojnego przewrotu. Terminu używa się także w odniesieniu do rządów wojskowych w Grecji (1967–1974), Portugalii (1974–1976) i Polsce (1981–1983).

K

Kalifat – muzułmańska organizacja społeczno-polityczna, na której czele stał kalif. Współczesnym kalifatem było samozwańcze Państwo Islamskie funkcjonujące w latach 2014–2019 na terenie Syrii i Iraku.

Kamikadze – specjalne formacje marynarki wojennej i lotnictwa japońskiego z okresu II wojny światowej. Nazwa oznacza z japońskiego 'boski wiatr' i odnosi się do tajfunów, które zniszczyły siły mongolskie mające zamiar zaatakować Japonię w XIII w. Jednostki kamikadze powstały pod koniec 1944 r. Ich zadaniem był samobójczy atak na nieprzyjaciela podczas pilotowania samolotów lub jednostek wodnych.

Kolaboracja – współpraca z nieprzyjacielem, okupantem lub zaborcą. Dzisiejsze rozumienie tego terminu ukształtowało się podczas II wojny światowej i oznacza działania jednostek, partii lub rządów, które podjęły współpracę na gruncie politycznym bądź wojskowym z państwami Osi.

Kolektywizacja rolnictwa – proces przekształcania indywidualnych gospodarstw rolnych w spółdzielnie rolnicze, połączony z przymusem wstępowania rolników do spółdzielczych wspólnot (np. kołchozów w ZSRS).

Komandosi – grupa zbuntowanych studentów działających w Warszawie w latach 60. XX w., związanych ideowo z rewizjonistami partyjnymi. Komandosi odegrali kluczową rolę podczas protestów w 1968 r.

Koniunktura – całokształt wskaźników życia gospodarczego (do których zaliczają się m.in. PKB, ceny, zatrudnienie czy płace) charakteryzujący stan gospodarki danego kraju.

Kontyngent – obowiązkowa dostawa na rzecz państwa, np. kontyngent wojskowy lub kontyngent żywności.

L

Lewica – kierunek polityczno-społeczny głoszący hasła sprawiedliwości społecznej, egalitaryzmu i konieczności postępu.

Liberalizm – kierunek polityczny opowiadający się za zagwarantowaniem wolności jednostki, mniejszości narodowych, wyznaniowych itp.

Lustracja – w krajach postkomunistycznych: procedura polegająca na ujawnieniu nazwisk byłych funkcjonariuszy i współpracowników służb bezpieczeństwa.

M

Maghreb – określenie północno-zachodniej Afryki podbitej przez Arabów w średniowieczu. Pierwotnie odnosiło się do Maroka, Algierii i Tunezji, obecnie stosowane również wobec Libii, Mauretanii i Sahary Zachodniej.

Maoizm – wariant ideologii komunistycznej oparty na ideach przywódcy Komunistycznej Partii Chin Mao Zedonga, który połączył marksizm-leninizm z chińską tradycją i filozofią.

Monetaryzm – system poglądów ekonomicznych powstały ok. 1956 r., którego twórcą był amerykański ekonomista Milton Friedman. Sprzeciwiał się on nadmiernej ingerencji państwa w gospodarkę oraz opowiadał za obniżaniem podatków.

Mudżahedin (arab. 'święty wojownik') – bojownik islamski, prowadzący wojnę partyzancką przeciwko okupantom i dążący do usunięcia władz, których działania godzą w jego przekonaniu w dogmaty wiary muzułmańskiej.

N

Neokolonializm – uzależnienie ekonomiczne i polityczne formalnie niepodległych, dawnych krajów kolonialnych od państw wysoko rozwiniętych.

Neoliberalizm – nurt w myśli ekonomicznej postulujący powrót do zasad wolnego rynku i ograniczonej do minimum ingerencji państwa w gospodarkę. Powstał jako odpowiedź na etatyzm i interwencjonizm, a najsilniej rozwijał się w latach 80. w USA i Wielkiej Brytanii. Do głównych teoretyków tego nurtu należeli Amerykanin Milton Friedman i Austriak Friedrich Hayek.

Nomenklatura – pracownicy aparatu politycznego, np. partii komunistycznej (w Polsce PZPR), jak również wysocy urzędnicy i funkcjonariusze państwa, organizacji społecznych, przemysłu itp. mianowani na stanowiska przez władze partyjne.

Nowomowa – język propagandy obowiązujący w państwach totalitarnych, dzięki któremu władza, za pomocą kontrolowanych przez siebie środków przekazu, manipulowała ludźmi i nastrojami społecznymi.

O

Obóz koncentracyjny – miejsce więzienia, niewolniczej pracy i masowej zagłady grup narodowościowych, etnicznych lub religijnych.

Obóz zagłady – miejsce masowej zagłady grup narodowościowych, etnicznych bądź religijnych.

Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej (ORMO) – ochotnicza organizacja paramilitarna, która powstała w 1946 r. w celu wsparcia działań Milicji Obywatelskiej i wojska. Siły ORMO wykorzystywano wraz z tzw. aktywem robotniczym do pacyfikacji wystąpień studenckich w 1968 r.

P

Pacyfizm – ruch społeczno-polityczny dążący do wyeliminowania wojny i przemocy jako sposobu rozstrzygania konfliktów wewnętrznych i międzynarodowych, potępiający wszystkie wojny bez względu na ich przyczyny czy charakter.

Panafrykanizm – ruch polityczny podkreślający odrębną tożsamość duchową ludności afrykańskiej oraz konieczność jej politycznego współdziałania. Został zapoczątkowany na przełomie XIX i XX w. wśród Afroamerykanów. Po II wojnie światowej radykalny nurt panafrykański rozwinął się w ruch antykolonialny wraz z dążeniem do zjednoczenia narodów Afryki.

Pauperyzacja – proces społeczny polegający na obniżeniu stopy życiowej jednostek lub zbiorowości. Do głównych przyczyn pauperyzacji zalicza się niski poziom rozwoju techniki i technologii.

Pluralizm – wielość, różnorodność; w życiu politycznym i społecznym oznacza sytuację, w której różne grupy mają prawo wyrażać i walczyć o swoje interesy oraz brać udział w sprawowaniu władzy. Zakłada on uznanie równości poglądów i poszanowanie różnic społeczno-kulturowych.

Popiwek – podatek od wykraczających ponad normę wynagrodzeń, płacony przez przedsiębiorstwa państwowe w Polsce w latach 90. XX w.

R

Reedukacja – tutaj: działania represyjne wobec obywateli, którzy narazili się reżimowi lub występowali przeciwko niemu. Stosowane powszechnie w krajach totalitarnych (ZSRS, III Rzesza, Chiny, Korea Północna), gdzie na drodze brutalnej indoktrynacji „wychowywano" jednostkę na fanatycznego zwolennika reżimu, a poprzez ciężką pracę fizyczną w obozie koncentracyjnym lub łagrze likwidowano wrogów (narodu, ludu, klasy społecznej).

Reemigracja – powrót z emigracji do kraju ojczystego.

Repatriacja – powrót do kraju ojczystego osób, które na skutek różnych wydarzeń (np. wojny) znalazły się poza jego granicami, np. jeńców wojennych, osób internowanych lub przymusowo wysiedlonych. Termin był stosowany przez propagandę komunistyczną w odniesieniu do Polaków

przesiedlanych z Kresów Wschodnich do powojennej Polski (w rzeczywistości nie byli oni repatriantami, a ekspatriantami, zmuszonymi do opuszczenia swojej małej ojczyzny).

Republiki bananowe – termin nawiązujący do niewielkich krajów w Ameryce Łacińskiej, kontrolowanych przez USA, w których to państwach monopol na uprawę i sprzedaż owoców (banany i ananasy) miała jedna korporacja – United Fruit Company [czyt.: junajted frut kompany]. Dziś jest to negatywne określenie słabego i politycznie niestabilnego państwa, gospodarczo zależnego od eksportu jednego surowca i rządzonego zazwyczaj przez dyktaturę lub reżim wojskowy.

Rewolucja kulturalna (także: wielka proletariacka rewolucja kulturalna) – wielki ruch społeczno-polityczny w Chinach w latach 1966–1976 zapoczątkowany przez Mao Zedonga i jego zwolenników, służący pozbyciu się przeciwników politycznych oraz wprowadzeniu własnych koncepcji politycznych.

S

Sklepy komercyjne – sklepy państwowe powstające w PRL w latach 70. XX w., sprzedające po wyższych cenach niektóre lepsze gatunkowo towary, niedostępne w zwykłych sklepach.

Sowietyzacja – narzucanie przez Związek Sowiecki krajom od niego zależnym sowieckiego systemu ustrojowego.

Strategiczne naloty – bombardowania i naloty na cele cywilne oraz militarne przeprowadzane podczas II wojny światowej.

Strukturalne bezrobocie – rodzaj bezrobocia, który występuje, kiedy poziom wykształcenia i umiejętności osób bezrobotnych nie odpowiadają potrzebom rynku. Źródłem tego zjawiska może być zamykanie poszczególnych gałęzi gospodarki bądź zmiana struktury gospodarki narodowej, np. z gospodarki centralnie planowanej na gospodarkę rynkową.

Szariat – oparte na Koranie prawo muzułmańskie, które reguluje życie religijne oraz świeckie wyznawców islamu.

T

Talibowie – skrajnie fundamentalistyczne ugrupowanie muzułmańskie, które powstało w Afganistanie w 1992 r. po upadku rządów komunistycznych, w wyniku rozłamu w opozycji muzułmańskiej.

Taktyka spalonej ziemi – sposób działania wojsk, który polega na niszczeniu wszystkich źródeł zaopatrzenia, które mogą zostać wykorzystane przez przeciwnika. Dotyczy głównie zapasów żywności i wody pitnej, a także infrastruktury komunikacyjnej, paliwowej i przemysłowej. Ponieważ ten rodzaj działań uderza przede wszystkim w ludność cywilną, został zakazany przez konwencję genewską.

Teokracja – forma rządów, w której władzę w państwie sprawuje kapłan bądź grupa kapłanów.

Teoria keynesizmu – teoria makroekonomiczna powstała w latach 30. XX w., której autorem był John Maynard Keynes. Zakładała, że gospodarka wolnorynkowa nie jest zdolna do samoregulacji i wymaga interwencji państwa poprzez zwiększenie inwestycji, aby nie doszło do wzrostu inflacji i bezrobocia. Korzystano z tej teorii szczególnie w czasie Wielkiego Kryzysu, m.in. w Stanach Zjednoczonych.

Trzeci Świat – utworzone w okresie zimnej wojny określenie państw, które starały się zachować neutralność i nie opowiedziały się po żadnej ze stron. Do dziś państwa te, położone na obszarze Afryki, Ameryki Łacińskiej i Azji, charakteryzują się słabym uprzemysłowieniem.

U

Uwolnienie cen – proces urynkowienia cen w okresie przejścia kraju z gospodarki centralnie planowanej do gospodarki wolnorynkowej. Ceny po uwolnieniu nie były już ustalane przez państwo, ale miał je regulować wolny rynek.

W

Waffen SS – siły zbrojne nazistowskiej organizacji paramilitarnej SS, niezależne od jednostek regularnej armii niemieckiej. Początkowo jej członkowie byli dobierani na podstawie kryteriów aryjskości, jednak w czasie wojny zaczęto przyjmować ochotników i poborowych z państw okupowanych przez III Rzeszę. Uznana za organizację zbrodniczą, odpowiedzialna za liczne zbrodnie popełnione w czasie II wojny światowej.

Wojna błyskawiczna (niem. *Blitzkrieg*) – wojna rozpoczęta niespodziewanym atakiem i mająca na celu odniesienie zwycięstwa w jak najkrótszym czasie.

Wojna totalna – wojna prowadzona wszelkimi dostępnymi środkami, zmierzająca do całkowitego zniszczenia przeciwnika.

Z

Zgromadzenie Narodowe – tutaj: organ konstytucyjny składający się z połączonych izb sejmu i senatu obradujących wspólnie. W II RP Zgromadzenie Narodowe dokonywało wyboru głowy państwa (podobnie było w 1989 r.), w latach 1992–1997 miało kompetencje uchwalania konstytucji, obecnie zbiera się w celu odebrania przysięgi od nowo wybranego prezydenta.

Zimna wojna – stan trwałego napięcia w polityce międzynarodowej, trwający od 1947 do 1991 r. pomiędzy blokami państw skupionym wokół USA i ZSRS. Obejmował m.in. rywalizację na płaszczyźnie ideologicznej, gospodarczej, wyścigu kosmicznego oraz wyścigu zbrojeń. Obie strony dążyły do poszerzenia stref wpływów poprzez prowokowanie konfliktów zbrojnych i przewrotów politycznych w państwach peryferyjnych, lecz mimo to nigdy nie doszło do bezpośredniej konfrontacji zbrojnej pomiędzy nimi.

Indeks

I intifada (intifada kamieni) 250
I wojna czeczeńska 413, 415
I wojna w Zatoce Perskiej 429
II intifada 429
II wojna czeczeńska 415–416
II wojna w Zatoce Perskiej 430
XIV Dalajlama 225

1 Armia Wojska Polskiego 177
1 Dywizja Pancerna 171–172
1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki 176
1 Korpus PSZ 170
1 Samodzielna Brygada Spadochronowa 173
2 Armia Wojska Polskiego 177
2 Korpus PSZ 171–175, 297
21 postulatów 360–361, 365
27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK 150

A
Action Directe 273
Adenauer Konrad 207, 261, 264
afera „Watergate" 268
ajatollah 251
akcja
  AB 116, 119
  „Burza" 150–151
  pod Arsenałem 146
  scaleniowa AK 142
  „Wachlarz" 146, 148
  „Wieniec" 146
  „Wisła" 288–289
Akcja Specjalna Kraków
  (niem. Sonderaktion Krakau) 116–117
aksamitna rewolucja 405
Al-Kaida 434
Anders Władysław 136–138, 171–175
Anielewicz Mordechaj 75
antyglobaliści 440
apartheid 240, 434
Arafat Jasir 249, 429
Arciszewski Tomasz 144, 165, 297–298
Armia Czerwona 39, 86, 93
Armia Krajowa (AK) 142–149, 150–159
Armia Ludowa (AL) 163
Armstrong Neil 252
Attlee Clement 188, 262
Auschwitz-Birkenau obóz 62, 63, 71–73, 120
Autonomia Palestyńska 429

B
Baader Andreas 273
Babi Jar 69
Baczyński Krzysztof Kamil 155
Badoglio Pietro 86
Balcerowicz Leszek 469, 482, 484, 486, 495
Basajew Szamil 413, 415, 417
Bataliony Chłopskie (BCh) 123, 141, 142
Ben Gurion Dawid 244, 245
Beria Ławrientij 114, 215
Berling Zygmunt 139, 155, 176–177
Bierut Bolesław 295, 297, 312–314, 322, 323
bin Laden Osama 434
bitwa
  na Łuku Kurskim 84–86
  na Morzu Filipińskim 98
  na Morzu Koralowym 56, 96
  nad Bzurą 16, 17
  o Anglię 35–38
  o Ardeny 90
  o Flandrię 33–34
  o Guadalcanal 94
  o handel 309
  o Iwo Jimę 98
  o Monte Cassino 88
  o Okinawę 98
  o przełęcz Kasserine 50
  o Tobruk 49
  pod Dien Bien Phu 235
  pod El-Alamejn 49, 50
  pod Falaise 88, 172
  pod Krojantami 16
  pod Lenino 177
  pod Midway 57
  pod Mławą 13
  pod Mokrą 13
  pod Moskwą 44
  pod Stalingradem 46, 47
  pod Szackiem 21
  w zatoce Leyte 98
„błękitne hełmy" 192
Blitzkrieg 10
Borusewicz Bogdan 356, 360, 372
Brandt Willy 261, 333
Breżniew Leonid 221, 256, 259, 260, 350, 391
Broz-Tito Josip 65, 197, 203
Bujak Zbigniew 372
Buzek Jerzy 479

C
Carter Jimmy 249, 251, 259, 260, 395
Castro Fidel 253
Ceaușescu Nicolae 407–408
Chomejni Ruhollah 251
Chruszczow Nikita 215–216, 218–220, 252, 254–256
Chruściel Antoni, ps. Monter 153, 157
Churchill Winston 35, 36, 80–83, 188, 199–200
cichociemni 143
Ciepliński Łukasz, ps. Pług 299, 301
Contras 395
Cyrankiewicz Józef 295, 322, 325, 332, 333, 338–340
Czang Kaj-szek 54, 83, 224, 230
Czarnobyl 392, 393
„czarny czwartek" 339
Czerwone Brygady 273
Czerwoni Khmerzy 258
czetnicy 65
Czuma Andrzej 356

D
Dajan Mosze 247
Dąbek Stanisław 22
Deklaracja Narodów Zjednoczonych 82

Delegatura Rządu RP na Kraj 143–145
denazyfikacja 188
Deng Xiaoping 228, 431
deportacje 113
destalinizacja 216
détente 269
dipisi 187
Dobrzański Henryk, ps. Hubal 140
doktryna
  Breżniewa 221
  Eisenhowera 219
  Trumana 198
Dolina Krzemowa 396
drugi obieg 488
Dubček Alexander 220, 222–223, 404
dysydent 388, 392
dziwna wojna (też: wojna siedząca) 17
dżihad 434

E
Edelman Marek 75
Eichmann Adolf 70, 71, 76, 190
Einsatzgruppen 61, 68, 69, 116
Eisenhower Dwight 50, 88, 219, 259
etatyzm 400
Euromajdan 419
Europejska Konwencja Praw Człowieka 265
Europejska Wspólnota Energii Atomowej (Euratom) 266
Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG) 266, 490
Europejska Wspólnota Węgla i Stali (EWWiS) 264, 266
Europejski Plan Odbudowy 201–202
Europejski Trybunał Praw Człowieka 265

F
„Fall Blau" 46
„Fall Gelb" 33
„Fall Weiss" 11
Fieldorf August Emil, ps. Nil 145, 150, 299, 303
finlandyzacja 392
Franczak Józef, ps. Lalek 303
Frank Hans 110, 121, 123, 189
Friedan Betty 274
fundamentalizm 251

G
Gandhi Mahatma 235, 236
Gaulle Charles de 35, 237, 263, 272, 332
Generalne Gubernatorstwo 58, 109
Generalny Plan Wschodni 61, 122–123
Geremek Bronisław 360, 363, 468
germanizacja 109
getto 67, 68
Gierek Edward 339, 341–342, 344, 362
głasnost 392
Gomułka Władysław 290, 325–328
Gorbaczow Michaił 391, 406, 410–411
gospodarka centralnie planowana 308
gospodarka socjalistyczna 320
Grudzień '70 337–340
Grupa Wyszehradzka 420, 490, 494
Guderian Heinz 11, 32, 41
Gwiazda Andrzej 356, 360, 362, 456

H
Hagana 243
Havel Václav 404–405
Hermaszewski Mirosław 349
Hess Rudolf 189
Himmler Heinrich 61, 70, 122, 123
hiperinflacja 224, 412, 470, 486
Hirohito cesarz 54, 99, 229
Hiroszima 99
Hitler Adolf 11, 33, 39, 44, 58, 93, 109, 116
Holokaust 67–79, 130–132
Honecker Erich 402
Horthy Miklós 86

I
Indyjski Kongres Narodowy 235
internowanie 94, 316, 370, 373, 375
Irlandzka Armia Republikańska (IRA) 401
ISIS 437

J
Jan Paweł II 277, 357, 366, 372, 458, 487
Janajew Giennadij 410
Jankowski Jan Stanisław 141, 143, 145, 166, 167
Janukowycz Wiktor 413, 418, 419
Jaroszewicz Piotr 341, 351, 352
Jaruzelski Wojciech 368, 369, 378, 467, 480
Jedwabne 132
Jelcyn Borys 410, 478
Jesień Narodów 406–407
Johnson Lyndon B. 257, 259, 268
Juszczenko Wiktor 418, 489

K
Kaczyński Jarosław 481
Kaczyński Lech 360, 373, 480–481
kalifat 437
kamikadze 97, 98
Karmal Babrak 390
„karnawał »Solidarności«" 366
Karski Jan 78, 131
Karta 77 355, 404
Karta atlantycka 81
Karta Narodów Zjednoczonych 192
Katyń 114–115, 136–138
Keitel Wilhelm 93, 189
Kennedy John Fitzgerald 213, 252, 254, 255, 259, 267, 268
Kierownictwo Dywersji Kedyw 145
Kim Ir Sen 230, 232
King Luther Martin 274, 275
kino moralnego niepokoju 348
Kiszczak Czesław 456, 465, 469
Kleeberg Franciszek 23, 26
Klub Krzywego Koła 322
Kohl Helmut 400, 402, 490
kolaboracja 60, 61, 64, 128
Kolbe Maksymilian Maria 120
kolektywizacja 307
komandosi (ruch studencki) 335
Kominform 203
Komitet Obrony Robotników (KOR) 353, 355, 360
Komitet Wolnej Francji 35, 65
Komitety Helsińskie 402
Komorowski Tadeusz, ps. Bór 151–153, 157, 158, 165
Komunistyczna Partia Związku Sowieckiego (KPZS) 215
komuny ludowe 226
konferencja
  „dwa plus cztery" 403

w Abbeville 17
w Bandungu 241
w Jałcie 90
w Poczdamie 188
w Szklarskiej Porębie 202, 203
w Teheranie 82, 83
w Wannsee 70
Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) 260
Konfederacja Polski Niepodległej 356
konflikt
indyjsko-pakistański 235
sowiecko-chiński 227
kontrkultura 271
Korpus Ochrony Pogranicza (KOP) 9
Kossak-Szczucka Zofia 131
Krajowa Komisja Wykonawcza NSZZ „Solidarność" 456
Krawczuk Łeonid 411
kryzys
berliński 206, 212
krymski 419
kubański 253, 255
naftowy 267, 399
sueski 245, 246
Krzywonos Henryka 359, 364
Kukliński Ryszard 367
kult jednostki 313
kułak 307
Kurdowie 431
Kuroń Jacek 335, 336, 354, 487
Kwaśniewski Aleksander 478–480

L
Las Szpęgawski 116
Lasy Piaśnickie 116
Lend-Lease Act 80, 81
Liga Muzułmańska 235
Linia
Curzona 166, 286
Maginota 33
Mannerheima 28
Lis Bogdan 360, 372
List 34 336
lustracja 475–477

Ł
łagry 113
łańcuch bałtycki 410
łapanki 125, 126
Łukaszenka Alaksandr 413, 489

M
MacArthur Douglas 98, 99, 231
Macierewicz Antoni 476
Magdalenka 463
makkartyzm 213
mała konstytucja 477
mała stabilizacja 331
mały sabotaż 130
Mandela Nelson 434
Mao Zedong 224, 225
maoizm 225
Marshall George 202
Marzec '68 334, 335–337
Mazowiecki Tadeusz 360, 365, 469
Michnik Adam 335, 353
Miednoje 114
Międzynarodowy Trybunał Wojskowy 189
Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS) 359, 362, 364
Mihailović Draža 66
Mikołajczyk Stanisław 135, 291, 295
Millenium Chrztu Polski 333
Milošević Slobodan 423
Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) 288
Miodowicz Alfred 462–463
Moczar Mieczysław 334
Modzelewski Karol 336
monetaryzm 396
Montgomery Bernard 50, 89
Morawiecki Kornel 373, 473
most powietrzny 206
Mościcki Ignacy 20, 133
Mubarak Hosni 249, 433
mudżahedin 391
mur berliński 210–212, 403, 406–407
Mussolini Benito 86, 92

N
nacjonalizacja 308
Nagasaki 99
Nagy Imre 217, 218
Narodowa Organizacja Wojskowa (NOW) 142
Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) 302
Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW) 302
Naser Gamal Abdel 245, 246, 248
NATO 425–428, 489, 492–497
natolińczycy 323
neokolonializm 433
Nguyen Tat Thanh, ps. Ho Szi Min 234, 256
Nimitz Chester 57
Nixon Richard 258–260, 268, 346
Nkrumah Kwame 238, 240
nomenklatura 313
Non possumus 315
nowela grudniowa 470
nowela kwietniowa 467

O
oblężenie Leningradu 45
obława augustowska 296
obozy koncentracyjne 61, 63
obozy zagłady 71–73
obrona
Grodna 23
Lwowa 23
Poczty Polskiej 13
Warszawy 21–22
Westerplatte 11–12, 22
Wizny 22
odwilż październikowa 323, 326
ofensywa „Tet" 257
Ogólnopolski Komitet Oporu (OKO) 372
Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych (OPZZ) 456
Okrągły Stół 406, 465–467
Okulicki Leopold, ps. Niedźwiadek 157, 166, 299
Olszewski Jan 346, 353, 475–476
operacja
„Anakonda" 436
„Bagration" 86
„Barbarossa" 39, 40
„Dynamo" 34

„Iracka wolność" 430
„Lew morski" 35
„Market-Garden" 89
„Ostra Brama" 150–151
„Overlord" 88, 89
„Pustynna burza" 429
„Tannenberg" 116
„Torch" 50
„Uran" 47
Organizacja Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC) 202, 263
Organizacja Jedności Afrykańskiej (OJA) 240
Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) 192–194
Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy (UNRRA) 192, 310
organizacja „Nie" („Niepodległość") 150, 166
Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) 209, 492–497
Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) 63
Organizacja Wyzwolenia Palestyny (OWP) 249, 250
Osóbka-Morawski Edward 290

P
pacyfikacja kopalni „Wujek" 372
Pahlawi Mohammad Reza 250
pakt
Ribbentrop–Mołotow 28, 53
trzech 53
Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR) 307
Partnerstwo dla członkostwa 491
Partnerstwo dla pokoju 425, 493, 495
paryskie traktaty pokojowe 191
Pavelič Ante 38
Pearl Harbor 54–56
Pentagon 435
Pétain Philippe 34–35, 61
Pienkowska Alina 359, 364
pierestrojka 392
Pilecki Witold 130, 301
Pinochet Augusto 259
Piwnik Jan, ps. Ponury 147
plan
Marshalla 201–202
Schumana 264
sześcioletni 317
trzyletni 310
pluralizm 462, 469
pogrom kielecki 290
policja granatowa 121, 127, 128
Polska Partia Robotnicza (PPR) 288, 312
polska szkoła filmowa 330
Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) 312
Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) 163–164
Polskie Państwo Podziemne 140–149
Polskie Siły Zbrojne (PSZ) 168–176, 298
Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) 290
Pomarańczowa Alternatywa 459–460
Popiełuszko Jerzy 374, 376, 377
popiwek 471, 484
Porajmos 77
porozumienia sierpniowe 362, 365
powstanie
robotnicze w Berlinie 208–209
w getcie warszawskim 75
warszawskie 152–159
węgierskie 217–218
zamojskie 123
Powszechna deklaracja praw człowieka 194
poznański Czerwiec 324–325
prasa gadzinowa 125
Praska Wiosna 220, 221
proces
szesnastu 167
w Norymberdze 189
program „czterech D" 188
propaganda sukcesu 341, 350
prowokacja gliwicka 12
pucz
Janajewa 410–411
praski 196
puławianie 323
Putin Władimir 412, 490
Pużak Kazimierz 143, 167
Pyjas Stanisław 353, 354

Q
Quisling Vidkun 32, 60

R
Raczkiewicz Władysław 134, 297
Rada Bezpieczeństwa ONZ 192, 193
Rada Jedności Narodowej 290
Rada Pomocy Żydom „Żegota" 76, 131
Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) 203
Radio Wolna Europa 317
Raginis Władysław 15, 22
Rakowski Mieczysław 456
Ratajski Cyryl 145
Reagan Ronald 396–398
reemigranci 288
referendum ludowe 294
reforma rolna 306
repatrianci 288
rewolucja
goździków 262
kulturalna 227, 228
pomarańczowa 418
seksualna 274
Rodowicz Jan, ps. Anoda 301
Rommel Erwin 46, 49
Roosevelt Franklin Delano 55, 80, 82, 90
Rowecki Stefan, ps. Grot 142
Rómmel Juliusz 13, 21
ruch
ekumeniczny 277
księży-patriotów 314
Ruch Młodej Polski 356
Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO) 356
Ruch Państw Niezaangażowanych 234, 241
ruchy kontestatorskie 271
Rumel Zygmunt 149
Rydz-Śmigły Edward 16, 20, 133
rząd RP na uchodźstwie 134–135, 144
rzeź wołyńska 148–149

S
Sadat, As- Anwar 248, 249
Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich 169
Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich 172
Sapieha Adam 76
Schindler Oskar 77, 79
Schuman Robert 264

Selmanowicz Feliks, ps. Zagończyk 300, 302
Sendlerowa Irena 76, 131, 302
Siedzikówna Danuta, ps. Inka 300
Sierpień '80 359–362, 364–365
Sikorski Władysław 134–138
Sławik Henryk 77
socjalizm rynkowy 389
socrealizm 318–319
Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec 204
„Solidarność" 362, 363, 366, 372
„Solidarność Walcząca" 373, 473
sowietyzacja 112, 196
Sputnik 219
Stalin Józef 18, 28–29, 83, 90, 215
stan wojenny 369–379
Starzyński Stefan 25, 26
Stowarzyszenie PAX 314
Stroop Jurgen 75
strukturalne bezrobocie 486
Studencki Komitet Solidarności (SKS) 354
subkultura 445
Sucharski Henryk 12
syjonizm 334
system nakazowo-rozdzielczy 389
Szare Szeregi 128
szariat 436
szmalcownicy 132
Szoah, zob. Holokaust
Szpilman Władysław 132
szyityzm 250

Ś
Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (CEFTA) 490
Świerczewski Karol 177

T
Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) 145
tajne komplety 127
taktyka
  salami 197
  wilczych stad 52, 53
  żabich skoków 95, 96
talibowie 434
teologia wyzwolenia 277
testament Polski Walczącej 290, 291
Thatcher Margaret 399–401
traktat
  lizboński 424
  o granicach i przyjaźni 108
Traktat o Unii Europejskiej 424
traktaty rzymskie 266
Truman Harry 99, 188, 198, 201, 259
Trzeci Świat 241
Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN) 165–166, 290
Tysiąclecie Państwa Polskiego 334

U
układ
  Sikorski–Majski 135–136
  w Camp David 249
  z Schengen 424
Układ Warszawski 212, 218, 221, 367
Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) 148–149
Ulmów rodzina 77, 131
umowa paryska 134
Unia Europejska 424, 491, 494–495
Unrug Józef 26
ustasze 38, 66
ustawa Wilczka 464

V
Viet Minh 234, 235
Vietcong 256

W
Waffen SS 64
Walentynowicz Anna 356, 359, 362, 364
walka cywilna 127, 129, 130
Wallenberg Raoul 77
Wałęsa Lech 359, 360, 362, 456, 462, 471, 476
Wanda Wasilewska 139
wędrówki ludów 190
Wielka Trójka 82, 91, 188
Wielki Skok 226
Wiesenthal Szymon 191
wojna
  algierska 236
  domowa w Grecji 199
  indochińska 234, 235
  Jom Kippur 248, 267
  koreańska 230–232
  o Falklandy 399
  o niepodległość Izraela 244–245
  sowiecko-fińska zob. wojna zimowa
  sześciodniowa 247, 248
  w Biafrze 239
  wietnamska 256–258
  zimowa 28–29
Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON) 369, 376
Wojtyła Karol zob. Jan Paweł II
Wolne Związki Zawodowe (WZZ) 356, 361
wolny rynek 464
woluntaryzm gospodarczy 389
Word Trade Center 434–436
wybory czerwcowe 468
Wyszyński Stefan 314, 333

Y
Yamamoto Isoroku 54

Z
zbrodnia katyńska 113–115
Ziemie Odzyskane 287
zimna wojna 201, 230
Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość" 298–299
Związek Młodzieży Polskiej (ZMP) 316
Związek Patriotów Polskich 139
Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) 141

Ż
Żabińscy Jan i Antonina 76, 131
Żdanow Andriej 202, 214
żelazna kurtyna 199, 200
Żiwkow Todor 407–409
żołnierze wyklęci (niezłomni) 302
Żukow Gieorgij 44, 46, 215
Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB) 75
Żydowski Związek Wojskowy (ŻZW) 75
Żymierski Michał, ps. Rola 163

Autorzy ilustracji:

Paulina Podolska: 10, 27, 37, 39, 51, 74, 82, 132, 186, 202, 294, 305, 444, 463, 468, 475, 485, 500, 501, 502, **Krzysztof Mrawiński**: 84–85, 96–97, **Omegavision**: 96–97 (3D Model lotniskowiec USS Essex CV 9 1942), **file 404**: 96 (3D Model SB2C 4 Helldiver – USS Essex april 1045), **BlueGreen**: 97 (model 3D Hawker Hurricane), **Gerhald3D**: 84 (3D Model PZV Panther GameReady), **Panaristi**: 85 (3D Model T-34-76-I 1942 – Soviet medium tank), **Marta Długokęcka**: 126–127, **Marcin Oleksak**: 174–175, 364 (portrety), **Marek Błoszko**: 72–73, 156–157, 238–239.

Projekty graficzne:

Marek Błoszko: 22–23, 72–73, 156–157, 210–211, 238–239, 292–293, 318–319, 344–345, 406–407, 494–495; **Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak, Marta Długokęcka**: 84–85; **Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak**: 96–97; **Marta Długokęcka, Marcin Oleksak**: 126–127; **Marcin Oleksak**: 174–175; **Ewa Kaletyn**: 364–365; **Marcin Oleksak, Zuzanna Sri**: 414–415; **Zuzanna Sri**: 460–461.

Zdjęcia:

Agencja Gazeta/Rafał Klimkiewicz s. 505; **Archiwum FOTONOVA** s. 339; **Archiwum Nowej Ery**: s. 16, 104, 155, 165 (plakat), 301 (Łukasz Cieśliński), 376 (kartki), 293 (plakat „Partia" aut. Włodzimierz Zakrzewski); Archiwum Państwowe w Kielcach s. 205; **Bałtycka Biblioteka Cyfrowa** s. 366 (tygodnik „Solidarność"); **BE&W**: s. 120 (Auschwitz, brama i tory), 274, 304, 402, AKG Images s. 28, 29, 61 (rząd Vichy), 67 (upokorzenie staruszka Żyda), 73 (dobytek zamordowanych), 146, 244, 248 (izraelskie czołgi), 452, AKG Images/Pansegrau s. 403, Alamy s. 12 (maszt), 22 (Julian Filipowicz, Władysław Raginis), 23 (Franciszek Kłodzberg), 36 (Enigma), 37 (Eric Lock), 43 (żołnierze w niewoli, plakat), 54, 57 (lotniskowiec), 63 (Dachau), 66, 73 (tłum na rampie), 82, 94 (Guadalcanal), 105, 109 (kobiety z dobytkiem), 116, 120 (Czesia Kwoka), 128 (Jan Bytnar, Maciej Dawidowski), 131 (Irena Sendlerowa), 140, 148, 150, 152 (oddział powstańców), 157 (Bór, Grzegorz), 161, 165 (gabinet), 168, 171 (Josef František, Witold Urbanowicz), 179, 207 (samoloty nad Berlinem), 213, 225, 234 (spadochroniarze), 240, 252, 253 (Apollo 11, Sojuz IMA), 273 (poszukiwani terroryści), 276, 298, 305, 306 (odbudowa Warszawy), 316 (plakat „Kobiety na traktory"), 317 (konstytucja z poprawkami), 318, 320 (Józef Światło), 324 (czołgi), 338 (ciało Zbigniewa Godlewskiego), 369, 379 (pomnik), 397 (Ronald Reagan), 424, 435 (piraci), 442, 447 (konwój), 448, 467, 498, Granger Collection s. 25 (czołgi w mieście), 185, Granger Collection/D.R. Fitzpatrick s. 281, 282, Heritageimages/Art Images s. 58, Photo12 s. 134 (generał Sikorski), 155, 312, Sovfoto s. 409, Sovfoto/Universal Images Group s. 224, Ullsteinbild/Axel Springer Syndication GmbH s. 11 (czołgi, pancernik), 109 (defilada), 115 (komisja katyńska), 189, 286, 406 (upadek muru), 432 (Tian'anmen), Universal History Archive/Universal Images Group s. 65, 68 (egzekucja), Universal Images Group s. 110, 220 (Dubček), Universal Images Group/Sovfoto s. 46 (Żukow), World History Archive s. 91, 159, 301 (Witold Pilecki); **East News**: s. 157 (Monter), 319 (murarka), 330, 345 (sklep), 375 („Pięciu wspaniałych"), 410, AFP s. 393 (likwidatorzy czarnobylscy), AFP/Anne Frank House s. 79 (dziennik), AFP/Lehtikuva/Markku Vuorela s. 360 (Wałęsa), AFP/Sputnik s. 47, AKG Images s. 191, 211 (Checkpoint Charlie), Archiwum Karlicki s. 143, 170, Archiwum SIPA/Wojtek Łaski s. 415, Archiwum Szczecińskich s. 21, Archiwum Wojtka Łaskiego s. 284, Associated Press s. 8, 34 (Dunkierka), 60, 196, 360, 405 (przemawiający Havel), 490, Everett Collection s. 160, Eric Feferberg s. 458 (papież w Gdańsku), Henry Ray Abrams s. 436 (WTC), Inplus s. 319 (kadr z filmu), Krzysztof Chojnacki s. 22 (działko), 319 (Wojciech Fangor, „Murarze"), Laski Diffusion s. 292 (porozumienie), 300 (Inka, Łupaszka), Lech Charewicz s. 296, Łukasz Miechowicz s. 115 (cmentarz), Mary Evans Picture Library/Estate of Shirley Baker s. 445, Muzeum Niepodległości s. 18, 26 (rozstrzelanie), 293 (Wasilowska), 463, Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi s. 292 („3 x IAK"), Muzeum Wojska Polskiego s. 320 (plakat „Coś ty zrobił dla realizacji planu?"), 384 (plakat o planie sześcioletnim), NZ s. 125 (japanka), SIPA s. 73 (komora gazowa), SPUTNIK Russia/S. Ozersky s. 45 (wszystko), UIG Diverse/VW Pics/Ion Koene s. 447 (obóz uchodźców), UIG VW s. 446, Wojtek Laski s. 332 (telewizor), 365 (postulaty), 378, 478, 366 (pomnik), 386 (Jaruzelski), 417 (Basajew z zakładnikami), 471, z archiwum Wiktora Szulckiego s. 502 (Jan Olszewski), zbiory Danuty Łomaczewskiej s. 303, Zofia i Marek Bazak s. 309 (plakat); **Europejskie Centrum Solidarności** s. 364; **FORUM**: s. 293 (przysięga), 319 („Strzeż tajemnicy państwowej" aut. Wojciech Fangor, „Cały naród buduje swoją stolicę" aut. Wiktor Górka), 493, RSW s. 154, Adam Szymański s. 373, Aleksander Jałosiński s. 360 (MKS), 362 (Anna Walentynowicz), Andrzej Marczak s. 203, archiwum Filmu s. 166 (proces szeszesnastu), archiwum Janusza Fili s. 375 (karykatura), Bogdan Kopieński s. 350, Chris Niedenthal s. 370 („Czas Apokalipsy"), 365 (porozumienie), 374 (plac Zamkowy), 488, Edward Falkowski s. 297, 383, Film Polski s. 348, FoKa s. 162, 288, 294, 328, 332 (motocykl), Jacek Barcz s. 464, 470, Jacek Marczewski s. 473 („Solidarność Walcząca"), Jacek Sielski s. 344 (Giorek z robotnikami), Jacek Szulecki s. 472, Jan Morek s. 362 (Wałęsa), Janusz Fila s. 316 (naszywka), Janusz Sobolewski s. 386 (Giorek), Janusz Walczak s. 494 (Polacy w Afganistanie), Jarosław Stachowicz s. 475, Jerzy Dąbrowski s. 322, Jerzy Kośnik s. 358, 458 (strajk w stoczni), 460 (krasnoludek), Krzysztof Pawela s. 486 (manifestacja), Krzysztof Rogiński s. 482, Krzysztof Wójcik s. 459, 460 (manewry AntyMON, nagrywanie koncertu), 461 (pogo, chłopak w kurtce z hasłem), 476 (nocna zmiana, Olszewski w sejmie), 502 (Hanna Suchocka), Łukasz Dejnarowicz s. 76, Łukasz Zarzycki s. 290, Marek Skorupski s. 128 (mała dywersja), 130, 301 (Anoda), 306 (parcelacja wsi), Michał Sadowski s. 473 (Kornel Morawiecki), Michał Tuliński s. 484 (Lepper), Mirosław Stankiewicz s. 334, 344 (huta), Piotr Cieśla s. 374 (hasła antysocjalistyczne), Piotr Mecik s. 128 (odznaka), 133, 151, 153 (plakat wojenny), 308, 384 (plakat „Sługusy zagraniczne"), Piotr Tumidajski s. 354 (Stanisław Pyjas), Rafał Guz s. 153 (Błyskawica), Rainbird/War s. 56, Reuters s. 494 (16. szczyt NATO), Romuald Broniarek s. 327, RSW s. 149, Scanpix s. 456, Sławek Biegański s. 352, Stanisław Kokurewicz s. 344 (wielka płyta), Stanisław Sas s. 376 (pogrzeb Grzegorza Przemyka), Sz Photo s. 117, Tadeusz Zegoździński s. 349, Topfoto s. 199, Wacław Rymko s. 363, Witold Górka s. 359, Włodzimierz Wasyluk s. 285, Wojtek Wilczyński s. 497, Zdzisław Okuliczyński s. 329 (Skaldowie); **FOTONOVA**: archiwum Andrzeja Wielowieyskiego s. 157 (Niedźwiadek), 166 (Okulicki), Erazm Ciołek s. 406 (plakat „W samo południe" aut. Tomasz Sarnecki), Janusz Przewłocki/archiwum Andrzeja Friszke s. 335 (głodówka), Janusz Rosikoń s. 357 (pierwsza pielgrzymka), Tomasz Michalak s. 356 (Macierewicz i Kuroń), Tomasz Wierzejski s. 502 (Tadeusz Mazowiecki); **Gallo Images Poland/Getty Images**: s. 156 (walka w ruinach), 157 (powstańcy opuszczają Warszawę), 227 (Sowieci nad Ussuri), 480 (Kaczyński i Bush), Gallo Images Poland/Getty Images/Gamma Keystone/Keystone-France s. 17, Alexander Koerner s. 449, Anadolu Agency s. 396 (Dolina Krzemowa), 427 (szczyt NATO), 443 (Morze Aralskie), Apic s. 217 (Imre Nagy), Bachrach s. 396 (Milton Friedman), Ben Martin s. 261, Bettmann s. 36 (Churchill), 53, 57 (Samoloty B-25), 67 (Żydzi kierowani do obozu), 101, 190 (Norymberga), 198 (Rosenbergowie, Harry Truman), 204, 205, 209, 210, 219, 222, 223, 234 (Sukarno), 238 (Kwame Nkrumah), 268 (państwo Kennedy przed zamachem), 277, 326 (wiec), 357 (Jan Paweł II), 388, Bloomberg s. 432 (szwalnia), Brownie Harris s. 272, Chris Collins Studio s. 454, Classic Stock/H. Armstrong Roberts s. 267, Clayton Call s. 271 (Woodstock), Consolidated News Pictures s. 249 (Camp David), Corbis s. 83, Corbis Historical s. 88, 89, 90, 260, Kaveh Kazemi s. 251, Lois Herman s. 253 (Fidel Castro), Corbis/Patrick Robert s. 250, Cynthia Johnson s. 422, David Brauchli s. 425, David Turnley s. 411, Dirck Halstead s. 405 (Václav Havel), Encyclopaedia Britannica s. 253 (astronauci), Galerie Bilderwelt s. 68 (dzieci w getcie), Gamma Keystone/Keystone France s. 33, Georges de Keerle s. 434, Gianni Ferrari s. 263, Giles Clarke s. 421, Heritage Images s. 253 (człowiek na Księżycu), Hulton Deutsch s. 61 (zbrodnia w Lidicach), 94 (przesiedlenia), 214, 231, Imagno s. 71, Interim Archives s. 232, IWM s. 37 (Spitfire), 107, Jason Bleibtreu s. 395, Jean Guichard s. 400, Jean Claude Deutsch s. 342 (Giorek 1975), Jean Claude Francolon s. 262 (rewolucja goździków), Joe Raedle s. 427 (Amerykanie w Iraku), John Giannini s. 259, Joseph Sohm; Visions of America s. 269, Karila KAKU s. 258, Keystone-France s. 246, 326 (Gomułka), Keystone s. 99, Kim Badawi Images s. 433, Lawrence Thornton s. 50 (konwój), Library of Congress s. 95 (kapitulacja), 201, Lynsey Addario s. 437, Marco di Lauro s. 430 (Amerykanie w Faludży), Matteo Colombo s. 441, Mirrorpix s. 49, 233, Mondadori Portfolio s. 217 (zniszczony czołg), 63 (brama Auschwitz), 95, Nur Photo s. 418 (protesty na Ukrainie), 439, 443 (Praga), PA Images s. 38, PA Images s. 200, 245 (armia brytyjska w Port Said), 262 (koronacja Elżbiety II), Pascal J. le Segretin s. 412, Pascal Manoukian 391 (Afganistan), Patrick Piel s. 211 (wieża muru), 469 (Tadeusz Mazowiecki), Photo 12 s. 230, Photo Quest s. 220 (Gary Powers), 221, Pierre Crom s. 419, Popperfoto/Rolls Press s. 235, Raymond Kleboe s. 187, Reporters Associes s. 264 (Schuman), Robert Nickelsberg s. 413 (Nagorno-Karabach), Roger Viollet s. 86, Roger Viollet/API s. 81, Royal Air Force Museum s. 48, Sasha Mordovets s. 413 (Putin w Astanie), Serge Plantureux s. 44 (kopanie rowów), Shephard Sherbell s. 420, SIGNE s. 393 (katastrofa w Czarnobylu), SOPA Images s. 414, Sovfoto s. 227 (piece), Stringer s. 190 (Niemcy sudeccy), 229 (rewolucja kulturalna), Stringer/Allan Jackson s. 83 (spotkanie na moście), Stringer/Bettmann s. 245 (Ben Gurion), Stringer/Burak Kara s. 417 (Lech Kaczyński w Tbilisi), Stringer/Central Press s. 195, 401, Stringer/Fotosearch s. 50 (generał Montgomery), Stringer/Grant-Parker s. 238 (Rodezja), Stringer/Horace Abrahams s. 236 (żołnierze nowozelandzcy), Stringer/Hulton Archive s. 438, Stringer/Keystone s. 20, 30, 239, 254, Keystone s. 268 (przemówienie Nixona), Stringer/Kurt Hutton s. 264 (przemówienie Churchilla), Stringer/Les Lee s. 270, Stringer/London Express s. 243, Stringer/Michael Ochs Archives s. 389, MPI s. 229 (kapitulacja Japończyków), 256 (samolot nad statkiem), Stringer/Patrick Barth s. 431, IASS s. 215, 391 (przemówienie Gorbaczowa), 394, Terence Lahenev s. 399, Thierry Esch s. 429, Thierry Orban s. 455, Tim Page s. 256 (Wietnam 1965), U.S. Army s. 430 (helikopter), Ullsteibild s. 387, 273 (RAF), 392, 12 (obrońcy Westerplatte), 34 (rozejm), 44 (atak na wioskę), 51, 74, 207 (Adenauer), 236 (Gandhi i Nehru), Ulrich Baumgarten s. 249 (Jasir Arafat), Universal History Archive s. 7, 75, 397 (stacja kosmiczna), Universal Images Group s. 46 (Armia Czerwona w Stalingradzie), William Karel s. 248 (wojna Jom Kippur), William Stevens s. 407; **Indigo Images**: Alamy s. 79 (Anne Frank), 128 (Tadeusz Zawadzki), 163; **Library of Congress**/Edmund S. Valtman s. 453; **Marek Wesołowski/Pałac Kultury Zagłębia** s. 318 (Pałac Kultury Zagłębia); **Muzeum Narodowe w Krakowie**: Tomasz Markowski, Anna Olchawska s. 174 (odznaka 2 Korpusu), Mateusz Szczypiński s. 321 (banknot – awers i rewers); **Muzeum Narodowe w Warszawie** s. 310; **Narodowe Archiwum Cyfrowe**: s. 13, 23 (Jan Przeździecki, Orlik Rückemann), 25 (obrońcy Helu), 40, 64 (Frank), 77, 80, 119, 123, 124, 134 (Raczkiewicz i Sikorski), 135, 136, 145 (Ratajski, Pinkalkiewicz, Jankowski), 171 (samoloty Dywizjonu 303), 175 (ćwiczenia), 293, 301 (proces rtm. Pileckiego), 317 (Jan Nowak-Jeziorański); **Ośrodek KARTA**: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie: s. 171 (mundzierz), 172; Mikołaj Sprudin s. 300 (odział Łupaszki), ze zbiorów Jerzego Fedaka s. 112; **PAP**: s. 372, Alamy s. 175 (uchodźcy), Andrzej Piotrowski s. 385, Andrzej Wituszyński s. 341, CAF s. 132, 138 (inspekcja oddziałów), 139, 167, 169, 176 (Monte Cassino), 176 (Jenino), 177, 289, 299, 311, 313 (plakat Stalin i Bierut, pochód pierwszomajowy), 320 (plakat „Plan sześcioletni"), 323, 324 (Poznań 1956), 338 (Gdańsk 1970), 352, 367, CAF/Adam Mod s. 336, CAF/Andrzej Rybczyński s. 345 (coca-cola), CAF/Jerzy Baranowski s. 309 (UNRRA), CAF/Jerzy Undro s. 370 (strajk), CAF/Maciej Sochor s. 386 (Anna Walentynowicz), CAF/Stefan Bałuk s. 178, Cezary Słomiński s. 469 (Mazowiecki w sejmie), Damazy Kwiatkowski s. 465, 480 (podpisanie konstytucji), Darek Delmanowicz s. 183, DPA s. 79 (Oskar Schindler), 315, FPA s. 368, FPA/DAVID KHIZANISHVILI s. 418 (rewolucja róż), Grzegorz Momot s. 329 (trzeba – instalacja), Grzegorz Rogiński s. 377, PAP/Ireneusz Sobieszczuk s. 478, PAP/Jan Bogacz s. 484 (Balcerowicz), PAP/Jan Morek s. 332 (Brandt w Warszawie), 346, 351, 474, Janusz Mazur s. 495 (układ europejski), Janusz Uklejewski s. 352, Krzysztof Kamiński s. 342 (budowa portu), Leszek Łożyński s. 337, PAP/Peter Robinson s. 343, PAP/Zbigniew Wdowiński s. 331, 333, Stanisław Dąbrowiecki s. 122, Tadeusz Zapoździński s. 335 (brama UW), 354 (Jacek Kuroń), Tomasz Czell s. 158; **Photo Power/Bridgeman Images**: s. 80, Archives de Gaulle s. 35, Don Troiani s. 64 (własowcy), Leonard de Selva s. 103, PVDE s. 97, UIG/Hoberman s. 271 (medytująca hipiska); **POLONA/Biblioteka Narodowa**: s. 22 (plakat), 26 (Stefan Starzyński), 125 (plakat), 138 (plakat o Katyniu), 293 (manifest); **Pomorska Biblioteka Cyfrowa** s. 315; **REPORTER**: Eastway s. 482, Igor Śnieciński s. 487, Karolina Misztal (OKŁADKA), Krzysztof Edelman s. 492, Michał Orliński s. 486 (PGR), Witold Dąbkowski s. 491, Witold Izbicki s. 489, Wojciech Stróżyk s. 131 (rodzina Ulmów); **Shutterstock**: s. 379 (C.D.N.), 495 (parlament w Strasburgu), Everett Collection s. 11 (piechota); **Wojskowe Biuro Historyczne**: s. 22 (Stanisław Dąbek), 174 (generał Anders); **Zbiory Stowarzyszenia Rodzina Kościuszkowska** s. 293 (odznaka).

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 4* omówiono wydarzenia po roku 1939. Cechują go chronologiczny układ treści, przystępny język oraz atrakcyjna szata graficzna, co ułatwia efektywną naukę. Szczególny nacisk w podręczniku położono na analizę tekstów źródłowych oraz pracę z mapą.

Analiza materiałów źródłowych

Teksty źródłowe i mapy wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności historycznych.

Prezentacja ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zapamiętanie istotnych wiadomości.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

W podręczniku do zakresu rozszerzonego *Zrozumieć przeszłość 4* zamieszczono rozwiązania kształcące kluczowe umiejętności zawarte w podstawie programowej. Ułatwia to ponadto porządkujący wiedzę blok *Wiesz, umiesz, zdasz*, który powtarza się po każdym rozdziale. Na ten moduł składają się *Podsumowanie*, *Sposób na zadania* oraz *Zadania powtórzeniowe*.

Nowa Era Sp. z o.o.
www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00
ISBN 978-83-267-4356-6